माययाऽपहृतज्ञानाइत्यादिवाक्यैर्माययान्यथाप्रतीतिरसुराणामेवोचितानतुनारदादीनांमहा-भागवतानां मायामेतांतरंतितइतिवाक्यात् ॥ अतस्तादृशानामुपर्यनुग्रहंकृत्वापुनरधिक-माययान्यथाप्रदर्शनंनैवसंगच्छेत ॥ तस्माद्भूतैश्चगुणैश्चभूतगुणैः प्राकृतगुणैर्वायुक्ततया-पूर्वदर्शनमेवमायिकं ॥ अतएवमामेवंभूतगुणयुक्ततयाज्ञातुंत्वंनार्हसिकिंत्वलौकिकस्वाभिन्न-गुणकंज्ञातुमर्हसीत्युक्तं ॥ यत्तु उपासनार्थमेवमायिककरादिकल्पनेतितदप्येतेननिरस्तं, उपासकानांदेवानांतत्प्रतीत्यसंभवात् ॥ किंचासौत्रत्वादपीदमनुपादेयं ॥ नह्यत्रैवसूत्रेषु-ग्राहकमेकमप्यधिकरणमस्ति ॥ यदिसूत्रकृत्तथाभिप्रैष्यत्तर्हिस्वप्नसृष्टाविवतत्करादौमाया मात्रतामत्रस्फुटमेवावक्ष्यत् ॥ अधिकंप्रकाशप्रहस्तादाववधेयं ॥

एतेन यत्तुउपासनार्थमित्यस्यखंडनादिकमपास्तम्: अप्रत्यक्षेऽप्या-काशेतलाद्यध्यासाच्चेत्यप्यसंगतं आकाशस्यप्रत्यक्षत्वात् ॥ अत्रावका-शोविद्यते अत्रस्थातव्यमिति लोकव्यवहारः । नचाकाशंसाक्षात्करो-मीतिप्रतीत्यापत्तिरितिवाच्यं; अवकाशंसाक्षात्करोमीतिप्रत्यक्षस्येष्ट-त्वात् शाब्दानुमित्यादेरभावेऽपि अवकाशाभिलापस्तस्यप्रत्यक्षत्वंग-मयति एतेन (अपरोक्षे अभिलापनियमेप्रमाणाभावात् स्वर्गाद्यभि-लापाभावप्रसंगाच्चे) त्यादिकंप्रत्युक्तं ॥ तादृशनियमानंगीकारात्स्व-र्गादौशब्दादिनाज्ञातेभिलापसंभवात् ॥ चाक्षुषमात्रउद्भूतरूपस्यहेतु-त्वमितिनियमस्तु नसंभवति, अभावचाक्षुषेव्यभिचारात् । नचतत्रा-पिस्वाश्रयविशेषणतासंबंधेनरूपमस्त्येवेतिकुतोव्यभिचारइतिवाच्यं; विशेषणताया घटपटादिनिष्ठायाः किंचित्संबंधावच्छिन्नायाएवदर्शने-ननिरवच्छिन्नविशेषणतायांमानाभावात् अभावेसतिविशेषणतासं-बंधस्वीकारेतदवच्छेदकसंबंधस्यान्यस्यवक्तव्यत्वापातात् किंचपरं-परयारूपस्यप्रत्यक्षहेतुत्वस्वीकारे अत्रापिप्रभादिनिष्ठरूपस्यस्वस-मवायिसंयोगसंबंधेनसत्वात्तादृशनियमविरोधोद्भावनस्यासंगतत्वा-पत्तेः ॥ यदपि (यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मसर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन्ब्रह्मरूपेव्य-वस्थितइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिःब्रह्मणःप्रत्यक्षत्वनिश्चया) दितितदपिन-प्रकृतोपयोगि नहिशाखावद्ब्रह्मप्रत्यक्षमित्याक्षेपे तादृशप्रत्यक्षत्वकथनं योग्यंतस्यानुपयोगात् यदिशाखावद्ब्रह्मप्रत्यक्षमित्यभिप्रेतंतदाश्रवणा-दीनांव्यर्थतास्यात् शास्त्रवैफल्यंच "परांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभू"-रित्यादिश्रुतिविरोधश्च नचतादृशीश्रुतिर्निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाऽभावं संसारिणामाहेतिवाच्यं; निरुपाधिकब्रह्मण्येवारोपस्यत्वत्संमतत्वेन-तादृशज्ञानाभाव आरोपासंभवात् । नहित्वन्मतेज्ञानिनामस्त्युपासना-धिकारः येनतेषांतज्ज्ञातमित्यारोपःसंभाव्येत किंतुसंसारिणामेवतेषां-

चतदज्ञातमित्युपासनार्थंधर्मारोपइत्ययौक्तिकमेव (उपहितस्यत्या-ज्यत्वेइष्टापत्ति) रित्यप्यसंगतं त्वत्सिद्धांतउपहितस्यत्यागाभावात् महावाक्येषुभागत्यागलक्षणायाःसोयंदेवदत्तइत्यादिवत्सिद्धांतितत्वे-नोपाधिमात्रत्यागेतात्पर्यात् । नहिजहल्लक्षणास्वीक्रियते येनोपहित-त्यागइष्टःस्यात् अतएवशाखाचंद्रदृष्टांतोपिविषमः शाखावद्विशिष्टत्या-गासंभवात् । ननुउपास्यस्यत्याज्यत्वंश्रुत्यैवोक्तं तथाचश्रुतिः यन्मनसा-नमनुतेयेनाहुर्मनोमतं । तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदं यदिदमुपासतइतिचेन्न तादृशश्रुतिभिरुपास्यनिषेधाप्रतिपादनात् । पूर्वार्द्धेनयत्प्रतिपादितंम-नोवृत्त्यविषयः मनआदिप्रेरयितृ तदेवब्रह्मत्वंविद्धि नेदंप्रेर्यत्वेनाबुभू-यमानंजीवात्मादिरूपंनविद्धि यत्प्रेरकंतत्किमित्यतआह यदिदंसच्चि-दानंदाकारंउपासतेवैदिकोपासकाइति । तदर्थः अनुपास्यत्वेऽभिमते-तुद्वितीयेदंकारंनवदेदेव नेदंयदुपासतइत्येतावतैवचारितार्थ्यात् केव-लमनसाऽलभ्यत्वान्मनसानमनुतइतिसंगतंकिंचउपास्यस्याब्रह्मत्वेत-ज्ज्ञानोपासनादिभिश्चित्तशुद्धिरपित्वदभिमतानस्यात् । नचचित्तशु-द्धौशास्त्रेणतदर्थंतथाप्रतिपाद्यत्वंहेतुर्यथाप्रापंचिकचांद्रायणादिभिर्नि-ष्कामतयासंपादितैरपिचित्तशुद्धिरितिवाच्यं; शास्त्रंहिब्रह्मोपासनया-फलंप्रतिपादयति उपास्यस्याब्रह्मत्वेकथंतदुपासनाच्चित्तशुद्ध्यादिकं स्यात् । नह्यचांद्रायणंचांद्रायणत्वेनाचरितंफलायालंभवति तस्मादु-पास्यस्यब्रह्मत्वमेवश्रुतिसंमतमिति ॥

सहस्राक्षे यत्तुउपासनार्थमित्यादिंइतिसंक्षेपइत्यंतं भागं निरस्यंति–एतेनयत्त्वित्या-दिनाब्रह्मत्वमेवश्रुतिसंमतमितीत्यंतेन ॥ अयंभावः–मार्तंडे (श्लो० २२) अत्रैवशांकराः प्राहुरितिकारिकाविवरणस्थमेकदेशंकिंचिदेवभिन्नपाठमादाययत्तत्रोक्त (प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठा-नस्यप्रत्यक्षत्वापेक्षायामपिपरोक्षारोपेतदभावा)दिति–तदसत्; आरोपेपरोक्षतायाएव-दुर्वचत्वात् ॥ तदभाववतितत्प्रत्ययोह्यारोपःसचायथार्थानुभवरूपः यथायथार्थानुभवे प्रत्यक्षादिविभागोनतथासोयथार्थानुभवेऽप्यस्ति येनप्रत्यक्षजन्यंज्ञानं प्रत्यक्षं अनुमानादि-जन्यंपरोक्षमितितत्रशक्येतवक्तुं । अथपरोक्षस्यारोपइतियद्युच्येततदापिआरोप्यमाणस्यपरो-क्षत्वंदुर्लभं, अन्यत्रप्रत्यक्षस्यैवान्यत्रारोपदर्शनात् ॥ नहिविश्वतश्चक्षुष्ट्वादिकंक्वापिप्रत्यक्षं ॥ अथकथंचित्परोक्षारोपसाधनेऽपियेनप्रमाणेनारोपविषयस्यावगमस्तेनैवतदधिष्ठानस्यापिसो-ऽवश्यमपेक्षितः धर्मावगमकमानेनब्रह्मणोप्यवगमस्यस्वीकारेतुसविशेषतासावशेषतामा-पद्येत ॥ त्वद्रीत्यादर्शयतिचेतिसूत्रंतद्विषयवाक्यजातंचबाध्येत किंचोपासनार्थंधर्मारोपंब्रूषे उपासनानिचमनसेतिधर्माणांमानसप्रत्यक्षविषयतावक्तव्या । तथासतिनात्रपरोक्षारोपः ॥ ब्रह्मणिचमानसप्रत्यक्षविषयतायाअप्यनूरीकारात्स्यादारोपधारोपप्लवः ॥ एतेन (आरोपस्य-प्रत्यक्षत्वनियमेप्रमाणाभावाच्चे) त्यपिनिरस्तं ॥ एवमुक्त्याप्रत्यक्षारोपपरोक्षारोपपदयोः

कर्मधारयस्यैवबोधनेनषष्ठीतत्पुरुषसंभावनाचस्वयमेवापास्ता ॥ यच्च (अप्रत्यक्षेप्याकाशे तलाद्यध्यासाच्चे) ति–तन्न ; आकाशस्यमनोगोचरत्वेनव्यवहार्यत्वात् ॥ अन्यथानीलमिदंगगनमितिभ्रमोपिनस्यात् भ्रमंप्रत्यधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यकारणत्वात् तादृशप्रत्यये गगनस्य विषयतयाऽवगाहाच्च ॥ आकाशाप्रत्यक्षेतुनीलमित्येवज्ञायेतनतुनीलंगगनमिति ॥ इदंचगगनज्ञानंअनुमित्यादिरूपत्वाभावान्मानसप्रत्यक्षरूपमेवमंतव्यं ॥ किंचावकाशरूपेणाप्याकाशंप्रत्यक्षं, अन्यथावकाशोयमित्याद्यभिलापोनभवेत् ॥ नह्यवकाशोभूतांतरेकालादौवांऽतर्भवितुमर्हतिनचदिश्यंतर्भावः कल्प्यः नीरूपायाअपितस्याअवकाशात्मनाप्रत्यक्षांगीकारेअंतेरण्डाविवाहन्यायादाकाशस्यैवतदंगीक्रियतां वस्तुतश्चाधिकावकाशमन्दिरमहीधरकंदरदरदुंदुभिवीणापणवाद्यवाद्यप्रभृतिषु महाप्रतिशब्दानुभवादवकाशतारतम्येन तत्तारतम्यानुभवाच्चावकाशआकाशरूपएवसिद्ध्यति नदीरूपः तस्याः शब्दगुणकत्वाभावात् "प्रतिध्वनिर्वियच्छब्द" इतितावकैरप्यंगीकाराच्च ॥ तत्तु (अपरोक्षेअभिलापनियमेप्रमाणाभावात्स्वर्गाद्यभिलापाभावप्रसंगाच्चे) ति–तन्न ; ज्ञातेएवाभिलापनियमः स्वीक्रियतेनत्वपरोक्षमात्रे ॥ प्रकृतेअवकाशज्ञानंचनानुमितिः हेतोस्तद्व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानादेश्चाभावात् ॥ नापिशाब्दं श्रवणाजन्यत्वाच्चक्षुरादिजन्यत्वाच्च नाप्युपमित्यादिरूपं प्रमाणांतराणांप्रत्यक्षादिषुत्रिष्वेवांतर्भावस्यसांख्यपातंजलकाणादादिबहुवादिसंमतत्वात् सादृश्यज्ञानाद्यऽजन्यत्वाच्च ॥ अतःपरिशेषात्प्रत्यक्षमेव ॥ तस्याप्यनूरीकारेत्वज्ज्ञातत्वादवकाशाद्यभिलापउच्छिद्येतैव ॥ स्वर्गादिकंतुशब्दादिमानांतरावगतमितिनतत्राभिलापोच्छेदः ॥ अत्रसहस्राक्षेऽभिलाप-

---

यत्तु उपासनार्थं धर्मारोपइत्ययौक्तिकम् नहिशावद्ब्रह्मप्रत्यक्षं यस्मिन्नरुन्धतीधर्मआरोप्यते इत्युक्तम्–तन्न; प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठानस्य प्रत्यक्षत्वापेक्षायामपि परोक्षारोपे तदभावात् ॥ आरोपस्य प्रत्यक्षत्वनियमे प्रमाणाभावाच्च ॥ अप्रत्यक्षेऽप्याकाशे तलाद्यध्यासाच्च ॥ यत्तु अवकाशरूपेण वस्तुसामर्थ्यादेवतस्य प्रत्यक्षत्वम् अन्यथाऽवकाशाद्यभिलाषोच्छेदप्रसङ्गादिति–तन्न; अपरोक्षेऽभिलाषनियमे प्रमाणाऽभावात्स्वर्गाद्यभिलाषाऽभावप्रसङ्गाच्च ॥ आकाशं साक्षात्करोमीत्यप्रत्ययात् आकाशंनपश्यामीतिप्रत्ययाच्च चाक्षुषमात्रउद्भूतरूपस्य हेतुत्वमितिनियमविरोधाच्च यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन्ब्रह्मरूपेव्यवस्थितइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः अस्तिघटः इत्यादिसत्ताद्यवगाहिप्रत्यक्षेणच ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वनिश्चयाच्च ॥ पराञ्चिखानिव्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्तस्मात् परापश्यतिनान्तरात्मन्निति निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाऽभावंसंसारिणामाह अतएवोत्तरत्र–कश्चिद्धीरःप्रत्यगात्मानमैक्षदिति । प्रत्यगात्मदर्शनमेवसाधन विशेषसाध्यमित्याह ॥ यत्तूपहितस्य त्याज्यत्वेन पुत्रादिवत्त्यागापत्तिरिति ॥ तत्तु इष्टापत्त्या परिह्रियते ॥ अतएव नेदंयदिदमुपासते इतिसंगतम् ॥ कथंतर्हि तज्ज्ञानेन चित्तशुद्धिरन्यथा प्रापञ्चिकज्ञानेनाऽपि चित्तशुद्धिःस्यादितिचेच्चित्तशुद्धौ नध्येयस्योपहितत्वाभावः; प्रयोजकतया स्वीक्रियते प्रमाणाभावात्, किन्तु शास्त्रेण तदर्थतया प्रतिपाद्यत्वं तच्चेदिहाऽस्तितर्हि कथंनचित्तशुद्धिः स्यात् शास्त्रप्रतिपाद्यमेवहिफलं कर्मणामुपासनादीनांवक्तुमुचितं नतुयौक्तिकम् ॥ अतएवच प्रापञ्चिकैश्चान्द्रायणादिभिर्निष्कामतया सम्पादितैरपि चित्तशुद्धिरिति संक्षेपः ॥

इतिवक्तव्येऽभिलाषइत्येवमुहुरुक्तिस्तुलेखादिप्रमादः ॥ यत्तु (आकाशंसाक्षात्करोमीत्य-प्रत्ययादि) त्यादितदपिरभसभवं अवकाशंसाक्षात्करोमीतिप्रत्ययात् ॥ अवकाशंनपश्यामी-त्यप्रत्ययाच्च ॥ सचाकाशानतिरिक्तइत्युक्तंप्राक् ॥ किंच चंद्रिकानिर्मलितमाकाशंपश्यता-दृशं पश्यामीत्यादिव्यवहारादाकाशप्रत्यक्षमसंदिग्धमेव ॥ अतएवश्रीभागवते (स्कं. १० अ० १७ वा० २० श्लो० ४४) खं शोभेतनिर्मेघमित्यादौतच्चाक्षुषंवर्ण्यते शोभायाश्चक्षुर्ग्रा-ह्यत्वात् । एवंअनार्षग्रंथेष्वपिखमिवजलंजलमिवखं इतिकुवलयानंदस्थोपमेयोपमोदाहरणे ॥ जलमिवाकाशनिर्मलंदृश्यतइतिवर्ण्यते ॥ कालिदासोऽपिरघुवंशे (स० ३ श्लो० १२) पतिःप्रतीतःप्रसवोन्मुखींप्रियांददर्शकालेदिवमभ्रितामिवेतिगगनचाक्षुषंवर्णयति ॥ घटखर्प-रोपिस्वखंडकाव्ये—मेघावृतं निशिनभातिनभोवितारं इतितदेवनिरूपयति ॥ मेघावृत-त्वाद्रात्रौप्रत्यक्षंनभवतीत्युक्त्यातदनावरणेदिवाचप्रत्यक्षंभवतीतिलभ्यते ॥ एवमन्यत्रापि प्रामाणिकप्रयोगाःप्रेक्षणीयाः ॥ यस्तुचाक्षुषमात्रउद्भूतरूपस्यहेतुत्वमितिनियमउक्तः सन-संगच्छते; संयोगादिचाक्षुषेकर्मजातिचाक्षुषेचव्यभिचारात् । नचसमवायस्वसमवायिसम-वायान्यतरसंबंधेनरूपवत्त्वंनियामकमितिवाच्यं; समवायानभ्युपगमात् रूपचाक्षुषेव्यभि-चारानपायाच्च ॥ नचद्रव्यचाक्षुषमात्रंप्रतिहेतुत्वंकल्प्यतइतिवाच्यं; चाक्षुषमात्रइतिस्वो-क्तिबाधात् तार्किकसंमतद्रव्यव्यवस्थायास्त्वयानिरासाच्च ॥ धूलिपटलाकर्षिचक्रानिलाका-रादिचाक्षुषेव्यभिचाराच्च ॥ भट्टानुयायिनात्वयातमसिद्रव्यतायाः स्वीकारेणतच्चाक्षुषे-व्यभिचारोपिविचार्यः, तत्ररूपोद्भवानुद्भवयोर्निर्णयशरणत्वात् अतःपूर्वोक्तप्रतीतिबलेनां-तरिक्षप्रत्यक्षस्यप्रत्याख्यातुमशक्यतयालाघवान्मूर्तचाक्षुषंप्रत्येवोद्भूतरूपस्यहेतुत्वमास्थीयतां सामान्यतस्तदुक्तिनियमांगीकारेऽभावचाक्षुषेव्यभिचारोपिमूलेदर्शितः ॥ नचतत्रापिस्वा-श्रयविशेषणतासंबंधेनरूपमस्त्येवेतिवाच्यं; अनवच्छिन्नविशेषणतायाअसंभवात् । अंबरेमु-दिशणांतिमिरादेश्चाभावचाक्षुषेतेनसंबंधेनापिरूपस्याभावाच्च ॥ कथंचित्तत्ररूपसाधनेंऽत-रिक्षचाक्षुषमप्यक्षुण्णं; अतिरिक्ताभाववादेप्यभावप्रत्यक्षस्याधिकरणप्रत्यक्षापेक्षत्वाच्च ॥ नचनियमशरीरेभावचाक्षुषमात्रइतिकल्प्यं; पूर्वोक्तदोषानपायात् भावनिर्वचनानुपपत्तेः स्वयमेवतृतीयश्लोकविवरणेभवतावतारणाच्च । तस्मादाकाशंमानसचाक्षुषप्रत्यक्षविषयतायाः अनपायात्तत्रास्तुमायिकनीलिमादिप्रतीतिर्नतुत्वदभिमतेसर्वथानिर्विशेषेब्रह्मणिविशेषारोपः कथमप्युपपद्येत ॥ यत्तुयत्साक्षादित्यादिनिश्चयाच्चेत्यंतं तदपिनप्रकृतोपयोगि ॥ दृष्टांतेशा-खारुंधत्योरुभयोस्तुल्यंप्रत्यक्षम् । किंतुशाखायामरुंधत्यवस्थानाभावेऽपितत्रसाऽऽरोप्यते ॥ प्रकृते चारुंधतीवद्धर्माएवोपासकानां प्रत्यक्षविषयानतुशाखावद्ब्रह्मेतिदोषआपादितेब्रह्मणो-ज्ञानिप्रत्यक्षताबोधकश्रुत्यादेरनुपयोगःज्ञानिनामारोपकत्त्वाभावात् ॥ ईक्षणश्रुत्यादेरहमि-त्यादिप्रत्ययपरत्वादेरेपिनब्रह्मणश्चाक्षुषादिविषयताततःसिद्ध्यति । धर्माणांतुतद्विषयत्वंसि-द्धमतःशाखारुन्धतीवन्नारोपः संभवति ॥ आविर्भावतिरोभावानंतर्भाविनःषड्भावविका-रान्स्वतंत्रान्मन्यमानस्यतवमतेउत्पत्त्यनंतरंभवन्घटादावस्तीतिप्रत्ययोपिभावविकारतयानब्र-ह्मप्रत्यक्षसाधकोभविष्यति ॥ यदिचशाखावदारोप्यमाणधर्मवद्वातस्यप्रत्यक्षत्वमेवोक्तश्रुत्या-दिनाबोध्यत इतिस्वीकुर्यास्तर्ह्यात्मदर्शनस्यस्वतःसिद्धतयातदर्थश्रवणादिसाधनोच्छेदस्तद्वा-

हकगुरुशास्त्रादीनांवैफल्यंचापद्येत ॥ तथाचायं-शाबरभाष्यादिप्रसिद्धआभाणकः ॥ अर्के चेन्मधुविंदेतकिमर्थंपर्वतंव्रजेत् । इष्टस्यार्थस्यसंसिद्धौकोविद्वान्यत्नमाचरेदिति ॥ अर्कंचेदितिपाठेअक्कोग्रहकोणइतिवदंति ॥ एवंचसाक्षात्कारफलकोपासनानामप्यनुपयोगात्कृतंतदर्थंधर्मारोपइतिकल्पनयाऽपि ॥ किंचब्रह्मणःसर्वप्रत्यक्षत्वेऽधोक्षजशब्दव्याकोपः "पराञ्चिखानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनांतरात्मन्" इतिकठतुर्यवल्लीस्थवाक्यविरोधश्चस्यात् ॥ तदर्थस्तुखानींद्रियाणिपराञ्चिपराक्अञ्चंतिगच्छंतीतिपराञ्चि ॥ यतःस्वयंभूः परमेश्वरः व्यतृणत् स्वसाक्षात्कारशक्तिहरणेनतानिहिंसितवान् ॥ तस्मात् पराङ्बहिःप्रापंचिकविशेषानेवजीवस्तैःपश्यति ॥ नअंतरात्मन् परमेश्वरेस्थितविशेषांस्तदभिन्नान्पश्यतिन संदृशइत्यादिश्रुत्यंतरैस्तस्यादृश्यत्वात्॥ अंतरात्मन्परमात्मानमेवनपश्यतीत्यन्ये। एवंचतद्धर्माणामारोपितत्वंतस्यशाखावत्प्रत्यक्षत्वंचेत्युभयमपिविरुद्धम् ॥ अतएव "कश्चिद्धीरःप्रत्यगात्मानमैक्षदावृतचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" इतितदुत्तरार्द्धेकश्चिद्दुर्लभःधीरःयोगादिसाधनदुःखंसोढ्वानदीःप्रतिस्रोतोवाहयितुमिवेंद्रियाण्यंतर्मुखानिकर्तुंसमर्थःप्रत्यगात्मानंवल्लीत्रयोक्तंपरंब्रह्मऐक्षत् प्रागीक्षितवान् इदानींचेक्षते ॥ यआवृतचक्षुःपुनःप्राप्तभगवदनुभवशक्तिकत्वादलौकिकचक्षुष्कःभगवत्प्रवेशलक्षणमोक्षंचेच्छन् इतिसर्वप्रत्यक्षाविषयत्वमेवदृढीक्रियते ॥ अत्रप्रत्यगात्मपदस्यनिरुपाधिकब्रह्मपरत्वेत्वावृतचक्षुरीक्षणीयतयासविशेषत्वापत्तिः, त्वन्मतेदर्शनातिरिक्तमोक्षाभावात्तदीक्षकस्यामृतत्वेच्छाविरोधश्चस्यात् । किंचशाखायामिवारोपोनिरुपाधिकब्रह्मण्येवोपाधिभूतधर्माणांत्वयावाच्योनतुसोपाधिके; अनारोपितोपाधेरेवासंभवात् । यदिचोपासनाधिकारिणांसंसारिणांनिरुपाधिकमप्रत्यक्षंतदोक्तदोषस्तदवस्थएव; 'मद्भक्तिंलभतेपरां आत्मारामाश्चमुनय'इत्यादिमानसिद्धायाज्ञानोत्तरपरभक्तेस्त्वया-नंगीकारेणतत्साक्षात्कारिणांज्ञानिनामुपासनानुपयोगात् उपासनापेक्षाणांसाक्षात्काराभावाच्च ॥ एवंचोपासनाएवनिर्विशेषवादे उच्छिद्येरन् । एतेनपरांचिखानीत्यादिसाध्यमित्याहेत्यंतनिरस्तं ॥ यच्चयत्तूपहितस्येत्यादि इति संगतमित्यंतंतदप्यसंगतं; तथासतिपुत्रादिष्विवेश्वरेपिवैराग्यमेवमुमुक्षोःकर्तव्यतयात्वन्मतउपदिश्येत, नतूपासनाध्यानादयः ॥ नचतत्त्वमस्यादिनातस्यहेयत्वसिद्धिःशंक्या; तत्रभागत्यागांगीकारादुपाधिमात्रस्यत्यागसिद्धेर्विशिष्टस्यत्यागासिद्धेश्च ॥ अतएवचंद्रवन्निर्गुणस्यज्ञानायशाखावद्दर्शितमुपहितंविशिष्टेनत्याज्यतइतितस्मिन्नंशेदीयमानःशाखाचंद्रदृष्टांतोपिमहावाक्यविरुद्धः ॥ प्रसह्यतस्यहेयत्वांगीकारेहेयत्वावचनाच्चेतिसूत्रव्याकोपः ॥ नापिपुत्रैषणावित्तैषणादेरिवेश्वरैषणायाअपित्यागबोधकंकिंचिदपिवाक्यमस्ति ॥ यदिक्वापिवेदेषुतादृशार्थकंवाक्यमभविष्यन्नतर्हिसर्ववेदज्ञआचार्यस्तथासूत्रयिष्यत् ॥ "तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासते" इतितलवकारवाक्यस्यतुतत् निर्विशेषमेवब्रह्मत्वंजानीहि नेदं यत् उपासका उपासत इत्यर्थोनभवति तच्छब्देननिर्विशेषपरामर्शायोगात् ॥ किंतु "यद्वाचानभ्युदितंयेन वागभ्युद्यते" इत्यादौ "यत्प्राणेननप्राणितियेनप्राणःप्रणीयते" इत्यंतेपूर्वार्धपंचकेयच्छब्दद्वयेनोक्तमेवतदापरामृश्यते ॥ तच्चवागादींद्रियबलागम्यंवाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणानपेक्षतयाऽभिवादनमननदर्शनश्रवणप्राणनकर्तृ वावाङ्मनआदिकर्मकाभिवदनमननादिकर्तृसर्वप्रेरकं

चसविशेषमेवपूर्वमुक्तं ॥ अतःप्रथमेदंशब्देनसंनिकृष्टस्यवागादेःप्रेर्यस्यैवपरामर्शउचितोन तुशबलस्य अप्रकृतत्वात् ॥ तावकार्थेचद्वितीयमिदंशब्दंनैवब्रूयादतोमूलोक्तएववाक्यार्थः उपास्यस्याब्रह्मत्वेचतदुपासनध्यानादिनाचित्तशुद्धिर्नस्यात् उपहितत्वस्यमायिकत्वात् ॥ अथमायिकस्यापितस्योपहितत्वाभावश्चित्तशुद्धावप्रयोजकश्चेन्मायिकविशेषयुक्तपुत्राद्युपास-नध्यानादिनापिसाकुतोनस्यात् अधिष्ठानस्यशुद्धस्योभयत्रतौल्यात् ॥ मायिकविशेषाणांमोह-कत्वमितिचेत्तदप्युभयत्रतुल्यं ॥ अथाविशेषेपिशास्त्रबलात्तदुपासनादितः फलंचांद्रायणा-दितइवेतिचेच्चांद्रायणादिफलप्रदस्त्वीश्वरएवफलमतइतिन्यायात् ॥ नतुजडंचांद्रायणादिकं तद्विधायकशास्त्रंवास्वतःफलंसमर्पयति ॥ उपहितस्यापिमिथ्यात्वेतदुपासनादिफलंकःसमर्प-येत्? नतावदीश्वरः, अब्रह्मत्वात् ॥ नापिस्वयमेवोपासनादिकं, उक्ताधिकरणविरोधात् ॥ अतःकथंचित्तशुद्धिःस्यात् ॥ किंचशास्त्रंब्रह्मोपासनातएवफलंबोधयति "तन्महइत्युपासीत महान्भवती" त्यादौनत्वब्रह्मोपासनया ॥ नह्यचांद्रायणंचांद्रायणतया आचरितंनिष्काम-मपिचित्तशुद्धिहेतुर्भवति। अस्माकंतुचांद्रायणादिकमपिब्रह्मरूपमेवनतुमायिकमितिनास्मान् प्रतितथावक्तव्यं, किंच "तंयथायथोपासतेतदेवभवति" इतिबृहदारण्यकादिषुब्रह्मणएवतत्त-दुपास्यरूपभावःश्रूयतेऽतोप्युपास्यस्यनाब्रह्मत्वं ॥ एतेनकथंतर्हीत्यादिसंक्षेपइत्यंतमपास्तम् ॥

यत्तुपाण्याद्यभावे आनंदमात्रपाण्याद्यभावःकैमुतिकन्यायसिद्ध-इत्यादिप्रलपितं,- तत्तु पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिविरोधादुपेक्ष्यं; श्रुतेर्मायिक-करादिप्रतिपादनपरत्वंतु पूर्वमेवनिरस्तं तस्मात्तादृशश्रुतिभिःसर्व-विरुद्धधर्माश्रयत्वेनालौकिकत्वं ब्रह्मणिप्रतिपाद्यते। तथाचश्रुतयः- "अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः। अशरीरंशरी-रेष्वनवस्थेष्ववस्थितं । महांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचति ॥ अनेजदेकंमनसोजवीयोतद्धावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत् इत्याद्याः ॥

सहस्राक्षे विपक्षेबाधकमित्यादिंनेतीत्यादिश्रुतिभ्यइत्यंतं भागंनिराकुर्वंति । यत्तु पाण्याद्यभावइत्यादिनातिष्ठदित्याद्याइत्यंतेन ॥ अयमर्थः-खंड्यश्लोके यत् (नहिसुखं संस्थानवद्दृश्यते) इतिब्रह्मणआनंदाकारत्वेबाधकमुक्तं-तन्न; प्राक्समर्थितायाः श्रुत्या-दिसंमतायास्तस्यानंदमूर्तितायालौकिकप्रत्यक्षविरोधमात्रेणबाधस्यायोगात् ॥ अन्यथा लोकेनिर्विषयंनिष्कारणंनिरधिकरणंचज्ञानंनदृष्टमितिज्ञानरूपस्यब्रह्मणोऽपिसविषयत्वजन्य-त्वस्वातिरिक्ताधिकरणवृत्तित्वादिकंदुर्वारंस्यात् ॥ किंच सुखमपिलोकेजडंस्वातिरिक्ताधि-करणकमंतःकरणेनोपलभ्यमानंचदृष्टमितिब्रह्मणिसुखरूपत्वांगीकारेतथात्वमनपनोद्यंभवेत्॥ शास्त्रसिद्धस्यनबाधःकेवलयुक्त्याशक्यइतिचेत्तत्सिद्धाऽऽनंदाकरतापिनवारणीया ॥ किंच दशमस्कंधेअक्रूरस्तुतौ (अ० ४० श्लो० २९) नमोविज्ञानमात्रायसर्वप्रत्ययहेतवे । पुरुषेशप्रधानायब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ इत्यत्र "विज्ञानमेवमात्रामूर्तिर्यस्यतस्मै अतएवसर्व-प्रत्ययहेतवे समस्तज्ञानकारणाय" इतिव्याचक्षाणेन श्रीधरस्वामिनाप्यक्रूरदृष्टायामूर्तेर्ज्ञा-नात्मकत्वंव्यक्तमुक्तं ॥ अलौकिकेब्रह्मणिज्ञानस्यसंस्थानवत्त्वेसत्यानंदस्यापितत्कुतोनस्यात् ॥

अधिकंतु साधितमधस्तात्—यत्तुपाण्याद्यभावेइत्यादि बोधयंतीत्यंतं तदप्यविचारचारु ॥ अर्शआद्यजंतमप्यंगशब्दमंगीकृत्यावयविनोऽप्यभावंवदन् किं ब्रह्माभावंवक्तुमुद्यतोसि ?॥ अथभावप्रधानः सइतिचेदवयवाभावादेवतदभावः सिद्ध्येत् । अवयव्यभावबोधकस्तु शब्दोपिवस्तुतोनास्तीतिकस्ततः प्रस्तुतेऽर्थः ॥ यानिचनिषेधकानिवाक्यान्युक्तानितेषुलौकिकानां पांचभौतिकानां स्वप्रेरकभिन्नानामेवतेषांप्रतिषेधः सामान्यतः पाणिपादशब्दोच्चारणे तेषामेवलोकदृष्टानामुपस्थितेः ॥ लौकिकानामेवनिषेधइति तुतवापिसंमतं ॥ स्वन्मतेतेषामलौकिकानामेवाभावात् ॥ विधीयमानानित्वलौकिकान्येव ॥ यन्नलोकेभवंनवालोकेदृष्टंतत्तदलौकिकं ॥ नहिलोकेक्वापिकोपिचेतनोविश्वतश्चक्षुर्विश्वतोमुखः सर्वतः पाणिपादांतो वाव्यालोकितः ॥ ननुतथापिसर्वथालोकविरुद्धं बुद्धिंकथंकारमारोहतु यद्ब्रह्मणः सर्वत्रैव पाणिपादादिसर्वाकारवैशिष्ट्यमितिचेदुच्यते ॥ व्यापकेब्रह्मणि शतेपंचाशदादिन्यायेनसर्वाकारशालितानविरुद्धा ॥ यथाशते तन्न्यूनानवनवतिपर्यंताः सर्वाअपिसंख्यानिविशंते । तथा व्यापकेस्वाभाविकसर्वधर्माश्रयेब्रह्मणि सर्वाण्यपिपरिमाणानि तत्तत्परिमाणकाः सर्वेप्याकाराश्चस्वाभाविकाः समाविशंत्येव ॥ अतोयउपासकोयदा यामाकृतिंभावयति तदातामेवाकृतिमभिव्यक्तीकृत्य तत्समीपंनयति; तंयथायथेतिश्रुतेः येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहमितिभगवद्वाक्यात् ॥ (स्कंध ३ अ० ९ श्लोक ११) यद्यद्धियातउरुगायविभावयंति तत्तद्वपुःप्रणयसेसदनुग्रहायेति तृतीयस्कंधनवमाध्ययेब्रह्मस्तुतौ कथनाच्च ॥ अतएवानंतरूपश्रुतिः ससर्वनामासचसर्वरूपः । अनंतरूपोनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः । नमोस्त्वनंताय सहस्रमूर्तये इत्यादिकंचसंगच्छते ॥ दृश्यंतेचलोकेपिकतिचिद्वस्तूनिसर्वतःसर्वाकाराणि महाशिलामहादारुप्रभृतीनि ॥ तद्यथा–महाशिलायांगवाश्वगजादयःसर्वेऽप्याकाराःसर्वत्र संति ॥ अतएवयस्मात्तदंशाद्गवाकृतिंकारुरुद्दिधीर्षति, तर्हिभागांतरापसारणेनतामेवततोऽभिव्यनक्ति ॥ यदिचाश्वाकृतिंयदिचगजाकृतिमितरांवायांयामुद्दिधीर्षतितांतामेवशक्नोतिततएवोद्धर्तुं ॥ एवंदारुविषाणादावप्यवधेयं ॥ नचकारुणानिर्मितासानतत्रपूर्वमासीदितिशंक्यं; धातुरसेनेवसजलमृदादिचूर्णेनेववातत्रगवाद्याकृतेर्निर्माणस्याभावात् ॥ किंतुशिलायाअंशांतरापसारणेनकारणेस्थितैवसाततोऽभिव्यक्तैवक्रियते अतोभिव्यंजनमात्रेतत्रपुरुषव्यापारोपसारणरूपोनतुनिर्माणम् ॥ तस्मात्संतिशिलादिषुसर्वत्रैवसर्वेऽप्याकारास्तदापरमेश्वरेकुतो-

---

विपक्षेबाधकमाह–यतोनहीति ॥ पाण्याद्यभावे आनन्दमात्रपाण्याद्यभावः कैमुतिकन्यायसिद्धइत्यभिप्रेत्याऽङ्गाऽभावमेवाहाङ्गाभावगिरइति ॥ शुद्धाऽङ्गशब्दस्याऽर्शआद्यजन्ताङ्गशब्देनैकशेषेऽभावशब्देनसमासः ॥ तेनावयवावयव्यभावबोधकशब्देभ्यइत्यर्थः ॥ तथाहि–अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः । अचक्षुष्कमश्रोत्रमवाङ्मनोऽतेजस्कमप्राणम् अशरीरंशरीरेषु अप्राणोह्यमनाःशुभ्रःनतस्यकार्यंकरणंचविद्यते इत्याद्या श्रुतयस्तदभावंबोधयन्ति ॥ अङ्गाऽभावः सर्वविशेषाभावोपलक्षकः ॥ निष्कलंनिष्क्रियंशान्तं नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचा यन्मनसानमनुते अनेजदेकम् । नेहनानास्तिकिञ्चन नेतिनेतीत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

नतेस्युः ॥ इयांस्तुविशेषः प्रस्तरादेर्जडत्वादितराभिव्यंजकापेक्षा भगवांस्तुज्ञानघनःसर्वशक्तिरभिव्यनक्तिभक्तिमतामभिमतान्स्वयमेवतांस्तांश्चाकारानिति ॥ भगवतःसर्वत्र स्वाभाविकसर्वाकारताज्ञापनायैवनृसिंहावतरेस्तंभादाविर्भावोयुगपदुभयाकारधारणंच ॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तंतन्नामसुश्रीमदाचार्यचरणैः ॥ महानुभावःसाकारःसर्वाकारप्रमाण-भूरिति ॥ एवंच स्वाभाविकसर्वाकारशालितया अपाणिपादइतिश्वेताश्वतरवाक्यंस्वातिरिक्तपाणिपादादिराहित्येऽपितदनपेक्षसार्वत्रिकगमनादानादिस्वाभाविकसर्वकर्मत्वबोधकं ॥ अतएव सर्वकर्मेतिशांडिल्यविद्याश्रुतिः ॥ नतुनिर्विशेषतांसाधयितुंतदीष्टे जवनत्वादिविरोधात् शबलपरत्वेपाण्यादिनिषेधायोगाच्च ॥ किंच निर्विशेषपरत्वे एतदुत्तरार्द्धे "सवेत्तिवेद्यं" इतिबाध्येत; वेद्यस्यजगतोविवर्तरूपतयातस्य तज्ज्ञानायोगात् ॥ शबलपरत्वेतु "नचतस्यवेत्ता" इतिपीड्येत, तस्याप्यवेदने उपासनाऽसंभवापातात् निर्विशेषेऽनेनपाण्यादेर्निषेधस्यासिद्धेश्च अरूपवत्सूत्रविचारेप्रागुक्तःसर्वकर्मेतिश्रुत्यर्थस्त्वेकदेशिबादर्यौडुलोमिकाशकृत्स्नादिसंमतोनतुव्यासाभिप्रेतः । सिद्धांतेतुस्वभावतःसर्वाणिकर्माणियत्रेत्येवार्थस्तत्रैवाग्रिमाधिकरणेपुदर्शितः ॥ यच्च बृहदारण्यकपंचमाध्यायाष्टमब्राह्मणस्थमचक्षुष्कमश्रोत्रमित्यादिवाक्यमुक्तं तदपि लोकवदतिरिक्तभौतिकचक्षुरादिनिषेधकं उक्तयुक्तेः ॥ नतुनिर्विशेषतासाधकं तत्रैवाग्रेसूर्यचंद्राकाशभूमिसर्वकालनद्यादिप्रशासकत्वादीनलौकिकविशेषानुक्त्वा समाप्तौ "तद्वाएतदक्षरंगार्ग्यदृष्टंद्रष्टृऽश्रुतꣳश्रोत्रऽमतंमंतृ" इत्यादिनाऽतिरिक्तचक्षुःश्रोत्रादिनिरपेक्षद्रष्टृत्वश्रोतृत्वाद्यलौकिकधर्माणामाकाशोपादानतायाश्चकथनात् ॥ अस्थूलादिवाक्यमधिकंत्वग्रेचिंतयिष्यामः ॥ कठद्वितीयवल्लीस्थं "अशरीरंशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं। महांतंविभुमात्मानं मत्वाधीरोनशोचति" इतिवाक्यमपिस्वातिरिक्तानवस्थभौतिकशरीरमात्रनिषेधकं नतुस्वाभिन्नाकाराभावसाधकं अनंतरूपश्रुतेः । छांदोग्यतैत्तिरीयादिषु "मनोमयः प्राणशरीरोभारूपः सत्यसंकल्पआकाशात्मा ॥ आकाशशरीरंब्रह्म" इत्यादिश्रवणाच्च ॥ नापिनिराकारत्वंततः सिध्यति; आशरीरवाक्यात्पूर्वं "अणोरणीयान्महतोमहीयान् ॥ आसीनोदूरंव्रजति" इत्यादिश्रवणात् ॥ अव्यवहितोत्तरऋचि "तस्यैषआत्मा वृणुतेतनूंस्वां" इतितनुमत्वश्रवणात् । अग्रेब्रह्मक्षत्रभोगाम्नानाच्च ॥ "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोह्यक्षरात्परतःपरः" इतिद्वितीयमुंडकप्रथमखंडवाक्यमपिजीववत्कार्यरूपप्राणमनआदि वैशिष्ट्यंतस्यनिषेधति अव्यवहितोत्तरर्चि "एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिच" इति प्राणादीनांतत्कार्यत्वकथनेनतस्यतादृशप्राणादिमत्तानुपपत्तेः ॥ नतुसर्वथानिर्विशेषतापरं पूर्वोत्तरमंत्रयोःकर्तृत्वादिश्रावणात् उत्तरमंत्रादग्रिमएवमंत्रे "अग्निमूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौ दिशःश्रोत्रेवाग्विवृताश्चवेदाः। वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभूतांतरात्मा" इतिरूपोपन्यासाच्च ॥ नचारोपितंतदितिवाच्यं, औपचारिकस्यप्रकृत्यादावपिसंभवेन अदृश्यत्वाधिकरणविरोधापातात् ॥ नतस्यकार्यमितिश्वेताश्वतरवाक्यंतु भिन्नकार्यस्यजीववत्कर्तव्यस्यचतद्वदिंद्रियादेश्चनिवारकमितिनिर्णीतंप्राक् ॥ एतेनैव (अंगाभावःसर्वविशेषाभावोपलक्षक) इत्यपास्तं ॥ निष्कलंनिष्क्रियमितिबृहदारण्यकवाक्यंतु लोकवदिंद्रियादिपरतंत्रक्रियाप्रतिषेधकं निरवद्यत्वनिरंजनत्वाभ्यांतत्रैवसेतुत्वादिकथनाच्च ॥ निष्क्रियमितित्वशुद्धं ॥

"नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचानान्यैर्देवैस्तपसाकर्मणावा" इतितृतीयमुंडकप्रथमखंडवाक्यमपितपःकर्मसाहचर्यादास्माकीनचक्षुरादिबलेनाग्राह्यत्वपरं नतुनिर्विशेषतासाधकं ॥ तदुत्तरार्द्धएव "ज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्वस्ततस्तुतंपश्यतेनिष्कलंध्यायमानः" इतिज्ञानिनोध्येयत्वदृश्यत्वकथनात् तत्रपूर्वोत्तरभागेरुक्मवर्णत्वकर्तृत्वादिबह्वलौकिकविशेषश्रावणाच्च ॥ यन्मनसेतितलवकारवाक्यंतु ब्रह्मकेवलमनोबलेनमंतुमशक्यं मननेजीववदतिरिक्तमनःसाहाय्यानपेक्षंवाब्रह्मेत्यर्थकमितिसूचितंप्राक् ॥ "अनेजदेकंमनसोजवीयोनैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् । तद्धावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत्यस्मिन्नपोमातरिश्वादधाति ॥ तदेजतितन्नेजतितद्दूरेतद्वन्तिके" इतीशावास्यवाक्यंब्रह्मणिसर्वविरुद्धमाश्रयताबोधकं अनेजनातिजवीयस्त्वादेरन्योन्यविरुद्धत्वात् ॥ नतुनिर्विशेषतापरंस्पष्टमलौकिकधर्माभिधानात् ॥ ननुधर्माणांविरुद्धत्वंहियुगपदेकाधिकरणावृत्तित्वं तथासति ब्रह्मणिकथंतत्सामानाधिकरण्यमिति चेत् लोकदृष्ट्यैवविरुद्धानांधर्माणामाश्रयःसइतिजानीहि ॥ दृश्यतेहिकार्येष्वितरेतरव्यधिकरणतयादृष्टानामपिधर्माणांकारणेसामानाधिकरण्यं । यथालवणसितापक्वापक्वमाकंदपिचुमंदफलादिषुक्षारमधुराम्लतिक्तादेरेकैकस्यैवसत्वेनपरस्परवैयधिकरण्येऽपि पृथिव्यांतेषांसर्वेषां कार्यदृष्ट्याविरुद्धानामपि युगपदैकाधिकरण्यं ॥ तथाजीवजडादिवृत्तेरन्योन्यविरुद्धस्याऽप्येजनानेजनादेर्ब्रह्मण्यविरोधमवधारयेतिसंक्षेपः कठवल्लीषुचतुर्थवल्लीस्थाया "यदेवेहतदमुत्रयदमुत्रतदन्विह । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति । मनसैवेदमाप्तव्यं नेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युंगच्छतियइहनानेवपश्यति" इतिश्रुतेस्त्वयमर्थः यदेवधर्मजातंइहप्रपंचेस्तितत्सर्वं अमुत्रब्रह्मण्यस्ति ॥ एवकारोऽयोगव्यवच्छेदकः साकल्ये पर्यवस्यति ॥ यत् अमुत्रब्रह्मणिधर्मजातमस्ति तदेवअनुपश्चादिहतत्कार्यप्रपंचेनुवृत्तमस्ति पृथ्वीगंधादिकमिवघटादौ ॥ मृत्योर्देवताविशेषान्मृत्युंमरणंस आप्नोति ॥ सकः यइहजगतिब्रह्मणिवानानेवद्वैतमिवपश्यति । ननु विरुद्धसर्वधर्माश्रयस्तत्कथंज्ञेयमित्यतआह- मनसैवेति मननवताह्रदैव इदंब्रह्माप्तव्यं ॥ सर्वधर्माश्रयेधर्मधर्मिभावात्प्राप्तंद्वैतंवारयतिनेहेति । इहब्रह्मणि किंचनापि नानानास्ति यइहब्रह्मणि तद्धर्माणांद्वैतमिवपश्यति सोप्युक्तं दुष्फलमाप्नोतीतिनपौनरुक्त्यं ॥ एतेन तत्समानानुपूर्वीकंबृहदारण्यकवाक्यमपिव्याख्यातं ॥ अतएतदपिद्वैताभावमेवबोधयति नतुविशेषाभावं । पूर्वापरमंत्रेष्वलौकिकानां तेषांसिद्धेः ॥ नेतिनेतीतिमूर्तामूर्तब्राह्मणवाक्यंतु प्राग्व्याख्यातं ॥ तस्मादपाणिपादइत्यादिश्रुतिभिर्लोकदृष्ट्याविरुद्धानां सर्वेषांधर्माणामाश्रयत्वमेवतत्रबोध्यते ॥ मूलेआद्याइत्यनेन "आसीनोदूरंव्रजति ॥ अणोरणीयान्महतोमहीयान् ॥ अतः परंनान्यदणीयसँ हिपरात्परंयन्महतोमहांतं ॥ दूरात्सुदूरेतदिहांतिकेच ॥ प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं" इतिकठतैत्तिरीयतृतीयमुंडकवैश्वानरविद्यादिश्रुत्यंतराण्यनुसंधेयानीतिदिक् ॥

यदपिसुवर्णस्याविकारित्वंकामधेनोर्मणेरपीतिशुद्धाद्वैतमार्त्तंडोक्तमनूद्य (विविधकार्य्याकारतासद्भावेपिनिर्विकारित्वंयुक्त्याखंडयती) त्याद्युक्तं तदपिनकिंचित् विविधकार्य्याकारत्वेपिविकारित्वंनसंभवतिसुवर्णादीनां ॥ विकारस्तुतात्त्विकोऽन्यथाभावः ॥ यथा-

दुग्धस्यदधिभावः अतएवदुग्धार्थिभिर्नदध्युपादीयतेऽतोदध्नोविकार-त्वंदुग्धस्यचविकारित्वं अत्रतुसुवर्णार्थिभिःसुवर्णपरिणामःकुंडला-दिरुपादीयते नतुत्यज्यते तस्मिन्तात्विकान्यथाभावाभावात् ॥ किंतुविकारोऽत्रवाचैवारभ्यते अतएव "वाचारंभणंविकारोनाम धेय" मितिश्रुतिरपिसंगच्छते ॥ संगच्छतेचदधिदुग्धशुक्तिरजता-दिदृष्टांतमप्रदर्श्यसुवर्णकटकादिदृष्टांतप्रदर्शनमतएवविवर्त्तवादादयो-नश्रुतिसंमताइतिनिश्चीयते ॥ पूर्वाकारपरित्यागेनाकारांतरापत्तिस्त त्रदृश्यतइतिनसंगतम्; पूर्वाकारत्यागाभावात् ॥ अन्यथासुवर्णव्यव-हारोनस्यात् ॥ तस्मात्सुवर्णस्याविकारित्वमेव ॥ एवमेवब्रह्मणोप्य-विकारित्वंश्रुतिसंमतं ॥ किंचसुवर्णस्यविकारित्वमेवत्वदभिमतंतदा-ब्रह्मणोपिविकारित्वं त्वन्मतेपिकुतोनस्यात् । नचब्रह्मणिनविकारःकिं-तुमाययैवप्रतीयते इतिवाच्यं; एवंसतिदृष्टांतवैषम्यंस्यात्, सुवर्णादी-नांमाययाऽन्यथाभावस्याभावात् तत्रापिमाययैवचेद्भूषेतदासुवर्णस्या-विकारित्वंबलादापतितं॥सुवर्णत्वेनज्ञाने नेदंकटकमितिप्रतीत्यापत्ति-श्च ॥ तस्माच्छुद्धस्यसुवर्णस्ययथाकटककुंडलादिभावस्तथैवब्रह्मणोऽ-पिशुद्धस्यैवजगद्रूपतासिद्धौशुद्धाद्वैतमेवश्रुतिसंमतं । एतेनकिंचेत्या-दिकःप्रलापोऽपास्तः ॥ यच्चअहिकुंडलादिदृष्टांतेनेतरविकारिवैलक्ष-ण्यसंपादनप्रकारःयथासर्पःस्वेच्छयाहिकुंडलाकारतांगतः नविकारी-तथाब्रह्मव्याससूत्रैर्निरूपितम् इतित्वदुक्तोनसंगच्छेते)त्युक्तं-तन्न; नहिविकारिवैलक्षण्यमात्रसंपादनार्थोऽयंप्रकारः किंतु भक्तसाक्षा-त्कारस्योभयविधत्वादुभयविधंब्रह्मेतिनवक्तव्यं वस्तुशक्त्यैवनिर्णयः कर्त्तव्यइतिपूर्वपक्षआह "उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत्"। तुशब्दःपूर्व-पक्षंव्यावर्त्तयति । नैवकेवललोकदृष्टांतेनयुक्त्यावाब्रह्मस्वरूपनिर्णयः-कर्तुंशक्यते, तथासतिशास्त्रंव्यर्थमेवस्यात् । अत्रहिदर्शनांतरादयमेव-विशेषोयद्वेदादेवब्रह्मस्वरूपज्ञानंप्रमितिरूपंनलौकिकप्रमाणैस्तन्न्यायैर्वा उपचारनिवृत्त्याश्रौततात्पर्यज्ञापनार्थमेवास्यशास्त्रस्यप्रवृत्तेः तच्चजन्मा-धिकाद्यधिकरणएवशास्त्रयोनित्वादित्यनेननिर्णीतम्॥अतोवेदमंतरेण-स्वरूपस्यतच्छक्तेश्चानवगमात्कथंस्वरूपशक्त्यानिर्णयःस्यात् । वेदेतु उभयव्यपदेशोस्तिउभयोर्विरुद्धधर्मयोर्व्यपदेशउभयव्यपदेशस्तस्मात् यत्रैवास्थूलादिवाक्येनिर्गुणत्वेनव्यपदिश्यते तत्रैवाकाशओतश्चप्रो-तश्चे" तिकथनात्कार्यगुणजनकानंतगुणवत्ताऽपिबोध्यते तथायत्र-शारीरेब्राह्मणे "सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यते" इत्युच्यतेत-त्रापि "सवाअयमात्मासर्वस्यवशीसर्वस्येशान" इत्यादिकंपूर्वमुच्यते ॥

"सवाएषमहानजआत्माअन्नादोवसुदान" इतिचतदनंतरं ॥ एवंयत्र "यदेकमव्यक्तमनंतरूप" मित्युच्यते तत्रैव "विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुख" इत्यादिचोक्तं धर्मविधिद्वारातन्निषेधद्वाराचनिरूपकाणां मध्यएकस्योपजीव्यत्वमंतरंगत्वमन्यस्योपजीवकत्वंवहिरंगत्वमिति-निर्णेतुमशक्यत्वेनोभयवाक्ययोस्तुल्यबलत्वादुभयरूपमेवब्रह्मस्वरूपं यद्युभयलिंगंब्रह्मतदासंराधनसिद्धानांसर्वेषांतथैवप्रकाशेत नतुकंचित्प्रतिकथंचिदन्यंप्रत्यन्यथाअतएकंवस्तुकथमनेकधाभासतेतत्रहेतुर्वक्तव्यः; नोचेद्दर्शनस्याप्रामाण्यमितिशंकायांदृष्टांतेनसमाधिमाह-अहिकुंडलवदिति ॥ यथासर्पऋजुरनेकाकारकुंडलश्चभवति तथाब्रह्मस्वरूपंसर्वप्रकारंभक्तेच्छयातथातथास्फुरति यद्यपिसर्पःस्वेच्छयातथातथाभवतिब्रह्मतुसंराधकभक्तेच्छयेतिवैषम्यं तथापिसंराधकस्यतादृशेच्छोत्पत्तौतादृशतादृशफलदित्सैवप्रयोजिकेतिनवैषम्यं ॥ इयंयुक्तिःप्रमाणश्रुतदृष्टेविरुद्धशास्त्रसंभेदेनव्यामुग्धस्यसमाधानायव्यासपादैर्दर्शिता ॥ किंच यथाशरीरादीनांविषयभेदेनतथात्वं एवंब्रह्मणोपिभक्तभेदेनतथात्वं ब्रह्मणस्तत्तद्रूपभवनंतुतद्भक्तचक्षुर्मनोविषयेतद्रूपस्यप्रापणं नतुकरणं ॥ अतःसर्वविरुद्धधर्माश्रयोभगवानितिप्रतिपादितं नतुविकारित्वंप्रदर्शितं॥अतएव यथासर्पःस्वेच्छयाहिकुंडलाकारतांगतः नविकारस्तथाब्रह्मव्यासैः सूत्रेनिरूपितमितिकथनमपिसंगच्छते ॥ किंच यथाकामधेनोःसकाशादनेककार्य्योत्पत्तावपिनतस्याविकारित्वमत्वंचब्रह्मणोपिनविकारित्वं नचधेनोर्निमित्तत्वमेवनोपादानत्वमितिवाच्यं उपादानस्यान्यस्याभावात्तज्जन्यपदार्थानांतर्हिकिमुपादानंवक्तव्यं ॥ विनाप्युपादानं कार्य्योत्पत्तिश्चेद्घटाद्यर्थंनियमतोमृदाद्यानयनेप्रवृत्तिर्व्याहन्येतजगतोपिविनैवोपादनमुत्पत्तिसंभवेनब्रह्मणउपादानत्वेनश्रुतिसूत्रयोः प्रतिपादनप्रयासोविफलःस्यात् । तस्मादन्यस्योपादानस्याभावाद्धेतुरेवोपादानं निमित्तंच ॥ तथाप्यविकृतैव ॥ तथा ब्रह्मापीतिबोध्यं ॥ एतेन (धेनोर्निमित्ततयाऽप्रकृतित्वेने) त्यादिकंनिरस्तं ॥ एवंमणेरपियथाविविधाकारत्वेपिनविकारत्वं सामर्थ्यविशेषात्तथैवब्रह्मणोपिविविधाकारत्वं नचविकारित्वम् ॥

सहस्राक्षे इदानीं सुवर्णस्येत्यादिं तत्प्रत्युक्तमित्यंतं भागंदूषयंति-यदपिसुवर्णस्येत्यादिना नचविकारित्वमित्यंतेन ॥ अत्रेदंबोध्यम्-ब्रह्मपरिणामवादस्य "तदात्मानꣳस्वयमकुरुत" इत्यादिश्रुतिशततः (अ० १ पा० ४ सू० २४) "आत्मकृतेःपरिणामात्" इत्यादिसूत्रतश्च सिद्धतयाकेवलयुक्त्या विकारित्वापादनरूपयाखंडनमशक्यं;

"नैषातर्केणमतिरापनेये" तिकठश्रुतेः। सूत्रकृतापिद्वितीयस्यप्रथमेतर्काप्रतिष्ठानस्योक्तत्वात् महाभारतेचवनपर्वणितर्कोप्रतिष्ठःस्मृतयोविभिन्नाइतिस्मरणात् भीष्मपर्वणि अलौकिकास्तुयेभावानतांस्तर्केणयोजयेदितिस्मरणाच्च ॥ अचिंत्याःखल्वितिपाठांतरम् ॥ किंच यद्ग्राहकंयत्प्रमाणं तेन निश्चितेतस्मिन्न केवलयुक्त्या तद्धर्मस्यतत्स्वरूपस्यवाबाधःकर्तुंशक्यः ॥ यथारूपरहितेष्वाकाशादिषुस्पर्शाभावेस्पर्शवत्सुपृथिव्यादिषुरूपसत्वेन च वायौस्पर्शवत्त्वे रूपराहित्यंतद्राहित्येस्पर्शवत्त्वंवानस्यादित्यशक्यशंकं। मतभेदात्प्रत्यक्षेणानुमानेनवातत्रतथात्वस्यनिश्चयात् ॥ तथा "नगृह्यतेचक्षुषानापिवाचा ॥ अप्राप्यमनसासह" इतिप्रत्यक्षाद्यविषये "तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामि" इतिबृहदारण्यकपंचमाध्यायस्थशाकल्यब्राह्मणश्रुत्या (अ० २ पा० १ सू० २७) "श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात्" इतिसूत्रतश्चवेदैकसमधिगम्येब्रह्मणि उक्तप्रभृतिश्रुतिसूत्रैः अहंसर्वस्यप्रभवः अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः घटस्यमृत्स्नेवपरःपरस्मादित्यादिस्मृतिपुराणैश्चपरिणाम्युपादानतायाः "अविनाशीवाअरेयमात्मा" (अ० ४ पा० ४ सू० १९) "विकारावर्तिचतथाहिस्थितिमाह" आनंदमात्रमविकारमनन्यदन्यत् सत्तामात्रंनिर्विकारंनिरीहं इत्यादिश्रुतिन्यायपुराणैरविकारतायाश्च सिद्धतयानान्यतराश्रयेणेतरापराकर्तुंशक्या ॥ एतेन ग्रहिलतयाहेम्नोविकारित्वादरेऽपिब्रह्मणिपरिणामित्वेनविकारिताशंकानिवारिता। वस्तुतस्तुसुवर्णमपिनैवविक्रियते ॥ विकारोहि तात्विकोऽन्यथाभावइतिसर्वसंमतं ॥ अत्रतात्विकपदंसुवर्णादेःकटकरुचकादिभावेपिसुवर्णत्वानपगमेनतत्परिणामेऽतिप्रसंगवारणाय ॥ अतोदुग्धादेर्दध्यादिरूपतयापरिणतिरेवविकारः तत्रदुग्धत्वाद्यपगमात् ॥ अतएव पयस्कामेनदधिनोरीक्रियते ॥ हेमकामेनतु कनकशकलकटकरुचकस्वस्तिकादिकंसकलमपिस्वीक्रियते ॥ तथाचायंमामकचिंतामणौसंग्रहः-

---

इदानीं सुवर्णस्याऽविकारित्वं कामधेनोर्मणेरपि इतिशुद्धाद्वैतोक्तेविविधकार्याकारितासद्भावेऽपिनिर्विकारत्वं युक्त्या खण्डयति–सुवर्णवदिति ॥ यत्तु वस्तुतोविविधाकारंब्रह्मेति त्वन्मतं ॥ तस्मिंस्त्वन्मते सुवर्णवद्विकारि स्यात् ॥ नच परिणतेर्नविकारत्वमतः सुवर्णं नविकारीतिवाच्यम्, विकारोनामधेयमितिश्रौतव्यवहारविरोधात् । नच यस्मिन्विकारः सोऽविकारीत्युपपद्यते विरोधात्॥ किञ्च पूर्वाकारपरित्यागेनाकारान्तरापत्तिस्तत्रदृश्यते तथापिचेदविकारित्वं स्वीक्रियते उत्पत्तिविनाशयोः सतोरपिनित्यत्वंस्वीक्रियेततस्मादर्थाङ्गीकारे शब्दापलापस्याप्युक्तत्वादीश्वरस्य विकारित्वंस्यादेव ॥ एकरसतायानित्यतायाश्चाभावःस्यात् ॥ त्वन्मते रूपान्तरापत्तेरेवानित्यत्वव्याप्यत्वात् ॥ अन्यथा घटादेरप्याविर्भावतिरोभावयोरेव सत्त्वेन तार्किकसंमतविकारितायास्त्वन्मते क्वाप्यभावेनेश्वरेऽहिकुण्डलादिदृष्टान्तेनेतरविकारिवैलक्षण्यसंपादनप्रकारः यथा सर्पःस्वेच्छयाऽहिकुण्डलाकारतांगतः नविकारी तथा ब्रह्मव्याससूत्रैर्निरूपितम् इतित्वदुक्तोनसंगच्छेत॥ सर्वाणि तैजसान्यविकृतानीति स्वगुरूक्तिंतु भवानेवस्वीकुर्यान्नान्य उक्तविरोधात् ॥ धेनुः कामधेनुः ॥ एतेन कामधेनोरनेकवस्तूत्पत्तावपि यथा तस्यानविकृतिरेवमीश्वरस्याऽपीतिसुबोधिन्युक्तं प्रत्युक्तम्; धेनोर्निमित्ततयाऽप्रकृतित्वेनेश्वरस्य प्रकृतित्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् ॥ धेनुर्मणेरप्युपलक्षिका । एतेन सुवर्णस्याऽविकारित्वंकामधेनोर्मणेरपीति यद्विविधाकारसद्भावेऽपिनिर्विकारत्वमुक्तं तत्प्रत्युक्तम् ॥

विकृताविकृतत्वाभ्यांपरिणामोद्विधामतः । विकृतंसतपरिणमेत्कारणंकार्यरूपतः । नपुनः-कारणात्मत्वंविकृतःसोभिधीयते । दुग्धाद्दधियथाजातंपुनर्दुग्धंनजायते । कार्यात्मनापरिणमेत् कारणंत्वविकारिसत् । पुनःकारणरूपत्वमेषोविकृतउच्यते । नानाभूषादिरूपेणरजतपरिणामिहिमध्येतदेवचांतेपितत्पुनःस्याद्विलापने । असौवेदांतसिद्धातःशुद्धांतःकरणक्रियः परिणामोह्यविकृतःसाक्षाच्छ्रुत्यादिसंमतइति कटकादौभेदव्यपदेशस्तुवाङ्मात्रारब्धः ॥ अतएव "वाचारंभणंविकारः" इतिसंगतं ॥ विशदीकृतंचप्राक् सुवर्णस्याविकारित्वादेवतत्रैव "यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातंस्यात्" इतिदृष्टांतः ॥ अन्यथात्वसंमतदृष्टांतानपहायविकारापादकंदृष्टांतंश्रुतिःकिमितिवदेत् ॥ वाक्यस्यपूर्वापरभागौचपरस्परं विरुध्येताम् किंच तत्रदृष्टांतीकृतंमृल्लोहादिकंपरिणाम्येवनतुशुक्त्यादिवन्मृन्मयलोहमयादेरधिष्ठानं ॥ अतोपिब्रह्मणःपरिणामित्वमेवश्रुतिसंमतं नतुविवर्तवादः ॥ अन्यथानिःसंदिग्धंशुक्तिरजतादिकमेवदृष्टांतीकुर्यात् ॥ नतुसुतरांविरुद्धंमृदादिकम् ॥ दृष्टांतयतितुतदेवनतुकापित्वदभिमतंकिंचित् सर्वत्रश्रुतिषुताद्दशदृष्टांतानामेवसत्वेपिविवर्तवादएव तासांतात्पर्यमिति कल्पनातु वाक्यस्थगमकाभावान्निर्मूलैव ॥ परिणामित्वानादरेचअभिन्ननिमित्तोपादानवादोभज्येतैव । ततश्च अनेकश्रुतिविप्लवः ॥ नचाधिष्ठानोपादानतया तत्सिद्धिः, अधिष्ठानस्योपादानतायाएवमनोराज्यविजृंभितत्वात् ॥ शुक्त्यादौरजतादेःसमवायेनविद्यमानत्वाभावात् ॥ समवायस्तुवैयासेऽसद्दर्शनेतादात्म्यमेवेत्यन्यत्रविस्तरः ॥ अनुपादानत्वादेवघटकटकादिकामेनमृत्तिकाकनकादिकमिवरजततैलधारादिकामेननहिशुक्ति रज्ज्वाद्युपादीयते ॥ नापिघटादौदर्शनमात्रेणमृदाद्युपादानकत्वमिवरजतादिदर्शनेनतत्र शुक्त्याद्युपादानकतावगम्यते नचप्रकृतेपिब्रह्मोपादानकत्वंकार्यदर्शनादनिर्णेयमितिशंक्यं ॥ अस्तिभातिप्रियैःसच्चिदानंदोपादानकतायानिर्णयात् ॥ किंचयद्यस्योपादानंनियमेनततएव तस्योद्भवोदृष्टः ॥ रजतादिकंतुशुक्त्यादिकमंतरेणोद्भवति ॥ तत्ख्यातिश्चत्रपुससीसकुरुविंदविशेषादावपिभवति ॥ नापिब्रह्मणोऽधिष्ठानताबोधकंकिंचिदपिश्रुतिवाक्यमुपलभ्यते ॥ उपलभ्यंतेतुपरिणामबोधकान्येव तानिचाधिकानिवक्ष्यंते ॥ एतेन यत्तुवस्तुतइत्यादिविरोधादित्यंतमपास्तं ॥ यदिचतात्त्विकपदमपहायान्यथाभावएवविकारइत्युच्यते तदापिसुवर्णस्यनविकारः कटकाकृतिमुपमृद्यरुचकाकृतेर्निर्माणेपिसुवर्णत्वस्योभयत्राप्यनपायात् ॥ नहि रुचकः कटकस्यकार्यमितिवदंतियेनविकारःस्यात् किंतुसुवर्णस्यकार्यं ॥ किंच तथासति तवब्रह्मणोविकारोदुर्वारः तत्रविवर्तरूपान्यथाभावसत्वात् ॥ नचप्रातीतिकःसइत्यदोषः चेतनस्यब्रह्मणएवतथाप्रतीतिसत्वेनविकारानुपरमात् ॥ नचाविद्योपहितस्यैव तथाप्रतीत्यानदोषइतिवाच्यं उपहिततयाअप्यन्यथाभावरूपतयाविकारत्वात् नचयस्मिन्विकारः सोविकारीत्युपपद्यते इतित्वयैवकथनात् ॥ नचोपहितत्वमपिनास्त्येवेतिवाच्यं; मोक्षसाधनानांतदुपदेशकशास्त्रगुर्वादेश्चानर्थक्यप्रसंगात् । एवंसति तावकानांकिमर्थो मतप्रवर्तनप्रयासः ॥ एतद्भयात्तात्विकपदनिवेशेसुवर्णादिकमविकारीति तद्वद्ब्रह्माप्यविकार्येव ॥ यत्तु (पूर्वाकारपरित्यागेन आकारांतरापत्तिस्तत्रदृश्यते) इत्यादि-तन्न; स्वापोत्तरमुपवेशनेपूर्वाकारपरित्यागेपिविकृतइदानीमयंपुमानित्यभिलापाभावात् ॥ अस्माकंतुकटकरुचकाद्या-

कारार्णां हिरण्यआविर्भावतिरोभावावेवेतिनकोपिचोद्यावकाशः ॥ नचाकाराणांध्वंसादिकं कल्प्यं, मुहुरनेकधाशयनोपवेशनोत्थानादावनंताकाराणामनंतप्रागभावध्वंसकल्पनेमहागौरवात् सएवायं शयनाद्याकारइति प्रत्यभिज्ञानाच्चेतिदिक् ॥ एतदेवाभिप्रेत्यमूले पूर्वाकारपरित्यागाभावादित्युक्तं ॥ किंच कटकादिभावेपिसुवर्णपदार्थत्वमक्षतंव्यवह्रियते ॥ "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" इतिचतल्लक्षणं इत्यप्येकायुक्तिरित्याशयेनोक्तं ॥ अन्यथेत्यादि एवंसुवर्णस्याविकारित्वमेव तत्तदाकाराणां तत्तद्व्यपदेशानां चकारणमतत्त्वमेवाभिप्रेत्यप्रवृत्तः श्रौतसुवर्णदृष्टांतस्तथैवोपबृंहणेपुस्फुटीकृतः ॥ यथाएकादशस्कंधेऽष्टाविंशे (श्लो० १९) यथाहिरण्यंसुकृतं पुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य ॥ तदेवमध्येव्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्यतद्वत् इति ॥ द्वादशस्कंधे चतुर्थे (श्लोक० ३०) यथाहिरण्यंबहुधासमीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु । एवंवचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायतेलौकिकवैदिकैर्जनैरिति । नत्वस्माभिः कपोलकल्पनयासुवर्णदृष्टांतीक्रियते ॥ अतोदृष्टांतस्यप्रमाणसिद्धत्वात्तस्यविकारित्वेतत्रापिब्रह्मणितदापत्तिः ॥ मायाश्रयणेतुदृष्टांतासंगतिः ॥ तत्रापितदाश्रयणेसुवर्णस्याविकारित्वसिद्धिः ॥ एवमपिनिर्विकारएवाविकारांगीकारान्नाशोत्पत्तिमतिननित्यतांगीकृतिप्रसंगः ॥ एतावता किंचपूर्वेत्यादिस्यादेवेत्यंतंनिरस्तं ॥ यच्चएकरसतायाइत्यादि ॥ व्याप्यत्वादित्यंतं तदपिमदपिहितमतिमूलकं ॥ किमिदमेकरसत्वंनाम ॥ सार्वदिकं वस्तुतएकरूपत्वमुतान्यथाप्रतीतेरप्यविषयत्वं ॥ नद्वितीयः ॥ प्रपंचप्रतीत्यातवाप्येकरसताभंगप्रसंगात् ॥ आद्यश्चेत् मन्मतेवस्तुतः सर्वदासर्वत्रसर्वाकारमेव स्वाभिन्नस्वाभाविकसर्वधर्मविशिष्टमेव ब्रह्मास्तीति नैकरसत्वाभावः । कार्येष्वाकारादिपरिच्छेदतत्तन्मात्रधर्मकत्वादिप्रत्ययस्तुविचित्रशक्तिकस्यभगवतइच्छयातत्रतत्रप्रतीयमानातिरिक्तसर्वाकारधर्माणांतिरोधानमूलकः ॥ अतएवब्रह्मविदांसदासर्वत्रतादृशब्रह्मप्रतीतिःप्रमारूपोपपद्यते ॥ एतावतानित्यतापिनिराबाधा ॥ सर्वेषांरूपाणांब्रह्मण्येवसत्वेनतत्रतत्रतत्तन्मात्ररूपाविर्भावेनचरूपांतरापत्तेरभावात् ॥ यदिपूर्वमविद्यमानंकार्यरूपंपश्चादापन्नमित्युच्येत तर्ह्यर्थवैनाशिकप्रक्रियापातादसत्कार्यवादः स्यात् ॥ नचसोस्मत्संमतः ॥ अतोनास्माकंतथा ॥ रूपांतरापत्तेरेवानित्यत्वव्याप्यत्वमितितुनवयंवदामः; नापितार्किकादयस्तथाव्याप्तिंवदंति ॥ पिलुपाकपक्षेपाकेनपार्थिवपरमाणूनां रूपांतरापत्तावपितेषामनित्यतानंगीकारेणव्यभिचारात् ॥ अतः कस्यसंमतेयंव्याप्तिः ॥ नन्वहमेवतथामन्येकिमन्येषामपेक्षयेतिचेत् ॥ त्वन्मतेतुरूपमात्रमनित्यत्वव्याप्यमितिमंतव्यं नतुरूपांतरापत्तेरेवतत्त्वम् । नित्यस्यरूपवतस्तवाप्रसिद्धत्वात् ॥ दृश्यंमिथ्येतिव्याप्तिस्वीकारात् ॥ यच्च अन्यथेत्यादिसंगच्छेतेत्यंतं तत्तुपरमतपरमतत्वानवबोधविलसितं । लोकेदुग्धादेर्दध्यादिभावेविकारस्याप्यस्मदनुमतत्वात् ॥ नचैवमविकृतपरिणामवादभंगःशंक्यः तद्दुग्धादेरेवविकृतपरिणामोजगदाविर्भावदशायां ॥ ब्रह्मणस्तुसर्वमविकृतःसएवेतिस्वीकारात् ॥ अतोलोकेदध्यादेरेवनपुनः प्रकृतिभावः सर्वस्यजगतस्तु वस्तुतो ब्रह्मभावः प्रतिसंचरेसंपद्यतएव "यत्प्रयंत्यभिसंविशंति ॥ पूर्णमेवावशिष्यते ॥ भवानेकः शिष्यतेशेषसंज्ञः ॥ (अ० २ पा० ३ सू० १४) "विपर्ययेणतुक्रमोऽतउपपद्यते" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायैः ॥ अतोदुग्धादिन्यायेनसंभावितविकारवारणायापीश्वरे-

हिकुंडलदृष्टांतः सूत्रकृतोपन्यस्तः संगच्छतएव त्रिसूत्रेतत्राधिकरणे (अ० ३ पा० २ सू० २७) "उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत्" इति सिद्धांतसूत्रस्य पूर्वोत्तराधिकरणसंबद्धोमुख्योद्देशस्तु संराधकानुभवगोचरानेकब्रह्माकाराणां वास्तवतास्थापनलक्षणोमूले भाष्यंप्रकाशंच तत्त्वतः संगृह्णद्भिःसम्यगेवदर्शितः ॥ एतेनैवचप्रपंचरूपतयानानाकारैःपरिणतावप्यविकारितानिर्धारिताभवति ॥ एतदेवोरसिकृत्यमूले नहिविकारिवैलक्षण्यमात्रसंपादनार्थोऽयंप्रकार इतिमात्रपदमुपात्तं । युक्तंचैतत्; उभयोर्विरुद्धधर्मयोर्व्यपदेशाच्छ्रुतिषुनिर्गुणत्त्वेनानंतगुणत्त्वेन चपरिणामित्त्वेनाविकारित्वेनच एवंविधविरुद्धधर्मांतरैश्चकथनात्तत्रतत्रोक्तोभयलिंगंब्रह्म एकस्याविकारितयाऽनेकाकारत्वेदृष्टांतस्त्वहिकुंडलवदितीतितत्सूत्राशयात् ॥ एतच्चमार्तंडटीकाविद्वन्मंडनादिषुस्फुटं ॥ अतएवसूत्रेसामान्यतउभयव्यपदेशोहेतूकृतः ॥ प्रकाशेप्यन्यतरवाक्यस्योपजीव्यत्वांतरंगत्वकल्पनस्याशक्यत्वकथनेन "एतेष्वेवंविधेष्वन्येष्वपिउभयरूपेणव्यपदेशात्" इतिव्याख्यानेनचपरिणामित्वाकारित्वादिबोधकवाक्यानामप्यत्रसंग्रहः स्फुटमेवबोधितः ॥ तस्माद्यथासर्पःस्वेच्छयेतिसृष्टिप्रकरणस्थाऽपिमार्तंडकारिकानिरवद्यार्थैव ॥ अस्यांकारिकायांव्यासैःसूत्रेनिरूपितमितिपाठेपिव्याससूत्रैरितितस्यकपोलकल्पनाः प्रकृतसूत्रार्थकथने । युक्त्यावेति ॥ श्रुत्यननुकूलयाकेवललौकिकयुक्त्या ॥ यत्रैवास्थूलेति ॥ बृहदारण्यकपंचमाध्यायस्याष्टमब्राह्मणे ॥ यत्रशारीरेति । तत्षष्ठाध्यायस्यचतुर्थब्राह्मणे ॥ यद्यपि "सएषनेतिनेत्यात्मा" इतिवाक्यंतत्रैवाध्यायेद्वितीयब्राह्मणेपिपठ्यते ॥ अस्तिचतत्रापिशारीरनिरूपणंतथाप्यत्रोदाजिहीर्षितः पूर्वापरवाक्यसंदर्भश्चतुर्थएवातोयत्रशारीरब्राह्मणइतिपदद्वयंप्रकाशकारैरुक्तमिहचानूदितम् । एवंयत्रेति ॥ तैत्तिरीयेनारायणप्रपाठके ॥ संराधकभक्तेच्छयेति ॥ इदं (अ० ३ पा० २ सू० २४) "अपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्यां" इतिपूर्वाधिकरणसिद्धांतसूत्रलभ्यं ॥ प्रमाणश्रुतदृष्टइति ॥ अव्यक्ताद्यधिकरणोक्तैःप्रमाणैःश्रुते ॥ साधनसिद्धैर्दिव्यचक्षुरादिप्रमाणैर्दृष्टेऽनुभूते ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ शरीरादीनामिति ॥ अत्र "लोकेपिशरीरांतःकरणादीनांपरस्परविरुद्धदयामारकत्वादीनिविषयभेदेनैकस्मिन्नपिक्षणेप्रतीयंते" इतितत्सूत्रस्यभाष्येउक्तंब्रह्मणउभयलिंगत्वेदृष्टांतांतरंतत्रत्यप्रकाशाण्येवानुवदद्भिस्संगृहीतंज्ञेयं । "तत्तद्वपुःप्रणयसे" इतिगर्भस्तुतिवाक्येप्रणयनंतुप्रणीताप्रणयनादिवत्प्रापणमेव, नतुनिर्माणमित्याशयेनाहुः ॥ ब्रह्मणस्तत्तदित्यादि । यथा सर्पइति । यथासर्पः हि प्रसिद्धं स्वेच्छयाविविधकुंडलाकारतांप्राप्तोपि न विकारीभवति तथाब्रह्मस्वेच्छयासंराधकेच्छाविशेषजनकतत्तत्फलदित्सारूपयाबहुस्यामितिबहुभवनेच्छयावातत्तदाकारप्रकाशयदपिनविकारिभवति ॥ इत्थंव्यासैःप्रकृतसूत्रेनिरूपितमितिमार्तंडकारिकार्थः ॥ पूर्वंस्वर्णस्याविकारितायानिर्णयात् तद्वद्रजतादिष्वितरधातुष्वपिसासंभवत्येवेतिसर्वतैजसानामविकृतत्वंभाष्योक्तं सर्वैरेवविद्वद्भिराद्रियते ॥ एतेन सर्वाणीत्यादिविरोधादित्यंतमपिदत्तोत्तरं ॥ यत्तुधेनुरित्यादितत्प्रत्युक्तमित्यंतंतत्तुमूलएवविशदतयाप्रत्युक्तं; तेनजन्माद्यस्यतोन्वयादितिश्लोकसुबोधिन्यां "यथाकामधेनोःकल्पवृक्षात् ॥ चिंतामणेर्मंत्रादेश्चजायमानाः पदार्थादृश्यंतेनहितेविकृताभवंति" इतिश्रीमदाचार्योक्तिरनाकुलैव ॥ सहस्राक्षोत्प्रेक्षितातुनसुबोधिनी महाभारतेनवमस्कंधादिषुपुराणभागेषुचसहस्रार्जुनसत्का-

रावसरेजमदग्निधेनोःसकाशात् विश्वामित्रसत्कारावसरेवसिष्ठधेनोःसकाशाच्चविविधवस्तू-त्पादोवर्णितः ॥ विश्वामित्रनीयमानायास्तस्याश्चरोमतःशस्त्रपाणिम्लेच्छगणोत्पत्तिर्निरूपिता ॥ तत्रचालौकिकप्रभावशालिन्याधेन्वाएवोपादानतासिद्ध्यति, नतुतत्रतेषामुपादानांतरंनिरूप्यते ॥ अतोधेनोरभिन्ननिमित्तोपादानतैवभारतादिसंमता ॥ एवंदेवतरुप्रभृतीनामपितथात्वंपुराणतंत्रादिषुद्रष्टव्यम् ॥ विस्तरभयाद्भारतादिवचनानितुनोदाह्रियंते ॥ तस्मात् धेनुप्रभृतिवद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वमविकृतत्वंचनिर्बाधं ॥ तस्योपादानत्वाभावेभूयानुपनिबद्धागोबाधितार्थःस्यात् ॥ सयथा–बृहदारण्यकेमैत्रेयीब्राह्मणेआत्मज्ञानादिभिः सर्वंविदितं" इतिप्रतिज्ञायतज्ज्ञानंकिंप्रकारकमित्याकांक्षायां "ब्रह्मतंपराऽदाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेद" इत्यदिना "सर्वंतंपराऽदाद्योन्यत्रब्रह्मणःसर्वं वेद" त्यंतेनवाक्यसप्तकेन प्रपंचेआत्मभिन्नत्वंमोक्षाभावरूपंपराभवंप्रदर्श्य "इदंसर्वंयदयमात्मा" इत्यंतेनोपसंहारेज्ञानप्रकारदर्शनेनसर्वस्यात्माभेदोदर्शितः ॥ सचसर्वस्यात्मोपादानकत्वमेवगमयति ॥ तत्रैवपुरुषविधब्राह्मणे "आत्मैवेदमग्रआसीत्" इत्युपक्रम्य "ससर्वंभवति" इत्यंतेन ब्रह्मणएवप्रपंचरूपेणभवनमाम्नातं ॥ छांदोग्येपंचमेप्रपाठके "सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलान्" इतिसर्वस्यतदुपादेयत्वमेवोक्तंतत्रैवनवमेसनत्कुमारसंवादे "आत्मैवेदंसर्वं" इतितत्राप्यग्रेआत्मनएवप्राणाकाशादिभावआविर्भावतिरोभावौचश्राविता ॥ तत्राप्युपादानत्वमेव सिद्ध्यतिउपादानांतराश्रावणात् ॥ एवंतत्राष्टमेप्रपाठकेप्रतिज्ञादृष्टांताःसदेवसोम्येदमित्यादिकंचानुसंधेयं ॥ तैत्तिरीयेऽपि "आत्मनआकाशःसंभूतः" इत्याद्युक्त्वाकेवलनिमित्तताभ्रमवारणाय "तदात्मानँ स्वयमकुरुततस्मात्तत्सुकृतमुच्यतइति" इत्युच्यते ॥ एवंसर्वास्वप्युपनिषत्सुसृष्टिनिरूपणस्थलेप्रायेणस्पष्टंक्वचिद्गम्यमानंचेदमस्त्येवेतिदिक् ॥ किंच ब्रह्मणःप्रकृतित्वंप्रतिषेद्धुमिच्छतिभवान् ॥ सूत्रकारस्तुकंठरवेणतदुक्त्वाबहुहेतूपन्यासेनसाधयतीतितवमनोर्थोऽपार्थः ॥ तथाच प्रथमस्यचतुर्थेपंचसूत्रमधिकरणं (सू० २३) "प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात्" इत्यादि ॥ तत्रमायापरपर्यायायाःप्रकृतेरेवसमवायित्वंब्रह्मणःकेवलनिमित्तत्वमस्त्विति पूर्वपक्षेइदमुच्यतेप्रकृतिःउपादाननिमित्तंचकारादाधारादिकंच यत्रयेनयतोयस्येत्यादावुक्तंब्रह्मैव ॥ कुतः ? एवंसत्येवप्रतिज्ञादृष्टांतयोरनुपरोधात् ॥ छांदोग्यबृहदारण्यकमुंडकादिषु "येनाश्रुतंश्रुतं इदंसर्वंविदितं ॥ विज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवति" इत्यादावेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञा "यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेन" इत्यादयः "सयथादुंदुभेर्हन्यमानस्य" इत्यादयः "यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेच" इत्यादयश्चदृष्टांतास्तदैवनोपरुद्ध्येरन् ॥ यदिब्रह्मणएवोपादानादिसर्वविधकारणतास्यादित्यर्थः ॥ प्रपंचितंतुप्रागेवेदं ॥ कार्यस्यविवर्तत्वंब्रह्मणोविवर्तोपादानत्वंचवारयितुंतत्रैवहेत्वंतरमाह-(सू० २४) "अभिध्योपदेशाच्च" इति । "सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति" इत्यादौस्वस्यैवबहुभवनाभिध्यानेनबहुभावश्रावणात् ब्रह्मैवप्रकृतिः ॥ चकारात् "इदंसर्वंयदयमात्मा" इतिसर्वस्यात्मत्वश्रावणाच्च ॥ अथवा "सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिशांतउपासीत" अत्रसर्वस्यब्रह्मत्वेततएवोत्पत्तिस्थितिलयात् हेतुत्वेनोक्त्वासर्वस्यब्रह्मतयाभिध्यानं विधीयते ॥ चकारादेकत्वेनपृथक्त्वेनेत्यादिश्रुतावपितथा अतोब्रह्मैवप्रकृतिरित्यर्थः ॥

लिंगमुक्त्वाश्रुतिमाह (सू० २५) "साक्षाच्चोभयाम्नानात्" इति ॥ साक्षाच्छ्रुत्यास्मृत्या चतस्यप्रकृतित्वमुच्यते। कुतः ? उभयोः सृष्टिप्रलययोस्ततएवाम्नानात् ॥ शिलकप्रवाहणादिकथायां "आकाशादेवसमुत्पद्यंते आकाशंप्रत्यस्तंयंति" इत्यादौ 'अहंकृत्स्नस्यजगतः प्रभवः प्रलयस्तथे' त्यादौचततएवोद्भवस्तत्रवैलयश्चश्रूयते ॥ इदंतत्परिणामत्वएवोपपद्यते ॥ सर्वत्र वाक्येषूपचारवारणायाह–"आत्मकृतेः परिणामात्" (सू० २६) इति "तदात्मान ँ स्वयमकुरुत" इत्यत्रात्मनएवजगद्रूपेणकृतिः स्वस्यैवकर्मकर्तृभावश्चश्रूयते ॥ सा चप्रकृतिः परिणामात् ॥ अतः सुवर्णादिवद्ब्रह्मैवाविक्रियमाणंप्रकृतिः ॥ एतेनपरिणामवादएवसूत्रकाराभिप्रेतः सिध्यति ॥ परिणामशब्दस्यकंठरवेणोपादानात् भ्रमविवर्त्तादिशब्दानांसूत्रेषु क्वाप्यकथनाच्च ॥ विवर्तवादस्तदभिप्रेत इति तु कल्पनामात्रं ॥ शुक्रशोणितसंनिपातजन्यशरीरवत्सुतस्यकारणत्वाभावमाशंक्य तेष्वपिमूलकारणत्वंतस्यैवाह–(सू० २७) "योनिश्चहिगीयते" इतियोनिश्चकारात्कर्ताचपरमात्मैव ॥ हियुक्तमिदं 'सदेवसोम्य, आकाशादेव, आनंदाद्ध्येव" इत्यादावन्यव्यावर्तनात् ॥ "कर्तारमी-'शंपुरुषंब्रह्मयोनिं, यद्भूतयोनिंपरिपश्यंतिधीराः" इतिमुंडकादिषुतथैवगीयते। तस्मात्तस्यैव परिणाम्युपादानत्वं निमित्तत्वमाधारत्वादिकंचेतिसिद्धं ॥ किंचद्वितीयस्यप्रथमपादेऽपि (सू० ४) नविलक्षणत्वादित्यादित्रिसूत्रेतृतीयस्मिन्नधिकरणेजगद्ब्रह्मणोर्वैलक्षण्येपि वृश्चिकगोमयादिवत्कार्यकारणभावंसमर्थ्य, (सू० ७) असदितिचेन्नेत्यादिपंचसूत्रेचतुर्थे असतः कारणतानिरासेनब्रह्मणएवतथात्वमुपपाद्य, काणादादिवादानामपरिग्रहमेकेनसूत्रेणोक्त्वा (सू० १३) भोक्त्रापत्तेरित्येकेन कटककुंडलादिपरिणामितौल्यं पुनर्द्रढयित्वा-त्रिसूत्रेतदनन्यत्वाधिकरणेकार्यस्यब्रह्मानन्यत्वं सत्यत्वंचसाधयित्वा, (सू० १७) असद्व्यपदेशादित्यादिचतुःसूत्रेकार्यस्यासत्यतानिरासपुरःसरंतदेवप्रतिपाद्य, (सू० २१) इतरव्यपदेशादित्यादित्रिसूत्रेचेतनस्यकारणत्वेप्राप्तान्हिताकरणादिदोषान् "पादोस्यविश्वा भूतानि" इत्यादौद्रष्टव्यादिवाक्येषुचब्रह्मणः कार्यापेक्षयाधिक्यसिद्धेः केशप्रसाधननखनिकृंतनादिन्यायेनपरिहृत्यतत्रैववदति–(सू० २३) "अश्मादिवच्चतदनुपपत्तिः" इति ॥ पार्थिवत्वाविशेषेपिहीरमाणिक्यसाधारणपाषाणानाम् । आदिपदात्पलाशचंपकचंदनादीनांचयथोच्चनीचत्वमेवंजीवस्यांशत्वाविशेषेपिब्रह्मादिस्थावरांतानामुच्चनीचत्वे॥ अतोवाद्युक्तदोषानोपपन्नाइत्यर्थः ॥ एतावतापिब्रह्मपरिणामवादएवसिद्धः ॥ अग्रेचब्रह्मणएवसर्वविधकारणतयालोकेमृत्कुलालादिवदितरकारणापेक्षावारणाय (सू० २४) "उपसंहारदर्शनान्नेतिचेन्नक्षीरवद्धि" इत्यादिषट्सूत्रमधिकरणमारब्धं॥ तत्राद्यसूत्रेयथाक्षीरंकारणांतरानपेक्षमेवदधिरूपेणपरिणमतितथाब्रह्मापि स्वयमकुरुतेत्यादिश्रावणादितिसाधितं इतरनिरपेक्ष परिणाममात्रेक्षीरदृष्टांतोनतुविकारित्वे ॥ सोपिप्रवचनसूत्रेक्षीरस्यदृष्टांतीकरणात्तत्संप्रतिपत्तिदर्शनायेहाप्युपात्तः श्रोतृबोधसौकर्योपयोगिनः श्रोतृवक्तृसंप्रतिपन्नार्थस्यैवदृष्टांतत्वात्॥ क्षीरवत्प्राप्तायाआतंचनाद्यपेक्षायाविकारस्यचवारणायाह–(सू० २५)– "देवादिवदपिलोके" इति ॥ यथा देवऋषिपितृप्रभृतयइतरनिरपेक्षाएवसृजंति स्वयंबहुरूपाश्चभवंतिनचतेविक्रियंतेतथाब्रह्मापिस्वेतरनिरपेक्षमविकृतंचेत्यर्थः ॥ अन्नादिपदात्चिंतामणिकामधेन्वादयोपि-

संगृह्यंते अतएवसमुच्चयार्थोपिशब्दःएतेनापिसहस्राक्षोक्तंसर्वंप्रत्युक्तं ॥ ततस्तत्रतृतीयेसूत्रे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषमुद्भाव्य चतुर्थेश्रुतिबलात्तंन्निरस्यपंचमेसर्वानुपपत्तिपरिहारायविचित्र-शक्तिकत्वंब्रह्मणिसाधयित्वाषष्ठेन्यथापरपक्षस्याप्यनुद्धरणीयादोषाः सूचिताःअतोब्रह्मणएव-निमित्तत्वमिवपरिणामित्वमपिसिद्धमेवेत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ तदेतत्सकलमनुसंधा-योक्तंमूले–तथैवब्रह्मणोपिविविधाकारत्वंनचविकारित्वमिति । यदिचब्रह्मणःशुक्तिवद-धिष्ठानत्वं सूत्रकृदभिप्रैष्यत्तर्हिक्षीरंदेवादीन्वाद्दष्टांततयानैव न्यरूपयिष्यत्तेषांपरिणामि-त्वात् दध्याद्यधिनष्ठानत्वाभावात् ॥ किंतुशुक्त्यादिकमेवावक्ष्यत्अतोपिपरिणामवाद-एवतत्संमतः सिध्यति ॥

किंच त्वन्मतेब्रह्मणोनिर्विशेषत्वस्वीकारात् "प्रकृतैतावत्त्वं हिप्रति-षेधति ततोब्रवीतिचभूयइतिसूत्रविरोधस्तत्रप्रकृतेगार्ग्युपक्रांतेप्रश्नेय-देतावत्परिदृश्यमाना यावंतःपदार्थालौकिकास्तेषामेवधर्मान्निषेधति प्रतीतस्यैवहिनिषेधात् अतो जगद्वैलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैःप्रति-पाद्यते॥ननुवेदोक्ताब्रह्मधर्मानिषेद्धुंशक्यंते, कुतएतदवगम्यते तत्राह–ततोब्रवीतिचभूयः यस्मिन्नेववाक्येपूर्वंनिषेधतितस्मिन्नेववाक्येपुनस्त-मेवविधत्ते "यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासह। आनंदंब्रह्मणोविद्वा-न्नबिभेतिकुतश्चन" इतिवाक्येज्ञानकारणप्रातिकथनमुखेनपूर्वार्द्धेज्ञानं निषिध्योत्तरार्द्धे तद्विधत्ते एवमस्थूलवाक्येपि "अवागमनः असुख" मितिप्रशासनकारणनिषेधमुखेनप्रशासनंनिषिध्य एतस्यैवेत्यादिना तद्विधत्ते एवंसर्वेधर्मनिषेधमुखेनवेद्यत्वंनिषिध्य "एतद्विदित्वा" इत्यादिनातद्विधत्ते॥ तथा "नतदश्नोतिकंचने"तिव्याप्तिंनिषिध्या "काश ओतश्चप्रोतश्चे"त्यनेन तांविधत्ते। तथाचकर्मणिव्यक्तिभेदेनषोडशिग्र-हणाग्रहणवन्नित्येप्येकस्मिन्ब्रह्मणिज्ञेयत्वाज्ञेयत्वप्रशासितृत्वाप्रशासि-तृत्वादीनांविकल्पस्याशक्यवचनत्वात् ॥ वाक्यस्याबोधकत्वापत्त्यात-न्निवृत्त्यर्थंलौकिकंनिषेधति अलौकिकंतंधर्मंविधत्ते इतिव्यवस्थामंत-व्याइत्यलौकिकधर्माश्रयत्वेऽपिनिर्विशेषत्वविरोधात्तादृशसूत्रविरोधो दुर्वारएव॥ननुमैवंपरत्रोक्तिमात्रस्यप्राबल्याप्रयोजकत्वेनश्रौतेतावत्त्व-स्यैवतत्रनिषेधादतएव "नतत्ररथारथयोगाःपंथानोभवंत्यथरथानथ-योगान्पथःसृजती" त्यत्रसृष्टेःपरत्रोपन्यासेऽपिनसत्यत्वमितिचेन्मैवं; नहिपरत्रोक्तिमात्रस्यप्राबल्यंवयंब्रूमः, किंतु परस्परविरुद्धवाक्यानां व्यवस्थामंतरेणाप्रामाण्यंस्यादतोब्रह्मण्येकरूपेतेषामेवधर्माणांनिषेधः सत्वंचानुपपन्नम्; अतोलौकिकालौकिकभेदेनव्यवस्थाभवद्भिरप्यव-श्यं कल्पनीया॥यदिब्रह्मधर्माणामपिस्वाप्नपदार्थवदसत्यत्वमेवस्यात्त-

र्हिस्वाप्नपदार्थस्यैव "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा" दिति सूत्रेणव्यासोनब्रूयात् तस्माद्ब्रह्मधर्माणांसत्यतयातादृशसूत्रविरोधस्त्वन्मते दुर्वारएव किंच यतोवाचोनिवर्ततइतिवाक्ये अस्थूलादिवाक्येच पूर्वंब्रह्मणएव "सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे" त्युपक्रमे एतद्वैतदक्षरंगार्गीत्यत्रच प्रकृतत्वात्प्रकृतेब्रह्मणियदेतावत्त्वंप्रतिषेधतीत्ययुक्तमितिकथनमसंगतं ॥ द्वेवावब्रह्मणइत्यादिप्रलापस्त्वस्मदभिमतविषयवाक्याज्ञानमूलकत्वादुपेक्ष्यः ॥ (कस्तर्हिसूत्रार्थइतिचेत्) इत्युक्त्वायत्सूत्रव्याख्यानं प्रदर्शितं तत्तुदोषदूषितत्वादनुपादेयं ॥ केदोषाइतिचेच्छृणु ॥ त्वदुक्तव्याख्यानेमूर्तामूर्तप्रतिषेधस्यप्रकृतंप्रतिषेधतीत्येतावतैवसिद्धेरेतावत्त्वमित्यस्य एतावत्त्वपदादरेचप्रकृतपदस्यवैयर्थ्यप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् एतावत्त्वमितित्वप्रत्ययस्यभावेऽनुशिष्टत्वेन एतावतापरिच्छिन्नस्य मूर्तामूर्तलक्षणरूपद्वयस्यतेनपदेनालाभात् त्वप्रत्ययस्यषष्ठ्यंतादनुशिष्टत्वेनतृतीयांतादभवनेनापितथात्वाच्च ॥ अथतन्नविग्रहवाक्यंकिंत्वर्थमात्रकथनमित्युच्यतेतदापिरूपद्वयात्मकस्यसर्वस्यप्रपंचस्यपरिच्छिन्नांतर्निवेशादेतावतेत्यत्राभिप्रेतस्यपरिच्छेदकस्यालाभेनासंगतिः। नचलौकिकप्रमाणमेवतथेतिवाच्यं; जन्मादिसूत्रव्याख्यानेमनसाप्यचिंत्यरचनारूपस्येतिस्वोक्तस्यप्रपंचविशेषणस्यविरोधेनतथावक्तुमशक्यत्वात् ॥ किंचात्रमूर्तामूर्तरूपद्वयंयत्प्रकृतत्वेनत्वयाविवक्षितंतस्य प्राधान्यंकिंस्वेनरूपेणब्रह्मरूपत्वेनवा? नाद्यः, ब्रह्मणोरूपेइतिविशेषणवैयर्थ्यप्रसंगात्, द्वितीयेतुब्रह्मणएवप्राधान्यंब्रह्मपरिचायनार्थमेवरूपद्वयस्यकथनात् ब्रह्मणएवात्रोपदेश्यत्वाच्च ॥ नचसंबंधषष्ठ्यंतपदेनबोधनाद्ब्रह्मणोऽप्राधान्यमितियुक्तं; राहोःशिरइतिवदभेदेपिषष्ठीसंभवेन संबंधषष्ठ्यैवेत्यत्रनियामकाभावादानंदंब्रह्मणोविद्वानित्यत्रत्वयाप्यभेदेषष्ठ्याःस्वीकृतत्वात् कार्येकारणानन्यत्वस्यभगवतासूत्रकारेणोक्ततया द्वेवावब्रह्मणोरूपेइत्यत्र ब्रह्माभिन्नेरूपेइत्यर्थस्यवक्तुमुचितत्वाच्च ॥ अतोब्रह्मणःप्राधान्यस्याविघातात् "ब्रह्मतेब्रवाणी" तिवाक्योपन्यासेनस्वयमेवोपक्रांतत्वांगीकारादग्रे उपदेश्यत्वाच्च ॥ ब्रह्मणःप्रकृतत्वसिद्धौतस्मिन्नेतावत्त्वंपरिच्छिन्नत्वंप्रतिषेधतीत्येवंव्याख्यातव्यं; एतावच्छब्दस्यपरिच्छिन्नवाचकतायाःप्रसिद्धत्वात् ॥ तथाचमूर्तामूर्तमात्रत्वंब्रह्मणिनास्तीत्यर्थस्त्वन्मतेविषयवाक्यादरेपिसिद्ध्यति नतुप्रकृतंयदेतावतापरिच्छिन्नमित्यर्थः सिध्यति; एवंचनेतिनेतीतिश्रुतिव्याख्याने नञ्द्वयेन यथासंख्यंमूर्तामूर्तनिषेधेवासनाशेषात्तद्धिहायभूतराशिवा-

सनाराश्योर्निषेधांगीकारे परिगणितनिषेधेनयदिनेदंब्रह्मकिमन्यद्ब्रह्मे-
तिशंकापत्तेस्तदपिविहायवीप्सयायावद्विषयजातनिषेधोयोंऽगीकृतः-
सोपितथा॥ भूतराशिनिषेधेकैमुतिकादेववासनाराशिनिषेधसंभवेन-
तदर्थंनिषेधापेक्षाभावात् त्यक्तेयथासंख्येवासनानिषेधावतारकप्रमा-
णाभावात्वासनायाअनुक्तत्वेनतन्निषेधस्याप्ययुक्तत्वाच्च॥ अत एव
नयावन्निषेधोपियुक्तः। यदपि "नह्येतस्मादितिनेत्यन्यत्परमस्ती"
तियोजनाद्वयंतत्रप्रथमयोजनायांनिषेधवीप्सयाब्रह्मव्यतिरिक्ताभाव
उच्यते। नपुनर्ब्रह्माभावस्तदेवदर्शयत्यन्यत्परमस्तीतिव्याख्यातंतदपि
तथा॥ ब्रह्मव्यतिरिक्तनिषेधोत्तरंब्रह्मसत्ताप्रदर्शनस्य अन्यदस्तीत्येता-
वतैवसिद्ध्यापरपदवैयर्थ्यापत्तेः अतोव्यतिरिक्तनिषेधेनाव्यतिरिक्तत्वं
सर्वस्यस्वीकृत्यतावन्मात्रत्ववारणायपरंब्रह्मान्यदस्तीत्यंगीकार्यमित्ये-
वयुक्तं॥ द्वितीययोजनायामपिपरपदवैयर्थ्यंपूर्ववदेव तदर्थंपरपदमु-
त्कृष्टार्थकतयाव्याख्येयं तत्रचाभावावसानएवनिषेधःसिध्यतीतिब्रह्म-
सत्तासाधनायततोब्रवीतिचभूयइतिसूत्रांशंनामधेयविषयत्वेनयोज-
यित्वानामधेयेनतत्सत्तांसाधयित्वानिषेधस्यब्रह्मावसानत्वमुपपादितं
तदपितथानामधेयांगीकारेतद्व्रत्तासिद्ध्यायावद्विशेषशून्यत्वप्रतिज्ञा-
हानिप्रसंगात् नामधेयकथनमात्रेणैवतत्सत्तासिद्धेस्तन्निर्वचनश्रुति-
वैयर्थ्यप्रसंगात् तदादरेचचक्षुषश्चक्षुरित्यादिवत्तन्नियामकत्वतन्मूल-
रूपत्वयोःसिद्ध्या प्रतिज्ञाहानितादवस्थ्याच्च॥ एवमादयोऽन्येपि-
दोषाः संति। ग्रंथगौरवभयान्नोच्यंते॥

सहस्राक्षे नतुप्रकृतैतावत्त्वमित्यादिसूत्रंप्रतिकूलमित्यंतंभागंपरिहरंति — किंचत्वन्मत-
इत्यादिनानोच्यंतइत्यंतेन॥ इदमधिकरणंतृतीयस्यद्वितीयपादे (सू० १९) "अंबुवद-
ग्रहणा" दित्यादिचतुःसूत्रंसिद्धांतेवर्तते॥ तत्रएकदेशिमतनिरूपणांतिमसूत्रेजलप्रतिबिंबि-
तसूर्यादिवदौपाधिकधर्मोपपत्तिर्दर्शितेतिसाऽत्र "अंबुवदग्रहणात्तुनतथात्वं" इतिप्रथम-
सूत्रेणप्रतिबिंबनिरासान्निरस्ता॥ ततउभयधर्मविरोधतादवस्थ्यात्सिद्धांतेतन्निरासायाह
(सू० २०) "वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवं"। अर्थस्तु—महानवका-
शोऽल्पोवकाशइतिलौकिकव्यवहारात् "यथावकाशंदशचमसान्" चयनेष्टकोपधानेपरितः
चित्तिःसृगित्यादितत्तद्धोतृमंत्रैरुपधानोत्तरं "यथावकाशंग्रहान्यथावकाशंप्रतिग्रहान्" एव-
मादिवैदिकव्यवहाराच्चविभोरप्याकाशस्यशतेपंचाशदितिन्यायेनसर्वपरिमाणाश्रयतयादरी-
करकाद्यंतर्भावात्प्रतीयमानंयथावृद्धिह्रासभाक्त्वंतथाब्रह्मणोपिसर्वधर्माश्रयस्यपृथ्वीजलादि-
कार्यान्तर्भावात्प्रतीयमानंसर्वगंधत्वाऽगंधत्वादिकंतत्तदुपासकहृदयादौस्फुरद्वृद्धिह्रासभा-
क्त्वंच॥ तथासत्येवश्रुतित्वाविशिष्टद्विविधवाक्यानांतदुक्तोभयधर्माणांचसामंजस्यात्

ब्रह्माप्येवमिति ॥ अत्रबीजंविषयवाक्येशांडिल्यविद्यायामाकाशात्मेत्युक्तिश्शिक्षोपनिषदादौ "आकाशशरीरंब्रह्म" इत्याद्युक्तिश्चेतिज्ञेयं ॥ संरोधनवृध्यादिचतत्रतत्र "सक्रतुंकुर्वीत ॥ इतिप्राचीनयोग्योपास्व" इत्याद्युक्त्याबोध्यं ॥ आकाशएवावकाशइतितु निर्णीतं प्राक् ॥ केचित्स्वदेहांतर्हृयावकाशेत्यादिस्मृतिषुचप्रसिद्धंतेनप्रथमस्याद्वितीये (सू० ७) अर्भकौकस्त्वसूत्रेदर्शितमिहप्रयोजनविशेषायविशलितंनचसर्वगंधत्वादिकं पृथिव्यादिस्थानगतमेवांतर्भावात्तत्रोपचर्यतइतिवाच्यंतत्रैवपादे (सू० ११) नस्थानतोपिपरस्येत्यादिनातन्निषेधात् ॥ जलादौसर्वत्रप्रतिबिंबस्यतौल्यात्तद्वृध्यादिपरमितरव्याख्यानं तूपेक्ष्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ जलगतमपिसूर्यप्रतिबिंबंनहिजलवृद्धौवर्ध्यते जलह्रासेवाह्रसति । दृष्टांतेग्रहिलतथावृध्यादेरागंतुकत्वंमन्यमानंप्रतिहेत्वंतरमाह-(सू० २१) "दर्शनाच्च" उभयसामंजस्यादेवमित्यनुवर्तते ॥ तथाच "प्रादेशमात्रमभिविमानं ॥ यदेकव्यक्तमनंतरूपं" इत्यादिषुतत्रसर्वविरुद्धधर्माणांदर्शनात् चकारादवतारदशायामुलूखलबंधनमृत्साभक्षणव्यादानमिथिलाप्रवेशादौतथाप्रत्यक्षाच्चवस्तुस्वभावतउभयसामंजस्याद्ब्रह्मैवमुभयलिंगमित्यर्थः ॥ एवंसाधितेपिवस्तुस्वभावंमन्यमानंबोधयितुंधर्मविधिनिषेधवाक्यविषयव्यवस्थारूपायुक्तिः प्रकृतैतावत्सूत्रेणोच्यते ॥ इयंचसर्वोपनिषत्साधारणी ॥ तेनयत्रयत्रवेदेब्रह्मणोधर्माणांनिषेधोविधिर्वातानिसर्वाण्यपि "यतोवाचः, अस्थूलमनणु, अपाणिपादः" इत्यादीनि "आनंदंब्रह्मणः, एतस्यवाअक्षरस्य, जवनः" इत्यादीनिचसर्वाण्यस्यविषयवाक्यानि ॥ नतुमूर्तामूर्तब्राह्मणमात्रंसूत्रेतदुप-

---

ननु प्रकृतैतावत्त्वंहिप्रतिषेधतिततोब्रवीतिचभूयइति सूत्रविरोधः ॥ अपाणिपादोजवनइतिलौकिकैतावत्त्वं निषेध्य जवनोग्रहीतेत्याह ॥ एवमस्थूलमनणुइतिनिषेध्यैतस्यैवाऽक्षरस्य प्रशासनेगार्गिइत्याहेतिचेन्न ॥ परत्रोक्तिमात्रस्य प्राबल्याप्रयोजकत्वेन श्रौतैतावत्त्वस्यैव तत्रनिषेधादतएव नतत्ररथारथयोगाः पन्थानोभवंत्यथरथान् रथयोगान्पथःसृजतीत्यत्र सृष्टेः परत्रोपन्यासेऽपि नसत्यत्वमिति मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनेतिसूत्रेण स्वप्नस्य मायामात्रत्वं व्यास ऊचे ॥ किञ्च प्रकृतशब्दस्योपक्रान्तार्थतायाः प्रसिद्धत्वेन लौकिकेतिव्याख्यानंनयुक्तम् ॥ एवं प्रकृते ब्रह्मणि यदेतावत्त्वं तत्प्रतिषेधतीत्यप्ययुक्तम्; रूपद्वयस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ द्वेवाव ब्रह्मणोरूपेमूर्तंचामूर्तंचेत्युपक्रम्य भूतपञ्चकस्य राशिद्वयेनाऽग्रेवर्णितत्वात् ॥ ब्रह्मणः षष्ठ्यन्ततया निर्दिष्टस्य तद्विशेषत्वेनाऽप्रकृतत्वात् ॥ एतेन प्रकृते ब्रह्मणि प्रकृतस्य ब्रह्मणइति व्याख्याद्वये ततोब्रवीतीत्याद्यनर्थकमापद्यते ॥ प्रकृतशब्देन ब्रह्मणः सत्त्वस्य सिद्धत्वात् इति विद्वन्मण्डनटीकोक्तं निरवकाशमस्माभिस्तादृशव्याख्यानस्यानादृतत्वात् ॥ कस्तर्हि सूत्रार्थ इतिचेत् प्रकृतं एतावत्त्वं वस्तुपरिच्छिन्नत्वं मूर्तामूर्तरूपत्वं प्रतिषेधति–अथातआदेशोनेतीति । ततो निषेधतदनंतरंभूयश्च ब्रवीति–अन्यत्परमस्तीति । सूत्रार्थइति गृहाण ॥ नच प्रकृतेतावत्पदयोरन्यतरस्य वैयर्थ्यमितिवाच्यम् ॥ अवैदिकस्य निषेधकमिति त्वादृशवासनावासिताशयनिवारणाय प्रकृतपदस्य प्रकृतपदार्थस्वरूपप्रदर्शनायैतावत्पदस्यचसार्थक्योपपत्तेः ॥ नहिशब्दाधिक्यमात्रेणाऽर्थाधिक्यं युक्तमतिप्रसंगात् ॥ तस्मात्त्वैवेदं सूत्रं प्रतिकूलम् ॥

स्थापकस्यतथासर्वसंमतेश्चाभावात् ॥ अन्यथामूर्तामूर्तेहिप्रतिषेधतीत्येववदेत् ॥ तवापियथावृद्धिन्हाससूत्रेप्रतिबिंबप्रतिपादकानिदर्शनसूत्रउपाधिप्रवेशप्रतिपादकानिचसर्वाणि विषयवाक्यानिततथात्रापिएकस्यैवनिषेधकानिविधायकानिचसर्वाणिविषयवाक्यानिसंतु ॥ तत्रलौकिकानामेवनिषेधात्भाष्यप्रकाशेसोत्रप्रकृतपदस्यार्थः "गार्ग्युपक्रांतेप्रपंचे" इति व्याख्यातः ॥ तत्रगार्गीप्रश्नेवेतितूपलक्षणं ॥ भाष्यंप्रकाशंचतत्रत्यमेकीकृत्ययथोपयोगमनुवदंतःसूत्रार्थादिकमाहुः–तत्रप्रकृतइत्यादिना परिदृश्यमानाइति । गार्गीप्रश्नेहि "यदूर्ध्वंयाज्ञवल्क्यदिवोयदवाक्पृथिव्याः" इत्यादौद्यावापृथिवी भूतं भवत्भविष्यच्चेत्याकाशांताःप्रापंचिकसर्वेपदार्थाः संग्रहेणपरिदर्शिताः संति ॥ अतोगार्गीप्रश्नेतयाप्रकृते-प्रपंचेयेपदार्थाः परिदृश्यंतेलौकिकास्ते सूत्रएतावत्पदेनोच्यते ॥ समीपतरवर्तिपरिमितिकत्वात् ॥ एतदःसमीपतरवत्यर्थकत्वात् तन्निष्ठाःस्थूलत्वाणुत्वादयोधर्माश्चत्वप्रत्ययेन ॥ प्रतीतस्यैवेति । सौत्रहिशब्दस्यार्थोयं ॥ हियुक्तमिदंअस्थूलमित्यादिप्रतिषेधश्रवणेलोकेविदितानांपरस्परव्यधिकरणानांस्थूलत्वाणुत्वादीनामेवोपस्थितेः अप्रतीतानांसमानाधिकरणानामलौकिकानतेषामनुपस्थितेश्च ॥ तेनधर्मनिषेधकवाक्यानांलौकिकधर्मा एवविषयाइतिसूत्रांशेननिर्णीतं । सिद्धमाहुः–अतइति ॥ अस्थूलमनण्वितिनिषेधेउभयधर्मवत्वमेवसिध्यतिनमुचिवधप्रसंगेनशुष्केणनचार्द्रेणेत्युभयधर्मनिषेधेफेनस्योभयात्मकत्ववत् ॥ तेनजगद्वैलक्षण्यमेवसिध्यतिनतुनिर्विशेषत्वं ॥ नापिवेदोक्ताभगवत्प्रसादपात्रैर्वीतशोकैर्मुक्तैर्दृश्याअणोरणीयस्त्वंमहतोमहीयस्त्वमित्यादयोब्रह्मधर्माअस्थूलादिवाक्यैर्निषेद्धुंशक्यंते अनुपस्थितेःतुल्यबलत्वाच्च ॥ नन्वध्यारोपापवादाश्रयणेशक्यंतइत्याशयेनशंकतेकुतइतिसूत्रांशेन समादधते–ततइत्यादि ॥ ततःप्रतिषिध्यमानाल्लोकविदितधर्मान्द्भूयःअधिकंअलौकिकमितियावत्धर्मवत्वंप्रतिषेधानंतरंपुनर्वेदोब्रवीत्येव ॥ चोऽवधारणार्थः-सर्वत्रेमंनियमंबोधयत्यधिकरणसमाप्तिंचद्योतयति ॥ एतदेवाहुः–यस्मिन्नेवेति । यदितथावेदो भिप्रेयात्तर्हिपूर्वमेवाध्यारोप्यततोपवदेत् ॥ वदतितुविपरीतं ॥ नचापवादोत्तरमध्यारोपेप्रयोजनमस्तिप्रक्षालनोत्तरमिवपुनःपंकलापनेयेनार्थक्रमोप्याश्रीयेत किंचयत्रनिषेधति तत्रसामान्यतएववाक्चक्षुरादिकंनिषेधति ॥ विधत्तेतुलोकेक्वाप्यसंभावितसूर्यचंद्ररोदसी सर्वकालप्रशासकत्वविश्वतश्चक्षुष्ट्वादिकं ॥ अतस्तुल्यत्वाद्विधायकवाक्यानामलौकिकधर्मा एवविषयाइतिसूत्रांशांतरेणनिर्णीतं ॥ तेनसर्वकामत्वादयः श्रुत्यंतरोक्ताअप्यलौकिका-एवज्ञेयाः; लोकएकस्मिन्सर्वकामत्वादेरसंभवात् ॥ यत्राप्यलौकिकत्वं नस्पष्टंतत्रापि तदुन्नेयं; ब्रह्मधर्मत्वात् धर्मिणोऽलौकिकत्वादनुच्छित्तिधर्मत्वाच्च ॥ एवं चविधिनिषेधवाक्यानांव्यवस्थितविषयभेदेनपरस्परविरोधाभावात् ॥ श्रुतित्वादिनातुल्यबलत्वाच्च नैकतरबाधः कल्प्यः ॥ दिग्प्रदर्शनायोदाहरणमाहुः–यतोवाचइत्यादि ॥ इदंब्रह्मवल्लीस्थं ॥ वाक्विशेषतः परस्यज्ञानकारणं, मनस्तुविशेषतः स्वस्य ॥ ज्ञानं ब्रह्मकर्मकम् ॥ विधत्ते विद्वानित्युक्त्येतिभावः ॥ अस्थूलादीति । इदंबृहदारण्यकपंचमाध्यायाऽष्टमब्राह्मणस्थं ॥ प्रशासनंहिवागादिभिरेवभवति ॥ अमुखपदस्यव्यवहितत्वबोधनायासंधिः ॥ इत्यादिनेति ॥ "एतस्यवाअक्षरस्य शासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतः" इत्यादिकाण्वाः ।

"एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिद्यावापृथिवीविधृतेतिष्ठत" इत्यादिमाध्यंदिनाः ॥ अत्रवै-शब्दोऽवधारणार्थः । अतः फलितार्थकथनं एतस्यैवाक्षरस्येति तथापाठांतरंवा ॥ व्याप्तमिति । अश्नोतीतिमाध्यंदिनपाठे अशूभोजनइत्यस्यैवविकरणव्यत्ययेनरूपमित्येकं-व्याख्यानं, अशूव्याप्ताविल्यस्यस्वादेरूपमित्यपरं तत्रद्वितीयमादायैवमुक्तिः ॥ व्यक्ति-भेदेनेति एकस्यामतिरात्रव्यक्तौ षोडशिग्रहस्यग्रहणमपरस्यामग्रहणमितिकर्मणिअभि-व्यज्यमानेनव्यक्तिभेदेन "अतिरात्रेषोडशिनं गृह्णातिनातिरात्रेषोडशिनंगृह्णाति" इति विधिनिषेधयोर्विकल्पोयथाशक्यवचनस्तथानब्रह्मणि तस्यैकत्वान्नित्यत्वाच्च ॥ अबोध-कत्वेति । परस्परविरोधपराहतत्वात्तथेतिभावः । इदंदिग्दर्शनायोदाहरणद्वयं, एवमन्यत्रा-पिबोध्यं । यथाईशावास्यभागे "अनेजदेकंमनसोजवीयः" इत्यादिनाविधिनिषेधयोर्योग-पद्यं ॥ केनोपनिषदि "नतत्रचक्षुर्गच्छतिनवाग्गच्छति" इत्युपदेश्यत्वंनिषिध्य "इति शुश्रुमपूर्वेषां" इतिब्रह्मविदुपदेश्यत्वं वाक्यपंचके । "यद्वाचानभ्युदित" मित्याद्युक्त्वा "येनवागभ्युद्यते" इत्यादिकंद्वितीयखंडेवेत्तुमशक्यत्वमुक्त्वा तृतीयखंडादौतदिच्छया-साक्षात्कारश्चोच्यते ॥ कठवल्लीषु "अशरीरं शरीरेषु" इत्युक्त्वा "वृणुतेतनुंस्वां" इतिपराञ्चिखानीत्युक्त्वाकश्चिद्धीरइत्यादिपठ्यते ॥ प्रश्नोपनिषदि (प्रश्न ४) "तद-च्छायमशरीरमलोहितं" इतिधर्मान् निषिध्य "शुभ्रमक्षरंवेदयतेयस्तु सौम्यससर्वज्ञः सर्वोभवति" इतितद्वेत्तुःसर्वज्ञसर्वभावकथनेन तस्यसर्वाश्रयत्वसर्वरूपत्वे बोधयति ॥ मुंडके "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं" इत्याद्युक्त्वा "यद्भूतयोनिंपरिपश्यंतिधीरा" इत्याद्याम्नायते तैत्तिरीये "अदृश्येऽनात्मेऽनिरुक्तेऽनिलयने" इत्युक्त्वाअदृश्यत्वविरुद्धमभयप्रतिष्ठाविंदनं अशरीरत्वविरुद्धभीषास्मादितिप्रशासनेऽनिरुक्तत्वविरुद्धाऽऽनंदमीमांसाअनिलयनत्वविरु-द्धापुरुषादित्ययोःस्थितिरुपसंक्रांतिश्चश्राव्यत ॥ बृहन्नारायणे "नैनमूर्ध्वंनसंदृशे" इत्या-द्युक्त्वा "एषोहिदेवःप्रदिशोनुसर्वाः ॥ विश्वतश्चक्षुः" इत्याद्युक्तं श्वेताश्वतरे "अपाणि-पादोजवनोग्रहीता" इत्यादिएवमन्यत्रापिशतशोवाक्यानिद्रष्टव्यानि ॥ तेनक्वचिदेवतद-स्फुटत्वेपितथोन्नेयं ॥ यत्तुनन्वित्यादिव्यासऊचइत्यंतं तन्नयुक्तं ॥ तथाहि–पूर्वपक्षेनिषेध्ये-तिप्रयोगोऽनुचितः ॥ स्वप्नश्रुतावपपाठस्तुवेदाभ्यासगंधाभावात् ॥ पाठस्तुबृहदारण्यके षष्ठाध्यायेज्योतिर्ब्राह्मणे (पृ० ७५७) "नतत्ररथानरथयोगानपंथानोभवंत्यथरथान् रथयोगान्पथःसृजते" इतिप्रत्येकंनकारयुक्तआत्मनेपदयुक्तश्चदृश्यते ॥ तन्मौर्ख्यबोधनाय मूलेतदुक्तिस्तथैवानूदिता । वस्तुतःस्वप्नश्रुतावपिलोकेपरिदृश्यमानावास्तवारथाश्वमार्गप्रभृ-तयएवनिषेधविषयाअवास्तवास्तेच सृष्टिवाक्यविषयाइतिनपूर्णेननिषेधवाक्येनतत्रापिपरस्य बाधः ॥ मायिकानामपिनिषेधांगीकारेनते स्वप्नउपलभ्येरन् ॥ वास्तवानांसृष्ट्यंगीकारे सूत्रंकुप्येत् ॥ तेषांमायिकत्वंतुशरीरे वास्तवरथादिभानासंभवनियततत्तदुपादानाभावादि-भ्योऽवगम्यमानात् कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादेवनतुनिषेधबलात् ॥ अन्यथामाया-मात्रंतुप्रतिषेधादित्येवसूत्रयेत् ॥ पूर्वमभावेप्यनंतरंवास्तवानेवसृजतीतिव्याख्यानसंभवेन निषेधबलोपक्षयाच्च ॥ त्वदाचार्यैरपिनिषेधोत्रबाह्यानामेवोरीकृतइतितत्रापिवाक्ययोर्भिन्न-विषयत्वात्तद्वदत्रापिभिन्नविषयत्वमेव सिद्ध्येन्नतुततस्त्वदिष्टसिद्धिः ॥ तथापिनहिकेवलां

परत्रोक्तिमेवसाधकतयावयंब्रूमः किंतुनिषिध्यमानानांसाधारणतयालोकेदृष्टत्वं विधीयमानानां सूर्यचंद्रप्रकाशकत्वंविश्वतश्चक्षुष्ट्वादीनांलोकाप्रसिद्धत्वं सर्वत्रैव परत्रोक्तिंचतथाब्रूमोऽपवादोत्तरमध्यारोपस्यायोग्यत्वात् ॥ तस्मादुक्तव्यवस्थयैवाविरोधस्तुल्यप्रमाणभावयोरुचितइत्याशयेनाहुः—नहिपरत्रेत्यादि ॥ किंचनस्वाप्नसृष्टिवद्ब्रह्मधर्मामायिकाः ॥ अन्यथा तस्यास्तथात्वे विस्तरेणसाधयन्सूत्रधारस्तेषामपिमायामात्रत्वं स्पष्टंकुतोनब्रूयात् ॥ तदेतदाहुः—यदीत्यादि ॥ यत्तुकिंचेत्यादिनयुक्तमित्यंतं तत्प्रागेवापास्तम् ॥ गार्गीप्रश्नादौपूर्वं प्रपंचस्यप्रकृततयादर्शितत्वात् ॥ तत्रतदभावे (अ० १ पा० ३ सू० १२) "अन्यभावव्यावृत्तेश्च" इत्यादिकमसंगतंस्यात् ॥ यच्चएवंप्रकृतइत्यादि अप्रकृतत्वादित्यंतं तदप्यसत् ॥ अस्मत्संमतेषु "यतोवाचः ॥ अस्थूलमनणु" इत्यादिविषयवाक्येषु "ब्रह्मविदाप्नोतिपरं, सत्यंज्ञानं, एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंति" इत्यादिनाब्रह्मणःप्रकृततायाःस्फुटत्वात् ॥ "मूर्तंचैवामूर्तंच" इतिपाठसत्वेप्येवकाररहितश्रुतिपाठोपन्यासस्त्वनभ्यासात् ॥ किंचतस्मिन्विषयवाक्येपिषष्ठीनिर्देशमात्रेणब्रह्मणोनाप्रकृतत्वंशक्यंवक्तुं; बुबोधयिषितत याऽर्थतस्तस्यमुख्यत्वात् ॥ अन्यथाब्रह्मजिज्ञासासूत्रेब्रह्मणोविशेषणतयावैयासदर्शनेपितस्याप्राधान्यमप्रकृतत्वंचस्यात् ॥ तथाचशास्त्रस्याब्रह्मविषयत्वंतत्तदधिकरणेषुब्रह्मपरमात्मेत्यादिपदानुषंगश्चापद्येत ॥ किंचेदंचतुर्थाध्यायेदृप्तबालाक्यऽजातशत्रुसंवादेवर्ततेतत्राध्यायारंभे "दृप्तबालाकिर्हानूचानोगार्ग्यआससहोवाचाजातशत्रुंकाश्यंब्रह्मतेब्रवाणीति" इतिब्रह्मैव प्रकृतं ॥ किंतुरूपद्वयमेवतत्परिचायनार्थतयाप्रासंगिकं ॥ (ब्रह्मणःषष्ठ्यंततया) इत्युक्तिरपिशब्दार्थाभेदात्कथंचिद्योज्याएतेनैवप्रकृतंयदेतावत्त्वंमूर्तामूर्तत्वलक्षणमित्यादिव्याख्यानस्यासंगतत्वसिद्ध्यायदिसप्तम्याषष्ठ्यावासमासंकदाचिदाश्रयेस्तदासूत्रेग्रिमांशवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्यविद्वन्मंडनटीकायामुक्तंयुक्तमेवेतिसिद्धं ॥ यस्तुकस्तर्हीत्यादिना गृह्णाणेत्यंतेनसूत्रार्थस्तेनदर्शितस्तंदूषयंति—तत्तुदोषेत्यादिना ॥ अत्रमूर्तामूर्तप्रतिषेधस्येत्यारभ्य प्रतिज्ञाहानितादवस्थ्याच्चेत्यंतः सर्वोपिभाष्यप्रकाशलेखएवसुखेनबोधार्थंकचित्कंचिदेवपाठंभित्वाऽनूदितः स्वमतस्थानांविशेषतःप्रामाण्यग्रहसिद्धये ॥ अत्रसहस्राक्षे (प्रकृतंएतावत्त्वंवस्तुपरिछिन्नत्वंमूर्तामूर्तरूपत्वं) इत्युक्तिस्तु "प्रकृतंयदेतावत्त्वंएतावतापरिच्छिन्नंमूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणोरूपं" इतिस्वभाष्यफलितार्थकथनरूपा ॥ तत्रएतावतापरिच्छिन्नमित्यस्यैवार्थोवस्तुपरिच्छिन्नमिति ॥ अत्रानूदितःप्रकाशग्रंथस्तुप्रकृतसूत्रस्यशारीरकभाष्यमेवलक्ष्यीकृत्यप्रवृत्त इतितत्पर्यालोचनेनसम्यगवगंस्यते ॥ दुर्वारत्वादिति । यत्तु अवैदिकस्यनिषेधकमित्यादितदबोधात् ॥ तत्रहिलोकप्रसिद्धान्येवपंचभूतानिराशिद्वयेनमूर्तामूर्तरूपतयोक्तानि नतुवेदैकगम्यविश्वतश्चक्षुष्ट्वादिकं येनवैदिकधर्मजातस्यनिषेधःस्यात् ॥ अतएवप्रकृतसूत्रभाष्ये शंकराचार्याः "नेदंशास्त्रंप्रतिपाद्यत्वेनब्रह्मणोरूपद्वयंनिर्दिशतिलोकसिद्धंत्विदंरूपद्वयंब्रह्मणिकल्पितंपरामृशतिप्रतिषेध्यत्वाय" इतिलौकिकस्यैवाऽत्रप्रतिषेधंमन्यंते ॥ अतःप्रकृतपदस्यवैदिकपरताकल्पनयासार्थकतामनोरथोव्यर्थः ॥ तथासतिलौकिकस्यब्रह्मण्यप्रतिषेधसिद्धेश्च ॥ नापिप्रकृतपदार्थस्वरूपप्रदर्शनायैतावत्पदस्यसार्थक्यमुपपद्यते । षष्ठीनिर्दिष्टस्याप्राधान्यंप्रथमानिर्दिष्टरूपद्वयस्यैवतदितित्वन्मतरीत्याप्रकृतपदादेवासंदिग्धतत्स्व-

रूपलाभात् तेनालाभेएतावत्त्वपदतोपिमूर्तामूर्तरूपलाभस्याशक्यत्वात् ॥ अतोदुर्वारत्वं युक्तमेव ॥ अनुशिष्टत्वेनेति ॥ "तस्यभावस्त्वतलौ" इतिशास्त्रेणानुशिष्टत्त्वेनतथात्वादितिएतावतापरिच्छिन्नमित्यर्थलाभएतावत्त्वपदान्नभवतीतिभावः ॥ तथेतीति । एतावतेति पदस्यार्थइत्यर्थः । प्रसिद्धत्वादिति "यत्तदेतेभ्यः परिमाणेवतुप्" इत्यनुशासनेनतथात्वात् ॥ अनुक्तत्वेनेति मूर्तामूर्तब्राह्मणेवासनागंधस्याप्यकथनेन ॥ अनुक्तस्यापिनिषेधांगीकारेसूत्रेप्रकृतपदस्यहिशब्दस्यचसुतरांविरोधइतिभावः ॥ प्रथमयोजनायामिति । तद् भाष्ये"तत्रैषाक्षरयोजनानेतिनेतीतिब्रह्मादिश्यतमेवादेशंपुनर्निर्वक्ति–नेतिनेतीत्यस्यकोर्थः? नह्येतस्माद्ब्रह्मणोव्यतिरिक्तमस्तीतिअतोनेतिनेतीत्युच्यतेनपुनःस्वयमेवनास्तिइत्यर्थः । तच्च दर्शयतिअन्यदतःपरमप्रतिषिद्धंब्रह्मास्तिइति" इतिदर्शितायाम् ॥ युक्तमिति ॥ श्रुतावुत्कृष्टार्थकपरपदस्यसार्थक्यंतथाव्याख्यानएव (अ० २ पा० १ सू० २२) अधिकंतु भेदनिर्देशात्" इत्यधिकरणसिद्धांतितरीत्यासिध्यतीत्यतोयुक्तं ॥ द्वितीययोजनायामिति । तत्रैव "यद्वापुनरेवमक्षराणियोज्यं तेनह्येतस्मादितिनेतिनेतिप्रपंचप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशनंनब्रह्मणोस्तिइतितदाततोब्रवीतिचभूय इत्येतन्नामधेयविषयंयोजयितव्यं" इत्यादिव्याख्याने तद्वत्तेति वाच्यत्वरूपविशेषवत्तेत्यर्थः ॥ तत्सत्तेति ब्रह्मसत्तेत्यर्थः ॥ तन्नियामकत्वेति ।"प्राणावैसत्य"मित्याद्यग्रिमवाक्योक्तं प्राणानांनियामकत्वं मूलरूपत्वं चब्रह्मणिसिध्येत् ॥ "सउप्राणस्यप्राणः" इतितलवकारश्रुतेरितिभावः ॥ एवमादयइति । तथार्थेसतिसूत्रेभूयः स्थानेपरपदंवदेत् । विषयवाक्यस्मारकत्वादिष्टसिद्धेश्च ॥ प्रतिषेधमात्रोक्तावपिआधारंविनाप्रतिषेधासंभवेन तदाधारब्रह्मसत्तायाअयत्नतः सिद्ध्यासूत्रेग्रिमांशवैयर्थ्यंलौकिकंभूतराशिंमूर्तामूर्तपदाभिधेयंप्रतिषिध्यतदधिकब्रह्मसाधनेऽप्यलौकिकस्वाभिन्नविशेषाप्रतिषेधादस्मदिष्टव्यवस्थासिद्धिः सूत्रेग्रिमांशस्याधिकंत्वित्यधिकरणेनगतार्थता ॥ किंचाग्रिमसूत्रेतत्पदनैवंसति पूर्वसूत्रोक्तंनिर्विशेषमेवपरामृश्यतइति तस्यैवप्रत्यक्षतासंराधनेसिद्धांतितास्यात् तथाचनिर्विशेषताभंगस्तदवस्थः ॥ शबलपरामर्शस्त्वशक्यः, असंनिधानात् ॥ पूर्वत्रब्रह्मणएवब्रवीतिकर्मत्वेऽत्रतत्पदमंतरैवार्थसिद्ध्यातस्यवैयर्थ्यंच ॥ सिद्धांतेतु भूयसोऽप्राकृतस्यैतावत्त्वस्य तत्कर्मत्वात्तस्येहोपस्थितिवारणायतत्पदंसार्थकं ॥ अलौकिकमात्रविशेषवतश्चक्षुरादिगम्यतानौचित्यादव्यक्तत्वमाशंक्यसंराधनेस्वच्छयाभिव्यक्तिरुक्तव्यवस्थानिर्वाहिकासिद्धांतिता ॥ तस्मादस्मदुक्तएवसूत्रार्थः ॥ एवमादयोदोषाःश्रुतिसूत्रार्थमार्मिकैरूह्याः ॥ यच्च (नहिशब्दाधिक्यमात्रेणार्थाधिक्यंयुक्तं) इत्युक्तं–तत्तुश्रुतिसूत्रादौप्रायःसर्वत्रपदकृत्यंचिंतयतांसर्वेषांप्राचां दृष्टप्रयोजनरहितंपदंसूत्रेवाप्रत्याचक्षाणानां महाभाष्यकृतांचोन्मत्ततांस्वयमाक्षिपत्प्रेक्षावतामुपेक्षार्हं व्यर्थशब्दाधिक्येसूत्रलक्षणबाधाच्च ॥ तेनसूत्राद्यतिरिक्तेसाधारणग्रंथेक्वचिदतिप्रसंगोप्यकिंचित्करः ॥ तस्मादस्माकमेवेदमनुकूलम् ॥

अतोब्रह्मणःकर्तृत्वस्यवेदोक्तत्वात्तन्निषेधस्यचानुक्तत्वात्तदंगीक्रियतेकार्यत्वंब्रह्मणःकुत्रापिनप्रतिपादितंयेनप्रतिबंदीस्यात् तथाच यत्तु इत्यादिनायदुक्तं तदसंगतमेव, नतस्येत्यर्थस्तुप्रागेवविवृतः ॥

सहस्राक्षे यत्तुस्वरूपलक्षणेत्यादिंनिषेधाचेत्यंतंभागंपरिहरंति–अतोब्रह्मणःइत्यादिनाविवृतइत्यंतेन ॥ अतः प्रकृतसूत्रस्यतादृशार्थकत्वात् ॥ वेदोक्तत्वादिति । "मुंडकब्रह्मवल्ल्यादिषु "कर्तारमीशं, तदात्मानऽस्वयमकुरुत" इत्यादावुक्तत्वात् ॥ तन्निषेधस्येति नह्यलौकिकंनिरंकुशजगत्कर्तृत्वंब्रह्ममात्रनिष्ठंवेदेक्वापिनिषिद्धं ॥ कार्यत्वमितिइतरनिरूपितकार्यत्वंतुब्रह्मणिश्रुत्यादिनाक्वापिनोक्तं ॥ प्रत्युत (अ० २ पा० ३ सू० १७) "नात्माऽश्रुते" रित्यादौतत्प्रतिषेधःसिद्धः ॥ अत्रेदंज्ञेयं–यदिशुद्धस्वरूपेकर्तृत्वंवेदानभिप्रेतंस्यात्तर्हिस्वरूपलक्षणवाक्यशेषेतत्प्रतिषिद्धंस्यात् ॥ नचैवंकार्यत्वस्याप्यापत्तिःशंक्या । नहि कर्तृत्वस्यतत्राप्रतिषेधमात्रंकिंत्वशनक्रियायांब्रह्मणःसहभावकथनेनप्रत्युतनद्बोधितं कार्यत्वंतुतुच्छजडजीवव्यावर्तकैःसत्यज्ञानानंतपदैः स्वरूपलक्षणवाक्येपिनिवारितम्; अतस्तदनापत्तेः ॥ नचतत्रसहशब्दोयुगपदर्थःतस्यसर्वकामशब्दस्यचशक्तिंविहायलक्षणादरेमानाभावात् आत्ममिथुनादिश्रुत्यासइतिकर्तुःब्रह्मणेतितृतीयायानिर्देशेनचसहभावार्थकत्वस्यैवौचित्यात् नचानंतपदात्कर्तृत्वनिषेधशंक्यः; अपरिच्छिन्नेपितस्याविरोधात् ॥ कालेपिजन्यानांजनकतादर्शनात् विभुजीववादेजीवेपितदंगीकारात् ॥ पृथिव्यादौरूपस्पर्शयोरिवकुलालादौपरिच्छेदकर्तृत्वयोःसहचारदर्शनेपिप्रत्यक्षबलाद्वायौनीरूपेस्पर्शवदपरिच्छिन्नेपिपरमात्मनिश्रुतिबलात्तत्स्वीकार्यं ॥ नतस्येतिवाक्यंतुस्वभिन्नकार्यस्यजीववत्सुकृताद्यपेक्षायाश्च निषेधकमित्युक्तंप्राक् ॥

तस्माद्यथावेदेब्रह्मप्रतिपादितंतथैवोपगंतव्यं वेदेतुनिर्गुणत्वेनानंतगुणत्वेनोभयरूपेणैवब्रह्मप्रतिपादितं अतएवोभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत् प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वादितिसूत्रद्वयेनायमेवार्थोव्यासैर्दर्शितः ॥ सूत्रार्थस्तु पूर्वमुक्तएव ॥ यत्तुमतांतरपरेसूत्रेइतिस्वकल्पितश्लोकव्याख्याने अपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्यां १ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यंप्रकाशश्चकर्मण्यभ्यासात् २ अतोनंतेनतथाहिलिंगं ३ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत् ४ प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वात् ५ पूर्ववद्वा ६ इतिसूत्रषट्कस्यार्थवर्णनंस्वमतानुसारेणकृतं,–तन्नसत् ॥ तत्रप्रथममपि संराधनसूत्रेणकश्चिन्निर्णयोनसिद्धः प्रत्युत ब्रह्मणोदृश्यत्वबोधनेनजीवब्रह्मणोःसंराधकसंराध्यभावाद्भेदबोधनेनचसंशयस्यैवोत्पत्तिरिति॥ तदुत्तरंचप्रकाशादिवत्सूत्रेजीवब्रह्मणोरभेदंयुक्त्याव्याख्यायतत्रप्रमाणापेक्षायांवेदांतेषुजीवप्राज्ञयोरभेदप्रतिपादनाभ्यासोहेतुत्वेनव्याख्यातःसोपिशिथिलः; सौत्रस्याभ्यासपदोक्तस्यहेतोरवैशेष्येकर्मणिप्रका-

---

यत्तु स्वरूपलक्षणवाक्यशेषेकर्तृत्वस्यानिषेधाद्ब्रह्मणःकर्तृत्वमित्याह,–तन्न; कार्यत्वस्याऽनिषेधात्तत्त्वस्याऽप्यापत्तेः ॥ परिच्छेदमात्रनिषेधकानन्तपदेन कर्तृत्वनिषेधस्य सिद्धत्वाच्च ॥ नतस्यकार्यमितिवाक्यान्तरे कार्यस्य निषेधेन तन्निरूपितंकारणत्वस्याऽर्थान्निषेधाच्च ॥

शेचसाधारण्येनोक्ततयाजीवप्राज्ञाभेदाभ्यासएवनियमनेप्रमाणानुपलंभात् वेदांतेषुतयोरभेदस्येवभेदस्याप्यभ्यासदर्शनाच्च ॥ यदप्युभयव्यपदेशादिसूत्रद्वयमेकदेशिमतीयत्वेनव्याख्यायपूर्ववद्वेतिसूत्रव्याख्यानेतद्दूषणमुक्तंजीवात्मनःपरमात्मसंस्थानभूतत्वेएकदेशभूतत्वेवांगीक्रियमाणेबंधस्यपारमार्थिकत्वेनातिरस्कार्यत्वापत्त्यामोक्षशास्त्रवैयर्थ्यमितितदपितथा ॥ बहुस्यांप्रजायेयेतीच्छाभ्यांभेदस्यागंतुकत्वावगमाद्बंधस्यपारमार्थिकत्वेपितथात्वात्वस्त्रप्रक्षालनेनतन्मालिन्यस्येवशास्त्रीयसाधनैरीश्वरकृतमर्यादारूपैस्तन्नाशसंभवेनशास्त्रवैयर्थ्याभावात् ॥ अतएव "पराभिध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययाविति" सूत्रमपिसंगच्छते । अहिकुंडलसूत्रे तुशब्दस्तुपूर्वपक्षव्युदासार्थः। पूर्ववद्वेतिसूत्रे वाशब्दोपि अथवेत्यर्थकः, अथवा अरूपवदेवहीत्यादिपंचसूत्र्यायःसिद्धांतःकथितःप्रपंचविलक्षणंतत्समवायित्वेपिन तत्प्रकारकं, नापिसमवायिमात्रं। किंतु ततोप्यतिरिक्तंकृत्स्नंचिन्मात्रस्वरूपंयदाविर्भवति तदाव्यवहार्यंभवति। तत्रजडजीवधर्माऔपचारिकाइत्येवंरूपः तादृशंकारणरूपंब्रह्मप्रतिपत्तव्यमित्यर्थः। अयमाशयः-वेदस्थापनार्थंहिप्रवृत्तिःतत्रयथाक्षरमात्रस्यापिबाधोनभवतितथावक्तव्यं; एतदर्थमेवोभयरूपतांगीकृतातत्रधर्माणांस्वरूपनिर्वाहार्थमवश्यंब्रह्मवैलक्षण्यमंगीकर्तव्यं तथासतिएकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिविरोधःस्यात्तथाचतत्रकथंविचारः कर्तव्यइत्याकांक्षायांकारणविचारे श्रुतावेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानस्यप्रतिज्ञातत्वाद्धर्माणामपिब्रह्मरूपत्वंवक्तव्यं तदैवैतदुपपद्यते। नतुधर्माणांनित्यभिन्नत्वेआविद्यकत्वेवा आद्येभिन्नत्वे न द्वितीयेमिथ्यात्वे नतत्प्रतिबंधादित्यभिप्रायः। एतेनधर्माणांमिथ्यात्वेनाभेदबोधनेपूर्ववद्वेतिसूत्रमुपष्टंभकतयावदंतःपरास्ताः॥

सहस्राक्षे यत्तुउभयेत्यादिंसूत्रंचसंगतमित्यंतं भागंनिरस्यंति-तस्माद्यथावेदइत्यादिनापरास्ताइत्यंतेन ॥ वेदेष्वित्यादि ॥ यथाश्वेताश्वतरे "साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्च" त्युक्त्वा "एकोवशीनिष्क्रियाणांबहूनामेकंबीजंबहुधायः करोती"त्यादि तथातत्रैव "ततोयदुत्तरतरंतदरूपमनामय" मित्येतदग्रे "सर्वाननशिरोग्रीवःसर्वभूतगुहाशय" इति । एवंतैत्तिरीयेपि "यदेकमव्यक्तमनंतरूप" मिति । इत्थंभाष्यप्रकाशादिदर्शितदिशातत्रतत्रोभयव्यपदेशाद्रष्टव्याः॥ यत्तुमतांतरेत्यादि। यद्यपिअपिसंराधनसूत्रंसहस्राक्षेनोपन्यस्तंतथापिप्रकाशादिवत्सूत्रावतरणेतदर्थोपिसूचितः। अतोमूलेसूत्रषट्कस्येत्युक्तिर्नायुक्ता ॥ तद्दूषणायभाष्यप्रकाशमेवसुखेनबोधार्थंकिंचिद्भिन्नपाठमनुवदंति-अपिसंराधनेत्यादिना ॥ तत्संमतेप्रकाशादिवत्सूत्रस्यार्थेनीरूपमाकाशंविहायद्दश्यस्यप्रकाशस्यैवसूत्रेकंठरवेणोपादानेबीजंमृग्यं ॥ प्रकाशश्चेत्यंशस्यार्थश्चकोव्याख्यातइतिचिंत्यं; व्यवहितस्यकर्मणीत्यस्यपूर्वत्रान्वयेविवक्षितेपरत्रतदु-

च्चारणे बीजंतपआद्यर्थकतयाप्रसिद्धस्यकर्मशब्दस्यांगुल्याद्यर्थकत्वे मानंतथासत्यत्रैकवचनांतकर्मशब्दस्यैवप्रयोगेबीजंचान्वेष्यं अभ्यासपदस्यार्थान्वययोरनिर्णयस्तुमूलएवदर्शितः। एवमतोनतेनेतिसूत्रेप्यतश्शब्दार्थेतत्संमतेमानंमृग्यं अत्रतदभावात् ॥ तृतीयांतमात्रश्रवणे अविद्यांविधूयेत्यादेर्गच्छतीत्यंतस्यपदकलापस्याध्याहारेसूत्रकाराभिप्रेततायागमकंचिंत्यं । वस्तुतस्तु सूत्रद्वयमिदंपूर्वपक्षबोधकं ॥ अतएवोभयव्यपदेशसूत्रे तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः प्रयुक्तः ॥ सहि (अ. २ पाद १ सू० ६) "दृश्यतेतु" (अ. ३ पा० २ सू० ३२) "सामान्यात्तु" इत्यादाविवपूर्वसूत्रयोस्तद्बोधकतामेवगमयति ॥ मतांतरपरत्वेतुतत्रतुशब्दंनैवब्रूयात् सिद्धांतसूत्रातिरिक्तेक्कापितस्यप्रयोगादर्शनात् ॥ किंतुसूत्रद्वयएवविकल्पार्थकं वाशब्दंपूर्ववत्सूत्रएवपक्षव्यावर्तकं तुशब्दंचब्रूयात् ॥ वदतित्वेवं-अतः प्रकाशादिवदित्यादित्रिसूत्रमेकमधिकरणंततः स्वसंमतस्यैकदेशिसंमतस्यच पक्षांतरस्यबोधकंवाशब्दघटितंसूत्रद्वयमितिसमञ्जसं ॥ नचोत्तरत्रवाशब्दात्पूर्वसूत्रोक्तस्यबाधःशंक्यः; पूर्वत्रारुचौपरत्रैववाशब्दंप्रयुंजीत उभयत्रतत्प्रयोगेणतु एकोदेवःकेशवोवाशिवोवेत्यादिवत् द्वेअपिस्वतंत्रेमतेइति बोध्यते। मतीयत्वेनेति। गहादिषुपाठविवक्षयाछः। तदपितथेति। शिथिलमित्यर्थः। इच्छाभ्या-

---

यत्तु उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादिति सूत्रे स्वमतोपष्टम्भकतयोपन्यस्ते तत्राह—मतान्तरपरेसूत्रेइति ॥ तथाहि संराध्यसंराधकभावे सति परेतरात्मनोरन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्चकर्मण्यभ्यासात् यथा प्रकाशाकाशसवितृप्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसु उपाधिषु सविशेषाइवाऽवभासन्ते। नच तत्र स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति एवमुपाधिनिमित्तएवायमात्मभेदः स्वतस्त्वैकात्म्यमेव ॥ तथाहि वेदान्तेषु अभ्यासेनाऽसकृज्जीवब्रह्मणोरभेदः प्रतिपाद्यते, अतोऽनन्तेन तथाहिलिङ्गम्। अतः स्वाभाविकत्वादभेदस्याऽविद्याकृतत्वाद्भेदस्यविद्ययाविद्यां विधूय जीवः परेणानन्तेन प्राज्ञेनात्मना एकतां गच्छति तथाहिलिङ्गम् सयोहवैपरमंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति इतिसूत्रद्वयेनाऽभेदमुक्त्वा उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वात् इति मतद्वयमुपन्यस्तं ॥ स्वमतविशुद्धये भेदाभेदयोर्व्यपदेशादहिकुण्डलवदत्र तत्त्वं भवितुमर्हति, यथाऽहिरित्यभेदः कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनीतिभेद एवमिहापीति ॥ अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् यथा प्रकाशः सावित्रः तदाश्रयश्च सविता नात्यन्तभिन्नावुभयोरपि तेजस्त्वाविशेषादथच भेदव्यपदेशभाजौ भवतएवमिहापीति ॥ एवं मतान्तरमुपन्यस्य पूर्ववद्वाइत्युक्तम् ॥ यथावा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं तथैतद्भवितुमर्हति तथाह्यविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्षउपपद्यते ॥ यदिपुनः परमार्थतः संस्थानभूतोऽहिकुण्डलवदेकदेशभूतोवा प्रकाशाश्रयवदऽभ्युपगम्येत ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्यते ॥ नचाऽत्रोभौ भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति। अभेदमेवहि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति-भेदंतु पूर्वप्रसिद्धमेवाऽनुवदति, अर्थान्तरविवक्षयाप्राप्तत्वेन शास्त्राप्रतिपाद्यत्वात् ॥ अतएवाहिकुण्डलसूत्रेतुशब्दः उत्तरसूत्रेवाशब्दः पूर्ववद्वेतिसूत्रंच संगतम् ॥

मिति ॥ बहुभवनेच्छयाप्रकृष्टभवनेच्छयाच ॥ "हंततिरोसानि" इत्यादीच्छाप्यत्रातुसंधेया ॥ तथेच्छयानंदांशतिरोभावादात्मन्मतेजीवभावः ॥ अतएव (अ० १ पा० १ सू० १५-१६) "नेतरोनुपपत्तेः" इत्यानंदमयतानिषेधः ॥ नत्वविद्याकृतोयेनावास्तवः स्यात् ॥ अतोभेदोघृतजतुद्रवत्ववदागंतुकऐच्छिकत्त्वात् ॥ तेनभेदोत्तरसेवसंभवन्नविद्यासंबंधरूपो-बंधोप्यागंतुकः नतुभ्रमरूपोवस्त्रादिमालिन्यवत् ॥ तत्संबंधस्यमिथ्यात्वेसंसारोपिनस्यात् ॥ असंबद्धयापितयातत्संभवेमुक्तेष्वपिसभवेत् ॥ तस्मादविद्यायावास्तवत्वात्तत्संबंधोनमिथ्या-भूतः स्फटिकेजपाकुसुमसंबंधवत् ॥ किंतुस्फटिकेतज्जन्यलौहित्यप्रत्ययवदविद्याबंधजन्यो-हंताममतारूपसंसारएवमिथ्या ॥ तस्यमिथ्यात्वंतु (श्लो० २७) एतद्वारोहिसंसारोगुण-कर्मनिबंधनः । अज्ञानमूलोपार्थोपिपुंसःस्वप्नइवेयतेइतिसप्तमस्कंधसप्तमाध्यायादिषु सर्वत्र स्फुटंदर्शितं ॥ तस्यैवमिथ्यात्वंचनिबंधेप्रपंचोभगवत्कार्यइत्यत्रनिर्णीतं ॥ बंधजन्यत्वंचतत्रैव पंचपर्वात्वविद्येयंयद्बन्धोयातिसंसृतिमित्यत्रचस्फुटमुक्तं जपाकुसुमापसारणेलौहित्यप्रत्य-यवदविद्यापगमेनिवर्तेत ॥ तदेतदाहुः–भेदस्येत्यादिना। बंधनाशेतद्योग्यतापादकस्तिरोभाव-मूलकोजीवभावोप्यानंदांशस्यैश्वर्यादिभगवद्धर्माणांचपुनराविर्भावेनावतिष्ठेत ॥ अतएव (अ० ३ पा० २ सू० ५) पराभिध्यानात्त्वितिसूत्रपरस्यभगवतइच्छयाभगवद्धर्मति-रोभावस्ततएवजीवस्यबंधोविपर्ययश्चोक्तःसंगतः ॥ भेदस्यतिरोभावमूलकत्वादेवपुनरानंदा-द्यभिव्यक्तावैक्यंमोक्षश्चनानुपपन्नः ॥ अतएवद्वितीयस्यतृतीयस्मिन् (सू० ३०) यावदा-त्मभावित्वाच्चेत्यादिसूत्रत्रयेणआनंदस्यश्वर्यादेश्चब्रह्मगुणस्यमुक्तावात्मानमनतिक्रम्यवर्तन-शीलतयापुनरतिरोभावं बाल्येसेकादिसामर्थ्यलक्षणपुंस्त्वस्येवपूर्वसतएवानंदादेर्मुक्तावभि-व्यक्तिं एवमनंगीकारेजीवेसच्चिदानंदानां सदोपलब्धेः सदानुपलब्धेः प्रसंगादिदोषंच निर्णीतवान्सूत्रकारः ॥ अतोनशास्त्रवैयर्थ्यं ॥ एवंप्रकाशमनूद्यस्वयमाहुः—अतएव पराभी-त्यादि ॥ पूर्वपक्षेति ॥ सूत्रद्वयोक्तपूर्वपक्षेत्यर्थः ॥ उभयव्यपदेशसूत्रार्थस्तुदर्शितचरः ॥ यस्तुभेदाभेदयोरित्यादिरिहापील्यंतस्तदर्थउक्तः सनसंमतः । तथासति कुंडलादिवदिति वदेत् उभयव्यपदेशइतिप्रथमांतमेवोच्चारयेत् ॥ वक्तितुहेतुं अतोविरुद्धोभयधर्मव्यपदेशा-द्ब्रह्मसरलाहिवत्तत्कुंडलवच्चोभयरूपमित्येवार्थः ब्रह्मेतिसर्वत्रानुषंगात् ॥ एतदग्रे (सू०२८) "प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वात्" इतिसूत्रितं ॥ तत्रयथापटरूपंपटकार्यंतथाब्रह्मधर्मा-ब्रह्मकार्यभूताअतस्तद्भिन्नाएवेतिप्राप्तेइदमुच्यते ॥ यथाआतपज्योत्स्नादयः प्रकाशास्तदा-श्रयाः सूर्यचंद्रादयश्चतेजस्त्वेननभिन्नाः प्रभायारूपविशेषत्वाद्द्वादशस्कंधचतुर्थाध्याये (श्लो० २३) दीपश्चक्षुश्चरूपंचज्योतिषोनपृथग्भवेदित्युक्तेः । तथाब्रह्मापिब्रह्मतयानात्म-धर्मातिरिक्तंतेजः शब्दवाच्यत्वात् ॥ मुंडकछान्दोग्यकठतैत्तरीयादिषु "तच्छुभ्रंज्योतिषां ज्योतिः ॥ अथयदतः परोदिवोज्योतिर्दीप्यते ॥ परंज्योतिरुपसंपद्य ॥ भारूपः तस्यभासा सर्वमिदंविभाति छायातपौब्रह्मविदोवदंति शुक्रेणज्योतिंषिसमनुप्रविष्टः" स्मृतिष्वपि "तत्तेजोविद्धिमामकं ब्रह्मज्योतिर्निर्गुणा ब्रह्मज्योतिः सनातनं" इत्यादौब्रह्मतद्धर्मयोस्तद्वा-च्यत्वंप्रसिद्धं ॥ एतेन "प्राणन्नेवप्राणोभवतिवदन्वाक् ॥ नेहनानास्तिकिंचन" इत्यादि-वाक्यजातंतदभेदबोधकंसंगतार्थं ॥ ब्रह्महिसर्वधर्माश्रयः ॥ तेचधर्माब्रह्माभिन्नाएव-

तत्कार्येप्रपंचेतदिच्छानुरोधात्केचित्कचित्केचिदनुवृताभुवोगंधइवपुष्पादौक्षारमाधुर्यादिक-मिवलवणशर्करादाविति प्रपंचगताअपितेब्रह्माभिन्नाएव किंपुनः कारणावस्थायांतन्निष्ठाः ॥ अतएवभगवता रसोहमप्सुकौंतेयप्रभास्मिशशिसूर्ययोरित्यादौ यदादित्यगतंतेजइत्यादौ-चधर्माणांस्वाभिन्नतैवदर्शिता ॥ धर्माणामब्रह्मत्वेइमानिवाक्यानिनसंगच्छेरन् ॥ अतः प्रकाशाश्रयवदभेदंसिद्धान्तसंमतंप्रतिपाद्यएकदेशिमतस्यापिसर्वथाहेयत्वंवारयितुंतमपिप-क्षमाह (सू० २९) "पूर्ववद्वा" इति ॥ एतदर्थस्फुटीकर्तुमत्रत्यंभाष्यंप्रकाशंचेकी-कृत्यप्रायेणाक्षरशोनुवदंति–अथवाअरूपवदित्यादिना ॥ अत्रप्रपंचविलक्षणमित्यादिररूप-वत्सूत्रस्यार्थः किंत्वित्यादिराहचेतिसूत्रस्ययदाविर्भवतीत्यादिःप्रकाशवत्सूत्रस्य तत्रजडेत्या-दिरग्रिमसूत्रयोश्चेतिध्येयम् ॥ अस्मिन्पक्षेनिर्धर्मकमेवब्रह्मपूर्वंधर्मरूपंभवतितितःप्रपंच-रूपं ॥ तस्यधर्मरूपतयाभवनंतु "कामस्तदग्रेसमवर्तताधि" इत्यादौतद्ब्रह्मैवअग्रेपूर्वंकामः समवर्ततइच्छारूपमभवदित्याद्यर्थप्रतिपादकेप्रसिद्धं ॥ पूर्वंचनासदासीदित्यादिप्रतिषेधो-प्येकदेशिमतेप्राङ्निर्धर्मकताभिप्रायः ॥ अतएवप्रतिषेधाच्चइत्यग्रिमंसूत्रं अन्यत्सर्वंनिगद-व्याख्यातं ॥ तत्प्रतिबंधादितिएकविज्ञानेनसर्वविज्ञानस्यप्रतिबंधात् एतदंतोभाष्यतत्प्र-काशयोरनुवादःनचपरत्रोक्त्याऽस्यपक्षस्य प्राबल्यंशंक्यं; परत्रोक्तिमात्रस्यप्राबल्यजनक-तायाःपूर्वतंत्रे (अ० ५ पा० १ सू० २) "अर्थाच्चे"त्यधिकरणसिद्धयवागूपाकन्या-यादिबाधितत्त्वात् पूर्वत्रयुक्तिप्राबल्यात् सर्वश्रुत्यनुग्रहप्राबल्याच्च ॥ त्वयातुनैतदाशंकितु-मपिशक्यं; "नतत्ररथा" इत्यत्रस्वोक्तिविरोधात् सूत्रेषुसर्वतश्चरमपादोक्तमुक्तौस-गुणत्वरूपापकर्षस्यतावकैःकल्पनाच्च ॥ अनयोश्चपक्षयोःप्रथमउत्तमाधिकारिणामर्थेद्विती-योमध्यमाधिकारिणामितिद्वितीयस्कंधे नास्यकर्माणिजन्मादौपरस्यानुविधीयतइत्यादिना-व्यासपादैरेवदर्शितं ॥ अधिकंतुसकलमाकरेभ्योवगंतव्यं ॥ (अहिकुंडलसूत्रेतुशब्द) इत्यादिकंतुप्रागेवापास्तं ॥

यदपि (अतएवनस्थानतोपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रहिअरूपवदेव हितत्प्रधानत्वादितिसूत्रेचसंगच्छेते) इत्यादिनास्वमतोपष्टंभकत्वेन सूत्रद्वयमुपन्यस्यतयोरर्थवर्णनंसूत्रार्थस्त्वित्यादिनाकृतं ॥ तदपिनस-म्यक्; तादृशव्याख्यानस्यायुक्तत्वात् सर्वत्रहीतिहेतुबोधकेपदेनिर्वि-शेषस्यैवोपदेशादित्यस्यार्थस्यासौत्रत्वेनतृतीयाध्यायेवाशास्त्रेवाईदृ-शस्यशब्दस्यार्थस्यचक्काप्यनुक्ततयाऽनुवृत्तेरपिकर्तुमशक्यत्वेनाभ्यु-पगमैकशरणत्वात् अशब्दमस्पर्शमितिविषयवाक्योत्तरार्द्धेऽपि अना-द्यनंतंमहतःपरंध्रुवंनिचाय्यतमित्यनेनमहतःपरमित्यादिनापूर्वोक्तस्य ध्रुवस्यपुरुषस्यपरामर्शेनप्राप्तायाःसविशेषतायाअनादरेणतद्विरुद्धत्वा-त्निर्विशेषमेवब्रह्मेतिसिद्धांतस्यात्रैवसिद्धावग्रिमस्यारूपवत्सूत्रस्यवैय-र्थ्यप्रसक्तेः तत्रसाध्यमानस्यात्रसिद्धावप्निर्देशांगीकारइत्यस्याप्ययुक्त-

त्वाच्च । तथा अरूपवत्सूत्रेतत्प्रधानत्वादित्यस्यनिर्विशेषब्रह्मप्रधानत्वा-
दितिव्याख्यानमप्ययुक्तंतदुपन्यस्तानांविषयवाक्यानामुपक्रमादिवि-
चारेतथात्वस्यालाभात्तथाहिप्रथमंतत्रास्थूलवाक्यंतच्च "कस्मिन्वाआ-
काशओतश्चे" तिगार्गीप्रश्नात्प्रवृत्तंस्थूलत्वादीन् लौकिकान्धर्मान्निषे-
धत्प्रशासितृत्वांबरांतधारकत्वद्रष्टृत्वादीनाकाशोपादानत्वांतानलौकि
कान्दर्शयति अशब्दवाक्यंतुप्राग्व्याख्यातंआकाशवाक्येचनामरूप-
निर्वाहकत्वं "दिव्योह्यमूर्त्त" इतिवाक्यंचेयत्तापरिच्छिन्नपरिमाणंनिषे-
धत्पुरुषत्वंबाह्याभ्यंतरसाहित्यंबाह्याभ्यंतररूपत्वंवादर्शयदक्षरात्पर-
त्वमग्रेश्रावयति "तदेतद्ब्रह्मे" तिमधुविद्योपसंहारस्थमपिमधुविद्या-
याउपक्रमे "अयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदंसर्वं" मित्येवंचतु-
र्दशपर्यायैरभ्यस्तंसर्वत्वंमध्यउक्तंसर्वभूतपतित्वादिकं "अयंवैहरयोयं-
वैदशचसहस्राणिबहूनिचानंतानि" चेत्यनंतरूपतांश्रावयतीतिनिर्विशे-
षब्रह्मप्रधानतायावक्तुमशक्यत्वात् नचतदेतद्ब्रह्मेतिभिन्नंवाक्यंपूर्वैभ्य-
इतिवाच्यं; तच्छब्दात्पूर्वपरामर्शाद्विभागेसाकांक्षत्वेनैकवाक्यतयात-
दभावात् । उक्तंच अर्थैक्यादेकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागेस्यादिति । नचे-
दंतच्छब्देनपूर्वोक्तरूपत्वंपरामृशदप्यपूर्वमित्यनेनतन्निषेधतीतिनदोष-
इतिवाच्यं । एवंतर्ह्यनपरमित्यनेनानंतरत्वादीनग्रिमानपिनिषेधच्छू-
न्यवादमेवप्रसंजयेत् । अतोत्रपूर्वत्वादीनांधर्माणामेवनिषेधइत्येवांगी-
कार्यं; तथासति नशुष्केणनचार्द्रेणजहारनमुचेःशिर इत्यत्रयथोभया-
त्मकस्यफेनस्याशुष्कत्वमनार्द्रत्वमेवमत्राप्येकैकतन्निषेधेनसर्वात्मकमे-
ववोध्यतेइत्येवयुक्तं ॥ अतएवगजेंद्रस्तुतौ "सवैनदेवासुरमर्त्यतिर्यङ्ङ्‌
स्त्रीनषंढोनपुमान्नजंतुः। नायंगुणःकर्मनसन्नचासन्निषेधशेषोजयताद-
शेष" इत्यशेषत्वमुक्तं तथा शुकैरपि "एवंगजेंद्रमुपवर्णितनिर्विशेषंब्रह्मा-
दयोविविधलिंगभिदाभिमानाः ॥ नैतेयदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्त-
त्राखिलामरमयोहरिराविरासीत्" इतिनिर्विशेषस्यनिखिलात्मकत्वंबो-
धितं,तथात्राप्यंतेसर्वानुभूरितिश्राव्यते सर्वसत्त्वेएवसर्वानुभवितृत्व-
संभवादिति । नचेदंप्रलयेनसंभवतीतिवाच्यं । कोनामप्रलयः? ध्वंसो
वाप्रतिसंचरोवा? ॥ नाद्यः; असत्कार्यवादप्रसंगात् । द्वितीयश्चेदसदा-
द्यगोचरत्वेपिसर्वंब्रह्मगोचरोस्त्येवेतिनासंभवः । वस्तुतस्त्वखंडब्रह्म-
वादेअसदाद्यगोचरत्वमेवप्रलयःक्रमेणवायुगपद्वातद्गोचरत्वमेवसृष्टि
रितीच्छयासमर्थनान्नकश्चिद्दोषः एवमेवास्थूलादिवाक्योक्तनिषेधस्थ-
लेपिवोध्यम् इति यच्चयत्त्वित्यादिनाऽस्मन्मतमनूद्यतन्नेत्युक्त्वा (यतो

व्यवहारविषयोव्यवह्रियते नतुव्यवहारविषयत्व) मित्युक्तं,-तत्तुच्छं;
व्यवहारविषयत्वस्यापिव्यवहाराविषयत्वादन्यथाव्यवहारविषयत्व-
स्याव्यवहार्यत्वापत्तेः ॥ नहितद्व्यवहाराविषयइतिशक्यतेवक्तुंप्रमेये-
प्रमेयत्वेचप्रमेयत्ववद्वाच्यत्वेवाच्येचवाच्यत्ववद्व्यवहारविषयेतद्विष-
यत्वेपिव्यवहारविषयत्वेसत्वेबाधकाभावात् ॥ एवंतत्प्रधानत्वादिति
सूत्रांशस्यव्याख्यायामपि (प्रधानपदस्वारस्यभंगात् अरूपवदेवहि-
तत्परत्वादितिब्रह्मैवहितत्परत्वादितिवावक्तुमुचितत्वात्) इत्यादिय-
दुक्तं तदपिपूर्वापरसूत्रार्थानालोचनस्वमतदोषानवबोधाभ्यामेवोक्तं
नस्थानतोपीत्यादिपूर्वसूत्रैर्ब्रह्मस्वरूपविचारआरब्धः। तत्रजडजीवधर्मा
ब्रह्मणिक्वचिद्विधीयंतेक्वचिन्निषिध्यंते तथाचब्रह्मजडजीवधर्मवन्नवेति
संदेहेरूपवत्सूत्रंप्रवर्ततेब्रह्मैवेत्युक्तेतादृशसंदेहानिवृत्तेः सूत्रंव्यर्थमेव
स्यात् ॥ एवंतत्प्रधानत्वादित्युक्तौसर्वेषुवेदेषुब्रह्मणःप्रधानत्वात्
"सर्वेवेदायत्पदमामनंति वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्य" इत्याद्यपिसंगच्छते।
तत्परत्वादितियद्युच्यतेतदा "ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेते" त्यादि-
वाक्यानांकर्मपरत्वाद्ब्रह्मपरत्वाभावाच्चासंगतिःस्यात् ॥ तन्निवेशेच
तेषांवाक्यानांब्रह्मप्रधानत्वमस्त्येव ॥ कथमितिचेदुच्यते-सर्वस्यैव-
पूर्वकांडस्य "तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतप-
साऽनाशकेन"इत्यादिनाब्रह्मज्ञानांगत्वबोधनादंगिनएवप्राधान्यंनत्वं-
गस्य। त्वन्मतेतुयथाऽस्थूलादिवाक्यानिनिराकारब्रह्मतत्वप्रधानानि
तथा सहस्रशीर्षेत्यादिवाक्यानिसाकारब्रह्मप्रधानानियथाऽस्थूलादि
वाक्यान्निराकारंब्रह्मप्रतिपत्तव्यं तथासाकारमपिप्रतिपत्तव्यंस्यात् ॥
तस्मात्त्वन्मतएवप्रधानपदस्वारस्यभंगः।अधिकंतुभाष्यादितोऽवसेयं॥
"नतत्ररथानरथयोगाः पृथगात्मानं प्रेरितारंचमत्वा" इत्यादिवेदस्य-
यदिभेदप्रतिपादकत्वंतवाभिमतंतदाऽद्वैतप्रतिपादनार्थंतवापिप्रयासो-
व्यर्थएव। यदितत्र लोकसिद्धएवभेदोनूद्यतेतर्हिकरादीनामभेदप्रति-
पादनाग्रहोनिर्मूल इतिकथनमसंगतंस्यात् ॥ एतेननतत्ररथाइत्यादि-
कःप्रलापोनिरस्तः। एवं सर्वेवेदायत्पदमामनंतीत्यत्रपद्यतेऽनेनेतिपदं
प्राप्त्युपायमित्यर्थस्य प्रतीतिसंभवेलक्षणायांमानाभावाल्लक्षणयात्व-
याप्यर्थोवाच्य) इति कथनमसंगतमेव। एवंगीतावाक्येपिलक्षणायां-
मानाभावेनविद्वन्मंडनाद्युक्तोविरोधोदुरुद्धरएवेति (विद्वन्मंडनाद्युक्त-
स्तद्विरोधोपिपरिहृत) इत्यसंगतम् ॥

सहस्राक्षे अतएवनस्थानतइत्यादिंविरोधोपिपरिहृतइत्यंतं भागमपाकुर्वंति-यदपि-अतएवेत्यादिनापरिहृतइत्यसंगतमित्यंतेन । अत्रापिभाष्यप्रकाशमेवाक्षरशोऽनुवदंति-सर्वत्रहीतिहेतुबोधकइत्यादिनाअसौत्रत्वेनेति ॥ नहिसूत्रेनिर्विशेषोपदेशादितिपदमस्ति ॥ अध्याहारेतुविनिगमनाविरह इतिभावः ॥ अशब्दमित्यादि ॥ इदंकठवल्लीषुतृतीयवल्लीस्थं ॥ पूर्वोक्तस्येति ॥ तत्रैव "अव्यक्तात्पुरुषःपरः" ॥ इत्यादिनोक्तस्यकिंचोभयलिंगनिषेधेनिर्विशेषतायाअप्यस्थूलादिवाक्यसिद्धायानिषेधसिध्यातत्रैव निर्विशेषोपदेशस्यहेतुत्वासंगतिःस्वमतस्यापित्यागःशून्यवादप्रसंगश्चेत्यादिकमपितन्मतेद्रष्टव्यं ॥ अरूपवत्सूत्रेपिरूपपदमात्रोच्चारणेआदिपदानुपादानेचसत्यपिरूपाद्याकाररहितमित्यर्थःकथंनिर्णेतव्यः ? ॥ तदुपन्यस्तानामिति ॥ तद्भाष्ये "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घं अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं आकाशोवैनामनामरूपयोर्निर्वहितातेयदन्तरातद्ब्रह्म दिव्योह्यमूर्तःपुरुषःसबाह्याभ्यंतरोह्यजः । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूः" इत्येवंविषयवाक्यानिदर्शितानि ॥ प्रशासितृत्वेत्यादि । "एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासने" इतिप्रशासनं ॥ अंबरांतशब्दोपादानंतु-प्रथमस्यतृतीयपादस्याक्षराधिकरणानुरोधात् ॥ तद्धारकत्वंतु "सूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतः ॥ द्यावापृथिव्यौविधृतेतिष्ठतः" इत्यादिश्रावणात् ॥ द्रष्टृत्वादिकंतु "तद्वाएतदक्षरंगार्ग्येऽदृष्टंद्रष्टृश्रुतंश्रोत्रऽमतंमंत्रऽविज्ञातंविज्ञातृनान्यदतोस्तिद्रष्टृ" इत्यादिनोक्तं ॥ समाप्तौ आकाशोपादानत्वंच "एतस्मिन् खल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेति" इतिस्पष्टं ॥ अशब्दवाक्यंतुअव्ययत्वंवदत्पंचभूतगुणान् क्रमेणनिषेधत्तथातेनभूतेषु दृष्टप्रकारेणेत्यर्थकंतथापदंच-सर्वत्रान्वयाय देहलीदीपमिवमध्यउपाददच्चव्ययशाल्यनित्यपांचभौतिकाकारमेवनिषेधति ॥

अतएव नस्थानतोपिपरस्योभयलिङ्गंसर्वत्रहि अरूपवदेवहितत्प्रधानत्वादिति सूत्रेच संगच्छेते ॥ तदेतदाह-निपातादितइति ॥ निपातौ तुवाशब्दौ आदिनासूत्राणि तद्विषयवाक्यानि नञ्सामान्येत्यादिनावक्ष्यमाणायुक्तयश्चगृह्यंते ॥ १८ ॥ सूत्रार्थस्तु स्थानतः भूम्यादिरूपात् स्थानात् उपाधितइतियावत् अपिशब्देन स्वतस्तुनसंभवत्येव विरोधादित्यर्थः संगृह्यते ॥ परस्य ब्रह्मणः उभयलिङ्गम् उभेलिङ्गेयस्यतत् सविशेषत्वनिर्विशेषत्वसहितं हि यस्मात् सर्वत्रब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु अशब्दमस्पर्शमित्यादिष्वित्यर्थः ॥ नह्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशः स्वभावः संभवति ॥ नहि स्वच्छः सन्स्फटिकोऽलक्तकादियोगादस्वच्छोभवति भ्रममात्रत्वादस्वच्छत्वाभिनिवेशस्य ॥ यत्तु विरुद्धरूपता ब्रह्मणोलक्षणमिति तत्प्रतिवक्ष्यामः ॥ अरूपवदेव आकाररहितमेव हि प्रसिद्धं ब्रह्म तत्प्रधानत्वात् ॥ अस्थूलमनणुअह्रस्वमित्येवमादीनि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि नार्थान्तरप्रधानानि इत्येवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ यत्तुन रूप्यतेव्यवह्रियते इतिरूपं सर्वव्यवहारविषयत्वंतद्विश्वंतद्विलक्षणं ब्रह्मेत्यादिव्याचक्षते,-तत्तुनयुक्तं; यतोव्यवहारविषयोव्यवह्रियते नतुव्यवहारविषयत्वम् ॥ एवंतत्प्रधानत्वात् इत्यस्य सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मैव प्रतिपाद्यम् ॥ यतः करादीनामपि ब्रह्मत्वेनैव निरूपणम् ॥ अन्यथा तेषामब्रह्मत्वे सर्वेवेदायत्पदमामनन्ति वेदैश्चसर्वैरिति नियमव्याहतिः-

अतएवतंनिचाय्येत्युक्तिस्तदवगंतुरपिमृत्युमुखान्मुक्तिश्चसंगच्छते ॥ अस्यात्रविषयवाक्यतयाविवक्षणेऽशब्दवदेवेत्येवसूत्रकारोब्रूयात्; प्रथमस्यत्यागेमानाभावात्॥ "दिव्योह्यमूर्त्तःपुरुषः सबाह्याभ्यंतरोह्यजः। अप्राणोह्यमनाः शुभ्रोह्यक्षरात्परतःपरः" इतिमुंडकस्थं ॥ निषेधदिति ॥ अमूर्तपदेनेतिभावः ॥ साहित्यमिति ॥ बाह्याभ्यंतराभ्यांसहवर्ततइतिविग्रहादरात्॥ सइतिपृथक्पदेतुद्वितीयोऽर्थः ॥ परत्वमिति ॥ जगतःपरस्मादक्षरादपिपरइतिव्याख्यानात्॥ मधुविद्येति ॥ बृहदारण्यकेतुरीयाध्यायस्यपंचममिदंब्राह्मणम्॥ सर्वभूतपतित्वादिकमिति तत्रैव "सवाअयमात्मासर्वेषांभूतानांमधिपतिःसर्वेषांभूताना९राजातद्यथारथनाभौचरथनेमौचाराःसर्वेसमर्पिताएवमेवास्मिन्नात्मनिसर्वाणि भूतानिसर्वएतआत्मानःसमर्पिताः" इतिदर्शितंरूपंरूपमित्यादितुप्राग्व्याख्यातं ॥ श्रुतावपूर्वपदस्यपूर्वोक्तरीतिकंनभवतीत्यर्थमभिप्रेत्यकृतशंकादिकंप्रकाशस्थमेवानुवदंति–पूर्वत्वादीनामिति । पूर्वत्वंकालिकंदैशिकंवापरत्वं ॥ एवमपरत्वमपिद्विविधंग्राह्यंवक्ष्यमाणदृष्टांतेनतदुभयधर्माश्रयोब्रह्मेत्यत्रार्थः ॥ नशुष्केणेति । अष्टमस्कंधैकादशाध्याये (श्लो० ४०) इदमस्तिअतःपूर्वमेव (श्लो० ३९) ध्यायन्फेनमथापश्यदुपायमुभयात्मकमितितेननिषेधःशुष्कत्वमार्द्रत्वमात्रयोरेवेतिसिध्यति । बोध्यमिति । स्थूलत्वाणुत्वाद्युभयधर्माश्रयत्वंबोध्यम्॥ एतदंतःप्रकाशानुवादः ॥ तदर्थंइतिशब्दः ॥ सिद्धांतेअरूपवत्सूत्रेरूपशब्दः "रूप्यतेव्यवह्रियतइतिरूपं" इतिव्याख्यातस्तत्रेदंज्ञेयम्–रूपरूपकरणेचुरादिः ततोबाहुलकात्कर्मण्यच्चिअन्येषामपीतिदीर्घः। रूपकरणंचशब्दादिनाव्यवहरणं अथवारूयते शब्दयते रुशब्देअदादिः ततःशष्पशिल्पेतिपप्रत्ययोदीर्घश्चनिपात्यते ॥ भाष्येरूप्यतइतितुफलितार्थकथनं ॥ यद्वा ग्रंथावृत्तौपशौशब्देस्वभावेनाटकादिषु । रूपमाकारसौंदर्यनाणकेष्वपिदृश्यत इतित्रिकांडशेषात् रूपंतुश्लोकशब्दयोरिति हैमाच्च शब्दार्थकाद्रूपशब्दान्मतुबंतात्तत्करोतीति णिचि विन्मतोलुगितिलुकिनामधातोरिहरूप्यतइतिरूपं ॥ अथवाऽस्तुप्रथमपक्षएव व्यवहाराविषयत्वंतुसर्वत्रफलिष्यत्येव ॥ नहितदिति ॥ नागृहीतविशेषणेतिन्यायेनव्यवहारविषयस्यैवव्यवहार्यत्वप्रसंगान्नशक्यतइतिभावः ॥ प्रमेयेइत्यादि ॥ प्रमेयत्ववाच्यत्वयोः प्रमेयत्वाद्यभावेसर्वंप्रमेयंसर्वंवाच्यमित्यनिष्पत्त्यातयोःकेवलान्वयित्वंनस्यात्॥ व्यर्थमेवेति ॥ उक्तसंदेहानिवृत्तेरितिभावः ॥ किंचब्रह्मैवेत्युक्तौकरादिकमितिपक्षोविनिगमकविरहिताध्याहार-

---

स्यात्॥ अतः करादिनिरूपकाः साक्षाद्ब्रह्मनिरूपकाएवेत्यपि न युक्तम्॥ प्रधानपदस्वारस्यभङ्गात्॥ अरूपवदेवहितत्परत्वादिति ब्रह्मैवहितत्परत्वादितिवा वक्तुमुचितत्वात्॥ नतत्ररथारथयोगः ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेत पृथगात्मानंप्रेरितारंचमत्वाजहात्येनांभुक्ताभोगामजोन्य इत्यादिना स्वप्रस्य कर्मणांभेदस्यच वेदप्रतिपाद्यत्वदर्शनेऽप्यभेदप्रतिपादनाग्रहाभावान्निर्मूलस्तवकरादीनामभेदप्रतिपादनाग्रहः ॥ सूत्रस्थप्रधानपदविश्वासेनाऽस्मद्रीत्याऽर्थकरणेतु नकोपिदोषः ॥ एवंच सर्ववेदायत्पदं यत्पदप्राप्तिप्रयोजकमामनंतीति सर्ववेदाइत्यस्य लक्षणया त्वयाऽप्यर्थोवाच्यः ॥ एवं गीतावाक्यस्य सर्ववेदप्रतिपाद्यैर्धर्मैरित्यादिरर्थः ॥ एतेन विद्वन्मण्डनाद्युक्तद्विरोधोपिपरिहृतः ॥ १६ ॥

क्लेशलभ्यः ॥ वास्तवपाठेतुब्रह्मैवेतिपक्षोन्यत्रप्रायःसर्वत्राधिकरणेष्विवसुलभः ब्रह्मविचारा-दिहाधिकाराऽनुवृत्तस्यपरस्येत्यस्यप्रथमांततया विपरिणामाद्वा ॥ अतोयथान्यासमेवास्तु ॥ अत्रेदंज्ञेयं—प्रकृतसूत्रंहिद्विधाव्याख्यायतेभाष्यविद्वन्मंडनयोः ॥ तत्रह्येकदेशिमतप्रदर्शि-कापंचसूत्री ॥ तत्रजडजीवधर्मात्रह्मणिसंतीतिपूर्वपक्षेइदमुच्यते ॥ अरूपवत्ब्रह्मव्यवहार-विषयोनभवति । कुतः ? वेदांतेषुतस्यैवप्राधान्यात् ॥ इत्येकोऽर्थः ॥ अत्रबहुव्रीहिमाश्रित्य-तत्परत्वादितिपाठेतुविरुद्धोहेतुःस्यात् ॥ शब्दगम्यत्वेअव्यवहार्यत्वासंभवात् ॥ पूर्वकांड-स्यान्यपरत्वात्त्वद्रीत्याऽनैकांतिकश्चतदेतदाहुः—एवंतत्प्रधानत्वादित्यादि ॥ अथचअरूपवत् रूप्यतेव्यवह्रियतेऽनेनेतिरूपंकरादिकंतद्विशिष्टंब्रह्मनभवति किंतुरूपरूपं ॥ अस्मिन्पक्षे-पिहेतुस्तुल्यः सर्वेषुवेदेषुतस्यैवप्रतिपाद्यतयामुख्यत्वादितितदर्थः ॥ "सर्वेवेदाः, वेदै-श्चसर्वैः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः यदिब्रह्मणःकरादिकमब्रह्मभूतं मिथ्यास्यात्तर्हिप्रत्यक्षा-दिमानांतरागम्येतत् वेदःकिमर्थंप्रतिपादयेत् ? ॥ प्रतिपादनेतुसर्वेवेदाइत्यादिविरोधः ॥ तत् अद्वितीयब्रह्मप्रधानंप्रतिपाद्यतयामुख्यंयेषामितिबहुव्रीह्यादेरपिसमानं ॥ स्वप्नस्त्वनु-भवसिद्धःस्वयंज्योतिष्ट्वसाधनायोक्तः तस्यनिर्मातृत्वायच नहिब्रह्मणःकरादिकंब्रह्मनिर्मि-तंलोकेऽनुभवसिद्धंच ॥ येनतदनुवदेत् ॥ तत्परत्वादित्युक्तौतुमुख्यत्वालाभात् कथंचिद-पितत्परत्वस्यसंभवाच्च विवक्षितंनसिध्येत् ॥ यत्तुनतत्ररथाइत्यादितन्न ॥ सदसच्चाहमर्जुने-तिस्मृतेः । यदस्तियन्नास्तिचविप्रवर्येतिविष्णुपुराणवाक्याच्चकथंचित्स्वप्नोपितदेवेतिकेचित् ॥ "यज्ञोविष्णुः" धर्मोयस्यामदात्मकइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ज्योतिष्टोमादिपराअपिसाक्षा त्तत्पराएव ॥ मूलेतेषामब्रह्मपरत्वंतु "पिशाचः पिशाचभाषयाबोधनीय"इतिन्यायानुरो-धादुक्तं ॥ द्विधासमभवद्बृहत् प्रकृतिश्चप्राज्ञेत्यादिस्मृतिसूत्रैः प्रकृतेरपिब्रह्मत्वमेव तेनाजानिरूपणादरेपिनाब्रह्मपरत्वं ॥ यत्तुश्वेताश्वतरप्रथमाध्यायवाक्यं (ऋक् ६) "पृथ-गात्मानंप्रेरितारंचमत्वाजुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" इतिअंशांशिभावमूलकंप्रेर्यप्रेरकयोर्भे-दंविचार्ययोयदंशः सतंभजेदितिन्यायेनप्रीतिसेवनयुक्तः ॥ तेनभगवताऽमृतंप्राप्नोतीत्यर्थ-कमुक्तं ॥ यच्चतत्रैवचतुर्थाध्यायस्थजहात्येनामितिवाक्यंजीवानां परस्परप्रतियोगिकभेद-बोधकमुक्तं तत्रोभयत्रापिभेदऐच्छिकोघृतजतुद्रवत्वब्रह्मधर्मएवेत्युक्तंप्राक् किंच लोकसि-द्धंस्वप्नादिकंभेदश्चक्वचिदेवानूद्यते नतुब्रह्मविशेषणामिवतस्यप्रतिपादकानिशतशोवाक्यानि-संति विशेषणामब्रह्मत्वेभूयांसएववेदभागाअब्रह्मपराःस्युः ॥ भेदादेश्चानुवादोपिनि-षेधार्थं, अन्यथानिषेधायोगात् ॥ तथात्रापिनिषेधस्थलेलोकसिद्धमेवपाणिपादादिकमनूद्य-निषिध्यते ॥ निषेधवाक्यस्थानुवादमात्रेणनिषेधसिध्यात्ततः पृथग्भूतानांविशेषबोधकवा-क्यसहस्राणामनुवादकत्वमशक्यवचनं प्रयोजनाभावात् ॥ तावद्भिर्भागैःप्रतिपादनमंतरा-निषेधस्याशक्यत्वाङ्गीकारेभेदप्रतिपादकान्यपिशतशःसहस्रशोवाक्यानिभवेयुः; अन्यथानि-षेधासंभवेनाद्वैतासिद्धेः ॥ नह्येकमपिपृथग्भूतंसिद्धवत्कारेणभेदबोधकंवाक्यमस्तियथासा-कारतावाक्यानि ॥ भेदस्वप्नादेरिवविश्वतश्चक्षुष्ट्वादेर्लौकसिद्धत्वाभावादपिनानुवादोवक्तुं-शक्यः ॥ तदेतदाहुः-यदितत्रत्यादि ॥ श्रुत्यपपाठास्तुतत्सोपेक्ष्याः ॥ यच्चएवंचेत्यादिपरि-हृतइत्यंतंततुस्वमतस्याप्यज्ञानात् ॥ तत्रसर्वेवेदाइतिकठवाक्येयदितिपदमितिचपृथक्पदेएव

नतुयस्यपदमितिसमासोयक्रमात्तवलक्षणाक्लेशः ॥ अर्थस्तु यत्पद्यतइतिपदंप्राप्यंसर्वेऽशेषा-वेदाआमनंतीति ॥ अतएवतद्भाष्येशंकराचार्याअपि "सर्वेवेदायत्पदंपदनीयमविभागेनाम-नंति" इत्याहुः । गीतावाक्येपिसर्वैरशेषैर्वेदैश्चात्तदनुकूलस्मृतिभिश्चाहमेववेदनीयइत्यर्थः ॥ एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः ॥ अतएवैकादशस्कंधे मांविधत्तेभिधत्तेमामित्यादिनाभ-गवतास्वस्यैवधर्मरूपेणविधेयत्वंवेदैरभिधयाप्रतिपाद्यत्वंविकल्प्यत्वापोह्यत्त्वादिकंचस्वस्यैव-दर्शितम् ॥ कौर्मेपिपूर्वखंडेद्वादशाध्याये नहिवेदादृते किंचिच्छास्त्रंब्रह्माभिधायकमित्यभिध-याब्रह्मण्वयेवेदप्रवृत्तिर्बोधिता ॥ अतोनवेदशब्दोऽत्रलाक्षणिकः; अन्यथाधर्मैश्चसर्वेपीत्येव-वदेत् ॥ शंकराचार्यैरप्यत्र "वेदैश्चसर्वैरहमेवचपरमात्मावेद्यःवेदितव्यः" इतिव्याख्यातं ॥ धर्मेत्रलक्षणातुतावकेनापिनकेनापिव्याख्याता ॥ अतोविद्वन्मंडनाद्युक्तंयुक्तमेव ॥

अग्रेच (ननुस्वाप्नरथादिकंब्रह्मणोऽभिन्नमेव, परंतुतदक्षरब्रह्मणोऽ-भिन्नंकरादितुपुरुषोत्तमादभिन्न) मित्यादिनास्वयमेवपूर्वपक्षमुद्भाव्य (तयोरभेदेऽक्षरादभिन्नमिदंपुरुषोत्तमादभिन्नमिदमितिनिर्णयस्या-वास्तवत्वापत्तेः) इतियद्दोषोद्भावनंकृतं तत्राक्षरब्रह्मणःपुरुषोत्तमा-दभेदस्यासत्संमतत्वेपिस्वाप्नरथादिनामक्षरब्रह्माभेदस्यभाष्यादिष्व-दृष्टत्वेनतादृशपूर्वपक्षतत्खंडनयोः परप्रज्ञाकल्पितत्वादुपेक्षणीयत्व-मेव ॥ अक्षरंतुपुरुषोत्तमस्यैवरूपांतरं ॥ अतएवगीतायांभगवताप्युक्तं यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः। अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरु-षोत्तमइति ॥ ननु (उक्तभगवद्वचनेऽक्षरशब्देनब्रह्मनोच्यते ॥ एक-स्मिन्परापरभावस्यविरुद्धत्वात्, किंतु जडमेवेतिभातितच्चमायैव ॥ अतएवाक्षरंस्यादपवर्गेपरमब्रह्मवर्णयोः गगनेधर्मतपसोरध्वरेमूलका-रणेइतिपरमब्रह्मणोमूलकारणंपृथग् वदन्हेमचंद्रकोशःसंगतः ॥ अत एव तस्मिन्नेवप्रकरणेकूटस्थोक्षरउच्यते इत्युक्तंभगवता। तथाचकूट-मित्युपक्रम्य सीरांगेनृततुच्छयोरितिहेमचंद्रोक्त्याकूटमनृतं तुच्छं वायथास्यात्तथातिष्ठतीतिकूटस्थोमाया ॥ तस्माद्गीतासु अक्षरपदेन जडस्यग्रहणादक्षराख्यब्रह्मांतरासिद्ध्याऽक्षरब्रह्मणोऽभिन्नंजगदित्या-दिनिर्मूलमेव) इतिचेन्न॥ "एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूल-मनण्वह्रस्वं ॥ एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौ तिष्ठतः" इत्यादिश्रुतिविरोधात् ॥ नचतादृशश्रुतिष्वपिअक्षरशब्देन प्रकृतिरेवोच्यतेपूर्वोक्तकोशप्रामाण्यादितिवाच्यं अक्षरमंबरांतधृतेरि-तिसूत्रस्यतत्सूत्रव्याख्यानरूपस्यश्रीशंकरकृतभाष्यस्यचविरोधापत्तेः॥ तथाचभाष्यं "परएवात्माऽक्षरशब्दवाच्यः । कस्मात्? अंबरांतधृ-तेः। पृथिव्यादेराकाशांतस्यविकारजातस्यधारणात् तथाचोपसंहृत-

मेतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेति ॥ नचेयमंबरांतधृति-
ब्रह्मणोन्यत्रसंभवति" इति ॥ प्रकृतेश्चाक्षरपदवाच्यत्वंनास्तीतिद्योत-
नाय "कार्यस्यचेत्कारणाधीनत्वमबरांधृतिरभ्युपगम्यतेप्रधानकार-
णवादिनोपीयमुपपद्यते, कथमंबरांतधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति" पूर्व-
पक्षं कृत्वाऽतउत्तरंपठतीतिसाचप्रशासनादितिसूत्रमवतारितं तत्रापि
"साचांबरांतधृतिःपरमेश्वरस्यैवकर्म ॥ कस्मात् ? प्रशासनात् ॥ प्रशा-
सनंहीहश्रूयते "एतस्यवाऽक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्य्याचंद्रमसौविधृतौ
तिष्ठत" इत्यादि ॥ प्रशासनंचपारमेश्वरंकर्मनाचेतनस्यप्रशासनंसंभ-
वति ॥ नह्यचेतनानांघटादिकारणानांमृदादीनांघटादिविषयंप्रशा-
सनमस्ति" इतिप्रतिपादितं ॥ तथाचतन्मतमबुद्ध्वानेकार्थकोशबले-
नाक्षरपदवाच्यामायैवेतिवदतास्वयमेवशंकरसिद्धांतानभिज्ञत्वंप्रक-
टीकृतं ॥ किंचसांख्यमतेप्रकृतेर्नित्यत्वात् ॥ तन्मतेऽक्षरशब्दस्यकथं-
चिदवयवार्थसंभवेपित्वन्मतेमायायाअनित्यत्वस्वीकारेण नक्षरतीत्य-
क्षरमितियोगार्थस्यकथमप्यसंभवादक्षरशब्देनमायायाउपादानंनसं-
भवतीति । एवंहेमचंद्रोक्तिबलात्कूटस्थपदेनमायायाउपादानमपि ॥
कूटस्थोब्रह्मजीवेशावित्येवंचिच्चतुर्विधा । कूटस्थब्रह्मणोर्भेदोनाममात्रा-
दृतेनहि कूटस्थभासितोदेहोधीस्थजीवेनभास्यते । स्वयंकूटस्थरूपेण-
दीव्यतेसौनिरंतरमित्यादिविद्यारण्यवचनविरुद्धं, कूटस्थोक्षर उच्यत-
इत्यादिभगवद्वचनविरुद्धंच ॥ तथाचश्रुतिसूत्रप्रामाण्यात्पूर्वोक्तभगव-
द्वाक्येऽक्षरपदेनब्रह्मैवोच्यतेनतुजडंतस्यापियस्मात्क्षरमतीतोहमित्य-
त्रकार्यपरेणाक्षरपदेनैवोक्तत्वात् ॥ एवंच जडस्याक्षरत्वेनाक्षरपदेन-
ग्रहणासिद्ध्याऽक्षरब्रह्मणोऽभिन्नंजगदितिसिद्धं ॥ किंच अलौकिकाका-
रसिद्धौप्रवेशोहरिणोदितः "अव्यक्तोक्षरइत्युक्तस्तमाहुःपरमांगतिं ।
यंप्राप्यननिवर्त्ततेतद्धामपरमंमम" इत्याद्यपिसंगच्छते । अक्षरशब्देन-
मायायाउपादाने तस्याः परमगतिरूपत्वाभावेनतदसंगतमेव स्यात्
तच्चाक्षरब्रह्मपुरुषोत्तमाभिव्यक्तिस्थानत्वाद्भगवद्गृहंतद्धाम परमंमम-
इतिभगवतावर्णितं॥अतएव 'पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यये"
त्यादिनागेहार्धांशोनिरूपितःभक्तिश्चगुरुसेवयाभवति ॥ अतएवोक्तं
"भक्त्यालाभोहिनिर्दिष्टोभक्तिश्चाचार्य्यसंश्रयात्" श्रीमदाचार्य्यचरण
भजनादेवनान्यथा । ननुपुरुषोत्तमाक्षरयोर्भक्तमुक्तप्राप्यत्वेआधाराधे-
यभावेचकिंमानं ? । नचपूर्वोक्तभगवद्वचनमेवप्रमाणमितिवाच्यं धाम-
शब्दस्यनानार्थत्वात्पतत्यधोधामविसारिसर्वतइतिकाव्येधामशब्दस्य

तेजोवाचकतायादृष्टत्वात् तेजस्यपिधामस्यादित्यनेकार्थेषुहलायुध-
कोशाच्चकथंनतेजोवाचकत्वंकथंचगेहवाचकत्वमेवकथंच परमगति-
शब्देनोक्तात् 'ज्ञानीत्वात्मैवमेमतं, नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यत-
इत्यादिनासंस्तुतेनज्ञानेनसाध्यान्मोक्षान्नेदंयदिदमुपासते' इत्यादिना-
ऽब्रह्मत्वेनोक्तविषयकोपासनेनपुरुषोत्तमप्राप्तेःश्रेष्ठत्वमुच्यते इतिचेन्न;
पुरुषोत्तमाक्षरयोःपरापरभावादिषुश्रुत्यादेरेवप्रमाणं। नहि वैदिकानां-
श्रुतेरन्यत्प्रमाणमधिकमस्ति, तच्च "ब्रह्मविदाप्नोतिपर"मितिश्रुत्याप्रति-
पादितं अक्षरब्रह्मवित्परंब्रह्माप्नोतीतितदर्थः॥ अत्रपरशब्दस्यपूर्वपर-
त्वेतदित्येववदेत् पूर्वंब्रह्मोक्त्वा अग्रेयत्परमित्याहतेनसांनिध्यात्ततएव
परंपुरुषोत्तमरूपमेवात्राभिप्रेतमितिज्ञायते ॥ किंच प्रतिवादिनात-
दात्तिर्ब्रानात्मिकैववाच्या; तथासति ब्रह्मप्राप्तोब्रह्मप्राप्नोतीत्यर्थःस्यात्स
चासंगतः साधनसाध्यभावव्याहतिश्च ॥ अतःपरंविशेषतस्तद्विवक्ष-
माणानुभवैकगम्यंतत्स्वरूपंनान्यमानगम्यसिति ज्ञापयितुमन्यमुखे-
नाह-"तदेषाभ्युक्ते" ति ॥ अन्यथासर्वार्थत्वप्रतिपादिका श्रुतिरेवं-
कथंवदेत्? तदित्यव्ययं, तथाचतत्पूर्वोक्तंब्रह्मविदःपरप्राप्तिलक्षणमर्थं-
विशदतयाप्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्योपगृह्य ऋगेषाविदितपरब्रह्मकै-
रुक्ता ॥ पूर्ववाक्योक्तार्थस्यवैशद्यमनयाक्रियतइत्यर्थःसंपद्यते ॥ तामे
वाह "सत्यंज्ञानमनंतं, ब्रह्मयोवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्, सोऽनु-
तेसर्वान्कामान्सह, ब्रह्मणाविपश्चिते" तितत्रब्रह्मणःसच्चिदानंदात्म-
कत्वेपिफलस्यानंदात्मकस्यपुरुषोत्तमस्याग्रेफलनिरूपणावसरेनिरूप-
णीयतयाप्रथमतः साधनमेवनिरूपणीयमित्यभिप्रायेणसत्यज्ञान-
पदाभ्यांसच्चिदंशावनंतपदेनदेशकालापरिच्छिन्नत्वंचज्ञेयस्यब्रह्मणः-
साधनविशेषत्वायोक्तवतीश्रुतिः। तेनब्रह्मत्वेतुल्येपिक्षरस्यदेशकाला-
परिच्छिन्नत्वाभावान्नविवक्षितफलसाधनशेषत्वं। अक्षरस्य तु तदपरि-
च्छिन्नत्वात्तादृशसाधनशेषत्वमितिबीजंअत्रयोवेदेतियजुषिवेदनप्रा-
प्यत्वमुक्तं मुंडकेचनायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन।
यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्मावृणुतेतनूंस्वामिति श्रुत्यावरणेतर
साधनाप्राप्यत्वमुच्यते। एवंसति श्रुतिद्वयविरोधपरिहारायाक्षरब्रह्म-
ज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्याप्राकृतधर्मराहित्येनशुद्धत्वसंपादनेन पुरुषोत्तम-
प्राप्तौस्वरूपयोग्यतासंपाद्यते। तादृशजीवेस्वीयत्वेनवरणेभक्तिभावा-
त्सहकारियोग्यतासंपत्त्यापुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीतिनिर्णीयते। तथाच-
वरणाभावेज्ञानमार्गेण ज्ञानप्रधानतयाब्रह्मज्ञानं। वरणेतुभक्तिमार्गरी-

त्यानंदप्रधानतयाब्रह्मज्ञानं येनपरप्राप्तिरितिवेद्यस्यद्विधाविर्भावः सत्य-
ज्ञानानंतरूपाक्षरंयोवेदतस्यगुहायांपरमव्योमाविर्भावः परोमीयतेदृ-
श्यतेअनेनेतितथा ॥ ज्ञानमार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकाद्वैशिष्ट्येनापितथा-
परमव्योम्नोऽस्यलौकिकत्वज्ञापनायालौकिकप्रयोगःकृतः॥ भक्त्याहमे-
कयाग्राह्यःमुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः । सुदुर्लभःप्रशांता-
त्माकोटिष्वपिमहामुने । तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः ।
नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिहेत्यादिवाक्यैर्यमेवेत्यादिश्रुतिपठि-
तस्यवरणस्यांगीकारार्थकत्वेनगुहायांहृदयाकाशेयदाविर्भूतंपरमव्यो-
माक्षरात्मकंव्यापि वैकुंठंतस्यपुरुषोत्तमगृहरूपत्वात्तत्रनिहितं स्थापि-
तमिववर्त्तमानंयोवेदसभक्तो ब्रह्मणानित्याविकृतरूपेणविपश्चिताविवि-
धंपश्यच्चित्त्वंहिविपश्चित्त्वं पृषोदरादित्वात्पश्यच्छब्दावयवस्यय-
च्छब्दस्यलोपंकृत्वाव्युत्पादितोविपश्चिच्छब्दस्तेनविविधभोगचतुरेण-
सहसर्वान्कामानश्नुतेइत्यर्थः।एतेनपरप्राप्तिपदार्थउक्तोभवति। शुद्ध-
पुष्टिमार्गीयत्वादस्यभक्तस्यस्वातंत्र्यंभोगउच्यते । सहभावोक्त्याब्रह्म-
णोगौणत्वंअतएवभक्ताधीनत्वंभगवतःस्मृतिषूच्यते अहंभक्तपराधी-
नोवशेकुर्वंतिमांभक्त्येत्यादिवाक्यैः यद्यप्यशभोजनेइतिधातोरश्नाती-
त्येवरूपंभवत्यशूङ्व्याप्ताविितिधातोर्भवत्यश्नत इति रूपंविकरण-
भेदात्पदभेदाच्चतथाप्यत्राशभोजनइतिधातोरेवप्रयोग इति ज्ञायते ।
तथाहि अत्राशनक्रियायांब्रह्मणःसहभाव उच्यते । तथा च व्याप्त्यर्थ-
कत्वेब्रह्मणासह कामान्व्याप्नोतीत्यर्थोभवत्यथवा ब्रह्मणासहभूतः
सजीवः कामान् व्याप्नोतीत्यर्थः स्यात् । एतौत्वर्थावनुपपन्नौ; नहिका-
मवज्जीवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि संभवति अतिमहत्वात् ॥
व्यापनंचात्रस्वाधीनीकरणमेववाच्यं । नहिकामानांतथात्वंस्वतः-
पुरुषार्थरूपंभोगशेषत्वात्तेषांपूर्वोक्तपरप्राप्तिव्याकृतिरूपत्वाच्चास्यत-
थार्थोनुपपन्नः ॥ एतेनैवब्रह्मणाकरणभूतेनसर्वान्कामान्सहाश्नुतेयु-
गपद्भुंक्ते इतियोजनासिद्धोर्थोपिनिरस्तोबोध्यः । भोगगम्यसुखसा-
क्षात्कारातिरिक्तोदासीनज्ञानात्मकोर्थस्तुपूर्वमेवनिरस्तःसचासंगतइ-
त्यादिना तेनाशभोजनइतिधातोरेवायंप्रयोगोऽर्थस्यालौकिकत्वज्ञाप-
नायालौकिकःप्रयोगः कृतः । व्यत्ययोबहुलमितिसूत्रेण छंदसितद्विधा-
नात् श्नाप्रत्ययपरस्मैपदयोर्व्यत्ययेनश्नुप्रत्ययात्मनेपदेजातेइतिभोगा-
र्थकएवायंधातुःएवमेव "नतदश्नोतिकंचननतदश्नोतिकश्चने"त्यत्रप्र-
त्ययमात्रव्यत्ययेनप्रयोगःधातोरेवेतिज्ञेयं ॥ ननुसकामोऽत्रोपासकस्त-

दुपास्यंचसगुणंब्रह्मद्वयोरपिकामोपभोगश्रवणात् "यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यती" त्युपक्रम्य "यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्ये" दित्यादिनाऽन्यदर्शनादिनिषेधाद्ब्रह्मविदः कामोपभोगासंभवश्चेतिचेन्मैवं; ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्युक्त्वातदेषाभ्युक्तेतिवाक्येनपूर्ववाक्योक्तार्थनिरूपिकेयमृगित्युच्यते। तत्रप्राकृतगुणसंबंधेब्रह्मवित्प्राप्यत्वंपरत्वंचनस्यात् सकामप्राप्यत्वेपरत्वंनस्यात्। यद्धिपश्यंतिमुनयोगुणापायेसमाहिताइतिभागवतवाक्येनगुणातीतानांवैकुंठदर्शनाधिकारदर्शनेनसकानांपरदर्शनंदूरापास्तं यत्रत्वस्येत्यादिकाश्रुतिस्त्वखंडब्रह्माद्वैतभानेब्रह्मविदःप्रापंचिकभेदादर्शनंवदति, नतुप्रपंचातीतार्थदर्शनंबोधयतिनिषेधतिवापुरुषोत्तमस्वरूपंतुयावत्स्वधर्मविशिष्टंप्रपंचातीतमेवेतितद्दर्शनादौकिंबाधकम्? ॥ एवंसतिब्रह्मविदःपरप्राप्तेःपूर्वदशातत्केनकंपश्येदित्यादिनोच्यउत्तरदशातुसोश्नुतइत्यनेनोच्यतइति सर्वंसुस्थं। एवंचऋच्चिपरमेव्योमन्नितिसप्तम्यंतपदेनाधाराधेयभावः ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिवाक्येनाक्षरपुरुषोत्तमयोःपरापरभावश्चोक्तः भगवद्वाक्यधामशब्दस्यगृहवाचकत्वेपिनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्नितिवाक्यंविनिगमकंकिंचप्राप्तिनिवृत्त्योर्गृहादावाधारएवदृष्टत्वाद्यंप्राप्यननिवर्ततइतिप्राप्तिनिवृत्तिबोधकपदसमभिव्याहारोपिधामशब्दस्य गृहवाचकत्वेप्रमाणंअक्षरपुरुषोत्तमयोरभेदेपि "सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिस्वेमहम्नि" ॥ इति वाक्यादाधाराधेयभावोपिस्वीक्रियते ॥

सहस्राक्षे ननुस्वाम्नरथेत्यादिइत्यपिप्रत्यक्तमित्यंतंभागंखंडयंति—अग्रेचनन्वित्यादिनाआधाराधेयभावोपिस्वीक्रियतइत्यंतेन ॥ अयमाशयः—स्वाम्नरथादिकमक्षरब्रह्माभिन्नमित्यादिपूर्वपक्षःकेवलंकपोलकल्पितः स्वाम्निकेष्वक्षररूपतायाअस्मदनभिप्रेतत्वात् "यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरं" इतितैत्तिरीयश्रुतिसत्वेपियउदरमितिलेखस्तुस्वप्नेपिगुरुमुखतोवेदभ्यासगंधस्याभावात्॥ स्वयंकल्पितेदत्तोदोषोप्युपेक्ष्यः ॥ पुरुषोत्तमस्यैवरूपांतरमिति ॥ अत्रमदीयेवेदांतचिंतामणौ (प्रक० १३ श्लो० ६२) आम्नायतेतैत्तिरीयेप्रश्नेनारायणाभिधे ॥ सब्रह्मसशिवः सहरिःसेंद्रसोऽक्षरः परमःस्वराट्॥ गीतायां (अ० १० श्लो० १) परंब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभवान्॥ पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुं॥ आहुस्त्वामृषयः सर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा॥ (अ० ११ श्लो० १८) त्वमक्षरंपरमंवेदितव्यंत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं॥ त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्तासनातनस्त्वंपुरुषोमतोमे तथा (श्लो० ३७) त्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत्॥ एवंवेदंरभेदोस्यिशुद्धःकृष्णेनकथ्यते॥ सएवाक्षरसंज्ञोतएकांशेप्रतिपादितः इतिसंग्रहोद्रष्टव्यः अत्रतैत्तिरीयवाक्ये "सहस्रशीर्षंदेवं" इतिपूर्वोक्तस्यपरस्यैवब्रह्मविष्ण्वादिरूपत्वमक्षररूपत्वंचोक्तं ॥ गीतावाक्येषुधामपुरुषपदाभ्यामक्षरपुरुष-

पदाभ्यामक्षरतत्परपदाभ्यांचशब्दांतराभ्यांनिर्देशपूर्वकमभेदोभ्यस्तः ॥ अतोयुक्तरूपांतरत्वं ॥ यत्तुएकस्मिन्परापरभावस्यविरुद्धत्वमुक्तंतत्तुतद्ग्राहकश्रुत्याद्यनवबोधात् ॥ तथाहि-मुंडके "तदक्षरमधिगम्यतेयत्तदद्रेश्यं" इत्यादिनाऽक्षरंनिरूप्य "तथाअक्षरात्संभवतीह-विश्वं" इतिततोविश्वोत्पत्तिमुक्त्वाद्वितीयमुंडके "तथाऽक्षराद्विविधाः" इतितत एवप्रजन-नाव्ययौजीवानांनिरूप्यानुपदमग्रे "दिव्योह्यमूर्तः पुरुषः" इतिगीतादिवत्पुरुषपदेनोक्त-पुरुषोत्तमस्य "अक्षरात्परतःपरः" इतिततःपरत्वमाम्नातंनचात्राप्यक्षरपदंमायापरंशंक्यं-परतइतिविशेषणेनव्यावर्तनात् (अ० १ पा० २ सू० २१) "अदृश्यत्वादिगुण-

---

ननु स्वाप्नरथादिकमपि ब्रह्मणोऽभिन्नमेव, परन्तु तदक्षरब्रह्मणोऽभिन्नं करादितुपुरु-षोत्तमादभिन्नम् ॥ नचैवं ब्रह्मभेदवादापत्तिः । साच यउदरमन्तरंकुरुतेअथतस्यभयंभवति द्वितीयाद्वैभयंभवति भयंद्वितीयाभिनिवेशतःस्यादित्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धा ॥ जीवस्यापि परेण भेदस्य निन्दितत्वेन परस्परेण भेदस्य सुतरां निन्दितत्वादितिवाच्यम् ॥ अक्षरपुरुषो-त्तमयोर्वस्तुतोभेदास्वीकारात् ॥ पुरुषोत्तमस्यैवहिअक्षरंब्रह्मरूपान्तरं ज्ञानिभिरपीदमक्षरंब्रह्मै-वगम्यते पुरुषोत्तमस्तुभक्तैः ॥ पुरुषोत्तमस्याऽक्षरात्परत्वंतु यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचो-त्तमः ॥ अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः इतिगीतायामुक्तम् इतिचेन्न ॥ तयोरभेदेऽ-क्षरादभिन्नमिदं पुरुषोत्तमादभिन्नमिदमिति निर्णयस्यावास्तवत्वापत्तेः ॥ परापरभावस्याचानु-पपत्तेः ॥ किंचोक्तभगवद्वचनेऽक्षरशब्देन ब्रह्म नोच्यते ॥ एकस्मिन्परापरभावस्य विरुद्ध-त्वात् किन्तु जडमेवेतिभाति तच्चमायैव । अतएव अक्षरंस्यादपवर्गेपरमब्रह्मवर्णयोः ॥ गगने-धर्मतपसोरध्वरेमूलकारणे इति परमब्रह्मणोमूलकारणं पृथग्वदन्हेमचन्द्रकोशः संगतः ॥ अतएव तस्मिन्नेव प्रकरणे कूटस्थोऽक्षरउच्यते इत्युक्तं भगवता तथाच कूटमित्युपक्रम्यसीरा-ङ्गेनृततुच्छयोरिति हेमचन्द्रोक्त्या कूटमनृतं तुच्छं वा यथास्यात्तथातिष्ठतीति कूटस्थोमाया ॥ अतएव द्वाविमौपुरुषौलोकइति उभयोरपि भगवता लौकिकत्वमुक्तम् ॥ अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्त-इतितु प्रकरणान्तरस्थमिति नेहोपयुज्यते ॥ किञ्चव्यक्तम्प्रकृतावात्मनीति हेमचन्द्रकोशात् अव्यक्तशब्दस्याऽपि प्रकृतिवाचित्वमेव ॥ किञ्चाऽव्यक्तोऽस्फुटमूर्खयोरिति हेमचन्द्रकोशाद-स्फुटःलौकिकैरगृह्यमाणोक्षरोऽपवर्गरूपः इत्यपिव्याख्यायुक्ता ॥ तस्माद्गीतासु अक्षरपदेन जडस्य ग्रहणादक्षराख्यब्रह्मान्तराऽसिध्याऽक्षरब्रह्मणोऽभिन्नं जगदित्यादिनिर्मूलमेव ॥ एतेन अलौकिकाकारसिद्धौप्रवेशोहरिणोदितः ॥ अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्तस्तमाहुःपरमांगतिम् ॥ यंप्राप्य ननिवर्तन्तेतद्धामपरमंमम ॥ इतिवाक्येनभगवद्गृहंब्रह्मप्रकीर्तितम् ॥ पुरुषःसपरःपार्थभक्त्या-लभ्यस्त्वनन्यया ॥ इत्यग्रिमेणवाक्येनगेहाधीशोनिरूपितः ॥ भक्त्यालाभोहिनिर्दिष्टोभक्तिश्चा चार्यसंश्रयात् ॥ श्रीमदाचार्यचरणभजनादेवनान्यथा इति अक्षरपुरुषोत्तमशब्दाभ्यां गृहत-दधीशयोर्मुक्तभक्तप्राप्ययोर्वर्णनमपि प्रत्युक्तम् ॥ किञ्च सर्वंखल्विदं यतोवा इत्यादौ यदि अक्षरं ब्रह्मवर्ण्येत तर्हि पुरुषोत्तमोऽश्रौतः स्याद्गीतावाक्यस्योक्तविधयोपपत्त्याऽलीकःस्यात् ॥ यदिपुरुषोत्तमउच्येत तर्हिअक्षरस्यजगदभेदवर्णनंच्याकुप्येत इत्यनया दिशा जीवाभेदप्रकरणा-दिष्वप्यूह्यम् । किञ्च धामशब्दस्य नानार्थत्वाद्धामप्रसारिसर्वेतइत्यादौ तेजोवाचकताया दृष्ट-

कोधर्मोक्तेः'' इत्यधिकरणविरोधाच्चब्रह्मण्येवतत्राक्षरशब्दोभ्यस्तोनतुमायायानामाप्युक्त-मतोत्रैतस्याग्रहणमशक्यंकठवल्लीष्वपि ''महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः। पुरुषान्नपरं-किंचित्साकाष्ठासापरागतिः'' इति अत्राव्यक्तमक्षरं अव्यक्तोक्षरइत्युक्तइतिभगवतातत्र-शक्तेर्ग्राहितत्वात् ॥ किंचपुरुषस्यांशेऽक्षरेकथमव्यक्तत्वमित्याकांक्षायांतत्रैवाग्रेश्राावितं ''एषसर्वेषुभूतेषुगूढोत्मानप्रकाशते। दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिः'' इति ॥ सूक्ष्मदर्शिभिरक्षरंपश्यद्भिः ब्रह्मविदः परप्राप्तिकथनात् ॥ अतएवसूत्रकृता (अ० १ पा० ४ सू० २) आनुमानिकाधिकरणे ''सूक्ष्मंतुतदर्हत्वात्'' इति तत्राव्यक्तशब्देनाक्षर-रूपंब्रह्मैवेतिनिर्णीय अभेदेकथंपरापरभावइत्याशंका (सू० ३) ''तदधीनत्वादर्थवत्'' इत्यनेननिराकृता ॥ तथाचचरणादेःस्वांशस्यपुरुषादभिन्नत्वेपितदधीनत्वात्पुरुषस्ययथाततः परत्वंतथाऽत्रापि ॥ अतएवानंदमयस्यपुरुषोत्तमस्यनिरूपणे ''ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठा'' इत्यक्षर-स्यपुच्छरूपताऽऽम्नाता ॥ प्रतिष्ठापदंचरणपरंधामपरंवा ''गृहाहिपशूनांप्रतिष्ठे''तिवत् अत्रसंग्रहोममचिंतामणौ (प्रकरण १३) (श्लो० २१। २२। २३। २४। २५) ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिपुच्छंतत्राक्षरंश्रुतं नपुच्छंपक्षितोऽभिन्नंनाक्षरंपुरुषोत्तमात् ॥ सर्वावय-ववान्पक्षीस्वतंत्रःपुच्छतोधिकः ॥ पुच्छंत्ववयवत्वेनन्यूनंभेदोनवस्तुतः। अल्पधर्मकमेकांश-भूतंन्यूनंतथाक्षरम् ॥ सर्वधर्माश्रयःसोऽस्मादंशभूतोधिकःश्रुतः ॥ नभेदोभगवत्सच्चि-दानंदात्माऽक्षरोऽपियत् ॥ पुच्छंपक्षिपदार्थान्नविभक्तमिहतत्तथा ॥ अतोऽक्षरस्यचरणत्वम-पिक्वचिदुच्यते ॥ प्रतिष्ठेतिपदात्तस्यप्रोक्तैवोत्तमधामताइति ॥ अक्षरपुरुषोत्तमयोर्भेदाभेदौ अक्षरस्याव्यक्तादिशब्दवाच्यताचगीताद्वादशाध्यायेऽपिस्पष्टा ॥ उक्तसूत्रयोर्भूतसूक्ष्मपरता-यानिरासस्तुप्रकाशादाववधेयः ॥ यत्तु किंतुजडमेवेत्यादितत्तु (अ० १ पा० ३ सू०-१०) ''अक्षरमंबरांतधृतेः'' इत्यधिकरणतस्तद्विषयवाक्यतश्चविरुद्धं ॥ गीतावाक्यार्थ-निश्चायकानिबहुन्यसंदिग्धानिश्रुतिसूत्राणिविहायतन्निश्चयायहेमचंद्रोक्तौनिर्भरस्त्वास्तिकै-रुपहसनीयः ॥ हैमकोशे अक्षरंस्यादपामार्गे इतिबहुपुस्तकेषुपाठेप्यपवर्गेइतिछंदोविरुद्ध-स्वमात्रकल्पितपाठोक्तिर्धौर्त्यादर्थांतरकरणायेत्यनादरणीया ॥ वस्तुतश्चपुरुषोत्तमःपरमब्रह्म मूलकारणंचाक्षरब्रह्ममुंडकादिषु ''यद्भूतयोनिंपरिपश्यंतिधीराःतथाऽक्षरात्संभवति ॥ तथा-क्षराद्विविधाःसोम्यभावाः'' इत्यादिश्रावणात् तृतीयस्कंधैकादशाध्यायादिषु तदाहुरक्षरं-ब्रह्मसर्वकारणकारणमित्यादिस्मरणाच्च ॥ अतःकोशोऽप्यस्मन्मतेसुसंगतःकिंचतत्रक्लीबमे-

---

त्वात्तेजस्यपिधामस्यादित्यनेकार्थेषु हलायुधकोशाच्च कथंनतेजोवाचकत्वं कथंचगेहवाचकत्वमेव कथंचपरमगतिशब्देनोक्ताज्ज्ञानी त्वात्मैवमेमतम्, समहात्मासुदुर्लभः, नहिज्ञानेनसदृशंपवित्र-मिहविद्यते इत्येवंसंस्तुतेन ज्ञानेन साध्यान्मोक्षाद्यद्वाचानभ्युदितं येनवागभ्युद्यतेतदेवब्रह्म-त्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासते इत्यादिनाऽभ्यासेनाब्रह्मत्वेनयदुक्तं तद्विषयकेनोपासनेन तमेव-विदित्वाऽतिमृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिविरुद्धायाः पुरुषोत्तमप्राप्तेः श्रेष्ठत्व-मुच्यते ॥ एतेन येतुज्ञानैकसंनिष्ठास्तेषांतुलयएवहि ॥ भक्तानामेवभवतिलीलास्वादोऽति-दुर्लभः इत्यपिप्रत्युक्तम् ॥

वाक्षरंतद्वाचकमुक्तं अत्रतुक्षरश्चाक्षरएवचेत्यादिनापुमानेवाभ्यस्तइतिनात्रतरकोशप्रसक्तिः-गीतायांजडपरत्वेजडेमुक्तजीवलयादेरयोगात् यदक्षरंवेदविदोवदंतिविशंतियद्यतयोवीतरागा इत्यादितद्वाक्यंविरुध्येत मायायामक्षरशब्दस्ययोगोपिनसंगच्छेत ॥ सचमहाभाष्येप्रत्याहारान्हिकेसमासौ "अथकिमिदमक्षरमिति, अक्षरंनक्षरंविद्यात्, नक्षीयतेनक्षरतीतिवाक्षरमिति । अश्नोतेर्वासरोऽक्षरम् ॥ अश्नोतेर्वापुनरयमौणादिकःसरन्प्रत्ययः । अश्नुतइत्यक्षरम्" इति ॥ नचेदंवर्णप्रस्तावान्नब्रह्मविषयकमितिभ्रमितव्यम् ॥ तत्रैवकैयटेन "क्रियाशब्दोयंनित्यस्यार्थस्यावाचकइतिदर्शयति ॥ तत्रक्षियःक्षरतेर्वाविनाशार्थस्यनञ्पूर्वस्यरूपंतच्चब्रह्मतत्त्वंपरमार्थतोनित्यं,व्यवहारनित्यतयातुवर्णपदवाक्यस्फोटानांनित्यत्वं"इतिकथनात् तत्रैवविवरणकारेणाप्यक्षरशब्दस्यमुख्यतयाब्रह्मपरतायास्तत्साद्दश्याद्वर्णादिषुतदुपचारस्यचस्पष्टमुक्तत्वात् ॥ अश्नोतेर्वेतिपक्षेव्रश्चेतिषत्वेषढोरितिकत्वेआदेशप्रत्यययोरितिषत्वेतिसिद्धम् ॥ मायायाएकदेशवर्तित्वस्वीकारादयमप्यर्थोब्रह्मण्येवपरमार्थतः संगच्छते । तैत्तिरीये "विश्वंनारायणंदेवमक्षरंपरमंपद"मित्याद्युक्त्वा "अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणः स्थित" इतिश्रावणेनमुंडकादिष्वक्षरमुपक्रम्य नित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्म" मित्यादिश्रावणेनचनिरंकुशविभुतायास्तत्रैवसिद्धेः । यस्तुकूटस्थोक्षरउच्यतइतिवाक्ये (कूटमनृतंतुच्छंवायथास्यत्तथातिष्ठतीतिकूटस्थोमाया) इत्यर्थोहेमचंद्रचरणमात्राश्रयेणदर्शितः ॥ सतुच्छःपुंस्त्वविरोधात् केवलयोगादरेस्त्रीत्वौचित्यात् कूटस्थशब्दस्यपुल्लिंगस्यैवतत्ररूढेर्ग्राहकाभावाच्च ॥ किंच विद्यारण्येनपंचदश्यां (प्रकरण ६ श्लो० १८) कूटस्थोब्रह्मजीवेशावित्येवंचिच्चतुर्विधेत्यादिनाब्रह्मस्वरूपविशेषएवकूटस्थपदार्थश्चित्रदीपेकूटस्थदीपादौचप्रपंचितः ॥ विशुद्धचिदभेदोपितस्यचित्रदीपे (श्लो० २३७) कूटस्थब्रह्मणोर्भेदोनाममात्रादृतेनहीतिदर्शितः ॥ अतस्तदुक्तिविरुद्धइहकूटस्थपदस्यार्थस्तवनस्तवनविषयः ॥ शंकराचार्यैरपिद्वादशेऽध्यायेकूटस्थमचलंध्रुवमित्यत्रपंचदशेचप्रकृतवाक्ये "कूटोराशिरिवस्थितः" इत्याद्येवव्याख्यातंनतु त्वदुक्तं ॥ वस्तुतस्तुमहाभाष्येपस्पशाह्निके "नित्यपर्यायवाचीसिद्धशब्दःकथंज्ञायते? यत् कूटस्थेष्वविचालिषुभावेषुवर्तते" एवमादौनित्यार्थपरएवकूटस्थशब्दःप्रयुज्यते ॥ अत्रैवविवरणे "कूटमयोघनस्तद्वत्तिष्ठंति येतेषु संसर्गिनाशेऽपिस्वयमनष्टेष्वित्यर्थः" इतिविव्रियते एवंप्रत्याहाराह्निकादिष्वपितत्रतत्र "नित्येषुचशब्देषुकूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्य-"मित्यादिप्रयोगाद्द्रष्टव्याः ॥ तद्व्याख्यातार्थकस्तुकूटस्थशब्दोनक्वापिशिष्टग्रंथेषुदृश्यते अतो भाष्यादिषुयोदर्शितः सएवार्थोत्रादर्तव्यः । कालव्यापीसकूटस्थइत्यमरोक्तिरप्यत्रानुकूला ॥ किंचायंशब्दोमूलपुरुषेसुप्रसिद्धः अक्षरब्रह्मचजगतोमूलकारणमित्युक्तंप्रागतः सोप्यत्रार्थः संगच्छते यच्चद्वाविमावित्यादिलौकिकत्वमुक्तमित्यंतंतदज्ञानात्; तत्रलोकशब्दःशास्त्रपरः । दृश्यतेचतर्कन्यायपातंजलादिशास्त्राणांकथंचिदक्षरमात्रेपर्यवसानं ॥ किंचाक्षरस्यलौकिकत्वमात्रेतवैवस्वपादेकुठारंप्रहारः मायावादस्यावैदिकत्वसिद्धेः ॥ "अक्षरात्परतः ॥ मायांतुप्रकृतिं" इत्यादिषुस्वाभिमतमायापरतायाबाधात् आनुमानिकाधिकरणस्थस्वभाष्यविरोधाच्च यत्तु (अव्यक्तोक्षरइत्युक्तइतितुप्रकरणांतरस्थमितिनेहोपयुज्यते) इतिजल्पितं–तन्न; पंचदशाध्यायइवाष्टमाध्यायेऽपि अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाइत्यादिना येनसर्वमिदंततमित्यंतेन

क्षराक्षरपुरुषोत्तमाःक्रमेणैवनिरूपिताइतिप्रकरणतौल्यात् ॥ नापिकोशाश्रयादव्यक्तमिहप्रकृतिरेवेतिवाच्यं ततएवकोशादात्मार्थकत्वस्यसंभवात् प्रकृतितएवोत्पत्तिप्रलययोरंगीकारे सर्वश्रुतिसूत्रव्याकोपाच्च ॥ अन्यथा अव्यक्तोयमचिंत्योयमित्यत्रापिसैवास्तु ॥ यातुपुनःकोशाश्रयात् अव्यक्तः अस्फुटः अक्षरोऽपवर्गरूपइत्यपिव्याख्यादर्शितासाप्यसंगतैव; शंकराचार्यैर्व्याख्यानात् ॥ राम्यागमेसर्वेषांमोक्षेप्रलयस्याहरागमेततः प्रभवस्यचासंभवात् । उक्तकोशे अक्षरंस्यादपामार्गेइत्येवपाठस्यसत्वेनाक्षरशब्दस्यापवर्गार्थकत्वाभावाच्च ॥ अक्षरं तुमोक्षेपीत्यमरोक्त्यातत्रतथापाठादरेपिप्रकृतवाक्येतथाव्याख्यानंस्वाचार्यगीताभाष्यविरुद्धं-तत्रस्वप्रथमश्लोकोक्तरीत्याशक्ततापादकं । अक्षरइतिपुल्लिंगविरोधात् अपवर्गरूपइतिनिष्कारणलक्षणाक्लेशप्रसंगात् तद्धामपरमंममेत्यस्यापिस्वरसतोऽन्वयानुपपत्तेः परस्तस्मात्त्विति पूर्वश्लोकविरोधाद्बहुतरोपक्रमोपप्लवाच्चाशक्यंतत् ॥ तथाच यस्मात्क्षरमितिवाक्येक्षर-शब्देनजडस्यापिसंग्रहादक्षरशब्दोनतत्परः क्षरशब्दस्यजडजीवरूपप्रपंचपरत्वात्, क्षरःसर्वाणिभूतानीत्यत्रभूतशब्दस्यजीवमहाभूतोभयार्थकत्वात् ॥ तस्माद्गीतासुविंशतियदित्यादि-व्याकोपतोजडस्यग्रहीतुमशक्यतया जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययतंतिये । तेब्रह्मतद्विदुः कृत्स्नमित्यादिश्रुत्वाकिंतद्ब्रह्मेत्यादौपृष्टे अक्षरंब्रह्मपरममितिकथनात् अधियज्ञोहमेवात्रेति-पृथक्कथनाच्च ॥ उपासनफलभेदपरापरभावादिवचनाच्चपररूपांतरस्याक्षरब्रह्मणःसुखेनसिद्धाच अक्षरब्रह्मणः अभिन्नंजगदित्यादिसमूलमेव तदुपादानकत्वात् उक्तश्रुतिस्मृतिभिः "एतद्वै तदक्षरंगार्गी"त्युपक्रमे"आकाशओतश्चप्रोतश्च" "अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाः" "अव्यक्तादीनि भूतानी" त्यादिश्रुतिस्मृत्यंतरैश्चजगतस्ततएवप्रभवस्यतत्रैवप्रलयस्यचदर्शिततयामृद्घटादिवत्तदभेदस्यौचित्यात् ॥ एतेन अलौकिकाकारसिद्धावित्याद्याः भजनादेवनान्यथेत्यंताः मार्तंडकारिकाःसमर्थिताज्ञेयाः ॥ भक्तिश्चाचार्यसंश्रयादितितु छांदोग्ये (अ० ८) "आचार्यवान्पुरुषोवेद" "तद्विद्धिप्रणिपातेन" "आचार्योपासनंशौचं"(स्कंध० ११ अ० ३ श्लो० ४८) "लब्धानुग्रहआचार्यात्तेनसंदर्शितागम"इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचःप्रचयान्निश्चेयम् ॥ यत्तु किंचसर्वंखल्वित्यादि ऊह्यमित्यंतं तदप्यापातरम्यं "अव्यक्तात्पुरुषःपरः ॥ दिव्योह्यमूर्तःपुरुषः ॥ अन्योंऽतरआत्मानंदमयः" इत्यादिश्रुतिशतैरसंदिग्धैरभ्यस्ततयाअनाकुलीकृत-गीतादिसिद्धतयाचपुरुषोत्तमोनाश्रौतोनाप्यलीकः ॥ यतोवाइत्यादिसामान्यवाक्येष्वपि प्रायेणसएवोच्यते ॥ यत्रत्वक्षरत्वगमकंकिंचित्तत्रसः नचाक्षरस्यकारणत्वेयतोवाइत्यादौपरस्यतत्त्वानुपपत्तिःशंक्या; महाहेमराश्येकांशहेमपिंडान्निर्मितकुंडलादिकंप्रतिहेमराशेरिवशिलाभवमूर्त्यमत्रादिकंतांतवपटादिकंचप्रतिपृथिव्याइवस्वांशाक्षरोपादानकप्रपंचंप्रतिपरस्योपादानतायाविवादाविषयत्वात् ॥ एतेनजगत्यक्षराभेदस्तद्वारापराभेदएवंजीवेपितदभेदोनवद्यएवेतिनकोपिदुरूहस्यप्ररोहः ॥ यच्च किंचधामशब्दस्येत्यादि वाचकत्वमेवेत्यंतं तत्रब्रूमः-निर्विशेषस्यकथंतेजोरूपोविशेषः ? मायिकःसइतिचेत्कथंतत्प्राप्तावनावृत्तिस्तस्यपरमगतित्वं च ?॥ नाप्यक्षरोव्यक्तइतिशब्दाभ्यांवेदादौक्वापितेजउक्तमस्ति ॥ अत्रधामशब्दोगृहपर-एवेतिनिश्चायकास्तुबहुश्रुतिस्मृतिष्वक्षरस्यधामपदपरमस्थानादिशब्दैर्निर्देशाइतिजानीहि ॥ नहिपदादिशब्दाअपितेजःपर्यायाः सर्वत्रैकार्थ्यसंभवेतत्रतत्रनानार्थकोशाश्रयात् पृथ-

कपृथगर्थानामनेकेषांव्याख्यानंत्वनिर्णयप्रसंगादेकवाक्यताबाधाच्चसद्भिर्नादरणीयं ॥ निर्देशास्तुयथाद्वितीयस्कंधे (अ० ४ श्लो० १४) निरस्तसाम्यातिशयेनराधसास्वधामनि ब्रह्मणिरंस्यतेनमः तृतीयस्कंधे (अ० ११ श्लो० ४१) तदाहुरक्षरंब्रह्मसर्वकारणकारणं विष्णोर्धामपरंसाक्षात्पुरुषस्यमहात्मनइतिकठवल्लीषुद्वितीयवल्ल्यां "सर्वेवेदायत्पदमामनंतितपांसिसर्वाणिचयद्वदंति । यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदंसंग्रहेणब्रवीम्योमित्येतत्" अत्रद्वितीयपदशब्देनस्थानमेवगम्यते ॥ एतदग्रेऽनुपदं "एतद्ध्येवाक्षरब्रह्मएतदेवाक्षरंपरं" इति तस्याक्षरत्वं "एतदालंबनंश्रेष्ठमेतदालंबनंपरं" इतिधामत्वंचस्पष्टमेवाम्नातं । एतदेव गीतायामपि यदक्षरंवेदविदोवदंतिविशंतियद्यतयोवीतरागाः ॥ यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंति तत्तेपदं संग्रहेणप्रवक्ष्ये इतिस्पष्टमेवानूदितं ॥ पुनस्तत्रतृतीयवल्ल्यां "यःसेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्मयत्परं अभयंतितीर्षतांपारंनाचिकेतँशकेमहि" इत्युपक्रम्य "नसतत्पदमाप्नोतिसंसारं चाधिगच्छति ॥ सतुतत्पदमाप्नोतियस्माद्भूयोनजायते ॥ सोध्वनःपारमाप्नोतितद्विष्णोःपरमंपदं" इति तदाप्रागुक्तमक्षरंपरामृश्यतस्यपदत्वमभ्यस्तं ॥ मुंडकेष्वपि "ययातदक्षरमधिगम्यते" इत्यादिबहुतरमुक्त्वाद्वितीयमुंडकद्वितीयखंडे "आविःसन्निहितंगुहाचरन्नाममहत्पदमत्रैतत्समर्पितं" इतिधामत्वंनिरूप्याऽसंदेहायपुनः "तदेतदक्षरंब्रह्म" इत्याद्युक्तं ॥ जडस्यजीवानांचाक्षराभेदस्तत्रदर्शितः एवंतेयांतिपरमंस्थानमित्यादीनि सहस्रशोवचांस्यनुसंधेयानिमावकाव्याद्यसर्गेपतत्यधोधामविसारिसर्वतइतिपाठेपिधामप्रसारीत्यनुवादस्तुछंदोभंगप्रसंजकःप्रमादमूलकउपेक्ष्यः । यदपि कथंचपरमेत्यादिउच्यतइत्यंतंतच्छ्रुत्यादिसाराविचारात् यानिवचांस्युक्तानितानिसर्वाण्यस्मत्संमतव्यवस्थासाधकान्येव ॥ व्यवस्थातुज्ञानमात्रनिष्ठानांब्रह्मभावादक्षरेलयः भक्तिमतांतुसाधनभक्त्याश्रवणादिभिरविद्याबंधनिवृत्तौब्रह्मभूतानांफलरूपपरभक्तिलाभःपुरुषोत्तमप्राप्तिश्चेति ॥ तत्राद्यानांलयेमानंतु "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति" विशंतियद्यतयः इत्यादिश्रुतिस्मृतयः ॥ यद्यपिभक्तानामपिब्रह्मभूतत्वाविशेषात्पांचभौतिकपिंडत्यागोत्तरमक्षरेलयोभवत्येव ॥ "ब्रह्माप्येतिसयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेत" इत्यादीनामुभयत्रतौल्यात् तथापिवरणकृत्पुरुषोत्तमःसकृदक्षरांशेमज्जयित्वास्वलाभार्थंपुनस्तानुद्धरतीतितुरीयस्यतुरीयपादेसंपद्याविर्भावाधिकरणेसिद्धमित्यन्यदेतत् ॥ केवलज्ञानिनांतुविशंतियद्यतयइत्याद्युक्तस्तत्रलयएवभवतीतिसूत्रकृतातृतीयस्य तृतीये (सू० ३३) अक्षरधियांत्ववरोधएवनिर्णीतः भक्तिरहितानांतेषांपरप्राप्त्यभावादेवब्रह्मस्तुतौज्ञानेप्रयासमुदपास्येतिश्रेयःस्रुतिंभक्तिमुदस्येतेविभो क्लिश्यंतियेकेवलबोधलब्धयेइत्यादि प्रथमस्कंधादौनैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनमित्यादिचोक्तं ॥ दशमेच (अ० ९ श्लो० २१) नायंसुखापोभगवान्देहिनांगोपिकासुतः ज्ञानिनांचात्मभूतानांयथाभक्तिमतामिहेत्युक्तं । परस्यभक्त्यैकलभ्यत्वंतुगीतायां अक्षरप्रविष्टानामनिवृत्तिमुक्त्वापुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्ययेतीतरव्यावर्तकतुशब्दकथनपूर्वकमुक्तं तत्रपरमगतिशब्देनतुमुक्तलयस्थानत्वादक्षरमेवोक्तंनतुमोक्षः ॥ एकादशाध्यायेपिभक्त्यात्वनन्ययाशक्यइतिभक्त्यैवपरस्यापरोक्षज्ञानदर्शनप्रवेशाउक्ताः ॥ परनिष्ठानांज्ञानोत्तरमपिभक्तिरितितुभजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः

इत्यादावभ्यस्तं ॥ ज्ञानीत्वात्मैवेतिवाक्यंतु ज्ञानिभक्तपरमेव चतुर्विधाभजंतेमामित्युपक्रम्य तेषुज्ञानिभक्तस्य तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतइत्यनन्यभक्तिमत्तयोत्कर्षमुक्त्वा-त्रिभ्योऽधिकोत्कर्षबोधनायतथाकथनात् ॥ तस्यपरमागतिरक्षरोनभवतीतिज्ञापनायमा-मेवानुत्तमांगतिमितिचोक्तं ॥ बहूनांजन्मनामिततिदग्रिमेबहुजन्मांतेज्ञानंप्राप्तस्यवासुदेवः सर्वमितिपरप्रतिपत्तिमतःसुष्ठुदौर्लभ्यमुक्तंनतुकेवलज्ञानिनोजीवन्मुक्तस्य एतत्समानार्थक-मेवषष्ठस्कंधे (अ० १४-श्लो० ५) मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः । सुदुर्लभःप्रशां-तात्माकोटिष्वपिमहामुने इतिवाक्यं ॥ नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते । तत्स्वयंयोगसं-सिद्धःकालेनात्मनिविंदतीतिवाक्यंतुसर्वकर्मनाशकत्वाज्ज्ञानस्येहातिपावित्र्यंवक्ति ॥ तद-स्माकमिष्टमेव ॥ नहीदंभक्त्यैवपरप्राप्तिरित्यस्यबाधकं ॥ किंचयोगसंसिद्धस्यस्वयंज्ञानप्राप्ति-रुक्ता । षष्ठाध्यायेचतपस्विभ्योधिकोयोयोगीदिनातंप्रशंस्ययोगिनामपिसर्वेषामित्यादिनायो-गसंसिद्धस्यापिभक्तिस्तुकस्यचिदेवेति तस्याअत्युत्कर्षोबोधितः ॥ तेनज्ञानवान्युक्ततरः पर-भक्तोयुक्ततमइतिविवेकः । यद्वाचेतिश्रुतिस्तुनोपास्यस्याब्रह्मत्वबोधिकेतिप्राङ्निर्णीतंनिर्णे-ष्यतेच । "तमेवविदित्वा, नान्यःपंथाः" इत्यादिकंतुज्ञानादेवब्रह्मभावलक्षणमुक्तिंवक्ति नतु-भक्तितःपरप्राप्तिंवारयतीतिनतद्विरोधः ब्रह्मभावस्यपरभक्तिपूर्वदशारूपत्वात् ॥ अतएवाष्टा-दशाध्यायेज्ञानस्यपरांनिष्ठांसमासेनकथयन् ब्रह्मभूयायकल्पतइत्यहंकारममकाररूपसंसार-निवारणोत्तरंब्रह्मभावमुक्त्वानंदाविर्भावात्प्रसन्नात्मनोब्रह्मभूतस्यपरभक्तिलाभमाह ब्रह्म-भूतःप्रसन्नात्मेत्यादिना ॥ तयापुरुषोत्तमसाक्षात्कारस्तस्मिन्प्रवेशश्चतत्रैवानुपदमुक्तः ॥ पर-प्राप्तेःश्रेष्ठत्वंतु मामुपेत्यपुनर्जन्म मामुपेत्यतुकौंतेयसर्गेपिनोपजायंतेइत्यादिनासम्यगभ्यस्तं ॥ द्वादशाध्यायेपिपुरुषोत्तमभक्तानामक्षरोपासकानांचोत्कर्षतारतम्येपृष्टेभगवता मय्या-वेश्यमनोयेमामित्यादिनास्वप्राप्तियोग्यभक्तानामत्युत्कर्षोऽक्षरोपासकानांक्लेशाधिक्यादिना-ऽपकर्षो यावदध्यायसमाप्तिपुनर्भक्तोत्कर्षश्चदर्शितः ॥ भक्त्यापरसाक्षात्कारतत्प्राप्तिलक्ष-णामृतत्वबोधिकाःश्रुतयस्तुकैवल्योपनिषदि "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि" छांदोग्ये "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" आथर्वणे "परब्रह्मैनद्योधारयतिरसतिभजतिध्यायते" इत्याद्यु-क्त्वाऽऽम्नायते "सोऽमृतोभवतिसोऽमृतोभवति" एवमाद्याआकरेषुज्ञेयाः । अत्रछांदोग्य-वाक्यंभक्तिपरतयाभक्तिमीमांसायां (सू० ३) "तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात्" इतिसूत्रेनि-र्णीतं ॥ एतदर्थबोधिकास्मृतयश्च मयिभक्तिर्हिभूतानाममृतत्वायकल्पतइत्याद्याभागवतीय-कुरुक्षेत्रसूर्योपरागप्रसंगस्थभगवद्वाक्यादिरूपा अनुसंधेयाः विस्तरभयाद्विरम्यते ॥ एतेनये-तुज्ञानैकसंनिष्ठाइतिमार्तंडकारिकासम्यक्समर्थिताज्ञेया ॥ तदेतत्सर्वमुरसिकृत्याहुः—परापर-भावादिषुश्रुतिरेवप्रमाणमिति ॥ तच्चेति ॥ परापरभावादिकं ॥ अत्र आनंदमयोभ्यासादिति सूत्रेप्रभुचरणैः प्रणीते द्वितीयवर्णके स्थितंभाष्यभागं मध्येमध्येप्रकाशभागसहितंबोध-सौलभ्यायक्वचिदापूरितपदांतरैश्चकैश्चिदुक्तं प्रकृतानुपयोगिभागत्यागपुरःसरंप्रायोऽक्षर-शोऽनुवदंति ॥ अक्षरब्रह्मवित्परंब्रह्माप्नोतीत्यादिना सर्वंसुस्थमित्यंतेन असंगतइति ॥ पौनरुक्त्यात्तथा-अव्ययमिति ॥ पंचम्यर्थकं अर्थविशेषणंवा ॥ तत्रब्रह्मणइत्यादि ॥ अत्र किंचिदार्थिकं किंचित्प्रकाशस्थं ॥ ब्रह्मत्व इति क्षराक्षरयोस्तथात्वे ॥ नायमात्मेति इह

प्रकाशकाराः प्रवचनादिपदत्रयेण केवलयज्ञादीनांपुरुषनिष्ठानां स्वाभाविकसाधनानामागंतुकसाधनानांचोपलक्षणेनवर्णेतरसाधनाप्राप्यत्वं स्पष्टयंति ॥ सहकारियोग्यतेतिसहकारियोग्यतयोः संपत्या ॥ तथाचवरणेत्यादि ॥ अयंप्रकाशानुवादआविर्भावइत्यंतः सत्यज्ञानेत्याद्यार्थिकं ॥ गुहायामित्यादिपुनर्भाष्यं ॥ अलौकिकप्रयोगइति ॥ नङिसंबुध्योरिति निषेधतोनलोपाभावादवगम्यमानेन सुपांसुलुगितिच्छांदसङिलोपेनसाधुव्योमन्निति-प्रयोगः ॥ अक्षरस्यैवपरमव्योमत्वंतु "ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन् ॥ यदक्षरेपरमेव्योमन्" इत्यादिश्रुतिभ्योऽसंदिग्धं ॥ भक्त्याहमित्यादिअत्रभाष्यांशपरित्यागोविस्तराभावाय ॥ स्वातंत्र्यमितिक्कर्तृताबोधनात्तथा ॥ ब्रह्मणस्तुसहयुक्तेप्रधानइतिशास्त्राद्गौणत्वं अहंभक्तेत्यादिइमानिनवमस्कंधेदुर्वाससंप्रतिभगवद्वाक्यानि ॥ द्वितीयेदोषमाहुःव्यापनंचेतिव्याकृतिरूपत्वाचास्येतिअस्ययजुषः ॥ आप्नोतिपरमितिव्याख्येयवाक्यानुरोधात् भगवल्लोकस्थाः कामाअपिअशनेसहभाविप्राप्यपुरुषोत्तमात्मकाएवेतिसिध्यति ॥ अत्रशंकराचार्यकृतोपनिषद्भाष्यस्यार्थदूषणप्रकाशस्थमनुवदंतिएतेनैवेतिपुनर्भाष्येसिद्धमाहुःतेनाशभोजनइत्यादिनातदाप्नोतीतिमाध्यंदिनानां गार्गिब्राह्मणस्थमिदंतत्रद्विधाव्याख्यानंप्रागुक्तंअत अशूधातोरेवेत्येवकारोप्यर्थेतत्रेदंव्याख्यानंआश्नातीतिकाण्वपाठानुरोधान्मुख्यं ॥ यत्रहिद्वैतमितिइदंबृहदारण्यकचतुर्थाध्यायेमैत्रेयीब्राह्मणाख्यचतुर्थब्राह्मणेऽस्ति ॥ अत्र "यत्रत्वस्यसर्वं" इतिमाध्यंदिनपाठोगृहीतः ॥ काण्वानांतु "यत्रवाअस्यसर्वं" इतिपाठःभाष्योक्तसमाधिसंक्षिप्याहुःतत्रप्राकृतेत्यादिनायद्धिपश्यंतीतिदशमस्कंधे (अ० २८ श्लो १४) दर्शयामासलोकंस्वंगोपानांतमसःपरंसत्यंज्ञानमनंतंयद्ब्रह्मज्योतिःसनातनंयद्धिपश्यंतिमुनयोगुणापायेसमाहिताइत्युच्यतेअत्रोपबृंहणेसत्यमित्यादीनांभगवल्लोकविशेषणत्वाल्लक्षणवाक्यस्याक्षरपरत्वादरेपिबीजंस्मारितं ॥ यद्धीतिश्लोकाऽर्धोक्तार्थे 'तद्विष्णोःपरमंपदंसदापश्यंतिसूरयः" इत्यादिश्रुतयःपरंपदंवैष्णवमामनंतितद्यत्रेतितिनेतीत्येतदुत्सिसृक्षवः विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाद्धृदोपगुह्यावसितंसमाहितैरित्यादिभागवतवचनांतराणिचस्मार्याणि ॥ तेनऋचउक्तरीतिकंव्याख्यानमप्युपष्टब्धंभवति एवस्वग्रंथस्यातिप्रामाणिकत्वबोधनायश्रीप्रभुचरणप्रणीतद्वितीयवर्णकस्थभागंसर्वंसुस्थमित्यंतं शब्दतोर्थतश्चानूद्य ततःसिद्धंप्रकृतोपयोगंदर्शयंतिएवंचेत्यादिनासभगवइति ॥ छांदोग्येभूमविद्याख्यनवमाध्यायइदं ॥ उभयोर्विभुत्वेप्याधाराधेयभावस्तु "तिलेषुतैलंदधनीवसर्पिः" इत्यादिश्रौतदृष्टांतानुरोधाज्ज्ञेयः ॥

नेदंयदिदमुपासतेइतिश्रुतेरर्थस्तुपूर्वमेवप्रतिपादितः । यद्युपास्यस्याब्रह्मत्वमभिप्रेयात्तर्हिपुनरिदंकारंनब्रूयात् । नेदंयद्यदुपासतइत्येतावतैवसिद्धेः। नच (नेदंत्वयौषधंभोज्यंयदिदंशूद्राभुंजतेइतिवदुभयत्रप्रसिद्धिसूचनायेदंकारद्वयस्यसत्वमितिवाच्यं; तादृशवाक्यस्योभयासंमतत्वेनदृष्टांतत्वासंभवात् यच्छूद्राभुंजतइत्येतावतैवसामंजस्ये इदंकारस्यव्यर्थत्वात् नचान्यतरोपादानेनिषेधउपासनायांचप्रसिद्धेरभावइतिवाच्यं; नेदमित्यनेनप्रतियोगिनएवप्रसिद्धिःप्रतीयते, नतुनि-

षेधस्य ॥ यदिदमित्यनेनापिप्रतियोगिनउपासनस्यप्रसिद्धिः प्रतिपाद्यतेचेदेकेनैवतत्संभवेद्धितीयेदंपदस्यवैयर्थ्यंदुर्वारमेव ॥ तृतीयचरणे ब्रह्मणउक्तत्वेननेदंशब्दंपुनर्ब्रूयात्तदव्यवहितंवाब्रूयात्) इत्यादिदोषाणामापादनंतुस्वव्याख्यामनवेक्ष्यैव ॥ तत्रापियद्यदुपासतेतन्नयदुपासतेनेदमित्यादिकुतोनोक्तमितिपर्यनुयोगसंभवात् निषेधस्यप्रतियोगिसापेक्षत्वात्प्रतियोगिनएवप्रथमंवक्तुमुचितत्वात् नच (इदमःसन्निकृष्टपरामर्शकत्वेनवागादिसमुदायस्यासन्निकृष्टतयातेनपरामर्शो युक्तइतिवाच्यं, इदंशब्दस्ययदित्वयासंनिकृष्टवाचकत्वमेवविवक्षितंतदा (प्रसिद्धिसूचनायेदंकारद्वयस्यसत्वात् । अन्यतरोपादानेहि उपासनायांनिषेधेचप्रसिद्धिर्नस्या) दित्यादिकस्तवप्रलापोऽसंगतःस्यात् ॥ किंच सन्निकृष्टपदेनसमीपपठितत्वमुच्यतेचेत् तच्चवागादीनामप्यस्तियद्यव्यवहितपूर्वपठितत्वमेवविवक्ष्यतेतदा उपास्यस्याप्यव्यवहितपूर्वंनपठितत्वान्निषेधानुपपत्तिः । ननुवागादीनांब्रह्मत्वंनप्रसक्तंप्रसक्तंहिप्रतिषिध्यते नह्यप्रसक्तं ममतूपासनाप्रकरणानुरोधेनोपास्यस्यब्रह्मत्वंप्रसक्तंतदनेनप्रतिषिध्यते । निषेधस्तुनसर्वथा किंतु ज्ञेयत्वाभावबोधनाय ॥ अतएव विद्धीत्युक्तमितिचेन्मैवं; वागादीनामपिप्रकाशकत्वेनकैश्चिदात्मत्वंस्वीक्रियतेतन्मतनिराकरणायप्रतिषेधःक्रियते । उपासनाप्रकरणानुरोधादुपास्यस्यब्रह्मत्वंतुनसंभवति, किंतूपासनांगत्वमेवातएवोक्तं अंगत्वबोधकानिप्रमाणानिषट्श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि तथाच यथादर्शपौर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेति दर्शपौर्णमासप्रकरणपठितानां पंचप्रयाजानांदर्शपौर्णमासांगत्वंतथोपासनाप्रकरणपठितस्योपासनांगत्वमेवयुक्तं नब्रह्मत्वं ॥ वस्तुतस्तुकेनोपनिषद्भाष्यपर्यालोचनयातत्रज्ञानप्रकरणं नोपासनाप्रकरणं अत एवतदारंभे "केनेषितमित्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषयावक्तव्येति" इत्याद्युक्त्वा "तस्माद्दृष्टाद्दृष्टेभ्योबाह्यसाधनसाध्येभ्योविरक्तस्यप्रत्यगात्मविषयाब्रह्मजिज्ञासेयंकेनेषितमित्यादिश्रुत्याप्रदर्श्यते ॥ शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेणकथनंतुसूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुख प्रतिपत्तिकारणंभवती"त्युक्तंश्रीशंकराचार्यैः एवंचतन्मताज्ञानमूलकएवायं प्रलापस्तन्मतानभिज्ञत्वंव्यनक्ति । यच्च (तस्मादुपासकानामुपास्यब्रह्मप्राप्तिर्याभवतिसानमुख्यब्रह्मप्राप्तिरित्याद्युक्तं तदपिभक्त्याहमेकयाग्राह्यः, न ज्ञानंनचवैराग्यं प्रायश्रेयोभवेदिह, ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मानशोचति नकांक्षति, समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिं लभंतेपरामित्यादिवाक्यरोधाविदुपेक्ष्यं; यदिज्ञानिप्राप्यस्यमुख्यत्वंस्यात्तदा "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव-

भवती" तिश्रुतिप्रतिपादितब्रह्मभावानंतरंभक्तिलाभकथनंविरुद्धंस्या-त्तत्प्राप्यस्यामुख्यत्वात्तस्माद्ब्रह्मभावानंतरमेवभगवद्भावसंभवात्तेनपु-रुषोत्तमेप्रवेशात्तत्रपरंपरयोपयोगोब्रह्मज्ञानस्येतिपुरुषोत्तमप्राप्तिरेव-परमामुक्तिः, अधिकंतुभाष्यादितोवसेयं । उक्तश्चायमर्थोऽक्षरधि-यांत्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तमितिसूत्रेव्यास-पादैरिति ॥

सहस्राक्षे यत्तुयद्वाचेत्यादि तत्प्रसक्तिरित्यंतं भागं व्युदस्यंति–नेदंयदिदमित्या-दिनाव्यासपादैरितीत्यंतेन ॥ उभयासंमतत्वेनेत्यादिश्रोतृसंप्रतिपन्नएवार्थोदृष्टांतोभवति, नतुबुद्धिसाम्याभावेसः । अतएव गौतमपंचलक्षण्यां (अ० १ आह्निक १ सू० २५), "लौकिकपरीक्षकाणांयस्मिन्नर्थेबुद्धिसाम्यंसदृष्टांतः" इति तल्लक्षणमुक्तं । इह लौकिकानां परीक्षकाणांचेत्यर्थोवात्स्यायनभाष्येसिध्यति ॥ अतोदृष्टांतत्वाभावः किंचनेदमौषध-मितिकल्पितवाक्येपिप्रथमइदंशब्दःश्रोत्रनुभूयमानामौषधव्यक्तिंवक्ति ॥ द्वितीयश्चत-ज्जातिं ॥ प्रकृतेतुश्रावणकालेश्रोतुरुपास्यव्यक्तिप्रत्यक्षाभावात्तदृष्टांतासंगतिः; पूर्वमुपास्य-स्याप्रक्रांततयाकेवलेनेदमापरामर्शोसंभवाच्च ॥ औषधपारोक्ष्येप्रक्रमस्याप्यभावेचसति तुनकोपिप्रयोगकुशलस्तथाप्रयुंजीत ॥ यत् उपासते इदं प्रसिद्धंब्रह्मनेत्यर्थव्यक्त्याएके-नैवोभयत्रप्रसिद्धेःसंभवात् । अन्यतरोपादानेहीत्यादिकमसंगतं ॥ उपासनाविषयस्यैव प्रतियोगितयाविवक्षणात् । वस्तुतोनिषेधप्रतियोगितायाःलोकेप्रसिद्ध्यभावेनप्रथमेदङ्कार-स्यवैयर्थ्यानपायाच्च ॥ यच्चकिंचत्वदुक्तेत्यादि उत्थानादित्यंत–तन्न; अत्रपूर्वार्धे यच्छब्दद्वयेननिर्दिष्टं तृतीयचरणेतदापरामृश्य एवकारेणावधार्यते तत्रप्रथमचरणस्थ-यच्छब्दविचारे वाचायत् अनभ्युदितं तदेवेत्येवकारव्यावर्त्यमुत्थिताकांक्षत्वात्प्रथममाह नेदमितिवागादिभिरनभ्युदितादिकमेवब्रह्मविद्धि इदंसन्निकृष्टंवागादिकंतुब्रह्मनविद्धीत्यर्थः । ब्रह्मत्वप्रसक्तिस्तु "वाग्वैब्रह्म ॥ प्राणोब्रह्मेति ॥ मनोब्रह्मेति" इत्यादिवाक्यांतरैः ॥ कौशीतकिब्राह्मणादिषु "नवाचंविजिज्ञासीतवक्तारंविद्यात्" इत्यादिश्रावणादप्यवेद्यत्वं ॥ अथद्वितीयेचरणेवागभिवदनादेःकरणंकर्तृवायदुक्तं तद्ब्रह्मकार्यमात्रेणकथंवेद्यमित्याकांक्षो-त्थानात्स्वरूपमाह–यदिदमुपासतइति ॥ अतश्चतुर्थचरणेपूर्वार्धपादद्वयार्थः क्रमेणैव निर्मलीक्रियते ॥ तन्निषेधविषयस्यप्रसिद्धत्वेपुनराकांक्षोत्थानमसंगतं ॥ अप्रसिद्धत्वे इदंशब्दविरोधःतच्छब्दस्यैवतत्रौचित्यात् ॥ यच्छब्दबलात्तच्छब्दाध्याहारस्त्वावश्यकः, तथासतिप्रथममिदंपदंतवासंगतार्थं ॥ यच्चकिंचेदम इत्यादिनिषिध्यतइत्यंतं तत्रोच्यते–यद्वाचेत्यादिवाक्यपंचकेद्वितीयचरणेषु । येनेति करणेहेतौवातृतीयेत्येकपक्षः, कर्तरीत्यपरः, तत्राद्येयेनसाधनेनयद्बलाद्वाअर्थाजीवेनकर्त्रावागभ्युद्यतइत्याद्यर्थः संपद्यते । तथासति नेद-मित्यत्रेदंशब्देनभगवत्प्रेर्यं अभिवदनादिकर्तृजीवववस्तूच्यते ॥ अयंपक्षः ईक्षत्यधिकरणा-वसानेभाष्यप्रकाशेबोधितः ॥ अस्मिन्पक्षेक्लीबनिर्देशो नकापिदोषः ॥ कर्तरितृतीयेति-मुख्यपक्षेतुनेदमित्यत्रेदमावागादिकमेवप्रत्येकंपरामृश्यते । तत्रापिवाक्प्राणयोः क्लीब-निर्देशः; शरदःकृतार्थतेत्यादिवत्सामान्येनपुंस्त्वकमित्यभिप्रायात् ॥ एवमेवकठवल्लीषुष्ठ-

वल्ल्यां "एतद्वैतत्" इतिप्रवाहे "याप्राणेनसंभवत्यदितिर्देवतामयी" इतिश्रीवाक्यो-त्तरमपितथैवोच्यते एतत् अदितिपदवाच्यभूमिरूपंवस्तुवैनिश्चयेनतद्ब्रह्मेतितदर्थः "सआ-त्मातत्वमसि" इत्याद्यप्येवमेवसंगच्छते ॥ अन्यथासत्वमित्यादिवाच्यं स्यात् ॥ वागादेर्ब्रह्मत्वप्रसक्तिस्तुदर्शिता ॥ यच्च ममतुसविशेषस्योपासनाप्रकरणानुरोधेनब्रह्मत्वं प्राप्तंतन्निषिध्यते ॥ इति,–तदकिंचित्करं; केनेषितमित्यादेस्तलवकारब्राह्मणषष्ठाध्याय-स्योपासनाप्रकरणत्वाभावात् तत्रशंकराचार्यैरपिज्ञानप्रकरणतायाएवांगीकारात् नचान्य-त्रोपासनाप्रकरणसिद्धस्यसविशेषस्याब्रह्मत्वमिहबोध्यतइतिवाच्यं यदुपासतेतन्नब्रह्मेति व्याख्यानेपिउपासनागंधविधुरेषुबहुष्वेवोपनिषद्भागेषुप्रतिपादितेसविषेब्रह्मतानिषेधस्येतो-ऽसिद्धेः ॥ द्वितीयचरणेषुवागभिवदनादेर्हेतुतायाःकर्तृतायावास्पष्टंकथनेनात्रापिवेद्येसविशे-षतायाअनपायाच्च ॥ किंच हठादिदंशब्दवैयर्थ्यानंगीकारेपिवागाद्युपासनाविधायकवाक्या-नांसत्त्वात् यद्वागादिकंतत्तत्फलकामाउपासतेतदिदंवागादिकंब्रह्मनेत्येवार्थः सिध्येन्नतुत्व-दुक्तः ॥ किंच "ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयत्यपानंप्रत्यगस्यति मध्येवामनमासीनंविश्वेदेवाउपासते" इतिकठश्रुत्यावागादयोयदुपासतेतद्ब्रह्मेत्यप्यर्थः प्रतिभाति । एवं त्वदुक्तार्थनिरासात् "इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥ परंब्रह्मैतद्योधारयतिरसतिभजति ॥ भक्तिरस्यभजनं" इत्यादि-श्रुत्युक्तभक्तिविषयस्यहरब्रह्मत्वंनिर्बाधं ॥ परत्वोक्तिसमंजस्याच्च ॥ यत्तनिषेधश्चेत्यादिता-वदित्यंतं तत्त्विष्टमस्तत्पक्षेपि ॥ वागादिषुसर्वथाब्रह्मत्वाभावस्यास्मदसंमतत्त्वात् उक्त-कौषीतकिश्रुत्यामुक्त्यर्थमज्ञेयतामात्रविवक्षणात् तस्मादुपासकानामित्यादितुभक्त्याहमेक-चेत्यादिवाक्यविरोधपराहतं ॥ उपास्यब्रह्मणइत्यादिकंचउक्तदिशाज्ञेयोपास्ययोरभेदसमर्थ-नेनैवनिरस्तं ॥ तत्प्राप्यस्यामुख्यत्वादिति ॥ भक्तिप्राप्यस्यज्ञेयब्रह्मापेक्षयागौणतायास्त्व-यास्वीकारादित्यर्थः ॥ अक्षरधियांत्विति ॥ तृतीयस्यतृतीये पादे (सू० ३३-३४)

यत्तु यद्वाचाइत्यस्यायमर्थः–यद्वागाद्यगम्यं तत्प्रेरयितृ ब्रह्म विद्धि नेदं वागादि ॥ कथंतर्हि तस्य ज्ञानं तत्राह–यदिदं श्रुतिप्रसिद्धमुपासने वैदिकाइतिशेषः ॥ यद्युपास्यस्या-ब्रह्मत्वमभिप्रेषात्तर्हि पुनरिदंकारं नब्रूयात् नेदंयदुपासतइत्येतावतैवसिद्धेरिति–तन्न; नेदं त्वयौषधंभोज्यं यदिदंशूद्राभुञ्जतेइतिवदुभयत्र प्रसिद्धिसूचनायेदंकारद्वयस्य सत्त्वात् ॥ अन्य-तरोपादानेहि उपासनायां निषेधेचप्रसिद्धिर्नस्यात् ॥ किञ्च त्वदुक्तव्याख्यायां तृतीयचरणे-ब्रह्मणउक्तत्वेन नेदंशब्दम्पुनर्ब्रूयात् तदव्यवहितं वाब्रूयादुत्थिताकाङ्क्षान्तरतुनिषेधाव्यवहि-तम् ॥ अनुत्थिताकाङ्क्षत्वात् ॥ ततोऽग्रेब्रुवन्प्रतियोगिनं समर्पयतीतिभाति ॥ आकांक्षाया-उत्थानात् ॥ किञ्चेदमः सन्निकृष्टपरामर्शकत्वेन वागादिसमुदायस्याऽसन्निकृष्टतया तेन परामर्शोऽयुक्तइति प्रत्येकमेव सवाच्यः । तथाच वाक्प्राणयोरनपुंसकत्वेन तत्र नपुंसकनिर्देशो-ऽप्यसंगतःस्यात् ॥ किञ्च वागादेर्ब्रह्मत्वं कथं प्रसक्तं यदनेननिषिध्यते ममतुसविशेषस्योपास-नाप्रकरणानुरोधेन ब्रह्मत्वं प्राप्तं तन्निषिध्यते ॥ निषेधश्च न सर्वथा तदभावबोधनाय किन्तु ज्ञेयस्वरूपत्वाभावबोधनाय ॥ अतएव विद्धीत्युक्तमित्यास्तांतावत् ॥ तस्मादुपासकानामुपास्य-ब्रह्मप्राप्तिर्या भवति सा न मुख्यब्रह्मप्राप्तिः ॥ उपास्यब्रह्मणःकरादिकमास्तां नतावता ज्ञेयब्रह्मणि तत्प्रसक्तिः ॥ ४ ॥ २१ ॥

द्विसूत्रमधिकरणम् ॥ आथर्वणे "परब्रह्मैतद्योधारयति" इत्यादौपरभक्तेर्मुक्तिकारणत्वं "तमेवविदित्वा ॥ तमेवंविद्वान्" इत्यादौज्ञानस्यैवतथात्वं चश्रूयतेऽतः कस्यकारणत्व-मितिसंशयेऽक्षरज्ञानस्यैवतथात्वमिति पूर्वपक्षे परप्राप्तिलक्षणमुक्तौ स्वरूपयोग्यता-संपादनमात्रमक्षरज्ञानेनसंपाद्यते । सातुभक्त्यैवेत्याशयेनेदमुच्यते ॥ अर्थस्तु—तुः पूर्वपक्षनिरासे, अक्षरधियां अक्षरविषयकज्ञानानां अवरोधो मुक्तिसाधनतयायत्परिगणनं तत्सामान्यतद्भावाभ्याम् ॥ भगवत्सच्चिदानंदात्मकस्याक्षरस्य धामतयाविभूतितया चरणतयाचपरेणसमानत्वं कथंचिदस्तीति पुरुषोत्तमसंबंधिसंबंधेऽपिमुक्तिः ॥ अतस्त-त्सामान्यादवरोधः ॥ किंच तद्भावात् ब्रह्मभावात् ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मेत्यत्र पुनरानंदां-शाविर्भावात्प्रसन्नात्मनो ब्रह्मभावोत्तरं परभक्तेर्लाभस्तयाऽभिज्ञानपूर्वकं परस्मिन्प्रवेश-श्चोच्यते ॥ अतोब्रह्मभावलक्षणांस्वरूपयोग्यताऽक्षरज्ञानात्संपद्यते इतितज्ज्ञानस्यावरोधः ॥ अक्षरधियातद्भावस्तु "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती" त्यादौसुप्रसिद्धः ॥ भक्तिरहितानामक्षर-मात्रज्ञानवतांतुतत्रैवलयः "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येती" त्यादौस्फुटः ॥ अथज्ञानस्याविशेषे-पिकेषांचिद्ब्रह्मभावोत्तरंभक्तिः केषांचित्तत्रैवलयइतिफलतारतम्ये भगवदिच्छारूपंहेतुं दृष्टांतमुखेनाह–औपसदवदिति ॥ ज्योतिष्टोमादौउपसदाख्येष्टिविशेषेषु "तानूनप्त्र-स्पर्शाख्यमौपसदं कर्मास्तितत्रातिथ्याया ध्रौव्यात्स्रुचिचमसेवायदाज्यं चतुरवत्तं पंचावत्तं वासमवद्यति तत्तानूनप्त्रमित्युच्यते ॥ अनाधृष्टमसीतिमंत्रेणषोडशाप्यृत्विजोयजमानेन सह तानूनप्त्रंसमवमृशंत्यनुमेदीक्षामितिमंत्रेणयजमानस्तत्समवमृशन्यमृत्विजं कामयेता-यंयज्ञयशसमृच्छेदितितंप्रथममवमर्शयेदितिश्रूयतेश्रुतौकल्पेच ॥ अत्रसर्वेषामृत्विजांता-नूनप्त्रित्वाविशेषेपियस्मिन्स्नेहातिशयेनतथेच्छातत्रैवतथाकृतिर्नेतरेषु ॥ नहितत्राविशिष्टे-षुकथमेवंकृतिरिति पर्यनुयोगः संभवत्येवमिहापी" तिव्याख्यातम् ॥ अत्रसंमतिमाह–तदुक्तमिति । गीताष्टमाध्यायेभगवतेतिभावः ॥ तत्रयदक्षरंवेदविदोवदंतीत्यादिनासया-तिपरमांगतिमित्यंतेनाक्षरविदांयतीनांतत्रैवप्रवेशमुक्त्वा अनन्यचेताः सततमित्यादिना स्वप्राप्त्युपायःपृथगुक्तः ॥ स्वस्यभक्त्यैकलभ्यत्वं क्षराक्षरातीतत्वं चवक्तुं सहस्रयुगे-त्यादिश्लोकत्रयेणक्षरस्वरूपमाविर्भावितिरोभावाभ्यां मुहुरावर्तमानत्वलक्षणमुक्त्वा परस्तस्मात्तुभावोन्यइतिश्लोकद्वयेनाक्षरस्वरूपंतस्यक्षरणाभावं धामत्वंचाह ॥ तुशब्द-समभिव्याहृतेनतस्मादित्यनेन क्षरमात्रंपरामृश्यते यंप्राप्यननिवर्तंतइत्युक्त्या ज्ञानिनांत-त्रैवलयः तमाहुः परमांगतिमितिशक्तिग्राहकवाक्यात्सयातिपरमांगतिमित्यत्रापिसएवेति ज्ञेयम् ॥ एतदग्रेऽनुपदं । पुरुषःसपरःपार्थभक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति क्षराक्षराभ्यां परःपुरुषोत्तमस्तस्यचभक्त्यैवलाभउक्तः ॥ तुशब्दस्तदितरव्यावर्तकः ॥ एवमक्षरपुरुषो-त्तमोपासनाफलतारतम्यं पार्थप्रश्नोत्तरंद्वादशाध्यायेपिस्पष्टमेवनिर्दिष्टम् ॥ एतदुत्तरसूत्रेपि (सू० ३४) "इयदामननात्" इति ॥ तैत्तिरीये आनंदमीमांसायांगणनाश्रावणादक्षर-मियद्गणितानंदं तेनैव यतोवाचइतिश्लोकगणनाकारणयोर्वाङ्मनसयोः प्रतिषेधादानंदमयः पुरुषोत्तमः पूर्णानंद इत्यपिबोधितमिति संक्षेपः ॥ अतःपरमार्थतऐक्येप्यैच्छिकम-रक्षपुरुषोत्तमयोस्तारतम्यं उपास्यपुरुषोत्तमप्राप्तेः सर्वोत्तमफलत्वं तदुपासकानाम-

चिरान्मृत्युसंसाराकूपारात्समुद्धारादिकंचगीतादिपुप्रसिद्धमेवेत्यास्माकंसकलमनाकुलमेव ॥ (गीति) निर्द्धर्मताभिलाषाद्यासामयिकीसदाऽऽकृतिःसहजा ॥ सामायिकीतिवदता- वृथैवभवताबताद्दतागुरुता ॥ १ ॥

इतिचतुर्थश्लोकखंडनम् ॥

यत्तुअत्रैवशांकराःप्राहुर्मायिकंनश्वरंजगदितिशुद्धाद्वैतमार्तंडश्लोक- व्याख्योक्तास्थूलादिवाक्यानांलौकिकस्थूलत्वकलादिनिषेधकत्वेन्या- यविरोधमाह नञ्सामान्यनिषेधकृद्यदुदितानोर्वीसकुंभाघटेत्यादि- श्लोकेन तदप्यविचारितरमणीयं ॥ तथाहिनञ्सामान्यनिषेधकृदि- त्यस्यनञः सामान्याभावबोधकत्वमित्यर्थोवाच्यः । तत्रसामान्यभावो यावद्वस्त्वभावःसमभिव्याहृतयावद्वस्त्वभावोवा ? ॥ नाद्यः; घटोना- स्तिघटोनपटइत्यादौयावदभावाप्रतीतेः ताद्दशप्रत्ययानांयावदभाव- विषयकत्वेघटवतिताद्दशप्रत्ययोनस्यात् घटभेदस्यचासत्वेनघटोन पटइतिप्रतीतिश्चनस्यात् नचस्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यंता- भाववत्ताद्दशान्योन्याभावश्चनञाबोध्यतइतिवाच्यं भूतलेघटोना- स्तीत्यत्रघटस्येवभूतलस्यापिनञर्थाभावान्वयितयाघटतत्वावच्छिन्न- प्रतियोगिताकाभाववद्भूतलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापिप्र- तीत्यापत्तेःकिंतुस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नस्यैवाभावो नञाप्रत्याय्यते सोपिकुत्रचिन्नप्रतीयते यथा अहिंसासत्यमक्रोधमि- त्यत्रहिंसासामान्याभावस्यधर्मत्वेयज्ञानांहिंसाध्यानांधर्मत्वानुप- पत्यातत्रहिंसापदंविहितहिंसातिरिक्तहिंसापरंवाच्यं ॥ तथाच हिंसा- पदेनाविहितहिंसात्वावच्छिन्नाभावएवप्रतीयते, नतु हिंसात्वावच्छि- न्नप्रतियोगिताकात्यंताभावः ॥ एवंचतत्रापिन्यायविरोधस्तुल्यएव यदिच तत्र "स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति" वाक्य- पर्यालोचनयाहिंसासामान्याभावबोधकस्यापिनञोहिंसाविशेषाभा- वउपसंहारःक्रियते ॥ उपसंहारःसामान्यतः प्राप्तस्यविशेषेसंको- चनं ॥ यथा "पुरोडाशंचतुर्द्धाकरोती" तिपुरोडाशसामान्येप्राप्तंच- तुर्द्धाकरण "माग्नेयंचतुर्धाकरोती" तिवाक्यबलादाग्नेयेसंकोच्यते ॥ एवमत्रापिसंकोचेन न्यायविरोधः । यदिच ताद्दशन्यायस्याविशेषवि- धायकवाक्यासमवधानकालिकनञ्विषयकत्वमित्युच्यतेतदाऽत्रापि "एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंती" त्यलौकिककलावि- धायकवाक्यस्य "आसीनोदूरंव्रजती" त्यलौकिकक्रियाबोधकस्य "एको देवःसर्वभूतेषुगूढ" इत्यलौकिकगुणविधायकवाक्यस्य "अणोरणी- यान्महतोमहीया" नित्यलौकिकाणुत्वमहत्वादिबोधकवाक्यस्यचसम-

वधाना "दस्थूलमनण्वह्रस्वे" त्यादिवाक्यस्थस्य "निष्कलंनिष्क्रिय" मित्यादिवाक्यस्थस्यचनिषेधस्यलौकिकस्थौल्यलौकिकाणुत्वलौकिककलाक्रियादिरूपविशेषेसंकोचेकथंन्यायविरोधः? ॥ नचैतस्यैवानंदस्येतिवाक्यस्यलौकिकानंदबोधकत्वमितिवाच्यं ॥ तादृशानंदस्यलोकेऽप्रसिद्धेः एवंतत्तच्छ्रुतिप्रतिपाद्यक्रियादीनामपिलोकेप्रसिध्यभावादलौकिकत्वंबोध्यं ॥ नहिलोकेकश्चिदासीनएवदूरंगच्छतिसर्वाणुभ्यःसर्वाणुतरःसर्वेभ्योमहद्भ्योमहत्तरश्चप्रसिद्धोयेनतेषांलौकिकत्वंस्यात् ॥ तस्मात्तादृशवाक्यबलादस्थूलादिवाक्यैर्लौकिकस्थूलादिगुणस्यैवनिषेधःक्रियतइत्येवकल्पते। एतेन (अस्थूलादिवाक्येप्रतिपाद्यस्यनिषेधस्यकीदृशेनापिवाक्येनलौकिकस्थौल्यादिनिषेधबोधकत्वेसंकोचेक्लेश एवे) तिपरास्तं ॥ सत्यपिविशेषवाक्येयद्युपसंहारेक्लेशःस्यात्तर्हिनहिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यत्रापिसकथंनस्याद्त्रैवकथंस्यादित्यपिविवेचनीयं ॥ नचाऽस्थूलत्वादिकंनिष्क्रियत्वादिकंचामायिकं ॥ महीयस्त्वदूरप्राप्त्यादिकंचमायिकमितिवाच्यं; लौकिकालौकिकविषयभेदेनैवनिषेधानांविधीनांचव्यवस्थोपपत्तौमायिकत्वकल्पनेमानाभावात् ॥ ननुनिषेधबोधकैर्वाक्यैस्तत्तद्धर्माणामभावनिश्चयेपुनस्तत्तद्धर्माणांविधानेतत्तद्धर्माणांमायिकत्वरूपंमिथ्यात्वमेवपर्यवस्यति ॥ स्वात्यंताभावाधिकरणवृत्तेरेवमिथ्यात्वादितिचेन्न ॥ स्वात्यंताभावसामानाधिकरण्यस्यमिथ्यात्वरूपतास्वीकारेतस्यैवमतंमिथ्या दृश्यत्वादित्यनुमानेन त्वयासाधनीयत्वेनस्वात्यंताभावसमानाधिकरणेषुसंयोगादिषुसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावाधिकरणवृत्तिषुवन्ह्यादिषु चसिद्धसाधनतापत्तेः ॥ नचस्वाभावाधिकरणवृत्तित्वमित्यस्यस्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेवपर्यवसितोर्थः, तच्च येनसंबंधेनयेन रूपेणयद्यस्याधिकरणंतेनसंबंधेनतेनरूपेणतन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं विवक्षितं रूपंचावच्छेदकविशेषः तथाच येनसंबंधविशेषेणयेनचावच्छेदकविशेषेणयदधिकरणताप्रतीतिर्यत्रभवितुमर्हतितेनैवसंबंधविशेषेणतेनैवावच्छेदकविशेषेणतदधिकरणकात्यंताभावप्रतियोगित्वं तस्यमिथ्यात्वं नहिसंबंधविशेषमंतरेणपर्वतेवह्न्यधिकरणताप्रतीयते अवच्छेदकविशेषमंतरेणवृक्षेकपिसंयोगाधिकरणतावाप्रतीयतइतिन वह्निकपिसंयोगादौसिद्धसाधनमितिवाच्यं ॥ तादृशाभावस्यपारमार्थिकत्वंप्रातिभासिकत्वंव्यावहारिकत्वंवाविवक्षितं ॥ नाद्यः; ब्रह्मभिन्नं सर्वंमिथ्येतिप्रतिज्ञाहान्यापत्तेः। नद्वितीयः; सिद्धसाधनतापत्तेः सर्वे-

स्यस्वाश्रयनिष्ठभ्रमविषयाभावप्रतियोगित्वात् ॥ नतृतीयः; व्यावहारिकात्यंताभावप्रतियोगित्वेऽपिपारमार्थिकसत्त्वेविरोधाभावादर्थांतरतायादुर्वारत्वात् । नचाभवस्यतात्त्विकत्वेप्यभावस्यास्मन्मतेऽधिकरणात्मकतयाब्रह्मभिन्नत्वाभावात्कथंब्रह्मेतरन्मिथ्येतिप्रतिज्ञाहानिरितिवाच्यं ॥ तात्त्विकाभावप्रतियोगिनोत्रमिथ्यात्वासंभवेनतात्त्विकत्वापत्तेः ॥ ननुव्यावहारिकएवास्तुनिषेधः व्यावहारिकस्यज्ञानबाध्यत्वेपिनप्रतियोगिनःपारमार्थिकसत्वापादकत्वं यत्राभावाबाधेपिप्रतियोगिनःसत्वंतत्रैवताहशाभावप्रतियोगिनःपारमार्थिकत्वं। अत्रतूभयोः समसत्ताकत्वंस्वाप्ननिषेधप्रतियोगिस्वाप्नरजतादेरिवतत्रमिथ्यात्वमव्याहतमेव नापिनिषेधस्यनिषेधेप्रतियोगिसत्वमितिशंकनीयं ॥ प्रति योगिनिषेधयोरुभयोरेवबाध्यत्वात् ॥ अन्यथाप्रागभावाभावरूपस्य घटादेर्ध्वंसेप्रागभावस्यसत्वापत्तेरितिचेन्न ॥ श्रुतिप्रतिपादितस्यार्थक्रियाकारिणःस्वरूपेणनिषेधासंभवात् ॥ नचपारमार्थिकत्वाकारेणापिनिषेधइतिवाच्यं ॥ अबाध्यत्वरूपस्यपारमार्थिकत्वस्याभावज्ञानस्यप्रतियोगिज्ञानाधीनत्वेनबाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञानसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयतापत्तेः ॥ किंचपारमार्थिकत्वस्यपारमार्थिकत्वेऽद्वैतहानिरतस्तस्यापि बाध्यत्वंस्वीकरणीयं, तस्यपारमार्थिकत्वेननिषेधेतन्निष्ठपारमार्थिकत्वेपुनःपर्यनुयोगेऽनवस्थापत्तिः ॥ किंचपारमार्थिकत्वेनघटपटादिप्रपंचस्याभावंस्वीकुर्वताव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावएवस्वीकृतस्ताहशाभावप्रतियोगित्वस्यसर्वत्रसौंदर्डमतानुयायिभिःस्वीकृतत्वात्सिद्धसाधनतापत्तिर्नापिताहशाभावाःस्वीकर्तुंशक्यंते ॥ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावप्रत्ययहेतुत्वादत्रपारमार्थिकत्वविशिष्टप्रपंचस्यत्वन्मतेऽसत्वेनताहशाभावासंभवात् ॥ विशेष्येविशेषणमितिरीत्यात्वभावप्रतीतिर्नसंभवति तत्प्रत्ययस्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वादतएव "अभावप्रत्ययोहिविशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादानातिशेत" इतिदीधितिकारैरप्युक्तं "तत्प्रतियोग्यवृत्तिश्चधर्मोनप्रतियोगितावच्छेदक" इतिचिंतामणिकारैरुक्तमित्यलमप्रस्तुतविचारेण ॥

अथ नञ्सामान्येति सहस्राक्षस्यपंचमश्लोकं इदानीं अत्रैवशांकराइत्यादिना क्रियेतेत्यलमित्यंतेनव्याख्यानेनसहितं यत्तुअत्रैवेत्यादिना सूत्रंविरुद्धंस्यादित्यंतेन खंडयिष्यंतः प्रथमं इदानीमित्यादिं अन्यत्रविस्तरइत्यंतं भागं निराकुर्वंति ॥ यत्तु अत्रैवेत्यादिना अप्रस्तुतविचारेणेत्यंतेन ॥ अयंभावः—मार्तंडटीकायां (कारिका २२) अत्रैवशांकराःप्राहुरितिकारिकाविवरणे "निष्कलमित्यादिश्रुतौ लौकिककलाक्रियासत्वादिगुणजन्यशरीरविकारीन्द्रियजडधर्मनिषेधपरत्वेनकथनात् ॥ सामान्यनिषेधेतु "एतस्मै-

वानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंती" तिकलायाः ॥ "आसीनोदूरंव्रजती" त्यादौ क्रियायाः । "एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढ" इत्यादिभिर्गुणानां । "अपाणिपादोजवनोग्रहीते" ति । "उतामृतत्वस्येशान" इत्युक्त्वा सर्वतःपाणिपादादिकथनादनन्यशरीरस्याविकारींद्रियाणां । "अणोरणीयान्महतोमहीया" नित्यादावणुत्वादिधर्माणांचश्रावणेनतत्तद्बोधकानांविरोधापत्तेः ॥ "अथातइत्यत्रेतिशब्दःप्रकारवाचीतेनलौकिकप्रकारकंनभवतीत्यर्थ" इत्यादिः प्रहस्तप्रथमभागस्थग्रंथएवकांचिदानुपूर्वीभित्वाऽनूद्यते ॥ तत्रन्यायविरोधमापादयितुंयत् (यद्यस्मात्कारणात्सकुंभा पृथिवी अघटा नोच्यते अतोनञ्सामान्यनिषेधात्)

नञ्सामान्यनिषेधकृद्यदुदितानोर्वी सकुम्भाऽघटा
संकोच्योविहितौ विशेषउपसंहारानपेक्षोबलात् ॥
तुल्ये सापिविधेर्विशेषविषया विद्यादिना न्यायतः
संकोचःसफलं प्रपञ्चवचनं मिथ्याह्यभावि स्थितः ॥ ५ ॥

इदानीम्–अत्रैवशाङ्कराःप्राहुर्मायिकंनश्वरंजगदिति श्लोकटीकायामस्थूलमनणु निष्कलंनिष्क्रियंशान्तंनिरवद्यंनिरञ्जनमित्यादिश्रुतीरुपन्यस्य तासामेतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति आसीनोदूरंव्रजति इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन यज्जीवादिगतलौकिककलादिनिषेधपरत्वमुक्तं तत्रैवचार्थे प्रकृतैतावत्त्वंहिप्रतिषेधतीति सूत्रमुपष्टम्भकतयोपन्यस्तं तन्न्यायविरुद्धमित्याह–नञ्सामान्येति ॥ यद्यस्मात्कारणात्सकुम्भा पृथिवी अघटा नोच्यते, अतोनञ्सामान्यनिषेधकृत् स्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यन्ताभावबोधकइत्यर्थः ॥ नञित्युपलक्षणं निषेधार्थकपदान्तरस्यापि ॥ यतस्तादृशी भूमिर्निष्कुम्भापिनोच्यते तस्मान्निषेधवाक्येषु संकोचे न्यायविरोधइति ॥ यत्र विशेषेविहितिः विशेषविषयकं विधानमस्ति तत्र न्यायविरोधेऽपि तादृशवचनबलादेव सामान्यनिषेधकोऽपि नञ्विशेषेसंकोच्यस्तद्बलादेव सक्लेशः सह्य इति यावत् ॥ यथा नहिंस्यात्सर्वा इतिश्रुतिस्थस्य नञोऽग्नीषोमीयंपशुमालभेतेति विधिबलात् ॥ तथाच तत्र सर्वशब्दस्योक्तन्यायाविरोधाय विशेषेलक्षणा ॥ यतः सउपसंहाराऽनपेक्षः । यथाहि विधिवाक्येन सामान्यार्थबोधे सामान्यस्य विशेषमन्तरा पर्यवसानाभावाद्विधिवाक्यस्य तदपेक्षत्वं तथा निषेधवाक्यस्यनास्ति; उक्तविधाभावस्यैव तेन बोधात् ॥ तुल्ये निषेधशास्त्रादन्यूनानतिरिक्तेविधाने सापि विहितिरपि वचनबलादेव संकोच्या ॥ यथाऽतिरात्रेषोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यत्र ॥ पक्षान्तरांशेऽनुत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रसंकोचस्य न्यायेनालाभात् निषेधेनावसरावशेषणाच्च । तथाचोभयत्र गौरवं सह्यम् विधेःसामान्यविधेः पुरोडाशंचतुर्धाकरोतीत्यस्य सस्यमिवमर्त्यःपच्यते सस्यमिवजायतेपुनः ध्रुवंजन्ममृतस्यचेत्यस्यच विशेषविषये आग्नेयादिविषये विधिना आग्नेयंचतुर्धाकरोतीत्यनेन आदिपदेन निषेधो ग्राह्यस्तेन नसपुनरावर्तते इत्यनेन न्यायत उपसंहारापेक्षत्वादितिभावः ॥ एवञ्चास्थूलादिवाक्यप्रतिपाद्यस्य निषेधस्य कीदृशेनापिवाक्येन लौकिकस्थौल्यादिनिषेधबोधकत्वे संकोचेक्लेशएव ॥ नातिरात्रेइतिश्रुतिवन्नहिंस्यादितिश्रुतिस्थसर्वशब्दवद्वा तस्य दुर्वारत्वात् ॥ एतस्यैवानन्दस्येत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यस्य तु समानविषयकनिषेधेन संकोचएवक्लेशः ॥ इन्द्रोमाया-

इत्याद्युक्तम् ॥ तन्न सर्वत्रसामान्यनिषेधनियमस्यवक्तुमशक्यत्वात् ॥ बहुजनावमोचनादिस्थानेषु स्वीयंघटविशेषमुपलभ्यतदन्वेषणाययतमानंप्रतिकिमर्थंश्राम्यसि नास्त्यत्रघटइत्यादिकंघटांतरसत्त्वेपिविवक्षितघटविशेषाभावाभिप्रायकमुच्यतएव ॥ अमराइत्यत्रत्वरितभाविनोमरणस्य "अपशवोवाअन्ये" इत्यादौप्रशस्तपशुत्वादेः अनुदरेत्यादौबृहदुदरादेः अज्ञइत्यादौविशिष्टज्ञानादेश्चनिषेधोदृश्यतएवेतिस्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यंताभाबोधकत्वंनियमेननञोऽशक्यवचनं ॥ तथानिष्कलमस्थूलमित्यादौश्रोत्रनुभवगोचरलौकिककलास्थौल्यादेरेवनिषेधोऽभिप्रेतइत्युभयविधवाक्यैकवाक्यतयाऽवसीयते ॥ किंचप्राञ्चः शाब्दिकाआरोपितत्वमभावंवानञर्थंमन्यंते ॥ यथाहुः—नञ्समासेचापरस्यप्राधान्यात्सर्वनामता ॥ आरोपितत्वंनञ्द्योत्यंनह्यसोप्यतिसर्ववत् ॥ १ ॥ अभवोवातदर्थोस्तुभाष्यस्यहितदाशयात् ॥ विशेषणंविशेष्योवान्यायतस्त्ववधार्यतामिति ॥ तत्रप्रथमपक्षेनञ्समासेप्युत्तरपदार्थस्यप्राधान्यादेवसर्वनामतासिध्यति ॥ प्राधान्यंचासर्वइत्यादावारोपितःसर्वइत्याद्यर्थस्वीकारएव ॥ नञोभेदार्थकत्वेतत्रप्रतियोगितयासर्वशब्दार्थस्यान्वयादुपसर्जनतयाऽतिसर्वइत्यादाविवसर्वनामतानस्यात् संज्ञोपसर्जनीभूतास्तुनसर्वादयइतिसिद्धांतात् एवंचासर्वस्मै इत्यादिनस्यात् ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ एतत्तदोःसुलोपोकोरनञ्समासइतिपर्युदासवैयर्थ्यप्रसंगात् । नञ्स्थलेत्यदाद्यत्वादेरंतर्गणकार्यस्याप्यभावेनासइत्यादिरूपासिद्ध्यानञ्समासइत्यस्यानुपयोगात् ॥ नचभेदप्रतियोगी सर्वइत्यर्थांगीकारान्नाप्राधान्यमितिवाच्यम् ॥ घटोनास्तीत्यादावभावविषयकबोधेतस्यविशेष्यतायाएवदर्शनेन अन्योन्याभावेविशेषणतायाअंगीकर्तुमशक्यत्वात् ॥ अघटः पटइत्यादौघटभिन्नइत्यादिबोधस्त्वार्थोमानसएव ॥ नञ्द्योत्यमित्युक्तिःनिपातानांद्योतकत्वाभिप्राया ॥ आरोपितत्वंचात्रारोपविषयत्वंवाचकत्वपक्षेप्यनन्यलभ्यमारोपमात्रंनञर्थः नत्वारोपविषयत्वंगौरवात् विषयत्वंतुसंसर्गमर्यादयैवलभ्यते ॥ एवंचास्थूलमित्यादौआरोपितलौकिकस्थौल्यादिशालिब्रह्मेतिप्रथमपक्षेऽर्थः ॥ क्वाप्यसिद्धस्यारोपासंभवात्स्थौल्यादिकंलोकभवमेवगृह्यते ॥ घटोनास्तीत्यादौव्यस्तस्थलइव अब्राह्मणइत्यादिसमस्तस्थलेप्यारोपार्थकत्वस्याननुभवात्पक्षांतरमाह—अभावोवेति । तदर्थःनञोवाच्योद्योत्योवाऽर्थः ॥ तत्राप्यसतिबाधकेवाचकत्वमेव सतितु बाधकेद्योतकताप्रीतिज्ञेयम् ॥ (अ० २ पा० २ सू० ६) नञ्सूत्रेभाष्ये "कःपुनरसौ । निवृत्तपदार्थकः" इत्युक्तम् ॥ असौनञर्थइत्यर्थः । तच्च "निवृत्तंपदार्थोयस्यनपुंसकेभावे इतिक्तः अभावार्थकइत्यर्थः" । इतिभूषणसारेव्याख्यातम् ॥ यद्यप्यग्रिमभाष्यग्रंथपर्यालोचने इह कैयटकृतं-

---

भिर्मायान्तुप्रकृतिमित्याद्युपसंहाराः अशरीरंशरीरेष्वित्यादयो ज्ञेयस्याकारनिषेधाच्च समानविषयकानसंत्येवेतितैः संकोचे नास्ति क्लेशः ॥ एतस्यैवानन्दस्य आसीनोदूरमित्यादिजन्यमात्रागमनादिसामान्यधियः किंस्वप्नादिवदयं मात्रादिर्मायिकउतात्मवदमायिकइति किमयंज्ञेयस्योताज्ञेयस्येतिच विशेषाकाङ्क्षत्वात् ॥ २२ ॥ स्वमते विशेषानुवादफलमाह ॥ स्वफलमिति ॥ हि यस्मात् अभाविस्थितः स्वात्यन्ताभावाधिकरणस्थो मिथ्येत्युच्यते तस्मात्तद्बोधनाय प्रपञ्चवचनं सफलमित्यन्यत्रविस्तरः ॥

व्याख्यांतरंसाधुभाति ॥ तथाप्यत्यंतासदृशत्वादारोपायोग्यस्थलेप्यघटःपटइत्यादिप्रयोगदर्शनात्तद्भाष्यमन्यथा नेयमितिनञर्थमभावंमन्यमानानामाशयः । सचाभावउत्तरपदार्थेप्रतियोगिनिविशेषणमित्येकःपक्षः तथाचाब्राह्मणइत्यादौभेदप्रतियोगीब्राह्मणइत्यादिरर्थः ॥ एवंचासर्वइत्यादौतदंतविधिनासर्वनामसंज्ञा ॥ अनेकमन्यपदार्थे ॥ सेव्यतेऽनेकयासन्नतापांगयेत्यादौएकपदार्थप्राधान्यादेकवचनोपपत्तिः ॥ अन्यथैकभिन्नस्यद्वित्वंबहुत्वंवायुक्तमित्येकवचनंनसंगच्छेत । अत्वंभवसिअनहंभवामिअयुवांभवथः इत्यादौपुरुषवचनव्यवस्थाचविशेष्यत्वांगीकारेनस्यात् । एतन्मतेतुभेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिकाभवनक्रियेत्यर्थः । अथनञर्थस्यविशेषणत्वे अघटमानयेत्यादौपटाद्यनुयोगिभेदप्रतियोगिघटमित्यर्थव्यक्तयापत्त्याघटादेरप्यानयनंप्रसज्येत । विशेष्यत्वेतुघटभिन्नपटादेरेवतदित्यतोविशेष्योवेतिद्वितीयःपक्षएवंचाब्राह्मणइत्यादौउत्तरपदार्थस्यप्रतियोगितयाभेदेन्वयःतेनब्राह्मणप्रतियोकभेदवानित्यादिरर्थः। ननुप्रागुक्तदूषणप्रसंगइतिचेन्न ॥ असर्वइत्यादौगौणत्वेपिसर्वनामता अनञ्समासइति ज्ञापकात् ॥ असःशिवइत्यत्रसुलोपवारणायहितद्ग्रहणं ॥ समासेसतितुगौणत्वादतदित्येव रूपंस्यान्नत्वसइत्यतस्तद्व्यर्थंसत्गौणत्वेपिसर्वनामतांज्ञापयति ॥ (अ० २पा२सू० २२) "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यत्रैकवचनंतु (अ० २ पा० १ सू० २) "सुबामंत्रिते" इत्यतोनुवर्तमानस्यसुबित्येकवचनांतविशेष्यस्यानुरोधात् असतिविशेषानुशासनेविशेषणविशेष्ययोः समानवचनकत्वस्यापितंत्रत्वात् ॥ अन्यथानीलघटःनीलोघटइत्याद्यपिप्रयुज्येत ॥ किंचानेकशब्दाद्विवचनस्योपादानेमधुरकोमलकांतपदावलिमित्यादौबहूनांब हुवचनस्योपादानेपरिण द्धकंधरइत्यादौद्वयोश्चबहुव्रीहिर्नस्यादतोजात्यभिप्रायमौत्सर्गिकंवैकवचनम् ॥ सेव्यतेऽनेकयेतिमाघप्रयोगेपियोषयेतिविशेष्यानुरोधात्प्रत्येकंसेवनान्वयाभिप्रायाच्चतत् नतूत्तरपदार्थप्राधान्यात् ॥ "तेनपतंत्यनेकेजलधेरिवोर्मय" इत्यादिकमनवद्यम् ॥ एकशेषस्त्वगतिकगतिः॥ अत्वंभवसीत्यादौतुयुष्मदस्मदोस्तद्भिन्नेलक्षणा तद्द्योतकोनञ् अतोयुष्मदाद्यर्थसामानाधिकरण्यात्पुरुषव्यवस्था ॥ त्वद्भिन्नाऽभिन्नाश्रयिकाभवनक्रियेत्यादिःशाब्दबोधः ॥ अयंचाभावोऽन्योन्याभावतयाऽत्यंताभावतयाच नञःशक्यार्थः । तथाचपर्युदासस्थले भेदस्तदर्थप्रसज्यप्रतिषेधस्थले त्वत्यंताभावइतिबोध्यम् ॥ असमस्तस्थलेदेवदत्तोनब्राह्मणइत्यादौपर्युदासः घटोनास्तीत्यादौप्रसज्यप्रतिषेधइत्युभौ यथायथंदृश्येते । समस्तस्थलेतुप्रायेणपर्युदासः अभयमित्यादावन्योपि नञ्बहुव्रीहावन्यएवेतिविवेकोभाति ॥ एवंचास्थूलमित्यादौ नास्ति स्थूलोयत्रेत्यादि प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपिप्रसिद्धमेवप्रतियोगिनंधीरालिंगतीति लोकभवानामेवस्थूलादिगुणानामभावःसिध्यति । दांतवलयाद्यापणेदंतोनास्तीत्युक्तेदंतावलदंतस्येव नत्वणोरणीयस्त्वमित्यादिश्रौतानां । अनुपस्थितेर्विधानापार्थक्यप्रसंगात्तुल्यबलतयाबाधायोगाच्च ॥ लाघवात्पर्युदासाश्रयणेतुस्थूलादिभिन्नंतत्सदृशंचब्रह्मेतिफलति । तत्र "नायंनरोनापिमृग" इत्यादिवत्तत्तन्मात्रधर्मकत्वाभावाद्भेदः उभयधर्मवत्त्वादुभयसादृश्यं च "समो मशकेनसमोनागेने" त्यादाविवेतिज्ञेयम् ॥ यत्त्वस्मिन्पक्षे तत्सादृश्यमभावश्चेत्यादिपठनमब्राह्मणइत्यादौ भेदप्रतियोगित्वप्रकारकब्राह्मणादिबोधानंतरभाविमानसबोधविषयत्वंसादृश्यादेरित्यभिप्रेत्येत्युक्तम् । तदादरेऽत्राप्युभयधर्मवत्ताबोधपाश्चात्योमानसोस्तु ॥ वस्तु-

तस्तु—सादृश्यादिरप्यर्थः तादृशबोधेशाब्दबोधत्वानुभवात् "नासौलोष्टमानायकृतीभवती" तिमहाभाष्यानुग्रहाच्चेत्यन्ये । अधिकंतुतुर्यश्लोकखंडनेऽभिहितमभिधास्यतेचकिंचिदुपुरस्तात् ॥ नव्यास्तुसमस्तनञ्स्थले आरोपविषयत्वमेवनञर्थमन्यंते यथामंजूषायां । "घटो नास्तीत्यादावभावस्यविशेष्यतयाबोधान्नञोवाचकत्वम् । नानूयाजेष्वित्यादौसप्तम्याः साधुत्वार्थंद्योतकत्वमपि । आरोपितानूयाजेषुयजतिष्वितितदर्थः भेदेप्रतियोगित्वेनान्वयेनानूयाजभिन्नेष्वित्यर्थेसप्तम्यनुपपत्तिः । आरोपविषयत्वतत्रनञ्द्योत्यमतएवाघट इत्यादिवदुत्तरपदार्थप्राधान्यं । अनुदराकन्येत्यादावप्यल्पत्वादिनोदराभावमारोप्यनञ्समभिव्याहारे आरोपितोदरबुद्ध्यातन्मूलाल्पत्वादौविश्रमः । अद्विज इत्यादौच तद्भेदमूलकमारोपित प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमितिभेदेविश्रांतिः । असंदेहइत्यादौचारोपितःसंदेहइतिबोधः । भेदसंबंधेनारोपितत्वज्ञानाच्चतदत्यंताभावप्रतीतिः । असमस्तेत्वभावोनञर्थः । सद्विधा—अत्यंताभावोभेदश्च । तत्रतादात्म्येतरसंबंधाभावआद्यः । तादात्म्याभावोऽन्त्यः । तादात्म्यमतिरिक्तंतद्वृत्त्यसाधारणधर्मरूपंवेत्यन्यत् । समनियताभावस्थलेएकस्यानेकप्रतियोगित्ववदनयोर्घटादिप्रतियोगिकत्वमपि । तत्राद्यस्तिङंतार्थक्रियान्वय्येव । असमस्तनञर्थात्यंताभावविशेष्यकबोधेतिङ्समभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् अतएवत्वंनासिघटौ नस्तइत्यादौपुरुषादिव्यवस्था ॥ तिङन्तसमभिव्याहृतनञोत्यंताभावार्थकत्वमेव । अयमेव प्रसज्यप्रतिषेधइत्युच्यते । प्रसज्यविधायविहितस्यप्रतिषेधइतितदर्थः । नञ्सूत्रेभाष्येतुप्रसज्यक्रियागुणौततःपश्चान्निवृत्तिंकरोतीत्युक्तम् । तेनगुणाभावबोधेपिप्रसज्यप्रतिषेधइति लभ्यते । नास्माकमेकंप्रियमित्युदाहरणम् । अत्रहिएकप्रियप्रतिषेधेबहुप्रियप्रतीतिः नसंदेह इत्यादौचसंदेहाभावप्रतीतिः संदेहस्यगुणत्वात् । सर्वत्रक्रियाप्रतिषेधेहिगुणपदोपादानंभाष्ये ऽनर्थकंस्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधोसौक्रिययासहयत्रनञित्यत्रक्रियाग्रहणंगुणस्याप्युपलक्षणमिति बहवः ॥ अन्त्योघटःपटोनेत्यादौ ॥ अत्रारोपितपटाभिन्नोघटइतिबोधः । नञ्द्योतकएव ।

एवंचसमानविभक्तिकत्वंसिद्धम् । घटभेदबोधस्त्वार्थः । तत्समनियतत्वात् । घटत्वाभावबोधोपितत्राऽर्थः ॥ कःपुनरसौनञर्थविशिष्टइतिप्रश्ने "निवृत्तपदार्थक" इतिभाष्ये उक्तम् ॥ "निवृत्तःपदार्थोमुख्यब्राह्मण्यंयस्मिन्सक्षत्रियादिरित्यर्थः । सादृश्यादिनाऽध्यारोपितब्राह्मण्योनञ्द्योतिततदवस्थइत्यर्थ" इतिकैयटः ॥ प्राचीनोक्तमर्थांतरंतुभ्रांत्यैवेतिस्पष्टं भाष्यविदां ॥ किंच "प्रतियोग्यभावौतुल्ययोगक्षेमा" वितितान्त्रिकोक्तेर्नञ्वाच्यभेदस्य विशेषणतानयुक्ता । यत्रप्रतियोगिनःप्रकारतातत्रैवतदभावस्यापिसा यत्रतस्यविशेष्यतातत्रैवतदभावस्यापिसेतितदर्थः । बाधबुद्धिप्रतिबंधकतापियथानुभवंकल्प्येतिन तदनुरोधेन ऋष्यनुभवसिद्धबोधान्यथाभाव उचितोऽनेनैव न्यायेनप्रतियोग्यधिकरणमेवाभावाधिकरणमिति बोध्यमितिदिक् ॥ तत्रप्रतिषेधेद्वयीगतिः—प्रतिषेधंदृष्ट्वापश्चादुत्सर्गस्यतद्विषयत्वाभावज्ञानेप्रामाण्यग्रहइत्येका । एवमुत्सर्गापवादस्थलेपि ॥ तदुक्तंहरिणा—ब्राह्मणानांश्रुतिर्दध्निप्रक्रांतामाठरंविना ॥ माठरस्तत्संबंधात्तत्राचष्टेयथार्थतामिति ॥ दधिब्राह्मणेभ्यइत्यादौ माठरवर्जमेवदधिदानमुपक्रांतम् ॥ उत्तरकालंतत्कंमाठरायेत्येतत्तस्ययथार्थत्वं गमयतीतिभिन्नवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानंबाधइति पुञ्जराजः ॥ उत्सर्गस्यापवादनियम-

निषेधानामेकवाक्यतेत्यपरा । तदुक्तम्–अनेकाख्यातयोगेपिवाक्यंन्याय्यापवादयोः । एकमेवेष्यतेकैश्चिद्भिन्नरूपमिवस्थितम् । नियमःप्रतिषेधश्चविधिशेषस्तथासतीति । न्याय उत्सर्गः ॥ आपाततोभिन्नवाक्यत्वावभासेपिसर्वस्याप्युत्सर्गस्य विशेषविधिनियमनिषेधविध्याकांक्षानियमेन तल्लाभेवाक्यैकवाक्यतातयोः । तदलाभेतुस्वार्थएवपर्यवसानम् । एकवाक्यताचेत्थम्–यतोमाठरायतक्रमतस्तदतिरिक्तेभ्योदधीत्येवेतीत्यलम्'' एवमादिदर्शितम् ॥ इत्थंचैतन्मतानुरोधेन विचारेप्यनुदरेत्यादावल्पत्वादाविवस्थूलादिवाक्येषूभयधर्माश्रयत्वेन स्थौल्याद्यभावमारोप्यनञःप्रयोगे आरोपितस्थौल्यादिबोधेन केवलस्थौल्याद्यभावेविश्रमः ॥ अद्विजइत्यादिवत्प्राकृतस्थूलादिवस्तुभेदेवैषः ॥ किंच प्रतियोग्यभावयोःसमानयोगक्षेमतायास्तांत्रिकैः कथनात्प्रतियोग्यधिकरणमेवाभावाधिकरणमितिस्वीकारेण ब्रह्मणिस्थौल्याद्यधिकरणताप्यापततति ॥ ननु वायौरूपाभावव्यवहारान्नैवमितिचेन्न । वस्तुतोहि ''सर्वंसर्वमयं'' इतिनृसिंहोत्तरतापनीयादिश्रुत्या वायौसतोरूपस्य तिरोभावस्यैवतत्ररूपाभावपदाभिलप्यत्वात् ॥ अन्यथातत्कार्ये तेजस्यपितन्नोद्भवेत् । अतोबीजावस्थायांफलपुष्पादेरननुभवेपिवृक्षावस्थायां तदनुभववत्तेजोवस्थायां रूपानुभवइतिवायौप्रतियोग्यधिकरणतानानुपपन्ना ॥ अपिच तार्किकचरणशरणीतरणेप्यन्यत्रसतएवरूपस्यवायावभावात् अत्यंतासतोऽभावस्याप्यस्वीकारात्काणादसूत्रेगेहेसतएवघटादेः प्रतिषेधार्हताकथनाच्चान्यत्रसतएवस्थौल्यादेरत्रप्रतिषेधोवाच्यः । तच्चसर्वात्मनातवासंभवि ॥ किंचब्रह्मणिविशेषणतयाविशेष्यतयावाऽभावस्थितिः प्रतियोगिनिष्ठाधेयतावच्छेदकसंबंधसत्वंचापद्यतएवेति सविशेषतानपायाच्छ्रौतधर्मैरेवतामुररीकुरु ॥ अथमीमांसकपदावलंबादभावस्याधिकरणात्मकत्वमितिचेत्तथापि सतएवनिषेधः सविशेषताचाशक्याऽपाकर्तुम् ॥ तत्प्रतियोगिकत्वस्याधिकरणतावच्छेदकसंबंधविशेषादेश्चब्रह्मणिसत्वस्यावश्यवाच्यत्वात् ॥ केवलाभावस्वरूपत्वेशून्यवादो दुष्परिहरः ॥ किंचप्रतिषेधेद्वयीगतिर्दर्शिता । तत्राद्यपक्षे ''अस्थूलमनणु अचक्षुः इत्यादौ महतोमहीयस्त्वमणोरणीयस्त्वंविश्वतश्चक्षुष्ट्व''मित्यादिकमलौकिकंनप्रतिषिध्यते किंतु लोकप्रसिद्धमेवस्थौल्यादिकमपि ॥ श्रौतालौकिकधर्मेषुनिषेधाविषयत्वनिश्चयात्प्रामाण्यग्रहः ॥ बहुसंमतेमुख्येद्वितीयपक्षेतुयतउक्तरीतिकंविधीयतेतोऽणुत्वादिन्यधिकरणस्थौल्यादेरेकदेशिचक्षुरादेश्चैवप्रतिषेधइत्येकवाक्यता ॥ नियमः प्रतिषेधश्चविधिशेषस्तथा सतीतिहर्युक्त्यानिषेधस्योपसंहारानपेक्षत्वोक्तिर्निरस्ता ॥ (नञित्युपलक्षणंनिषेधार्थकपदान्तरस्यापि) इतितुत्वयैवकथनादस्थूलादिवाक्यविचारेण ''निष्कलंनिष्क्रिय'' मित्यादिकमपि ''आनंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति ॥ ममैवांशः'' इत्यादिभिः ''आसीनोदूरंव्रजति । भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच'' भीष्मपर्वाष्टमाध्याये (श्लो० १७) सप्रभुःसर्वभूतानांविभुश्चभरतर्षभ ॥ संक्षेपोविस्तरश्चैवकर्ताकारयिता हरिरित्यादिभिश्चसहैकवाक्यतयालोकवत्पूर्णत्वविभुत्वविरोधिविभागपरिच्छिन्नक्रियादिप्रतिषेधपरतयाव्यवस्थापितंवेदितव्यम् । भीष्मपर्ववचनेकर्ताकारयितातथेत्यपिक्वचित्पाठःयच्च (नञसामान्यनिषेधकृत् स्वान्वयिताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यंताभावबोधक) इत्युक्तं

तदव्युत्पत्तिविजृंभितम् । यतएवमुक्त्यातादृशाभावोनञ्वृत्तिप्रतिपाद्यइतिलभ्यते ॥ तदसंगतम् ॥ स्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभावेव्युत्पत्तिबललभ्यत्वात् ॥ एवंचासमस्तनञ्स्थलेकचिदियंव्युत्पत्तिर्विशेषज्ञानेसतिसामान्याभावज्ञानस्यतदभावव्याप्यवत्तामुद्रयाप्रतिबंधेनानुदयादंगीकृता ॥ अतएवनीलघटवदित्यत्रघटोनास्तीतिनव्यवहारः पीतघटोनास्तीतिव्यवहारोभवत्येव ॥ अन्वयितावच्छेदकस्यपीतरूपस्य तत्राभावात् ॥ अत्रान्वयितावच्छेदकस्याप्यभावएवप्रतियोगितयाऽन्वयः ॥ स्पष्टीकृतं चैतन्मंजूषायाम्—"अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंचाभावेव्युत्पत्तिबललभ्यम् ॥ नीलघटवदित्यत्रघटोनास्तीत्यव्यवहारात् ॥ पीतघटोनास्तीतिव्यवहाराच्च ॥ ध्वनितंचेदंविरामोऽवसानमित्यत्रभाष्ये ॥ अतएववायौरूपंनास्तीतिप्रतीत्यासामान्यभावसिद्धिः ॥ विशेषाभावकूटस्यततोबोधासंभवात् ॥ अन्वयितावच्छेदकशब्देननञर्थान्वयिविशेषणमुच्यते ॥ यथापीतघटइत्यत्रपीतरूपं ॥ प्रतियोगितावच्छेदकं चतत्रापि घटत्वमेव ॥ विशिष्टबोधेविशेष्यवृत्तिधर्मस्यैवप्रतियोगित्वादाववच्छेदकत्वात् ॥ तदवच्छिन्नाप्रतियोगिताचपीतेत्यादिविशेषणबलात्पीतघटव्यक्तिनिष्ठैव ॥ विशिष्टंचप्रधानाज्जात्यंतमतिरिक्तम् ॥ सर्वथातिरिक्तत्वेतुवैशेषिकाणांपदार्थविभागन्यूनतापत्तिः ॥ अतएवाभियुक्तैरन्वयितावच्छेदकेत्युक्तम् । नतुप्रतियोगितावच्छेदकेति ॥ यथाघटादिपदानांघटत्वादिनाशक्तावपिप्रकरणादिनाकासांचिदेवव्यक्तीनांबोधस्तथाप्रकृतेविशेषणबला" दितिग्रंथेन ॥ एवंच घटाःसंतीत्यादौयावद्घटासत्वेऽपिकासांचिदेवव्यक्तीनांयथासत्वंप्रकरणादिनाऽवगम्यते तथाघटानसंतीत्यादौतासामेवाभावस्तेन ॥ एवंचास्थूलमित्यादौप्रकरणादिना लोकदृष्टानामेवप्रतिषेधः ॥ प्रकरणादिनिर्णयस्तुतृतीयस्यद्वितीयेनस्थानतोपीतिविंशतिसूच्या सम्यग्दर्शितःपरमाचार्यपादैः ॥ पीतघटोनास्तीत्यादौपीतत्वादिकमिव "निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्चहीनः" इत्यादौगुनिश्चेतनात्मकत्वमेवान्वयितावच्छेदकंस्पष्टमेव ॥ समस्तासमस्तसर्वस्थलेष्वयमेवन्यायइतिहठेतु अज्ञोजीवइत्यादिकंनप्रयोक्तुंशक्येत । ज्ञानसामान्याभावस्यतत्राशक्यवचनत्वात् । इष्टापत्तौच "द्वावीशानीशौज्ञाज्ञौ" इत्यादेर्व्याकोपः ॥ एवं "अपशवोवाअन्ये" इत्यादिकमपिबाधितं स्यात् ॥ गवाश्वेतरखरकासरकरभादिषुपशुत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धतयासामान्यनिषेधस्याशक्यत्वात् ॥ इत्थममरादिशब्देष्वपिद्रष्टव्यम् ॥ किंच सार्वत्रिकत्वदुराग्रहेसतिव्युत्पत्तिशरीरघटकाभावपदेकिंबोधकोनञ् । सकिंभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमेवबोधयतिभावविरोधंवा? ॥ आद्ये आत्माश्रयानवस्थादयः । भेदात्यंताभावरूपार्थयोरबोधश्च ॥ अभावपदेविरोधार्थस्यबहुग्रंथेषुस्वीकृतत्वाद्द्वितीयश्चेद्व्युत्पत्तिशरीरएवव्युत्पत्तिभंगः ॥ अज्ञानमविद्येत्यत्रचज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावएवतावकन्यायात्सिद्ध्येन्नतुभावरूपमज्ञानम् ॥ तथाचापसिद्धांतः । एतेनाधर्मामित्रासितादिशब्देष्वप्यर्थासंगतिर्ज्ञेया ॥ तादृशस्थलेषुनञोविरोधबोधकत्वमेवेति तुदर्शितं—व्यासपादैर्योगसूत्रभाष्येद्वितीयपादे (सू० ५) "अनित्याशुचिदुःखानात्मसुनित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या" तिसूत्रव्याख्याने "अविद्यानप्रमाणंनप्रमाणाभावः किंतुविद्याविपरीतंज्ञानांतरमविद्येति" इतिज्ञानांतरमित्युक्त्यानञःसामन्यनिषेधकत्व-

मिहापास्तम् ॥ मंजूषाकारोपि" अज्ञानशब्देऽधर्मशब्दइवविरोध्यर्थकोनञ्, तेनभावपदार्थएवसस्सविषयइत्यन्यत्रविस्तरः । अभावपदेचविरोध्यर्थकएवसः । भावविरोधीत्यर्थः । एवंचाभावस्यभावप्रतियोगिकत्वमेव इत्याह ॥ तावकन्यायात्तुमित्रत्वावच्छिन्नाद्यभावएवबुध्येतेति "नामित्रोमित्राभावोनमित्रमात्रंकिंतुतद्विरुद्धःसपत्नः" इत्यादिव्यासभाष्यविरोधःस्पष्टएव ॥ किंचयेननाप्राप्ते नाविष्णुःपृथिवीपतिरित्यादौनञ्द्वयसमभिव्याहारेप्रकृतार्थदार्ढ्यस्यैवसर्वसंमतत्वात्तत्रापितावकव्युत्पत्तेर्व्यभिचारः । उक्तंच (अ० ५- पा० २ सू० २७) "विनञ्भ्यांनानाञौनसहे" तिसूत्रेमहाभाष्ये "द्वौहिप्रतिषेधौप्रकृतमर्थंगमयतः । ननसहहैवेति" इति ॥ एतदेवाश्रित्यमंजूषायाम् "अभावाभावइत्यादिव्यवहारोवर्वराणामप्रामाणिकएव ॥ घटाभावोनास्तीत्यादौतत्कर्तृकसत्तायाएवाभावप्रतियोगित्वम् । एवमेवनासहस्रदस्तत्रास्तेइत्यादावपिबोध्यं"इत्याद्यभिहितम् ॥ एवं"मथ्नामिकौरवशतंसमरेनकोपाद्दुःशासनस्यरुधिरंनपिबाम्युरस्तः । संचूर्णयामिगदयानसुयोधनोरू"इतिवेणीसंहारस्थभीमवाक्यादिषुकाकुसहकारेणनञामथनादिगतंनिश्चितत्त्वंद्योत्यतेइत्यप्युक्तम् । तत्रापि तद्व्यभिचारःस्फुटः ॥ इत्थं (अ० ८ पा० १ सूत्र० १०) "आबाधेचे" तिसूत्रेमहाभाष्ये "ननसुसु" इतिप्रयोगे "ननकरोतिसुसुजाजागर्तीत्येवमादिवाक्यैकदेशः" इति कैयटः ॥ एवमादौकाकभावेपितद्व्यभिचारः ॥ मंजूषाकारस्तुअत्रब्राह्मणोनास्तीत्यादावसमासस्थलेप्यभावार्थकतांनञोनिराचष्टे । यथाह—"आरोपितत्वमेवनञर्थइतियुक्तम् । अत्रब्राह्मणोनास्तीत्यादावपि एतद्देशाधिकरणिकारोपिताब्राह्मणकर्तृकासत्तेत्येवबोधः ॥ आर्थस्तुतदभावबोधः । अतएव तत्सदृशेतरसत्ताप्रतीतिः" इत्यादि ॥ सर्वत्रतादृशाभावमात्रबोधकत्वनियमेऽब्राह्मणइत्यादौसादृश्यावगमोऽपिनस्यात् नचतत्र तत्प्रत्ययआर्थइतिवाच्यम् । नञ्सूत्रादिभाष्यविरोधात् तत्रतादृशस्थलेषुतथार्थकतायाएवसिद्धेः ॥ किंच (अ० २ पा० २ सू० ६) "नञ्सूत्रएवभाष्ये" भवतिचैवंजातीयकानामप्येकस्यप्रतिषेधेनबहूनांसंप्रत्ययः तद्यथा ननएकंप्रियं ननएकं सुखमिति" इत्युक्तम् ॥ व्यस्तस्थलेनञःक्रियायामेवान्वयादरेऽत्रास्तिक्रियामात्रस्यप्रियादेर्वाप्रतीयेताभावमात्रम् नतुबहुत्वादिकम् ॥ इत्थंचास्थूलादिवाक्येष्वस्थूलादिपदानां "अच्छायं अवायु अचक्षुष्कं" इतिबहुव्रीह्यंतपदप्रायपाठात् नास्तिस्थूलोयत्रेत्यादिरर्थोनिश्चीयतेऽतोऽत्रब्राह्मणो नास्तीत्यादौ ब्राह्मणादिनिषेधात्तदितरसत्तेव लोकदृष्टस्थौल्यादीनां निषेधादलौकिकगुणगणसत्तातत्रसिध्यति ॥ नञोविरोधार्थताऽऽदरेत्वज्ञानमित्यत्रयथार्थज्ञानविरुद्धज्ञानांतरमिव लोकदृष्टस्थूलादिवस्तुविरुद्धधर्मकंतदलौकिकत्वादुभयधर्माश्रयत्वाच्चेतितादृशवाक्यार्थोनिरवद्यः ॥ अणुर्बृहत्कृशःस्थूलोगुणभृन्निर्गुणोमहानित्यादिर्भारतीयविष्णुसहस्रनामवाक्यादिरूपास्मृतिरप्येवमर्थेऽनुग्राहकावेदितव्या । नैयायिकास्तु भूतलेघटइत्यत्रभूतलवृत्तिर्घटाभाव इतिबोधेभूतलनिरूपितस्य सप्तम्यर्थवृत्तित्वस्य स्वनिष्ठयाप्रतियोगितानिरूपकतयाऽन्विते नञर्थेघटाभावेऽन्वयः ॥ तादृशवाक्येभ्योभूतलनिवृत्तिर्घटाभाव इत्यादिघटाद्यभावधर्मिकभूतलादिवृत्तित्वप्रकारकशाब्दानुभव इवतात्पर्यरूपकारणवशाद्घटोभूतलवृत्तित्वाभाववानित्यादिर्घटादिविशेष्यकभूतलादिवृत्तित्वप्रकारकबोधोपि-

भवत्येव ॥ भूतलादिवृत्तित्वंचवस्त्वंतरादौप्रसिद्धम् ॥ ईदृशबोधानङ्गीकारेभूतलेनघटइत्यादिवाक्यजन्यस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितबोधस्यभूतलेघटइत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यकभूतलाधेयत्वप्रकारकबाधविरोधितासर्वानुभवसिद्धानोपपद्येत ॥ नहिघटाभावधर्मिकभूतलवृत्तित्वप्रकारकंज्ञानंघटधर्मिकंभूतलवृत्तित्वप्रकारकज्ञानंविरुणद्धि; ग्राह्याभावानवगाहित्वात् किंतुघटोभूतलवृत्तिरितिज्ञानस्यघटोनभूतलवृत्तिरित्येवज्ञानंप्रतिबंधकंग्राह्यभूतलवृत्तित्वाभावावगाहित्वात् ॥ तादृशबोधानंगीकारे "प्रतियोग्यभावान्वयौतुल्ययोगक्षेमा" विति-नियमानुरोधी "नञ्पदंविनायत्रधर्मिणियस्यविशेषणतयाभानंयादृशंसमभिव्याहाराद्भवति तादृशसमभिव्याहारस्थलेनञ्सत्वेतत्रधर्मिणितदभावःप्रतीयत" इत्यनुभवोऽपलप्येत ॥ एवंचनञर्थाभावेऽनुयोगितयाघटाद्यन्वयबोधोपपत्तयेनामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिशरीरेनिपातातिरिक्तेतिनामविशेषणमावश्यकम् ॥ एवंनपचतिचैत्रइत्यादौचैत्रादिषुनञर्थपाककृत्याद्यभावस्य चैत्रस्यनधनमित्यादौधनादिषुनञर्थचैत्रस्वत्वाद्यभावस्यचानुयोगितयाऽन्वयार्थं घटोनपटइत्यत्रनञर्थभेदस्यघटादावनयोगितयापटादौप्रतियोगितयाऽन्वयार्थं चतत्रतदावश्यकम् । एवंक्रियानामार्थयोरपिविभक्त्यर्थमंतराकृत्यैवान्वयबोधः अतएवराजापुरुषःभूतलंघटइत्यादौपुरुषाद्यंशेराजभूतलादेःस्वत्वाधेयतासंबंधेनतंडुलःपचति चैत्रःपच्यत-इत्यादौचकर्मत्वकर्तृत्वादिसंबंधेन-तंडुलचैत्रादौपाकादेः स्वकर्मत्वस्वकर्तृकत्वादिसंबंधेनपाकाद्यंशेवातंडुलचैत्रादेरन्वयबोधः ॥ निपातातिरिक्तत्वादिविशेषणादेव भूतलेनघटः-घटोनपटइत्यादौघटादेर्नञर्थाभावेन मुखंचंद्रइवेत्यादौ मुखचंद्रादीनामिवार्थसादृश्यादिनान्वयबोधोभवत्येव ॥ एवं "नकलंजंभक्षये" दित्यादौनैयायिकमतेनञुपस्थाप्येनबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वादिरूपविध्यर्थाभावेन धात्वर्थभक्षणादेरनुयोगितया गुरुमतेतुविध्यर्थापूर्वांशे विशेषणतयाऽनुमितेन नञुपस्थाप्याभावेन धात्वर्थभक्षणादेःप्रतियोगितयाऽन्वयोबोध्यः" ॥ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे घटोननीलइत्यादौनञानीलाद्यभेदाभावएवप्रत्याययिष्यते नतुनीलादिभेदः यादृशसमभिव्याहारस्थले येनसंबंधेनयद्धर्मिणियेनरूपेणयद्वत्वं नञसत्वे प्रतीयतेतादृशस्थले नञातद्धर्मीणि तादृशसंबंधावच्छिन्नतादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् प्रतियोग्यभावान्वयौचेत्यादेरप्ययमेवार्थः ॥ एवंचनञोभेदबोधकत्वं नकुत्रापिसंभवति । अनीलंघटमानयेत्यादौघटपदसामानाधिकरण्यानुरोधेनानीलपदस्य-नीलभिन्नपरतया नञोभेदवत्येवलक्षणायाउपगंतव्यत्वात्" नीलोघटइत्यादावभेदस्यप्रकारतावादिमतेघटरूपेधर्मिणिस्वरूपसंबंधेन नीलाभेदत्वेनरूपेणनीलाद्यभेदोभासते ॥ तत्रनञ्समभिव्याहारे घटेस्वरूपसंबंधावच्छिन्ननीलाभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोभासते ॥ घटःपटइत्यादौत्वयोग्यत्वादेवनान्वयः ॥ संसर्गतामते नीलोघटइत्यादावभेदसंबंधावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारता निरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालीबोधोभवति ॥ तत्रनञ्समभिव्याहारेऽभेदसंबंधावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोघटेनञाबोध्यते ॥ यत्रचायोग्यत्वादिनाघटःपट इत्यादावभेदोनसंभवति तत्रनञ्समभिव्याहारेघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावःस्वरूपेणैवनञाबोध्यते । अनीलमित्या-

दिसमासस्थलेपूर्ववदेवलक्षणाबोध्या ॥ भूतलेघटइत्यादौस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताघटेभासतेतत्रनञ्समभिव्याहारेस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृ-
त्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोघटेभासतइतिमन्यंते ॥ स्पष्टंचैतत्सवंव्युत्पत्तिवादा-
दिषुइत्थंकारमेतन्नयेपिक्वाचित्कएवतावकन्यायः । अभावस्यक्वचिदनुयोगितयाक्वचित्प्रति-
योगितयाचान्वयस्वीकारात् ॥ स्वान्वयितावच्छेदकेत्यादिनियमस्यसार्वत्रिकत्वेतु भूत-
लेनघटः घटोनपटः चैत्रस्यनधनमित्यादौभूतलघटधनादेरनुयोगितयाऽन्वयिनोऽप्यभावो-
ऽवगम्येत ॥ अतोघटोनेत्यादिकेवलप्रतियोगिघटितवाक्येष्वेवसइतिरमणीयम् ॥ अस्थू-
लादिवाक्यानितु एतद्वैतदक्षरमित्याद्यनुयोगिबोधकपदघटितानीतिनतत्रतदवकाशःसोन्द-
डादयस्तुवह्नित्वेनघटोनास्तीत्यादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमप्युरीकुर्वंति तन्मतेक्वास्य-
न्यायस्यैकांतिकत्वावसरः । अथप्रागुक्तरीतिकातिप्रसंगवारणायान्वयिपदंप्रतियोगिमात्र-
परमितिचेत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकइत्यापत्त्याऽऽत्माश्र-
यादिर्दुर्निवारइतिदिक् ॥ मीमांसकमतेऽपिनायंन्यायःसार्वत्रिकःशक्योवक्तुं ॥ बहुश्रुति-
सूत्रासामंजस्यप्रसंगात् ॥ तद्यथा "तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशे, नार्चिः तस्मादर्चिरेवाग्नेर्न-
क्तंददृशे, नधूमः" इत्यत्र दिवानक्तमर्चिर्धूमयोर्दर्शनसामान्यस्याभावेत्वदुक्तरीत्या वक्त-
व्येपि दूरदर्शनदूरदर्शभूयोयोरेवाभावस्तत्रसिद्धांतितःप्रथमस्यद्वितीयेपादेऽर्थवादाधिकरणे
(सू० १२) "दूरभूयस्त्वात्" इतिसूत्रेजैमिनिना ॥ तथा "नचैतद्विद्मोवयंब्राह्मणा-
वास्मःअब्राह्मणावा" इत्यत्रतवज्ञानसामान्याभावप्रसंगेपिनिश्चयरूपस्यज्ञानविशेषस्यैवा-
भावोगम्यते । नतुसंशयरूपस्य अन्यथाप्रवरानुमंत्रणापार्थ्यापातात् ॥ संशयबीजंचतत्रैव-
(सू० १३) "स्त्र्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनम्" इतिदार्शितम् ॥ नचविदिर्यथार्थ-
ज्ञानार्थ एवेतिभ्रमितव्यम् "अविदितपरमानंदो वेत्तिनरो विषयमेवरमणीय" मित्यादाव-
यथार्थज्ञानेपितस्य शंकराचार्यादिभिःप्रयोगेण भीमसेनोक्ते ज्ञानसामान्यएव तच्छक्तेर्निर्धा-
रात् ॥ एवं "देवावैदेवयजनमध्यवसायदिशोनप्रजानन्" इतिदिक्प्रज्ञाननिषेधः शबरा-
दिभिः (सू० १०) "गुणवादस्तु" इतिसूत्रंगौणीसाधकंमन्वानैर्गौणःस्वीक्रियते । यथोक्तं
तद्भाष्ये "कथमसति दिङ्मोहेदिङ्मोहशब्दः ? इति । उच्यते—अप्राकृतस्य बहोःकर्मसमूह-
स्योपस्थितत्वाद्गौणो मोहशब्दोऽवधारणावकाशदानादिभिर्ज्ञापयतीतिगौणता" इति ॥
तवव्युत्पत्त्यातुदिक्प्रज्ञानस्यैवाभावःसर्वात्मनावाच्यः ॥ यद्यपीहसिद्धांतेत्राऽन्यएवपंथास्त-
थापिशबरादीनामयमत्राशयइत्यनूद्यते ॥ इत्थं दशमस्याष्टमेपादेऽपि बहूनिनिषेध-
वाक्यानिविचारितानि तत्रापि "दीक्षितो नददातिनजुहोती" त्यादौ दानहोमादेरव-
च्छेदकावच्छेदेनाकरणनिराकरणपुरःसरंपर्युदासमाश्रित्यतद्विशेषविषयतयानिषेधो निर्धा-
रितइति संक्षेपः ॥ एवकारममीषांमतरीत्याप्यस्थूलादिवाक्येषुलाघवात्पर्युदासमाश्रित्य
"नानूयाजेषु" इत्यादाविव लोकप्रसिद्धस्थूलादिवस्तुभेदः "अपशवोवा अन्येगोअश्वेभ्यः"
इत्यत्रनञन्वयितया सामान्यतःपशुशब्दस्योपादानेपि प्रशस्तपशुत्वंप्रतिषेधइवकार्यभाव-
निर्वाहकाणां नियताणुत्वादिवैयधिकरण्यकस्थौल्यादीनां प्रतिषेधोवासिद्ध्येदितिप्रियमेवनः ॥
ननु प्रबलप्रत्यक्षविरोधादेवतत्रपशुत्वसामान्याभावोऽशक्याश्रयणइतिचेदत्रापिश्रुत्येक-

समधिगम्येब्रह्मणि "अणोरणीयान्महतोमहीयान्" इत्याद्यलौकिकधर्मवत्ताबोधकसर्वाधिकस्वतःप्रमाणप्रत्यक्षनिरवकाशश्रुतिशतविरोधात्तथास्त्विवतिगुडजिह्विका ॥ एतच्चसर्वंतत्तन्नयानुसारेणवाक्यार्थविचारेप्यास्माकोब्रह्माप्राकृतनिखिलधर्मरूपतावादःसुस्थएवेत्यभिप्रेत्यदर्शितम् ॥ वस्तुतस्तुतत्तन्मतेसिद्धांतविरुद्धःकश्चिदंशःसूक्ष्मेक्षिकयाहेयएव ॥ अथकस्तर्हिसिद्धांतेनञर्थइतिचेद्व्यासेसमासेचसर्वत्रानुगतोलाघवात्तिरोभावएवनञर्थोव्याख्येयइतिप्रतिभाति ॥ द्वितीयस्कंधनवमाध्याये (श्लोक ३२) अहमेवासमेवाग्रइत्यत्रसुबोधिन्यांसर्वेषामभावानांतिरोभावानतिरिक्ततायाःस्वमतेकथनात् सर्वार्थनिर्णयनिबंधावरणभंगादिपुतत्रैवतेषामंतर्भावसाधनाच्च ॥ एवंच पुरुषसूक्तशांडिल्यविद्याबृहदारण्यकनृसिंहोत्तरतापनीयादिपु पुरुषएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यम् ॥ सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलान् ॥ इदंसर्वंयदयमात्मा ॥ सर्वंसर्वमयंसर्वेजीवाःसर्वमयाः;" "सर्वभूतेपुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि । ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति ॥ अनागतमतीतंचवर्तमानमतींद्रियम् ॥ विप्रकृष्टंव्यवहितंसम्यक्पश्यंतियोगिनः ॥" एवमादिश्रुतिस्मृतिपुराणैर्ब्रह्मरूपतयासर्वस्यसार्वात्म्येसर्वत्रसर्वसत्त्वेचवस्तुतःसत्यपियत्रयत्रयस्ययस्यद्रव्यस्ययद्यत्क्रियागुणयोर्वायदातिरोभावस्तदातत्रतत्रतत्तद्द्रव्यंसासक्रियासस्तगुणश्चनेत्युच्यते ॥ अतएवामदशायांघटेरागतिरोभावादरक्तइतिव्यवहारः पाकेननैल्यतिरोभावेत्वनीलइति ॥ पाकानुकूलक्रियातिरोभावेतु नपचतिचैत्रइति ॥ बीजदशायांतरोस्तिरोहितत्वान्नास्त्यधुनाऽत्रवृक्षइतिच ॥ नचवृक्षादेरसत्वमलकएवतदानीं व्यवहारइतिशक्यं असतउत्पत्त्ययोगात् । अन्यथाशशविषाणादेरपिकदाचिदुत्पादापातात् । उपादाननिरपेक्षतयैवोत्पादनस्यशक्यताप्रसंगात् । असताकार्येणकारणस्यसंबंधाभावापत्तेः संबंधस्यद्विनिष्ठत्वात् असंबद्धस्योत्पत्तिस्वीकारेवटबीजादेवपिचुमंदकुंदचंदनादेरुद्भवप्रसक्तेश्च ॥ अतोऽभिव्यंजनार्थमेवपुरुषादिप्रयत्नइत्यन्यत्रविस्तरः ॥ इदंचसकलंनकेवलमस्मद्ग्रंथेष्वेवापितुसांख्यादिग्रंथेष्वपि "असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् । शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्य" मित्यादिस्थलेवाचस्पतिमिश्रादिभिरपिप्रपंचितमितितत्प्रतितंत्रार्थोप्यनुकूलोनः ॥ तिरोभावश्चविद्यमानवस्तुनिष्ठजीवानुभवयोग्यताविरोधीधर्मः ॥ अतएवतिरोभावकालेलौकिकप्रमाणैर्नानुभवः ॥ तिरोभावस्यैवनञर्थतामभिप्रेत्य (अ० २ पा० २ सू० ६) "नञि" तिसूत्रेमहाभाष्ये "अथवापुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधानः । ननुचोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणमात्रस्यानयनंप्राप्नोतीति नैषदोषः; इदंतावदयंप्रष्टव्यः—अथेहराजपुरुषमानयेत्युक्तेपुरुषमात्रस्यानयनंकस्मान्नभवति । अस्त्यत्रविशेषः—राजाविशेषकःप्रयुज्यतेतेनैवंविशिष्टस्यानयनंभवति । इहापितर्हिनञ्विशेषकःप्रयुज्यतेतेननञ्विशिष्टस्यानयनंभविष्यति । कःपुनरसौनिवृत्तपदार्थकः । यदापुनरस्यार्थोनिवर्त्तते किंस्वाभाविकीनिवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी । किंचातः यदिस्वाभाविकी किंनञ्प्रयुज्यमानः करोतिअथवाचनिकी तद्वक्तव्यम् नञ्प्रयुज्यमानःपदार्थंनिवर्त्तयतीति ॥ एवंतर्हिस्वाभाविकीनिवृत्तिः ॥ ननुचोक्तं किनञ्प्रयुज्यमानःकरोतीति । नञ्प्रयुज्यमानःपदार्थंनिवर्त्तयति ॥ कथम् ? कीलप्रतिकीलवत् । तद्यथा—कीलआहन्यमानःप्रति-

कीलंनिर्हन्ति । यद्येतन्नञोमाहात्म्यंस्यान्नजातुचिद्राजानोहस्त्यश्वंबिभृयुर्नैत्येवराजानोब्रूयुः । एवंतर्हिस्वाभाविकीनिवृत्तिः ॥ न चोक्तं किंनञ्प्रयुज्यमानःकरोतीतिनञ्निमित्तातूपलब्धिः । तद्यथा=समंधकारेद्रव्याणां समवस्थितानांप्रदीपनिमित्तंदर्शनंनचतेषांप्रदीपोनिवर्तकोभवति । यदिपुनरयंनिवृत्तपदार्थकःकिमर्थंब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते एवंयथाविज्ञायेतास्यपदार्थोनिवर्ततइति । नेतिह्युक्तेसंदेहःस्यात् कस्यपदार्थोनिवर्ततइति । तत्रासंदेहार्थं ब्राह्मणशब्दःप्रयुज्यते । एवंचैतत्" इत्याद्युक्तम् ॥ अत्रनिवृत्तपदंभावक्तान्तम् ॥ निवृत्तिःपदार्थोयस्येतिभूषणादिसंमतव्याख्यानस्यादेरपिनिवृत्तिस्तिरोभावः ॥ अभावकल्पनेऽपिसनतिरोभावातिरिक्तोऽस्मन्मते ॥ वस्तुतस्तुनतद्व्याख्यानंभाष्यकाराभिप्रेतम् । तच्छैलीविरोधात् । "प्रतीतपदार्थकोलोकेध्वनिःशब्दउच्यत" इत्यादिषुपस्पशादिस्थलांतरेषुभावेक्तस्याव्याख्यानात् अन्यथाज्ञानपर्यायेष्वशब्दत्वमित्यापातात् अत्राग्रेऽनुपदं "अस्यार्थोनिवर्तते । अस्यपदार्थोनिवर्तते" इत्याद्युक्त्या कर्तरिक्तस्यैवनिश्चयसिद्धेश्च ॥ तथाचायं भाष्यार्थः ॥ नञर्थनिर्धारणायशंकते–नन्विति । ब्राह्मणमात्रस्येति । अभावे भेदेवानञर्थे वस्तुविशेषानुयोगिकस्याभावस्यभेदस्यवाप्रतियोगीब्राह्मण इत्यत्रब्राह्मणशब्दार्थःस्यादतएवमितिशंकाशयः ॥ मात्रशब्देनच क्षत्रियादेर्ब्रह्मबंधोश्चानयनं नस्यादितिभावः ॥ नञ्विशिष्टस्येति । यथाराजशब्दार्थसंबद्धस्यानयनं तथानञर्थतिरोभावविशिष्टस्य तिरोहितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्ब्रह्मबंधोश्चेत्यर्थः ॥ नञर्थमेवस्पष्टयितुंपृच्छति । कःपुनरसाविति । असौ नञर्थविशिष्टप्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तःकःसमासार्थइत्यर्थः ॥ अभावएवनञोऽर्थःप्रसिद्धोऽतउत्तरपदार्थस्यब्राह्मण्यादेर्भावस्यतदभावस्यच विरोधान्नञर्थविशिष्टउत्तरपदार्थःकथंस्यादितिभावः ॥ उत्तरयति–निवृत्तपदार्थकइति ॥ पस्पशाह्निके "अथसिद्धशब्दस्यकःपदार्थः" इत्यादिस्थलइवात्रपदार्थशब्दोर्थमात्रेरूढःनिवृत्तस्तिरोहितः पदार्थउत्तरपदबोध्योर्थोयस्मिन्सइत्यर्थः ॥ अयंभावः–शब्दाहितिरोहितआविर्हितेचार्थेतुल्यतयाप्रवर्तंते ॥ अन्यथानलोभूद्युधिष्ठिरोभूदित्यादिनव्यवह्रियेत । सर्वथोत्तरपदार्थाभावेचतस्यप्राधान्यमपिनस्यात् । नञ्वाचकस्यविशेषणंस्यात् ॥ अतोनञ्समासस्थलउत्तरपदंतिरोहितत्वार्थबोधकम् । तस्यतथात्वद्योतकश्चनञ् ॥ इत्थंनञर्थविशिष्टस्यनिवृत्तपदार्थेनिर्णीते निवृत्तिरेवनञर्थइत्यर्थात्फलति निवृत्तिश्चतिरोभावः । पूर्वंतत्रसतितदानीमप्यन्यत्रविद्यमानेनिवृत्तिव्यवहारात् ॥ तद्यथा–निवृत्तकृषीवलोऽयंग्रामः, निवृत्तविद्योदेवदत्तइति ॥ अयंचतिरोभावोवस्तुनानात्वनिर्वाहायभगवदिच्छाकृतोवस्तुस्वभावसिद्धएवनञाद्योत्यतेनतुपारिभाषिकोवचनबलात्क्रियतइतिसाधयितुंपृच्छति । यदापुनरिति । किंत्वयंतिरोहितस्यब्राह्मणपदार्थस्यनञातिरोभावोद्योत्यते । अथस्थितस्यैवब्राह्मण्यस्यनञानिवृत्तिःक्रियते मंत्रेणैवविषादिसामर्थ्यस्येतिप्रश्नः ॥ किंनञ्प्रयुज्यमानइति । एकएवाराच्छब्दोदूरादूरार्थाविवतिरोहितातिरोहितयोस्तुल्योब्राह्मणशब्दएवातिरोहितब्राह्मण्यं प्रक्षमवर्णंतिरोहितब्राह्मण्यंक्षत्रियादिकंच वक्ष्यति ॥ प्रकरणादिकंचतत्रतत्रार्थेतात्पर्यग्राहकंभविष्यतीतिनास्तिनञोव्यापारइत्यर्थः ॥ नञ्प्रयुज्यमानःपदार्थंनिवर्तयतीति । ब्राह्मणादिपदार्थंतिरोहितंगमयतीत्यर्थः ॥ केवलोब्राह्मणशब्दोहिप्रयुज्यमानःप्रसिद्धिवशादतिरोहित-

ब्राह्मण्यकमेवप्रत्याययति । नञ्समभिव्याहृतस्तुतिरोहितब्राह्मण्यकम् ॥ यथाप्रतिष्ठत इत्यत्रतिष्ठतिरेवगत्यर्थकस्तथापिसकेवलःप्रयुक्तोगतिविराममेवबोधयेदतः प्रस्थानबोधनाय-तत्रप्रशब्दउपयुज्यते। तथोत्तरपदस्यतिरोहितार्थकताबोधनायनञ्। केचित्तु भाष्ये शब्दस्य-पदार्थप्रत्ययपरतालक्षणयाऽऽश्रित्यनञ्पदार्थप्रत्ययंनिवर्तयतीतिव्याचक्षते । तथाव्याख्या-नेऽपिप्रत्ययस्यैवकेवलब्राह्मणादिशब्दप्रयोगेभावोनञ्प्रयोगेचाभावोगम्यते नतुपदार्थस्येति-नञ्समासेउत्तरपदार्थस्याप्रतीतिरूपस्तिरोभावएवफलति ॥ यदिचसर्वथोत्तरपदस्यार्थ-प्रत्ययंनञ्निवर्तयेत्तदास्वयमपिकस्यविशेषणंस्यात् । अब्राह्मणोऽपटइत्यादौचाविशेषोऽर्थ-स्यस्यादतस्तिरोहितार्थपरतैवयुक्ता ॥ ननुशब्दाआविर्भूतार्थमेवस्वभावाद्बोधयंति । केवल-ब्राह्मणशब्दप्रयोगेप्रकटब्राह्मण्यकएवार्थोगम्यते; अतःस्वभावसिद्धामाविर्भूतार्थपरतामुत्तर-पदस्यनञ्निवर्तयेदित्याशंकांदृष्टांतेनपरिहरति–कीलप्रतिकीलवदिति ॥ एकस्मिन्नेवकाष्ठे । पूर्वंकीलविशेषवैशिष्ट्येसत्यपितत्राहन्यमानःप्रतिकीलःपूर्वंकीलमुत्खायस्ववैशिष्ट्यंयथातत्र प्रत्याययतितथाचकेवलब्राह्मणादिशब्दानामाविर्भूतार्थपरत्वेपितेषुसंबध्यमानोनञ्प्रादुर्भावां-शमपहृत्यस्वार्थतिरोभाववैशिष्ट्यंतदर्थेप्रत्याययति ॥ काष्ठस्थानमुत्तरपदार्थः पूर्वकीलस्था-नआविर्भावः प्रतिकीलस्थानेतिरोभावइतिभावः ॥ अथपदार्थंनिवर्तयतीत्यस्य तिरोहितं बोधयतीत्यर्थमबुद्ध्वा पदार्थमेवतिरोभावयतीति विपरीतार्थंचगृहीत्वाशंकते–यद्येतदिति । नकारप्रयोगेणैवशत्रुबलतिरोभावसंभवात् किंद्रव्यव्ययपरिश्रमसाध्ययासेनयेतिभावः ॥ नञ्समासस्थलेनञोद्योतकतैवेतिस्पष्टयितुमेतत्प्रश्नोपन्यासः ॥ तदेवस्पष्टयन्समाधत्ते-एवंतर्हीति । स्वाभाविकीनिवृत्तिः । तत्रतत्रतत्तत्तिरोभावोभगवत्क्रीडेच्छाकृतवस्तूनांस्व-भावहेतुकः । यथाक्षत्रियादौब्राह्मण्यादितिरोभावःक्षत्रियादिवस्तुस्वभावात्पतितादौतत्ति-रोभावश्चपातकादितिवस्तुस्वभावादितिभावः ॥ नञ्निमित्तातूपलब्धिः ॥ शब्दानांतिरोहि-तातिरोहितार्थयोरुभयत्रप्रवृत्तावपितिरोहितब्राह्मणाद्यर्थकोऽयंब्राह्मणादिशब्दइत्युपलब्धि-र्निर्णयोनञाजन्यतइत्यर्थः ॥ तिरोहितश्चपदार्थोन्धकारगतद्रव्यवद्वस्तुतःसन्नप्यनुभवा-गोचरोभवति । प्रदीपश्चयथातद्द्रव्यंयथास्थितमेवदर्शयति । तथानञपिशब्दद्वारासंबद्ध-स्तिरोभावविशिष्टतदर्थस्वरूपं यथास्थितमेवशाब्दज्ञानेविषयीकारयतीतितद्यथासमंधकार इत्यादिग्रंथस्याशयः ॥ एतेन "तत्तदर्थकाःशब्दाभिन्नाएवनञ्समभिव्याहारेतुतदर्थकोय-मितिज्ञायते इदमेवनञोद्योतकत्वंनञ्निमित्तातूपलब्धिरिति भाष्यस्यतत्समभिव्याहारे मुख्यब्राह्मणार्थकोनायं किंतुआरोपिततदर्थकोयमित्युपलब्धिर्निर्णयइत्यर्थः"इत्यादिविवरणं प्रत्युक्तम्; एकस्यापिब्राह्मणादिशब्दस्यनानात्वकल्पनेवृथागौरवात् नब्राह्मणइत्यादिविग्रह-वाक्येतस्यमुख्यब्राह्मणाद्यर्थतयासमासविग्रहवाक्ययोस्तुल्यार्थताभंगप्रसंगाच्च ॥ नचतत्रापि नञ्समभिव्याहारादारोपितार्थःसइतिवाच्यं प्रथमतः पदपदार्थज्ञानेनञोनेनपदेनसंबंध इतिबोधस्यपश्चादुदयात् । नञासहोच्चारणमात्रेणारोपितार्थतालाभेनब्राह्मणोमूर्खइत्यादाव-पितदर्थकःसस्यात् ॥ मन्मतेत्वाविर्भूतार्थबोधेपिनञाकीलप्रतिकीलन्यायेनविग्रहवाक्येप्या-विर्भावांशस्योद्वापइतितुल्यार्थता ॥ यदितुनामरूपव्याकरणकृतशक्तिसंकोचात्तत्रतत्रार्थे-एवतत्तच्छब्दस्यप्रसिद्धाशक्तिः । वस्तुतस्तुसर्वेसर्वार्थवाचकाइतिन्यायेनसर्वार्थेसर्वशब्दा-

नामप्रसिद्धासाऽतः क्षत्रियादिषुब्राह्मणादिशब्दाअप्रसिद्धिशक्तिका नञाद्योत्यंतइत्युच्येत तदातिरोहितब्राह्मण्याद्यर्थकास्तइतिमन्मतएवप्रवेशः ॥ एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ यदिपुनरिति । अर्थबोधनायैवहिःशब्दःप्रयुज्यते सचेत्तिरोहितः किमर्थमसौब्राह्मणादिशब्दःप्रयुज्यत-इत्यर्थः ॥ एवंयथेति । अस्यपदस्याभिधेयंतिरोहितमितियथाविज्ञायेतातस्तिरोभावविषय-प्रदर्शनार्थंतत्प्रयोगः ॥ केवलेनञिप्रयुक्तेसतितत्तिरोभावस्यबोधेपिकस्यपदस्याभिधेयं तिरोहितमितिनिर्णयोनस्यात् केवलाद्ब्राह्मणादिशब्दाच्चतिरोहितब्राह्मण्यादिरर्थोन निर्णी-येत; अतोऽसंदेहेनतिरोहितब्राह्मण्यइत्याद्यर्थबोधनार्थंनञ्विशिष्टोब्राह्मणादिशब्दःप्रयुज्यते एवंचैतत् एवमेवैतदित्यर्थः ॥ एवंच नञर्थतिरोभावविशिष्टब्राह्मणस्यबोधादुत्तरपदार्थप्राधा-न्येपिब्राह्मणमात्रस्यानयनंनप्राप्नोति आविर्हितब्राह्मण्यकस्य व्यावर्तनायैवनञ्प्रयोगादिति भावः । तस्मादब्राह्मणइत्यादौतिरोहितोब्राह्मणइत्यादिरर्थः ॥ अतएवपूर्वंब्राह्मणतया व्यवह्रियमाणेपिसुरापानादिनापतितेपश्चादब्राह्मणइति व्यवहारः ब्राह्मण्याख्यदेवताया-स्तत्रतिरोधानात् ॥ आरोपवादिनापिकिंब्राह्मण्यंतत्रतिरोहितमित्यवश्यंवक्तव्यम् । सतित-स्मिन्नारोपायोगात् ॥ तथासतितेनैवनिर्वाहे कृतमधिकयाऽऽरोपितत्वकल्पनया ॥ क्षत्रि-यादिशरीरेचब्राह्मण्यदेवतातिरोभावःस्वाभाविकइतितत्रापितथाप्रयोगः ॥ अतएवयत्रवि-श्वामित्रऋषभदेवपुत्रादिशरीरेकारणविशेषवशात्तस्या आविर्भावस्तत्रब्राह्मणोयमित्येवव्यव-हारो नत्वब्राह्मणोयमिति तिरोभावेसत्येवनञ्ःप्रयोक्तं शक्यत्वात् ॥ आधुनिकेष्वपि क्षत्रियादिषुयत्रदीक्षाकालावच्छेदेनतदाविर्भावस्तत्र "दीक्षितोयंब्राह्मण" इत्येवाध्वर्य्वादि-भिःप्रयुज्यते नत्वब्राह्मणइति ॥ अतएवव्रतस्थक्षत्रविड्वधेब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंस्मरंतियाज्ञ-वल्क्यादयः ॥ अतोदीक्षातिरिक्तकाले तेषुप्रयुज्यमानाब्राह्मणपदस्यापितिरोहितोब्राह्मण इत्यर्थः ॥ आरोपवादिनापिदीक्षाकालेतदाविर्भावस्ततएव पूर्वंतत्तिरोभावश्चवक्तव्यएवेति लाघवान्मन्मतमेवाद्रियताम् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियादीनां भगवन्मुखाद्यवयवसंभवब्रह्मक्षत्रादि-पदवाच्यदेवताविशेषरूपत्वम् "ब्रह्मणेब्राह्मणमालभेतक्षत्रायराजन्य" मित्याद्यनेकश्रुति-सिद्धंद्वितीयस्कंधे (अ० १ श्लो० ३७) ब्रह्माननंक्षत्रभुजोमहात्म्येत्यत्रसुबोधिन्यांश्री-मदाचार्यचरणैरवतारवादावल्यांब्राह्मणत्वादिदेवतावादेदशमेश्रीपुरुषोत्तमचरणैश्चपुरुतरप्र-माणयुक्तिपुरःसरंनिर्णीतमितिततोऽवधेयम् ॥ ननुतदाविर्भावकगर्भाधानादिसंस्कारशालिनि कुलशुद्धसर्वथातत्तिरोधायकसुरापानादिरहितेपितपःश्रुताद्यनुपलंभादब्राह्मणोयमितिप्रयु-ज्यते । नहितत्रतत्तिरोभावःशक्यवचनः तत्रापितिरोभावांगीकारेब्राह्मणपदार्थस्यैवानुपलं-भःप्रसज्येत अतोऽतिरोभावेपिकथंतत्रतथाप्रयोगइतिचेदेकदेशतिरोभावादितिजानीहि ॥ तथाहि यत्रसंपूर्णस्तदाविर्भावस्तत्राशेषतद्गुणानुभवः ॥ आविर्भावतारतम्याच्चगुणता-रतम्यं ॥ अतोशेषगुणसमुदायेशक्तोब्राह्मणशब्दःस्वशक्यसमुदायैकदेशेपिवर्तते । पूर्वेपंचालाउत्तरकोसलाइत्यादौपांचालादिशब्दइव ॥ अतोगुणसमुदायैकदेशस्ययस्य-यत्रतिरोभावस्तत्रतत्तिरोभावमादायैवाब्राह्मणादिप्रयोगोऽतोनास्मत्संमतनञर्थव्यभिचारः॥ एतदेवतत्रैवसूत्रेभाष्यकृताऽग्रेऽनुपदम् "अथवासर्वएतेशब्दागुणसमुदायेषुवर्तन्ते" इत्यादिनास्पष्टीकृतम् ॥ यद्यपिशरीरेतत्तद्देवतासन्निधानमेवब्राह्मणादिशब्दप्रवृत्ति-

निमित्तं तथापिसन्निधानस्याप्रत्यक्षत्वात्तत्कार्यतपःश्रुतादिगुणैरेवानुमेयत्वात्सन्निधानतारतम्यस्यापिगुणतारतम्यानुमेयत्वाच्चगुणसमुदायेपुवर्ततइत्युक्तम् ॥ अतस्तिष्ठन्मूत्रणाद्यनाचारवतिशुच्याचारतारूपस्यशक्यैकदेशस्यतिरोभावबोधकस्तथाप्रयोगोनतुलाक्षणिकः ॥ अतएवतत्र "एवमयंसमुदायेब्राह्मणशब्दःप्रवृत्तोऽवयवेष्वपिवर्तते । जातिहीने गुणहीनेच । गुणहीनेतावत् । अब्राह्मणोऽयम् यस्तिष्ठन्मूत्रयति । अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन् भक्षयति । जातिहीनेसंदेहाद्दुरुपदेशाच्चब्राह्मणशब्दोवर्तते" इत्याद्युदाहृतम् ॥ अत्रकैयटोपि "सर्वइति । तत्रयस्यैवगुणस्यस्वाभाविकीनिवृत्तिस्तस्यैवासौनञाद्योत्यते । अवशिष्टानांतुगुणानामर्थात्सद्भावोगम्यते । गुणशब्देनचात्रधर्ममात्रंपराश्रयमुच्यते ॥ यस्तिष्ठन्निति । तपःश्रुतयोरभावान्निंदयात्राब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्रजातिमात्रेऽवयवेसमुदायरूपारोपाद्ब्राह्मणशब्दप्रयोगोनञातुस्वाभाविकीतपःश्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते । नचभिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोराशंकनीयम् । द्वयोरपिसमुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण" त्याद्याह ॥ आरोपाग्रहेतुलक्षणयैवनिर्वाहादेतद्भाष्यंनात्यंतमुपयुज्येत ॥ उत्तरपदार्थैकदेशतिरोभावेपिनञ्प्रयोगस्यभाष्यकृतास्वीकारात्स्वान्वयितावच्छेदकेत्यादिनियमस्यव्यभिचारः सुतरामापन्नः । तादृशेसर्वथाब्राह्मण्याभावस्याशक्यवचनत्वात् ॥ केचित्वारोपितत्वमेवनञर्थमूरीकुर्वंति ॥ अपरेपुनरन्योन्याभावात्यंताभावभेदभिन्नमभावं ॥ तत्रनाद्यः भाष्याक्षरालभ्यत्वात् ॥ भाष्ये तुनञ्विशिष्टस्यनिवृत्तपदार्थकत्वस्थापनान्निवृत्तिरेवनञर्थः सिद्ध्यति ॥ आरोपस्तुननिवृत्तिपदस्यार्थः । आरोपितमितिवक्तव्येमाणवकेसिंहत्वंनिवृत्तम् शुक्तौरजतंनिवृत्तम् शक्यतावच्छेदकनिवृत्तिर्लक्षणेत्याद्यभिलापस्यापातात् ॥ किंचतद्वादिनाविवरणकृता "लक्षणाप्यसन्नयेइयमेवयत् आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तकस्यबोधः तत्रनञ्समभिव्याहारेनिवृत्तमुख्यब्राह्मण्यकोब्राह्मणशब्दार्थइतिबुद्धेआरोपिततत्कार्यकत्वंफलतीतिबोध्यम्" इत्युच्यते ॥ तथासतिभाष्यएवतथास्पष्टंकुतोनब्रूयात् ॥ किंच नञंविनापिसिंहोमाणवकइत्यादाविवकेवलब्राह्मणादिशब्देभ्योप्यारोपितब्राह्मण्यइत्यादिबोधस्यप्रकरणादिनासुखेनसंभवात्तद्योतनार्थंनञोऽनुपयोगाज्जगतिनञ्प्रयोगएवोच्छिद्येत ॥ लाक्षणिकप्रयोगेच्छायामसिंहमध्यापयाऽगंगायांघोषइत्यादिप्रयोगश्चापद्येत ॥ एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ तत्रैवाग्रे "जातिहीनेसंदेहाद्दुरुपदेशाच्चब्राह्मणशब्दोवर्तते" इत्यादिभाष्यपर्यालोचनेतुनञ्प्रयोगात्पूर्वंशुच्याचारतादिसमानधर्मदर्शनाद्भ्रमजनकदुरुपदेशाद्वाभ्रमादब्राह्मणआरोपितस्यब्राह्मण्यस्यनिवृत्तौसत्यामेवतद्बोधनायप्रत्युतनञ्प्रयोगोनतुनञ्विशिष्टप्रयोगकालेतत्रारोपप्रतीतेर्गंधोपीत्येवसिद्ध्यति ॥ अथैवंतर्हिनिवृत्तिपदलभ्यत्वाद्द्वितीयः पक्षोस्त्वितिचेन्मैवम्; अभावस्योत्तरपदार्थेविशेषणतयान्वयेऽब्राह्मणमित्यादौप्रागुक्तदिशाब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्रसज्येत ॥ नञोऽनर्थकत्वेब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः पर्यायताऽन्वाख्यानाच्चसाधुत्वमितियथाप्रसज्यते तथा विशेषणतयाऽन्वयेऽपिभेदवान्ब्राह्मणइत्येवबोधात्पर्यायतेवस्यात् ॥ विशेष्यतयाऽन्वयेतूत्तरपदार्थप्राधान्यंनस्यात्; तथाचप्रकृतभाष्यविरोधः ॥ अवर्षाः हेमन्तइत्यादौच हेमंतादिगतलिंगवचनेप्रसज्येयाताम् ॥ नानूयाजेष्वित्यत्रानूयाजशब्दात्सप्तमीचनस्यात् भेदेऽनूयाजशब्दार्थस्यप्रतियोगितयाऽन्वयात् ॥

अनेकमित्यत्रैकवचनंचनोपपद्येत एकभिन्नएकत्वायोगात् ॥ साधितंत्वेतदुत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्रैवभाष्ये ॥ अत्वंभवसिअयुवां भवथइत्यादौचपुरुषवचनव्यवस्थानस्यात् ॥ पूर्वपदार्थप्राधान्येचाव्ययत्वमापद्येत ॥ तुल्यार्थतयाऽव्ययीभावोवाऽनेनबाध्येतेत्यमक्षिकमित्याद्यसिद्धिः । निर्मक्षिकमित्यादावव्ययीभावस्यावकाशात् ॥ एतेन विशेषणंविशेष्योवा न्यायतस्त्ववधार्यतामितिनिरस्तम् । विशेषतस्तद्दूषणंचविवरणमंजूषादितोऽवसेयम् अतः पक्षद्वयापेक्षयातिरोभावोनञर्थइत्येवरम्यम् ॥ अभावधीस्तुलौकिकानांतत्वाज्ञानमूलिका । वस्तुतः सर्वेषामभावानांतिरोभावानतिरिक्तत्वात् ॥ अतस्तादात्म्यतिरोभावेभेदव्यवहारः संसर्गतिरोभावेऽत्यंताभावव्यवहारो लौकिकानामितिविवेकः ॥ घटोनास्त्यब्राह्मणइत्यादावारोपबोधस्तुसर्वानुभवविरुद्धः ॥ अत्यंतासदृशे तदारोपासंभवेन तत्रनञआरोपार्थकत्वासंभवादघटः पटइतिनोपपद्येत ॥ तादृशेप्यारोपस्यांगीकारे तु लोष्टेप्यब्राह्मणशब्दः प्रयुज्येतेतिसुडनपुंसकस्येत्यादिसूत्रभाष्यव्याकोपः ॥ तिरोभावस्यैवलौकिकैरभावत्वेनग्रहणात् "प्रतियोग्यभावौ समानयोगक्षेमा"विति तांत्रिकोक्तेर्नीलोघट इत्यत्रनीलपदार्थस्य तादात्म्येनघटेभानादनीलोघट इत्यत्रघटेतादात्म्यसंबंधावच्छिन्ननीलतिरोभावभानमनुभवसिद्धमारोपवादेनसंगच्छेत ॥ नेदंरजतमिदंरजतमितिज्ञानयोस्तुल्यविषयकतयाऽविरोधात्परस्परप्रतिबंधकत्वमपिनघटेतेतिदिक् ॥ नञोद्योतकत्ववाचकत्वयोरन्यतरपरिग्रहेतुनास्माकंनिर्बंधः ॥ वाचकत्वपक्षेप्युक्तादिग्रंथस्यकैश्चिद्योज्यमानत्वात् ॥ एवंचाव्ययीभावेपूर्वपदार्थप्राधान्यान्नञर्थतिरोभावस्यविशेष्यतया भानम् ॥ अमक्षिकमहिममित्यादौमक्षिकाणामत्रतिरोभावोहिमस्यसर्वथातिरोभावइत्यादिर्बोधः ॥ अन्यत्रोपलंभेपि स्थलविशेषेतिरोभावोऽर्थाभावः । लौकिकप्रत्यक्षानर्हतासाधकस्तिरोभावोत्ययः । कालविशेषमात्रोपलभ्यस्तिरोभावोऽसंप्रतिशब्दार्थइत्याद्यूह्यम् ॥ नञ्सूत्रविहितसमासस्तूत्तरपदार्थप्रधानएव एतत्तदोरित्यत्रानञ्समासग्रहणाज्ज्ञापकात् । असतिबाधकेप्रमाणानांसामान्येपक्षपातौचित्यात्तेनानेषोददात्यसः शिवइत्यादौचस्मायादिरूपंतत् ॥ बोधस्तुतिरोहितैतत्त्ववानित्यादिः । एषकिंपचोनददातितिरोहितकैस्पच्यस्तुददातीत्यादिबोधेबाधकाभावात् ॥ अनेकमन्यपदार्थइत्यत्रानेकंतिरोहितमेकमित्यर्थः ॥ एकत्वतिरोभाववदितिनञर्थविशेष्यकोबोधस्तुपाश्चात्योमानसः ॥ उत्तरपदार्थप्राधान्यादेकवचनम् ॥ द्वयोबहुषुच तिरोहितैकरूपत्वमस्त्येव ॥ द्वयोर्निर्देशेबहुनांबहुनिर्देशेद्वयोश्चसमासाभावापत्तेरनुगतेनतिरोहितैकत्वेनरूपेणनिर्देशः ॥ एतेन "अनेकस्तिष्ठति" सर्वनामकार्यम् । असर्वस्मा इत्यादौ इति नञ्सूत्रेभाष्येप्रयोगः "सेव्यतेनेकयासन्नतापांगये"त्यादयोमाघादिप्रयोगाश्चसमाहिताः ॥ क्वचिदनेकंतिष्ठतीतिपाठः ॥ पतंत्यनेकेजलधेरिवोर्मयइत्यादौत्वेकशेषाद्बहुत्वं ॥ अथवाऽनेकशब्देनास्त्येकःसंख्याविशेषोऽत्रेतिबहुव्रीहिः ॥ तिरोहितैकसंख्याकमित्यर्थः ॥ तेनानेकमनेकयेत्यादावेकवचनंसुबितियोषयेत्यादिविशेष्यानुरोधहेतुकं क्वचिज्जात्यभिप्रायमौत्सर्गिकंवा ॥ अनेकस्तिष्ठतीत्यादौजनइत्यादिःशेषः ॥ अनेकोजनाइतिमंजूषादृतंत्वसाध्वेव भाति ॥ अनेकेइत्यादौतुसंख्येयवाच्येकशब्दैकशेषस्ततोनञ् अतोनसर्वनामकार्यानुपपत्तिः ॥ प्रतिव्यक्तिस्थिताप्येकसंख्यायथानानुभूयतेतथासमुद्गतरंगततिवत्पतंतीत्यति-

बाहुल्यंबोधयितुंतथाप्रयोगः ॥ एवंचनञ्सूत्रविहितसमासेतूत्तरपदार्थस्यैवप्राधान्यंस्वी-क्रियतइतिनभाष्यविरोधः ॥ अस्मिन्समासेनस्द्योतकएव भाष्यानुरोधात् ॥ समासां-तरेत्वनियमः ॥ इत्थंचावर्षाहेमंतः अघटःपटइत्यादौतिरोहितवर्षाऽभिन्नस्तिरोहितघटभिन्न इत्यादिर्बोधः । वर्षात्वतिरोभाववानित्यादिस्त्वार्थोमानसोबोधः ॥ अघटंभूतलमित्यादौ तिरोहितघटकमित्यादिःसः । घटतिरोभाववदितितुफलितं । शब्दमहिम्नाऽऽरोपस्यतत्रा-प्रतीतेरारोपितघटकमित्यादिस्तुनार्थः ॥ केनचिद्भ्रमात्तत्रघटादावारोपितेतन्निषेधार्थमेव तथाकथनव्यवहारात् । एवमघटःपटइत्यादावप्यूह्यम् ॥ व्यासस्थलेतुनञर्थस्यविशेष्यता विशेषणतावायथासंभवंद्रष्टव्यातेनभूतलेनघटइत्यादौतात्पर्यविशेषरूपकारणवशाद्यथायथं-संबंधविशेषावच्छिन्नघटनिरूपिताधिकरणतातिरोभावइतिवा । संबंधविशेषावच्छिन्नभूतल-निरूपिताधेयतातिरोभाववान्घटइतिवाबोधः ॥ पटो नघटइत्यादौचतिरोहितघटाभिन्न-इत्यादिरेवशाब्दः । घटत्वतिरोभाववानित्यादिस्तुपाश्चात्यः । तेनघटादिपदात्प्रथमायानानु-पपत्तिः चैत्रस्यनधनमित्यादौचैत्रस्वत्वतिरोभाववद्धनमित्यादिर्घटोनास्तित्वंनपचसीत्यादौ घटकर्तृकसत्तातिरोहितात्वत्कर्तृकपचनक्रियातिरोहितेत्यादिश्चयथायथंबोधः । तादृशस्थले-नञःक्रिययाऽन्वयात् ॥ येषामभाववादस्तेषामप्यत्यंताभावान्योन्याभावावेवनञर्थोनत्व-परौ ॥ तेनाभावत्वंनशक्यतावच्छेदकं किंतूक्तान्यतरत्वमितिगौरवं । मन्मतेतुतिरोभावत्व-मेवतदितिलाघवं ॥ तत्रासमस्तस्थलेयत्रतादात्म्येतरसंबंधतिरोभावस्तत्रात्यन्ताभावइति यत्रचतादात्म्यतिरोभावस्तत्रान्योन्याभावइतितेषांप्रत्ययइतिविवेकः । संबंधतिरोधाने चक्वचित्तत्प्रतियोगिनोऽपितिरोभावःफलति । घटोनास्तीत्यत्रघटसत्तातिरोभावबोधेतत्सम-नियततयाघटतिरोभावबोधस्यार्थिकत्वात् ॥ अत्रासमस्तस्थलेऽत्यंताभावरूपःसतिङंत-धात्वर्थक्रियायामेवान्वेति नतु तिङर्थकर्तृत्वादौ ॥ अतएव "असमस्तनञर्थात्यंताभाव-विशेष्यकबोधेतिङ्समभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वम्" इतिमंजूषायांस्थितं ॥ अत एवचत्वंनासिघटोनस्तइत्यादौपुरुषवचननियमः । त्वत्तिरोभावोस्तीत्यादिबोधेसनस्यात् । तस्माद्धात्वर्थसत्तायाएवतत्रतिरोभावःतेनतिरोहितसत्ताश्रयस्त्वं तिरोहितात्वत्कर्तृकासत्ते-तिवाएवमादिर्यथायथं बोधःघटोनास्तीत्यादौतात्पर्यरूपकारणविशेषवशात्कदाचिद्भूतले तिरोहिताघटसत्तेतिकदाचिद्घटेभूतलाधिकरणकसत्तातिरोहितेतिचबोधइत्याद्यूह्यम् । भूत-लवृत्तिर्घटाभावइत्याद्यंगीकारेत्वधिकरणकारकंदुर्घटं । कर्तृकर्मान्यतरद्वाराक्रियान्वयेतस्य-साधुतयाऽभावेतस्यान्वयदौर्लभ्यादितिदिक् ॥ तस्मात्तिङंतसमभिव्याहृतनञोत्यंताभाव-तयाप्रसिद्धतिरोभावएवार्थः । अयमेवप्रसज्यप्रतिषेधइतिव्यपदिश्यते ॥ प्रसज्यविधायविहि-तस्यप्रतिषेधइतितदर्थः ॥ नञ्सूत्रेभाष्येतुप्रसज्यक्रियागुणौततःपश्चान्निवृत्तिंकरोतीत्युक्तं । तेनगुणाभावबोधेपिप्रसज्यप्रतिषेधइतिलभ्यतेइत्यन्यत्रविस्तरः ॥ तेनप्रसज्यप्रतिषेधोसौ-क्रिययासहयत्रनञित्यत्रक्रियाशब्दंगुणस्याप्युपलक्षकंवदंति ॥ घटःपटोनेत्यादौत्वन्योन्या-भावतयाप्रसिद्धस्तिरोभावोनञोर्थः ॥ तिरोहितपटाभिन्नोघटइत्यादिस्तत्रबोधः ॥ स्वसम-भिव्याहृतपदार्थतिरोहितत्वद्योतकस्तत्रनञ् ॥ एवंचनब्राह्मणैरेतैरुपद्रुतमित्यादौतिरोहित-ब्राह्मणाभिन्नैरित्यर्थात्समानविभक्तिकत्वम् ॥ यत्त्वत्रभेदोनञर्थस्तत्रप्रतियोगितासंबंधेन

पटस्यान्वयइत्यादिमतं ॥ तत्रभेदाश्रयभेदप्रतियोगिनोःसमानविभक्तिकत्वमसंभवि ॥ एवंभेदवान्नञर्थइतिमतेपिबोध्यम् ॥ घटाद्भिन्नःपटइतिवद्घटान्नपटइतिप्रयोगाऽऽपत्त्यादिकमपितन्नोह्यम् ॥ तिरोहितपटाभिन्नइत्यादिबोधादेवसमासवाक्ययोस्तुल्यार्थकत्वमुपपन्नम् ॥ अब्राह्मणोयमपटोघटइत्यादौतथवबोधात् । येननाप्राप्तइत्यादौनञ्द्वयस्यप्रकृतार्थदार्ढ्यद्योतकत्वंत्वित्थम् । तिरोभावस्यतिरोभावआविर्भावत्वरूपएवसचप्राप्तादिपदमात्रोक्त्यापिलभ्यस्तथापिनाप्राप्तइत्यादिकथनंव्यर्थगौरवमापद्यमानंसत् तद्दार्ढ्यएवपर्यवस्यति ॥ एतदेवाभिप्रेत्य (अ० ५ पा० २ सू० २७) "विनञ्भ्या" मितिसूत्रभाष्ये "द्वौप्रतिषेधौप्रकृतमर्थंगमयतः" इत्युक्तम् ॥ (स्कं० २ अ० २ श्लो० ५) चीराणिकिंपथिनसंति दिशंतिभिक्षांनैवांघ्रिपाइत्यादौतुकाकुसहकारात्प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधः । काकोःस्वाधिकरणशब्दार्थगततिरोभावद्योतकतयातत्रापिनञ्द्वयप्रयोगतौल्यात् ॥ काकास्तथात्वादेवरुद्धागुहा इत्यत्रनरुद्धा इत्यर्थबोधः एवमन्यदपितत्रतत्रस्वयमूह्यम् । यत्त्वारोपंनञर्थंसाधयितुं "प्रतियोग्यारोपस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांस्पष्टमेवाभावज्ञानेकारणतोक्ता । एतदेवाभिप्रेत्यारोपितरजतत्वायामेवशुक्तौनेदंरजतमितिप्रतीतिरितिलीलावत्युपायेउक्त" मितिवदंति तन्न ॥ रजतारोपावसरेनेदमित्यप्रयोगेणारोपापगमोत्तरमेवतथाप्रयोगेणचप्रत्युतारोपस्याऽनञर्थतायास्ततःसिद्धेः ॥ किंचतन्मते "असंदेहइत्यादौचारोपितःसंदेहइतिबोधः भेदसंबंधेनारोपितत्वज्ञानाच्चतदत्यंताभावप्रतीति" रितिक्लेशः॥ ममतुतिरोहितःसंदेहइतिबोधः। संदेहइतिरोभावइत्यार्थम् ॥ एवंपटोनघटइत्यादिव्यस्तस्थलेपितेषामेवक्लेशः॥ स्वीकृतश्चसमंजूषायाम् ॥ "घटभेदबोधस्त्वार्थः । तत्समनियतत्वात् ॥ घटत्वाभावबोधोपितत्रार्थः" इति ॥ ममतूक्तदिशानक्लेशलेशोपि ॥ तस्मात्तिरोभावस्यैवनञ्शब्दप्रयोगकारणत्वाद्बोद्धुरपितदातिरोभावविषयस्यैवप्रतीतेस्तिरोहितत्वमेवनञर्थइतियुक्तम् इत्थंचयत्रतादात्म्यतिरोभावस्तत्रतिरोहितत्वंनामार्थगतं । यत्रसंसर्गतिरोभावस्तत्रक्रियागुणगतंतदितिव्यवस्था ॥ युक्तंचैतत् ॥ अन्यथा "नकलंजंभक्षये" दित्यादिनोपपद्येत । यदि कलंजभक्षणाभावः प्रेरणाविषय इतिबोधः स्वीक्रियेततदाप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिर्भज्येत । तस्मान्नव्यानांतत्रारोपितंकलंजभक्षणमिववस्तुतस्तिरोहितंकलंजभक्षणंप्रेरणाविषयइतिबोधः ॥ मीमांसकरीत्याविचारेतुतिङंतार्थक्रियायामेवव्यस्तस्थलेनञोऽन्वयइत्ययंननियमः । तेनरागप्राप्तंभक्षणमनूद्यतत्प्रतिषेधोविधीयते । प्रतिषेधश्चतिरोभावः ॥ एवंच "नकलंजंभक्षयेन्नलशुनंनगृंजन" मित्यनारभ्याधीतवाक्ये तत्तद्भक्षणतिरोभावोविधीयतइतिपूर्वतंत्रेषष्ठस्यद्वितीयेपादे (सू० १९) "प्रतिषेधेष्वकर्मत्वा" दित्यादिद्विसूत्रेपंचमाधिकरणेपूर्वसूत्रेणाभक्षणविधानंपूर्वपक्षीकृत्य (सूत्र २०) "शास्त्राणांत्वर्थवत्त्वेने" त्यादिद्वितीयसूत्रेसिद्धांतितम् ॥ एवंसति तिरोहिताभावनेतिवातत्रबोधोस्तु । तथापिनञस्तिरोभावार्थकत्वमक्षतं । तिरोभावार्थकत्वेसत्येवलोकेनञ्प्रयोगः सूपपादः । तत्समभिव्याहृतपदार्थस्यसत्वेनप्रतिषेधस्यनिर्विषयत्वानापातात् । तिरोभावबोधनायनञ्प्रयोगस्य सार्थक्याच्च ॥ मतांतरेतुसदुरुपपादः सत्सु अभावस्यारोपितत्वस्यचासंभवात् । असत्सुनञ्प्रवृत्तौतदर्थस्य निर्विषयत्वापाताच्च ॥ अतएवोक्तमभियुक्तैः–सतांचननिषेधोस्तिसोसत्सुचनविद्यते ।

जगत्यनेनन्यायेन नञर्थः प्रलयंगतः ॥ इति अतएव काणादसूत्रेपिनवमाध्याये (आ० १ सू० १०) "नास्तिघटोगेहइतिसतोघटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेध" इतिसूत्रेसतएवसंसर्गप्रतिषेधउक्तः ॥ अग्रेच (सू० १२) "तथाद्रव्यांतरेषुप्रत्यक्षम्" इत्यादिसूत्रचतुष्टयेन युक्तानां युंजानानां चयोगिनांसार्वज्ञ्यसिद्धये क्रमेणध्याननिरपेक्षंतत्सापेक्षंचातीतानागतादिसर्वद्रव्यप्रत्यक्षंसर्वगुणप्रत्यक्षंचासंदिग्धमेवदर्शितमतस्तत्राह्निकेप्रागुक्तंकार्याणामसत्त्वं केवललौकिकदृष्ट्यैवेतिबलादापतत्यतस्तत्रापितिरोभावएवनञर्थः स्वतः फलति ॥ नचवर्तमानमात्रद्रव्यादिगतंतेषांतदितिवाच्यम् ॥ सार्वज्ञ्यभंगप्रसंगात् । लोकाप्रसिद्धचिरंतनातीतवृत्तांतकथनस्यभाविवृत्तांतकथनस्यचयथार्थस्य तत्कर्तृकस्यानुपपादापाताच्च ॥ वैयासदर्शनानुगानामौपनिषदानामस्माकं कथंचित्तद्विरोधोप्यकिंचित्करएव ॥ तिरोभावस्यैवनञर्थतामभिप्रेत्य हरिणाप्युक्तं–तिरोभावाभ्युपगमेभावानांसैवनास्तिता लब्धक्रमेतिरोभावेनश्यतीतिप्रतीयतइति भूषणकृताऽपिसुबर्थनिर्णयेऽतीतानागतकर्मणां धात्वर्थफलाश्रयत्वंसत्कार्यवादात्साधयितुमिदमुदाहारि ॥ सत्कार्यवादश्चवाक्यपदीयेऽनेकत्रस्फुटः सिध्यति ॥ एतेनापिनञ्सूत्रभाष्येनिवृत्तिपदं प्रागुक्तार्थकं नत्वभावार्थकमारोपार्थकंवेतिसिद्धम् ॥ तत्सादृश्यमभावश्चतदन्यत्वंतदल्पता अप्राशस्त्यंविरोधश्चनञर्थाः षट्प्रकीर्तिताइत्यभियुक्तोक्तौ तुव्युत्पादनार्थस्तिरोभावस्यैवप्रपंचः । तथाहि अत्यंताभावोभेदश्चतिरोभावएवेत्युक्तंप्राक् तद्गतभूयोधर्माविर्भावेसति तादात्म्यतिरोभावः सादृश्यम् ॥ घटरासभयोः सादृश्याव्यवहारात्सत्यंतम् । घटोघटइवेत्यव्यवहाराद्विशेष्यदलं ॥ नञ्समभिव्याहृतपदार्थगतबाहुल्यरूपैकदेशतिरोभावोऽल्पत्वम् । तद्गतोत्कर्षरूपैकदेशतिरोभावोऽप्राशस्त्यम् ॥ एकदेशनिवृत्तावपिनञ्प्रयोगोनञ्सूत्रेभाष्ये "अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन्मूत्रयति अब्राह्मणोयं यस्तिष्ठन्भक्षयति" इत्यादिनास्पष्टएवनिर्दिष्टः ॥ नियततदवृत्तिताकधर्माविर्भावसमानाधिकरणस्तादात्म्यतिरोभावोविरोधइतिसंक्षेपः ॥ एतेनसादृश्यादीनांषण्णामार्थिकार्थत्वमेवेतिवदंतोमंजूषादयः प्रत्युक्ताः ॥ तथाचसामान्यविशेषभावाद्भेदः सादृश्यंविरोधइतित्रिधान्योन्याभावरूपः अत्यंताभावोल्पत्वमप्राशस्त्यंचेतित्रिधात्यंताभावरूपश्चतिरोभावएवनञर्थइतिरमणीयम् ॥ यद्यप्यत्रनञर्थविषयेबहुतरंवक्तव्यंशक्यवचनंच तथाप्यत्यंतविस्तरभियाविरम्यते ॥ प्रसक्तानुप्रसक्त्याचेहकिंचिद्गौरवंसंपन्नमेव । तथापिसिद्धांतग्रंथेषुवैशद्येननञर्थनिर्णयस्यकाप्यनुपलंभात्तन्निर्णयार्थसत्रकृतंतद्गुणैकलुब्धैः सुधीभिः क्षंस्यते ॥ एवंचस्वान्वयितावच्छेदकेत्यादिकथनस्यकावसरः ॥ यदितुतत्राभावपदंतिरोभावविशेषपरमूरीक्रियेततदायत्रतादृशव्युत्पत्तिसंगतिस्तत्रसासंगच्छतां नाम नतत्रनः कोपिविद्वेषः ॥ तथाचास्थूलादिवाक्येषु लाघवात्पर्युदासादेरकार्यदशायां प्रतीयमानस्थौल्याद्येकैकधर्मककार्यप्रतियोगिकोभेदोब्रह्मणिसर्वधर्माश्रयेकारणत्वनिर्वाहायास्तांनाम ॥ अचक्षुष्कमित्यादिप्रायपाठाद्बहुव्रीह्यादरेतु बीजेतरुगतच्छायासौरभादीनामिवकार्यधर्माणांस्थौल्यादीनांसर्वकारणेब्रह्मणितिरोभावः सिध्यतीति प्राकृतप्रपंचवैलक्षण्यमेवतादृशवाक्येषुतस्यबोध्यते नतुनिर्विशेषत्वं । पाषाणादौगंधादितिरोभावेपिनिर्गंधतायास्तत्राशक्यवचनत्वादितिदिक् ॥ एवंसतितस्मान्निषेधवाक्येष्वित्युपसंहारोप्ययुक्तः ॥ प्रदर्शितन्यायस्यासार्वत्रिकत्वात् ।

यदपितत्रविशेषेविहितिरित्याद्युक्तंतत्रोच्यते ॥ यत्रविशेषविषयकंविधानमस्तितत्रवचनबलान्नञोविशेषेसंकोच्यतातद्बलादेवन्यायविरोधरूपक्लेशसहनंचत्वत्कल्पनायामेवापतति ॥ अस्माकंतन्न्यायविषयाभावादेवसक्लेशः श्रुतिस्थस्यनञइतित्वल्लेखेषष्ठीस्थानेप्रथमापाठ्या । अन्यथा संकोचइत्यप्रसक्तपदाध्याहारक्लेशापत्तिः ॥ यदप्यत्रनहिंस्यादित्याद्युदाहृत्यसर्वशब्दस्यविशेषेलक्षणेत्युक्तंतदपिनयुक्तम् ॥ उक्तरीत्यान्यायविरोधस्याभावेनसर्वशब्देलक्षणायाःप्रयोजनाभावात् ॥ नचैवमग्नीषोमीयपश्वाद्यालंभस्यापिपापजनकत्वापत्तिरितिवाच्यं ॥ सांख्यादिदर्शनरीत्येष्टापत्तेः यथोक्तंसांख्यकौमुद्यांवाचस्पतिमिश्रैः (आर्या २) "दृष्टवदानुश्रविकःसह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त" इत्यार्याव्याख्यायां ॥ "अविशुद्धिर्हियागस्यपशुबीजादिवधसाधनता ॥ यथाहस्मात्रभवान्पंचशिखाचार्यः ॥ स्वल्पःसंकरसपरिहारःसप्रत्यवमर्शइति ॥ स्वल्पःसंकरोज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्यपशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुनाऽपूर्वेणसपरिहारः कियताऽपिप्रायश्चित्तेन परिहर्तुंशक्यः ॥ अथप्रमादतः प्रायश्चित्तमपिनाचरितंप्रधानकर्मविपाकसमयेचपच्यतेतथापियावदसावनर्थंप्रसूतेतावत्सप्रत्यवमर्शः ॥ मृश्यंतेहिपुण्यसंभारोपनीतसुखसुधामहाहृदावगाहिनःकुशलाःपापमात्रोपपादितांदुःखवह्निकणिकां ॥ नच "नहिंस्यात्सर्वाभूतानी"ति सामान्यशास्त्रविशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयंपशुमालभते" त्यनेनबाध्यतइतियुक्तम् ॥ विरोधाभावात् । विरोधेहिबलीयसादुर्बलंबाध्यते ॥ नचकश्चिदस्तिविरोधोभिन्नविषयत्वात् ॥ नहिंस्यादितिनिषेधेनहिंसायाअनर्थहेतुभावोज्ञाप्यतेक्रत्वर्थत्वमपि ॥ नचानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोःकश्चिद्विरोधः ॥ हिंसाहिपुरुषदोषमावक्ष्यतिकतोश्चोपकरिष्यती"ति ॥ प्राचीनबर्हिःप्रभृत्युपाख्यानेष्वपिपुराणेष्वित्थं प्रतीयते। अथमीमांसकरीत्योच्यतेचेत्तत्रापितत्तदपूर्वयोर्विरोधाभावेऽपिसामान्यशास्त्रविशेषशास्त्रेणबाध्यतइतिशास्त्रमर्यादया हिंस्यादित्यनेनवैधेतरहिंसायाएवनिषेधः ॥ (अ० ५ श्लो० ३२) देवान्पितॄंश्चार्चयित्वाखादन्मांसंनदुष्यति । नाद्यादविधिनामांसंविधिज्ञोनापदिद्विजः ॥ जग्ध्वाह्यविधिनामांसंप्रेत्यतैरद्यतेऽवशः । नतादृशंभवत्येनोमृगहंतुर्धनार्थिनः ॥ यादृशंभवतिप्रेत्यवृथामांसानिखादतः । नियुक्तस्तुयथान्यायंयोमांसंनात्तिमानवः ॥ सप्रेत्यपशुतांयातिसंभवानेकविंशतिम् । असंस्कृतान्पशून्मंत्रैर्नाद्याद्विप्रःकदाचन ॥ मंत्रैस्तुसंस्कृतानद्याच्छाश्वतंविधिमास्थितः । कुर्याद्घृतपशुंसंगेकुर्यात्पिष्टपशुंतथा । नत्वेवतुवृथाहंतुंपशुमिच्छेत्कदाचन ॥ यावंतिपशुरोमाणितावत्कृत्वोहमारणम् । वृथापशुघ्नःप्राप्नोतिप्रेत्यजन्मनिजन्मनि ॥ यज्ञार्थंपशवःसृष्टाःस्वयमेवस्वयंभुवा । यज्ञस्यभूत्यैसर्वस्यतस्माद्यज्ञेवधोऽवधः ॥ ओषध्यःपशवोवृक्षास्तिर्यञ्चःपक्षिणस्तथा । यज्ञार्थंनिधनंप्राप्ताःप्राप्नवंत्युत्सृतीः ॥ पुनः उत्सृतीःउत्कृष्टजन्मानिमधुपर्केचयज्ञे चपितृदैवतकर्मणि । अत्रैवपशवोहिंस्यानान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः । एष्वर्थेषपशून्हिंसन्वेदतत्वार्थविद्विजः । आत्मानंचपशुंचैवगमयत्युत्तमांगतिम् । गृहेगुरावरण्येवानिवसन्नात्मवान्द्विजः । नावेदविहितांहिंसामापद्यपिसमाचरेत् यावेदविहिताहिंसानियतास्मिंश्चराचरे । अहिंसामेवतांविद्याद्वेदाद्धर्मोहिनिर्बभावित्यादिभिर्वचनैः सर्ववेदतात्पर्यंप्रकटयद्भिर्मन्वादिभिर्वैधहिंसायांपापजनकत्वाभावस्यबोधनाच्च ॥ एवंचसर्वा-

भूतानीतिसर्वपदेनभूतपदेनच यागीयपश्वितरजीवानांग्रहणमित्यर्थात्सिद्धम् नतुसर्व-शब्दस्यविशेषेलक्षणा ॥ अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गविधिवाक्यार्थज्ञानेजायमानेऽन्वया-नुपपत्तितात्पर्यानुपपत्त्यादिलक्षणावीजाभावेनतस्याअत्रासंभवात् ॥ वृत्तिसंकोचेतुलक्षणा-स्वाभावात् ॥ सर्वान्भोजयघटानानयेत्यादौविवक्षितानांकेषांचिदेवभोजनआनयनेसत्यपि-तत्रसर्वघटादिपदेषुलाक्षणिकत्वस्यास्वीकाराच्च ॥ नचनिषेधस्यविधिरूपताशास्त्रकारैर्न-स्वीकृतेतिवाच्यम् ॥ निषेधस्यापूर्वविधित्वस्य नियमविधिरूपस्य चापिशास्त्रकारैरंगी-कारात् ॥ तथाच विधिरसायनेपरिसंख्यालक्षणकथनावसरेऽप्पैयादीक्षितैरुक्तम् "ननु-तत्रचान्यत्रचप्राप्तइत्यत्रैकरूपसंबंधेनप्राप्तिर्विवक्षिता ॥ अस्तिचप्रागुदाहृतेषुसर्वेषु परि-संख्योदाहरणेषुशेषत्वेनशेषित्वेनाश्रयत्वेननिमित्तत्वेनवायेनकेनचिदेकरूपेणैव संबंधेनो-भयोःप्राप्तिः ॥ तथाच दीक्षितोनजुहोतीत्यत्रापूर्वविधौनातिव्याप्तिः ॥ दीक्षामध्येक्र-त्वर्थहोमानांक्रतुशेषत्वेनप्राप्तिः ॥ पुरुषार्थहोमानांकालैक्येनेतिसंबंधभेदात् ॥ नतौप-शौकरोतिनातिरात्रइतिनिषेधयोरुक्तलक्षणानुसारेणपरिसंख्यात्वमेवास्तु ॥ नचैवमपि "नहिंस्या" दितिनियमविधावतिव्याप्तिः ॥ पुरुषंप्रतिशेषत्वेनैवभोजादीनांहिंसादीनांच-प्राप्तिसत्वादितिवाच्यम्॥ अत्यंताप्राप्तिनिवृत्तिफलकत्वस्यलक्षणेविवक्षितत्वादितिचेन्मैवम् ॥ दृष्टार्थानांकंडूयनादीनामदृष्टार्थानांचहरिस्मरणादीनांपुरुषार्थहोमैः सहक्रतौकालैक्यसंबंधेन प्राप्तिसत्वेन "दीक्षितोनजुहोती"त्यपूर्वविधावुक्तविवक्षयाऽप्यतिव्याप्त्यनिरासात् ॥ निवृत्तावत्यंताप्राप्तत्वविशेषणविवक्षायांशशादिपंचकव्यतिरिक्तपंचनखभक्षणा निवृत्तेरत्यंता-प्राप्तत्वाभावेनपंचपंचनखाभक्ष्याइतिपरिसंख्यायामव्याप्तिप्रसक्त्यातस्य विशेषणस्याविवक्ष-णीयतया "नहिंस्या" दितिनियमविध्यतिव्याप्त्यनिरासाच्चे"ति ॥ एवंच नहिंस्यादित्यस्य नियमविधित्वंस्पष्टमेवोक्तं ॥ बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानंकृतिसाध्यत्व-ज्ञानंचलिङर्थइतितार्किकादिमतेऽपिनत्वदिष्टसिद्धिः ॥ तैर्हिविधिविचारादिग्रंथेषु—"नक-लंजंभक्षये" दित्यादौ "कृतिसाध्यत्वान्वितकलंजभक्षणेबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्ट-साधनत्वाभावान्वये नकश्चिद्विरोधः ॥ कृतिसाध्यत्वस्यानिष्टजनकतावच्छेदकाघटकत्वेऽपि तद्विशिष्टेविशिष्टाभावबोधात् ॥ यदिच विशेषणाभावस्यानुयोगितावच्छेदकमेवान्यत्तदेव तत्प्रयुक्तविशिष्टाभावस्यानुयोगितावच्छेदकम् ॥ एवंच बलवदनिष्टजनकत्वरूपविशेषणा-भावस्यकृतिसाध्यत्वघटितधर्मोनानुयोगितावच्छेदकः ॥ जनकताया अवच्छेदकस्यैवतदनु-योगिताया अप्यवच्छेदकत्वादिति तादृशधर्मेतद्विशिष्टाभावयोरेकत्र द्वयमितिरीत्यैवकलंज-भक्षणेऽन्वयबोधः ॥ अत्रच नकाचिदनुपपत्तिः ॥ एवंबलवदनिष्टाननुबंधित्ववि-शिष्टेष्टसाधनत्वेविधिशक्त्युपगमे इष्टसाधनत्वविशिष्टस्यबलवदनिष्टाननुबंधित्वस्याशक्यत्व-मादायविनिगमनाविरहस्यदुरपह्नवतयापृथगेवतयोः शक्तिरितिमतेऽपिबलवदनिष्टाननु-बंधित्वाभावस्यतादृशानिष्टजनकत्वरूपस्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वोभयविशिष्टेतदेकतर-विशिष्टेवाकलंजभक्षणेनान्वयोयेन तादृशधर्मयोः प्रत्यवायजनकतावच्छेदककुक्ष्यनिविष्ट-तयाबाधआपाद्येत ॥ किंतु एकत्रद्वयमितिरीत्यैवतदन्वयउपेयते ॥ विशिष्टानुयोगिक-वैशिष्ट्यबोधतात्पर्यस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि अत्रागत्यातत्परित्यागात् ॥ "वाजपेयेनयजेते-"

त्यादौ प्रकारांतरसंभवान्नवाजपेयसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः केवलमेकत्रद्वयमितिरीत्यायागे-ऽन्वयबोधःस्वीक्रियते ॥ माभूद्बाकृतिसाध्यत्वस्यतन्मतेधात्वर्थेऽन्वयस्तथापितत्रान्वित-धात्वर्थभक्षणस्याख्यातसामान्यार्थकृतौविशेषणतयाताद्दशव्युत्पत्तेरपरित्यागइतिचेत् प्रत्य-यानांसाक्षात्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमस्यप्रामाणिकत्वेममापिकृतिसाध्यत्वाविष-यकः कलंजभक्षणाभावइष्टसाधनमित्याकारकएवबोधउपगंतव्यः ॥ एवंचबलवदनिष्टा-साधनतयाविध्यर्थत्वेयागपाकादिजन्यनांतरीयकश्रमस्यापिकदाचित्कस्यचिद्बलवद्द्वेषविषय-तयाबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्ययागपाकादौबाधात् यजेतपचेतेत्यादौविधेरप्रामाण्य-प्रसंगः ॥ यदायस्यपाकादिगोचरप्रवृत्तिर्जायतेतदातत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषया-साधनत्वस्यनविध्यर्थतासंभवः; अननुगमात् । यदाकलंजभक्षणादौयः पुमान् रागौत्कंठ्येन प्रवर्ततेतदाकलंजभक्षणादेरपितत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषय दुःखासाधनत्वात्तदभाव-बाधकस्य ''नकलंजंभक्षये'' दितिनिषेधविधेरप्रमाण्यप्रसंगाच्चेत्यनुपपत्तिरपिसमाहिता ॥ बलवदनिष्टाननुबंधित्वस्यविध्यर्थतायाएवानुपगमात् ॥ अस्तुवापापाजनकत्वंविध्यर्थस्तद-भावएवनिषेधस्थलेननञाबोध्यते ॥ तथाच ''नकलंजंभक्षये''दित्यादौपापाजनकत्वाभाव-वत्कलंजभक्षणकृतिमान्द्विजइत्यन्वयबोधः प्रथमांतपदार्थविशेष्यकः ॥ एतेन बलवद-निष्टाननुबंधित्वस्यविध्यर्थतानुपगमे ''अग्नीषोमीयंपशुमालभेते'' त्यादौविध्यर्थबाधभयेन ''नहिंस्यात्सर्वाभूतानी''त्यादिनिषेधविधेर्वैधहिंसेतरहिंसापरत्वं . कल्प्यतइतिसिद्धांत-विरोधः ॥ वैधहिंसायानरकाजनकत्वेऽपि अग्नीषोमदेवताकपश्वालंभनादौविध्यर्थस्यकृति-साध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्यबाधादित्यपिसमाहितम् ॥ पापाजनकत्वरूपविध्यर्थभयेनताद्दश-निषेधविधौसंकोचस्यावश्यकत्वात् ॥ श्येनयागादेःपापसाधनत्वेऽपि ''श्येनेनाभिचरन् यजेते'' त्यादौपापासाधनत्वरूपेऽर्थेतात्पर्यानभ्युपगमान्नबाधः ॥ लौकिकविध्यविषयतथा-विधकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरेवान्वयाभ्युपगमात् ॥ विशेष्यविशेषणभावेविनिगमना-विरहेणकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वपापाजनकत्वेषुशक्तित्रयकल्पने यत्रयदन्वययोग्यतातत्रेतरां-शंपरित्यज्यतस्यैवान्वयोपगमेबाधकाभावात् ॥ नच यागीयपशुघातवच्छयेनादेरपिवैध-हिंसात्वेन ''नहिंस्या'' दित्यादिनिषेधविध्यविषयतयापापसाधनताविरहेणपापासाधनत्व-रूपविध्यर्थोऽपितत्राबाधितइतिकथंश्येनविधौतदन्वयोनोपेयत इति वाच्यं; श्येनस्यवैध-हिंसात्वेनताद्दशनिषेधविध्यविषयत्वेऽप्यभिचारतयादुरद्दष्टजनकत्वस्यसर्वसंमतत्वादुपपात-कगणनेऽभिचारोहीनकर्मचेतिमनुनापरिगणितत्वात् ॥ सर्वेषामभिचाराणांवैधत्वेन ''न हिंस्या'' दित्यत्रवैधेतरहिंसापरत्ववदत्रवैधेतराभिचारपरत्वासंभवात् ॥ अतएव मरणोद्देशे-नकृतोऽद्दष्टद्वारकमरणानुकूलव्यापारोहिंसेतिहिंसालक्षणस्यदुरद्दष्टद्वारा मरणसाधनीभूत-श्येनादिव्यावृत्ततयानतस्यपापसाधनता अपितु तज्जन्यमरणानुकूलव्यापारांतरस्यतिनिरस्तं अतएव श्येनजन्यपापेबलवद्द्वेषादपेक्षितवैरिवधसाधनत्वेऽपिन तत्रशिष्टानांप्रवृत्तिः ॥ यत्तुश्येनाच्चवधोवधाच्चपापमितिपापप्रयोजकताज्ञानान्नतत्रप्रवृत्तिरिति तदसत्; तथासति पापाप्रयोजकत्वस्यैवविध्यर्थतायावाच्यतयाविध्यर्थबाधस्यावश्यकत्वात् ॥ अथायोग्यतयाश्ये-नेपापाजनकत्वान्वयानुपगमे ''अग्नीषोमीयंपशुमालभेते'' त्यादावप्ययोग्यतयातदन्वया-

स्वीकारेणैवोपपत्तौ "नहिंस्या" दित्यादिनिषेधविधेःसंकोचकल्पनमयुक्तमितिचेन्न; पापाजनकत्वेवैदिकविधितात्पर्यस्यौत्सर्गिकत्वात् ॥ गत्यंतरविरहएवतत्परित्यागात् ॥ अन्ननिषेधसंकोचेनैवोपपत्तौतस्यापरित्यागात् ॥ नचमुख्यार्थेऽपितात्पर्यस्यौत्सर्गिकत्वेना"ग्नीषोमीयंपशुमालभेते"त्यादिविधेःपापाजनकत्वपरतानुरोधेन "नहिंस्या" दित्यादौहिंसासामान्यरूपमुख्यार्थत्वंत्यज्यतेनहिंस्यादित्यादेस्ताद्दशार्थपरत्वानुरोधेनहिंसाविधेर्वापापाजनकत्वंपरित्यज्यतइत्यत्रविनिगमनाविरहइतिवाच्यम् ॥ वैधहिंसाजन्यानंतपापाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्यैवनिषेधविधिसंकोचकल्पनेविनिगमकत्वात् ॥ आततायिहिंसायादुरदृष्टाजनकतयासंकोचस्यावश्यकत्वा "दित्यादिप्रतिपादितम् ॥ एवंचसामान्येनिषेधवाक्येऽपिविशेषविधिना संकोचःशास्त्रकारैरंगीक्रियतइतिस्पष्टमेव । मंजूषायामपि "लिङस्तुविध्यादयोऽर्थाः ॥ तत्रविधिःप्रेरणायथानिकृष्टस्यभृत्यादेःप्रभुणास्वाभिलषितेप्रेरणं ॥ इयमेवाज्ञा ॥ अप्रवृत्तप्रयोज्यस्यतदभिलषिताज्ञातोपायप्रवर्त्तनोपदेशः ॥ "यथास्वर्गकामोयजेते" त्यादिरित्याद्युक्त्वा "नकलंजंभक्षये" दित्यादावानिष्टसाधनत्वंविध्यर्थोऽत्रैवनञ्तात्पर्यग्राहकइति तन्न; चिकीर्षयेष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धेः ॥ अमुकफलसाधनमिदंकृतिसाध्यंभवत्वितीच्छायाएवचिकीर्षात्वात् ॥ एवंहिप्रवृत्तौफलविषयतानियमस्याप्युपपत्तिः ॥ उपायेच्छयापितदन्यथासिद्धेश्च ॥ साचामुकसाधनंपाकोजायतामित्याकारैव ॥ इच्छायाःस्वजनकज्ञानप्रकारकत्वनियमात् ॥ नचद्वारेणद्वारिणोनान्यथासिद्धिः ॥ यस्यद्वारिणोमानांतरेण तत्कारणतासिद्धायथायागपरश्वोस्तदन्यथाऽनुपपत्त्याचद्वारस्यापूर्वादेःकल्पनंतद्विषयेतदभावेऽपि अन्यत्रतदभावेमानाभावात् ॥ येषामपिचिकीर्षाव्यापारेच्छैवव्यापारेकृतेरपि निवेशात्कृतीच्छापिसातेषामपिव्यापारविषये इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञानोत्तरमेवसेतिते अन्यथासिद्धेएव ॥ किंचेदंतेइष्टसाधनंकृतिसाध्यंचनाप्यत्रदुःखंतस्मात्त्वंकुर्वितिस्वारसिकलोकव्यवहारसत्त्वेनतस्यविध्यर्थतावक्तुमशक्या; पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ नचेदंपौनरुक्त्यंसर्वथेष्टसाधनत्वबोधनाय; तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेः ॥ अपिचराज्ञाप्रवर्तितोऽहमित्यादिव्यवहाराप्रवर्त्तनाप्रवर्तकपुरुषनिष्ठासालिङ्शक्येति सूत्रभाष्यादिसंमतं ॥ नचेष्टसाधनत्वंतद्बोधोवातन्निष्ठस्तज्ज्ञापनस्यतन्निष्ठत्वेपिनतदिष्टसाधनत्वं ॥ नापितच्छक्यत्वेनतवसंमतं ॥ तज्ज्ञानानुकूलव्यापारस्यमदुक्तातिरिक्तस्याभावाच्च ॥ किंचेष्टसाधनताज्ञानादिवसाध्येष्टकत्वज्ञानादपिप्रवृत्त्यनुभवेनविनिगमनाविरहादुभयोः शक्यत्वे गौरवं ॥ साधनत्वमिवयोगक्षेमसाधारणं साध्यत्वमप्यखंडमिति नतत्पक्षेऽपिकारणतावच्छेदकगौरवम् ॥ एवंकृतिसाध्यत्वज्ञानादिवमत्कृतिसाधनकः पाकइतिज्ञानादपिचिकीर्षाप्रवृत्त्योर्दर्शनात्तच्छक्तावपिविनिगमनाविरह" इतिदिक् ॥ "नकलंजंभक्षये" दित्यादावारोपितं कलंजभक्षणं प्रेरणाविषयइतिवाच्योऽर्थस्तदभावः प्रेरणाविषयइतित्वार्थोनशाब्दः ॥ नन्वादोक्तरीत्यानञर्थेवाच्यवृत्त्या विभक्त्यर्थान्वयाभावात् ॥ तेनचप्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वंबोध्यते ॥ यदभावत्वेनयदभावः प्रेरणाविषयतयाबोध्यतेतत्प्रतियोगीकृष्टेष्टाधिकानिष्टसाधनमितिव्याप्तेः तद्भक्षणेप्रायश्चित्तविधयश्चतत्रतथाकल्पनेतात्पर्यग्राहकाइत्युक्तं ॥ एवं चैतन्मतेऽपि "नहिंस्या" दित्यादौत्वद्व्युत्पत्तिरलब्धप्रचारसंपत्तिरितिकिंबहुना सिद्धांते-

तुतिरोहितंकलंजभक्षणंतिरोहिता सर्वभूतहिंसाप्रेरणाविषयइत्यादिर्विशेषः प्रागेवसिद्धः ॥ एतेन (यतः सउपसंहाराऽनपेक्षः यथाहिविधिवाक्येन सामान्यार्थबोधे सामान्यस्यविशेषमंतरापर्यवसानाभावाद्विधिवाक्यस्य तदपेक्षत्वं तथा निषेधवाक्यस्य नास्ति उक्तविधाभावस्यैव तेनबोधात्) इतितत्कथनमपास्तम् ; सर्वत्रनञोक्तविधाभावस्यैवबोधनेप्रमाणाभावाच्च ॥ बहुत्रैवत्वन्नियमव्यभिचारस्यप्राग्दर्शितत्वात् ॥ शास्त्रांतरेष्वपि "समासप्रत्ययविधौप्रतिषेध" इत्यादिनिषेधानां "उगिद्वर्णग्रहणवर्ज" मित्यादिप्रतिप्रसवविधायकवाक्यार्थमंतरापर्यवसानाभावेनतादृशविधिवाक्यसापेक्षतयातद्विषयव्यतिरिक्तविषयेषूपसंहारांगीकाराच्च ॥ पूर्वतंत्रे "यदाहवनीयेजुह्वतितेनसोऽस्यभीष्टःप्रीतोभवति" इतिसामान्यवाक्यमनारभ्यश्रूयते । ज्योतिष्टोमेश्रूयते "पदेजुहोति वर्त्मनिजुहोती"ति । राजसूये श्रूयते "वल्मीकवपायामुत्सृज्यजुहोती" तितथाऽन्यत्रश्रूयतेगार्हपत्ये "पत्नीसंयाजाञ्जुहोती"ति । एवमादिविशेषशास्त्रविहितैःपदादिभिःसामान्यशास्त्रविहिताहवनीयस्यबाधो यथा दशमस्याष्टमेपादे (सू० १६) "अविशेषेणयच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्यतत्संदिग्धमाराद्विशेषशिष्टंस्यात्" इत्येकसूत्रेऽष्टमाधिकरणेसिद्धांतितस्तथातत्रैवपादेबहूनांनिषेधवाक्यानामपितत्तद्विधिवाक्यैकवाक्यतयानानाव्यवस्थाराद्धांतितेव ॥ यथा अग्निहोत्रेश्रूयते "अथोखल्वाहुरनाहुतिर्वैजर्त्तिलाश्चगवेधुकाश्चपयसाऽग्निहोत्रं जुहुया" दिति ॥ अत्रानाहुतिस्तिरोहितं हव्यमित्यर्थः ॥ महाभाष्यसंमतोत्तरपदार्थप्राधान्यादेकवचनोपपत्तिः अभावेभेदेवानञर्थेतु पूर्वपदार्थप्राधान्यंस्यात् । तत्राप्यभावेऽर्थेजर्त्तिलैरभेदान्वयोऽसंगतः ॥ भेदेऽर्थेतुविशेष्यवचनानुरोधाद्बहुवचनंस्यात् ॥ जर्त्तिलगवेधुकावारण्यौतिलगोधूमौ ॥ आस्तामेतत् ॥ एषोऽनाहुतिरितिनिषेधः पयोविधिबलात्पयस्तावकोऽर्थवादइति तत्रैवपादे (सू० ७) "नचेदन्यंप्रकल्पयेत्प्रक्लृप्तावर्थवादःस्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्चे" त्येकसूत्रे चतुर्थाधिकरणेव्यवस्थापितं ॥ अन्यथाविहितप्रतिषिद्धत्वात्तृतीयाधिकरणरीत्याषोडशिग्रहणवद्विकल्पआपद्येत ॥ चातुर्मास्येषुत्रैयम्बकनामकानेककपालान्पुरोडाशान्प्रकृत्यश्रूयते "अभिघार्यानाभिघार्याइतिमीमांसंतेब्रह्मवादिन" इत्यादि ॥ अत्रेतिशब्देनमीमांसाप्रकारबोधकेनाभिघारणनिषेधस्याप्यर्थवादत्वं ।" "अभिघार्याएवतूष्णीमेवहोतव्य"मितिविधिबलात्तत्रैव (सू० ८) "पूर्वैश्चतुल्यकालत्वा"दित्येकसूत्रेपंचमाधिकरणेनिर्णीतम् ॥ तथा आधानेश्रूयते तत्रेदमप्याम्नायते "यएवंविद्वान्वारवंतीयंगायति यएवंविद्वान्यज्ञायज्ञीयंगायति यएवंविद्वान्वामदेव्यंगायति" इति ॥ तत्रेदमाम्नायते "उपवीतावाएतस्याग्नयोभवंति यस्याग्न्याधेयब्रह्मसामानिगायति" इति ॥ उपशब्दोऽत्रसामीप्यार्थः, उपसमीपेंविगताःकालविलंबमंतरेणपरैस्त्यक्ताइत्यर्थः ॥ अनयानिंदयाब्रह्मणःसामगाननिषेधःफलति अयंचब्रह्मणोनिषेधः पूर्वाधिकरणेष्विवार्थवाद उद्गातुर्विहितसामगानस्तावको भविष्यतीति प्राप्ते तत्र (सू० ९) "उपवादश्चतद्वत्" इत्यादित्रिसूत्रंषष्ठाधिकरणंप्रवृत्तम् । नब्रह्मण उपवादः । कस्यचिदर्थवादःसंभवति । वामदेव्यादिविधीनां बहुत्वात्स्वसन्निहितार्थवादस्तुततयानिराकांक्षत्वाच्च ॥ तस्मादयमुपवादोऽपि तद्वत् तृतीयाधिकरणोक्तषोडशिग्रहवद्विकल्पार्थः ॥ ब्रह्मणःसामगानस्यकथमपिप्राप्त्यभावात्तन्निषेधोऽसंगतोऽतोब्रह्मशब्दो-

ऽत्रब्राह्मण्याद्उद्गातृपरः ॥ अतोविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः ॥ अग्रे (सू० १०) "प्रतिषेधादकर्मेतिचे"दिति द्वितीयसूत्रे निषेधादुद्गातुरपिसामगानं तत्राकर्तव्यमिति शंकामनूद्य तृतीयेसमादधे (सूत्र ११) "न शब्दपूर्वत्वात्" इति ॥ गानस्यापिवेदवाक्यमूलकत्वादित्यर्थः विधिनिषेधवाक्ययोर्वेदत्वाविशेषादुभयसामंजस्यार्थंविकल्पइतिभावः ॥ अत्र शबरस्वाम्यपि "अनुष्ठातुंविधिः वर्जयितुमुपवादः" इत्याह ॥ इहनिषेधवाक्यंविधिबलादुद्गातृपरतया पाक्षिकार्थपरतयाचोपसंहृतम् ॥ "नशब्दपूर्वत्वा" दित्यनेनविधेरबाध्यत्वं चोक्तम् ॥ एवंप्रकृतेऽपि गुणक्रियादिग्राहकवाक्यानामबाधएवोचितः ॥ तत्र गत्यंतराभावाद्विकल्पादुभयसामंजस्यम् ॥ अत्रतुव्यासाद्युक्तविषयभेदादित्येवविशेषः ॥ किंच— ज्योतिष्टोमेश्रूयते "दीक्षितोन ददाति नजुहोति नपचति" इति ॥ इमेनिषेधास्तत्र सप्तमाधिकरणेचतुःसूत्रे ॥ तत्रसंशयः—किमयं सर्वदानहोमपाकानांप्रतिषेधः उत अक्रतुयुक्तानां अथवा क्रतुयुक्तानामपि चोदकप्राप्तानांप्रतिषेधः अथवापर्युदासइति ॥ तत्रसूत्रत्रयेणप्रथमं पक्षत्रयं पूर्वपक्षतयोक्तम्; यथा (सू० १२) "दीक्षितस्यदानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात्सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधःस्या" दिति ॥ नञ्सामान्यनिषेधकृदस्तु ॥ अतोदानत्वाद्यविशेषाद्यत्पुरुषार्थं यत्क्रत्वर्थं यच्चातिदेशाल्लभ्यं तेषांसर्वेषांदानादीनां प्रतिषेधइत्यर्थः ॥ (सू० १३) "अक्रतुयुक्तानांवाधर्मः स्यात्क्रतोःप्रत्यक्षशिष्टत्वा" दिति ॥ वाशब्दः पक्षंव्यावर्तयति ॥ नसर्वदानादीनांप्रतिषेधः; कुतः? क्रतोःप्रत्यक्षशिष्टत्वात्। प्रत्यक्षंहिश्रुतौदानादीनांशासनमस्ति तस्मात्प्रत्यक्षंवर्जयित्वा प्रतिषेधःस्यात् ॥ क्रतोरितिपदंमध्यमणिवदुभयत्रान्वेति क्रतोर्धर्मःक्रत्वर्थमुपदिष्टंदानादिकं कर्तव्यं किंतु पुरुषार्थमतिदिष्टंचेत्येवप्रतिषिध्यतइत्यर्थः ॥ (सू० १४) "तस्य वाप्यानुमानिकमविशेषात्" इति ॥ अपिवा तस्यक्रतोर्यत् आनुमानिकंचोदकप्राप्तं तत् प्रतिषिध्यते। आनुमानिकंहि तन्नप्रत्यक्षं प्रत्यक्षश्रुतश्चप्रतिषेधः ॥ एवंप्राप्ते सिद्धांतमाह— (सू० १५) "अपितुवाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधेविकल्पःस्या"दिति ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षं निरस्याऽवधारणार्थः ॥ वाक्यशेषः स्यात्प्रतिषेधः। अहरहर्दद्यादित्यस्य शेषोनदीक्षितइति ॥ एवंहोमपाकवाक्ययोरपि ॥ असतिपर्युदासेप्रतिषेधेविकल्पःस्यात् सचान्याय्यइत्युक्तम्। तस्मात्पर्युदासइति ॥ एवमिदंशाबरभाष्यादिषुव्याख्यातम् ॥ अत्र न्यायमालायांमाधवः "नित्याग्निहोत्रदानादिकंपुरुषार्थत्वेनयत्प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं ज्योतिष्टोमकालेऽपिप्राप्तं यच्चातिदिष्टंदानादिकं तयोरुभयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव सन्निहितमितिपुमर्थस्यैवात्रनिषेधः ॥ नच नित्याग्निहोत्रदानादौविधिनिषेधयोःप्रवृत्त्याविकल्पः शंक्यः। भिन्नविषयत्वात्क्रत्वर्थोनिषेधः क्रतुकालेतदनुष्ठानंवारयति। पुरुषार्थस्तु विधिःकालांतरेतदनुष्ठापयति। तस्मात्पुमर्थस्यनिषेधः ॥ यदिप्रतिषेधपक्षेवाक्यभेदःशंक्येत तर्हि पुमर्थदानादिव्यतिरिक्तक्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्युदासोऽस्तु"। इत्याह ॥ अतो नददातीत्यादिसामान्यनिषेधेऽपि दानादिविशेषाणामेव यथातत्रनिषेधःसिद्धांतः सूत्रकृताच सएव निर्णीतस्तथाऽस्थूलादिवाक्यैःसामान्यतोनिषेधेऽपि लौकिकानामेव ससिद्धांतितः सूत्रकृताच प्रकृतैतावत्वादि सूत्रैःसएव निर्णीतइति शुभम् ॥ स्वान्वयितावच्छेदकेत्या-

दित्वदुक्तनियमस्यप्रसह्यसर्वत्रैवांगीकारेत्वेवमाद्यधिकरणानिबाध्येरन् ॥ तस्मान्निषेधाना-मपिसंकोचादिरूपास्तथातथोपसंहाराभवंत्येव ॥ तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकांडे (प्र० ५ अ० १) "तृतीयंब्रह्महत्यायैप्रत्यगृह्णन्त्सनिर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्यनाश्य"मितिपूर्वं सामान्यतयानिर्यासमात्रस्याशनप्रतिषेधोयद्यपिप्रसज्यते तथापि "ब्रह्महत्यायैह्येषवर्णोऽथोखलुयएवलोहितोयोवाव्रश्चनान्निर्येषतितस्यनाश्यं । काममन्यस्ये" त्यग्रिमवाक्येन लोहितवर्णोवाव्रश्चनाच्चनिर्गच्छति तस्यैवनिर्यासस्याशनप्रतिषेधस्तेनान्यस्यहिंगुकर्पूरादेर्यथेच्छमशनाभ्यनुज्ञानंचबोध्यतइतिस्पष्टएवनिषेधस्योपसंहारः स्वान्वयितावच्छेदकेत्यादिनियमभंगश्च ॥ अतएवात्र सायनमाधवीयभाष्येऽपि "वृक्षान्निर्गत्यघनीभूतोरसोनिर्यासः । ब्रह्महत्यायाः स्वरूपत्वान्निर्यासस्यस्वरूपंनभोज्यंभवति । अपिचपक्षांतरमस्ति । नसर्वोपि निर्यासोनिषिद्धः किंतु लोहितवर्णः यश्चच्छिन्नवृक्षप्रदेशान्निगर्तस्तदेवोभयनिषिद्धम् ॥ अन्यस्यतुनिर्यासस्यस्वरूपंकाममाश्यमिच्छायांसत्यामशितुंयोग्य"मिति व्याख्यातम् ॥ ननु नयोऽशनक्रियायामन्वयोनतु निर्यासेऽतोन स्वान्वयितावच्छेदकेत्यादिनियमव्यभिचार इतिचेत्तर्हि "नहिंस्या" दित्यत्रापि हिंसायामेव तस्यान्वयो नतुसर्वादिपदार्थेऽतस्तत्रन्यायव्यभिचारंस्वीकृत्य तत्समाधानायलक्षणाप्रतिपादनादिरूपस्त्वद्ग्रंथोव्याहन्येत ॥ अथहिंसाकर्मत्वादस्तितत्राप्यन्वय इति चेदत्रापिनिर्यासे सोस्त्विति सुस्थोनियमभंगः ॥ एवं निषेधोदाहरणांतरेष्वपिद्रष्टव्यम् ॥ यच्च तुल्यइत्यादि गौरवंसह्यमित्यंतमुक्तं तत्रोदाहृतवाक्यमपि पूर्वतंत्रेप्रागुक्तपादएवतृतीयाधिकरणे (सू० ६) "शिष्टात्तुप्रतिषेधःस्या" दित्येकसूत्रेविचारितम् ॥ अत्र शबरमाधवादयः । प्रथमेऽधिकरणेनशब्दःपर्युदासार्थः ॥ द्वितीयंतु अर्थवादार्थं; अथकिंलक्षणकःप्रतिषेधः इति लक्षणमुच्यते "शिष्टात्तुप्रतिषेधःस्यात्" यथा ज्योतिष्टोमे तस्यसंस्थाविशेषेश्रूयते "अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णाति नातिरात्रेषोडशिनं गृह्णाती" ति ॥ तत्रनानूयाजेष्वित्यत्रेव पर्युदासोऽशक्यवचनः ॥ अतिरात्रातिरिक्तातिरात्रइत्यन्वयायोगात् । विधेर्निर्विषयत्वापाताच्च ॥ तर्हि "नतौपशौकरोती" त्यत्रनसोमइतिवदर्थवादोऽस्त्विति चेन्न; स्तुत्यस्तावकयोर्विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेनव्याहतितादवस्थ्यात् ॥ "अपशवोवाऽन्येगोअश्वेभ्य" इत्यत्रपश्वंतरनिषेधेन गोऽश्वविधेःस्तुतिर्दृष्टा ॥ इहतु षोडशिनिषेधेनषोडशिनएवस्तुतौस्पष्टोव्याघातस्तस्मात्प्रतिषेध इति तृतीयःपक्षोऽस्तु गृह्णातीत्यत्रसंबंधः ननुपरस्परंविरुद्धौविधिप्रतिषेधौनसंभवतः उच्यते "वचनप्रामाण्यात्प्रतिषेधोविधिंबाधितवाभविष्यति विधिरपिप्रतिषेधंनान्यागतिरस्ती" ति ॥ अतोव्रीहियववद्विकल्पोवचनप्रामाण्यात् ॥ तत्प्रामाण्यादेवान्यतरकल्पमादायप्रयोग इति व्याचक्षते ॥ एवंसति शिष्टाविधेर्विषयमवशेष्यैवप्रतिषेधः प्रवर्त्ततेतिसूत्रार्थःसिद्ध्यति तेनधर्मनिरूपकवाक्यानां विषयमवशेष्यैवाऽस्थूलादिवाक्यानांप्रवृत्तिरुचिता ॥ पूर्वेषांसर्वथाबाधे निर्विषयत्वादप्रामाण्यंस्यात्तच्चायुक्तं ॥ वेदत्वाविशेषात् ॥ अथापोद्यविषयसमर्पकत्वान्नानर्थक्यंतेषामिति चेदतिरात्रवाक्यस्यापि तथात्वादेव सार्थक्यंस्यादिति माऽस्तुविकल्पः ॥ यदिच नातिरात्रवाक्यादेवापोद्यविषयबोधपूर्वकं तत्प्रतिषेधावगमोऽतोऽतिरात्रवाक्यस्य विषयसमर्पणाय नोपयोगइत्युच्येत तर्ह्यस्थूलादिवाक्यैरपि निराकांक्षबोधस्य संभवादध्या-

रोपार्थं धर्मनिरूपकाणांनोपयोगः ॥ अतः प्रमाणत्वाविशेषादुभयसामंजस्यं विषयभेदात्कल्प्यम् ॥ ब्रह्मणःप्रयोगासंभवेन प्रकृतवद्विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ वस्तुस्वरूपे विकल्पानुपपत्तेः ॥ तस्मात्तदपि तवैवप्रतिकूलम् ॥ यच्च (विधेःसामान्यविधेरित्यादि उपसंहारापेक्षत्वादितिभाव) इत्यंतमगादि,-तदप्येतावतैवदत्तोत्तरम् ॥ विधेरिवनिषेधस्याप्युपसंहाराणासमूलानांदर्शितत्वात् ॥ किंच सामान्यविधेरित्यादिनोक्तविषयोऽपिननियतः ॥ अन्यथाऽनारभ्यश्रुतस्य "वषट्कारेणवा स्वाहाकारेणवादेवेभ्योऽन्नंप्रदीयत" इति सामान्यविधेः दर्विहोमे "पृथिव्यैस्वाहा अंतरिक्षायस्वाहा वायवे स्वाहा" इतिश्रवणात्तत्परतयोपसंहारेहोमांतरेषु स्वाहाकारोनस्यात् अतःपृथिव्यैस्वाहेत्यादेर्विधित्वपक्षेऽपितथोपसंहाराभावस्तत्रैवपादे दशमाधिकरणे (सू० २०-२१-२२) त्रिसूत्रेराद्धांतितः ॥ तस्माज्जैमिनिव्यासोक्तन्यायैरेवसर्ववैदिकवाक्यानांव्यवस्थोपपत्स्यते नतुभवादृशस्ययथार्थशास्त्रार्थापरिज्ञानप्रयुक्तैकदेशिद्वित्रवचनमात्रतः ॥ एतेनैव एवंचास्थूलेत्यादिकंनिरस्तं ॥ दीक्षितोनददातीत्यादाविवप्रमाणतः संकोचेक्लेशत्वस्याशक्यवचनत्वात् ॥ अन्यथाशास्त्रसिद्धः प्रतिप्रसवघंटापथएवलुप्येत ॥ नातिरात्रादिवाक्यार्थेष्वपिनक्लेशलेशोऽन्यथासूत्रकारस्तथानसिद्धांतयेत् । वैदिकवाक्यानामक्लिष्टवास्तवार्थप्रकाशनायैव तस्यप्रवृत्तेः ॥ निष्कलमितितु निषेधएवसामान्यः ॥ लोकेतादृशमात्रादेरदर्शनादलौकिकमात्राबोधकस्यै "तस्यैवानंदस्ये" त्यादेर्विशेषवाक्यत्वात्तेनैवनिष्कलादिवाक्यानांसंकोचउचितः ॥ सामान्यविशेषभावस्यस्फुटतयासमानविषयतायावक्तुमशक्यत्वात् ॥ "इंद्रोमायाभिः अशरीरं" इत्यादिवाक्यानितुप्रागेवसम्यग्विचारितानीतिनकिंचिदेतत् ॥ आकारबोधकानांवाक्यसहस्राणामिंद्रोमायाभिरित्येकेनैवान्यथानयनस्याऽसंभवात् व्याख्यातरीत्यातस्यापित्वदभिप्रेतार्थासमर्थकत्वाच्च ॥ विग्रहमायिकतायास्ततोनिश्चयेप्रत्युताशरीरमित्यादयोनिषेधामायिकशरीरादिकमेवनिषेधति नतु वास्तवमलौकिकमित्युपसंह्रियताम् ॥ ज्ञेयाज्ञेयविभागेमनसैवपरिकल्प्यतत्तद्वाक्यकदंबस्यतत्तत्परत्वकल्पनेमानाभावे "इंद्रोमायाभिः अशरीर" मित्यादेः समानविषयताया एवसुवचत्वात् ॥ वस्तुतस्तु इंद्रो मायाभिरितिवाक्येभेदप्रतीतेरेवमायाहेतुकत्वंबोधयति । मायांत्वितिवाक्यंचप्रकृतिरूपमायाशक्तिकत्वं परस्यबोधयति। तत्रैव "देवात्मशक्तिं" "पराऽस्यशक्तिः" इत्याद्यभ्यासात् ॥ अशरीरमितिकठवाक्यंचपांचभौतिकशरीरप्रतिषेधकम् । तत्रैवानुपदं "तस्यैष आत्माबृणुतेतनूंस्वा" मिति स्वाभाविकालौकिकतनुबोधनादित्यादि सर्वंशुद्धंसिद्धंप्राक् ॥ एतस्यैवेत्यत्र मात्रायाजन्यत्वं नश्रूयते आसीन इत्यादौ गमनादेर्मायिकत्वंच नैवोपतिष्ठतइतित्वदुक्तविशेषाकांक्षत्वमसंभवि । संध्यसृष्टेरिवगमनादेर्मायामात्रत्वबोधकाधिकरणाभावात्। ज्ञेयाज्ञेयस्वरूपविभागस्य केवलनिर्मूलतायाः पुरैवदर्शितत्वाच्चेतिदिक् ॥ अधिकोऽस्थूलादिवाक्यविचारः प्रहस्तवादादिषुद्रष्टव्यः ॥ अत्रप्रहस्तवादस्थंकिंचिदनूद्यते ॥ यथातत्र "कश्चित्तु अस्थूलादिवाक्ये नञः क्रियान्वयाभावात्पर्युदासएवेति तेनसदृशग्रहणात्समो मशकेनसमोनागेनेतिश्रुत्यंतराच्चात्रापिसर्वाकारतैवफलतीतिवृथैवेयंविरोधाभावचिंतेत्याह-अन्यस्तु नात्रपर्युदासः शक्यवचनः ॥ असंगमित्यत्राानन्वयात् । अचक्षुष्कमितिकमत्य-

यविरोधात् ॥ यथासंभवमुभयस्वीकारेप्रायः पाठविरोधाच्चेतिनपर्युदासंसेहे ॥ नेदं असंग-मित्यत्रसंगभिन्नस्यसंगसदृशस्यप्रदेशद्वयस्वरूपसंबंधस्यसत्वेन तद्रूपताबोधनेऽन्वयसंभ-वात्स्वार्थैकप्रत्ययस्यापिसंभवात्पर्युदासबाधाभावात् ॥ किंतु (स्कं० ८ अ० ३ श्लो० २४) "सवैनदेवासुरमर्त्यतिर्यङ्नस्त्रीनषंढोनपुमान्नजंतुः । नायंगुणःकर्मनसन्नचासन्निषेधशेषोज-यतादशेष" इत्यादिपुपुराणस्थोपबृंहणेषुनिषेधशेषत्वकथनात्तदनुरोधेनात्रप्रसज्यप्रतिषेध-स्यापिसंभवदुक्तिकत्वाद्युक्ताविरोधाभावचिंतेति ॥ नन्वेवं सतिश्रुत्युक्ताणुत्वादीनामपिनि-षेधान्नात्रजडजीवधर्ममात्रनिषेधइतिसिद्धम् ॥ तथाचविरोधः ॥ सचधर्मविरोधः स्वाश्रयं-भेत्स्यतीति धर्माः सोपाधिके एवपर्यवसास्यंतीतिचेत्,–नैतत्; ब्रह्महिश्रुत्यैकसमधि-गम्यं तत्रच "तदेजतितन्नेजतितद्दूरेतद्वंतिके ॥ आसीनोदूरंव्रजतिशयानोयातिसर्वतः ॥ अणोरणीयान्महतोमहीयान् । विश्वतश्चक्षुः । अचक्षुष्कमश्रोत्र" मित्यादिभिर्विरुद्धना-नाधर्मा एकस्मिन्नेवब्रह्मणि प्रतिपाद्यंतइतितत्तथैवमंतव्यम् ॥ नचापवादार्थं धर्मारोपः शक्यववचनः; विनिगमकाभावात् । अपोद्यानामविरोधेविरोधेवाविशेषाभावात्सूत्रेपुस-विशेषनिरूपकश्रुतीनांपरस्पराविरोधचिंतनस्याप्रयोजनकत्वापाताच्च ॥ अतोविरोधएव-नास्ति ॥ धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् । अंतर्यामिब्राह्मणे "यः पृथिव्यां तिष्ठन्यः पृथिवी-मंतर" इत्यादिभिस्तदंतःस्थितत्वतदंतःस्थापकत्वयोर्वैश्वानरविद्यायांप्रादेशमात्रत्वाभि-विमानत्वयोः श्रावणाच्च ॥ (अ० ९ ग० ३६) नहिविरोधउभयं भगवत्यपरिगणित गुणईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवित्तर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलां-तःकरणविकरणदुरवग्रहवादिनांविवादानवसर इतिश्रीभागवतषष्ठस्कंधवाक्याच्च । लोक-विरुद्धयोरप्येकप्रपंचप्रतियोगिकनिमित्तत्वोपादानत्वयोरेकस्मिन्नेववशबलेश्रुतिबलेनभव-ताप्युपगमाच्चे" त्यादिबहुतरंश्रीपुरुषोत्तमचरणैः प्रहस्तवादेप्रापंचि ॥ उक्तेश्रीभागवतगद्ये अंतःकरणविकरणेत्यत्रांतःकरणाश्रयेइतिक्वचित्पाठः । शबलवादस्तु सबलप्रमाणैर्युक्ति-भिश्चेहाधस्तादपास्तः ॥ किंचत्वन्मतेविशेषानुवादोव्यर्थः तदनवगतवतोऽपि पुंसः सुखे-नास्थूलादिवाक्यार्थबोधोदयेनसहस्रावधिवाक्यैरध्यारोपस्यसर्वथा 'प्रक्षालनाद्धिपंकस्ये' ति न्यायग्रस्तत्वात् ॥ बलात्कारेत्वध्यारोपवाक्यवृंदवदतिरात्रादिवाक्यानि नातिरात्रवाक्यादेः प्रतिषेध्यविषयसमर्पकाणि स्युरतोनविकल्पसिद्धिरित्यादिर्बहुतरशास्त्रविप्लवप्रसंगः ॥ अग्रे वृक्षः कपिसंयोगीनमूलइत्यादिप्रतीत्यास्वात्यंताभावाधिकरणस्थस्यापिकपिसंयोगादेर्मिथ्या-त्वस्यपरेणकेनापिस्वीकृतत्वाभावात् ॥ (मिथ्याह्यभाविस्थितः) इत्यादिकथनंतु केवलजल-मथनं । वस्तुतश्च धर्मविधिनिषेधवाक्यानांविषयविभागः प्रकृतैतावत्त्वादिसूत्रैः सयुक्तिकः सप्रमाणः सिद्धांतितएवेतिश्रौतविशेषाणां स्वात्यंताभावाधिकरणस्थत्वकल्पनमपि पुष्करतल्पस्वापकल्पमित्यलम् ॥ तदेतत्सर्वमुरसिनिधायाहुर्मूले–तदप्यविचारितरमणीय-मित्यादि ॥ अहिंसेति ॥ गीताषोडशाध्यायवाक्यमिदं । अत्रहिंसासामान्याभावादरे 'दानं-दमयश्चयज्ञश्चे'तितत्पूर्वश्लोकोक्तिः पीड्येताऽतस्तदेकवाक्यतयावैदिकातिरिक्तहिंसाभाव एवतत्रार्थइतिभावः ॥ स्थूलपृषतीमिति ॥ इदंवाक्यमसंदेहरूपप्रयोजनकथनेमहा-भाष्येऽप्युदाहृतम् ॥ तादृशानंदस्येति ॥ सर्वभूतोपजीव्यविविधानंदवृंदमूलकंदस्य ॥

यच्च (स्वात्यंताभावाधिकरणस्थोमिथ्ये) त्युक्तं,–तदेतत्पिशाचः पिशाचभाषयेतिन्याये-नतदीयानद्वैतसिद्धिगौडब्रह्मानंदकृततच्चंद्रिकादिग्रंथान् कांश्चित्तार्किकग्रंथांश्चानुसृत्यनिरा-कुर्वंति–ननुनिषेधबोधकैरित्यादिना ॥ सिद्धसाधनतायांहेतुमाहुः–सर्वस्येति ॥ गंध-वत्यपिपाषाणादौगंधाभावभ्रमसंभवात् सर्वस्यगंधादेःस्वाश्रयपृथिव्यादिनिष्ठोभ्रमविषयो योभावस्तत्प्रतियोगित्वमस्त्येव ॥ अर्थांतरतायाइति ॥ गौतमपंचलक्षण्यांपंचमाध्याय-द्वितीयाह्निकोक्तेषु प्रतिज्ञाहान्यादिचतुर्विंशतिनिग्रहस्थानेष्वर्थांतरंनामषष्ठंनिग्रहस्थानं ॥ लक्षणंतुत्रैव (अ० ५ आ० २ सू० ७) "प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धार्थमर्थांतर"मिति ॥ उदाहृतंचात्रभाष्येवात्स्यायनेन "नित्यःशब्दोऽस्पर्शत्वादितिहेतुः । हेतुर्नाम हिनोतेर्धातो-स्तुतिप्रत्ययेकृदंतपदं पदंचनामाख्यातोपसर्गनिपाताः" इत्यादितदत्रापारमार्थिकत्वरूपमि-थ्यात्वसाधनेप्रकृतेव्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वकथनमर्थांतरम् ॥ श्रुतिप्रतिपादितस्येति ॥ स्वप्नादेर्व्यावर्तनार्थार्थक्रियेति ॥ महतोमहीयस्त्वादिकंहि ब्रह्मणःश्रुतिप्रतिपादितम् ॥ "अतःसमुद्रागिरयश्चसर्वे" "गामाविश्यचभूतानी"त्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं सर्वनियमधारणा-द्यर्थक्रियाकारिच प्रसिद्धमेव । तस्यास्थूलादिवाक्यैर्निषेधोऽसंभवी ॥ अर्थक्रियाश्चात्रजाग्र-दवस्थाऽनुभूताःसत्यत्वनिर्वाहिका यावदर्थक्रिया ज्ञेयाः ॥ तेन असंतोऽप्यर्थकारिणइति-वाक्यात्प्रतिबिंबादीनां यथाकथंचिद्यत्किंचिदर्थक्रियाकारित्वेऽपिनक्षतिः, मायामात्रसूत्रे प्रकाशेऽप्येवमेवस्वीकृतम् ॥ एवंचजगतोऽपिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वमर्थक्रियाकारित्वंचानुसंधेयं ॥ अबाध्यत्वरूपस्येत्यादि ॥ जगत्पारमार्थिकंनभवतीतिबाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञानं पारमा-र्थिकत्वज्ञानमंतरानसंभवति ॥ अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य ज्ञानं च बाध्यत्वज्ञान-मंतरानभवतीत्यन्योन्याश्रयः ॥ विशेष्येविशेषणमिति ॥ अत्रायंसारः–(स्वात्यंताभावा-धिकरणस्थोमिथ्ये) तिस्वीकारेसोऽभावःकिंप्रमाविषयोभ्रमविषयोवा ? ॥ आद्येऽभावस्य-वास्तवत्वान्मिथ्यासत्ययोरेकाधिकरणवृत्तित्वमनुपपन्नमितिव्याघातः ॥ सत्याभावप्रतियो-गिनोऽपिस्थलांतरेसत्वापातःसर्वंमिथ्येतिप्रतिज्ञाहानिश्च ॥ नचरज्जौसर्पतदभावयोःसामा-नाधिकरण्यदर्शनात्तन्नानुपपन्नमितिशंक्यम् ; रज्जौसर्पाभावाधिकरणत्वेऽपिसर्पनिरूपिता-धिकरणतायास्तत्रवक्तुमशक्यत्वात् ॥ केवलायांद्रष्टृबुद्धावेवकल्पितसर्पादेःसत्वात् ॥ रज्जौ तत्सत्वेतुभ्रांताभ्रांतैःसर्वैरेवसप्रतीयेत ॥ एकस्यैवाधेयतावच्छेदकसंबंधादरेशक्यनिरूपण-तयापि तयोःसामानाधिकरण्यमशक्यवचनम् ॥ द्वितीयेप्रतियोगिनःसत्त्वप्रसक्तिःपुनःसा-मानाधिकरण्यानुपपत्त्याव्याहतिश्च ॥ शर्करायांकेनचिद्भ्रमान्माधुर्याभावेगृह्यमाणेऽपित-स्यांमाधुर्यस्यैवसत्वात् ॥ तदभावोऽपितस्यांचेत्सर्वैः सोऽनुभूयेत ॥ अथ प्रतियोगिनो मिथ्यात्वादेवाभावस्यापि मिथ्यात्वमितिचेद्वस्तुनो मिथ्यात्वज्ञानमभावज्ञानाधीनं अभा-वस्य तथात्वज्ञानं चवस्तुमिथ्यात्त्वज्ञानाधीनमित्यप्यन्योन्याश्रयः ॥ एतच्चमूलएवसम्यक्प्र-पंचेननिराकृतं प्रागुक्तग्रंथविद्भिश्चात्राधिकं दर्शितचरदिशासुखेनशक्योहमितिकिंबहुना ॥ वस्तुतस्त्वभावस्तिरोभावानतिरिक्त इति शिलाबीजादौ स्वतिरोभावसमानाधिकरणस्यापि-गंधानोकहादेरमिथ्यात्वात्त्वत्कल्पनमखिलंनिर्मूलं, तथापिपिशाचःपिशाचभाषयेतिन्या-यादभाववादमभ्युपेत्यमूलेसमाहितं ॥

किंचवेदेप्रपंचोमिथ्येतिकुत्रापिनोक्तं किंतु ब्रह्मैवेदंसर्वंआत्मैवेदं सर्वं" मित्यादिनाब्रह्मरूपतैवसर्वस्यप्रदर्शिता साचशुद्धाद्वैतस्वीकारएवसंगच्छते नमिथ्यात्वस्वीकारइति ॥ यत्तु (विशेषानुवादस्याभावेवायौरूपस्वनिषेधेपितस्याऽन्यादाविवब्रह्मणि विशेषाणांनिषेधेपिप्रधानादौतेषांसिद्ध्यामिथ्यात्वाऽसिद्धेस्तदनुवादोयुक्त) इत्युक्तं,- तन्मंदं; विशेषानुवादस्योपसंहारार्थत्वसंभवेनमिथ्यात्वसाधकत्वासंभवात् ईक्षत्यधिकरणंतुनप्रधानस्यकर्तृत्वाभावबोधकं तत्रप्रधानवाचकपदाभावात् किंतु ब्रह्मणःसर्वप्रमाणाविषयत्वस्ययतोवाचोनिवर्तंतइत्यादिश्रुतिप्रतिपादितत्वाद्विचारःकर्तुंनशक्यतइत्याक्षेपआह- "ईक्षतेर्नाशब्द"मिति। नविद्यतेशब्दोयत्रेत्यशब्दंवेदांताप्रतिपाद्यंब्रह्मेतिनवक्तव्यं; कुतः? ईक्षतेः; 'तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेये'त्यादिवाक्यादीक्षाप्रतीयते साचसर्वव्यवहारातीतोपिसृष्टिद्वाराव्यवहार्योभविष्यामीति ॥ एवंसति इच्छयाव्यवहार्योपिभवतीत्यादिकंभाष्यादौविस्तरेणप्रपंचितं ॥ तथाचेक्षत्यधिकरणमपीत्यादिकमसंगतं ॥ किंचत्वन्मतेविशेषनिरूपणस्यकुत्रचिन्मिथ्यात्वसाधकत्वंकुत्रचिद्बुद्धिसौकर्यार्थत्वंकुत्रचिल्लक्ष्यज्ञानसौकर्यार्थत्वंक्वचिदुपासनार्थत्वमित्यतीव गौरवंस्यात् ॥ प्रत्यासन्नप्रतियोगिनंविहायाप्रत्यासन्नप्रतियोगिनिषेधोनसंभवतीतिन्यायविरोधस्तु "नहिंस्यात्सर्वाभूतानी"त्यत्रव्यभिचरितत्वेनतादृशन्यायएवमानाभावान्नसंभवति ॥ अप्रामाणिकन्यायविरोधस्याकिंचित्करत्वात् ॥ अन्यथाप्रधानस्याप्रत्यासन्नत्वेनतत्कारणत्वस्याप्यप्रत्यासन्नत्वात्तन्निषेधमीक्षतेर्नाशब्दमित्यधिकरणेस्वीकुर्वतस्तवैवन्यायविरोधःकथंनस्यात्? ॥ अन्यथेत्यादिनानतत्ररथाइति लौकिकरथादीनांनिषेधःस्यादथ रथानित्यादिनापारमार्थिकरथादीनां विधानंस्यादितियदुक्तंतत्रब्रूमः-यदिश्रुतिर्लौकिकानामिवस्वाप्नानामपि रथादीनांसत्यत्वंप्रतिपादयेत् "यथैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यं आत्मा स्वयमकुरुततत्सत्यमित्याचक्षत" इत्यादिनातेषांसत्यत्वंप्रतिपादयति तदापारमार्थिकत्वंस्यात् ॥ नत्वेवंप्रतिपादयति किंतु सृष्टिमात्रं "अविद्यया मन्यत"इतिवचनाच्चमायिकत्वमेवनपारमार्थिकत्वं ॥ अतएव"मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा"दितिसूत्रंसंगच्छते ॥ त्वन्मतेचसर्वस्यैवप्रपंचस्यमायिकत्वेनस्वाप्नमात्रस्यमायिकत्वाभिधायकंमायामात्रमितिसूत्रंविरुद्धंस्यात् ॥

सहस्राक्षे यत्तुप्रत्यक्षमित्यादिं क्रियेतेत्यलमित्यंतं भागंपरिहरंति–किंचवेदेप्रपंच इत्यादिना सूत्रंविरुद्धंस्यादित्यंतेन ॥ अयंभावः–ऋग्वेदस्याश्वलायनसांख्यायनभेदाद्द्वे । इदानींकृष्णशुक्लतयोच्यमानयजुषोस्तैत्तिरीमैत्रायणीमानवीकाण्वीमाध्यंदिनीतिभेदात्पञ्च । सामवेदस्यराणायनीकौथुमीतिद्वे । अथर्ववेदस्यपैप्पलादीशौनकीतिद्वे । इत्येवंसर्ववेदानां संकलनयैकादशैवशाखाःसांप्रतंप्रचलंति । तासुकाप्येकमपिकंठरवेणजगन्मिथ्यात्वग्राहकं वाक्यंनोपलभ्यते । इदंचशास्त्रार्थनिबंधे (कारिका ८८) नास्तिश्रुतिपुतद्वार्ता दृश्यमाना सुकुत्रचिदित्यत्रस्फुटम् ॥ अतःशंकराचार्यैर्व्याख्यातास्वीशावास्याद्युपनिषत्सुसर्वशिष्टसंमतत्त्वादसंदिग्धप्रमाणभावासुतुकुतस्तादृशस्पष्टवाक्योपलंभसंभावनाऽपि ॥ यदिचक्वापि तत्स्यात्तर्हिसूत्रतावकभाष्यादौमिथ्यात्वसाधनावसरेऽवश्यमुदाह्रियेत । तस्माच्छाखांतरीयमपिमिथ्यात्ववाक्यंसमूलंनास्त्येव ॥ यत्तुसहस्राक्षे तदनेनेत्यादि उक्तत्वादित्यंतमुक्तंतत्तु पूर्वखंडएवापास्तम् ॥ अविप्रतिपन्नरूपेणेत्युक्तिरप्यज्ञानात् । अभावस्यतिरोभावतावादे कारणादौस्वतिरोभावसमानाधिकरणस्यकार्यादेर्मिथ्यात्वानंगीकारात् । किंचस्यादप्येवं यदिकंठरवेणसत्यत्वबोधकानिप्रागुक्तादीनिबहूनिवाक्यानिवेदेषुनस्युः किंच "पुरुषएवेदँसर्वं" इत्यादीनिपरःसहस्रंवाक्यानिसर्वस्यब्रह्माभिन्नत्वंग्राहयित्वाऽद्वैतंसाधयंतिनतुमिथ्यात्वं बोधयित्वा॥ मिथ्यासत्ययोश्चाभेदोऽशक्यएववक्तुम् ॥ अतोपिसत्यत्वएवश्रुतितात्पर्यंनिर्णीयते ॥ किंचप्रतियोगिज्ञानानालिंगिताऽभाववुद्धिर्नैवोज्जृंभतइतिमहताप्रबंधेनमंजूषाकारादिभिर्बहुभिरेवव्यवस्थापितं ॥ एवंचत्वन्मतेस्थौल्यादिविशेषाणांवास्तवानांक्वाप्यसत्वात्खपुष्पादिवत्तदारोपस्याप्यसंभवादस्थूलादिवाक्यैस्तेषांनिषेधोप्यशक्यवचनः ॥ शृंगादिकं चान्यत्रसदेवशशीयत्वादिनाकल्प्यते । अतएवशशशृंगंनास्तीत्यादौबौद्धार्थस्याभावोमंजूषादौस्वीकृतः ॥ रूपंचतेजोऽबन्नेष्वाविर्भूतमेववायौप्रतिषिध्यते तेषुरूपस्येवप्रधानादौ-

---

यत्तु प्रत्यक्षं क्वापि वेदे मिथ्यात्वकथनं नास्तीत्युक्तं तदनेनैवनिरस्तम् ॥ अधिष्ठाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वपदार्थत्वेन मिथ्यापदेनानुक्तावपि अविप्रतिपन्नरूपेण मिथ्यात्वस्योक्तत्वात् ॥ एवंच विशेषानुवादस्याभावे वायौ रूपस्य निषेधेपि तस्याग्न्यादाविव ब्रह्मणि विशेषाणां निषेधेपि प्रधानादौ तेषां सिद्ध्या मिथ्यात्वाऽसिद्धेस्तदनुवादोयुक्तः ॥ ईक्षत्यधिकरणमपि ब्रह्मणि विशेषाधारत्वे सत्येव प्रधानादौ तदभावं बोधयितुमीष्टे–तदाहुरध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपञ्चंप्रपञ्च्यते इति ॥ ब्रह्मनिरूपकमहावाक्यप्रकरणे विशेषनिरूपणं बुद्धिसौकर्यार्थं ॥ क्वचितु शब्दवाक्यप्रदर्शनपरं लक्ष्यज्ञानसौकर्यार्थम् ॥ उपासनायाः प्रकरणेतु तदर्थमिति किञ्च श्रुतिषु विशेषनिरूपणाभावे निर्विशेषवाक्यानां लौकिकविशेषनिषेधपरत्वं स्यादपि सतिलौकिकविशेषद्वयस्यसमूलत्वे ॥ सतितु श्रुतिषु तन्निरूपणे नैवंभवितुंशक्यं ॥ प्रत्यासन्नप्रतियोगिनं विहायाऽप्रत्यासन्नप्रतियोगिनिषेधे न्यायविरोधात् ॥ अन्यथा नतत्ररथा इत्यनेनापि लौकिकरथादेरेवनिषेधःस्यादथरथानित्यादिनातु पारमार्थिकरथादिप्रतिपाद्येत ॥ 'मायामात्रंत्वि'ति सूत्रं श्रुतिविरुद्धंस्यात् ॥ तादृशसूत्रबलेन कथंचित्, श्रुत्यर्थस्यान्यथाकरणेतु इहापि प्रकृतैतावत्त्वमितिसूत्रबलेन श्रुत्यर्थोऽन्यथाक्रियेतेत्यलम् ॥

विशेषाणाममिथ्यात्वेत्वद्वैतहानिरपसिद्धांतश्च ॥ अंतेरंडाविवाहन्यायाद्ब्रह्मण्येववास्तवतत्स्वीकारेसर्ववाक्यसामंजस्यं ॥ प्रधानादिकार्यगतविशेषाणामेवब्रह्मण्यस्थूलादिवाक्यैःप्रतिषेध इतितुयुक्तं ॥ एवंचप्रधानाद्यवृत्तिविशेषानुवादकानि "आसीनोदूरंव्रजती" त्यादीनिनिषेध विषयातिरिक्तविषयकाणितत्तदलौकिकविशेषानेवपरस्मिन्नुपसंहरन्तीतिनिरपराधानिबहूनितानिवृथानविप्लावनीयानि ॥ ईक्षत्यधिकरणंत्वशब्दशब्देनप्रधानपरिग्रहे "तदैक्षत, सईक्षत, सईक्षांचक्रे" इत्यादिश्रुत्युक्तमीक्षणंप्रधानेप्रधानगुणोपहितगौणेचप्रमाणपुरःसरंप्रतिषिध्यब्रह्मण्येवतत्सिद्धांतयतीतिचेतनस्यब्रह्मणएवतादृशश्रौतविशेषाःस्वाभाविकाइति तत्रसिद्ध्यति, नतुनिर्विशेषत्वं । तथासत्यन्यत्रतन्निरसनपुरःसरंपरस्मिन्नेवतत्स्थापनेप्रक्षालनाद्धीतिन्यायेनानौचित्यस्यानपायात् ॥ ईक्षतिसूत्रेसोऽप्यर्थोबृहद्भाष्यसंमतइतिशास्त्रार्थनिबंधादितोऽवसीयते ॥ अणुभाष्यस्थंमुख्यव्याख्यानमनुसृत्य वाहुर्मूले-ईक्षत्यधिकरणंत्वित्यादि ॥ एतेनएवंचेत्यादिप्रपंच्यत इतीत्यंतमपास्तं ॥ यच्च (ब्रह्मणिविशेषाधारत्वे सत्येवप्रधानादौतदभावंबोधयितुमीष्ट इत्युक्तं,-तत्तु युक्तम् । परंतुब्रह्मण्यपिविशेषाणां मिथ्यात्वकल्पनेतन्नसंगच्छते; एकत्रारोपितविशेषाणांसत्त्वेततोन्यत्रतेषांनिषेद्धुमशक्यत्वात् ॥ आरोपाधारत्वस्यप्रधानादौयत्रकुत्रापियथाकथंचित्संभवात् । ईक्षितृत्वादीनांप्रधानादौ निषेधेनब्रह्मण्यपिमिथ्यात्वेनवास्तवतयाक्वाप्यविद्यमानानामारोपायोगात् । अंततोगत्वा निरसनीयतयाप्रधानादौप्रतिषेधपूर्वकंब्रह्मण्येवतत्स्थापनार्थमधिकरणनिर्माणप्रयासेप्रयोजनाभावाच्च ॥ अध्यारोपापवादौतुप्रागेवव्युदस्तौ ॥ श्रुतिषुपूर्वंसामान्यतयाधर्मनिषेधस्यततस्तत्रैवानुपदं लोकाप्रसिद्धधर्मविशेषनिरूपणस्यचसर्वत्रोपनिषत्सुप्रायेणदर्शनेनसूत्रकृताऽपि प्रकृतैतावत्त्वसूत्रेतथाकथनेचप्रागध्यारोपस्ततोअपवादइतिपरपक्षस्यसुतरामसिद्धेरितिदिक् ॥ यच्चब्रह्मनिरूपकेत्यादितदर्थमित्यंतं,-तन्न; एकत्रैकस्यान्यत्रान्यस्यप्रयोजनस्यमनसैवकल्पनेऽप्रामाणिकगौरवानपायात् । तथाकल्पनानांप्रहस्तवादादिषुसुष्ठुनिराकृतत्वाच्च ॥ तथाहितन्त्रारंभएवसर्ववेदांतानांब्रह्मैकपरत्वंब्रह्मरूपस्यशब्दैकगम्यत्वचव्यासाभिप्रेतमुक्त्वोच्यते "एवं सत्युपाधिपक्षस्तदास्याद्यदिश्रुतिरुपोद्वलयेत् । तदेवतावदसंभवि । यस्माद्यतोवाचइतिश्रुतौ नवाङ्मात्राप्राप्यत्वमुच्यते। किंतुलौकिकवागप्राप्यत्वं मनःसहभावोक्तेः । वेदस्यापौरुषेयत्वे ईश्वरनिःश्वासत्वेवामनःसहभावाभावात् । "दूतीरिवत्वंमनसोऽसी" तिश्रुत्यालौकिकवाच एवतथाकथनात् ॥ "अनृतंवैवाचावदति । अनृतंमनसाध्यायती" त्यादावपि तथादर्शनात् अनिरुक्तश्रुतिविरोधाच्च ॥ इदमित्थंतयाकथितस्यनिरुक्तपदार्थत्वेन तद्भिन्नस्यानिरुक्तत्वात्सर्वथाऽनुक्तत्वस्यतेनैवनिरासात् ॥ अतोनवाङ्निवृत्तिश्रुत्यातदुपोद्वलनम् ॥ किंच लौकिकवाचोऽप्राप्यैवनिवर्ततेश्रुतयोऽपिस्वशक्त्यनुसारेणैववदंतीत्यौपनिषदत्वमेवसंगतंभवति, नतु तथा; अब्रह्मपरत्वापादकत्वात् ॥ उक्तश्रुत्योर्विवादकवलितत्वेनबाधकयुक्त्यंतरंविनातदर्थानिश्चयेताभ्यामन्यासांश्रुतीनांतात्पर्यांतरस्याशक्यवचनत्वात् ॥ नचतौल्यमितिवाच्यं, एवंचवृत्तेर्द्वैगुण्यात् । नचसर्वेषांवैदिकशब्दानांब्रह्मवाचकत्वाभावात् वाक्येशक्तेरनंगीकाराच्च नवृत्तेर्द्वैगुण्यमितिशंक्यं; अग्रेऽथर्वशिखाविचारे उपपादयिष्यमाणत्वात् ॥ वाक्येशक्तेर्वैयाकरणसिद्धांतसिद्धत्वाच्च ॥ एवंसर्वश्रुत्यविरोधाच्च ॥ अतएवसत्यंज्ञानमित्यत्रलक्षणाप्य-

नुपपन्नैव; प्रमाणाभावात् । वाक्येनयावद्व्यावर्त्यज्ञानाभावात्तद्व्यावृत्तब्रह्मणोपिज्ञानाभावे वाक्यस्याबोधकताप्रसक्तेश्च ॥ लक्ष्यत्वस्यवाच्यत्वव्याप्तत्वेनप्रत्युतवाच्यत्वस्यापरिहार्यत्वाच्च ॥ ननुलक्ष्यत्ववाच्यत्वयोनव्याप्तिः ॥ हेतोरुपहितत्वात् । लक्ष्यत्वेसधर्मकत्वस्योपाधित्वादितिचेत्–न; तस्यतल्लक्षणानाक्रांतत्वेनप्रकृतेउपाधित्वस्याशक्यवचनत्वात् ॥ नच शुद्धेब्रह्मणिलक्ष्यत्वसधर्मकत्वयोः साहचर्याभावादस्त्युपाधिलक्षणाक्रांतत्वमितिवाच्यं; साहचर्याभावस्याभ्युपगमैकशरणत्वेनप्रतिवाद्यनादरणीयत्वात् । अतस्तेनैवसधर्मकत्वस्यानुमानसंभवात् । ततःसिद्धेतस्मिंस्तेनचवाच्यत्वेसत्यज्ञानादिपदानांतात्पर्यानुपपत्त्यभावाल्लक्षणायाबीजाभावेनाशक्यवचनत्वात् । लक्षणायावाशक्यसंबंधरूपत्वेनद्विनिष्ठत्वाद्धर्मापत्त्याघट्टकुट्यां प्रभाताच्च ॥ नचोक्तहेतोरप्रयोजकत्वंशंक्यं; व्याप्तेःसर्वजनीनत्वात् । यदपि किंचश्रुतिष्वित्यादि न्यायविरोधादित्यंततदपितुच्छम् । विश्वतश्चक्षुरुतासीनदूरव्रजनादेर्लोकाप्रसिद्धतयाविशेषद्वैविध्यसमूलतासंशयस्यानौचित्यात् । ततएवनिषेधेषुसामान्यनिषेधेन विधिषुविशेषविधानेनचभिन्नविषयतया निषेधानांप्रसिद्धविषयनिषेधकतायाःप्रागेवव्यवस्थापितत्वाच्च (प्रत्यासन्नप्रतियोगिनंविहायाऽप्रत्यासन्नप्रतियोगिनिषेधेन्यायविरोधा) दित्युक्तिस्तुसुतरामसंगता ॥ तथासतिप्रधानस्यतत्कारणत्वादेश्चाश्रौततायाःकेवलानुमानिकतायाःस्मार्ततायाश्चानेकत्रसूत्रेषुकथनेनश्रुत्यर्थविचारशास्त्रेऽप्रत्यासन्नस्यतस्यनिषेधईक्षत्यादिबहुतराधिकरणेष्वसंगतःस्यात् ॥ किंतु श्रुत्युक्ततेजोऽबन्नलक्षणाऽजायाअन्यस्ययस्यकस्यचिद्वाश्रुत्युक्तस्यनिषेधस्तेषुकल्प्यतां प्रत्यासन्नत्वात् । किंच "नहिंस्यात्सर्वाभूतानी" त्यत्रापिश्रुत्युक्ततयाप्रत्यासन्नस्याग्नीषोमीयादेरेवहननस्यनिषेधोवक्तव्यः । नतुलौकिकपशूनां रागप्राप्तहननस्य; अप्रत्यासन्नत्वात् ॥ तर्ह्यस्तुमायिकत्वस्योपाधित्वमितिचेत् ,–ओमिति ब्रूमः ॥ परंसत्यज्ञानादिपदलक्ष्यत्वंकुतोऽवगतं ? ॥ नश्रुतेः; अप्रसिद्धत्वात् । नापिश्रुतार्थापत्तेः; परिहृतत्वात् । नाप्यन्यतः; लौकिकानांब्रह्मधर्मविचारेअप्रामाण्यात् अलौकिकानामभावाच्च ॥ अतउक्तवाक्येलक्षणानुपपन्नैवेतिदिक्" इत्यादि ॥ एवमुपासनाप्रकरणेषुविशेषाणामुपासनाद्यर्थत्वेपितेषामवास्तवत्वंश्रुत्यनभिप्रेतमेवेति प्रहस्तवादभाष्यप्रकाशादिषुविस्तरेणनिर्णीतमस्माभिरपिदिङ्मात्रेणप्राग्प्रदर्शितम् ॥ एवंचश्रौतपश्वालंभनमेवप्रतिषिध्ययथाकामंलौकिकपशुहननमभ्यनुज्ञातंमंतव्यंभवतीतिमहानेवोपप्लवः ॥ नच विधिवाक्यवैयर्थ्यापातान्नैवमितिवाच्यम् ॥ तर्ह्यत्रापितद्वैयर्थ्यापातात्तथावक्तुमशक्यमित्यापत्तेः ॥ अत्रविधीनामध्यारोपार्थमनुवादकत्वेत्वग्नीषोमीयालंभनादिविधयोपिनहिंस्यादित्यस्य प्रतिषेध्यविषयसमर्पकाःप्रसंजनार्थमनुवादकाभविष्यंति । एवं "नब्राह्मणंहन्यात् । नसुरांपिबेत्" इत्यादावपि "ब्राह्मणोब्राह्मणमालभेत" इतिविहितहननस्यैवसौत्रामणीसुराग्रहादेरेवचप्रत्यासन्नत्वात्प्रतिषेधंमन्यतांभवान् ॥ लोकेविद्यमानानांब्राह्मणानांद्वेषादिनाहननंलौकिकसुरायारागतोयथाकामंनानंधस्वाच्छंद्यादभ्यनुजानातु ॥ अनयादिशाऽन्यदपि दूषणसहस्रमूह्यम् ॥ यत्तुअन्यथानतत्रेत्यादिअन्यथाक्रियेतेत्यंतमुक्तं,–तत्तु श्रुतिसूत्रार्थाज्ञानात् ॥ तदेतत्स्फुटयितुंमायामात्रसूत्रभाष्यस्यांशंकंचिदक्षरशोऽर्थतश्चानुवदंति तत्रब्रूम इत्यादिना ॥ अयमाशयः–इदंहिवाक्यंबृहदारण्यकेषष्ठाध्यायेज्योतिर्ब्राह्मणाख्यतृतीयब्राह्मणे

(पृष्ठ ७५०) "तस्यवाएतस्यपुरुषस्यद्वेएवस्थानेभवतइदंचपरलोकस्थानंचसंध्यंतृतीयं स्वप्नस्थानंतस्मिन्संध्येस्थानेतिष्ठन्नेतेउभेस्थानेपश्यतीदंचपरलोकस्थानंचे" त्युपक्रम्य "नतत्ररथानरथयोगानपंथानोभवंत्यथरथान् रथयोगान्पथःसृजत" इत्यादिपठ्यते ॥ एतच्चचतुर्लक्षण्यां तृतीयस्यद्वितीयपादारंभेसूत्रे (१) "संध्येसृष्टिराहहि" इत्यादिचतुःसूत्र्याविचारितं ॥ तत्रस्वप्नेपरलोकस्थानामेतल्लोकस्थानांचोभयेषांदर्शनसंभवात्संधौभवत्वेनसंध्यत्वम् ॥ तत्रसृष्टेर्वास्तवत्वंसूत्रद्वयेनपूर्वपक्षीकृत्यमायामात्रादिसूत्रद्वयेनतस्याःकेवलमायिकत्वमेवनिर्धारितं ॥ एवंसति अन्यथानतत्रेत्यादिना यदापादितं तदिष्टापत्तितया स्वीक्रियते । नतत्ररथाइत्यादिनाहिलौकिकावास्तवा रथादयएवस्वप्नेप्रतिषिध्यंते तेषामेवशीघ्रोपस्थितिकत्वात् ॥ नहितत्रेत्यनेनपरामृष्टेस्वप्नेस्वाप्निकानांनिषेधःशक्योवक्तुं । वदतोव्याघातपातात् ॥ अतएवसंध्यासूत्रेश्रीमद्भाष्यकारचरणैः "नचेयमेवसृष्टिस्तत्रदृश्यते । नतत्ररथाइत्यादिनानिषेधात्" इतिस्पष्टमुक्तम् । अग्रेपिसर्वानुभाव्यानांनिषेधोव्याख्यासुदृश्यते ॥ तस्मादस्मन्मतमबुध्वोत्स्वप्नायितं ॥ ननुप्रत्यासन्नानांस्वाप्निकानांनिषेधेसत्येवतेषांमिथ्यात्वं सिध्येत् । लौकिकानांनिषेधेतुसृज्यमानानांपारमार्थिकत्वंबाह्यसृष्टाविवतवापद्येत । मायिकत्वगमकाभावात् । तथाचसूत्रविरोधइतिचेन्मैवम् ॥ स्वाप्निकानांप्रतिषेधप्रतियोगित्वेततएवतेषांमायिकत्वफलेनचसूत्रकाराभिप्रेतेसतिमायामात्रंतुनिषेधादित्येवसूत्रयेत् । लाघवात्स्पष्टश्रुत्यनुग्रहाच्च ॥ नतुगुरुतराश्रुतहेत्वंतरपर्यंतमनुधावेत् ॥ हेतूकरोतितुनिषेधं विहायकात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वं, तस्मान्नतथा ॥ नन्वेवमपिश्रुतोसृष्टिकथनादविशेषाद्बाह्यप्रपंचवत्सत्यत्वंकुतोनापद्येतेतिचेन्न ॥ वैदिकैःश्रुत्यक्षरलभ्यस्यैवमुख्यतयामंतव्यत्वात् ॥ अत्रहिश्रुतौसृष्टिरेवकेवलोच्यते । नतुतेषां सत्यत्वंब्रह्मात्मकत्वंवा ॥ प्रपंचस्यतु श्वेतकेतुविद्यायां "तत्तेजोऽसृजत" इत्यादिनास्पष्टंसृष्टिमुक्त्वा "ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यं" इति तैत्तिरीयब्रह्मवल्ल्याम् "इदंसर्वमसृजत" इतिसृष्टिमुक्त्वा "तदात्मान ँ स्वयमकुरुत । यदिदंकिंचतत्सत्यमित्याचक्षते" इति । एवमादिषुब्रह्मात्मकत्वंसत्यत्वंचानुपदमुच्यते ॥ नत्वेवंप्रकृते । तस्मान्नतथा ॥ नचविहारान्यथानुपपत्त्यासत्यताशंक्याऐंद्रजालिकनटकल्पितैःसामाजिकानामिवमहामायावित्वाद्भगवताकल्पितैर्मायिकैरेवजीवस्याविहारोपपत्तेः । तथाचायं (अ० ३ पा० सू० ३) "मायामात्रंतुकात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा" दितिसिद्धांतसूत्रस्यार्थः ॥ भगवतोऽव्यामोहिकाशक्तिर्मायाप्रथमस्कंधादिषुमायां चतदुपाश्रयांययासंमोहितोजीवइत्याद्युक्तेः ॥ संध्येसृज्यमानंसर्वंमायामात्रंमायैकोपादानकं तदात्मकं ॥ मात्रपदाद्रथादिनिर्माणेकाष्ठलोहादेस्तत्तन्नियतोपादानस्यव्यावृत्तिः ॥ अत्रहेतुः ॥ कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति ॥ वास्तवप्रपंचवस्तूनांस्वरूपाभिव्यक्तौ कात्स्न्र्यंहिदेशःकालोविषयसंनिधिरिंद्रियव्यापारोबाधाभावश्चेतिबोध्यम् । स्वाप्निकवस्तूनां तुतथात्वाभावादित्यर्थः ॥ तथाहि नात्रदेशकालयोर्नियमः ॥ अल्पकालेबहुकालस्यदूरदेशस्थस्यचानुभवात् ॥ ज्योतिःशास्त्रोक्ततत्तद्देशनियतदिनमानरात्रिमानाद्यभावात् ॥ नापिविषयसंनिधिः । अतिस्थूलानांकरिगिरिसरित्पतिप्रभृतीनांशरीरांतर्मानस्यानुपपत्तेः ॥ नापींद्रियव्यापारः, पंग्वंधबधिरादेरपिधावनदर्शनश्रवणाद्यनुभवात् ॥ जागरोत्तरंबाधश्च-

स्पष्टएवतत्रैव "सयत्तत्रकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवती" तिश्रुतेश्च ॥ तस्मादैंद्रजालिक-सर्गादिवन्मायिकं ॥ ननुतथापिश्रुतेरत्रैवमेवाभिप्रायःकथंज्ञेयइतिचेत्,-उच्यते-तत्रैव "उतेव स्त्रीभिःसहमोदमानोजक्षद्रुतेवापिभयानिपश्यन्" एवमादाविवशब्दभ्यासात्स्त्र्यादिवस्तूनां मोदजनक्षणादिक्रियाणांचप्रतीतिमात्रत्वमवास्तवत्वंचगम्यते ॥ इवशब्दोऽत्रसंभावनार्थः जुगोपगोरूपधरामिवोर्वीम् । 'लिंपतीवतमोंऽगानी'त्यादिवत् ॥ किंच "तावाअस्यैताहिता-नामनाड्य" इतिनाडीविशेषानुपक्रम्यश्राव्यते ॥ "अथयत्रैनंघ्नंतीवजिनंतीवहस्तीवविच्छाय यतिगर्त्तमिवपतति ॥ यदेवजाग्रद्भयंपश्यतितदत्राविद्ययामन्यतेऽथयत्रदेवइवराजेवाहमे-वेदःँसर्वोस्मीतिमन्यते सोऽस्यपरमोलोक" इत्यादि ॥ अत्रअविद्ययामन्यतइतिमध्य-मणिवदुभयत्रस्वाप्निकस्यदुःखस्यसुखस्यचदर्शनेपूर्वापरवाक्योक्तेसंबध्यते तेनमायाहेतु-कत्वंप्रतीतिमात्रत्वंचस्फुटमेवसिद्धं ॥ परंदेहलीदीपवदुभयत्रव्याख्याशरणः संदिग्धइतित-मनुक्त्वातस्यापिनिर्णायककात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वमेवहेतुतयोक्तं ॥ देवताज्ञादिकंतु-तत्रापिसत्यमितितुमहाभारतादिप्रमाणपुरःसरंदर्शितंप्राक् ॥ तस्मान्नैतत्सूत्रबलाच्छ्रुतिरन्यथा नीयते किंतु श्रुतेर्गूढार्थएवसंदेहवारणायात्रसूत्रकृतोच्यते । तवतुसर्वंमायिकं सूत्रकृतातु-स्वप्नस्यैवदत्तथात्वंसाध्यते ननुबाह्यप्रपंचस्यातस्तवसूत्रविरोधःस्पष्टएव ॥ एवंसविशेषनि-र्विशेषश्रुतीनामपिगूढार्थःसर्वसंदेहापाकरणपूर्वकंप्रकृतैतावत्त्वादिसूत्रैर्निर्णीतइतितत्रापिन-सूत्रबलाच्छ्रुतयोऽन्यथानीयंतेसूत्रार्थास्तुसंक्षेपतःप्रकाशिताः पुरैव ॥ तस्मादस्माकंनकोपि-श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधगंधोतःसकलंमंगलंनः ॥

इति पंचमः श्लोकः ॥

अग्रेच विष्णौजीवगकर्तृतादियदिनप्राप्तमित्यादिश्लोकेनजीवसंबं-धियत्कलादिकंतदेवनिष्कलमित्यादिवाक्यैर्निषिध्यतइतिहितदभ्यु-पगमस्तत्रतावत्सप्रष्टव्यःजीवमतंगतंतृत्वादिकं ईश्वरे नप्रातं वा प्राप्तं ?॥ नाद्यः; प्राप्तंहिप्रतिषिध्यतइतिन्यायात्प्रतिषेधएवनसंभवति ॥ यदि जीवस्य "सर्वंखल्विदंब्रह्मे" त्यादिवाक्यैरभेदबोधनाज्जीवगतकर्तृत्वं प्राप्तंतदातस्यनिषेधोनुपपन्नः विशिष्टतद्वत्ताबुद्धेस्तदभाववत्ताबुद्धिप्र-बंधकत्वादित्यादिदोषाउद्भाविताः॥ अत्रोच्यते-"एतस्यैवानंदस्यान्या-निभूतानिमात्रामुपजीवंति ॥ आसीनोदूरंव्रजती" तिवाक्यपर्यालो-चनया "निष्कल" मित्यादिनिषेधवाक्यानांसामान्याभावबोधका-नामप्युपसंहारेणाविशेषाभावबोधकत्वमितिपूर्वमुक्तंतत्रविशेषाभाव-स्यापिविशेषनिषेधरूपस्यतत्प्राप्तिसापेक्षत्वाद्विशेषप्राप्तिरपेक्षितेतिचे दित्थं कार्ययोकरणयोरभेदात्कार्ययोर्जडजीवयोर्धर्माअपिकारणेस्यु-रित्यापाततःकार्यधर्माणां लौकिकत्वादीनांकारणे प्राप्तानांप्रतिषेधः क्रियते ॥ नचकार्यकारणयोरभेदेकार्यगतधर्माणांकारणेसत्वात्तन्नि-षेधोनसंभवति पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावानुरोधादितिवाच्यं;

सत्यमस्त्यभेदस्तथापिकार्यकारणभावकृतोभेदोपिभगवद्विहारार्थंजातः स्वीक्रियते, अन्यथेदंकारणमिदंकार्यमितिव्यवहारोनस्यात् ॥ वैलक्षण्यंविनाताद्दशव्यवहारासंभवात् ॥ यथा घटगतकंबुग्रीवादिमत्त्वजलाहरणोपयोगित्वादीनां मृदिनिषेधस्तथालौकिकधर्माणांब्रह्मण्यपि निषेधे नकोपिविरोधः ॥ तद्वत्ताबुद्धेस्तदभाववत्ताबुद्धिप्रतिबंधकत्वं तदुक्तं तदपि नसंभवति ॥ भूतलादावेकत्रघटादिनिश्चयेऽपितद्भिन्नस्थलेतदभावबुद्धिर्जायतएव ॥ एवंपर्वतत्वसामानाधिकरण्येनवह्निमत्तानिश्चयसत्वेपि तत्सामानाधिकरण्येनतदभाववत्ताबुद्धेरुत्पादस्यदृष्टत्वान्नताद्दशप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावःसंभवति किंतुतद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपिततद्धर्मव्यापकप्रकारीभूतपदार्थप्रतियोगिकतत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयस्तद्धर्मावच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धिंप्रति प्रतिबंधकः सचनप्रकृतेस्तीति ॥ केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यारोपोभावप्रत्ययहेतुः॥ अतएव संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावएव संसर्गाभावउच्यते। तथाच जीवब्रह्मणोरभेदेजीवगतधर्माणांब्रह्मणिप्राप्तिरूपआरोपोऽभावरूपनिषेधोपयोग्येवेतिनकाचिदनुपपत्तिरित्याहुः ॥ यत्तु (अन्यथानेति नेतीतिवाक्यैर्लौकिकजगतस्तत्रनिषेधेयत्तोवाइत्यादिवाक्यैरानंदमयस्यजगतःस्वीकारस्तत्रत्वन्मतेस्या) दित्यादिप्रलपितं,-तदपिपरमताज्ञानमूलकत्वात्तुच्छं; नहिनेतिनेतीतिवाक्यैर्लौकिकजगतोनिषेधःपरैरभ्युपगतस्तथाहिबृहदारण्यकेमूर्तामूर्तब्राह्मणे "द्वेवावब्रह्मणोरूपे" इत्युपक्रम्याधिदैवताध्यात्मभेदेनद्वेधापंचभूतान्युक्त्वा "अथातआदेशोनेतिनेती" तिनिषेधमाह—तत्रकिंद्वौनञौप्रकृतमर्थंगमयतइति स्थापनमात्रंद्वयोःक्रियते किंवा वीप्सयासर्वपूर्वोक्तंनिषेधति उत रूपद्वयमेवनिषेधति अथवा पूर्वप्रतिषेधोभूतराशिंनिषेधति द्वितीयोवासनाराशिमित्यादिशंकायांश्रुतिःस्वयमेवविवृणोति— "नह्यस्मादितिनेत्यन्यत्परमस्ती"ति ॥ अत्रव्याख्येयेवाक्ये अथशब्दःप्रक्रमभेदकः। अतइतिहेतौपंचमील्यब्लोपेवा उक्तंरूपद्वयंहेतूकृत्यआदेशः ताभ्यांकार्याभ्यांरूपाभ्यांज्ञाप्यस्यब्रह्मणउपदेशः॥ नेतिनेतीतिपूर्वइतिशब्दःप्रकारवाची। तथाचसमवायित्वाद्ब्रह्मपंचभूतानिभवति इतिन एवंप्रकारकंनेत्यर्थः ॥ तदेतद्व्याख्यानेनसाधयतिनह्येतस्मादित्यनेन नभवत्येवब्रह्मताद्दशं ॥ हियुक्तोयमर्थः। युक्तत्वेहेतुः-एतस्मादिति।

यत एतस्माज्जातंतत् ॥ नहिकार्यकारणयोरेकःप्रकारःसंभवति अतो-व्याख्यानात्प्रथमेननेतीत्यनेनप्रकारनिषेधोपसंहारः ॥ द्वितीयंनेतीति-व्याख्याति— अन्यत्परमस्तीतिभिन्नप्रकारत्वेपिनतुसमवायित्वमात्रं किंत्वन्यत्परमस्ति ॥ तथाच द्वितीयेननेतीत्यनेन एतावत्तानिषेधोप-संहारः ॥ तथाचात्रनसर्वेनिषेधोनापिरूपद्वयनिषेधः यदिसर्वस्यैव-जगतोनिषेधःस्यात्तदाव्युत्पादनपूर्वकंप्रतिपादनंव्यर्थंस्यात् ॥ अतः प्रकारैतावत्तयोरेवनिषेधः ॥ एवंचनेतिनेतीतिवाक्यैर्जगतोनिषेधे यतो वाइत्यादिना आनंदमयस्यजगतःस्वीकारापत्तिरित्यादिप्रलापस्य कोऽवसरः ॥

सहस्राक्षेविष्णौजीवगकर्तृतादीतिषष्ठश्लोकमिदानीमुक्तन्यायमित्यादिनासर्वात्मेतीत्यं-तेनव्याख्यानेनसहितं ॥ अग्रेचविष्णावित्यादिना अवसरएवनास्तीत्यंतेन खंडयिष्यंतः प्रथमं इदानीमित्यादितन्न्यायावतारइत्यंतंभागंपरिहरति—अग्रेचेत्यादिनाकोवसरइत्यंतेन ॥ अत्रेदंज्ञेयं—प्रथममस्मदनुवादोऽस्मन्मताज्ञानात् अस्माभिर्जडसंबंधिकलायानिष्कलवाक्ये-नप्रतिषेधस्यांगीकारेपिजीवसंबंधिगंतृत्वस्यासीनपदेन प्रतिषेधोनस्वीक्रियते ॥ किंत्वासन-दूरव्रजनयोर्युगपदेकस्मिन्विरुद्धयोरपिविचित्रशक्तिमत्यलौकिकेब्रह्मणिसदासत्वमात्रंतेनक-ठवाक्येनबोध्यते ॥ जडसंबंधिकलातुस्वाधारेन्यूनत्वापादिका ॥ काष्ठपाषाणादेःकस्मि-श्चिदंशेपृथग्भूतेऽवयविनितावदंशन्यूनतादर्शनात् ॥ नतथाब्रह्मणिबह्वंशोद्गमेप्यन्योन्या-भावात् ॥ अतएवसूत्रकृताद्वितीयस्यप्रथमेकार्यकारणभावविचारे (सू. २६) "कृत्स्न-प्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपोवा" इतिपरिणामवादे "निष्कलंनिष्क्रियं, दिव्योह्यमूर्तः" इत्यादिरूपस्यैवशब्दस्यकोपमप्याशंक्य (सू. २७।२८) "श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात् ॥ आत्मनिचैवंविचित्राश्चहि" इतिवेदैकवेद्यत्वाद्विचित्रशक्तिकत्वाच्चब्रह्मणःसमाहितं ॥ तेनशब्दबोधितविभागादिकंननिष्कलमित्यादिनिषेधस्यविषयः अपितु, लोकेजडादिषुदृष्टमेव तत्तस्यविषयइतिसिध्यति ॥ तस्मादस्माकमसंमतमनूद्यते ॥ अतोजीववत्कर्तृत्वंपरस्यनिर-स्यतइत्यत्र "नतस्यकार्य"मित्याद्युदाहार्यं ॥ यच्चतत्रतावदित्यादिनिषेधासंभवादित्यंतं,— तन्नः अप्राप्तस्यापितावत्प्रतिषेधाद्दृश्यंते ॥ यथा "नपृथिव्यामग्निश्चेतव्योनांतरिक्षेनदिवि" इत्यादयः ॥ अतएवजैमिनिनाप्रथमस्यद्वितीये (सू. ५) अभागिप्रतिषेधमुक्त्वा (सू. १८) "अंत्ययोर्यथोक्तं" इत्यप्रसक्तप्रतिषेधः स्वीकृतः ॥ अंत्ययोरभागिप्रतिषेधानित्य-संयोगयोरित्यर्थः ॥ स्पष्टंचेदंतत्रशाबरभाष्ये—"असतिप्रसंगेप्रतिषेधोनित्यानुवादः" इति ॥ अथसिद्धांतरीत्यादेवादीनामपिव्यासेनकर्माधिकारस्य (अ० १ पा० ३ सू० २६) "तदु-पर्यपी"त्यादिनास्वीकारात् तेषांप्राप्तस्यचयनस्यायंप्रतिषेधइत्यस्मदाचार्यकृतपूर्वमीमांसा-भाष्यानुरोधादुच्येत तदापिप्रकृतेनदोषः, प्राप्तेःसत्त्वात् ॥ तथाहिलोकेऽवगतसामर्थ्यः शब्दोवेदेपिबोधकइतिभट्टवार्तिकानुसरणेलोकेगृहीतशक्तिकानामेवशब्दानांवेदेप्यर्थबोध-जनकत्वदर्शनेननिषेधाभावेसतिवेदेनबोध्यमानंपरस्यकर्तृत्वादिकमपिवस्त्वंतरसमवधान-

सापेक्षंपरिच्छिन्नमेवावधार्येत जीवेतथैवदर्शनात् ॥ अतःप्राप्तानामेवजडजीवधर्माणां-लौकिकार्थेसंभवच्छक्तिकानेवशब्दानुच्चार्यप्रतिषेधः "अस्थूलमनणु नतस्यकार्यं" इत्यादि-नाकृतः ॥ तेनालौकिकानामप्रतिषिध्यमानानांसर्वकर्तृत्वविश्वतश्चक्षुष्ट्वात्यणीयस्त्वातिमही-यस्त्वादीनांनहानिः ॥ प्रसक्तंहिप्रतिषिध्यतइतिन्यायेप्रसक्तंप्रसंजनार्हमिहमंजूषाकारादयो-व्याचक्षते ॥ ननु सर्वंखल्वित्यादिवाक्यैरभेदस्याबोधनेनजडजीवधर्माअपिब्रह्मधर्माब्रह्म-रूपाएव ॥ अतोविशिष्टतद्वत्ताबुद्धेस्तदभाववत्ताबुद्धिप्रतिबंधकत्वात्कथंनिषेधइतिचेत्–सत्यं; कार्यधर्माअपि ब्रह्मधर्माएवपुष्पादिगंधाइवभूगंधाः ॥ स्पष्टंचेदं (अ० २ पा० ३ सू० ४१) "परात्तुतच्छ्रुतेः" इत्यधिकरणेब्रह्मगतकर्तृत्वस्यांशएवजीवेऽनुवृत्तइति तथापिब्रह्मा-साधारणधर्माअपरिच्छिन्नानिरस्तसाम्यातिशयाजडजीवयोर्नसंतीति तेषामसाधारण्यस्था-पनायलौकिकानांप्रतिषेधःसंगतः ॥ सचब्रह्मधर्मेषुतावन्मात्रत्वंनिराकर्तुमेवप्रवृत्तोनतुकार्य-धर्माणांसर्वथाब्रह्मावृत्तित्वंब्रह्मभिन्नत्वंवासाधयितुं ॥ यथासप्तमस्कंधाष्टमाध्याये (श्लो० १८) 'अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन्मध्येसभायांनमृगंनमानुषम्' इतिमृगत्वमानुषत्वयोः प्रतिषेधःअग्रे हिरण्यकशिपुनाकृतो (श्लो० १९, "नायंमृगोनापिनरः" इतितयोःप्रतिषेध-श्चान्यतरमात्रत्वमपाकर्तुमेवनतुसर्वथातत्रतदभावंबोधयितुं ॥ विचित्रमहोकिमेतन्नृमृगेंद्र-रूपमित्याद्यग्रिमग्रंथावरोधात् किंतुलोकेनियतव्यधिकरणतयाविरुद्धयोरपितयोस्तस्मिन्रूपे समावेशोदर्शितः ॥ तद्वत्नशुष्केणनचार्द्रेणेत्यादिवच्चलोकेव्यधिकरणतयानिश्चितानामपि-सर्वधर्माणांब्रह्मणिसामानाधिकरण्यमस्थूलमित्यादिनिषेधाशयगोचरः ॥ एतेनापितदीय-

---

विष्णौ जीवगकर्तृतादि यदि नप्राप्तं निषेध्यं कथं
प्राप्तं चेत्प्रतिबन्धतोन तदसत्ताधीर्न योगान्तरैः ॥
सर्वैरेव हरौ यतस्तव जगद्योगैः समस्तात्मनि
आविर्भावनिषेधने क्व सनचेत्सर्वात्मसर्वाश्रये ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तन्यायमनाश्रित्याऽपि निर्विशेषश्रुत्यादेर्युक्त्यन्तरेण तदुक्तार्थपरत्वं खण्ड-यति–विष्णाविति ॥ जीवादिसंबन्धि यद्गन्तृत्वकलादिकं तदेवासीनोदूरंव्रजतिनिष्कलमित्यादा-वासीनादिपदैर्निषिध्यते इतिहि तदभ्युपगमस्तत्र तावत्सप्रष्टव्यः किमिदंजीवादिगतगन्तृत्वा-दिकम्, ईश्वरे न प्राप्तम् उतप्राप्तं नाद्य इत्याह–यदिनप्राप्तमिति ॥ प्रसक्तंहिप्रतिषिध्यतेइति न्यायादितिभावः ॥ जीवेत्युपलक्षणं जडस्यापि ॥ ननुसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिभिः सर्वाभेदबो-धकैर्वाक्यैर्जगदिव तदन्तःपातिजीवादिसंबन्धिगन्तृत्वादिकमपि प्राप्तमेवेतिकुतोनेत्युच्यते इति द्वितीयपक्षमाशङ्क्याह–प्राप्तंचेदिति ॥ प्रतिबन्धतइति ॥ विशिष्टतद्वत्ताबुद्धेरतदभाव-वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकात्वात्सर्वंखल्विति सर्वशब्देन विशिष्य तत्तद्धर्मोपादानेनाऽभेदबोधने तन्निषेधासम्भवात् ॥ अन्यथा नेतिनेतीतिवाक्यैर्लौकिकजगतस्तत्र निषेधे यतोवाइत्यादिवा-क्यैरानन्दमयस्यजगतः स्वीकारस्तत्र त्वन्मते स्यात् ॥ द्विविधवाक्यबलेन गन्तृत्वादेरिव जगतोऽपि द्वैविध्यसंभवात् ॥ ओमितिचेत् लौकिकजगतःकिमुपादानं ॥ ब्रह्मैवेतिचेत्तत्रनिषे-धानुपपत्तिरतएवनजगद्विषयेद्वैविध्यकल्पनेति चेद्गन्तृत्वादिषुजीवधर्मेषुतन्न्यायावतारः ॥

पूर्वश्लोकोक्तसर्वत्रनञः स्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकत्वंपुनर- पास्तंवेदितव्यं ॥ फेननृसिंहादावार्द्रत्वशुष्कत्वनरत्वमृगत्वादेःसामान्याभावस्याशक्यवचन- त्वात् ॥ अतएवगजेंद्रस्तवादौनस्त्रीनषंढइत्यादिनातत्तन्मात्रत्त्वंप्रतिषिध्यनिषेधशेषस्याशेष रूपत्वमुक्तमित्यादिप्रागेवप्रापंचि ॥ अतःकार्यरूपैकांशावच्छेदेनकार्यधर्माणामपिब्रह्मण्येव सत्वेतेषामपिब्रह्मरूपत्त्वेचनकोपिशंकावकाशः ॥ नाप्युक्तप्रतिबंधतःप्रतिषेधासंभवः; अग्रावच्छेदेनकपिसंयोगवत्ताबुद्धेर्मूलाद्यवच्छेदेनतदभाववत्ताबुद्धिंप्रतिप्रतिबंधकत्वाभा- वात् । इमेपरमाणवोनशतंनसहस्रंकिंत्वसंख्याताइत्यादिप्रतिषेधदर्शनाच्च ॥ एवंसिद्धांत- संमतोवृद्धिह्रासभाक्त्वप्रकृतैतावत्त्वोभयव्यपदेशादिसूत्रसिद्धस्तदविरोधप्रकारउक्तः ॥ कार्यधर्माणांब्रह्म धर्मांशत्त्वादेवबृहदारण्यके (अ० ६ ब्रा० ३ पृ० ८१६) "एत- स्यैवानंदस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवंति" इत्यादिश्रुतयःसंगच्छंते ॥ मूलेतुमध्यमा- धिकारिबोधनायैकदेशिसंमतंपंचसूत्रीसिद्धंजडजीवधर्मयोःसर्वथा ब्रह्मण्यसत्वपक्षमपि एकीकृत्यपरोक्तंपरिहरंति-इत्थमित्यादिना ॥ यथाघटगतेतितत्संस्थानविशिष्टायामृद- एवते धर्माइतिमृत्सामान्यसाधारणधर्मत्वाभावादेवमृदितन्निषेधइति भावः ॥ तद्धर्मपर्या- प्तेत्यादि ॥ यथापृथिवीसमवायेनगंधवतीति निश्चयःसासमवायेनगंधाभाववतीतिबुद्धेः प्रतिबंधकः ॥ अत्रपृथिवीत्वधर्मपर्याप्तावच्छेदकताका या पृथिवीनिष्ठाविशेष्यतातन्निरू- पितापृथिवीत्वव्यापकःप्रकारीभूतोगंधपदार्थः प्रतियोगीयस्मिंस्ताहशेनसमवायसंबंधेनाव- च्छिन्ना या गंधत्वावच्छिन्नप्रकारतातच्छालीपृथ्वीसमवायेनगंधवतीति निश्चयउक्तविधा- भावप्रतिबंधकः । पदकृत्यंतुप्रासंगिकविस्तरभियानचिंत्यते ॥ केचित्त्विति । नव्यामंजूषाका- रादयः ॥ अब्राह्मणइत्यादौयथाब्राह्मण्यारोपस्तदभावप्रत्ययहेतुः ॥ नेदंरजतमित्यादौच रजतारोपस्तद्धेतुरित्याद्युदाहार्यम् ॥ यत्तु अन्यथेत्यादिन्यायावतारइत्यंत तदप्येतेनैवनिर- स्तम् ॥ नेतिनेतीतिवाक्यस्यप्रागुक्तार्थपरतयाजगन्निषेधकत्वाभावेनलौकिकालौकिकाधर्म- वत् जगतोद्वैविध्यंयतोवाइत्यादिवाक्यानिर्वाहार्थंनस्वीकार्यं ॥ धर्मभेदस्तु विधिनिषेध- वाक्यसहस्राविरोधायसूत्रकृतैवप्रकृतैतावत्त्वमित्यादौसिद्धांतिनः अतोनतन्न्यायावतारः शक्यः ॥ किंच'कदाचित्सर्वमात्मेव भवतीहजनार्दन' इत्यादावानंदतिरोभावादिरहितो- ऽलौकिकोलीलासर्गोप्यस्माभिरुरीक्रियते परंलौकिकस्यप्युपादानंब्रह्मैव । निषेधोपपत्तिस्तू- क्तदिशैव अतोऽस्मन्मतमज्ञात्वाऽनेकधोक्तिःप्रलापएव ॥ तदेतदाहुः-यत्तुअन्यथेत्या- दिना ॥ अत्र (अ० ३ पा० २ सू० १७) "दर्शयतिचाथो अपिस्मर्यत" इतिसूत्रस्थं भाष्यंप्रकारंचावलंब्याहुः-बृहदारण्यकइत्यादि ॥ इदंचप्रायेणव्याख्यातचरम् ॥

यदपि (येनसंबंधेन हरौ जडजीवधर्मानिषिध्यंतेससंबंधश्चेद्धरौ - नास्ति, तर्हिसर्वात्मत्वहानि) रित्यादिकमुक्तं,-तदपि नसाधीयः; कारणात्मकत्वेनकारणधर्माःकार्येभवंत्येव ॥ कारणस्यकार्यात्मकत्वं कार्यानुवृत्तत्वंचसर्वैःस्वीक्रियते ॥ नपुनःकार्यस्यकारणात्मत्वं तस्य- व्यावृत्तत्वात् ॥ अतःकार्यधर्मानकारणआपादयितुंशक्याः ॥

अन्यथा यथा ब्रह्मसत्ताघटादिषुस्वीक्रियतएवंघटगतमिथ्यात्वमपि ब्रह्मणित्वन्मतेकथंन स्यात्?॥ यदपि (नहिघटसंयोगवतिभूतले- संयोगेन घटोन भवति नवा तत्रसंयोगेन घटोनास्तीतिप्रमाभवति) इत्याद्युक्तं तदपि तदास्यात् ॥ यदि तत्संबंधवत्ताबुद्धेस्ततसंबंधावच्छि- न्नप्रतियोगिताकतदभाववत्ताबुद्धिविरोधित्वंनियमतःस्यात् ॥ तदेव नसंभवति; आकाशसंयोगस्यभूतलादौसत्वेपितदभावस्यतत्रविद्यमा- नत्वादन्यथातस्यकेवलान्वयित्वंनस्यात् ॥ तथाच तत्संबंधवत्ताबुद्धि- सत्वेपितत्संबंधावच्छिन्नतदभाववत्ताबुद्ध्युत्पादेनतादृशनियमोप्रामा- णिकएवेत्यवधेयं ॥ (ननु जीवधर्माःसंत्येव हरौ तेषामाविर्भावस्तत्र निषिध्यत) इत्यादिकंत्वनभ्युपगमपरास्तं ॥ जीवधर्माब्रह्मण्यस्माभि- र्नाभ्युपगम्यंते मुख्यसिद्धांतरीत्यातत्रकार्यधर्माणामभ्युपगमेपितदुक्त- दोषस्यावसरएवनास्ति ॥

सहस्राक्षेननुजीवेत्यादिंसर्वात्मेतीत्यंतंभागंदूषयंति—यदपियेनेत्यादिनाअवसरएवना- स्तीत्यंतेन । कारणात्मत्वमिति । निःशेषस्वकारणरूपत्वम् ॥ कारणाभेदस्तुत्तत्रास्त्येव ॥ तदभावस्येति ॥ संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशभावस्य ॥ भूतलेघटादेरिवा- काशस्यसंयोगेनसत्वंनप्रतीयतइतिभावः । अन्यथेति आकाशस्यभूतलादिनिरूपिताधेयत्वे ॥ तस्य आकाशस्य । इतरत्सुगमं ॥ एतत्सर्वंपंचसूत्रीदर्शितमतंभेदाभेदपक्षंचपुरस्कृत्ययक्ष- बलिन्यायाभ्युपायादुक्तम् ॥ (अ० ३ पा० २ सू० १९) "अंबुव" दित्याद्यधिकर- णसिद्धेमुख्यसिद्धांतेतुशंकैवानवकाशा ॥ तथाहिननुजीवेत्यादिकंनिषेधादित्यंतंत्वसंगतंपटा- द्युपादानस्यतंत्वादेर्धर्मित्वेपिपटादिसमवेतरूपनिष्ठधर्मतानिरूपितधर्मितायास्तत्राभावात्, धर्मधर्मिभावेनपटरूपादेस्तंत्वादिषुनिषेधेपिपारंपरिकोपादानतायानिषेद्धुमशक्यत्वात् ॥ किंच, ननुजीवेत्यादिनोक्तमस्माभिस्तुनैवोच्यतइतिकिमनेन ॥ त्वयैवब्रह्मणिविशेषाणांधर्म- धर्मिभावेननिषेधोविशेषनिरूपितमप्याधिष्ठानोपादानत्वंतत्रैवसमर्थनीयमितिचिंत्यतां ॥ ब्रह्मणिविशेषाणांनिषेधेपिकिमप्राप्तानामुतप्राप्तानां? आद्येत्वदुक्तदोषः । द्वितीयेनिषेधासंभव इत्यादित्वन्मतेप्यूह्यम् ॥ यश्चपरिहारःक्रियतेसोस्मन्मतेपिप्रायःसंगच्छेतेतियत्रोभयोःसमो दोषइतिन्यायावतारः ॥ अथभवताकथमुच्यतइतिचेत्—इत्थं; ब्रह्मणएवैजनादयोजीवे वनेजनादयोजडेषुचेतरधर्मतिरोभावपुरःसरमनुवृत्ताइतितत्तत्कार्येषुतत्तद्धर्ममात्रदर्शनात् लोकेनियतव्यःधिकरणतयागृह्यमाणाभगवदिच्छयापरिच्छिन्नास्तेतेधर्मास्तत्तत्कार्यासाधारण- धर्मतयाव्यवह्रियंते ॥ भगवतितुतएवापरिच्छिन्नाःस्वाभाविकावस्तुसामर्थ्यादविरोधेन

ननु जीवधर्माउपादानोपादे भावेनेश्वरे सन्ति धर्मिधर्मभावेन तत्र निषिध्यन्ते तत्राह—नयोगान्तरैरिति ॥ उपादानस्यापि धर्मित्वेन निषेधे उपादानतयाऽपि निषेधात् ॥ किञ्च येन संबन्धेन निषिध्यन्ते ससंबन्धश्चेद्धरौ नास्ति तर्हि सर्वात्मत्वहानिर्यद्यस्ति तर्हि तेन निषेधानुपपत्तिस्ते ·संबन्धेन जगतस्तत्रसत्वात् ॥ नहि घटसंयोगवति भूतले संयोगेन

समानाधिकरणाः "तदेजतितन्नेजति । सर्वकामःसर्वगंधःसर्वरस" इतिवेदादिवर्णिताःसंति ॥ एतदेवब्रह्मणोविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वंनाम ॥ अतःकार्यधर्माअपिवस्तुतोनाब्रह्मधर्माब्रह्मभिन्नावा ? ॥ तेषांप्रतिषेधस्तुकार्येष्विवतन्मात्रपरिच्छिन्नधर्मकत्वंब्रह्मणिवारयितुमितिकार्यधर्माब्रह्मासाधारणधर्माभवंति ॥ तेननायंमृगोनापिनरोनशुष्केणनचार्द्रेणेत्यादिवत्सर्वधर्माश्रयत्वसिद्धिरित्युक्तंप्राक् ॥ यथाच नेमेपंचाशत्नशतंकिंतुसहस्रमित्यादौ पंचाशत्त्वादयः पंचाशदादिषुपर्याप्तिसंबंधेनविद्यमानास्तेनैवसंबंधेनसहस्रेप्रतिषिध्यंते ॥ तथाकार्यधर्माः कार्येषुब्रह्मांशभूतेषुपर्याप्तिसंबंधेनासाधारणधर्मतयाविद्यमानाब्रह्मणितेनैव संबंधेनतदसाधारणधर्मत्वेनचप्रतिषिध्यंतइतिनिगर्वःसर्वसंबंधोपिब्रह्मानतिरिक्तःपरंसंबंधत्वेनकार्येष्वेवानुभूयते उक्तदृष्टांतवत् ॥ अतोनसार्वात्म्यहानिः ॥ एतेनकिंचयेनेत्यादि तत्रसत्वादित्यंतमपास्तं ॥ अग्रावच्छेदेनकपिसंयोगवत्यपिवृक्षेमूलावच्छेदेनसंयोगेनकपिर्नास्तीतिप्रमेवातोनहिघटेत्यादिकमप्यकिंचित्करम् ॥ तार्किकवत्समवायंतुनवयंस्वीकुर्मः । ततःसमवायांगीकर्तृमतइत्यादिप्रलापमात्रं, तच्छब्दद्वयाभावादर्थसंगत्यसंभवाच्च ॥ किंच कार्याविर्भावांगीकारात्कार्येषुकार्यासाधारणधर्माविर्भावःशक्यवचनः ॥ तत्रैवासाधारणधर्मत्त्वेनतेषांप्रतीतेः ॥ यद्यपिसर्वाश्रयत्वात्तत्तद्धर्माविर्भावस्यापितत्तत्कार्यरूपोभगवानेवाश्रयस्तथापिकारणभूतेसकलेब्रह्मस्वरूपेतदनाविर्भावात्तस्मिँस्तद्धर्मनिषेधोजाघटीति ॥ नृसिंहेमृगत्वादेरसार्वत्रिकत्वेनतत्रनायंमृगइत्यादितन्निषेधवत् ॥ एतेननन्वित्यादिइतिभावइत्यंतंनिराकृतं ॥ किंचजीवगतयावद्धर्माणांब्रह्मनिष्ठत्वांगीकारेतद्गतव्यामोहादिकमभेदवादिनस्तवापिविशुद्धचिदाख्येपरस्मिन्नापद्येत ॥ कथंचिद्भेदमंगीकृत्यासमाधानेसन्मतेपिसमःसमाधिः ॥ वस्तुतस्तुचक्षुरादित्ययोरंशांशिभावेनाभेदेपिलोचनगोचरतिमिरकामलादिमलानामंशुमालिन्यऽमालिन्यजनकत्ववत्जीवगव्यामोहादीनांपरोपरोधासामर्थ्यंसंभवत्येव ॥ अतएवसूर्योयथेत्याद्याःकठादिश्रुतयः (अ० २ पा० ३ सू० ४६) "प्रकाशादिवन्नैवंपरः" इत्यादीनिचसंगच्छेरन्नितिपुरस्तात्प्रपंचयिष्यामः । तदेतदनुसंधायाहुः—मुख्यसिद्धांतेति । एतेनकिंचजीवइत्यादिसर्वंदत्तोत्तरम् । अत्रश्लोके (समस्तात्मनिसर्वात्मसर्वाश्रये) इत्यादिपुनरुक्तिः (समस्तात्मनिआविर्भावे) त्यत्रश्लोकेविद्वद्भिरनादृतोऽविवक्षयासंध्यभावश्चचिंत्यःजगद्योगैरित्यत्रजगद्योगइतियुक्तंभाति; अन्यथायतइतिक्वान्वियात्आस्तांवाजगदितिच्छेदेनसमाधिः ॥ एवमेतच्छ्लोकखंडनेनप्रागुक्ताविधिनिषेधवाक्यव्यवस्थापुनःसमर्थिताज्ञेयाइतिषष्ठश्लोकखंडनम् ॥ ६ ॥

घटोन भवति नवा तत्रसंयोगेन घटोनास्तीति प्रमाभवतीत्याह—समस्तात्मनीति ॥ समवायाङ्गीकर्तृमतेतु येन संबन्धेनेत्यस्य स्थाने यन्निरुपितत्वविशिष्टेन येन संबन्धेनेतिनिवेश्यम् ॥ ननु जीवधर्माः सन्त्येव हरौ तेषामाविर्भावस्तत्रनिषिध्यते यतस्ते जीवे आविर्भूतास्तिष्ठन्ति तत्राह—आविर्भावेति ॥ सआविर्भावः यदा सर्वस्य सएवाश्रयस्तदा तत्रासत्त्वं क्वसत्त्वंस्यात् ? ॥ तस्य सर्वाश्रयत्वेन आविर्भूतानामपि तत्र सत्त्वाभ्युपगमस्यावश्यकत्वमिति भावः ॥ किञ्च जीवे तत्सत्त्वे सुतरामीशे तत्सत्त्वं जीवस्येशादभिन्नत्वादित्याह—सर्वात्मेति ॥

अग्रेच नात्माणुश्रुतितइतिश्लोकेनात्मनोऽणुत्वंनसंभवतीत्युक्तं तत्रब्रूमः–आत्मनोऽणुत्वमेव "एषोणुरात्माचेतसावेदितव्यः, वालाग्रशतभागस्यतशतधाकल्पितस्यच । भागोजीवःसविज्ञेयः सचानंत्याय कल्पत" इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथैवावगमात् ॥ ननु "सवाएषमहानज आत्मायोऽयंविज्ञानमयःप्राणेषु" इत्यादिश्रुत्यामहत्त्वप्रतिपादनात्कथमणुत्वं ? महत्वस्याणुत्वविरुद्धत्वादितिचेत्,–न; तद्वाक्यंब्रह्मपरं नजीवपरं ॥ तत्रचप्रकरणंब्रह्मणः ॥ अतएव "तस्मादेवंविच्छांतोदांत" इत्यादिना "आत्मन्येवात्मानंपश्ये" दित्युपक्रम्य पठितं ॥ तदग्रेच "ब्रह्मेदंक्षत्र" मित्याद्युक्त्वा "इदंसर्वंयदयमात्मे" तिपठ्यतेतस्मात्ताद्दशवाक्यस्यान्यपरत्वान्नविरोधः ॥ ननुताद्दशवाक्यस्यब्रह्मविषयत्वंनसंभवति ब्रह्मणिप्राणहृदयविज्ञानानामसंभवात् विज्ञानंहि बुद्धिः प्राणादिसहचारात् हृदयस्थानलिंगाच्च जीवविषयलिंगस्यप्रकरणापेक्षयाबलवत्त्वान्न तेन ब्रह्मविषयत्वंव्यवस्थापयितुंशक्यतेऽतएवोक्तंपूर्वकांडे "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवाये पारदौबल्यमर्थविप्रकर्षा" दिति ॥ "आलोमभ्यआनखाग्रेभ्य" इतिश्रुतेश्चेतिचेत्–मैवं; "योऽयंविज्ञानमय" इतिश्रुतौविज्ञानमयशब्दोविज्ञानप्राचुर्यमाह ॥ तच्च ब्रह्मण्येवसंभवति नजीवे तस्याल्पविज्ञानाश्रयत्वात्ब्रह्मचप्रज्ञानघनत्वेन "यथासैंधव" इत्यादिश्रुतौश्रुतं । एवंप्राणेषुस्थितिरपिब्रह्मधर्मएव "यःप्राणेषुतिष्ठन्नि"त्यादिश्रुतेः ॥ हृदयस्थितिरपिन जीवस्यैवलिंगंब्रह्मणोहृदयावस्थःतस्यबहुधादर्शितत्वात् ॥ तस्माल्लिंगमपिब्रह्मविषयकमेव ॥ तच्चप्रकरणानुगृहीतंब्रह्मपरत्वमेव ताद्दशवाक्यस्यगमयति ॥ आलोमभ्यइत्यादिश्रुतिस्तुचैतन्याभिप्रायेण ॥ किंच "स्वयंविहत्यस्वयंनिर्मायस्वेनभासास्वेनज्योतिषाप्रस्वपिती" तिस्वशब्दोऽणुपरिमाणंजीवंबोधयंति ॥ नस्वप्ने व्यापकस्यवाशरीरपरिमाणस्यवाविहरणंसंभवति "आराग्रमात्रोह्यवरोपिदृष्ट" इतिश्रुतेश्चाणुत्वमेव नचालोमभ्यइत्यादिश्रुतिः स्वरूपेणात्मसत्वमेवबोधयति ॥ नचैतन्याभिप्रायेणतत्रचैतन्यसत्वेमानाभावादितिवाच्यं ॥ आङोमर्यादावाचित्वेननखाग्रसमीपभागेकेशमूलदेशेचैतन्योपलब्धेरेवमानत्वादन्यथास्वरूपतआत्मसत्वस्यघटादिसाधारण्येनआलोमभ्यइतिमर्यादायाअभिविधेर्बाधप्रसंगः । नखशब्दस्यांगुलिसमनखपरत्वमग्रशब्दस्यतदधिकदेशनिःसृतनखपरत्वाद्वर्द्धितनखस्यापिनखाग्रत्वमेवेतिनतत्रदोषः ॥ गुहांप्रविष्टावितिश्रुतिप्रदर्श-

नंतु "नित्यःसर्वगतःस्थाणु"रितिस्मृत्यंतर्गतसर्वगतस्थपदप्रतिपाद्या-
सर्वगतेनब्रह्मणासहयास्थितिःसाकुत्रेतिसंदेहेतन्निवृत्त्यर्थंगुहायांबुद्धौ-
तयासहस्थितिरितिबोधनार्थंनत्वणुत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ तस्मात्तादृशा-
भिप्रायमबुद्ध्वेश्वरस्यापितथात्वापत्तेरित्यादि दोषापादनंमौर्ख्यादेवेति
गम्यते; गुहाप्रवेशस्याणुत्वासंपादकत्वात् आकाशस्यघटादिप्रवेशेप्य-
णुत्वाभावान्महत्त्वप्रतिपादकवाक्यविरोधेनतथापादयितुमशक्यत्वा-
च्चेति उपाधेर्माययाःपूर्वमेवखंडितत्वेनौपाधिकतयाप्रवेशस्यवक्तुमश-
क्यत्वेनतद्दृष्टांतेनजीवऔपाधिकप्रवेशापादनमसंगतमेव ॥ जीवेचाणु-
त्वंनित्यःसर्वगतःस्थाणुरित्यादिस्मृत्यापिस्पष्टमेवप्रतिपादितं ॥ सर्व-
गतेनसहतिष्ठतीतिसर्वगतस्थः सर्वगतस्थश्चासावणुश्चेतिसर्वगतस्था-
णुःयत्तु (सामानाधिकरण्येनस्थित्यातथाप्रयोगेरसस्यरूपेणसहस्थि
त्यारूपस्थोरसइतिप्रयोगापत्तेःतस्मात्त्रासामर्थ्यान्नोपपन्नसमासः)
इत्युक्तं,-तदपिनसाधीयः; प्रयोगस्यविवक्षाधीनतयातथाविवक्षाया-
सिष्टत्वात् । असामर्थ्येहियत्रपदानांसमासाघटकपदार्थान्वितस्वार्थ-
बोधकत्वंभवतितत्रैवमहाभाष्यकारैर्दर्शितं । अतएवसमर्थःपदविधि-
रितिसूत्रे समर्थग्रहणंकिमर्थंपश्यदेवदत्तकष्टंश्रितोविष्णुमित्रोगुरुकुलं-
तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेनशंकुलाखंडःसमर्थग्रहणंकिंतिष्ठत्वंशंकु-
लयाखंडो धावतिमुसलेनचतुर्थ्याअपि हितंगोभ्यःसुखंदेवदत्तायेत्या-
दीनिप्रत्युदाहरणान्युक्तानिभाष्येप्रतिपादितानितत्रयथाकष्टशंकुलासु-
खादिपदानांसमासाघटकपदसापेक्षत्वेनसामर्थ्याभावस्तथाप्रकृतेन-
संभवतीतिध्येयं । नचैवंव्याख्यानेसर्वगतस्थपदस्यवैयर्थ्यंप्रकृतानुप-
युक्तत्वादितिवाच्यं; त्वन्मतेऽपिस्थाणुपदेनैवनिष्क्रियत्वसिद्धावचल-
पदस्यनिरर्थकतैव ॥ ननुममतेस्थाणुपदस्यनिर्विकारार्थकत्वेनतत्रा-
चलत्वस्यहेतुगर्भितविशेषणतयानवैयर्थ्यमितिचेदत्रापिभगवत्सामी-
प्यं भगवन्नियम्यत्वादिजीवधर्मबोधकतयानवैयर्थ्यमितिविभावय ।
नचतादृशधर्माणांप्रकृतानुपयुक्तत्वात्तद्बोधनंनिरर्थकमेवेतिवाच्यं;
सर्वगतत्वस्य प्रकृतानुपयोगित्वेऽपितद्बोधनवदत्रापिक्षत्यभावात् ।
नचसर्वगतत्वस्य नित्यत्वव्याप्यतयातत्पुष्टिकरत्वेनप्रकृतोपयोगित्व-
मितिवाच्यं; सर्वगतस्याप्याकाशादेस्त्वन्मतेनित्यत्वाभावेनव्याप्तेर-
संभवात् । तस्मात्स्वरूपमात्रबोधकतैवत्वयापिवाच्या । साचात्राप्य-
व्याहतैव किंचत्वयापि सर्वगतस्थाणुरचलइत्यादिपदानांजीवस्वरूप-
बोधकतयैवप्रकृतोपयोगोवक्तव्यस्तत्रजीवस्यप्रकृतत्वात् तदन्वयएवन-

संभवतिजीवस्यत्वन्मतेकल्पितत्वेनतत्रनित्यत्वसर्वगतत्वादीनामसंभवात् । नचजीवब्रह्मणोरभेदाज्जीवेपिनित्यत्वादयःसंभवंत्येवेतिवाच्यं; कल्पितस्यमायिकस्यपारमार्थिकशुद्धब्रह्माभेदासंभवात्; अन्यथा-ब्रह्मणोपिमिथ्यात्वापत्तेरिति संक्षेपः । सविसर्गनिर्विसर्गपाठयोरुभयोःसंगतिरस्माकमित्यपिनसंभवति, संहितायांविसर्गलोपेपिविसर्गानुसंधानस्यावश्यकत्वेनसविसर्गपाठस्यैवत्वन्मतसंमतत्वात् । "एषोणुरात्माचेतसावेदितव्य" इत्यत्रपरस्यैवग्रहणंयुक्तमित्युक्त्वा-तत्रहेतुत्वेनचक्षुराद्यगम्यत्वस्यज्ञानप्रसादगम्यत्वस्यप्रदर्शनंयत्तदपि-जीवस्यापिचक्षुराद्यगम्यतयाज्ञानप्रसादगम्यतयाचतादृशहेतोर्व्यभिचारित्वेनतन्मात्रग्रहणानियामकतया नसाधीयः । वेदितव्यतापि-जीवस्वरूपेवर्ततेऽतस्तत्रापिपरएवेत्यवधारणंनसंभवति ॥

सहस्राक्षेजीवस्याणुत्वांशत्वादिकंश्रुतिसंमतमाक्षिपंतंतदीयंनात्माऽणुरिति सप्तम-श्लोकं यत्तु त्रयश्चत्वारिंशच्छ्लोकव्याख्यायामित्यादिना वस्तुस्थितिस्तूक्तेत्यंतेन व्याख्यानेन सहितं अग्रे च नात्माणुरित्यादिना अंशांशिभावमनाद्दत्येत्यादिकमपास्तमित्येतेन निराकरिष्यंतः प्रथमं यत्तु त्रयश्चत्वारिंशेत्यादिं पर एवात्मेत्यंतं भागं निरस्यंति-अग्रेचेत्यादिना अवधारणं नसंभवतीत्यंतेन ॥ एषोऽणुरिति मुंडकवाक्यं वालाग्र इतिश्वेताश्वतरस्थं आदिपदात् "अणुमेतमाप्य" इत्यादीनि कठादिवाक्यानि वक्ष्यामः ॥ स वा एष इति ॥ इदंवाक्यं शारीरकब्राह्मणेप्यस्ति तद्विचारयिष्यते ॥ किंच बृहदारण्यकषष्ठाध्याये चतुर्थब्राह्मणेऽपि "सवाएषमहानज आत्माऽन्नादोव सुदान" इतिपाठभेदेन पठ्यते ॥ अनयोर्वाक्ययोरानपूर्वीसाम्यादर्थोपि समान उचितः । अत्र च ब्रह्मणः प्रकरणं लिंगं च स्पष्टमेवेति बोधयितुं नाणुरितिसूत्रप्रकाशस्थंकिंचित्प्रायोऽक्षरशोऽनुवदंति ॥ तत्रचेत्यादि ॥ पठ्यत-इत्यंतं पूर्वकांड इति ॥ पूर्वकांडविचारशास्त्रेपूर्वतंत्रेतृतीयस्यतृतीयेपादे (सू० १४) श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणे" त्याद्येकसूत्रेसप्तमाधिकरणे तस्मिन्पादेविनियोगकारणत्वेनोक्तानां श्रुत्यादीनांसमवायेतेषु पूर्वपूर्वस्यप्राबल्यंसाधितंतत्रश्रुतिर्लिङ्गादिपञ्चकाद्बलिष्ठाल्लिङ्गंच-वाक्यादीचतुष्टयादिनिपरस्परस्यदौर्बल्यंसोदाहरणंतत्रैवज्ञेयं । उक्तसूत्रभाष्यप्रकाशोक्तमर्थ-तोऽनूद्यसमादधते-योऽयंविज्ञानेत्यादि ॥ "स्वशब्दोजाभ्या" मितिसूत्रभाष्यमुपन्य-स्यंति-स्वयंविहत्येत्यादि ॥ इदंवाक्यंतुबृहदारण्यकेषष्ठाध्यायेज्योतिर्ब्राह्मणाख्येतृतीय-

---

नात्माऽणुः श्रुतितः स्मृतेरणुवचोगौणं परस्मिन्यथा
एवं बुद्धिगुणैर्विसर्पिगुणता युक्तेर्विरोधान्नतु ॥
अंशत्वघटखाम्बुचन्द्रवदजोजीवोऽत्र कस्याऽपरे
ज्ञानस्याऽपि तिरस्कृतिर्यदि तदा प्रीतिश्च भानं कथम् ॥ ७ ॥

यत्तु त्रयश्चत्वारिंशश्लोकव्याख्यायाम् एषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्यइति श्रुतेर्जीवस्याऽणुत्वम् ॥ लिङ्गशरीराभिप्रायेणाणुत्वस्य गौणस्य वर्णनेतु न मानम् ॥ सवाएषमहानज-

ब्राह्मणेऽस्ति ॥ आराग्रवाक्यंतुश्वेताश्वतरस्थं ॥ श्रुतिप्रदर्शनंत्वितिमार्तण्डटीकादिषुजीवब्रह्म-णोःसहावस्थानस्थानं गुहारूपं स्पष्टीकर्तुमेतच्छ्रुतिप्रदर्शनंनतुतावन्मात्रादणुत्वसाधनंतत्रा-भिप्रेतमिति भावः ॥ वस्तुतस्तु श्रुतिसूत्रयोर्गुहाप्रवेशोक्तिरप्यणुत्वसाधिकैव व्यापकस्य शरीरपरिमाणकस्यवाल्पतमगुहायांप्रवेशायोगात् ॥ ईश्वरस्यापिवास्तवाणुपरिमाणकान्तर्या-मिरूपेणप्रवेशस्तत्रोच्यतेऽतस्तद्दृष्टान्तेननजीवस्यौपोधिकाप्रवेशइतिवक्ष्यामः । अतएवनि-बन्धे (प्र० १ कारिका ६३) गुहांप्रविष्टावित्युक्तेर्भगवद्वचनादपीत्याद्युक्तं अन्तर्यामिणो-प्यणुत्वंतुमनुनापिद्वादशाध्यायेदर्शितं (श्लो० १२२) प्रशासितारंसर्वेषामणीयांसमणो-रपि ॥ रुक्माभंस्वप्नधीगम्यंविद्यात्तंपुरुषंपरमिति ॥ रुक्माभत्वंतिरोहितानंदत्वात् वेदे हिरण्मयादिशब्दानामानंदमयपर्यायतायाः अंतस्तद्धर्मोद्यधिकरणेष्वाकरेस्पष्टत्वात् ॥ असामर्थ्यहीत्यादि (अ. २ पा. १ सू. १) "समर्थःपदविधिः" इतिसूत्रेमहाभाष्ये "अथसमर्थग्रहणंवक्ष्यतिद्वितीयाश्रितादिभिःसमस्यते । कष्टश्रितोनरकश्रितइति । समर्थ-ग्रहणंकिमर्थं ?। पश्यदेवदत्तकष्टंश्रितोविष्णुमित्रोगुरुकुलं । तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेन ।

इतीयं श्रुतिस्तु ब्रह्मपरा ॥ तत्प्रकरणस्थत्वात् ॥ तथाच सूत्रं नाणुरतच्छ्रुतेरितिचेन्न; इतरा-धिकारात् ॥ अतच्छ्रुतेरित्यस्य महत्वश्रुतेरित्यर्थइत्युक्तं तत्राह—नात्माणुः श्रुतितइति । श्रुतिस्तु सवाएषमहानजआत्मायोयंविज्ञानमयःप्राणेषुहृद्यन्तर्ज्योतिरिति ॥ नचेयंपरविषया ॥ प्राण-हृदयविज्ञानानां परस्मिन्नसंबन्धात् ॥ विज्ञानंहि बुद्धिः प्राणादिसहचारात् ॥ प्रदेशान्तरेऽपि तत्सहचारदर्शनाच्च विज्ञानमयोमनोमयःप्राणमयइति ॥ हृदयस्थानलिङ्गाच्चजीवविषया ॥ जीवस्यहृदयस्थानंतु अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदिहि इतिसूत्रसिद्धम् प्रकरणन्तु लिङ्गादिभ्योदुर्बलम् ॥ 'आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य'इतिश्रुतेश्च ॥ साहि तत्रात्मसत्वे स्वरूपाभि-प्रायेणाह नतुचैतन्याभिप्रायेण; मानाभावात् ॥ लोमनखे तददर्शनाच्च मर्यादायामाङित्यङ्गी-कारेऽपि नखाग्रात्प्राग्भागे तदुपलब्धिप्रसङ्गात् वर्धितनखेषु तददर्शनात् ॥ गुहांप्रविष्टाविति श्रुतिप्रदर्शनंतु मौख्यादीश्वरस्याऽपि तथात्वापत्तेः ॥ तत्रौपाधिकतयोपपादनेऽत्रापि तथा-वक्तुंशक्यत्वात् ॥ तत्सहचारेण जीवेऽपि तथैववक्तुमुचितत्वेन तस्याःश्रुतेस्तत्प्रतिकूलत्वाच्च ॥ स्मृतेरिति ॥ 'नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोयंसनातन'इतिस्मृतेरित्यर्थः ॥ यत्तु तत्र सर्वगतेन सहतिष्ठतीतिसर्वगतस्थः सचासावणुश्चेतिव्याचख्यौ—तन्न; सामानाधिकरण्येन स्थित्या तथाप्रयोगे रसस्य रूपेण सह स्थित्या रूपस्थोरसइतिप्रयोगापत्तेः तस्मात्तत्रासामर्थ्यान्नोपपद-समासः ॥ किञ्चैवं सर्वगतस्थपदं विफलं स्यात्प्राकृतानुपयोगात् ॥ नचयथाश्रुतेऽर्थेपि स्थाण्वचलपदयोः पर्यायत्वापत्तावन्यतरवैयर्थ्यमापद्येतेतिवाच्यम् ; स्थाणुपदस्य निर्विकारार्थ-कतया तत्राचलइत्यस्य हेतुगर्भितविशेषणत्वात् ॥ अस्माकं सविसर्गनिर्विसर्गपाठयोरुभयोःसङ्ग-तिस्तस्यतु सविसर्गपाठोऽसङ्गतः स्यात्सच तद्गुरुणा कृते विद्वन्मण्डने दृश्यते ॥ किञ्च तेना-स्मदभिमतार्थपरत्वेनैवोपन्यस्तमिदंवचनम् ॥ 'एषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्य'इत्यत्रतु परस्यै-वग्रहणं ॥ परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यगम्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन प्रकृतत्वात् ॥ इहापि वेदित-व्यतया उक्तत्वाद्वेदितव्यश्च परएवात्मा ॥

उपादानविकलः। शङ्कुलाखण्डः। किरिकाणः। समर्थग्रहणंकिमर्थं ?। त्वंतिष्ठशङ्कुलया खण्डीधावतिमुसलेन। किंत्वंकरिष्यसिशङ्कुलयाखण्डोविष्णुमित्रउपलेन। चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः। गोहितं, वृषभहितं, गोहितमश्वहितं। समर्थग्रहणंकिमर्थं ?। सुखंगोभ्योहितंदेवदत्ताय। पञ्चमीभयेन। वृकभयं। दस्युभयं। चोरभयं। समर्थग्रहणं किमर्थं। गच्छत्वंमावृकेभ्योभयंदेवदत्तायज्ञदत्तस्य" इत्यादिग्रंथोस्ति.। तत्रमूलोक्तरीतिकमेवासामर्थ्यंभाष्यकैयटादिषुक्तात्सामर्थ्यविचारात्सिध्यति जीवस्यप्रकृतत्वादिति नित्यस्योक्ताः शरीरिणइत्यादिनागीतायांप्रकृतत्वात् तदन्वयइति कल्पितस्वरूपेजीवेनित्यादिपदानामन्वयः। चक्षुराद्यगम्यतयेत्यादि "पराञ्चिखानि" इत्यादौअंतरात्मनिदर्शननिषेधात् शरीरतउत्क्रमणकालेपिदर्शनाद्यभावाद्गीतायां (अ० १५ श्लो. १०) "उत्क्रामंतंस्थितंवापी"त्यादिना'नैनंपश्यंत्यचेतस'इत्यंतेनतन्निषेधाच्चतदगम्यत्वं ज्ञानप्रसादवतायोगिनैवतदातस्य दर्शनात् 'पश्यंतिज्ञानचक्षुषः, यतंतोयोगिनश्चैनंपश्यंत्यात्मन्यवस्थित'मित्यादिस्मरणात् "आत्मन्येवात्मानं पश्ये" दित्यादिश्रुतिष्वपि शमदमादिमत्तयाज्ञानप्रसादवानेवजीवस्वरूपंसाक्षात्करोतीति तावकैरंगीकाराच्चजीवस्य ज्ञानप्रसादगम्यत्वं वर्ततइति "आत्मानं चेद्विजानीयात् विज्ञानंब्रह्मचेद्वेद" इत्यादिषुकाण्वतैत्तिरीयादिश्रुतिषुवर्ततेतत्रेति वेदनइत्यर्थः। इहायमाशयोबोद्धव्यः–सहस्राक्षस्थेऽत्रानुवादे त्रिचत्वारिंशच्छ्लोकव्याख्यायामितिन्यूनंदशश्लोकविवरणेपितत्सत्वात् यातुश्रुतिरुदाहृता "सवाएषमहानज आत्मायोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तयोति"रितिसा प्रमादात् नाणुरितिसूत्रविषयीभूतायाः बृहदारण्यकषष्ठाध्यायस्थशारीरकब्राह्मणाख्यतृतीयब्राह्मणस्थाया अस्याहृद्यन्तर्ज्योतिरित्यानुपूर्वीघटितत्वाभावात् "कतमआत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इति ज्योतिर्ब्राह्मणश्रुतेस्तदुक्तपूर्वभागाघटितत्वेन तदिष्टासाधकत्वात्। अतोनाणुरवस्थितिवैशेष्यादितिसूत्रद्वयस्य भाष्यदर्शनाद् भ्रान्तोसि। नचास्मद्भाष्यादाविव हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुत्यन्तरमेवैकहेलयोदाहरामीतिवाच्यं; विभुत्वबोधकपदाघटितत्वेन प्रकृतानुपयोगात्। प्राणहृदयविज्ञानानां परस्मिन्नसम्बन्धं प्राणादिसहचारात् विज्ञानशब्दार्थं हृदयस्थानलिङ्गं चवदतस्त्वैकश्रुतितायाअभिप्रेतत्वाच्च। नाप्यसौ नपरविषयेतिवक्तुंशक्यं; नाणुरित्युक्तसूत्रविरोधात् (अ० १ पा. ३ सू. ४२) "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने" त्यत्रभाष्ये परविषयतायाः समक् व्युत्पादितत्वाच्च। ननु शारीरकब्राह्मणेऽपि "सवाएषमहानजआत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु यएषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिँ श्छेत" इति श्रूयमाणःप्राणहृदयसम्बन्धः परस्मिन्नसम्भवीति चेत्,–मैवं; "यःप्राणेतिष्ठन्प्राणादन्तरः॥ सउप्राणस्य प्राण" इत्यन्तर्यामिब्राह्मणतलवकारादिश्रुतिभ्यः प्राणसम्बन्धस्य "एष मआत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेः॥ अन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः॥ गुहांप्रविष्टौपरमेपरार्द्धे" इतिछन्दोगवाजसनेयिकठादिश्रुतिभ्यः।'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुनतिष्ठति, गुहांप्रविष्टावात्मानौ हृदिधिष्ठितमात्मकल्पिताना'मित्यादि स्मृतिन्यायपुराणेभ्यश्च हृदयसम्बन्धस्य च परस्मिन् सिद्धत्वात् अन्तः शयानं च "परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षत" इति प्रश्नादिश्रुतिसिद्धंपरस्य॥ बोधितं चैतत् (अ० १ पा० ३ सू० १३) "ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्स" इत्यधिकरणे एतेन

प्राणसहचारात् विज्ञानशब्दस्य बुद्धिपरत्वमप्यपास्तं अतो विज्ञानमयशब्दोपि "सत्यंवि-ज्ञानमानन्दंब्रह्म" इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपभूतविज्ञानात्मकत्वमेवात्राभिधत्त । इति न काप्य-नुपपत्तिः । मयट्र चेह स्वार्थे प्राचुर्येवेत्यन्यदेतत् यच्चावस्थितिवैशेष्यसूत्रोदाहरणाद्धृदय-स्थितेर्जीवलिङ्गत्वमुक्तं तत्तुतन्मात्रस्थायित्वे स्वाभिमतविभुत्वबाधात्तत्सूत्रस्य स्वमते पूर्व-पक्षस्थत्वाच्च गले पादुकापादकं यदि च पूर्वपक्षसूत्रोक्तमप्याद्रियते तर्हि नाणुरित्यादि-सूत्रोक्तमप्याद्रियतां वस्तुतस्त्क्रान्त्यादिसूत्रदशकं न पूर्वपक्षप्रतिपादकमिति समर्थयिष्या-मः । यच्च प्रकरणंतु लिङ्गादिभ्यो दुर्बलमित्यवादि तदप्यकिञ्चित्करं उक्तरीत्यालिङ्गस्योभय-साधारणत्वात् उक्तश्रुतेरग्रेनुपदमेव "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिःसनसा-धुना कर्मणाभूयान्नोएवासाधुनाकनीयान् एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदायतमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवती"त्यादिना प्रबलतराणि सर्व-वशित्वादि ब्रह्मलिङ्गानि सर्वेश्वरत्वादिश्रुतयश्चात्रोपलभ्यन्त इति श्रुतिलिङ्गयोर्विचारेपि नजीवपरत्वं वाक्यस्य शक्यवचनं अत्राम्नातानि भूताधिपतित्वादीनि प्रतर्दनविद्याया-मप्येवमेवाम्नातानि तानि च ब्रह्मण्येव समनुयन्ति नजीवादाविति सिद्धमनुगमा-धिकरणे "एतमेवविदित्वा मुनिर्भवती" त्यस्य परविषयत्वं च अंशोनानेतिसूत्रे शङ्करा-चार्यैरपि स्वीकृतं आलोमभ्य इतिश्रुतिस्त्वाणुत्वस्यैवसाधिका । तथाहि कौषीतकिब्राह्मणे चतुर्थाध्याये "हितानामपुरुषस्य नाड्योहृदयात्पुरीततमभिप्रतन्वन्ति तद्यथा सहस्रधा केशोविपाटितस्तावदण्व्यः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्य च तासु तदा भवती" ति जीवस्य हृदयायतनत्वं तादृगित्यणुनाडीषु स्थित्याणुत्वं चोक्त्वा शरीरे गुणतोव्याप्तिं वक्तुमाम्नायते "एष प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य" इति अत्र प्रज्ञाशब्दश्चैतन्यगुणपरः । तथा च स्वचैतन्यगुणे-नायं लोमनखाग्रपर्यन्तं सर्वशरीरमभिव्याप्य तिष्ठति एतदेव बोधयितुं दृष्टान्त उच्यते "तद्यथा क्षुरःक्षुरधानेऽवोपहितो विश्वंभरोवाविश्वम्भरकुलाय" इति ॥ बृहदारण्यकेपि तृतीयाध्यायेपुरुषविधब्राह्मणाख्येचतुर्थब्राह्मणे (मं० ७ पृ० १६८) इदं श्रूयते—न ह्ययं विभुत्वपक्षे सङ्गच्छते, यदि तु तथाभियेयात्तर्ह्याकाशादिकमेवदृष्टान्तीकुर्यात् । अतः पर-माचार्योपि गुणतः शरीरे व्याप्तिमुक्त्वा आलोमभ्यःश्रुतिं विषयीकुर्वन्नसूत्रयत् (अ. २ पा. ३ सू. २७) "तथा च दर्शयती" । ति अतः प्रकृतश्रुतौ शरीरे गुणतो व्याप्तिरुच्यते इत्यत्र मानं तु प्रज्ञातमश्रुतिर्हृदयायवनत्वनाडिस्थितिदृष्टांतादयस्सूत्रंचेतिभूयएवास्त्यातो-मानाभावोक्तिःश्रुत्याद्यदर्शनात् । आङ्चेह मर्यादार्थकइति लोमनखाग्रेषु चैतन्यानुप-लब्धिः । अग्रशब्देन चेह अग्रमग्रंचरंतीनां 'आदातुं सकृदीक्षितेपि कुसुमेहस्ताग्रमालोहि-त'मित्यादौ चर्वणलोहित्यादियोग्यभाववदनुपलभ्यमानचैतन्योनिखिलएव नखाग्रिमभागो ग्राह्यो योग्यत्वात् । अतो वर्धितनखेष्वनुपलब्धिरदोषः । आनखेभ्य इतिक्वचित्पाठेऽपि "नखानि निकृंतत" इति दीक्षाश्रुतिवद्योग्यत्वाच्छ्यामलभाग एव नखशब्देनोपादेय इत्यनवद्यं । यश्चेह आङमभिविध्यर्थकं ब्रूयात्तेनैव वर्धितावर्धितनखाग्रेषु लोमसु च चैत-

न्यानुपलब्धिदोषः समाधेयस्तत्रात्मसत्वात् । त्वन्मताचार्यशंकरानंदकृतकौषीतकिदीपिकायां "प्रवेशावधिमाह आलोमभ्य आनखेभ्यः लोमनखपर्यंतं नखाग्रशरीरबहिर्गतकेशान्मुक्त्वा समग्रे शरीर इत्यर्थः" इतिव्याख्यातमप्याङोमर्यादार्थकत्वं स्वयं शंकराचार्यैरप्युक्तस्थले बृहदारण्यकभाष्ये "आनखाग्रेभ्यो नखाग्रमर्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते तत्र कथमिवप्रविष्टइत्याह"इत्यादिनातिस्फुटमुक्तंतत् परमतखंडनाय दूषयन्स्वरूढशाखाच्छेदकवत्स्वमतदूषणं नानुसंधत्से । किंचजीवस्याणुत्वे सत्येव कठाद्याम्नातस्तस्य गुहाप्रवेशः संगच्छेत विभोः प्रवेशायोगात् । ईश्वरस्य प्रवेशस्त्विहांतर्यामिरूपेणैवोच्यते । द्वासुपर्णेत्यादौ स्थितिवदतोनेश्वरस्याणुत्वापत्तिः । अंतर्यामिनामातिरोहितानंदाणुमात्रोभगवदंश इति तु सिद्धमाकरे । अंतर्यामिमानस्यच "यथाव्रीहिर्वे" त्यादिश्रुतिसिद्धत्वान्नौपाधिकत्वं कल्प्यं (तत्सहचारेण जीवेऽपि तथैव वक्तुमुचितत्वेन) इत्याद्युक्तिस्तु तवैव प्रतिकूला । नैयायिकादिवज्जीवात्मपरमात्मनोरत्यंतभेदस्य विभुत्वस्य चोरीकार एव उभयोः प्रवेशस्यौपाधिकतायाः शक्यवचनत्वात् ब्रह्मण एवौपाधिकं जीवभावंवदतात्वया त्वशक्यं विभोरपि जीवस्य ब्रह्मणवदौपाधिकः प्रवेश इति वक्तुं ॥ स्मृतयोऽपि जीवस्याणुत्वमेव प्रतिपादयंति । यथा गीतायां—'ममैवांशोजीवलोके' इत्यंशत्वोक्तिरणुत्वमेव गमयति । सर्वथा विभोरंशत्वासंभवात् । मध्यमपरिमाणवादस्य च वेदविरुद्धत्वात् । तृतीयस्कंधेऽपि (अ० २५ श्लो० १७ । १८) 'तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं । निरंतरं स्वयंज्योतिरणिमानमखंडितं ॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना । परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजस'मिति ॥ अत्राप्यणुत्वंजीवस्यापि ज्ञानप्रसाददृश्यत्वंचोक्तं ॥ एकादशेपि (अ० २७ श्लो० २३ । २४) 'पिंडेवाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम । अण्वीं जीवकलां ध्यायेन्नादांते सिद्धभावितां । तयात्मभूतया पिंडेव्याप्ते संपूज्य तन्मयः' इति व्याप्तिश्चेह दीपप्रभान्यायेनैव श्रीधरस्वाम्यादिभिरपि व्याख्याता । एतन्मूलभूताश्रुतिरपि "तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वाव्यवस्थिते" 'त्यादिर्नारायणप्रपाठकस्था ध्येया । एवमितरत्रापिद्रष्टव्यं । यातु'नित्यः सर्वगतः स्थाणु'रितिस्मृतिरुपाहारिसाप्यंशत्वादिवाक्यैकवाक्यतया सर्वगतश्चासावणुश्चेत्यर्थपरापि शक्या व्याख्यातुं । नच तत्रासामर्थ्यान्मार्तंडटीकोक्तसमासस्यासंगतिः शंक्या । (अ० ३ पा० २ सू० ४) "सुपिस्थ" इत्यत्र सुपीति योगं विभज्य कच्छपोद्विप इत्यादौ तृतीयांतपदेनापि समासस्य स्वीकारात् । स्पष्टंचेदंतत्रैव महाभाष्ये "योगविभागः करिष्यते आतोनुपसर्गे को भवति । ततः सुपि सुपि चातःको भवति कच्छेन पिबति कच्छपः कटाहेन पिबति कटाहपः, द्वाभ्यां पिबति द्विपः, ततः स्थः स्थश्च को भवति सुपीति" इत्यादि । एवं कच्छेन पिबतीत्यादिवत् सर्वगतेन तिष्ठतीति व्युत्पत्तिरपि सुवचैव । कच्छशब्दार्थजलप्रायदेशस्य वस्तुतः पानक्रियाधारत्ववत् सर्वगतस्य ब्रह्मणः स्थितिक्रियायां सर्वगतस्य साधकतमत्वं च । 'द्वासुपर्णे'त्यादिश्रुत्युक्तनियतस्वसहभावरूपमेवेत्यार्थिकः सहभावोमार्तंडटीकाकारैःकंठरवेण स्पष्टप्रतिपत्तये दर्शितःसर्वगतस्थत्वविशेषणं व्युच्चरणानंतरमपि सार्वदिकभगवत्संबंधेन जीवस्य शरीरच्छेदनहननादिदुःखानुभवायोग्यत्वादिलक्षणोत्कर्षबोधनायावश्यकमिति न विफलं । स्थाणुरिति

च्छेदेऽचलशब्दस्य पौनरुक्त्यमभिप्रेत्य मार्तंडटीकायां तथाव्याख्यातं तत्परिहारायोच्यमानं स्थाणुपदस्य निर्विकारार्थत्वं तु लक्षणां विना दुर्वचं स्थिरेशक्तत्वात् । लक्षणाक्लेशप्रीतिमत्वात्तदूरीकारेतु अचलपदेऽपि सा किन्नस्यात् ? विनिगमनाविरहात् । स्थाणुपदार्थेऽचलपदार्थस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षणमपि स्वाचार्यविरुद्धं शंकराचार्यैर्गीताभाष्ये "नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात्स्थाणुरित्येतत्स्थिरत्वादचलोयमात्मे" तिव्याकुर्वद्भिः स्थिरपदार्थस्याचलपदार्थे हेतुत्वस्यांगीकारात् । अतो न त्वदुक्तप्रकारोऽन्यतरपदवैयर्थ्यपरिहारायप्रभवति । अस्ति चास्यां स्मृतौ निबंधादिषु सर्वगत इत्यपि च्छेदः । तथापि "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य" इति तल्लोपादुभयथापि व्याख्यानमदुष्टं "विसर्जनीयस्य स" इति सत्वेन सकारद्वयेऽपि न मार्तंडविवृतिबाधः । एकपदपक्षेऽ"ऽप्यनचिचे"ति सद्वित्वसंभवात् । निबंधविद्वन्मंडनादिपुस्तकेषु चैकसकारो द्विसकारो वापाठो दृश्यत इति न पाठद्वयासंगतिः नाप्याचार्यविरोधः । एकवाक्यस्योभयथा व्याख्यानं तु न दोषाय, अन्यथा शास्त्रयोनित्वसमन्वयाद्यधिकरणेषु वर्णकद्वयप्रतिपादकत्वद्भाष्यन्यायमालादिबाधप्रसंगात् । "सुमेधा अमृतोक्षित" इत्यादिश्रुतीनां पदभेदेन शंकराचार्यैरपि द्विधाव्याख्यानाच्च । यच्चैषोणुरात्मेत्यस्य परविषयत्वं प्रकरणमाश्रित्योक्तवान् तत्र "एषोऽणुरात्मा चेतसावेदितव्यो यस्मिन्प्राणःपंचधा संविवेशे" त्यनुपदंप्राणसंबंधश्रावणात् । "स वा एष महानज" इति श्रुत्यर्थसमर्थनावसरे स्वमुखोक्तं प्राणसंबंधस्य जीवलिंगत्वं लिंगात्प्रकरणबाधं च कुतो नानुसंधत्से । अतस्त्वयातुस्वोक्तविरोधान्नैवं वक्तुं शक्यं । वस्तुतस्तु तद्गुणसारसूत्रस्थस्वभाव्यपंक्तिमेव परस्यैवेत्यादिं प्रकृतत्वादित्यंतां किंचिद्वर्णभेदेनानुवदनस्वयंप्रकरणादिकं नावलोकितवानसि । इदं हि वाक्यं तृतीयमुंडकप्रथमखंडे पठ्यते । तत्रारंभ एव "द्वासुपर्णासयुजासखाया" इतिद्वावप्यात्मानौ प्रकृतौ "नचक्षुषे" तिवाक्ये च यथाज्ञानप्रसाददृश्यत्वेन ब्रह्मोक्तं एवं प्रसादवत्वद्रष्टत्वादिना जीवोऽप्युक्तइति नप्रकरणमात्रान्निर्णयः । प्रकृते च यस्मिन्यत्समीपे प्राणः पंचधाभूत्वासंविवेश सोणुरात्मा जीवो मनसा ज्ञेयः । अथवाऽणुमात्रोऽतींद्रियोप्ययं चेतसा चैतन्यगुणेन लिंगेन वेदितव्यः । यस्मिन्सर्वशरीरविसर्पिणि चैतन्ये प्राणः पंचधाभूत्वा देहे संविवेश चैतन्यसंबंधमंतरा जडस्य व्यापारायोगात् इत्यर्थः चितिसंज्ञाने भ्वादिःततः सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुनिचेत इति सिद्धं । अत इत्थं प्राणसंबंधो जीवस्यैव लिंगं । यःप्राणेतिष्ठन्नित्यादौतु प्राणांतस्थित्या नियम्यत्वेन प्राणसंबंधःपरस्योच्यते । नत्वेवं पंचप्राणवत्वं ॥ इतएव "महानज" इतिश्रुतावपि प्राणेष्विति सप्तम्याप्राणांतस्थत्वं बोध्यतइति नमदुक्तिविरोधः । नापि वेदितव्यश्चपरएवात्मेति शक्यवचनं "आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः । किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदि" तिबृहदारण्यकादिषु स्वस्वरूपस्यापि विज्ञेयत्वाम्नानात् ॥

यदपिकिंचेत्यादिना (यथाऽणोरणीयानित्यादिवाक्यं महतोमहीयानितिवाक्यबलाद्दुर्ज्ञेयत्वपरमित्यंगीक्रियतेतथेहापिमहानजःनित्यः सर्वगतस्थाणुरित्यादिवाक्यबलाद्वालाग्रशतभागस्येत्यादिवाक्यंतत्परं

स्वीक्रियतामित्युक्तंतदपिमंदतरमेव; दृष्टांतस्योभयवादिसंमतस्यैवसंभवेनस्वमतमात्रसिद्धस्यदृष्टांतत्वासंभवात्। नह्यस्मन्मतेऽणोरणीयानित्यादिवाक्यस्यदुर्ज्ञेयत्वपरत्वंस्वीक्रियते॥ अस्माभिस्तथातदास्वीक्रियेतयदाभगवतोविरुद्धधर्माश्रयत्वंनस्यात्। अस्ति च "अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्ण" इत्यादिवाक्यैःप्रतिपादितपरस्परविरुद्धधर्माश्रयत्वं ततश्चात्रापिमहत्वाणीयस्त्वादिविरुद्धधर्माश्रयत्वस्यब्रह्मण्यलौकिकत्वप्रतिपादकत्वसंभवेदुर्ज्ञेयत्वेपरत्वकल्पनेमानाभावः तस्माद्दृष्टांतासंभवात्तदनुरोधेनाणुत्वप्रतिपादकवाक्यैर्जीवदुर्ज्ञेयत्वंप्रतिपादयन्नुपेक्षणीयएव किंच "वालाग्रशतभागस्यशतधाकल्पितस्य च।भागोजीवःसविज्ञेयःसचानंत्यायकल्पते। आराग्रमात्रोह्यवरोपिदृष्ट" इत्यादिश्रुतीनांस्पष्टतयापरिमाणबोधिकानाकथंदुर्ज्ञेयत्वपरत्वं स्वीयवाच्यार्थपरत्वेकस्यचिद्बाधकस्यप्रमाणांतरविरोधस्यचाभावेन लक्षणयातादृशार्थबोधकत्वेप्रमाणाभावात् नचबुद्धिगुणैरेवाणुत्वव्यपदेशोस्तुतथाचश्रुतिः 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचैवआराग्रमात्रोह्यवरोपि दृष्टः' एवंचउत्क्रांतिगत्यागतयोपिसंगच्छंतइतिवाच्यं, जीवस्ययदित्वन्मतइवौपाधिकत्वंस्यात्तदास्यादेवतथाव्यपदेशःनहिजीवस्यौपाधिकत्वंसंभवतितथासतिसउपाधिर्नित्योऽनित्योवेतिवक्तव्यंनाद्यःमोक्षानुपपत्तेःनह्युपाधिनाशंविनास्वस्वरूपेणावस्थानरूपोमोक्षःसंभवति ॥ नद्वितीयः; कृतहानाकृताभ्यागमप्रसक्तेः तदेतद्विस्तरेणाग्रेवक्ष्यतेएवमुत्क्रांतिगत्यागतीनामपिस्वेनरूपेणैवसंभवे बुद्ध्युपाधिकतयातत्कल्पनेमानाभावात् 'शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वर' इत्यादिभगवद्गीतावाक्येणुत्वेपिजीवस्यसवैंद्रियग्रहणपूर्वकगमनस्योपपत्तौनदनुरोधादप्यौपाधिकत्वकल्पनंनसंभवति॥ ननु "तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञव" दितिसूत्रबलेनजीवस्यबुद्ध्युपाधिकत्वंस्वीक्रियते तत्रतुशब्दः नाणुरतच्छ्रुतेरितिसूत्रोक्तपूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थःतस्याबुद्धेर्गुणास्तद्गुणास्तेसाराःप्रधानंयस्यात्मनःसंसारिभावेसंभवंतिकारणत्वात् सतद्गुणसारस्तस्यभावस्तत्वंतस्मात्तद्व्यपदेशअणुत्वोत्क्रांत्यादिव्यपदेशःप्राज्ञवत् यथा प्राज्ञस्यपरमात्मनःसगुणेषूपासनेषुउपाधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्यपदेशो "अणीयान्व्रीहेर्वायवाद्वा" इत्येवंप्रकारस्तद्वत् जीवेप्यणुत्वव्यपदेशउपाधिकृतएवनतुवास्तवइतिचेन्मैवंसूत्रस्यत्वदुक्तार्थकत्वाभावाज्जीवेबुद्ध्युपाधिकृतोणुत्वव्यदेशोनसंभवति ॥ तथाहिजीवेवस्तुतोणुत्वंतदास्याद्यदिजीवस्यब्रह्मणःसकाशाद्भेदःस्यात्सएवतुनसंभ-

वति "ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतो" कौषीतकिब्राह्मणसमाप्तौच "इदंसर्वंयदयमात्मे" त्यभिधाय "सएवत्वमसी" त्यादिश्रावणेन "अहंब्रह्मास्मी" त्यहंग्रहश्रावणेनचपरमेवब्रह्मजीवइतिसिद्ध्यति "सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे" त्यादिश्रुतिभिस्तस्यव्यापकत्वमपि सिद्धमेवकथमणुत्वंतस्येतीमामाशंकांसूत्रस्थस्तुशब्दोनि वारयति तस्यब्रह्मणोगुणास्तद्गुणाःप्रज्ञाद्रष्टृत्वादयः "प्रज्ञाचतस्मात्प्रसृतापुराणी एतदक्षरंगार्ग्यदृश्यंद्रष्टृ" इत्यादिश्रुतिसिद्धाः तएवात्रजीवेसाराइंद्रप्रतर्दनसंवादे "प्रज्ञयावाचंसमारुह्यवाचासर्वाणिकर्माणिनामान्याप्नोति" प्रश्नोपनिषदिच "एषहिद्रष्टास्प्रष्टाश्रोताघ्रातारसयितामंताबोद्धाकर्ता विज्ञानात्मापुरुष" इत्युक्तत्वात्साराःप्रधानाजडविलक्षणाइति यावत्; अन्यथापदार्थत्वब्रह्मांशत्वादीनांसर्वत्रतुल्यतयाकेनजडवैलक्षण्यमस्य भवेत्तस्मात्तद्व्यपदेशःजीवेभगवद्व्यपदेशःअमात्ये राजपदप्रयोगवत् । अयंचव्यपदेशोमैत्रेयीब्राह्मणेतत्र "नवाअरेपत्युःकामायपतिःप्रियो भवती" तिजीवमुपक्रम्याग्रेच तद्विज्ञानतःसर्वविज्ञानार्थंसर्वस्यतदात्मकत्वकथनेनवेदादौतन्निःश्वासत्वकथनेनब्रह्मधर्माणांतत्रबोधनाद्भगवत्त्वेनजीवउक्तंएवंतत्त्वमसीत्यादावपितद्व्यपदेशः। ननुमैत्रेयीब्राह्मणेन्यस्यान्यधर्मत्वेनकथनंनसंभवतिनिरूपणस्थलउपचारस्यासंभवादितितत्रैवोपाचाराभावात्तदृष्टांतेनतत्त्वमसीत्यादावप्युपचारोनसंभवती तिचेत्तत्राहप्राज्ञवत् ॥ बृहदारण्यकेशारीरकब्राह्मणेजीवमुपक्रम्यतज्जाग्रत्स्वप्नावस्थेपूर्वमुक्त्वा "यत्रसुप्तोनकंचनकामंकामयतेनकंचनस्वप्नं पश्यती" तिसुषुप्तिंवदन्तत्सामयिकंजीवस्वरूपंनिरूप्य "तद्यथाप्रिययास्त्रियासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनांतर" मितिजीवब्रह्मणोर्भेददृष्टांतनिरूपणावसरे "एवमेवायंप्राज्ञेनात्मनांसपरिष्वक्त" इत्यभिधायकः प्राज्ञइत्याकांक्षायांप्राज्ञस्वरूपमाहतत्र "अत्रपिताऽपिताभवती" त्यादिना अत्रअस्यरूपमित्यनेनपरमेश्वरस्यैवरूपांतरमुच्यतेनहिसुषुप्तिसाक्षिणःप्राज्ञस्यस्वतोऽपहतपाप्मत्वादिकंसंभवत्यपहतपाप्मत्वस्य ब्रह्मलिंगत्वात्तथा चयथाप्राज्ञस्यनिरूपणावसरएव "एषसर्वेश्वर एषसर्वज्ञएषोंतर्याम्येषयोनि" रित्यादिनाब्रह्मधर्मैर्निरूपणमेवंशारीरस्यापिब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयोजीवेगौण्याब्रह्मत्वंवदंतीति ॥

सहस्राक्षे किंच यथाणोरित्यादिंएवंबुद्धिगणैरितीत्यंतं भागंनिरस्यंति—यदपि किंचेत्यादिना ब्रह्मत्वं वदंतीतीत्यंतेन ॥ तत्परमिति ॥ जीवस्य दुर्ज्ञेयत्वप्रतिपादक उभयवादीतिन्यायपंचलक्षण्यां (अ० १ आ० सू० २५) "लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धि-

साम्यं सदृष्टांत'' इति गौतमोक्तेरिति भावः। अपाणिपादेति श्वेताश्वतरस्थं प्राग्व्याख्यातं। वालाग्र इत्यादि वाक्यद्वयमपि–श्वेताश्वतरस्थं अर्थस्तु व्याख्यास्यते। बुद्धेर्गुणेनेति। एतदपि श्वेताश्वतरवाक्यमग्रे व्याख्यास्यामः॥ साराः प्रधानमिति। सहस्राक्षे सारा इति बहुवचसा विग्रहादिहापि तथैवानूदितं। शांकरभाष्ये तु सार इत्येकवचनेनैव विग्रहःसारशब्दस्यैव चार्थः प्रधानमिति। अतः सहस्राक्षे तद्भाष्यार्थद्भिदोनुसंधेयः॥ कारणत्वादिति। कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणं संसारं प्रति बुद्धेरेव कारणत्वात्॥ अणीयान्व्रीहेरिति। छांदाग्येपंचमप्रपाठके शांडिल्यविद्यायामिदं पठ्यते। तत्रच ''इति शांत उपासीते''–त्युपक्रमादुपासनाप्रकरणं तत्। तत्रैव ''सक्रतुं कुर्वीते'' तिश्रावणाच्च॥ सौत्रतुशब्देननिराकरणीयं पूर्वपक्षमाहुः। जीवे वस्तुतइत्यादिना। अत्र तद्गुणसारसूत्रस्थभाष्यप्रकाशग्रंथमेव तत्रत्यभाष्यसहित केनचित्पाठभेदेन संक्षिप्य प्रायेणाक्षरशोऽनुवदंति–ऐतदात्म्यमित्यादिना। इदं छांदोग्येऽष्टमप्रपाठकेऽस्ति। अत्राऽपि जडस्य ब्रह्मात्मकत्वं सत्यत्वं चोक्त्वा ततः पृथक् जीवस्य शुद्धास्वरूपतोक्ता॥ प्रज्ञाचेति। इदं श्वेताश्वतरस्थं द्रष्टृत्ववाक्यं च बृहदारण्यकगार्गीब्राह्मणस्थं। इंद्रप्रतर्दनसंवादस्तु कौषीतकिब्राह्मणे तृतीयाध्यायेऽस्ति॥ प्रज्ञयावाचमिति॥ प्रज्ञया विसर्पिस्तत्रचैतन्यगुणेन वागिंद्रियं समारुह्येत्यर्थः। एवमिंद्रियांतरेष्वपि प्रज्ञयासमारोहणं तत्र ''प्रज्ञया प्राणं समारुह्य प्राणेन सर्वान्गंधानाप्नोती'' त्यादिना ''प्रज्ञया मनः समारुह्य एनसा सर्वाणि ध्यानान्याप्नोती'' त्यंतेन श्रावितं॥ प्रश्नोपनिषदीति। तत्र ''अहैनं सौर्यायणोगार्ग्यः पप्रच्छ'' इतिचतुर्थप्रश्ने इदमस्ति तत्र ''तेन तर्ह्येष पुरुष'' इत्यादिना प्रस्वापवर्णनात् स्वप्नवर्णनात् ''सपरेऽक्षरेआत्मनि संप्रतिष्ठते'' इत्यादिकथनाच्चजीवपरमेवैतत्॥ अन्यथेति। जीवेभगवद्गुणसारत्वस्याभावे॥ पदार्थत्वेति। पदार्थत्वमभिधेयत्वं॥ जीवमुपक्रम्येति बृहदारण्यके षष्ठाध्याये द्वितीयब्राह्मणे शारीरकत्वेन जीवमुपक्रम्य तृतीयब्राह्मणे तस्य जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थानिरूपिताः। ''यत्र सुप्त'' इत्यादिवाक्यान्यपि तृतीयब्राह्मणस्थानि॥ प्राज्ञस्वरूपमाहेति ''तद्वाअस्यै तदतिछंदा'' इतिवाक्यं तद्यथा प्रिययेत्यस्मादव्यवहितं पूर्वमस्ति। ततः पुरस्तादव्यवहितंच ''तद्वा अस्येतदासकाममात्मकाममकामरूपं शोकांतरं अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता'' इत्यादिपठ्यते। तथापूर्वोत्तरवाक्ये उभेऽपि परमेश्वरस्य प्राज्ञाख्यं रूपविशेषं निरूपयत इतिभावः॥ ब्रह्मलिंगत्वादिति। स्पष्टं चेदं प्रथमस्य प्रथमे

किञ्च यथाऽणोरणीयानित्यादिवाक्यं महतोमहीयानितिवाक्यबलात् दुर्ज्ञेयत्वपरमित्यङ्गीक्रियते तथेहापि महानजः नित्यःसर्वगतःस्थाणुरित्यादिवाक्यबलाद्वालाग्रशतभागस्येत्यादिवाक्यं तत्परं स्वीक्रियतामित्याह–परस्मिन्यथेति॥ यथा दुर्ज्ञेयत्वाभिप्रायेण ब्रह्मण्यणुवचस्तथा जीवइत्यर्थः॥ किञ्च बुद्धिस्थगुणैरेवात्रतथा व्यपदेशोऽस्तु। तथाच श्रुतिर्बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचैवआराग्रमात्रोह्यवरोपिदृष्टइति॥ एतेनोत्क्रान्त्यादयोऽपि व्याख्यातास्तासामपि बुद्ध्युपाधिकत्वात्॥ तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामतीत्यादौ प्राणादेरेव पश्चादुत्क्रमणमुक्तं नतु बुद्धेरिति तस्याः सहोत्क्रमणेऽपि नतद्विरोधः॥ अनोर्लक्षणार्थत्वेनापिविरोधाभावाच्च॥

पादेतस्तद्धर्माधिकरणे ॥ अत्रैषोभिप्रायोऽवसेयः–(किंच यथाणोरणीयानि) त्यादिलेख-स्त्वस्मन्मताज्ञानात् । नह्यस्माभिर्महीस्त्वश्रुतिबलात्पूर्वत्रोपचारलभ्यदुर्ज्ञेयत्वं स्वीक्रियते । विनिगमनाविरहेणोत्तरत्रपूज्यतमपर्यायतोक्तेर्दुर्निरासत्वात् । किंत्वलौकिकसामर्थ्याद्विरुद्ध-धर्माश्रयत्वमेव "तदेजति तन्नेजति आसीनोदूरंव्रजतिशयानोयातिसर्वत" इत्यादिश्रुत्यं-तरेभ्यः । किंच वालाग्रश्रुतेर्महत्वश्रुत्याभक्तिमत्वउच्यमानेतद्बलान्महत्वश्रुतेरेव कुतो न तदापाद्यतां श्रुतित्वाविशेषात् । वालाग्रवाक्ये जीवशब्दश्रुतिश्च सर्वतो बलीयस्यनुसंधे-या । बहूनामनुग्रहोन्याय्यइति च । अणुत्वश्रुतीनां बहुत्वात् ॥ वस्तुतस्तुमहत्वश्रुतेर्वि-षयभेदः सूत्रकृदभिहितः प्रागेवसमर्थित इति न तथाणुत्वश्रुतीनां बाधसंभावनापि । तस्मादेषोणुरात्मेत्यादौ शक्यार्थबाधाभावाल्लक्षणाप्रणयोनास्थेयः । सूक्ष्मेत्वणुशब्दः शक्तः, 'अणुर्व्रीह्यल्पयो'रितिहैमोक्तेः । 'अणुर्व्रीहिविशेषेस्यात्पुंसि सूक्ष्मेऽभिधेयव'दिति मेदिनीको-शाच्च । यत्तुबुद्धिस्थगुणेऽणुत्वव्यपदेशवचनं तत्तुसंपूर्णवेदांतादर्शिनां मंदानां व्यामोहना-यैव । इदंहि वाक्यं श्वेताश्वतरे पंचमाध्याये "अंगुष्ठमात्रोरवितुल्यरूपःसंकल्पाहंकारसम-न्वितोयः । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैवआराग्रमात्रोह्यपरोऽपिदृष्ट" इति पठ्यते । अत्रबुद्धेर्गु-णेन परिमाणेनांगुष्ठमात्रः । आत्मनः स्वस्य परिमाणेनचाराग्रमात्रइत्यर्थः । एवमेवबुद्धेर्गुणेने-त्येकवचनंस्वरसतःसंगच्छते ॥ त्वन्मतेचात्मगुणेनेतिआराग्रमात्रपदादन्यत्रक्वान्वियात्तत्रा-न्वीयमानंचकथंसंगच्छेतत्वन्मतेबुद्धिगुणैरेवाराग्रमात्रत्वात् आत्मगुणेन तुविभुत्वात् । बुद्धे-रंगुष्ठमात्रत्वंतु मनुष्यहृदयाकाशस्य तावन्मात्रत्वात् । स्पष्टं चेदं (अ० १ पा० ३ सू० २५) "हृद्यपेक्षयातु मनुष्याधिकारत्वादि" तिसूत्रे । किंच बुद्धेराराग्रमात्रत्वेमानाभा-वात् । तेनतद्गुणानांतावत्त्वे च सुतरां तदभावात् । नबुद्धिगुणैरणुत्वं सुवचं; तस्मादेवंश्रुत्यै-कदेशमात्रमुदाहृत्यदुर्बलान्व्यामोहयंतः सद्भिरुपेक्ष्याः । अथवाऽदृष्टोपनिषत्कोऽयंस्वपरि-शीलिततद्गुणसारसूत्रीयस्वभाष्ये उत्तरार्धमात्रमुपलभ्य तावदेवालिखदिति नायं वराको-त्रापराध्यति । उत्क्रांत्यादयश्चन बुद्धिधर्माः श्रुतिसूत्रादिभिस्तेषां जीवधर्मत्वसिद्धेः । तथा च सूत्रं (अ० २ पा० ३ सू० १९) "उत्क्रांतिगत्यागतीना"मिति इह "ज्ञोतएवे" तिपूर्वसूत्रमनुवर्तते तथाच जीवउत्क्रांतिगत्यागतिसंबंधीतद्बोधकश्रुतिभ्य इत्यर्थः । उत्क्रां-तिश्च कौषीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनाख्यायिकायां । "सयदास्माच्छरीरादुत्क्रामतिसहैवैतैःसर्वै-

---

तथाच भगवद्गीतायां 'शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गन्धा-निवाशयात् ॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते' इत्यत्र ग्रहणपूर्वकं गमनमुक्तम् ॥ तथाचसूत्रम् तद्गुणसारत्वात्तुतद्व्यपदेशःप्राज्ञवदिति ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ एतेन नाणुरतच्छ्रुतेरिति सूत्रविरोधः परिहृतस्तस्य पूर्वपक्षस्थत्वात् ॥ सूत्रार्थस्तु तस्याबुद्धेर्गुणस्तद्गुणास्ते सारः प्रधानंयस्यात्मनः संसारिभावे संभवन्ति कारणत्वात् सतद्गुणसारस्तद्भावस्तद्गुणसारत्वं तस्मात् ॥ तद्व्यपदेशः अणुत्वोत्क्रान्त्यादिव्यपदेशोऽणीया-न्व्रीहेर्वायवाद्वाइत्येवंप्रकारस्तद्वदिति ॥ यद्वा 'सारोबलेस्थिरांशेचे'तिमेदिनीकोशाद्बलवाची सारशब्दः ॥ एतेन बुद्धिगुणानामनर्थरूपत्वात्कथं सारत्वमित्यपास्तं ॥ संसारित्वे सार-त्वाच ॥ तदेतदाह–एवंबुद्धिगुणैरिति ॥

रुत्क्रामती'' ति। अत्र सइतिपूर्वोक्तजीवः परामृश्यते। एतच्छब्देन चपूर्वोक्तानि वागादि-मनोंतानि परामृश्यंते। मनःशब्दश्चेहांतःकरणचतुष्टयोपलक्षकः। अन्यथा पूर्वोक्तध्याना-सिद्धेः। तेन (प्राणादेरेवपश्चादुत्क्रमणंऽन तु बुद्धे) रितिनिरस्तं। अतोत्रोत्क्रांतिर्मुख्यतया जीवस्यैवोच्यते। बुद्ध्यादेस्तु तेनसहोत्क्रमणं न च बुद्ध्यादिनिष्ठासाजीवउपचर्यतइतिवाच्यं; सहेवैतैरिति प्रयोगानुपपत्तेः। नहि पुत्रस्यैव गमने पितुश्चागमपुत्रेण सह पिता गच्छ-तीति प्रयुज्यते। अतोजीवानुत्क्रांतिसाधनाय बुद्धेस्सहोक्तिप्रयासस्तदर्थं स्वविरुद्धगीतावा-क्योपन्यासश्चाविचारात्। तव हि ममैवांशइतिजीवस्य स्वांशत्वमुक्त्वाऽणुत्वं बोधयितुं शरीरं यदवाप्नोतीति शरीरांतरप्राप्तिः पूर्वशरीरादुत्क्रांतिश्च जीवस्यैवोच्येते सगृहीत्वेत्य-नेन च मनःप्रभृतेर्जीवसहभावः अतएवलिंगशरीरनिष्ठेतेतत्रोपचर्यैते इतिप्रत्युक्तं भवति। देवदत्तोवस्त्राभरणादिकं गृहीत्वा गच्छतीत्युक्ते वस्त्राभरणादिकमेवगच्छति तन्निष्ठंचगमनं देवदत्तउपचर्यते इति नहिकेनापिशक्यं व्याख्यातुं। वायुर्गंधानितिदृष्टांतेनापि जीवस्यैवते बोध्येते। न हि गंधमात्रं गच्छति तन्निष्ठा च गतिरगंतर्यपि वायावुपचर्यंत इति त्वयापि शक्यं वक्तुम्। ईश्वरशब्दश्च जीवपक्ष एव संगच्छते, स्वांशत्वात्; न तु बुद्धिपक्षे जडत्वात्। त्वन्मते मिथ्यात्वाच्च। तस्मादुत्क्रांतिर्जीवधर्मः तथालोकांतरगतिरपि तत्र तत्र श्रुतिषु तस्य श्रूयते। यथा कौषीतकिब्राह्मण एव (पृ० ७) गार्ग्यायनि श्वेतकेतुसंवादे "ये वै केचास्माल्लोकात्प्रयंतिचंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंति" इतितथालोकांतरात्तस्येहागतिरपि अनेकत्राम्नायते। यथा बृहदारण्यके (पृ० ८५६ अ० ६ ब्राह्मण ४ मं० ६) "तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे" इति। अत्र कर्मणइत्युक्त्यापि जीवस्यैव सा दृढीक्रियते जडस्य बुद्ध्यादेस्तदयोगात्। जीवस्यैव सर्वकर्मकर्तृतायाः (अ० २ पा० ३ सू० ३३) कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादि" त्यधिकरणे सुनिर्धारितत्वाच्च। अग्रे तस्यैवागंतु-र्निष्कामत्वे मोक्षस्तत्रैवाम्नायते न सबुध्यादेः संभवति; किंच मनुनाऽपि षष्ठाध्याये (श्लो० ६३) 'देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवं। योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यां-तरात्मन' इति स्मरता जीवस्योत्क्रांत्यादयः श्रुत्यभिप्रेततया दर्शिताः। स्मृत्यंतराणि तु विस्तरभयान्नोपन्यस्यंते। किंचैतासूत्क्रांत्यादिषु तु तस्या मनःप्रभृतिसहभावोप्यस्ति। सुषुप्त्यादिषु तु केवलस्यैव जीवस्य गत्यागती सिध्यतः, अतउक्तसूत्रात्पुरतएव सूत्र्यते (अ० २ पा० ३ सू० २०) "स्वात्मनाचोत्तरयोरि"ति। अर्थस्तुजीवः स्वात्मना केवले-नाणुमात्रस्वस्वरूपेणोत्तरयोर्गत्यागत्योः संबंधीसुषुप्त्यादौ भवति। तथाचाथर्वणानां ब्रह्मोप-निषदि "ऊर्णनाभिर्यथातंतून् सृजते संचरत्यपि। जाग्रत्स्वप्नेतथाजीवोगच्छत्यागच्छतेपुनरि" ति अत्रोर्णनाभितौल्यं ब्रह्मणः ततो गत्यागती जीवस्य। स्पष्टं चेदं दृप्तबालाकिब्राह्मणा-दिष्वपीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या। किंच श्वेतकेतुविद्यायां "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये" ति नामरूपव्याकरणादिसृष्टेः प्रागपि जीवरूपेण प्रवेश उच्यते। तथा "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येता" त्यादौ ब्रह्मभावोत्तरं सैंधवखिल्यन्यायेन ब्रह्मण्यप्ययः श्रूयते; "यथासैंधव-खिल्यउदके प्रास्तउदकमेवानुविलीये" तिमैत्रेयीब्राह्मणश्रुतेः। न हि ब्रह्मभावोत्तरं बुद्ध्यादिकं त्वयाशक्यं वक्तुं; बुद्ध्यादेर्ज्ञानावश्यकत्वात्। ज्ञानमंतरा ब्रह्मभावाभावात्

"ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाये" त्यादिश्रुतिभ्यः। किंच युगवल्ल्यां "अस्माल्लोकात्प्रेत्ये" ति परममुक्त्यनंतरमपि "कामान्नीकामरूप्यसंचर" न्नित्यनुसंचरणं श्रूयते। छांदोग्येऽपि "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवती"ति। न हीदं विभोः संभवति, नापि परममुक्त्युत्तरमपि बुद्ध्यादिकमस्ति यद्गतं तदुपचर्येत अतोजीवस्यैवोत्क्रांति-गत्यागतीनां श्रुतिगीतासूत्रादिसिद्धत्वाद्विभुत्वेच तदसंभवात्सोणुरेव। यत्त्वनोर्लक्षणार्थत्वं तमुत्क्रामंतमिति श्रुतावुक्तं,-तदसंगतं; तथासतिजपमनुप्रावर्षदित्यादौ वृष्टेर्जपज्ञानजन्य-ज्ञानविषयत्ववत्प्राणोत्क्रान्तेर्जीवोत्क्रांतिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं वाच्यं; तदेव न संभवति जीवोत्क्रांतेः सुतरां दुर्ज्ञेयत्वात्। लोके प्राणोत्क्रांतिज्ञानाज्जीवोत्क्रांतिनिश्चयदर्शनेन विपर्ययाच्च॥ किंचैतावतापि साक्षाज्जीवोत्क्रांतिः स्वमुखेन प्रतिपादितेति वृथाश्रांतोसि॥ नन्वेवमपि श्रुतौ प्राणादेरनूत्क्रमणं गीतायां च सहोत्क्रमणंसिध्यतीति कथं तयोरविरोध इति चेदुच्यते-बलिष्ठहयस्योत्क्रमणे हि तद्बंधनशंकूनामनूत्क्रमणं प्रसिद्धं, तत्राव्यवहितो-त्तरक्षणएव शंकूत्क्रमणात् शंकुभिः सहोत्क्रांतो हय इत्यपि प्रयुज्यते। स्पष्टश्चायं दृष्टांतो बृहदारण्यकेछांदोग्ये च प्राणविवादे (अ० ७ पृ० २९९) "अथहप्राण उच्चिक्रमिष्यन् ससंथासुहयः पड्वीशशंकून् संखिदेदेवमितरान्प्राणान्तसमखिदत्तꣳहाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वन्नःश्रेष्ठोसि मोत्क्रमीरिती"ति। तस्मादनूत्क्रमणे वास्तवं स्वल्पकालांतरायंविवक्षित्वा बृहदारण्यकादिश्रुतिः प्रवृत्ता। तमविवक्षित्वा तु कौषीतक्यादिश्रुतिर्गीताचेत्यविरोधः। तद्गुणसारसूत्रस्य वास्तवार्थस्तूच्यते। तत्त्वमसीत्यादौ जीवस्यसाक्षाद्ब्रह्मत्वकथनाद्ब्रह्मणश्च "व्याप्यनारायणःस्थित" इत्यादिश्रुतिभिर्व्यापकत्वश्रवणात् कथंजीवस्याणुत्वं संगच्छता-मित्याशंकायामुच्यते (अ० २ पा० ३ सू० २९)-"तद्गुणसारत्वात्तुतद्व्यपदेशःप्राज्ञवत्" इतितुशंकानिरासेतस्य ब्रह्मणो ये गुणाः प्रज्ञाद्रष्टृत्वादयःतएवसाराःप्रधानाः जडवैलक्षण्य-बोधकायत्रसतद्गुणसारःजीवस्यतद्गुणसारत्वादेवास्मिꣳस्तद्व्यपदेशःतत्त्वमसीत्यादौसाक्षात्त-त्त्वव्यपदेशःराजज्येष्ठपुत्रे राजेतिव्यपदेशवत् तत्रश्रौतदृष्टांतः प्राज्ञवदिति "तत्रतस्येवे" तिसप्तम्यर्थे वतिः। प्राज्ञः सुषुप्तिसाक्षीशारीरकब्राह्मणादौ माध्यंदिनपाठे प्रियस्त्रीवत्सु-षुप्तिकाले तत्परिष्वंगमभिधाय तस्य स्वरूपमुच्यते-"तद्वा अस्यैतदतिच्छंदोपहतपाप्मा-भयꣳरूपमशोकांतमि" तिमूलव्याख्यानावसरेत्वस्माभिः कण्वपाठउपन्यस्तःभाष्ये प्रकाशे चैतत्सूत्रे माध्यंदिनपाठस्थसप्तमाध्यायपाठ एवोदाहृतोज्ञेयः। अतोत्र साक्षाद् ब्रह्मत्वाभावे-पि यथातत्त्वव्यपदेशस्तद्वदित्यर्थः। यत्तु नाणुरितिसूत्रस्य पूर्वपक्षस्थत्वमुक्तं-तदसत्; उत्क्रां-त्यादिदशसूत्र्याःपूर्वपक्षरूपत्वेमानाभावात्। नच प्रकृतसूत्रस्थस्तुशब्दःपूर्वसूत्रेषु पूर्वपक्षत्वं बोधयतीतिवाच्यं, तुशब्दघटितसूत्रपूर्वसूत्राणां पूर्वपक्षरूपत्वनियमांगीकारे "तत्तुसमन्व-यादि"त्यादितःपूर्ववर्तिशास्त्रयोनित्वादिसूत्राणामपितथात्वप्रसंगात्। किंच "ज्ञोतएवे" त्यंतानितुसिद्धांतसूत्राण्येवेत्यत्रापि किंगमकं लोके बुद्धिद्वारा ज्ञानदर्शनात् ज्ञातृत्वव्यप-देशोपि बुद्धिगुणसारत्वादेवेति तस्यापि पूर्वपक्षसूत्रत्वमापद्येत। तथा बुद्धिनित्यत्वादेव तस्य नित्यत्वमस्त्विति "नात्मश्रुतेरि" त्यस्यापि तथात्वं; विनिगमकाभावात्। बहुश्रुति-व्याकोप एवात्र गमक इति चेत्तत एवोत्क्रांत्यादिसूत्राणामपि पूर्वपक्षरूपत्वं त्यज्यतां॥

बहुष्वेवश्रुतिष्वणुत्वोत्क्रांत्यादीनांश्रवणात् । किं च पूर्वं केवलजीवस्वरूपेण गत्यागती अणुत्वबोधकस्वशब्दादिकं विभुत्वबोधकश्रुतीनां परविषयत्वं चोक्तं तत्सर्वंत्वद्व्याख्यातरीत्यापितद्गुणसारसूत्रेणनशक्यंसमाधातुं । तथाभिप्रायेसूत्रकारःपुनःसूत्रांतराणिकृत्वास्वरूपगत्यागतिःस्वशब्दादिकंचसमादध्यात् । महत्त्वश्रुतेश्चप्रकरणंबाधित्वाजीवविषयत्वंसाधयेत् । यच्चपूर्वंगुणविसर्पणेप्रभागंधादिकंदृष्टांतीकृतंतन्निरासायप्रभायाद्रव्यत्वंपुष्पादेरवयवोद्गमंचस्वयंब्रूयात् । याश्चांतिमसूत्रद्वयेनस्पष्टतराविसर्पिगुणत्वबोधिकाःश्रुतयोगृहीतास्ताअपिकथंचिद्योजयेत् । नहिभगवानसमर्थोयत्स्वयंपूर्वपक्षेबहुतरंबलीयोबाधकमुपपाद्यापिनसमादध्यात् । बुद्धिगुणसारत्वादणुत्वव्यपदेशइत्येतावन्मात्रोक्त्यातु "प्रज्ञया शरीरंसमारुह्ये" त्यादिस्पष्टविसर्पिगुणत्वबोधकश्रुत्यंतंसर्वंनैवसमाहितंभवतीत्यपाणिपिहितमेतत् । नापिव्यासातिरिक्तःकपिलकणादगौतमाद्यन्यतमःकोप्यणुत्वंवदति । यदनुवादत्वेनोत्थिताशंकारूपोतिविस्तीर्णएवंपूर्वपक्षःप्रवर्तेतबुद्धिगुणसारत्वादणुत्वादिव्यपदेशइत्येव सूत्रितेविभुत्वासिद्धेर्देशसूत्रीप्रणयनवैयर्थ्यंत्वकिंचपूर्वसूत्रेषुबुद्धेर्नाम्नोप्यभावात् । तच्छब्देनात्रबुद्धिरेवपरामृश्यतइतिकथंनिश्चीयतां । सर्वनाम्नांपूर्वपरामर्शकत्वदर्शनेननतदसंभवात् । बुद्धेरेवसूत्रकर्तृबुद्धिस्थत्वकथनेमानाभावाच्च । तथासतिच 'अल्पाक्षरमसंदिग्ध'मितिसूत्रलक्षणंजानन् बुद्धिगुणसारत्वादित्येवसूत्रयेत् । श्रीमदाचार्योक्तार्थेतुब्रह्मणोधिकृतत्वात्परामर्शः संभवति । 'ॐ तत्सदितिनिर्देश'इतिगीतावाक्यंचात्रानुगुणं । सूत्रेब्रह्मवाचकतच्छब्देन तत्त्वमस्यादीनि तद्घटितविषयवाक्यान्यप्युपतिष्ठंते । "जन्माद्यस्य यतः ईक्षतेर्नाशब्दमि" त्यादौयतशब्दादिभिः "यतोवाइमानि सईक्षते" त्यादिवदितिसर्वंसमंजसं । किंच नैयायिकोपपादितगुणानां द्रव्यमात्रवृत्तित्वमिव गुणे गुणांतरासत्वमपि त्वयोरीकार्यं । तथासति बुद्धेर्गुणत्वेन तस्यागुणा एव नसंभवंति यच्चेह शारीरकभाष्ये "तस्याबुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंइत्येवमादय" इत्यभ्यधायि तदसंभवि बुद्धेर्जडत्वात् इच्छाया अजडधर्मत्वस्य स्वयमीक्षत्यधिकरणेंगीकारात् "एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानि मात्रामुपजीवंती"-त्यादिश्रुतिभिः सुखस्य ब्रह्मधर्मत्वात् । नैयायिकादरणेतुद्वेषदुःखयोरप्यात्मधर्मत्वापत्तेश्च ॥ बुद्धिगुणानामनर्थकत्वात्तत्सारत्वं चासंगतं नचसारशब्दोबलार्थइतिवाच्यं स्वभाष्यविरोधात् । यदि भाष्यकारस्तथाभिप्रैष्यत् तर्हि सारोबलमित्येवव्याख्यास्यत् । बलस्य प्राणधर्मत्वेन बुद्धेर्गुणाप्राणधर्मोयस्येत्येतावतापि इष्टाऽसिद्धिरर्थासामंजस्यंच । नच सारोबलइतिकोशे बलशब्दस्यार्थांतरंकल्प्यं; कोशेष्वेवमदर्शनात् । अनिर्णयापत्तेश्च । अतोनबलार्थता । अपिच उपाधिगुणानां सारत्वोक्तौ सहचरितस्योपधेयस्यासारत्वमर्थादेवफलतः तस्मात्तदुक्तः सूत्रार्थएवनसंगच्छते । अधिकंतूत्तरभागे प्रकाशयिष्यते । एवंच जीवोणुरेवोत्क्रांत्यादयश्च तस्यैवधर्माइतिसिद्धम् ॥

ननुजीवस्याणुत्वेसकलशरीरव्यापिशैत्यस्यजलावगाहनादौनिदाघे चताद्दशौष्ण्यस्याप्रतीतिप्रसंगादात्मनएकदेशस्थत्वादितिचेन्न; यथाचंदनमेकदेशस्थमेवसामर्थ्यविशेषात्सकलशरीरेसुखंकरोत्येवमात्मापि सामर्थ्यविशेषात्सकलशरीरव्यापिशैत्याद्युपलब्धिजनयिष्यतीतिन

पूर्वोक्तदोषःकिंचयथावैद्यके 'ज्वरंहंतिशिरोबद्धासहदेवीजटायथा' इत्यादिना एकदेशस्थजटयासर्वशरीरेसुखस्यजननंप्रभावविशेषात्त-थात्मनापीति । ननुचंदनदृष्टांतेनसामर्थ्यव्याप्तिसाधनमयुक्तंचंदने एकदेशस्थायित्वस्यप्रत्यक्षतोनिश्चयाज्जीवेतुशरीरैकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षेणानिश्चयाद्दृष्टांतवैषम्येनतादृशसामर्थ्यसिद्ध्यभावात्किंचचैत-न्यमात्मनोगुणःसचगुणिमात्रवृत्तीरूपरसादिषुतथैवदृष्टत्वात्तथाच चैतन्यस्यसर्वशरीरव्याप्त्यासर्वशरीरव्यापीजीवात्मामंतव्यःयदिसा-मर्थ्येनव्याप्नुयात्तदास्यगुणोनसर्वत्रानुभूयेतेतिचेन्मैवं; गुणोगुणिनंवि-नानसंभवतीतिव्याप्तेरसिद्धत्वात्रूपरसादिषुसत्वेपिमणिप्रवेकेव्यभि-चारात्विनापिमणिंतस्यसकलभवनव्याप्तिदर्शनादत्रापितद्वच्चैतन्यस्य सकलशरीरव्याप्तिकल्पनेविरोधाभावात् । ननुप्रभादृष्टांतोनसंभवति तस्यामणिजनितविरलसजातीयद्रव्यांतरत्वात्सूर्यादिप्रभावदितिचे-त्सूर्यादिप्रभायांस्पर्शोपलंभात्तत्रद्रव्यांतरत्वमपिसंदेग्धुंशक्यंमणेस्तु-पार्थिवत्वेनतत्रकिरणरूपद्रव्यांतरजननेमणितोबहिर्गतानामवयवान-बिहिष्ठत्वान्मणिपिधानकालेपितदनुभवापत्तिः मणिनाशेपिस्थित्याप-त्तिःनिमित्तकारणनाशस्यद्रव्यनाशाहेतुत्वात्मणेर्विजातीयद्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वासंभवात्यदिमणौस्वप्रभायाःसंकोचकत्वंप्रसारक-त्वंचस्वीक्रियतेतदामणेश्चेतनत्वापत्तिः । स्वतआकुंचनप्रसारणादि-कस्यजडेऽसंभावितत्वात्नचलज्जावत्याख्यओषधिविशेषेपुरुषच्छाय-यातेनाकुंचनस्यतदभावेचसरणस्यदृष्टत्वान्नोक्तापत्तिरितिवाच्यं; तस्या अपिजीववत्त्वान्नाचेतनत्वमन्यथोत्पाटितेपितथाभावप्रसंगादचेतनत्व साम्यात्तस्मान्मणिप्रभानद्रव्यांतरंकिंतुतस्यगुणएव । ननुयदिमणिप्र-भागुणएवेत्यंगीक्रियतेतदागुणस्यगुणिनंविनागमनायोगात्कथंमणिंवि-नाभित्त्यादिदेशव्यापित्वमन्यथारसादीनामपिस्वाश्रयद्रव्याधिकदेश-वृत्तित्वंस्यादिचेन्न; प्रकृष्टगुणस्यगुण्याधिकदेशवृत्तित्वमपिकल्प्यतेप्र-तीतिबलात् । अपकृष्टगुणस्तुगुणिमात्रवृत्तिरितिनियमःतेननरसादिष्व-तिप्रसंगः । अयमेवार्थो "गुणाद्वा लोकव" दितिसूत्रेणव्यासैर्दर्शितःतथा-चजीवस्याणुत्वेपितच्चैतन्यस्यसकलदेहव्यापित्वान्नसर्वांगशैत्यौष्ण्या-द्यनुपलब्धिप्रसंगः । एतेनप्रदीपालोकस्यगुणत्वेप्रकाशवत्सूत्रविरोध) इत्यपास्तंदीपस्यतेजस्त्वात्तस्यस्वलोकरूपतेजोविशेषोपादानत्वस्यकथं-चित्संदेहेपिमणेःपार्थिवत्वात्तत्प्रभायांद्रव्यत्वेमानाभावात् किंच "प्र-काशव" दितिसूत्रंनप्रकाशस्यद्रव्यत्वंप्रतिपादयतियेनालोकस्यगुणत्वे तद्विरुद्धंस्यात्सूत्रार्थस्तुभाष्येस्पष्टःग्रंथगौरवभयादनतिप्रयोजनकत्वा-

श्चात्रनोक्तः। यत्तु (ज्ञानस्यगुणत्वेतस्यपदार्थांतरेणसंयोगसमवाय-
योरसंभवेनसाक्षात्संबंधांतरस्यवक्तुमशक्यत्वेनासंबद्धस्यभानेऽति-
प्रसंगे नचशैत्यादिभानानुपपत्ति)रित्युक्तं,-तदपिनसम्यक्; ज्ञानस्य-
साक्षात्संबंधाभावेप्यंतःकरणवृत्तिद्वारकसंबंधसत्वेबाधकाभावात्
अन्यात्वन्मतेप्यात्मनोज्ञानस्वरूपत्वेनज्ञानस्यचगुणत्वेनविषयैःसह-
साक्षात्संबंधासंभवात्तद्विषयभासकत्वंतस्यनस्यात् । वस्तुतस्तु
द्रव्यगुणसंयोगसमवायादिपरिभाषायास्तार्किकसंमतत्वेप्यसदसम्म-
ततयानास्मन्मतेतादृशगुणत्वादिकमादायदोष एव (मालोकस्यचा-
क्षुषसत्वेनगुणचाक्षुषेस्वसंयुक्तद्रव्यद्वाराचक्षुषोहेतुत्वंव्याकुप्यते)
त्यादिदोषस्यापादनमप्यस्मन्मनमज्ञात्वैव तादृशकार्यकारणभावस्य-
तार्किकसंमतत्वेनास्मन्मतेतद्व्याकोपस्यदोषत्वासंभवात् यथामण्या-
दिप्रभायाःधर्मिणंविनैवप्रसरणं। नचगंधप्रत्यक्षेघ्राणसंयुक्तसमवाय-
स्यहेतुत्वाद्द्रव्येणघ्राणस्या संयोगेगंधप्रत्यक्षानुपपत्तिरितिवाच्यं;
तादृशकार्यकारणभावे मानाभावात्तवगंधाकारवृत्तिविशेषस्यैवगंध-
प्रत्यक्षहेतुत्वात् । यदिचस्वमतंविहायतार्किकमतमवलंब्यतादृश-
कार्यकारणभावानुरोधेनद्रव्यस्यैवदेशांतरगमनंस्वीक्रियतेतर्हिवक्त-
व्यंतद्द्रव्यंपरमाणुरूपद्व्यणुकरूपतद्भिन्नंत्रसरेण्वादिरूपंवा ? नाद्यः;
तन्मतेविषयतासंबधेनषड्विधप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतिसमवायस्यसम-
वायिसमवेतत्वाद्यन्यतमसंबंधेनमहत्वस्यहेतुत्वोपगमात्परमाणौ-
द्व्यणुकेचमहत्वाभावाद्गंधस्यप्रत्यक्षंनस्यात् तादृशकार्यकारणभावानु-
पगमे परमाणुतद्गतरूपादीनांप्रत्यक्षत्वापत्तिः; नापिद्वितीयः, यथा-
गंधस्यप्रत्यक्षंतथातदाश्रयस्यापित्रसरेण्वादेःप्रत्यक्षं स्यात्तत्कारणी-
भूतमहत्वोद्भूतरूपादिकारणकलापसत्वात् । नचतेषुमहत्वस्यगंध-
प्रत्यक्षानुरोधेनकल्पनेपितत्प्रत्यक्षानुपलंभेनात्रानुद्भूतरूपव त्वकल्प-
नान्नानुपपत्तिरितिवाच्यंचंपकाद्यवयवानामनुद्भूतरूपवत्वेचंपकादी-
नामप्यनुद्भूतरूपवत्वापत्त्याचक्षुरादिवत्प्रत्यक्षंतेषांनस्यात् अवयवरू-
पस्यावयविनिस्वसजातीयरूपारंभकत्वात्किंचद्रव्यस्यप्रसरणेऽवशि-
ष्टद्रव्येन्यूनपरिमाणवत्त्वंस्यात्नचावयवानामतिसौक्ष्म्यात्तदपगमेपि-
नद्रव्यस्यलघुत्वादिभानमितिवाच्यं; तेषामतिसौक्ष्म्यकल्पनेगंधस्य-
प्रत्यक्षत्त्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् । नचावयवांतरपूरणान्नाल्पपरिमाणवत्त्वं-
चंपकादीनामितिवाच्यंआगंतुकस्यावयवत्वेप्रमाणाभावात्किंचागंतु-
कस्यविजातीयगंधवत्वाच्चंपकादीनांन्यूनगंधवत्त्वंमिश्रितगंधवत्त्वंवा-
स्यात्नचत्वन्मतेपिगंधस्यप्रसरणेचंपकादौन्यूनगंधवत्त्वंतत्परिहाराय-

तद्भिन्नद्रव्यगंधपूरणेसिश्रितगंधवत्त्वंवाकुतोनस्यादितिवाच्यंअस्मन्म-
तेकस्यचिद्द्रव्यस्यस्वाधिकदेशव्याप्तरूपवत्त्वंयथामण्यादेःकस्यचित्स्वा-
धिकदेशव्याप्तगंधत्वंयथाहिंगुचंपकादिद्रव्यस्यतत्रयथामण्यादिरूपं-
प्रतिनियतदेशव्याप्तमेकमेवतस्यतावद्देशव्याप्तावपिनमण्यादौरूपस्य-
न्यूनत्वं तादृशरूपस्यैवविजातीयत्वात्तथाचंपकादिगंधस्यापिप्रतिनि-
यतदेशव्याप्तस्यैकस्यैवविजातीयस्वभावस्यस्वीकारान्नकोपिदोषःत्वन्ते-
चयथामण्यवयवानांमणिभिन्नदेशेव्याप्तानामपिप्रत्यक्षतातथाचंप-
काद्यवयवानांचंपकादिभिन्नदेशेव्याप्तानांकथंनप्रत्यक्षंचंपकादेरूपि-
द्रव्यत्वेनतदवयवानांरूपशून्यत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्एवमनेकचर्म-
पुटवेष्टितमृगमदादीनामवयवनिःसरणासंभवात्तद्गंधानुपलब्ध्याप-
त्तेर्दुरुद्धरत्वंगंधस्यतुनिरवयत्वान्निर्गमनंसंभवतिकिंचावयवनिर्गमन-
स्वीकारेप्रसारितमुखस्यचंपकहिंग्वादिगंधवत्तद्रसस्यापिप्रत्यक्षस्याद्दो-
षवारणार्थंतद्रसस्यानुद्भूतत्वकल्पनेहिंग्वादिगंधस्याप्यनुद्भूतत्वाप-
त्तिःरसप्रत्यक्षेकस्यचित्प्रतिबंधकत्वकल्पनेतुगौरवंस्यात्किंचसकृत्स्पृ-
ष्टस्यापिलशुनादेर्मुहुर्हस्तादिप्रक्षालनेपिगंधापगमाभावादवयवसंयो-
गोपगमेप्रक्षालनादिनामृदापगमदर्शनात्तादृशावयवापगमस्यांगीकर-
णीयत्वेनगंधोपलपलब्ध्यनुपपत्तिरतोद्रव्याधिकदेशवृत्तित्वंगंधस्य-
मंतव्यंयथाविनश्यदवस्थगुणानामनाश्रितत्वंत्वयास्वीक्रियतेतथाद्र-
व्याधिकदेशवृत्तित्वमप्यनुभवानुरोधात्कुतोनस्यात् "यथासंपुष्पि-
तस्यवृक्षस्य दूराद्गंधोवात्येवंपुण्यस्यकर्मणोदूराद्गंधोवाती" तिश्रुतिर-
पिगंधस्यद्रव्याधिकदेशवृत्तित्वेप्रमाणंनचतत्रसागंधवद्द्रव्यपरालेशप-
रावेतिवाच्यंवेदेनिर्मूललक्षणायाअप्रामाणिकत्वात्गंधपदस्यमुख्यार्थ-
परत्वेपिबाधकाभावात्अतएवदूरादित्यपिसंगच्छतेननुपृथ्वींविनागं-
धोनकुत्रापिवर्त्ततेयत्राप्युपलभ्यतेतत्रापिपृथिव्याएवतथाचोक्तंव्यासै-
उपलभ्याप्सुचेगंधंकेचिद्ब्रूयुरनैपुणाःपृथिव्यामेवतंविद्यादपोवायुंच-
संश्रितसितितथाचपृथिव्यवयवरूपाश्रयसंचारादेवगंधसंचारइति-
चेन्नअवयवसंचारस्यपूर्वोक्तयुक्तिभिरसंभवेनशब्दादिवद्गुणसंचार-
कल्पनायाएवन्याय्यत्वाद्व्यासवाक्यस्यपृथिव्यमेवतंविद्यादित्यस्यपृथि
वीगुणंविद्यादित्यर्थकत्वात्केवलगुणसंचारानंगीकारेभेर्य्यादिशब्द-
स्यान्यत्रप्रत्ययोनस्यात्नहित्वन्मतेशब्दस्याकाशमात्रगुणत्वमस्तियेना-
काशस्यतत्रसत्वेनशब्दोत्पत्तिस्तत्रकल्प्येतकिंतुपंचभूतगुणत्वमेवअ-
न्यथाशब्दस्पर्शोरूपरसौगंधोभूतगुणाअमी एकद्वित्रिचतुःपंचगु-
णाव्योमादिषुक्रमात्इतितावकीनवचनंव्याकुप्येततथाचभेरीशब्दस्य

पार्थिवस्याकाशेउत्पत्त्यसंभवेनतस्याप्रसरणशीलत्वमंगीकर्तव्यमेवंगं-
धस्यापितथात्वेनदोषःनैयायकीयश्रवणप्रक्रियातुअनेकशब्देतद्ध्वंसा-
दिकल्पनयागुरुभूतेतिनचकस्यचिद्गंधस्यस्वल्पक्षालनेनिर्गमनंकस्यचि-
न्मुहुःप्रक्षालनादिनापगमइतितारतम्यदर्शनेनगंधस्यसावयवत्वाप-
त्तिरितिवाच्यं; उत्कटत्वानुत्कटत्वयोरेवतद्धर्मयोरपगमानपगमनिया-
मकत्वस्वीकारेणदोषाभावात्। वस्तुतस्तुसिद्धांतेगंधादीनांभूतसूक्ष्म-
रूपत्वेनसावयवत्वेपिनदोषःगंधेनैवचंदनस्पृष्टवायुसंपर्कशालिशालां-
तरशैत्य निंबतरुविशेषसंपर्कशालिवातसंसर्गजमुखतिक्तत्वमपिव्या-
ख्यातंज्ञेयं। अयमेवार्थो "गुणाद्वाऽऽलोकवत् व्यतिरेकोगंधवत् अवि-
रोधश्चंदनवत् इतिसूत्रैर्व्यासैर्दर्शितः। नचतादृशसूत्राणिपूर्वपक्षपरा-
णीतिवाच्यं; तेषांपूर्वपक्षपरत्वमानाभावात् । अतएव "तथाचदर्श-
यती" त्यनेनसूत्रेण जीवस्याणुत्वमेवदृढीकृतं। तदर्थस्तुजीवोणुरेव-
स्वस्वगुणेन चैतन्येन शरीरंव्याप्नोतीतिवेदोदर्शयति। तथाचकौशी-
तकिब्राह्मणे "तंहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैषएतद्बालाकेपुरुषोशयिष्टयत्रैतद-
भूद्यतएतदागा" दितिप्रतिज्ञाय "हितानामपुरुषस्यनाड्योहृदयात्पु-
रीततमभिप्रतन्वंतितद्यथे" त्याद्युक्त्वा "तासुतदाभवती" तिहृदया-
यतनत्वंतादृशनाडीषुस्थानेनाणुपरिमाणत्वंचाभिधायतस्यैवहृदयाय-
तनस्याणोरात्मनः "सएषप्राणएवप्रज्ञात्मेदंशरीरमात्मानमनुप्रविष्ट-
आलोमभ्यआनखाग्रेभ्य" इतिचैतन्येनगुणेनसमस्तशरीरव्याप्तिंदर्श-
यति। अन्यथाअणोर्व्याप्तिर्नोपपद्येतातोणुबोधनपूर्वकंव्याप्तिबोधनाच्चै-
तन्यंगुणएवेतिज्ञेयं प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वा" दितिसूत्रमत्रोपष्टंभक-
तयायदुक्तंतत्तदर्थापरिज्ञानात् । सूत्रार्थस्त्वणुभाष्यादितोऽवसेयः;
विस्तरभयान्नेहलिख्यते, तथाचविसर्पिगुणचैतन्योऽणुर्जीवइतिसिद्धं॥

सहस्राक्षे किंचात्मनोऽणुत्वमित्यादि जीवइतिप्रत्युक्तमित्यंतंभागंखंडयंति-ननुजीव-
स्येत्यादिनाऽणुर्जीवइतिसिद्धमित्यंतेन (अ० २ पा० ३ सू० २३) "अविरोधश्चंदनवदि"
तिसूत्रभाष्यप्रकाशस्थंचंदनदृष्टांतेनसहदेवीजटादृष्टांतेन चसामर्थ्यविशेषाद्व्याप्त्युपपादनम-
नुवदंतः समादधते-यथाचंदनमित्यादिना। (अ० २ पा० ३ सू० २४) अवस्थिति-
वैशेष्यसूत्रावतरणप्रकाशमनुसृत्याहुः-ननुचंदनेत्यादि। अत्रांशे समाधानं तु चंदनस्यैक-
देशे स्थितिः प्रत्यक्षतो यथातथा जीवस्य हृदयरूपैकदेशे स्थितिस्तत्सूत्रतस्तद्विषयश्रुतितश्च
सिध्यतीति नदृष्टांतवैषम्यमिति ज्ञेयं। (अ० २ पा० ३ सू० २५) "गुणाद्वाऽऽलोकवत्"
इतिसूत्रस्यावतरणं प्रकाशस्थं संक्षिप्यानुवदंति-किंचचैतन्यमित्यादिना। सत्वेऽपीति।
व्याप्तेःसत्वे। वस्तुतस्त्विदमपि प्रायिकं। उत्कटस्योष्णस्पर्शस्यभेर्यादिशब्दस्य प्रभाख्य-
रूपस्य निंबतरुतिक्तत्वस्य गंधस्य चस्वाश्रयाधिकदेशवर्तितायाः सिद्धांते सूपपादत्वात्।

इमामेवारुचिमपिशब्दो द्योतयति-मणिप्रवेकइति । तस्य प्रभाख्यरूपविशेषेइतिभावः। मणिप्रवेकस्तु। मणिश्रेष्ठः 'क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमा' इत्यमरः। साधारणमणौ-तथा विसर्पिप्रभायाअभावात्प्रवेकपदोपादानंपूर्वोक्तसूत्रप्रकाशं प्रकृतोपयोगिपाठभेदसहित-मक्षरशोऽनुवदंति-ननु प्रभाद्दष्टांतइत्यादिना। अपिसंदेग्धुमितिअरुचिग्रस्तं संदेहमात्रं तत्। वस्तुतस्तु सूर्यादिप्रभापि गुणएव। औष्ण्योपलंभस्तूत्कटोष्णस्पर्शादेरपि प्रसरणादिति वक्ष्यामः, अतःसंदेहासंभवादरुचिद्योतकोऽपिशब्दः। मणेस्तुपार्थिवत्वेनेति पार्थिवस्यकि-रणजनकत्वं सुदुर्घटमितिभावः। अतएव कालिदासादयः कवयोऽपि लोकाद्यवेक्षणलब्ध-नैपुण्याभिज्ञानशाकुंतलादिषु 'नप्रभातरलंज्योतिरुदेति वसुधातलात्'इत्यादिवर्णयंति । जीववत्त्वादिति। चतुर्विधशरीरेषु वृक्षाणामुद्भिज्जं शरीरमितिश्रुत्यादिषु प्रसिद्धत्वात्का-यिकपापविशेषैर्वृक्षयोन्यापत्तेर्मन्वादिभिः स्मरणात् । पुराणेषु कुबेरपुत्रादीनां शापतः स्थावरतायाः कीर्तनाच्च तथेत्यर्थः। मणिस्तु न चतुर्विधशरीरेष्वंतर्भवितुमर्हति। रसादि-ष्विति। अवच्छेदकावच्छेदेननाधिकदेशवृत्तित्वमितिभावः। प्रकृष्टेषुतेष्वपि तदस्त्येवेति-दर्शयिष्यते-कथंचित्संदेह इति। वस्तुतस्तु दीपालोकोऽपि गुण एवप्रकष्टरूपं हिसः। रूपस्यापि तेजस्त्वं तु न विरुद्धं (स्कं. १२ अ. ४ श्लो. २३) 'दीपश्चक्षुःस्वरूपंचे'ति भागवतोक्तेरितिहृदयं॥ प्रकाशवदितीति। (अ० ३ पा० सू. १५) "प्रकाशवच्चा-वैय्यर्थ्या" दिति सूत्रमित्यर्थः॥ (अ० २ पा० ३ सू. २६) "व्यतिरेकोगंध-वदि" तिसूत्रमनुसृत्यगंधस्यविसर्पितांस्वतःसाधयंति-तथागंधस्यैवेत्यादिना नाद्य इति।

किञ्चात्मनोऽणुत्वे निदाघे सकलदेहव्याप्यौष्ण्यं युगपन्नप्रतीयेत एवं गङ्गाह्रदनिमग्नस्य शैत्यम्॥ नच यथा गुणिनोमण्यादेरेकदेशस्थत्वेऽपि तत्प्रभास्तद्गुणाअधिकं देशंव्याप्नुवन्ति एवं जीवस्याणोर्हृद्देशस्थस्यापिज्ञानं गुणःसर्वत्र देहे प्रसरति तेन तद्व्यापिशैत्यौष्ण्योपलब्धिरि-तिवाच्यम्॥ प्रभाया विरलसंयोगवत्तेजोद्रव्यत्वेन गुणत्वे प्रमाणाभावात्॥ यत्तु विद्वन्मण्डन-टीकायाम् आलोकस्य द्रव्यत्वे व्योम्नि वर्तमानस्य तस्य तदतिरेकेण तद्रूपग्रहणापत्ति-रित्युक्तं-तन्न; ज्वालादौ तददर्शनात्॥ सच दीपजन्य इति दीपस्याऽऽलोक इत्युच्यते॥ प्रदीपाद्यालोकस्य गुणत्वे प्रकाशवत्सूत्रविरोधः॥ एवंच विशेषाभावान्मण्याद्यालोकोपि द्रव्यम्॥ एवंच वस्तुतस्तु आलोकोऽत्र मणेरेव ग्राह्यइति कुशकाशावलम्बनमपि प्रत्युक्तम्॥ ज्ञानस्य गुणत्वे पदार्थान्तरेण संयोगसमवाययोरसम्भवेन साक्षात्संबन्धान्तरस्य वक्तुम-शक्यत्वेनाऽसंबद्धस्य भानेऽतिप्रसङ्गेनच शैत्यादिभानानुपपत्तिः॥ एवंप्रभायागुणत्वमित्या-दिनातस्याः संबन्धोदुर्वचः॥ एवंच चक्षुषा भित्त्यादेर्ग्रहणमपिदुष्करं तेजःसंबन्धाभावात्॥ तथाऽऽलोकस्य चाक्षुषसत्त्वेन गुणचाक्षुषे स्वसंयुक्तद्रव्यद्वयद्वाराचक्षुषोहेतुत्वं व्याकुप्येत॥ एतेन गन्धस्यापि निराश्रयस्य गमनं प्रत्याख्यातम्॥ घ्राणेनासंबन्धेनाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्॥ द्रव्यद्वारकस्य घ्राणहेतुत्वस्य भङ्गाच्च॥ तस्माद्गन्धोऽप्यवयवैस्सहैव याति तेषां च यथाद्रव्य-स्वभावमेव प्रसरणंद्रव्यैश्चाकर्षणमिति नातिदूरे गन्धभानं, नवा द्रव्यस्य देशान्तरे गमनेऽ-वयवान्तरप्रसरणम्॥ अतिसौक्ष्म्याच्च नतदपगमेऽपि द्रव्यस्य लघुत्वादिभानम्॥ त्वयापि हि

परमाणुरूपं द्व्यणुकरूपं वा तद्द्रव्यमिति द्विकोटिकोऽप्याद्यपक्षो नेत्यर्थः। लौकिक-प्रत्यक्षाविषयमूर्तद्रव्यतयोभयोः साम्यादेकहेलया प्रथमपक्षे संग्रहः॥ समवायेत्यादि। घटादिद्रव्यप्रत्यक्षे समवायेनमहत्त्वंहेतुः तद्गतरूपरसगंधादिप्रत्यक्षेच स्वसंयुक्तसमवायेन तत्तथा। एवंरूपत्वादिजातिप्रत्यक्षे स्वसंयुक्तसमवेतसमवायेन महत्त्वंतथेत्याद्यूह्यं। नापि द्वितीय इति। लौकिकप्रत्यक्षविषयत्रसरेण्वादिरूपं तद्द्रव्यमिति पक्षोऽपि नेत्यर्थः। चंपकाद्यवयवानामित्यादि। वस्तुतश्चानुद्भूतरूपेषु रसादिवद्गंधस्याप्यनुद्भूतत्वनियमोऽस्त्ये-वेति चंपकाद्यवयवानामनुद्भूतरूपत्वेतद्गंधोऽपि नानुद्भूयेतानुद्भूतत्वाविशेषादित्यप्यत्र बोध्यं॥ चक्षुरादिवदिति। यथा चक्षुरादींद्रियस्यानुद्भूतरूपत्वान्न प्रत्यक्षंतथेत्यर्थः॥ अवयवरूपस्येति। महत्वाश्रयावयवरूपस्येत्यर्थः। तेन द्व्यणुकरूपस्य त्रसरेणुरूपारंभ-कत्वेऽपि नदोषः॥ न कोऽपि दोष इति। किंच द्रव्यस्य गुणंप्रति कारणत्वाद्गन्धनाशा-ग्रहेपि तदाश्रयद्रव्यं सजातीयमेव गंधांतरमुत्पादयति। अतोपि न दोष इत्याद्यूह्यं॥

गुणभूतस्य गन्धस्यातिदूरगमनाभावाय न्यूनत्वाभावाय च तन्त्रितयं कल्पनीयमिति समं कल्पनागौरवम्॥ सूक्ष्मावयवान्तरपूरणंवा कल्प्यते त्वयापि न्यूनताभयाद्गन्धान्तरोत्पत्तिः कल्पनीया॥ एवमनेकचर्मपुटवेष्टितमृगमदादिषु गन्धस्यैवावयवानामपगमापगमौ बोध्या-विति साम्यम्॥ कर्पूरेऽवयवानागमाल्लघुतैव॥ गन्धमात्रापगमे सा कथं स्यादितिविचार्यम्॥ परिमाणसाम्येऽल्पगन्धतातु पूर्यमाणावयवानामल्पगन्धत्वेन वक्तुंशक्या॥ प्रसारितमुखस्य तद्रसानुपलंभस्तु रसनेन्द्रियस्याऽत्यल्पवस्तुरसाग्राहकताया दृष्टत्वात्॥ अतएव कर्पूरसन्निधौ तद्गन्धज्ञानेऽपि नतद्रसज्ञानम्॥ नच सकृत् स्पृष्टस्यापि लशुनादेर्हस्तादीनां क्षालनेऽपि गन्धोनापैतीति गन्धमात्रस्य करादौ संबन्धोनावयवानां तेषां सकृत्स्पर्शेनागतानां सकृत्क्षाल-नेनापगमस्यौचित्यादितिवाच्यं॥ सकृत्स्पर्शेनागतस्य गन्धस्याऽपि सकृत्क्षालनेनापगमौचित्यात् यदितु गन्धे तदर्थं सामर्थ्यं किञ्चित्कल्प्यते तर्हि तत्तदाश्रयएव कल्प्यताम्॥ यथावृक्षस्य संपुष्पितस्यदूराद्गन्धोवात्येवंपुण्यस्यकर्मणोदूराद्गन्धोवातीतिश्रुतौ गधशब्दोगन्धवद्द्रव्यपरोलेश-परोवा? ॥ गन्धः प्रतिवेश्यामोदलेशसंबन्धगन्धकेइतिमेदिनीकोशात्॥ दूरत्वंतु वृक्षापेक्षया तस्योपात्तत्वात् नतु स्वाश्रयापेक्षया मानाभावात्॥ पृथिवीं परित्यज्य गन्धस्थितेः-सर्वथाऽयुक्तत्वात्॥ तथाचव्यासः—उपलभ्याप्सुचचेद्गंधंकेचिद्ब्रूयुरनपुणाः॥ पृथिव्यामेवतं विद्यादपोवायुंचसंश्रितमिति॥ यत्तु केचिच्छब्दवदनाश्रयस्य चैतन्यस्य गतिमाहुः—तन्न; श्रोत्रेन्द्रियस्य गत्वा ग्राहित्वेन शब्दस्य चलनाभावात्॥ यत्तु यथा चन्दनस्यैकदेशस्थस्य सर्व-देहव्यापिशैत्यसंपादकत्वमेवं जीवस्यापि हृद्देशस्थस्य सर्वदेहव्यापिज्ञानसम्पादकत्वमिति,—तन्न; चन्दनस्य सावयवत्वेन सूक्ष्मतदवयवप्रसरणेन देहव्यापिशैत्यापादकत्वसम्भवात्॥ एतेनगुणाद्वालोकवत् व्यतिरेकोगन्धवत् अविरोधश्चन्दनवदितिसूत्राण्यपिसमाहितार्थानि॥ तेषांपूर्वपक्षपरत्वात्॥ कथमन्यथा प्रकाशाश्रयाद्वातेजस्त्वादित्यनेन विरुद्धं गुणाद्वालोकवदि-तिसूत्रकारोवदेत्? अधिकजिज्ञासुभिस्तु शारीरके द्रष्टव्यम्॥ तदेतदभिप्रेत्याह—विसर्पिगुण-तामुक्त्वेविरोधान्नतुइति॥ एतेन विसर्पिगुणचैतन्योऽणुजीवइति प्रत्युक्तम्।

एवं स्वतः स्वमतसमर्थनपुरःसरं परमतं दूषयित्वोक्तसूत्रभाष्यप्रकाशग्रंथं तत्रानूदितविद्वन्मंडनभागं च कंचिदक्षरशः केनचित्पाठभेदेन चानुवदंति—एवमनेकचर्मपुटेत्यादिना ॥ विनश्यदवस्थेति । पूर्वक्षणे घटादिद्रव्यं नश्यति, तदुत्तरक्षणे तद्गुणा इति हि तार्किका मन्यंते ॥ त्वयेति । नैयायिकेन । तन्मतमवलंब्यैवांकरेदूषणस्य प्रक्रमात् ॥ कुतो न स्यादिति । स्वाश्रयद्रव्याभावेऽपि तद्गुणस्थितेरेकत्रांगीकारेऽन्यत्रापि सास्यादेवेतिभावः । यथावृक्षस्येति । तैत्तिरीयबृहन्नारायणप्रपाठकस्थंवाक्यमिदं । निर्मूलेति । वाच्यार्थानुपपत्त्यादिकं लक्षणायामूलं तद्रहितायाः ॥ संगच्छतइति । लेशास्तु स्थाण्वाद्यपुष्पितवृक्षाणामपि धूल्यादीनामपि च वाय्वादिवशाद्दूरंगच्छंत्येवेति लेशादिपरत्वे संपुष्पितपदं दूरपदं च व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥ उक्तं व्यासैरिति । इदं प्रायेण भारतवचनं शारीरकभाष्यादिपूदाहृतं ॥ तावकीनवचनमिति । विद्यारण्यवचनं तत्कृतपंचदश्यां महाभूतविवेकाख्ये द्वितीयप्रकरणे "शब्दःस्पर्शोरूपरसा'वितिश्लोको द्वितीयः ॥ व्याख्यातंज्ञेयमिति । एतदंतोभाष्यप्रकाशोक्तार्थानुवादः स्वोक्तार्थे आकरसंमतिं दर्शयितुं कृतः ॥ तदेवध्वनयंति—अयमेवार्थइत्यादिना । अत्राक्रमेणसूत्रत्रयोपन्यासोवादिलेखानुरोधात् (अ० २ पा० ३ सू० २७) "तथा च दर्शयति" इतिसूत्रस्यभाष्यादितो निष्कृष्यार्थं स्वयमाहुः—तदर्थस्त्विति । सूत्रे चशब्दोऽवधारणार्थः । तथापदेननाणुरतच्छ्रुतेरित्यादिपूर्वसूत्रोक्तप्रकारः परामृश्यते । एवं च जीवोणुपरिमाणकोनाडीषु स्वयंविहृतिमान् हृद्यवस्थितो देहे प्रभागंधवद्व्यतिरिच्यमानगुणश्चेति तेनैवप्रकारेण प्रागुक्तेन वेदोदर्शयतीति सूत्राक्षरार्थः उक्तसूत्रभाष्यप्रकाशमेव संक्षिप्याऽक्षरशोऽनुवदंति—कौशीतकिब्राह्मणइत्यादिचैतन्यगुणएवेत्यंतं ॥ इदं हि कौशीतकिब्राह्मणे चतुर्थाध्याये बालाक्यजातशत्रुसंवादेऽस्ति । तत्र गतगर्वेण बालाकिना ब्राह्मणेनापि ब्रह्मोपदेशार्थं प्रार्थितः क्षत्रमजातशत्रुर्नाहं गुरुत्वार्हः किंतु विज्ञापयिष्यामि त्वामितिप्रतिज्ञाय तं करग्रहपुरःसरं रहसि नीत्वा तत्र सुप्तं कंचित्पुरुषं प्रथमं शब्दैरनुत्थितं यष्टिप्रहारेण बोधयित्वा बालाकिमाह—"क्वैष एतत् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्वैतदभूत्कुत एतदागात्" इति ॥ अर्थस्तु—क्व कुत्र एषः प्राणाद्व्यतिरिक्त एतत् सर्ववृत्तिशून्यं यथास्यात तथा हे बालाके पुरुषो जीवः अशयिष्ट अस्वाप्सीत् क्व कस्मिन्प्रदेशे एतत्पूर्वोक्तं शयनमभूत् एवं स्वापकाले जीवस्य शयनक्रियायाश्चाधारं पृष्ट्वा जागरणाधारं पृच्छति—कुत इति । कुतः कस्मात्स्थानात् एतत् जागरणस्थानं आगात् पुनरागमत् इतिविज्ञेयः । एतत्प्रश्नस्योत्तरमप्रतिपद्यमानं बालाकिं स स्वयमेव तदुत्तरमाह—यत्रैष इत्यादि । स्वापकाले यो जीवस्य शयनक्रियायाश्चाश्रयः पुनरागमनस्य-चावधिभूतस्तं वदामीति भावः ॥ तदेवाह—हिता इत्यादि । हिताः प्राणिनां हितकारितया हिताख्याः हृदयस्य हृत्पुंडरीकस्य संबंधिन्यस्ततो निर्गत्य पुरीततं आंतरं वेष्टनविशेषं अभिप्रतन्वंति सर्वतः प्रकर्षेण विस्तारयंति वेष्टयंति तद्यथा यावत्परिमाणमित्यर्थः ॥ इत्याद्युक्त्वेति । आदिपदात् "तद्यथासहस्रधाकेशोविपाटितस्तावदण्व्य" इत्यादिसंगृह्यते । विपाटितकेशसहस्रतमांशवदणुतमपरिमाणवत्यस्तानाड्य इत्यर्थः । अग्रेच "तासुतदाभवति"

तास्वणुतमासु नाडीपु तदा शयनकाले जीवो भवतीति तादृशनाडीपु स्थितेरणुत्वं विना-नुपपत्त्या जीवस्याणुत्वमुक्तं भवति । तदा शयनकाल एव तासु स्थित्युक्त्या जीवस्य सर्वदा-हृदयएवावस्थानं सिध्यति । अतएव नाडीपु हृदयसंबंधस्य ततोनिर्गतत्वस्यच निरूपणं सार्थकं भवति । हृदयायतनः सतादृशीपु तासु तदा विहरतीति । अग्रेच यदा "सुप्तःस्वप्नं-नकं चनपश्यती" त्यादिनासुपुप्तिं प्रबोधं चनिरूप्य "सएष प्राणएवप्रज्ञात्मेदंशरीरमात्मा नमनुप्रविष्टआलोमभ्यआनखाग्रेभ्य" इत्यादिपठ्यते । अत्रप्राणनहेतुत्वात्प्राणोजीवएवप्रा-ज्ञात्माविसर्पिस्वचैतन्यगुणरूपेणेदंशरीरमनुप्रविष्टोलोमानिनखाग्राणिचमर्यादीकृत्येत्यर्थः । नविसर्पिगुणतासिद्धा । तत्राग्रेक्षुराग्निदृष्टांतावपि तथैवगमयतः; अन्यथा मध्यमपरि-माणत्वमापद्येत । तत्राप्यग्निदृष्टांतऔष्ण्यवद्गुणविसर्पणबोधकः ॥ बृहदारण्यकादिषु चेदं विस्तरेणनिरूपितमेवेति प्रकाशादितो ज्ञेयं । मयापिकिंचित्पुनर्वक्ष्यते । प्रकाशाश्रय-सूत्रार्थस्तुत्वदीयतुरीयश्लोकखंडनेनिर्मलोनिरणायि । तत्रापि प्रकाशस्य धर्मतेव प्रत्युत-सिध्यति । नतु द्रव्यांतरत्वमितिविरुद्धइहतवतदुपन्यासः ॥ विसर्पिगुणचैतन्यइति ॥ अत्रायमाशयोऽनुसंधेयः–यत्तु (निदाघगंगाहृदनिमज्जनादिपुसर्वशरीरगतौष्ण्यशैत्या-द्यनुभवानामसंभवः, अणोःसर्वत्रसंबंधायोगादि) त्यभिहितं (तन्न) तस्याणुत्वेपि तद्गुणस्य चैतन्यस्य सर्वशरीरे प्रसरणेनतदनुभवोपपत्तेः ॥ गुणस्य द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वं तु प्रभादि-वत् । दृश्यतेह्येकदेशवर्तिनामल्पानामपि मणिदीपकादीनां तदधिकदेशवर्तिनी प्रभाअतएव मैत्र्युपनिषदि "अनंतारश्मयस्तस्यदीपवद्यःस्थितोहृदी"ति सदृष्टांतं विसर्पिगुणत्वमुच्यते । गीतायामपि 'यथाप्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमंरविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाश-यति भारते'ति । एतत्सर्वमनुसंधाय भगवान्परमाचार्यःसूत्रयांबभूव "गुणाद्वालोकवदि" ति । अत्राविरोध इत्यनुवर्तते । वा शब्दश्चैवकारार्थः,तथाचालोकवद्गुणादेव सकलशरीरगतौ-ष्ण्याद्यनुभवस्याविरोध इत्यर्थः ॥ औष्ण्याद्यनुभवस्य हेतुर्यदि विभुत्वेनात्मनः सकलशरीरे-स्थितिरेवस्यात्तर्हि लोमनखाग्रादिष्वपि तत्सत्वेन तत्र जलार्ककिरणादिसंयोगे शैत्यौष्ण्याद्यनु-भूयेत ॥ नत्वनुभूयतेतोनसविभुः ॥ मम "त्वालोमभ्यआनखाग्रेभ्य" इत्यादिश्रुतिभिरेव यथाप्रत्ययमिष्टसिद्धिः । एतावताऽऽलोकस्यगुणत्वे प्रमाणाभावःप्रत्युक्तः । न च शब्द-मानोपन्यासस्यायमनवसर इति वाच्यं; प्रकाशवत्सूत्रविरोधस्याप्यनुपन्यसनीयत्वापत्तेः । अविरोधस्तु दर्शयिष्यते । यच्च साधकमानमनुदाहृत्यैव प्रकाशस्य द्रव्यत्वमुक्तं-तन्न युक्ति-सहं : यथाहुः प्रकाशकारा "मणेःपार्थिवत्वेन तत्र किरणरूपद्रव्यजनकत्वस्य तत्प्रसारकत्वस्यै-वांगीकारे बहुकल्पनापत्तिः, यदि जननं तदा पूर्वं मणितो बहिरागतानांबहिष्टत्वात् मणिपि-धानदशायामपि तदनुभवापत्तिर्मणिनाशेपि तत्स्थित्यापत्तिस्तदसमवायिनिमित्तयोरत्यंताप-रिदृष्टयो, कल्पनापत्तिस्तन्निर्वचनाशक्तिश्च । यदिप्रसारणंतदामणेश्चेतनत्वापत्तिःस्वतआकुंच-नप्रसारणक्रिययोश्चेतनएवदृष्टत्वात्" इत्यादि ॥ किंच प्रभायारूपिद्रव्यत्वेतस्यांयत्परिमा-णकंद्रव्यांतरंस्थाप्येततावत्याःप्रभायाअग्रिमप्रदेशेप्रसरणेनावश्यंभाव्यं आमुखंजलपूरितेघ-टेवस्त्वंतरनिक्षेपेणतावज्जलनिःसरणस्यदर्शनात् । तावत्तन्नाशोत्पत्त्योः स्वीकारेऽत्यंतगौरवं । किंच नाशक्षणेतदारंभकावयवाः क्वनिविशेरन् ॥ मणावेवावयवानांप्रवेशस्यततएवोद्गमस्य-

चकथने प्रभानाशोत्पत्तिक्षणयोर्मण्यादेराधिक्यन्यौन्येगौरवलाघवेचापद्येतां। किंचकोशकारा अपि प्रभाशब्दस्यकांतिपर्यायत्वंदर्शयंति 'स्युःप्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तय'-इत्यादौ एवमाद्यनेकदोषग्रासान्नप्रभायाद्रव्यत्वंशक्यवचनंतस्मादत्युत्कटोरूपाख्यगुणएवासौ। द्रव्यत्वेतुव्योम्निस्थितायाश्चंद्रादिप्रभायाःशुक्लरूपव्यतिरिक्तंतदाश्रयभूतंकिंचित्स्वरूपमुपलभ्येततदनुपलंभाच्चनद्रव्यमिति हरितोषिण्याविद्वन्मंडनटीकायाआशयः। ज्वालायांतुऱ्हस्वदीर्घपरिमाणस्यस्थूलमूलत्वसूक्ष्माग्रत्वदक्षिणावृत्तित्वाद्याकृतीनांचदर्शनेनरूपमात्रेतदसंभवेनचपृथक्द्रव्यत्वंनिश्चीयतइति तस्याःशुक्लहरितलोहितादिविविधरूपाश्रयत्वंनतुरूपत्वं। अनेन (ज्वालादौतदद्दर्शनादि) तिनिरस्तं। गुणगुणिभावेचसत्येवमणेरालोकोदीपस्यालोकइतितत्संबंधित्वंयुज्येत, जन्यत्वस्यनिराकृतत्वात्। तथात्वेपितृनाशेऽपिपुत्रस्थितिवत्स्थितेर्दुर्वारत्वाच्च। नचनित्यसंयोगित्वादस्थित्युपपत्तिःप्रभायाघटादिसंयोगासंभवप्रसंगात्। सावयवत्वेनघटादिसंयुक्ततदवयवानांदीपादिसंयोगाभावात्। अल्पपरिमाणद्रव्ययोःसंयोगेनित्यतायाःक्वचिदप्यदर्शनाच्च। नन्वन्यत्रादृष्टोऽप्यन्यथानुपपत्त्यात्र नित्यसंयोगःकल्प्यतइतिचेदत्रगुणएवविसर्पित्वतयाकल्प्यतां, लाघवात्। धर्मिकल्पनातोधर्मकल्पनायांलाघवमप्यत्रानुसंधेयं। नचप्रभायादीपसमवेतत्वेनसमवायिनाशातन्नाशोपपत्तिर्वाच्याप्रभायाः। अधिकपरिमाणकत्वेनाल्पपरिमाणके एकस्मिन्दीपेतदारंभकत्वासंभवात्। अन्यथाएकेनत्रसरेणुनाऽपिघटारंभप्रसंगात्। आश्रयावयवानांतदारंभकत्वंतुप्रागेवापास्तं। एतत्पक्षेप्युक्तदोषःसुस्थएव। वृक्षनाशेऽपितदवयवारब्धपुष्पफलादिस्थितिदर्शनात् त्वयातुसंयोगिद्रव्यत्वमेव स्वमुखेनोच्यतेऽतोनसमवायोक्तिप्रसंगोपीतिकिंतेन "प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादि" तिसूत्रंतुयथासौरश्चांद्रमसोवाप्रकाशःस्वतोनव्यवहर्तुंशक्यः; स्वतःसंपादयितुमकालेनुपयोगायस्वनिकटेस्थापयितुंचाशक्यत्वात्। आगतेततुसूर्यादौभवति व्यवहार्यः तथाब्रह्मधर्माअपितदिच्छयाव्यवहार्याः स्वतश्चाव्यवहार्या इत्येवंबोधयत् प्रकाशस्यधर्मत्वमेवसाधयतिनतुद्रव्यत्वंतस्माद्गुणत्वेतत्सूत्रविरोधोक्तिरभिलाषमात्रंतद्भाष्यविरोधसंभवेतुमयासनपरिहरणीयः। वस्तुतस्त्वत्रत्वद्भाष्येपिप्रकाशस्याकाराणांऔपाधिकत्वकथनेनवास्तवनिराकारत्वबोधनात् रूपवद्द्रव्यत्वेनवास्तवाकृतिमत्त्वेनचलोकेव्याप्तिदर्शनात् तवैवेदंसूत्रंद्रव्यत्वबाधकमेव आकाराभावेनरूपिद्रव्यत्वाभावसिद्धेः नीरूपतत्त्वेवाय्वादिवच्चाक्षुषाविषयत्वप्रसंगाच्च। अतस्तृतीयस्कंधस्यषड्विंशे (श्लो० ४०) द्योतनंपचनंपानमिति प्रकाशस्य क्षुत्तृडादिवत्तेजोवृत्तित्वमुच्यते, नतुद्रव्यत्वं दीपादिप्रभायाद्रव्यत्वमसाधयित्वैव (अविशेषान्मण्यालोकोऽपिद्रव्य) मित्युक्तिस्तुवृथैव प्रभात्वाविशेषेण मणिसूर्यदीपन्यादिसर्वप्रभाणांगुणत्वोक्तेरेवौचित्याच्चअतएवश्रीपुरुषोत्तमोऽपि (अ० ७ श्लो० ८) "रसोऽहमप्सुकौंतेयप्रभास्मिशशिसूर्ययोः। प्रणवःसर्ववेदेषु शब्दःखेपौरुषंनृष्वि"ति गुणेष्वेवप्रभांगणयति (स्कं० १० अ० ८५ श्लो० ७) 'कांतिस्तेजःप्रभासत्ताचंद्राग्न्यर्कर्क्षविद्युतां। यत्स्थैर्यंभूभृतांभूमेर्वृत्तिर्गंधोर्थतोभवानि'ति एवमादौपुराणेष्वपिगंधादिवत् गुणत्वमेवदर्शितं। रसशब्दादीनांगुणत्वंतुतवाप्यभिमतं प्रायःपाठस्यचनिर्णायकत्वमानंदमयाधिकरणे शंकराचार्यैःस्वीकृतमेव। नचसिद्धांतरीत्या तन्नेवात्रापितद्बाधःशंक्यः; कर्मभेदाध्यायद्वितीयपादे

जैमिनिनोक्तेषुशब्दांतराभ्यासादिषुअन्यतमभेदकस्येहादर्शनात् । ननुवैश्वानरवासरकप्रभयोरुष्णिमानुभवात्गुणेगुणानंगीकाराच्चद्रव्यत्वमेवभव्यमनयोरितिचेन्मैवं; तत्रमित्रवीतिहोत्रप्रभृतेः प्रकाशस्येवौष्ण्यस्यापिप्रसरणांगीकरणात् अतएवान्धैःप्रकाशाप्रत्यक्षेप्यौष्ण्यमनुभूयतेअतएवचहेमन्तशिशिरयोर्मिहिरस्यदूरत्वेनाधिकोष्णिमानुभवः वन्हेरपिविप्रकर्षेरजनिदिनवदनयोरिनस्यचप्रकाशएवानुभूयतेनोष्णिमा ॥ प्रदीपस्यतुसमीपतमएवसमनुभूयत, औष्ण्यंप्रकाशस्तुसमस्तेसद्मनि यदितुप्रभाद्रव्यमेवौष्ण्यंस्यात् प्रभामात्रंतर्हि तथानुभूयेत-अनलकमबन्धुसम्बन्धीप्रकाशमात्रं वापात्रंस्यान्नियमेनोष्णिम्नः तपनातपउष्णइतितुयुगपदुभयोपलब्धिमूलकोभ्रमः तार्किकाणांक्षारंवारीत्यादिवत् औष्ण्यस्यविसर्पित्वमपिवक्ष्यते । एतेनजैवातृकज्योत्स्नाजाड्यमपिव्याख्यातम् ॥ वस्तुतः प्रभायांस्पर्शस्याभावादेवमण्यादिप्रभायांसनोपलभ्यते । रूपिद्रव्यत्वेतुतत्रापिसोनुभूयेतव्यापकत्वात् । यत्रयत्रतादात्म्यापरपर्यायसमवायेनरूपंतत्रतत्रपरान्वयात्स्पर्शोपीतिव्याप्तिः ॥ यस्त्वंधैरौष्ण्यशैत्ययोरुपलंभोस्माभिस्तयोः प्रकाशावर्तित्वसाधकउक्तःसत्वादृशां गुणप्रत्यक्षेगुणिप्रत्यक्षंहेतुरित्यभिमानमभ्युपेत्य ॥ तपनातपतोयस्तोयतापः सोप्यौष्ण्यस्यविसर्पणएवोपपद्येतमतद्वयेपिप्रभायाः स्वाश्रयनित्यसंयोगितयाप्रभाविभागमागम्यपयः प्रविष्टेतिवक्तुमशक्यत्वात् प्रवेशेतुतिमिरेऽपितसतोयचाक्षुषमक्षुण्णमापद्येतालोकसंयोगात् ॥ अंतर्मग्नमीनादीनामालोकजालैकसिविमलसलिलआलोक्यमानतयाजलेजातवेदोघातकत्वमिवप्रकाशनाशकत्वंनेतिनिश्चीयतेतेनतिमिरेतोयेनतस्याभिभवोशक्यवचनः ॥ तस्माद्धानुबृहद्धानुप्रभृतेरौष्ण्यमेवजलानिलादौसंक्रामति । अनलावयवानांसंक्रमेजलानिलाभ्यांतेऽवश्यंनाश्येरन्विस्फुलिंगप्रदीपादिरिव ॥ अतएवश्रीभागवतादिषु (स्कं० ५ अ० १० श्लो० २२) "स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभिताप"इत्यादौ तापमात्रस्यसंक्रमोनिरूप्यते तत्रसंक्रांतमप्यौष्ण्यंतेजोधर्मतयाशश्वन्नावतिष्ठते । अभियुक्ताअपिऔष्ण्यसंक्रममेववर्णयंति (रघु० स० ५ श्लो० ५४) "उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यंहिसायत्प्रकृतिर्जलस्ये"तितदेतत्सर्वमनुसंधाय "गुणाद्वालोकवदित्यत्राभाष्यतेभाष्यकारचरणैः प्रभायागुणत्वमेवस्पर्शानुपलंभात्उदकगतौष्ण्यवत्इति" एवंचप्रभाकरप्रभापिवस्तुतोगुणएवतथापितत्रौष्ण्यप्रभयोरुभयोर्विभागउक्तचरसरणिकोपपादनसापेक्षइतितां विहायोक्तसूत्रेभाष्यकारैर्मणिप्रवेककांतिरेवदृष्टांतिता । एतावता (एवंचवस्तुतस्तुआलोकोऽत्रमणेरेवग्राह्यइतिकुशकाशावलंबनमपिप्रत्युक्तं) इतितदुक्तिरेवकुशकाशावलंबनतामालंबते । यच्चोक्तंसूत्रेप्रकाशे "सूर्यादिप्रभायांस्पर्शोपलंभाद्द्रव्यांतरत्वमपिसंदेग्धुंशक्य" मित्युक्तंतस्यापि । वस्तुतस्तुसापिनद्रव्यमित्येवाशयः औपरिष्टिकदृष्टिमतां संदेहोद्भवस्यैवकंठरवेणकथनात् अपिनातत्पक्षेनादरबोधनाच्चवस्तुविवेकेतुविभावसुविभायाअपिविभाव्यतेगुणत्वमेवातोगीतादिषुसापिजीवचैतन्यस्योपमानीक्रियते (अ०१३श्लो०३३) "यथाप्रकाशयत्येक"इत्यादौयत्तुज्ञानस्यगुणत्वइत्यादि,-तन्न,उक्तवक्ष्यमाणयुक्तिभिःप्रकाशगंधयोर्गुणत्वेसिद्धेप्रकाशवद्गृहंसुगंधवदुपवनमित्यादौसंयुक्तत्वव्यवहारादुत्कटगुणविशेषाणां स्वाश्रयद्रव्यातिरिक्तदेशसंयोगस्यदृष्टचरत्वेनज्ञानस्यापिसकलदेहसंयोगकथनेबाधकाभावात् ॥ नचसंयोगमात्रदर्शनात्द्रव्यमितिभ्रमितव्यं । उक्तरीत्यातदसंभवात्गुरुत्वाद्यनुपलंभा-

च्च । यद्यालोकोद्रव्यंस्यात्तर्हिप्रकाशतिमिरस्थितैकैकफलकायाउत्तम तुलायाःप्रकाशसंयोगि-फलकंनमेत् केषांचिद्वेदांतिनांमते तेजोद्रव्यस्यापिगुरुत्वनियमादस्माकंतुनायमाग्रहः। तत्रा-पिद्रव्यस्यपरान्त्रयात्स्वभावाद्वा स्पर्शवत्त्वनियमस्तुसर्वसंमतः मणिदीपादिसर्वप्रभासुतुनिय-मेनस्पर्शोपलंभाभावादिकमपि द्रव्यत्वाभावसाधकमनुसंधेयं । नचसंयोगस्य गुणत्वात्तद्व-त्त्वंगुणांतरस्यदुर्वचंगुणेगुणानंगीकारादितिवाच्यं; गुणस्यापिबुद्धेरिच्छाद्वेषसुखदुःखादिगुणव-त्तायास्तद्गुणसारसूत्रविवरणे शंकराचार्यैरुरीकृतत्वेनत्वयातथावक्तुमशक्यत्वात् । तदुपपत्त-येयदितार्किकसिद्धांतंतिरस्कृत्य 'एकंरूपंरसात्पृथगि'त्यादिप्रतीतेश्चप्रमात्वंस्वीकृत्यगुणेगुणां-तरंस्वीक्रियेततदाप्रकृतेपितुल्यं । स्पर्शरहितेमणिप्रभादावत्यंतापरिदृष्टस्यतेजोद्रव्यत्वस्यस्वा-श्रयमण्यादिनानित्यसंयोगस्यतदाच्छादनोद्घाटनाभ्यां मुहुर्नाशोत्पत्त्योःसंकोचप्रसारयोर्वा-मण्याद्यवयवैस्तदारंभप्रभृतेश्चानेकदोषदुष्टस्यकल्पनमतिगुरुतमंविहायउत्कटगुणस्यस्वाश्र-याधिकदेशेसंयोगएवांगीकार्यः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनकल्पनालेशस्याप्यभावात् (गीता अ० २ श्लोक १४) 'मात्रास्पर्शास्तुकौन्तेये'त्यादावनेकत्रशब्दादीनांसंयोगस्यकंठरवेणकथनादस्मा-कंतार्किकनियमविरोधोऽकिंचित्करः किंचशैत्यादिभानंप्रतिमनःसंयोगस्यकारणत्वमस्ति न वा ? नद्वितीयः; निद्राक्षणेऽपितूलिस्पर्शानुभवप्रसंगात् । (पृ० ९३) "अन्यत्रमेमनोऽभू-दित्याह नाहमेतन्नाप्राज्ञासिषमिति" एवमादिकौशीतकिब्राह्मणगतेंद्रप्रतर्दनसंवादस्थश्रुतिवि-रोधाच्च; आद्येतुमनसोऽणुत्वात्कथं सर्वशरीरगतस्यतस्ययुगपदुपलब्धिः? अथसूच्याशतपत्र-भेदनकालवदत्यल्पकालेन सर्वत्रमनोभ्रमणाद्यौगपद्यप्रत्यय इतिचेदणुजीवस्यापितथाभ्रम-णेनसोऽस्तु एवमपिपादेमेवेदनाशिरसिमेसुखमित्याद्युपपद्येत । वस्तुतस्तु गुणप्रसरणादेव-सर्वोपपत्तिः श्रुत्यादिसिद्धोक्ताप्राग्भित्त्यादिचाक्षुषेत्वालोकसंयोगएवतंत्रंनतुतेजोद्रव्यसंयो-गः तमसिसुवर्णमात्रसंयोगेपिभित्त्यादेःप्रत्यक्षापातात् प्रौढप्रकाशवत्तेजःसंसर्गस्तंत्रमितिचे-ल्लाघवात्प्रौढप्रकाशसंसर्गएवतदास्तां न त्वधिकं वैयर्थ्यादसंभवाच्च । नहिसूर्यचंद्रादिना-भित्त्यादिकंसंयुज्यतेअपितुतत्प्रकाशेनैव । एवंगृहेघटादिकमपिदीपादेःप्रभयैवयुज्यते नतुते-न ॥ ननुमन्मतेतस्यद्रव्यत्वाद्भित्तिघटादिस्तेजोद्रव्यसंसर्गोस्तीतिचेत्तर्हिप्रौढप्रकाशवदितित्य-ज्यतांप्रकाशे प्रकाशांतरवत्वासंभवात् । तत्त्यागेच हेममात्रसंसर्गे प्रत्यक्षापत्तिरत्यागेचा-संभवइत्युभयतःपाशारज्जुः पतत्तडिदशनिस्तनितबृहच्छतघ्नीमुक्तमहागुलिकादिशब्दैर्जीर्ण-भित्तिगुर्विणीगर्भादेःपातनस्यानुभवादपिविसर्पिगुणानांवस्त्वंतरैः संयोगआस्थेयएवेतिप्र-भायाअपिभित्त्यादिनासउपपन्नःचक्षुषःक्वचिदाश्रयासंयोगेऽपि आलोकप्रत्यक्षंतुनानुपपन्नं । अविसर्पिगुणचाक्षुष एव तथानियमसंभवात् । स्पर्शएव प्रत्यक्षविषयत्वस्य वाया चानुमे-यतायाःकैश्चिदंगीकारेणाकाशस्याप्रत्यक्षविषयत्वेपिशब्दप्रत्यक्षानुभवेनचगुणप्रत्यक्षेगुणिप्रत्य-क्षमेवकारणमिति नियमव्याघातात्स्पर्शादिप्रत्यक्षवदुपपत्तेः । संयोगसंयुक्तसमवायादि-संबंधाश्चतार्किकाणामेवपारिभाषिकाः समवायादिकं दूषयद्भिरौपनिषदैर्नशक्याःस्वीकर्तुमि-तिदिक् । एतेनगंधप्रत्यक्षमपिव्याख्यातं गुणगुणिप्रत्यक्षयोःकार्यकारणव्यभिचारप्रदर्शनेन-त्वदभिमतव्याप्त्यसिद्धेःअवयवानांघ्राणेनयोगेतुचक्षुषापियोगाच्चाक्षुषंदुर्वारंस्यात् सूक्ष्मत्वा-दिंद्रियायोगित्वकल्पनेतुघ्राणेनापिसनस्यात् यथाद्रव्यंप्रसरणंतुबहूनांविभक्तानामिवैकस्य

संहतस्यगंधस्यैवांगीकर्तव्यं लाघवात्प्रकाशस्थलेक्लृप्तत्वाच्च । अवश्यंदीपकलिकाकरदीपिकावन्ह्यादिप्रकाशतारतम्यस्यमणिविशेषप्रकाशानां तीव्रातीव्रत्वयोश्चोपपत्तयेतथांगीकर्तव्यं-अवयवानांतुवृक्षावयवपत्रपुष्पफलादिवदतिदूरगमनेप्रतिबंधकाभावात् अतिदूरेपिगंधप्रतीतिर्दुर्वारैवकिंचगुणत्वादेव गंधस्तत्रतत्रनीयमानेनपुष्पादिना सहैवगच्छति दीपप्रकाशवत् । अवयवप्रसरणपक्षेतुतथानस्यात् नचलाकर्षणंकल्प्यं विभक्तावयवानांतदसंभवात् अन्यथा-पृथक्कृतानपिपत्रपुष्पादिस्वावयवान्वृक्षआकर्षेत्; प्रतिक्षणंनवावयवप्रसरणे द्रव्यनाशप्रसंगः अवयवांतरोत्पत्तिस्वीकारेत्वत्यंतगौरवंस्यात् किंचैवंसतियेनमार्गेणपुष्पादिकंनीयेततस्मिन्सर्वस्मिंस्तन्नयनोत्तरमपितत्समीपप्रदेशइवगंधउपलभ्येत, तथापुष्पसमीपे सहसामुद्रितायांमंजूषायअवयवानांनिरुद्धत्वात् । स्थलांतरेतदुद्घाटनेऽपिगंधोनुभूयेत, गुणत्वेनप्रकाशवदाकर्षणोरीकारेतुसर्वमनवद्यं ॥ ननुलोहस्यचुंबकेनेव विभक्तावयवानामाकर्षणं स्वीक्रियते, फलादेरनाकर्षणेतुभारवत्त्वादितिचेत्तर्हि सर्षपद्वयसेनापिमृगमदकणेनहरिचंदनकगेनवास्वावयवानामाकर्षणवत् अतिमहताचंदनतरुणा तच्चूर्णसमुदायस्यावश्यमेवाकर्षणंभाव्यं । नत्वेवंदृश्यते, किंचातिसूक्ष्माणामपिबहूनामेव सर्वदोद्गमोगंधोपलंभायत्वयावाच्यः, तथासतिद्रव्यनाशस्तल्लाघवंचावश्यंभावि । मन्मतेतुतस्यैवगंधस्यरूपस्पर्शादिवन्मुहुरनुभवेऽपि न्यौन्यमेवनप्रसज्यते; यच्चसमंकल्पनागौरवमिति—तन्न; अतिदूरगमनप्रतिबंधाकर्षणादेस्त्वन्मते कथमप्युपपत्तेरेवाभावात् । ममतूक्तरीत्यानिर्बाधासर्वसिद्धिः । किंचतवप्रभास्थलेद्रव्यांतरं गंधस्थलेचावयवाः शब्दस्थलेचेंद्रियस्यगत्वाग्राहित्वमित्यादिनानाकल्पनंतत्तद्दोषपरिहारायतत्रतत्रप्रकारभेदेनोत्पत्तिनाशादिकल्पनंचेतिमहदेवगौरवं ॥ ममतुप्रभादयोविसर्पिगुणाइत्येतावतैवनिर्वाहः; अवयवांतरपूरणपक्षेतु-स्थितहान्यस्थिताभ्यागमाभ्यांक्लेशः । कर्पूरादावपिपूरणप्रसंगः; किंचद्रव्यमानप्रत्यक्षानुरोधात् यावतांगमनंतावतामेवोत्पत्तिरितिवाच्यं, तत्रचहेतुर्दुर्वचः । अदृष्टमेवसइतिचेत्तर्हिमृगनाभिश्रीखंडखंडादेःकांश्चिदवयवान्सर्वतोपहृत्यायस्पेटिकादौचिरंस्थापने पुनस्तावदेवमानमुपलभ्येत, ततोऽवयवानां निर्गमाभावात् अदृष्टेनपूरणस्यतत्रापिसंभवात् मयातुनगंधोत्पत्तिःकल्प्येत्युक्तंप्राक् । इत्थंचस एवायंगंध इति प्रत्यभिज्ञाऽपिप्रमायोपपद्यते स्वसंसर्गिणःसौरभसंपादनेपिनकस्तूरिकादेस्तस्यापक्षयः उदकाद्यौष्ण्यसंपादनेऽपि वन्हिगतौष्ण्यस्येवेतिक्लृप्तमखिलं । नचांभस्याग्नित्रसरेणुप्रवेशादौष्ण्योपलंभोवाच्यः; अधिकजलस्य वन्हिनाशकत्वनियमेन प्रवेशोत्तरक्षण एव नाशयोगात् । अंभसिभास्वररूपोपलंभप्रसक्तेश्च । अधिकंतुप्रस्थानरत्नाकरादिष्ववधेयं; तावकैरपिजलादौज्वलनौष्ण्यस्यैवसंक्रमोबहुत्रोच्यते । यथाविषयानंदाख्येपंचदशिचरमप्रकरणेविद्यारण्यः (श्लोक १०) 'यद्वापिनिर्मलेनीरेवन्हेरौष्ण्यस्यसंक्रमः ॥ नप्रकाशस्यतद्वत्स्याच्चिन्मात्रोद्भूतिरेवच'इतितथाउपरोधकावरणसत्वेसूक्ष्मावयवानामप्यनिर्गमस्यानेकत्रावलोकितत्वाद्गुणस्यचकाचपात्रविशेषावृतदीपप्रकाशादेर्बहिर्निर्गमदर्शनादनेकचर्मपुटवेष्टित मृगमदस्यापिगुणस्यनिर्गमनमुचितम् । कर्पूरमात्रेतुलाघवदर्शनादवयवोद्गमोपिनिश्चीयते । नैवंसर्वत्रसंभवति; हेतोरदर्शनात् अवयवोद्गमेचसतिगंधइवतत्तद्रव्यसंबंधिनोरसरूपस्पर्शाअपिप्रसारितास्येना-

नुपहतनेत्रत्वक्कैनावश्यमनुभूयेरन् आश्रयभूतावयवानामतिसौक्ष्म्यात् रसाद्यनुपलब्धि-रितिचेत्तर्हितन्निष्ठोगंधोऽपिनोपलभ्येत; गुणत्वतन्निष्ठत्वाभ्यामविशेषात् । तस्माद्यत्रावय-वोद्गमः प्रत्यक्षादिनानिश्चीयेत तत्राप्युद्गच्छदवयवनिष्ठगंधस्यविसर्पि त्वमेववाच्यं; अन्यथा-तन्निष्ठरसादिवदननुभवप्रसंगात् । अतएव कर्पूरावयवानामतिसौक्ष्म्येपि गंधमात्रमनुभूय-तेविसर्पित्वात्, नतुरसादिकंतत्वाभावात् । नचावयवस्याल्पत्वाद्विसर्पिणोऽपिगंधस्य तादृ-ग्बाहुल्यानुपपत्तिःशंक्या; भेरीदीपादिवहुत्वेशब्दप्रकाशादिबाहुल्येनतदुपपत्तेः । इत्थंचव-ह्निविस्फुलिंगयोरुभयोरपिप्रकाशस्येव कर्पूराद्यवयवितदुद्गतावयवयोरुभयोरपिगंधस्यप्रस-रणरसुररीकरणीयं आपूर्यमाणावयवेष्वपिकचिदल्पगंधतायाःक्वचित्तुल्यगंधतायाश्चकल्पना-स्त्वत्यंतगुर्वीहेयैव; अस्मदुक्तविधयाक्लेशंविनैवसर्वसिद्धः । द्रव्यसत्वेऽपिकचिद्गंधस्याल्पत्वा-भावौतु कालादिनाप्रतिबंधात्संगच्छेते, चातुर्मास्यमण्यादिनासरटवर्णवन्ह्यौष्ण्यादिवत् क्रुमश्चायंगंधप्रतिबंधःपरैरपिसुरभ्यसुरभिसंवट्टनादौ किंचगोघृतादिनाकुंकुमादिगंधाभिव्य-क्तिरवयवोद्गमपक्षेनसंगच्छते; चिक्कणस्यतस्ययोगे प्रत्यक्षसिद्धात्सूक्ष्मावयवपिंडीभावादुद्ग-मप्रतिबंधेन प्रत्युतगंधानुपलंभसंभवात्, एवंलशुनादिस्पर्शेऽपिततःसंक्रांतेगंधेएवकिंचि-त्कालस्थायित्वसामर्थ्यंकल्प्यं । उदकगतौष्ण्यवत् नत्ववयवेषु सक्तप्रोंछनेऽप्यपगमसंभ-वेनानौचित्यात् । नहिजलादौष्ण्यं प्रोंछनादिना सद्योपयाति शीतलजलसंमेलने तदपगमाच्चा-त्रापिमृगमदादिस्पर्शेदुर्गंधापगमोदृश्यतइतिसर्वमनवद्यं ॥ चूर्णस्पर्शात्सूक्ष्मावयवानामि-वोग्र गंधकुसुमादिस्पर्शात् करादौगंधस्यापि स्वातंत्र्येणसंक्रमादेवशुद्धिप्रकरणस्थेषु 'गंधले-पक्षयकरंशौचमाहुर्मनीषिण'इत्यादिष्वनेकस्मृतिवचस्सुलेपात् पृथग्गंधस्यग्रहणंसंगच्छते; अवयवमात्रसंक्रमेतुलेपक्षयमेववदेत् ॥ नचातिसूक्ष्मावयवानामदृश्यतयागंधोपलंभानुपलं-भाभ्यामवयवावस्थानापगमानुमानायैवपृथग्गंधग्रहणमितिवाच्यं ॥ तावतापिगंधप्रसरण-सिद्धेः । घ्राणतःकिंचिद्दूरस्थेपिकरे गंधानुभवात् करादिलिप्तावयवानामपिततः प्रसरणांगी-कारेमुहुःक्षालनादि प्रयासोपार्थःस्यात् ॥ अतएव "यथावृक्षस्यसंपुष्पितस्यदूराद्गंधोवाती" तिश्रुत्या गंधस्यदूरगामित्वं बोध्यते । नचगंधशब्दस्यगंधाश्रयद्रव्यपरत्वंवाच्यं; लक्षणाप्रसं-गात् । शक्यार्थाबाधेतस्याअयोग्यत्वात् । नापिलेशपरत्वंएकवचनविरोधात् । तस्यजात्यभि-प्रायकत्वकल्पने स्वरसभंगाच्चईदृशस्थलेषुगंधशब्देनलेशबोधस्यसंभवेप्रागुक्तस्मृतावपिगंध-पदमात्रंब्रूयात् उक्तवक्ष्यमाणबहुस्मृत्येकवाक्यतालाभादप्ययस्मत्संमतएवश्रुत्यर्थो निश्ची-यते । त्वदुक्तार्थद्वयंच त्वदाचार्यस्यविद्यारण्यस्याप्यनभिप्रेतं तेननारायणप्रपाठकभाष्ये "लोकेवृक्षस्योद्यानादौस्थितस्य चंपकपाटलकेतकीपुन्नागादेः संपुष्पितस्य सम्यग्विकसित-पुष्पोपेतस्ययोगंधः सुरभिरस्ति सोयं दूरादेशाद्वातिवायुनासहगच्छति" इतिव्याख्यानात् ॥ त्वदुक्तार्थेभिप्रेतेतुतथैवसस्पष्टंब्रूयात्; किंचधूल्यादेर्यस्यकस्यापिलेशस्यदूरगमनसंभवेनवृक्ष-संबंधबोधनंतत्रसंपुष्पितत्वविशेषणंचव्यर्थंस्यात् । कीर्तेश्चश्लाघाशब्दात्मकत्वादिनागुणरू-पायागंधएवोपमानंभवितुमर्हति, नतुद्रव्यं कीर्तेःस्वाश्रयानवयवत्वात् तस्मादुक्तएवश्रुत्यर्थः एवंश्रुत्यभिप्रायादेवसाम्यवशात्सुयशःसुगंधइतिलोकेयवह्रियते । गंधशब्दस्यतदाश्रय-परत्वमंगीकृत्यापि गंधशब्दार्थस्यवृक्षापेक्षयैवदूरत्वं नतुस्वाश्रयापेक्षयेति कथनंतुपूर्वापरा-

ननुसंधानात् ॥ वस्तुतस्तुवृक्षतोदूरगमनेतद्वृत्तिपुष्परूपस्वाश्रयतोदूरगमनंसिद्ध्यत्येवा । यच्चअनिर्दिष्टाकरमपितद्गुणसारसूत्रस्यस्वभाष्येदृष्टाव्यासवचनमुक्तं, तत्तुकेचिदप्सुगंध-मुपलभ्यापियेपृथिव्यामेवतंब्रूयुस्तेऽनैपुणाइतियोजयंति । वस्तुतस्तुयेअप्सुगंधमुपलभ्य-अप्सुतंब्रूयुःपृथिव्याइव जलस्यापिगुणोयमितितेऽनैपुणाः । वस्कतस्कतंपृथिवीगुणमेव-विद्यात् वायुजलयोश्चतंसंक्रांतंविद्यात् नतुतयोर्गुणं भूतानामुत्तरोत्तरगुणाधिक्यक्रम-भंगापत्तेरित्येवमर्थकंतत् ॥ तृतीयस्कंधैकोनत्रिंशे (श्लो० २०) 'यथावातरथोघ्राण-मावृंक्तेगंधआशयात्' एवमादिपुव्यासचरणैरेवतत्प्रसरणनिरूपणात् अतएव 'पृषद-श्वोगंधवहोगंधवाहानिलाशुगाः' इतिगंधवहादयोवायुपर्यायाः । नचेहगंधशब्दस्तदाश्र-यपरः, संज्ञायामुपचारायोगात् । गंधंवहतीतिव्याख्यासुधासुकुटादिकृताया एकवचन-व्युत्पत्तेर्विरोधाच्चनापिलेशपरः, अव्याख्यानात् एकवचनविरोधात् लेशवहलववाहादीनां पर्यायत्वापत्तेःदुःखलेशइत्यादौगुणकर्मांद्यंशेपिप्रयोगदर्शनेनसंबंध्यनिर्देशेद्रव्यस्यैवेहलेशा-इतिवक्तुमशक्यत्वात् । सर्वथादुराग्रहेत्वदुक्तव्यासवचनेऽपिपृथिव्यामेवगंधाश्रयकणा-जलादिषुतुगुणएवसंक्रामतीत्यर्थसंभवेनत्वदिष्टासिद्धेश्च । इत्थंकारमस्यविसर्पिगुणत्वादेव-सूत्रितं "व्यतिरेकोगंधवदि"ति । अर्थस्तु जीवसंबंधिनश्चैतन्यगुणस्यव्यतिरेकःस्वाश्रयद्र-व्यादधिकदेशवर्तित्वंगंधस्येवेति । तथाशब्दोपिविसर्पिगुणएवभूतपंचकेशब्दगुणत्वंवदतां वेदांतप्रभृतीनांभेर्यादिशब्दस्यदूरमुपलब्धिसिद्धयेतथांगीकारस्यावश्यकत्वात्;श्रोत्रस्यगत्वा-ग्राहित्वोक्तिस्तुप्रमादाद्घ्राणेऽपितथात्वस्यसुवचत्वेनकृतपूर्वमहाप्रयासवैय्यर्थ्यापातात् किंच-श्रोत्रेंद्रियंशब्दउत्पन्नेसतिउत्पत्तिस्थलंगत्वागृण्हाति आहोस्विदुत्पत्स्यमानेतस्मिन्पूर्वमेव-गत्वावतिष्ठते ? नाद्यः; गोलकस्थितेनतेनदूरेतदुत्पत्तेर्ज्ञानस्यासंभवेनगमनासंगतेः उत्पत्ति-प्रत्यक्षस्याश्रयप्रत्यक्षमंतरानुपपत्तेः उत्पत्तिप्रत्यक्षार्थंशब्दप्रत्यक्षेंगीकर्तव्ये संयोगादि-सन्निकर्षमंतरातदसंभवेनगलेपादुकान्यायेन शब्देविसर्पितायाअंगीकरणीयत्वात् । न द्वितीयः; अनागतज्ञानानुपपत्तेः, परितःशब्दसंभवेसर्वत्रस्थित्ययोगाच्च । किंचशत-घ्न्यादिमहाशब्दाउत्पत्तिकालोत्तरकालेपुक्रमेणदूरदूरदेशेश्रूयंतइतिस्पष्टमेवतेषांविसर्पित्वं ॥ 'सघोषोधातराष्ट्राणांहृदयानिव्यदारयत्' 'तदैवतस्मिन्निनदोऽतिभीषणोबभूवयेनांडकटाह-मस्फुटत्' इत्यादिस्मृतिपुराणानिचशब्दस्यतथात्वंबोधयंति (स्कं० ३ अ० २५ श्लो० ३७) 'नेतृत्वंद्रव्यशब्दयो'रितिवाय्वाश्रयेणशब्दस्यसुदूरगामित्वमुच्यते । आकाश-मात्रेशब्दगुणकत्वंवदतांकेषांचिद्वीचीतरंगन्यायेनकदंबमुकुलन्यायेनचशब्दांतरोत्पत्तिस्त्व-नेकनाशोत्पत्तिकल्पनागौरवादिदोषैरन्यत्रदूषितेति कृतंप्रासंगिकेन अपिचहरिचंदनव-ज्जीवस्यसामर्थ्यादपिसर्वदेहचेतनोपपद्यते । तथाचसूत्रं "अविरोधश्चंदनव" दिति । अर्थस्तुदेहस्यैकदेशस्थितेनहरिचंदनबिंदुनातप्ततैलपूर्णमाकटाहेनिक्षिप्तेतच्छकलेनवायथा-तत्सामर्थ्यात्सर्वत्रशैत्यं । तथाजीवस्यसामर्थ्यात्सकलशरीरेचेतनेतिसार्वत्रिकानुभवस्या-विरोधइति । माध्वास्तु 'अणुमात्रोप्ययंजीवःस्वदेहंव्याप्यतिष्ठति । यथाव्याप्यशरी-राणिहरिचंदनविप्रुष'इतिब्रह्मांडवचनमप्युदाहरति ॥ नचसूक्ष्मतदवयवानांप्रसरणाच्छैत्य-मितिवाच्यं ॥ तथासतिबिंदोर्लोपप्रसंगात्ः अत्यल्पसंख्यापरिमाणकानां तेषांसकल-

शरीरपिधाय'कत्वसंभवेन सार्वत्रिकशैत्यानुपपत्तेश्च । तैलशैत्येतु खंडस्याल्पमानत्व-
लाघवयोरदर्शनात् नावयवगमनं शक्यवचनं, उत्क्रांत्यादिदशसूत्र्याःपूर्वपक्षत्वं तुप्रा-
गेवनिरस्तं प्रकाशाश्रयसूत्रे प्रभायास्तेजस्त्वोक्तिर्गुणत्त्वबाधिकेति तवाभिमतंस्यात् ।
वस्तुतस्तु प्रकाशस्योत्कटरूपत्वात् (अ० ४ श्लो० २३) 'दीपश्चक्षुश्च रूपंचज्योति-
षोनपृथग्भवेदि' तिद्वादशस्कंधवाक्याद्गुणस्यापितेजस्त्वमस्त्येवेतिनसूत्रयोर्विरोधः ।
पौराणमतेतु रूपतन्मात्रादेव तेजसउत्पत्तेश्च ॥ त्वंतु "गुणाद्वे" त्यस्यपूर्वपक्षस्थत्व-
मिवप्रकाशाश्रयसूत्रस्यमतांतरपरत्वं स्वतुर्यश्लोकमुद्धृष्टवानसीतिद्वयोरपि व्यासानभिप्रेत-
त्वात्तयोर्विरोधेपिकाक्षतिः, तथाचाणोरपिजीवस्यप्रभागंधादिवत् विसर्पिणोगुणस्यैवसंबं-
धात् तत्तदिंद्रियव्यापारःश्रूयते कौशीतकिब्राह्मणइंद्रप्रतर्दनतसंवादे "प्रज्ञयावाचमस-
मारुह्यवाचासर्वाणिनामान्याप्नोतिप्रज्ञयाप्राणंसमारुह्यप्राणेनसर्वान्गंधानाप्नोती" त्यादिना
एतेनजीवस्यस्वरूपातिरिक्तचैतन्यगुणेस्पष्टतरंश्रौतमानमपिदर्शितं । सूत्रितंचभगवता
(अ० २ पाद० ३ सू० २८) "पृथगुपदेशा" । दिति अर्थस्तुप्रज्ञयाशरीरंसमारुह्येति-
करणत्वेनपृथक्तयोपदेशाच्चैतन्यंगुणइतिएवंविसर्पिगुणत्वं । "स्थूलानिसूक्ष्माणिबहूनिचैव
रूपाणिदेहीस्वगुणैर्वृणोति । क्रियागुणैरात्मगुणैश्चतेषां संयोगहेतुरपरोऽपिदृष्टः" (पृ०
३५७) इतिश्वेताश्वतरादिपुश्रूयतएव । तत्रहिपंचमाध्यायेऽष्टमर्चिबुद्धिपरिमाणेनांगुष्ठमात्र-
त्वंस्वपरिमाणेनाराग्रमात्रत्वंचोक्त्वा (ऋक् ९) "वालाग्रशतभागस्यशतधाकल्पितस्यच ।
भागोजीवस्सविज्ञेय" इति स्पष्टतयाणुत्वं "सचानंत्यायकल्पते" इतिसामर्थ्यार्थकधातु-
प्रयोगाच्चंदनसहदेवोजटादिवत् सामर्थ्यादानंत्यमभिधायाणुमात्रेकथंनुस्त्रीपुरुषादिलिंगसं-
भवइत्यशंकायांजीवस्यशरीरप्रयुक्तमेवस्त्रीत्वादिकंनतुस्वरूपतइति नैवस्त्रीनपुमानेषनचैवा-
यंनपुंसकाःयद्यच्छरीरमादत्तेतेनतेनसरक्ष्यत" इतिदशमर्चिदर्शयित्वानानाविधदेहप्राप्तौकिं-
न्निमित्तमित्याकांक्षायामेकादशर्चिसंकल्पादिप्रभवैःशुभाशुभकर्मभिरेवमनुष्यलोकदेवलो-
कादिस्थानेषुनानाविधशरीरप्राप्तिंतस्यनिरूप्याणुमात्रस्यतस्यातिस्थूलेष्वतिसूक्ष्मेषुचशरीरेषु-
कथंतुल्यसुखाद्यनुभवइत्याकांक्षायां (ऋ० १२) स्थूलानीत्याद्युच्यते । स्थूलानिपांच-
भौतिकानिसूक्ष्माणिलिंगशरीराणिअथवास्थूलानिहस्त्यादीनांसूक्ष्माणिदंशमशकादीनां चश-
रीराणिदेहीजीवःस्वगुणैश्चैतन्यप्रकाशैर्वृणोति । एवंचैकस्यैवदीपस्यस्थूलेषु गृहादिषुसूक्ष्मे-
षुघटादिषुचयथाधाऽपरिमाणंप्रकाशप्रसरणवत् तत्तच्छरीरेषुतावत् स्वगुणप्रसरणादेवतस्य-
तदनुभवइतिभावः । ननुएकादशर्चि "स्थानेपुरूपाण्यभिसंप्रपद्यंते" इत्युक्त्याकर्मानु-
सारिदेहप्राप्तोजीवस्यस्वातंत्र्येसतिशुभकर्मलभ्यानेवतान्प्रपद्येत । एवंस्वचैतन्येनदेहावरणे-
ष्वपिस्वातंत्र्येसतिनिद्राकालेऽपिसर्वमनुभवेत् । नत्वेवंतत्कुतइत्याकांक्षायामुत्तरार्धंपठ्यते ।
क्रियागुणैरिति । क्रियागुणैःनानाविधशुभाशुभक्रियाणांजीवमात्रनिष्ठत्वेपितज्जन्यैर्गुणैःसुलो-
चनांधत्वादिधर्मैस्तथाऽऽत्मगुणैर्जीवसंबंधिज्ञानप्रकाशैश्चसहतेषांशरीराणांसंयोगहेतुर्नकेवलं-
जीवः किंत्वपरःपरमेश्वरोपिदृष्टः । एवंचसंचितकर्मणांबहुत्वेपिप्रारब्धनिर्माणपरमेश्वराधीनं
तथानिद्राकालेस्वस्मिन्नाडीविशेषेषुवाजीवस्यप्रवेशनंततोनिस्सारणंचतदधीनमतोनोक्त-
दोषः । अतोलोमनखेषुचैतन्यस्याव्याप्तावपि तदिच्छैवनियामिकेतिसंक्षेपः । तथाचसिद्धं-

शरीरेगुणप्रसरणं । एवंअणुत्वमप्यनेकत्रश्रुतिष्वभ्यस्यते यथाकठवल्लीषुप्रथमवल्ल्यां (ऋ० २१) "नहिसुविज्ञेयमणुरेषधर्मः" इति । एषजीवाख्योधर्मोंशःपरमेश्वरस्याणुरित्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्त्वपरत्वेतुनहिसुविज्ञेयमित्यनेनपौनरुक्त्यं । द्वितीयवल्यां (ऋ० १३) "एतच्छ्रुत्वासंपरिगृह्यमर्त्यःप्रवृह्यधर्म्यमणुमेतमाप्य ॥ समोदतेमोदनीयंहिलब्ध्वा" इति । अर्थस्तुजीवस्वरूपंगुरुतःश्रुत्वामननात्सम्यक्परितोयुक्तिभिर्गृहीत्वानिदध्यासनात्प्रवृह्यउद्यम्यशरीरादितत्पृथक्कृत्याणुपरिमाणकमेतमात्मानंस्वयमनुभूयानंदांशाविर्भाववान्भवतीतिज्ञेयः । नचेदंवाक्यंब्रह्मपरंकल्प्यं; "येयंप्रेतेविचिकित्सामनुष्ये" इत्यादिनाजीवस्यैवप्रक्रांतत्वात् । अग्रे "अन्यत्रधर्मा" दित्यादिनापृथक्प्रश्नोत्तरंब्रह्मणोनिरूपणाच्च । स्पष्टीकृतंचेदंव्यासपादैरपिप्रथमस्यतुरीयेपादे (सूत्र ६) "त्रयाणामेवचैवमुपन्यासः- प्रश्नश्च" इत्यत्र । किंचमैत्र्युपनिषदिद्वितीयप्रपाठके "ईदृशेनाणिष्ठेनैतद्विधमिदंचेतनवत्प्रतिष्ठापितं" इति । अणिष्ठेनअणुतमेन । व्यापकस्यकथमणुभावः ? शरीरप्रतिष्ठापनार्थइत्याशयेनवालखिल्यैःपृष्ट "इहैवान्तर्वर्ततेंशेन" इत्यादिनांशत्वनिरूपणेनअंशिनईश्वरस्यविभुत्वेपितदंशस्याणिष्ठत्वं तेनशरीरनिष्ठापनंचनविरुद्धमितिबोधितं । अग्रेऽपि (ऋ० ५) "अनेनेदृशेनाणिष्ठेन" इत्यादि ॥ वचनांतराण्यपिबहुश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनरसिकैःशतशस्सुखेनलभ्यानीत्यतिविस्तरभियाविरम्यते । किंच जीवस्य विभुत्वे जलाद्यादिषु सर्वत्र तत्सत्त्वेन सर्वदासर्वेषां शैत्यौष्ण्याद्यनुभवःप्रसज्यते । नचमनःसंयोगस्यतत्रकारणत्वाददोषः, यावन्मूर्तद्रव्यसंयोगित्वस्यैव विभुलक्षणत्वेन स्वसंयुक्तेनमत्स्यादिमनसा तत्संभवात् । नचविलक्षणमनःसंयोगःकारणंसर्वेषांजीवानांसर्वत्रविद्यमानत्वेन कस्यकिंमन इतिसंशयस्यापरिहारेणवैलक्षण्यस्यैवनिर्वक्तुमशक्यत्वात् । नचतत्त्वदृष्टंहेतुः, तस्यकर्मजन्यत्वेन तेषांच प्रयत्नजन्यत्त्वेन तस्यचमनःसंयोगजन्यत्वेनच सर्वेषां सर्वादृष्टवत्वोपपत्तेः । नच प्रदेशभेदःकल्प्यः; मनुष्यादीनां परिभ्रमणदर्शनेनतदनियमात् । पूर्वपूर्वशरीरत्यागोत्तरमनियतदेशविशेषस्थदेहांतरप्राप्तेर्ध्रौव्येणापितदनियमाच्च । अतो देवदत्तशरीरेणाम्रे चूषिते सर्वेषांतद्रसानुभवप्रसंगोदुर्निवारएव । एवमेव परमाचार्यः (अ० २ पा० ३ सू० ५१-५२-५३) "अदृष्टानियमादि" त्यादिभिस्त्रिभिःसूत्रैर्जीवविभुत्वंदूषितवान् । नचैकजीववादःस्वीकार्यः; उक्तदोषानिस्तारात् "सर्वएवात्मानः, तोयेनजीवान्व्यससर्ज । विविधाः सोम्यभावा" इत्यादितद्बहुत्वबोधकमाध्यंदिनतैतिरीयमुंडकाद्यनेकश्रुतिव्याकोपात् । पापपुण्यनरकस्वर्गादिव्यवस्थाभंगतद्बोधकशास्त्रोच्छेदाद्यनेकदोषैरन्यत्रदूषितत्वाच्च । बहुजीवविभुत्वेच "सर्वस्यवशीसर्वस्येशान" इत्याद्यनेकश्रुतिस्मृतिपुराणप्रभृतिसिद्धमीश्वरस्यशासकत्वमपिनघटेत । उक्तंचैतत् श्रीभागवतेवेदस्तुतौ (श्लो० ३०) 'अपरिमिताध्रुवास्तनुभृतोयदिसर्वगता' इत्यत्र । स्यादेतत् । नित्यभिन्नानां जीवानां स्वातंत्र्येणविभुत्वंतार्किकाद्यभिमतमेव सूत्रेषुप्रत्याख्यायते । ममतुमतेकदाचिदवच्छेदवादः कदाचित्प्रतिबिंबवादइत्यनेकवादसमृद्धे ब्रह्मणएवोपाधिवशाज्जीवभावोऽतोन विभुत्वबाधइतिचेन्मैवं; तथासति ब्रह्ममात्रेविभुत्वस्यजीवेषुचमध्यमपरिमाणतायाःसिद्धेः । त्वन्मते उपाधिसंसर्गंविनाजीवशब्दवृत्त्ययोगाच्च । आकाशस्यविभुत्वेपिघटावच्छिन्नतदेकदेशस्यजलेनभःप्रतिबिंबत्वेनत्वयाभि-

मतस्यप्रभामंडलप्रतिबिंबस्यचनविभुत्वं शक्यवचनं। नचोपाधेर्ब्रह्मवद्विभुत्वात्तदुपपत्तिः; उपाधेर्ब्रह्मैकदेशवर्तितायाःपंचदश्यादिषुव्युत्पादितत्वात्। अन्यथा "अत्यतिष्ठद्दशांगुलंसर्वं-मावृत्यतिष्ठति। अधिकंतुभेदनिर्देशा" दित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायव्याकोपात् किंच व्यापकत्वोपाधेरेकतयैकजीवस्यैवसिद्ध्याप्रागुक्तादिदोषप्रसंगः। तेषामपि नानात्वेतूपाधिसांकर्या-ज्जीवानामपिसांकर्यमदृष्टानियमादिदोषानिस्तारश्चेतिदिक्।

सचब्रह्मणोंश "अंशोनानाव्यपदेशादन्यथाचापिदाशकितवादित्व-मधीयतएक" इतिसूत्रात्। ननु "अंशोनानाव्यपदेशा" दितिसूत्रेण-नवास्तवमंशत्वमुच्यते, किंतुगौणंअंशइवअंशइतिनिरवयवस्यनिर्विका-रस्यवास्तवांशासंभवात्। सचावच्छेदवादेनप्रतिबिंबवादेनवासंभव-ति। नचमुख्यार्थवाचकत्वेसंभवतिलाक्षणिकार्थकल्पनंनयुक्तमिति-वाच्यं; हस्तमात्रेऽयंदेवदत्तइतिव्यपदेशस्यमुख्यत्वाभावेनविप्रहस्तछे-दनाद्ब्रह्महत्यायाअसंभवेनचावयवेमुख्यभेदव्यपदेशाभावेनगौणाभे-दव्यपदेशस्यावयवत्वव्याप्त्या तेनतत्साधनेतवापिमुख्यार्थस्यैकत्रत्या-ज्यत्वात्औपचारिकेप्यभेदांशेव्यभिचारात्सविशिष्यैवहेतुर्वाच्यः। सचदुर्वचइत्यवयवसदृशोंशशब्देग्राह्यस्तत्रचाभेदव्यपदेशोमुख्योभे-दव्यपदेशस्तुगौणस्तथाचाद्वैतश्रुत्यनुरोधेनांशइवांशइत्येवव्याख्यानं सुवचं। एवंचविभुत्वप्रतिपादकश्रुतीनामपिसंगतिः 'ममैवांशोजीव-लोकेजीवभूतः' इतिगीतावाक्येप्यंशइवांशइत्येवव्याख्येयमितिचे-त्सत्यं; 'अंशोनानाव्यपदेशादि' तिसूत्रेणवास्तवमेवांशत्वंजीवस्यबो-ध्यते यतस्तत्सूत्रएव'नाना व्यपदेशा'दितद्धेतुर्दृश्यते। तदर्थस्तु-नानात्वेनव्यपदेशोनानाव्यपदेशस्तस्मात्श्रुतौबहुत्वसंख्याविशिष्टत्वे-नकथनाद्विस्फुलिंगवद्व्युच्चरणकथनाच्चेति "सर्वएवात्मानोव्युच्चरंती" तिश्रुतिः। "यथासुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाःसहस्रशःप्रभवंतेस-रूपाः। तथाक्षराद्विविधाः सोम्यभावाःप्रजायंतेतत्रचैवापियंति" इतिश्रुतिश्चाग्नेस्सकाशाद्विस्फुलिंगवद्ब्रह्मणःसकाशाज्जीवस्यव्युच्चरणं-प्रतिपादयंतीजीवस्यभगवदंशत्वमेवप्रतिपादयतिनतुप्रतिबिंबरूपमव-च्छिन्नत्वरूपंगौणमंशत्वं येनांशइवांशइतिव्याख्यानं स्यात्। ननु-ब्रह्मणोनिरवयवत्वात्कथंजीवस्यांशत्वं? सांशस्यसावयवत्वनियमा-दितिचेन्न; यदिब्रह्मनिरंशंसांशंवालोकप्रसिद्धंस्यात्तदायमाक्षेपोपि-स्यात्। ब्रह्मतुवेदैकसमधिगम्यंसचयथोपपद्येततथातदनुल्लंघनेनत-ज्ज्ञानार्थंयुक्तिर्वक्तव्या। सापिवैदिकीयथान्यग्रोधफलमाहरेति सानाव-गताचेत् "तपसाब्रह्मविजिज्ञासस्वे" तिश्रुतेस्तपोविधेयंगुरुशुश्रूषा वाकर्त्तव्या "श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठ" मित्यादिश्रुतेः श्रौतस्यब्रह्मणःश्रौतेन-

प्रकारेणैवविचारःकर्त्तव्योनत्वेकदेशमादायसर्वेविप्लवःकार्यः। सच-
प्रकारःकीदृशइतिचेच्छृणु "अस्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वे लोकाःसर्वे-
देवाःसर्वाणिभूतानी" त्युक्त्वा "सर्वएवात्मानोव्युच्चरंती" तिकथ-
नात्तेपरस्परविलक्षणतयानिर्गताःवैलक्षण्येक्रमेचविस्फुलिंगश्रुतिरेव-
प्रमाणं; तत्रसदंशाज्जडानामुत्पत्तिःचिदंशाज्जीवानांमेतदेवभाष्यकारै-
रुक्तं ॥ सदंशेनजडाःपूर्वंचिदंशेनेतरेअपि ॥ 'अन्यधर्मतिरोभावामूले-
च्छातोऽस्वतंत्रिण' इतिअन्यआनंदांशस्तस्यधर्मोविरुद्धधर्माश्रयत्वंत-
स्यतिरोभावोयेषु तत्रहेतुर्मूलेच्छा "प्रजायेये"तीच्छा ततःस्वतंत्रो-
ब्रह्मभावस्तद्वंतःस्वतंत्रिणस्तद्भिन्नाइत्यर्थः। तथाचनिरंशेपिब्रह्मणिलो-
कविरुद्धस्य सांशत्वस्यव्युच्चरणश्रुतौप्रतिपादितत्वात्तद्बलेनतदप्यंगी-
करणीयं, विरुद्धधर्माश्रयत्वंयुक्तिरितितयाश्रुतिमूलकयुक्त्याब्रह्मवादे-
अंशपक्षएवाद्रियतेतंविहायकेवलंनिष्कलश्रुतिंपुरस्कृत्यौपचारिकांश-
त्वकल्पनयासर्वश्रुतिविप्लवोनकर्त्तव्यः; ब्रह्मणोऽलौकिकत्वात्। ननु
"ब्रह्मदाशाब्रह्मदासाब्रह्मेमेकितवाउते" त्यादिश्रुत्याब्रह्मभिन्नत्वंदाशा-
दीनांप्रतिपादितंतच्चतत्कार्य्यत्वएवयुज्येतएवंचव्युच्चरणश्रुत्युक्तानां-
प्राणलोकादीनामिवजीवानामपि कार्य्यत्वस्वीकारेऽपसिद्धांतःस्यादि-
तिचेत्तत्राहसूत्रकारः "अन्यथाचापिदाशकितवादित्वमधीयतएक"
इति ॥ एकेशाखिनःप्रकारांतरेणापिदाशकितवादित्वमधीयतेतथा-
चयदिदाशादीननूद्यब्रह्मत्वंविधीयेततदातेषांकार्य्यत्वंस्याद्विधीयते-
तुविपरीतमतोब्रह्मणएवशरीरत्वंतन्निविष्टत्वंच ॥ इमइत्यनेनसजीवा-
नामेवदेहानांपरामर्शात्तन्निविष्टत्वंचांशद्वारैवसंभवति, यथावन्हेर-
यःपिंडादिषु ॥ अतएवएकेशाखिनोब्रह्मणोदाशकितवादित्वंशरीरत्वे-
नअंशत्वेनचाधीयतेअतस्तादृशोद्देश्यविधेयभावान्यथानुपपत्त्याअंश-
एवजीवःयदुक्तंहस्तामात्रेदेवदत्तइतिव्यपदेशोनमुख्योऽतएतन्मात्र-
छेदने न ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तोपदेशइतितदपिनसमीचीनंगोपुच्छंकन्या
हस्तंचगृहीत्वेमांगामिमांकन्यांतेददानीतिलोकप्रसिद्धव्यवहारस्यगौण
त्वकल्पनायानिर्युक्तिकत्वात् देवदत्तपदवाच्यतावच्छेदकधर्माव-
च्छेदेनप्राणवियोगएवतद्वधप्रायश्चित्तनिमित्तमितिहस्तमात्रच्छेदनेन-
देवदत्तवधप्रायश्चित्तमितितस्यापिगौणाभेदव्यपदेशसाधकत्वंनसंभ-
वति, प्रतिबिंबवादावच्छेदवादादीनांचदूषणगणग्रस्तत्वेनासंभवेन-
गौणांशत्वस्यप्रतिबिंबवादेनावच्छेदवादेनसमर्थनप्रत्याशायाअप्यसं-
भवात् ॥ दूषणानिचाग्रेवक्ष्यंते ॥ किंचेत्यादिनोक्तानिदूषणानितुपूर्वे-

मेवनिरस्तानिभगवतोनिर्विकारत्वात्सर्वभवनसमर्थत्वाच्च "परास्यश-क्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्या" दिश्रुतेः ॥ नच-तादृशीश्रुतिर्मायाविषयेतिवक्तुंशक्यतेलोकेमणिमंत्रादिसामर्थ्यएवदु-र्घटघटनापटीयस्त्वदर्शनेनतदतिरिक्तायांमायायांप्रमाणाभावात्मा-यायाः पूर्वंदूषितत्वाच्च ॥ तदेवसामर्थ्यंक्वचिदासुरव्यामोहादिलीला-सुमायाशब्देनापिव्यवह्रियते ॥ क्वचिज्जीवेआनंदांशतिरोभावहेतु-त्वेनाविद्याशब्देनापिव्यवह्रियतेअतएव "मायाचाविद्याचस्वयमेव-भवती" त्यपिसंगच्छते। एवंचतादृशशक्त्यैवसर्वकार्य्यसंभवेतद्भिन्न-भावरूपानिर्वचनीयाविद्याकल्पनेमानाभावः॥ एतेनजीवानामीश्वरां-शत्वेतस्यसावयवत्वंततोनिस्सरणेचतस्यसच्छिद्रत्वंस्यादित्यादिकम-पास्तं । एतस्याक्षेपस्य "श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वा"दित्यादिसूत्रैःपरिहृत-त्वाच्च ॥ तस्मात्तादृशसूत्रार्थाज्ञानविजृंभितएवायंप्रलापः ॥

सहस्राक्षे यत्तु विसर्पिगुणेत्यादिं श्रुत्यंतरविरोधाच्चेत्यंतभागं निराकुर्वंति-सचब्रह्मणोंशइत्यादिनाऽयंप्रलापइत्यंतेन । सहस्राक्षोक्तार्थंपूर्वपक्षत्वेनसंगृण्हंति-ननु-अंशोनानेत्यादिना । अवयवत्वव्याप्तेति । यत्रयत्रगौणाभेदव्यपदेशस्तत्रतत्रावयवत्वमिति-भावः । तेनतत्साधनइति । गौणाभेदव्यपदेशेनांशत्वसाधने । प्रयोगस्तु जीवोब्रह्मणः साक्षादंशः गौणब्रह्माभेदव्यपदेशात् । देवदत्तोऽयमिति व्यपदिश्यमानतद्धस्तवदितिज्ञेयः । एकत्रत्याज्यत्वादिति । अंशत्वबोधकवाक्यस्य मुख्यार्थपरताऽऽग्रहेत्वयाऽभेदबोधक-वाक्यार्थे मुख्यार्थस्त्याज्यः । मयातुतत्रमुख्यार्थमादृत्यांशत्वबोधके सत्यज्यतइत्यन्यतरत्र मुख्यार्थत्यागोद्वयोस्तुल्यइतिभावः । औपचारिकइत्यादि । मुखंचंद्रइत्यादौचंद्राद्यनवयवेऽ-पिमुखादौ गौणाभेदव्यपदेशदर्शनेन केवलस्तद्व्यपदेशोनावयवत्वव्याप्यइतिव्यभि-चारात्तन्निवारकविशेषणदानपूर्वकमेवगौणाभेदव्यपदेशोहेतुर्वाच्यः । विशेषणदुर्वचत्वात्सो-पिदुर्वचइत्यर्थः । अवयवसदृशइति । अतएवविभिन्नांशवादिनस्तथामन्यंते । यथा-चंद्रमंडलाच्छतांशोगुरुमंडलमित्याद्युदाहरन् प्रकृतसूत्रादिकंतथैवव्याचष्टे । अथैतत्समाधातुं (अ० २ पा० ३ सू० ४३) "अंशोनाने" तिसूत्रस्थंभाष्यप्रकाशंभाष्यंचैकीकृत्यानु-माध्वानुयायीवनमालिदासः वदंति-नानात्वेनेत्यादिना । सर्वएवेति । माध्यंदिनानां-बृहदारण्यकस्थेयं । यथासुदीप्तादिति । इयमाथर्वणानांद्वितीयमुंडकस्था । सचयथेति । वेदश्चेत्यर्थः । न्यग्रोधफलमिति । इयंयुक्तिश्छांदोग्येश्वेतकेतुविद्यायां (खंड १२) "न्यग्रोधफलमाहरेति" इत्यादिनानिरूपिता । अतआहरेक्वचित्पाठः । एवंलवणाचमनादि-रूपाअपिताग्राह्याः । तपसेति तैत्तिरीयाणांभृगुवल्लीस्थं । श्रोत्रियमिति । प्रथममुंडक समाप्तौ "तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठं" इतिवाक्यमस्ति । आदिपदात् "आश्चर्यवान्पुरुषोवेद" इत्यादीनिछांदोग्यादिवाक्यानि । एकदेशमिति पूर्वापरसंदर्भरहितंतत्त्वमसीत्यादिमात्रमादायांशत्वादिबोधकसर्वश्रुतीनांप्लवोनकार्यः सर्व-

वाक्यैकवाक्यतापरेणसूत्रकृता तादृशैकदेशेषुकथंचिदुपचारस्यतद्गुणसारसूत्रेस्वीकारादित्य-भिसंधिः। एतेन (एकत्रत्याज्यत्वा) दितितदुक्तिः प्रत्युक्तासूत्रकाराद्दतत्त्वेनातुल्यत्वात्। अंशत्वस्यौपचारिकत्वे तदभिप्रेतेनानाव्यपदेशमंत्रवर्णादीनुपचारविरुद्धान् प्रबलहेतूनुप-न्यस्यैवमधिकरणमेवनरचयेत्। एतत्पूर्वपक्षीकृत्यत्वदुक्तप्रकारंवास्पष्टंब्रूयात्। नत्वेवमतों-शत्वं नौपचारिकं। अस्मादात्मनइति। अत्रएतस्मादात्मनइतिक्वचित्पाठः। इदंहिवाक्यं-काण्वानांबृहदारण्यके चतुर्थाध्यायारंभेदृसबालाक्यजातशत्रुसंवादरूपेप्रथमब्राह्मणे (पृ० ३७२) "सयथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वेप्राणाः सर्वेलोकाःसर्वेदेवाः सर्वाणिभूतानिव्युच्चरंति" इतिश्रूयते। माध्यंदिनानांपाठेतु (पृ० १०६१) "सयथोर्णवाथि"रितिपाठः। सर्वाणिभूतानीत्यस्याग्रे "सर्वएवात्मानो-व्युच्चरंति" इतिपठ्यते "सर्वएतआत्मान" इत्यपिपाठः। इहकाण्वपाठेभूतशब्दएवजी-वपरः, तेषां मैत्रेयीब्राह्मणादिष्वनेकत्रैवतथादर्शनात्। माध्यंदिनपाठेतुभूतशब्दआकाशादि-परः। आत्मशब्देन जीवानांपृथगुपादानात्। नचस्वप्नसुषुप्तिनिरूपणादत्र पंचम्यंतात्मशब्दो जीवपर इतिभ्रमितव्यं; वाक्यार्थासंगतेः श्रुत्यंतरविरोधात्। "क्वैषतदाभूत् यएषविज्ञान-

---

यत्तु 'विसर्पिगुणचैतन्योऽणुर्जीवोंशोहरेः स्मृत'इति यच्च 'अभेदोवास्तवः स्वांशाजीवा-इतिनिजेमते'इति च जीवस्य ब्रह्मावयवत्वमुक्तम्,-तत्खण्डयति-अंशत्वमित्यादिनातृतीय-चरणेन ॥ 'अंशोनानाव्यपदेशादि'त्यत्रांशइवांशः सचावच्छेदवादेन प्रतिबिम्बवादेन वास-मर्थनीयः ॥ नच सूत्रे मुख्यांशपरित्यागे प्रमाणाभावइतिवाच्यम्; हस्तमात्रेऽयंदेवदत्तइति व्यपदेशस्य मुख्यत्वाभावेन च विप्रहस्तच्छेदनेब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यधर्मशास्त्रज्ञैरनुपदेशेन च अवयवे मुख्याभेदव्यपदेशाभावेन गौणाभेदव्यपदेशस्यावयवत्वव्याप्त्या तेन तत्साधने तवापि मुख्यार्थस्यैकत्रत्याज्यत्वात् ॥ किञ्चौपचारिकोऽपि अभेदव्यपदेशोव्यभिचारवारणाय विशिष्यैवहेतुर्वाच्यः। सच दुर्वचइत्यवयवसदृशोंऽशशब्देन ग्राह्यः। तत्रच मुख्योऽभेदव्यप-देशः, भेदव्यपदेशस्तु गौणोव्याप्यः ॥ एवंचोक्तविधं विभुत्वमप्युपपन्नम् ॥ एवमेव 'ममैवांशो जीवलोके' इति गीतापिव्याख्येया ॥ सूत्रैकवाक्यतालाभात् ॥ अतएव निष्कलमिति ब्रह्मणि कलानिषेधश्रुतिःसंगता ॥ तत्र न्यायोपबृंहितश्रुतौ संकोचापेक्षयाऽन्यत्रसंकोचएव युक्तः ॥ नचावच्छेदवादेऽवयवसादृश्येऽपि प्रतिबिम्बवादे कथंतदितिवाच्यम्; परिच्छिन्नोपाधिप्रति-बिम्बस्योपाधिपरिच्छेदे न परिच्छिन्नतयाऽवयवसादृश्योपपत्तेः ॥ किञ्च त्वदुक्तरीत्या ईश-स्योपचयापचयाभ्यां विकारित्वापत्तिः ॥ जीवस्य तत्तद्देशगमनार्थं निस्सरणे हरेस्सच्छिद्रत्वा-पत्तिः ॥ सन्निहितावयवान्तराणां तत्र प्रसर्पणेतु शैथिल्यापत्तिः ॥ 'परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते' इतिश्रुतिर्मायाविषयैव ॥ मायायामेवाघटितघटनापटीयसीत्वस्य लोके दृष्टत्वेन ततोऽतिरि-क्तायाः शक्तेः सत्त्वे तस्यां तादृशासामर्थ्यवत्त्वकल्पने च प्रमाणाभावादितीयमपि श्रुतिर्जीवे-शावाभासेनकरोति 'माया चाविद्याच' 'स्वयमेवभवति' इत्यादिश्रुत्यन्तरोक्तमेवार्थं द्रढयति। नत्वेतया श्रुत्या जीवानां तदवयवत्वेपितस्य निरवयवकत्वम् ॥ तेषां ततोनिस्सरणेऽपि सच्छिद्रत्वाद्यभावं विचित्रशक्तिमत्त्वेनेशस्यबोधयितुं युक्तं ॥ लोकविरोधाच्छ्रुत्यंतरविरोधाच्च ॥

मयःपुरुषःक्वैषतदाभूत् कुतएतदागात् इतिसुषुप्तिकाले जीवस्याधारो जागरणेपुनरागमन-स्यापादाननिमित्तंचानुयुक्तमिति तदुत्तररूपेऽत्रब्रह्मणएवग्रहणसंभवात् । इतः पूर्ववाक्ये "सयथाकुमारो वामहाराजो वामहाब्राह्मणोवातिघ्नीमानंदस्यमत्वा शयितैवमेवैषएतच्छेते" इति ब्रह्मणएवानंदात्मकस्यशयनाधारताबोधनात् । अतिशयेनदुःखंहंतीत्यतिघ्नी; आनंदस्या-वस्थेति तत्रार्थसत्वात् । "यएषोंतर्हृदयाकाशस्तस्मिंश्छेते" इतिपूर्ववाक्येप्याकाशशब्द-स्यब्रह्मपरत्वात् । स्वाप्ययादिसूत्रतद्विषयवाक्ययोरपितथैवसिद्धेः । शंकराचार्यैरप्युपनि-षद्भाष्यादिपु ब्रह्मणएवव्युच्चरणापादानतायाव्याख्यानाच्च । अन्यथा "ब्रह्मतेब्रवाणि" इत्यु-पक्रमादिकं बाध्येतेतिसंक्षेपः ॥ क्रमेचेति । "समिधोयजति तनूनपातंयजतिइडोयजती"-त्यादौपाठस्यापिक्रमनियामकतायाःपूर्वतंत्रे पंचमस्यप्रथमेपादे (सू० ४ । ५) "क्रमेणवा-नियम्येत; क्रत्वेकत्वेतद्गुणत्वात् ॥ अशाब्दइतिचेत् स्याद्वाक्यशब्दत्वात्"इत्यादिचतुस्सूत्रे-चतुर्थाधिकरणेसिद्धांतितत्वादिहापि "सर्वेप्राणा"इत्यादिनाप्राणलोकादीनांसर्वेषांजडानांव्यु-च्चरणमुक्त्वा जीवानांव्युच्चरणंनिरूप्यतइतिक्रमेपीयमेवश्रुतिःप्रामाणमितिभावः । नचैकयो-भयस्यप्रमापणमशक्यमितिशक्यं; प्रयाजानांभेदस्यचोक्तश्रुतितएवलाभस्यजैमिनिनादर्शित त्वात् । परवैलक्षण्यसाधकस्तत्राभ्यासोत्रतुनामांतरमित्यादिप्रकारभेदस्तुनदृष्टांतताबाधकः । पाठस्यक्रमनियामकत्वंन्यायमालायांमाधवोप्याह–'प्रयाजेषुक्रमोनास्तिविद्यतेवानविद्यते । श्रुत्यर्थाभावतोमैवंक्रमःपाठान्नियम्यता'मिति ॥ पंचमस्थान्युदाहरणांतराणिचद्रष्टव्यानीत्यलं प्रासंगिकेन ॥ ब्रह्मदाशाइति । आथर्वणानांब्रह्मसूक्तइदंवाक्यं । विधीयतेतुविपरीतमिति । मुहुर्ब्रह्मशब्दं प्रथममुक्त्वादाशाइत्यादिकथनात्तथेत्यर्थः । "यद्वृत्तयोगःप्राथम्यमेतदुद्देश्यल-क्षणं ॥ तद्वृत्तयोगःपश्चात्त्वंस्याद्विधेयस्यलक्षण"मितिमंजूषादिप्रसिद्धाभियुक्तोक्तेरितिभावः । तत्रचब्रह्मैवप्रकृतं नतुदाशादयस्ततोऽपितदनूद्यतेषांविधानमेवयुक्तं । शरीरत्वमिति । दाशा-दिपदप्रवृत्तिनिमित्तयुक्ततत्तच्छरीरत्वं । परामर्शादिति । "इदमस्तुसन्निकर्षे" इत्युक्तया-प्रत्यक्षविषयास्तत्तद्देहाएव सजीवाइदमापरामृश्यंते । श्रुतावुतशब्दश्चाप्यर्थः । तेनइमइत्य-स्यसर्वत्रसंबंधोद्योत्यते; केवलजीवपरत्वेदाशादिनानाशब्दोपादानंबहुचनसंगच्छेत । दाश-त्वादेर्देहैकनिष्ठत्वात् । अंशद्वारैवेति । "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्ये" तिच्छांदोग्यादिषु-तथाश्रावणात् । मैत्र्युपनिषदि (प्रपा० २ पृ० २३) "इहैवावर्ततेंऽशेने" तिस्पष्टतयाम्ना-नाच्चतथेत्यर्थः । अंशएवजीवइति । सौत्रनानाव्यपदेशशब्दव्याख्यामारभ्यैतदंतएकीकृत-योरंशोनानेतिसूत्रस्थभाष्यतत्प्रकाशयोरेव यथायथमक्षरशोऽर्थतश्चानुवादः । स्वोक्तावप्रा-माण्यपरिहारायकृतः । प्राणवियोगएवेति । यदितुहस्तमात्रच्छेदनाद्देवदत्तःप्राणैर्वियुज्येत तदाप्रायश्चित्तंभवत्येवेतिभावः । नसंभवतीति । अन्यथाचांडालादिहस्तमात्रस्पर्शेस्नानादिन प्राप्नुयात् । तत्सर्वांगस्पर्शस्यप्रायःकदाचिदप्यसंभवात् । काश्यादौ गंगैकदेशे स्नानेचत-त्स्नानफलंनस्यात् । हिमगिरिमारभ्यासागरंसकलगंगायां स्नानानिष्पत्तेः । एवंचमुख्यगंगा-स्नानप्रयोगःकदाचिदपिनशक्येत । एवमधिकमप्यूह्यं । पूर्वमेवेति । तदीयतृतीयतुरीयश्लो-कयोःखंडने ॥ परास्येति । श्वेताश्वतरस्थं प्राक् व्याख्यातं ॥ मायायाइति । त्वदभिमतायाः-स्तस्याइत्यर्थः । स्वाभाविकभगवत्सामर्थ्यरूपात्विष्टैवेतिभावः ॥ अयमस्यसंदर्भस्याशयो

ज्ञेयः–जीवविभुत्वबाधकानिकानिचित् प्रागुक्तान्येव । किंच विभुत्वे तत्त्वतोंशत्वमपिनसंगच्छेत । नचेष्टापत्तिः; तद्बोधकश्रुतिस्मृतिन्यायपुराणविप्लवापत्तेः। तथाहि–याजुषाणांमैत्र्युपनिषदि द्वितीयप्रपाठके (ऋक् ५) "अथयोहखलुवावैतस्यसोंऽशोयं यश्चेतनामात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिंग" इत्यादि । गीतायां "ममैवांशोजीवलोके जीवभूतः सनातनः।" सूत्राणिच "अंशो नानाव्यपदेशादि" त्यादीनि प्रसिद्धानि । श्रीभागवतेदशमे वेदस्तुतौ (श्लो० २०) "तत्रपुरुषंवदंत्यखिलधृतोंशकृतं ।" एकादशे एकादशाध्याये (श्लो० ४) 'एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहामते' इति । चतुर्थस्कंधस्यचतुर्विंशे (श्लो० ६४) "सृष्टंस्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधंपुरमात्मांशकेने"ति । षष्ठस्कंधषोडशाध्याये (श्लो० २४) 'देहेंद्रियप्राणमनोधियोमीयदंशविद्धाःप्रचरंतिकर्मसु' इत्यादि; यत्तु अंशत्वे-घटखांबुचंद्रवदि ति,–तन्न; यथासर्वाण्यणुमात्राणि चक्षुरिंद्रियाण्येकस्यसूर्यस्यांशभूतानि "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीप्राविश" दित्यैतरेयादिश्रुतिभ्यस्तथा 'सर्वेणुमात्राजीवाब्रह्मणोंशा' इतिव्यासाशयात् (अ० ४ श्लो० ३) 'यथाघनोर्कप्रभवोर्कदर्शितोह्यर्कांशभूतस्यच-चक्षुषस्तमः । एवंत्वहंब्रह्मगुणस्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्यात्मनआत्मबंधन'इतिद्वादशस्कं-धवाक्येनतथाध्यवसायात् । अत्रांशकेऽत्यल्पार्थेकन्इत्यन्यदेतत् । घटाकाशांबुचंद्रा-दिवज्जीवस्यांशत्वमितिक्काप्यकथनाच्चनतथा । उक्तसूत्रस्यार्थस्तु–जीवोब्रह्मणोंशएवकुतः ? नानात्वेनव्यपदेशात् । "सर्वएतआत्मानोव्युच्चरंती" त्यादौ बहुत्वसंख्या विशि-ष्टत्वेनकथनाद्ब्रह्मणःसकाशाद्विस्फुलिंगवत् विभागकथनाच्चेति ॥ ननुब्रह्मणोनिरवयव-त्वादंशसद्दशःस्यात् । नानाव्यपदेशस्तुकथंचिदुपाधितोऽपियोजयिष्यतइत्याशंकां परि-हर्तुंसूत्रद्वयमाह (अ० २ पा० ३ सू० ४४ । ४५)–"मंत्रवर्णात्, अपिचस्मर्यते" इति ॥ अर्थस्तु–"पुरुषएवेदंसर्व" मित्युपक्रम्य "पादोस्यविश्वाभूतानी" तिमंत्रेभूतानां-जीवानां पादत्वंवर्ण्यते पादोंशोऽवयवइतिचनार्थांतरं । श्वेताश्वतरेच (अ० ४ ऋ० ११) "तस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तंसर्वमिदंजग" दितिस्पष्टमेवावयवत्वंश्राव्यते । मैत्रायणीयादिभिश्च स्फुटमंशत्वमाम्नायते । अतोननिष्कलश्रुत्यैतद्बाधःशक्यः; विपर्ययसंभवात् । किंतुविरुद्ध-धर्माश्रयत्वात् । उभयसामंजस्यंयुक्तमतोमंत्रवर्णाज्जीवोंशएवस्मर्यतेचास्यांशत्वं भगवता-ममैवांशइति । इहममैवेत्येवकारेणकेवलमीश्वरस्यांशोजीवोनतुस्वरूपनिर्वाहायोपाधिरपि तत्स्वरूपेंऽतर्भवतीत्यन्ययोगोव्यवच्छिद्यते । अस्मच्छब्दसांनिध्यस्वारस्यात् । तेननानाव्यप-देशोनान्यथयितुंशक्यः । सूत्रेऽपिशब्दउक्तविधशंकानिरासार्थः । किंचस्वांशत्वेसत्येवजीव-दुःखादिनादुःखित्वादिकं ब्रह्मणिप्रसज्यतइतितद्वारणायानुपदं "प्रकाशादिवत्" इत्यादि सूत्रप्रणयनंसंगच्छते नतुप्रतिबिंबादिवादे । अंबुचंद्रेशस्त्रप्रहारेण चंद्रभंगायोगात् । किंचां-शसूत्रेऽग्निविस्फुलिंगदृष्टांतः प्रकाशादिवत्सूत्रेचहस्तादिदृष्टांतोस्मदभिमतएवत्वद्भाष्येप्यु-पात्तःनतुत्वदुक्तदृष्टांतावतःप्रकृतेतवस्वभाष्यश्रुतहान्यश्रुताभ्यागमावपिप्राप्तुतः ॥ यत्तुसूत्रे-शइवांशइतिव्याख्यायि–तन्न; उक्तश्रुत्यादिबाधात्अंशत्वनिषेधकभानाभावाच्च ॥ यदिसूत्र-कारस्तथाभिप्रेयात्तर्ह्युक्तादिश्रुत्यर्थंपूर्वपक्षीकृत्यनांशोनिरवयवत्वादिति । अंशसमोनिरवय-वत्वादितिवासूत्रयेत् । सर्ववाक्येषुसर्वसंदेहान्वारयितुमेवहिभगवान्प्रवृत्तोनतुतान्जनयितुं॥

अतःपरमाचार्येण सप्रमाणविस्तरमंशत्वस्थापनात् इहोपचारादेरस्पष्टत्वाच्च ब्रह्मस्वांशत्वमेवजीवेतदभिप्रेतं ॥ अवच्छेदप्रतिबिंबवादौच सम्यक्निराकरिष्येते मुख्यार्थत्यागेमानंदर्शयितुं हस्तमात्रेऽयमित्याद्युक्तिस्तुजलेमज्जतः शैवालावलंबनमनुकुरुते। मन्मते उपचारस्थापनस्य स्वाभीष्टे मानत्वायोगात्। वस्तुतस्तु हस्तेदेवदत्तोऽयमितिव्यपदेशएवत्वयौपचारिकोवाच्यः। नतुतद्धस्तेतस्यहस्तोयमितिव्यपदेशस्तथा॥ अतःश्वेताश्वतरादिभिर्ब्रह्मांशत्वेनबोधितेजीवे तदंशोयमिति ममास्मत्परमगुरूणांव्यासपादानांचोक्तौ नोपचारगंधोऽपि॥ किंचलोकेहस्तेपादत्वस्यपादेचहस्तत्वस्याभावात् अवयवेष्ववयविव्यपदेशो गौणत्वमपिकथंचिदापद्येत। ब्रह्मणस्तु "सर्वकामःसर्वगंधः" इत्यादिश्रुतिभिः सर्वधर्माश्रयस्यसर्वतःपाणिपादांतस्यसूक्ष्मेंशेपितत्वव्यपदेशोनभाक्तः। नहिशीकरोपिजलत्वंविस्फुलिंगोपिवाग्नित्वंव्यभिचरति॥ इत्थंचतयोरग्निजलत्वादिव्यपदेशस्यतात्विकत्वात्। गौणाभेदव्यपदेशस्यावयवत्वव्याप्तिःप्रत्युक्ता। अवयवेषुतद्व्यपदेशस्यसर्वत्रगौणत्वांगीकारेभार्यापरिग्रहेहस्तमात्रग्रहणात्हस्तमात्रेमुख्यंभार्यात्वम्। सकलशरीरेत्वौपचारिकमेवतत्स्यात्। तथाचमहान्धर्मशास्त्रविप्लवइत्याद्यूह्यं॥ शिरोराहुत्वादिव्यपदेशानांमुख्यत्वेनव्यभिचारादिदोषोद्घाटनंतुविशेषानुपयोगात्परित्यज्यते॥ ननुमास्त्वेवंव्याप्तिः, तथापिजीवआनंदांशस्यैश्वर्यादीनांचतिरोधानान्मुख्याभेदव्यपदेशोनशक्यइतिचेद्बंधदशायांतद्गुणसारसूत्रानुसारादस्तुतत्वमसीत्यभेदोपदेशे कथंचिद्गौणत्वमपि; मुक्तिदशायांतुतदाविर्भावेन पूर्वस्थितस्वरूपानाशेपिमुख्यएवसः॥ एवमपिमन्मतेश्रुत्यंतरशतैकवाक्यतयातत्पदमात्रंतदंशपरं तवतुतत्त्वंपदयोरुभयोरपिलक्षणा। अंशत्वबोधकश्रुतिस्मृतिसूत्रादिपुचसेतिनतौल्यं यच्च (तेनतत्साधन) इतितत्तुअस्मन्मतापर्यालोचनात् मयानानाव्यपदेशमंत्रवर्णादिसौत्रहेतुभिरेवांशत्वसाधनात् गौणाभेदव्यपदेशस्यतत्रहेतुत्वेनानुपादानात्। एतेनऔपचारिकोपीत्यादिदुर्वचइत्यंतंनिरस्तं। शंकराचार्यैरपिप्रकृतसूत्रे नानात्वव्यपदेशादिकमेवहेतुत्वेनव्याख्यायि। नत्ववकारछेदादियुक्त्याभेदव्यपदेशस्तत्वेन॥ अथत्वत्तोषार्थंजीवोब्रह्मांशःअभेदव्यपदेशविषयत्वात्, यदेवंतदेवं, यथादेवदत्तंस्पृशामीत्यादि व्यपदेशविषयस्तद्धस्तादिकमित्यपिवदामः। गौणाभेदमादाय कथंचिद्व्यभिचारोक्तौतुतद्वारणायाभेदेतात्विकत्वविशेषणीयमितिसद्धेतुःसुवचएव। नचपूर्वोक्तिविरोधःसमुद्रेस्नातिपृथिव्यामग्निश्चेतव्यो भूमिमभिमंत्र्येत्यादौसमुद्रादिशब्दानामिवतत्वमसीत्यादौतच्छब्दस्यतदंशपरत्वेप्यभेदेतात्विकत्वानुच्छेदात्। नहिहस्तेऽपिशरीरत्वमौपचारिकं शक्यं वक्तुं; "यत्तुमुख्योऽभेदव्यपदेश" इतितत्तुतवदुर्वचं; तत्त्वंपदशक्ययोरैक्यासंभवेनस्वयमुपचारांगीकारात्॥ यच्च (विभुत्वमप्युपपन्न) मितितदपिमनोरथमात्रंतथोक्तौब्रह्मणएववैभवसिद्धेः। उपहितचैतन्यस्यैवजीवशब्दार्थत्वेन तदवच्छेदकस्यप्रतिबिंबाश्रयस्य वोपाधेश्चपरिच्छेदेस्वयंस्वीकृतेसतिजीवेपरिच्छिन्नत्वस्यैवसिद्धेश्च॥ अतोमुख्यार्थत्यागेमानाभावात्तादृशसूत्रकरणस्यायोग्यतापातात्। अन्यथावासूत्रप्रणयनप्रसंगात्। यथाश्रुतपाठेसौत्रहेतूनांत्वदभिमतसाध्यासाधकत्वाच्चश्रुत्यादिषुमुख्यांशएवबोध्यः॥ तथैवगीतावाक्येपि। श्रुत्याद्येकवाक्यतालाभात्। स्पष्टावयवत्वबोधकमंत्रवर्णंहेतूकृत्य "अपि स्मर्यत" इतिसूत्रयताव्यासेनममवेत्यस्यमुख्यांशबोधकतायाबोधितत्वाच्च॥ एतेन

(सूत्रैकवाक्यतालाभा) दितिप्रत्युक्तं । असंगतंसूत्रार्थंमनसाकंचित्कल्पयित्वा स्वसंमत-क्लिष्टार्थैकवाक्यतयागीतायाअन्यथैतुमशक्यत्वात् ॥ एतेनैव 'एकस्यैवममांशस्ये' त्यादीनि श्रीभागवतादिवधांस्यपिव्याख्यातानि न्यायोपबृंहितानांबहूनामपिमैत्रायणीयादिश्रुतीनां-तदनुपबृंहितैकनिष्कलश्रुत्यासंकोचस्वीकारे तुविपर्ययएवकिंनस्यात् । बहूनामनुग्रहस्य-न्याय्यत्वाच्च ॥ कलानिषेधकस्यैकस्यापिन्यायस्याभावान्निष्कलश्रुतौ न्यायोपबृंहितत्तो-क्तिस्तुदुर्बलच्छलनमात्रं ॥ वस्तुतस्तुश्रुतित्वाविशेषाद्विरुद्धधर्माश्रयेब्रह्मण्युभयसामंजस्यं । तत्रनिष्कनश्रुत्याशस्त्रादिसाध्यविभागोनिषिध्यते । श्रुत्यंतरैस्तुस्वेच्छयास्वांशानांव्युच्चारणंव-न्हिस्फुलिंगन्यायेनबोध्यतइतिनविरोधः । उपाधेःपरिच्छेदोक्तिस्तुजीवविभुत्वबाधिका-प्रतिबिंबवादश्चत्वदीयाष्टमश्लोकखंडनसमये सम्यक्खंडयिष्यते । किंचनहिब्रह्मसांशंनिरं-शंवेतिलोकादवगम्यते; "तंत्वौपनिषद" मित्यादिबृहदारण्यकस्थशाकल्यब्राह्मणादिश्रुति-भिस्तस्यवेदैकवेद्यत्वसिद्धेः । वेदेचनिष्कलत्वंतदंशोद्गमश्चाम्नायतइत्युभयमपिमंतव्यं ॥ अतएवव्यासोऽपि (अ० २ पा० १ सू० २६) "कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपोवे" तिनिष्कलश्रुतिविरोधमाशंक्य (सू० २७) "श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वा"दित्येवमेवसमादधे-एतत्सूत्रयोःपूर्वोत्तरपक्षरूपत्वंतुशंकराचार्यादिभिरप्यभ्युपागमि । अतोमन्मते ईश्वरा-द्बहुजीवोद्गमेपि नापचयः वन्हेः सकाशात्सहस्रशोविस्फुलिंगानांदीपसहस्राणांवाउद्भवेपि वन्हेरपचयलेशस्याप्यदर्शनात् । तद्वदिहापिसामर्थ्यविशेषस्य परास्येत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् अतएवोद्गमनिरूपणेमुंडकादिषु "यथासुदीप्तात्पावका" दितिसदृष्टांतीकृतः ॥ तथास-र्वेषां प्रतिसंक्रमेऽपिनोपचयः । कल्पारंभात्प्रभृतिबहुमहानदीप्रवेशेपिसमुद्रस्येव । अतएव-यथा "सर्वासामपांसमुद्रएकायनं" "यथानदीनांबहवोंबुवेगाःसमुद्रमेवाभिमुखाद्द्रवंति । तथातवामीनरलोकवीराविशंतिवक्राण्यभिविज्वलंती"त्यादिश्रुतिस्मृतिभिःसदृष्टांतितः । विस्तरात्तुविकारप्रसक्तिःप्रागेवनिराकारि । एतेनच्छिद्रत्वोक्तिरप्यपास्ता । शैथिल्योक्तिस्तुप्र-सर्पणानंगीकारपराहता । नचविस्फुलिंगवत्पतनाश्रयदेशाभावःशंक्यः "हंततिरोसानी" ति काण्वश्रुत्युक्तेच्छयाआत्मन्येवकस्मिंश्चिदंशेस्वांतर्धानेनसदंशकार्यस्याकाशस्यप्रथमतरमावि-र्भावितत्वात् । स्पष्टंचेदंसर्वतःपाणिपादांतमित्यत्रतत्वप्रकाशेशास्त्रार्थे ॥ आकाशोत्पत्ति-श्चभगवतापरमाचार्येण (अ० २ पा० ३ सू० १) "नवियदश्रुते" रित्यधिकरणेमीमां-स्यतइतितच्छाष्यप्रकाशादिभ्यएवदर्शनांतरानुसारिणां आकाशस्वतंत्रद्रव्यत्वाभिमानःपरिह-रणीयः ॥ ब्रह्मणिस्वाभाविकविचित्रानंतशक्तिकत्वस्यश्रुतिसूत्रादिसिद्धत्वाच्चनकोपिविरोध-गंधोपि ॥ दृश्यंतेहिमणिमंत्रौषधादीनामपिलोकेविचित्राःशक्तयः "परास्यशक्तिर्विविधैव-श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचे" ति श्वेताश्वतरश्रुतिस्तुनत्वदभिमतमायामात्रनिरू-पिका । तस्याअसत्वेननित्यभिन्नत्वेनचतावकैरंगीकृततयास्वाभाविकीतिविशेषणायोगात् । अतोविविधपदस्वारस्याच्छक्तिरितिजात्यभिप्रायादेकवचनं । तत्रैवतृतीयाध्यायारंभे "यए-कोजालवानीशिनीभिः । सर्वांल्लोकानीशतईशिनीभिः यएवैकउद्भवेसंभवेचयएतद्विदुर-मृतास्तेभवंती" ति शक्तिबहुत्वाम्नानात् ॥ "ईशिनीभिःस्वशक्तिभि" रितिव्याख्यानंतु-शंकराचार्या अप्यभ्युपयंति । तथाश्रीभागवतेऽपि स्कं० (१० अ० ३९ श्लो० ५५)

'श्रियापुष्ट्यागिराकांत्ये'त्यादि (अ० ४० श्लो०२९) 'ब्रह्मणेनंतशक्तये' (अ० ३२ श्लो० १०) 'पुरुषःशक्तिभिर्यथा' (स्कंद० ४ अ० ११ श्लो० २३) "अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्यच। नवैचिकीर्षितं तातकोवेदाथस्वसंभवं" (श्लो० ३०) त्वंप्रत्यगात्मनितदाभगवत्यनंतआनंदमात्रउपसन्नसमस्तशक्तौ। दशमस्यैकोनषष्टितमे (श्लो० २८) "अजायजनयित्रेस्यब्रह्मणेऽनंतशक्तये। परावरात्मन्भूतात्मन् परमात्मन्नमोस्तुते" इति (स्कंध ६ अ० ४ श्लो० ३१) "यच्छक्तयोवदतांवादिनांवैविवादसंवादभुवोभवंती"ति। एवमादिषु अलौकिकशक्तिबाहुल्यंस्मर्यतेभगवान्बादरायणोपिसर्वशक्तिसाहित्यंपरस्यबोधयति (अ० २ पा० १ सू० ३०) "सर्वोपेताचतद्दर्शनात्" इति। अत्रशंकराचार्यैरपि "एकस्यापि ब्रह्मणोविचित्रशक्तियोगादुपपद्यतेविचित्रोविकारप्रपंच" इत्युक्तं। ततपुनःकथमुपगम्यते-विचित्रशक्तियुक्तं परंब्रह्मेति? तदुच्यते–सर्वोपेताचतद्दर्शनात्सर्वशक्तियुक्ताच परादेवतेत्यवगंतव्यं। कुतः? तद्दर्शनात्;तथाहि दर्शयतिश्रुतिः"सर्वशक्तियोगंपरस्यादेवताया"इतिव्याकुर्वद्भिश्चित्रानंताशक्तिकत्वमूरीचक्रे, अतोमायातिरिक्तशक्तिसत्वेप्रमाणाभावोक्तिरज्ञानादेव (अ० २ पा० १ सू० २८) "आत्मनिचैवंविचित्राश्चही" ति सूत्रेणेश्वरशक्तिषुसाधारण्येनवैचित्र्यस्यसमर्पणात्सर्वत्राघटितघटनापटीयस्त्वमपि स्फुटमसंकटादेव जीवेशाविति-श्रुतिस्तुप्राग्विस्तरेणव्याख्याताप्रतिबिंबवादनिराकरणावसरेचावश्यव्याख्येयासेतितत्रापिविवरिष्यते। एवमलौकिकशक्तियोगादेवसर्वविरोधाःसुपरिहराइत्यभिप्रेत्यतत्वपुरुषंवदत्यखिलशक्तिधृतोंशकृतमिति जीवस्यांशत्वंवदंत्यः श्रुतयोनुपदमेवाखिलशक्तिधृत्त्वेनभगवंतं विशिंषति॥ एतेनपरास्येत्यादिर्युक्तमित्यंतोग्रन्थोनिरस्तःलोकादिविरोधश्चपुरैवनिराकृतः॥

यत्तुजीवस्याग्निविस्फुलिंगन्यायेनव्युच्चरणस्वीकारेतथैवप्राणानामपितच्छ्रुतावेवतस्मादेवनिःसरणस्योक्तत्वाद्यथातेषामनित्यत्वंतथाजीवानामप्यनित्यत्वंस्यात्। तथाचतेषामनित्यत्वेकृतहान्यादिदोषाःप्रसज्येरन्अपिचतेषामनित्यत्वेमुक्तानामपिनाशःस्यात्यदिमुक्तिकालेनाशस्तदास्वात्मनाशएवमुक्तिःस्यादिति–तन्मंदं; जीवस्यप्राणादिवद्ब्रह्मकाशाद्व्युच्चरणेपितस्यव्युच्चरणंनोत्पत्तिःप्राणादिवन्नामरूपसंबंधाभावात्॥ नचजीवस्यदेवदत्तयज्ञदत्तचैत्रादिनामरूपसंबंधात्कथंनामरूपसंबंधाभावइतिवाच्यं; देवदत्तादिनामदेहस्यैवनात्मनः। तथैवश्रुत्यापिप्रतिपादितं "अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे। आत्मावैपुत्रनामासित्वंजीवशरदःशत" मितितत्रांगेभ्यउत्पत्तिर्देहस्यैवनात्मनःसंभवति। अतएव "चराचरव्यपाश्रयस्तुस्यात्तद्व्यपदेशोभाक्तस्तद्भावभावित्वा" दितिसूत्रमपिसंगच्छते॥ ननुदेवदत्तादिनामयदिदेहस्यैवतदादेहस्यदग्धत्वाद्देवदत्तादिनाम्नातदुद्देशेनगयाश्राद्धादिकरणानुपपत्तिरतोनामसंबंधो जीवस्यैववाच्यः। तथाचप्राणादितुल्यतयाकथंनतस्योत्पत्तिरितिचेत्—न; तत्रदेवदत्तादिनामसंबंधि-

देहोपलक्षितजीवाभिप्रायेणैवश्राद्धादिकमुपपद्यते,कथमन्यथाद्वितीय-
जन्मनिचैत्रादिनाम्नाश्राद्धादितस्मान्नजीवस्यनामसंबंधः? किंचवेद-
वादिनांवेदएवमुख्यःतेनचजीवस्यनित्यत्वंप्रतिपाद्यते। तथाचश्रुतयः
"अयमात्माऽजरोऽमरो नजायतेम्रियतेवाविपश्चित् ॥ नित्योनित्या-
नांचेतनश्चेतनानां अजोनित्यःशाश्वतोऽय" मित्याद्यानित्यत्वमेवज्ञा-
पयंतितस्माद्व्युच्चरणंब्रह्मणस्सकाशाद्विभागएवनोपपत्तिरिति ॥ उपा-
ध्युद्गमनेनैवजीवोद्गमनकथनंतुनसम्यक्; उपाधेःपूर्वंसत्वेद्वैतश्रुतिवि-
रोधोऽसत्वेत्वनित्यत्वेनतदुपाधिकस्यजीवस्यानित्यत्वेन "नात्माश्रुते-
र्नित्यत्वाच्चताभ्य" इतिसूत्रविरोधः ॥ नचजीवोब्रह्मव्यतिरिक्तोन-
स्वीक्रियतइतिवाच्यं; "नेतरोनुपपत्तेःभेदव्यपदेशाच्चान्य" इति-
सूत्रविरोधापत्तेः ॥ किंचजीवस्यब्रह्मत्वंप्रतिपाद्यतेवाजीवत्वंनिरा-
क्रियते? आद्ये इष्टापत्तिः॥ द्वितीये जीवस्याविद्यकत्वमेवकल्पनीयं;
तथासतिमुक्तावविद्यानाशेजीवस्वरूपनाशएवस्यादात्महानमपुरुषार्थ-
स्त्वन्मतेस्यात् ॥ किंच "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याक-
रवाणी" तिश्रुतिविरोधः । अत्रह्यनुप्रवेशेजीवसाहित्यंतद्द्वारकनाम-
रूपव्याकरणरूपंकार्यंचश्रूयते तद्द्वयमपिजीवस्यकल्पितत्वेबाध्येत ॥
नचानादिरयंजीवब्रह्मविभागोबुद्धिकृतइतिवाच्यं; प्रमाणाभावात् ।
नह्यनादित्वेबुद्धिकृतत्वेवाप्रमाणमस्तिजीवभावस्यकल्पितत्वेनतत्प्रत्य-
क्षस्यस्वाप्निकमायिकपुरुषप्रत्यक्षवत्प्रामाण्यायोगात् अतएवनानुमा-
नादिरपि ॥ श्रुतयस्तुतेषांविस्फुलिंगवद्व्युच्चरणंब्रह्मण्यप्ययंचवदंत्यो
जीवब्रह्मविभागस्यसादित्वमेववदंति ॥ न च "नकर्माविभागादिचे-
न्नानादित्वा" दितिसूत्रेकर्मानादित्वबोधनेनसंसारस्यजीवब्रह्मविभा-
गस्यचानादित्वमितिवाच्यं; तथासतीश्वरस्यानीशत्वं "सदेवसोम्ये-
दमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय" मितिश्रुतिविरोधश्चसंसारहेतूभूतकर्म-
णामविद्यायाजीवानांचतदानींसत्वात् ॥ तस्मात् "विस्फुलिंगाइवाग्ने-
र्हिजडजीवाविनिर्गताः। सर्वतःपाणिपादांतात्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखात्॥
निरिंद्रियात्स्वरूपेणतादृशादितिनिश्चयः ॥ जडेचिदानंदयोस्तुचित्या-
नंदस्यसर्वशः। तिरोधानंहरीच्छातोनिबंधादिषुवर्णितं।" ननुयदिज-
डेचिदानंदयोस्तिरोधानंतदाघटोभातीतिप्रतीतिर्नस्याद्यदिजीवेआनं-
दांशस्यतिरोभावस्तर्हितत्रप्रीतिप्रतीतिःकथंस्यात्? नहितिरस्कृतस्य-
भानंसंभवति; किंचचिदानंदौसतोभिन्नावभिन्नौवा? आद्येऽपसिद्धां-
तःचिदानंदयोरसत्वापत्तिश्च । द्वितीयेतुतेषुतिरोभावातिरोभाव-

वैलक्षण्यानुपपत्तिरितिचेन्नैवं; जडेज्ञानसुखयोस्तिरोभावएवसन् घटइतिप्रतीतिवदिदानीं घटःसुखंघटःजानातिघटःसुखीघटइत्यादिप्रतीतीनामभावात् ॥ ज्ञातेघट इतिप्रतीतिसत्त्वेपिनतस्याघटेचिदंशाविर्भावसाधकत्वं; ज्ञानविषयत्वस्यैवघटनिष्ठस्यतद्विषयत्वात्ज्ञानविषयत्वस्यचज्ञानत्वाव्याप्यत्वात् ॥ नचप्रियोघटइतिप्रतीतेरपिघटादावानंदांशाविर्भावसाधकत्वं यद्यानंदस्यैवप्रीतिविषयत्वंस्यात्तदातस्यापितत्साधकत्वंस्याद्यथानंदस्यप्रीतिविषयत्वंतथैवानंदसाधनस्यापिप्रीतिविषयत्वंदृश्यतेनतावतातेषामानंदरूपतैवकेनचित्स्वीक्रियते ॥ अतएवत्वन्मताभिज्ञैरपि 'सुखसाधनतोपाधेरन्नपानादयःक्रिया' इत्येवोक्तंनतुसुखत्वादित्युक्तं । जीवेतुनिरतिशयानंदस्यैवतिरस्कृतिर्नत्वानंदमात्रस्य तस्यापिविषयेंद्रियसंयोगादिरूपभगवदिच्छानियम्यकारणवशादेवाविर्भावोनसर्वदा अतएवाहं सुखीस्यामितितस्याभिलाषःसंपद्यते, अन्यथा सिद्धेइच्छाविरहात्सनस्यात्निरतिशयानंदाविर्भावस्तुज्ञानभक्तिसमवधानकालिकभगवदिच्छयाकुत्रचित्केवलेच्छयैवेतिनकोपिदोषः ॥ चिदानंदौसतोभिन्नावभिन्नौवेत्यादिदूषणंतूभयमतएवतुल्यंतुल्यसमाधानंच ॥ त्वन्मतेपिब्रह्मणःसच्चिदानंदरूपत्वाद्घटादौसत्तैवव्यज्यते, नचिदानंदौव्यज्येते । अत्रकिंविनिगमकं तेषांभिन्नत्वेब्रह्मस्वरूपमपिभिद्येत? अभिन्नत्वेपरस्परं वैलक्षण्यानुपपत्तिः ॥ भगवदिच्छायास्तच्छक्तिविशेषस्यवानियामकत्वकल्पनेप्रकृतेपितेनैवसकलदोषतिरस्कारसंभवःकिंवृथालापेन ? परंतु दोषवारणंनसंभवतित्वयाजडेजीवेचमाययैवानंदस्यतिरोभावोवाच्यः; तथासतिजीवेसच्चितोजडेसदंशस्यतिरोभावःकथंनेतिवक्तव्यं; मायायाअघटनघटनापटीयस्त्वान्नैवमितिचेन्मुक्तानामपिपुनरुत्पत्तिःकथंनस्यात् ? वेदमार्गानुसरणेचवेदेभगवदिच्छायाएवजगत्कारणत्वमुक्तंनमायायाइति ॥ अपिचास्तिभातिप्रियमित्यनुभवानुसारेणजडेपिचिदानंदयोर्भानोपगमे 'सत्ताचितिःसुखंचेतिस्वभावाब्रह्मणस्त्रयः॥ मृच्छिलादिषुसत्तैवव्यज्यतेनेतरद्द्वय' मित्यादिवचनविरोधस्तवस्यात् । श्रुतौब्रह्ममात्रतःप्राणभूतजीवादीनांव्युच्चरणंयद्यपितुल्यतयैवप्रतिपादितंतथापि 'ममैवांशोजीवलोक' इतिभगवद्वाक्याज्जीवस्यैवांशत्वं, नान्येषांतत्साधकप्रमाणाभावात् ॥ एतेनश्रुतौतुअंशांशिभावमनादृत्येत्यादिकमपास्तं ॥

सहस्राक्षे इदानीमग्नेरित्यादिवस्तुस्थितिस्तूक्तेत्यंतं भागंखंडयंति-यत्तुजीवस्याग्नी-त्यादिनाऽनादृत्येत्यादिकमपास्तमित्यंतेन । (अ० २ पा० ३ सू० १५) "अंतराविज्ञान-मनसी" त्यादिसूत्रत्रयस्यभाष्यत्प्रकाशाच्चकंचिदंशमर्थतोऽनुवदतःसमादधते-जीवस्येत्या-दिना । नारदपंचरात्रे तदनुरोधेननिबंधभाष्यादिषुचानित्येजननमित्यादिनानिरूपितमावि-र्भावत्रैविध्यमभिप्रेत्याहुः-तस्यव्युच्चरणमिति ॥ नोत्पत्तिरिति । व्याकृतनामरूपसम्बंधा-त्मिका जननरूपोत्पत्तिर्नेत्यर्थः । समागमरूपातुसातस्याप्यस्त्येव । ब्रह्मणःसकाशाद्वि-भागस्याविशिष्टत्वात् । अंगादंगादिति । अयंमंत्रस्तैत्तिरीयाणांमंत्रप्रश्नाख्येप्रपाठकद्वयेप्रथ-मप्रश्नेपठ्यमानःप्रायःसर्वेषांजातकर्मणिसुप्रसिद्धः । सर्वांगेभ्योहृदयतश्चैकीभूतंरेतएवाहितं-पुत्रशरीरतयापरिणमतीत्यत्रात्मशब्दोपिदेहादिपरएवफलति 'आत्मायत्नोधृतिर्बुद्धिःस्वभा-वोब्रह्मवर्ष्मचे'त्यमरोक्तेः । चराचरेत्यादि । द्वितीयस्यतृतीयेपादे (सू० १६) एकसूत्रमि-दमधिकरणं । सूत्रार्थस्तु चरंजंगमं अचरंचस्थावरं शरीरं तादृशशरीरयोर्जीवस्य विशेषेणा-पाश्रयस्तत्तत्कर्मानुसारेणावस्थानंतुस्यादेव । तद्व्यपदेशःजन्ममरणादिशरीरधर्मव्यपदेशः जीवेभाक्तोलाक्षणिकःकुतः? तद्भावभावित्वात्, तद्भावेनशरीरभावेनतदभिमानेनभवति व्याप्तस्तिष्ठति तादृशत्वादितिज्ञेयः । अन्यथेति । तदुपलक्षितजीवाभिप्रायेणश्राद्धादीत्यनं-गीकारे द्वितीयजन्मनिजाते सतिपूर्वनाम्नोःस्मरणात्तेनव्यवहाराभावाच्च तदानींप्राक्तनपुत्रा-दिनातन्नाम्नाक्रियमाणंश्राद्धादिकथमुपपद्येतेत्यर्थः ॥ नाम्नोजीवसंबंधित्वेतु सर्वजन्मसुचै-त्रेत्याहूतः सप्रतिवदेत् । तन्नाम्नासकलव्यवहारश्चापद्येतेतिभावः ॥ एतावता (अ० २ पा० ३ सू० १७) "नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्यः" इतिसूत्रस्यप्रथमांशआत्माजीवः नोत्पद्यते देहस्येवतस्यनामरूपसंबन्धात्मकोत्पत्तेरश्रवणादित्यर्थकंसंगृह्यतदुत्तरांशं भाष्या-द्यनुसारेणसंगृण्हंति-किंचवेदेत्यादिना ॥ अयमात्मेति । काण्वानांबृहदारण्यकेषष्ठाध्याये-

---

इदानीम् 'अग्नेर्यथाविस्फुलिङ्गास्तथाजीवोद्गमः स्मृत'इति तदुक्तं जीवस्योद्गमनं खण्ड्यते ॥ अजोजीवइति ॥ प्राणवज्जीवस्य व्युच्चरणे समानश्रुत्या तद्वदेवोत्पत्तौ नाशोऽपि तस्यस्यात् ॥ उत्पन्नस्य नाशध्रौव्यात् ॥ जातस्यहिध्रुवोमृत्युरितिभगवदुक्तेः ॥ नन्वस्तु तथा येतु ज्ञानै-कसन्निष्ठास्तेषांतुल्यएवहीत्यस्मदीयैर्मुक्तौ लयस्यैवोक्तत्वादितिचेत्सुव्याख्यातमात्मविनाशार्थ-यतामहेइतिवदता ॥ अधिकमुत्तरभागे वक्ष्यते ॥ तस्मादुपाध्युद्गमेनैव जीवोद्गमः ॥ अतएव काण्वानां सर्वेएतआत्मानइति पाठोनास्ति उपाध्युद्गमेन तदुद्गमस्य सिद्धत्वात् ॥ माध्यं-दिनानान्तु उपाधिनिर्गमेनातमनिर्गमइति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तथापाठः ॥ अतएव नात्माऽश्रुते-र्नित्यत्वाच्चताभ्यइतिसूत्रंसंगतं ॥ नजायतेम्रियतेवाविपश्चित्इतिश्रुतिर्नजायतेम्रियतेवाकदा-चिदितिस्मृतिश्चसंगता ॥ २७ ॥ इदानींजडेचिदानन्दयोस्तुतथाऽऽनन्दस्यसर्वेशः तिरोधानं-हरीच्छातोनिबन्धादिषुवर्णितम् ॥ आविर्भावेतुसर्वंहिब्रह्मैवेतिनसंशयः इतिखण्डयति ॥ अत्र-कस्येति ॥ अत्र जीवे कस्य सुखस्य तिरस्कृतिर्यदि तदा प्रीतिप्रतीतिःकथम्? अपरे जडे ज्ञान-सुखयोर्यदि सा तदा भानप्रीतिप्रतीती कथमित्यन्वयः ॥ नहितिरस्कृतस्य भानं संभवति ॥ यच्चाऽनुभवयोग्यत्वंवर्तमानस्यवस्तुतः आविर्भावःसज्ञेयस्तिरोभावस्ततोऽन्यथा इति त्वदुक्त्या

चतुर्थब्राह्मणे (५०-९१७) "सवाएषमहानजआत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोब्रह्म" इति-श्रूयते ॥ माध्यंदिनानांतु (पृ० १०-९१) "आत्माऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतोब्रह्म" इतिपदव्यत्ययघटितः पाठः ॥ अस्याः श्रुतेरेवायमार्थिकोनुवादोभाष्यादाविति भाति । शंकराचार्यैरपि नात्माऽश्रुतेरितिसूत्रेउक्तचरंकाण्ववाक्यमेवोपन्यस्तं । नजायतइति । इदं कठवल्लीपुद्वितीयवल्लीस्थं । अजो नित्यइतितु अस्यैवोत्तरार्धं प्रकाशानुवादबोधनाय पृथगनूदितं स्पष्टतयानित्यपदघटितत्वेन सौत्रपदानुग्रहायच । नित्योनित्यानामिति । इद-मपितत्रैवपंचमवल्ल्यां (ऋ० १३) "नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामेकोबहूनां योविद-धातिकामान्" । इति वाक्यं नित्यश्चेतनएकः परमेश्वरः नित्यानां चेतनानांबहूनां जीवानां जीवानां स्वधामादौ कामान्विदधातीत्यर्थकजीवनित्यतांगमयति-अद्वैतेति । "सदेवसोम्ये-दमग्रआसी" दित्यादिविरोधः । सूत्रविरोधइति । सूत्रपदंतद्विषयश्रुतीनामप्युपलक्षणं । नेतरइति । प्रथमस्यप्रथमेपादे आनंदमयशब्दार्थः परमात्मैवेतिसाधयित्वा जीवस्यतत्वनिषे-धार्थमिदंसूत्रं (अ० १ पा० १ सू० १५ । १६) "भेदव्यपदेशाच्च" तिसूत्रंचेतिद्वयं ॥ अंतस्तद्धर्माधिकरणे ॥ सूर्यमंडलांतर्वर्तिहिरण्मयः पुरुषः परमात्मैवेतिसाधयित्वा नतुस-जीवइतिनिर्णयार्थं (अ० १ पा० १ सु० २०) "भेदव्यपदेशाच्चान्य" इतिसूत्रं । प्राथमिकत्वादेतत्सूत्रद्वयमुक्तं । एवमग्रेपितत्तदधिकरणेषु (अ० १ पा० १ सू० ३०) "जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेतिचेन्न" (पा० २ सू०) "अनुपपत्तेस्तुनशारीरः" इत्यादीनि तत्तद्वाक्यस्यब्रह्ममात्रपरतासाधनाय जीवपरतानिवारकाणि सूत्रांतराण्यप्यनुसंधेयानि (अ० २ पा० १ सू० २२) "अधिकंतुभेदनिर्देशात्" इत्यत्र चेदमतिस्पष्टंजीवस्या-णुत्वांशत्वादिधर्मवत्त्वादेवपरस्य विभुत्वांशित्वादिनाधिक्यं । अंशांशिभावव्युच्चरणाद्यनं-गीकारेतुविभुजिवातिरिक्तब्रह्माभावाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिर्दुर्वारैवस्यात् । साहित्यमिति । करणत्वेनसाहित्यं । प्रमाणाभावादिति । विभाजिकाबुद्धिर्जीवस्यब्रह्मणोवा? । आद्येआत्मा-श्रयादिकं, द्वितीये निर्विशेषत्वभागादिकं । किंच सापिकल्पिता नवा? । आद्येजीवकल्पित-त्वेऽन्योन्याश्रयः ब्रह्मकल्पितत्वेज्ञानघनताहानिः । द्वितीयेत्वद्वैतश्रुतिसहस्रविरोधः इत्याद्यनेकयुक्तिविरुद्धेतत्पक्षेग्राहकश्रुत्यादिप्रमाणस्याभावात् ॥ नहीत्यादि । अनौपचारि-

---

भानायोग्यत्वस्यैव तिरस्कारपदार्थतया त्वया स्वीकारात् ॥ किञ्च चिदानन्दौ सतोभिन्नाव-भिन्नौ वा? ॥ आद्येऽपसिद्धान्तः ॥ चिदानन्दयोरसत्त्वापत्तिश्च ॥ द्वितीये तु त्रिषु तेषु तिरो-भावातिरोभाववैलक्षण्यानुपपत्तिः ॥ किञ्च जीवजडयोर्ब्रह्मणाऽत्यन्ताभेदेन एतयोः सुखादिति-रोभावे ब्रह्मणोऽपि सस्यात् ॥ एतेन जीवस्यानन्दतिरोभावेन ब्रह्मणोभेदइत्यपि प्रत्युक्तम् ॥ पूर्वमभेदसत्त्वेनातिरोभावयोः समानयोगक्षेमत्वात् ॥ किञ्च व्युच्चरणसाम्ये प्राणादिजडे ज्ञानस्याऽपि तिरोभावे किं कारणम्? ॥ ईश्वरेच्छां प्रति तु वक्ष्यते ॥ तर्कस्तु त्वया श्रौतेऽर्थे नाश्रीयते ॥ श्रुतौतुअंशांशिभावमनादृत्य ब्रह्ममात्रतएव व्युच्चरणमुक्तम् ॥ तस्मात्सर्वत्रा-ऽस्तिभातिप्रियमितिप्रतीत्या ब्रह्मणः सर्वत्र सर्वदा सर्वथैकरसत्वे समानैवोत्पत्तिर्वाच्या वस्तुस्थितिस्तूक्ता ॥ २८ ॥ ७ ॥

कानादित्वकृतत्वयोः सामानाधिकरण्यासंभवादितिभावः ॥ अतएवेति । ब्रह्मणोनिर्विशेषत्वेनजीवस्यचांशत्वादिनातदतिरिक्तस्याभावेन प्रमातुरेवाभावादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षाभावादपितद्जीवकानुमानादेरसंभवः ॥ श्रुतयस्त्विति । "प्रजायंतेतत्रचैवापियंति" इत्याद्यामुंडकादिस्थाः ॥ अनांशत्वमिति । कर्मणैवसृष्टिप्रलयादिसर्वकार्यावश्यंभावात् कर्मणोऽनादित्वाच्चकिमीश्वरेणेतिभावः । एवंचानीश्वरवादापत्तिः । (अ० २ पा० १ सू० ३५) "नकर्माविभागा" दितिसूत्रंतुकल्पबहुत्वात्तदवांतरसृष्टिप्रलयादिविषयावेदकतयाप्राग्वैषम्यनैर्घृण्यनिरासेनिर्णीतं । अन्यथामूलोक्तादिदूषणगणग्रासात् (अ० ३ पा० २ सू० ३८) "फलमत" इत्यादिबह्वधिकरणविरोधाच्च तथैवव्यासाभिप्रायावसायात् ॥ विस्फुलिंगाइवाग्नेर्हीति । इयंनिश्चयइत्यंतासार्धकारिकांशोनानेतिसूत्रभाष्यस्था । सर्वतःपाणिपादांतादित्यादि । श्वेताश्वतरादिबहुश्रुत्यर्थसंग्रहोऽयमितिप्रकाशादिभ्योज्ञेयं ॥ जडेचिदानंदयोस्त्विति । इयंकारिकाशुद्धाद्वैतमार्तंडस्था तत्खंडनाभाससहस्राक्षखंडखडनायेहोपन्यस्ता ॥ अर्थस्तु जडेद्वयोस्तिरोधानं चितिजीवेसर्थशआनंदस्य ब्रह्मवदखंडानंदस्य तिरोधानंचशास्त्रार्थनिबंधाविरोधाध्यायभाष्यादिषुवर्णितमितिध्येयः ॥ सर्वशःपदाद्ब्रह्मानंदमात्राभूतस्य परिच्छिन्नसातिशयलौकिकानंदस्य जीवेसत्वेऽप्यदोषोदर्शितोभवति । आनंदरूपतैवेति । एवकारःसदादियोगव्यवच्छेदकः, वस्तुषुसत्तायाःप्रत्यक्षसिद्धतयातथास्वीकारोशक्यः । तेनसांख्यादिभिःप्रमदादिवस्तुजातस्य सुखदुःखमोहात्मकतायाःस्वीकारेऽपिनक्षतिः । सुखसाधनतोपाधेरिति । विद्यारण्यस्वामिकृतपंचदशप्रकरण्यां आत्मानंदाख्येद्वादशेप्रकरणे (श्लो० २३) इदमस्ति । अन्यथेति । जीवेसर्वदानंदांशस्याविर्भावांगीकारे । भगवदिच्छयेति । "एषएवानंदयाति" इत्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञानभक्तिकालेप्यानंदरूपफलदातासएवेतिभावः । कुत्रचिदिति । प्रलयकालजडेस्वाप्ययकाले जीवेचतथेत्याशयः । उभयमतएवेति । उभयोर्मते । एवकारोऽप्यर्थे । विनिगमकमिति । नियामकमित्यर्थः । सत्ताचितिःसुखंचेति । विद्यारण्यपंचदशप्रकरण्याविषयानंदाख्येचरमप्रकरणे विंशोऽयंश्लोकः । तत्रैव (श्लो० ९) 'घोरमूढासुमालिन्यात्सुखांशश्चतिरोहित' इतिजीवेष्वपि घोरमूढवृत्तिष्वानंदांशतिरोभावः स्वीकृतः । नान्येषामिति । जडानांजीववत्स्वांशत्वंनेत्यर्थः । तेनांतर्यामिणांस्वांशत्वेप्यदोषः । अत्रायंसंदर्भाशयोऽनुसंधेयः— अंशत्वज्ञापकंव्युच्चरणंचानेकश्रुतिसिद्धं यथाबृहदारण्यकेदृप्तबालाकिब्राह्मणे "यथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वेलोकाःसर्वेदेवाः सर्वाणिभूतानिसर्वाएत आत्मानोव्युच्चरंति", मुंडकोपनिषदिद्वितीयमुंडकारंभे "यथासुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाःसहस्रशःप्रभवंतेसरूपाः ॥ तथाऽक्षराद्विविधाःसोम्यभावाःप्रजायंतेतत्रचैवापियंति", बृहन्नारायणोपनिषदि "यतःप्रसूताजगतःप्रसूती तोयेनजीवान्विससर्जभूम्यां", छांदोग्येश्वेतकेतुविद्यायां "सन्मूलाःसोम्येमाः सर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः", भृगुप्रपाठके "यतोवाइमानिभूतानिजायंते", छांदोग्येशिलकदाल्भ्यप्रवाहणकथायां "सर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतेआकाशंप्रत्यस्तंयंति" इहप्रजाभूतशब्दाभ्यांप्राणादिविशिष्टा जीवाउच्यंते ॥ नचमुंडकश्रुतौ भावशब्दोजीवाति-

रिक्तपरस्त्वयावक्तुंशक्यः; शंकराचार्यैरुपनिषद्भाष्ये "भावाजीवा" इत्येवव्याख्यानात् । यत्तुप्राणवज्जीवस्यव्युच्चरणेसमानश्रुत्या तद्वदेवोत्पत्तौनाशोपितस्यस्यात् इत्यभाषि—तदसत्; प्राणादेरप्याविर्भावतिरोभावौवदतामयाजीवस्यापितयोःसुकथत्वात् । किञ्चव्युच्चरणंहिनोत्पत्तिःकिंतूद्गमएव, अतोव्युच्चरणेउत्पत्तावित्युभयोक्तिरसंगतैव । किंचैककारणजन्यत्वंयुगपदुत्पन्नत्वंवा ननाशादिसालक्षण्यप्रयोजकंभवति सोदरेषुयुगपदुत्पन्नघटादिषुचयुगपन्नाशनियमादर्शनात् एकश्रुतिविषयेषुयुगपदुत्पद्यमानेषु दीक्षाऽऽधानादिधर्मेषुकेषांचिदवांतरेनिवृत्तेःकेषांचिद्यावदवभृथंस्थितेःकेषांचिद्यावदाधानप्रयोगं केषांचिद्यावज्जन्मस्थायितायाश्चदर्शनात् ॥ तेनजीवानांमनःप्रभृतीनांचयावत्प्रलयंस्थितौदेहानांचविविधानांलघ्वनेहसाविर्भावतिरोभावयोरपिनदोषः ॥ 'जातस्यही'तिवाक्यंतुनोत्पत्तिमतोनाशनियामकं ध्वस्तस्यपुनरुन्मज्जनानंगीकारेण 'ध्रुवंजन्ममृतस्य चे'त्यस्यासंगतेःप्राणत्यागार्थकमृङोनिष्पन्नस्यमृत्युशब्दस्यनाशपर्यायत्वाभावाच्च । अन्यथाघटोमृतःपटो मृतइत्यादिप्रयोगापत्तेः । पुनरुन्मज्जनांगीकारेत्वाविर्भावतिरोभाववादएवप्रवेशः ॥ तस्माच्छरीरसंयोगवियोगपरंपरायाएवध्रौव्यबोधकमिदं । शंकराचार्यश्रीधरस्वाम्यादिभिरपि 'अथचैनम्' इतिश्लोकद्वयस्यतथाभिप्रायकतयाव्याख्यानेनत्वयापिनान्यथैतुंशक्यं ॥ एतेन ('जातस्यहिध्रुवोमृत्यु'रितिभगवदुक्ते) रितिप्रमाणोपन्यासःप्रत्युक्तः । ननुएवंसतिप्राणादितौल्यंतुजीवस्यापद्यतएवेतिचेदत्रब्रूमः—मन्मतेब्रह्मकार्यस्य सर्वस्यब्रह्मरूपतया वस्तुतोनित्यत्वेऽपि शास्त्रीयनित्यानित्यत्वव्यवहारबीजमस्त्याविर्भावस्यत्रैविध्यं । तच्चनारदपंचरात्रे 'अनित्येजननंनित्येपरिच्छिन्नेसमागमः ॥ नित्यापरिच्छिन्नतनौप्राकट्यंचेतिसात्रिधे'त्यादिनाप्रपंचितं । एकस्यामेवसृष्टौमुहुराविर्भावतिरोभावशालित्वादनित्यतयाव्यवह्रीयमाणे जडेजननरूपोत्पत्तिः । सृष्टेःप्रभृत्याऽऽप्रलयमतिरोभाविन्यणुत्वात्परिछिन्नेजीवेसमागमरूपासा । नित्यविभुस्वरूपेपरात्मनितुप्राकट्यरूपासेत्यर्थः । जननंतुव्याकृतनामरूपसंबंधोनत्वसतःसद्भावः; 'नासतोविद्यत' इत्यादिविरोधादितिसमर्थितंप्राक् । तच्चनामरूपविशेषसंबंधरूपंजननं जडएवसंभवति, नजीवे; "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणि" इतिश्रुतौजीवस्यकरणतोक्त्याव्याकरणात्पूर्वमेवतत्स्वरूपसिद्धेः । अतएवद्वितीयस्यतृतीयेपादे (सू० १५) "अंतराविज्ञानमनसीक्रमेणतल्लिंगादितिचेन्नाविशेषा" दित्यधिकरणेतैत्तिरीयादिषुविज्ञानमनोमयादिशब्दोक्तयोर्जीववेदयोर्जननमाशंक्य नामरूपविशेषाभावादेवतत्परिहृतं । अतएवव्युच्चरणश्रुतौव्याकरणश्रुतौचात्मशब्दःप्रयुक्तः । व्याकृतनामरूपसाक्षात्संबंधादेवप्रश्नोपनिषदिषष्ठप्रश्ने "सप्राणमसृजत", द्वितीयमुंडकेप्रथमखंडे (ऋ० ३) "एतस्माज्जायतेप्राणो मनःसर्वेंद्रियाणिच", ऐतरेये "सइमाँल्लोकानसृजत" एवमादौ प्राणादीनांजननमाम्नायते, किंच सूत्रकृता (अ० २ पा० ३ सू० १८) "ज्ञोतएवे" त्याद्यधिकरणैर्विस्तरेणापादपरिसमाप्ति जीवस्यगुणः स्वरूपंचनिर्णीतं; अतोन सर्वांशतःप्राणादितौल्यशंकावकाशः । अधिकंप्रकाशादिभ्योज्ञेयं । नन्वेवमपिव्युच्चरंतीतिसमानश्रुतावपि केषांचिज्जननंकेषांचित्समागमइतिवैषम्यंतदवस्थमितिचेत्तर्हितवापि प्राणादीनामनौपचारिकंसाक्षाद्व्युच्चरणं जीवानांतूपाधिद्वारौपचारिकंतदितिवैषम्यंतदवस्थं । तद्वा-

रणायप्राणादीनामप्युपाध्यंतरद्वारकंतत्सर्वेषांवानौपाधिकंतत्स्वीकुरु । वस्तुतस्तुमन्मतेप्राणादेरपि व्युच्चरणोत्तरमेव नामादिसंबंधोऽतोव्युच्चरतीत्यत्रनवैषम्यगंधः, किंतुतत्रैववैषम्यं । प्रलयेतुजीवानांस्वकारणेऽप्ययोऽस्त्येवं "तत्रचैवापियंति । यत्प्रयंति । आकाशंप्रत्यस्तंयंती" त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ इदमपिविभुत्वावच्छेदप्रतिबिंबवादानामनादरेस्वांशत्वेचसत्येवानुपचारेणसंगच्छते; विभ्वादीनांप्रवेशासंभवात् । जलमीनादिवदनंशनिवेशेद्वैतानपायाच्च । तथामोक्षेपि "यत्प्रयंत्यभिसंविशंति । लक्ष्यंतदेवाक्षरंसोम्यविद्धीति" तैत्तिरीयमुंडकादिश्रुतिभिः "यदक्षरंवेदविदोवदंतिविशंतियद्यतयोवीतरागा" इतिस्मृत्याचप्रवेशः । "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति ॥ सयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेतनाहास्योद्ग्रहणायेवस्या" दित्यादितैत्तिरीयबृहदारण्यकादिश्रुतिभिरेकीभवरूपोलयश्चाम्नायतेसोपितथैवसंगच्छेत । अयंचलयोनध्वंसरूपः पूर्वस्थितयोःसच्चितोरनुच्छेदात् । प्रत्युताधिकानामानंदैश्वर्यादीनामाविर्भावेनाधिकंतत्रेतिन्यायावताराच्च ॥ अतोनास्मास्वात्मनाशदोषप्रसंगः ॥ मोक्षलयत्वव्यवहारस्तु "अप्येतिअनुविलीयेते" त्यादिश्रुतिभ्यः (अ० ४ श्लो० ३३) "तमाहुरात्यंतिकमंगसंप्लव"मितिद्वादशस्कंधादिवचनेभ्यश्च ॥ तस्माद्युक्त उक्तोज्ञानिनामक्षरेलयो "येतुज्ञानेकसन्निष्ठास्तेषांतुलयएवहि" इतिकारिकयामार्तंडकारैः ॥ येषांतुमतउपाधौब्रह्मप्रतिबिंबएवजीवशब्दार्थः तषांमोक्षेउपाधिनाशादात्मनाशरूपत्वप्रसक्तिः दर्पणनाशेप्रतिबिंबनाशस्य दृष्टत्वात् । तथाचतस्यापुरुषार्थता आत्महानमपुरुषार्थइत्युक्तेः ॥ एवमच्छेदपक्षेऽपिद्रष्टव्यं । अवच्छेदस्यैवजीवस्वरूपघटकतयावच्छेदकनाशे जीवस्वरूपनाशावश्यंभावात् ॥ विस्तरात्तूत्तरभागेनिरूपयिष्यामः । एतेन नन्वस्तुतथेत्यादिवक्ष्यते इत्यंतंदत्तोत्तरं ॥ यच्च (उपाध्युद्गमेनैवजीवोद्गम) इति–तन्निर्मूलं; तथाबोधकमानाभावात् । बहूपाधीनांपृथक् व्युच्चरणनिरूपणनैरर्थक्यापाताच्च ॥ काण्वपाठे अश्रवणमात्रंतुनमानं शाखांतरीयपाठस्यबाधायोगात् । अन्यथा "नैनमूर्ध्वंनतिर्यंञ्च" मितिश्रुत्युत्तरार्धेतैत्तिरीयाणां "नतस्यशोकश्चने" तिपाठेसर्वत्रप्रसिद्धेपि "नतस्यप्रतिमाअस्ती" तिश्वेताश्वतरादिपाठस्यादरणं विष्णुनामसहस्रभाष्येशंकराचार्याणांनयुज्येत । तथाछंदोगानांपंचाग्निविद्यायां काण्वाद्युक्तषष्ठाग्नेः प्राणविद्यायां पंचमस्थरेतसश्चोपसंहारोपिनसंगच्छेत । विद्यासाम्यात्सइतिचेदत्रापितथास्तु । तस्मात्सामशाखीयाग्निहोत्रादिवच्छाखांतरश्रुतस्यात्मव्युच्चरणस्यकाण्वपाठे समुच्चयएवोचितः नतुमाध्यंदिनस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थताउक्तहेतुद्वयात् ॥ मुंडकादौतुनपाठभेदोप्यस्ति; किंच काण्वपाठेपि बृहदारण्यकभाष्ये "सर्वाणिभूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि प्राणिजातानी" तिव्याचक्षाणैः शंकराचार्यैर्भूतशब्देनजीवाः स्वीकृताः । भूतशब्दस्य तद्विषयत्वेच "अहिंसन् सर्वभूतानिअन्यत्रतीर्थेभ्य" इति प्रयोगोदशोनानोव्यत्रमन्त्रवर्णादिसूत्रेतैरंगीकृतं ॥ अतःकाण्वपाठेऽपिजीवव्युच्चरणंनिरवद्यं, माध्यंदिनपाठेतभूतशब्द आकाशादिवचनः आत्मशब्दोवांतर्यामिवचनः स्यात् । वस्तुतस्त्वाकाशादिवचनएवोभयत्रसइत्यन्यत्रविस्तरः । किंचमाध्यंदिनपाठेव्युच्चरंतीत्येकस्यैवपदस्यक्वचिदभिधया क्वचिदुपचारेणप्रवृत्तिरशक्यावक्तुं; युगपद्वृत्तिद्वयायोगात् । अन्यथागंगायांघोषमीनावित्यादिरपि सुप्रयोगः स्यादितिदिक् । मन्मतेतुव्युच्चरणंविभागः, सचसर्वेषुशक्यः; तौल्यात् । विभागो-

त्तरं तूर्णनाभितंतुवत्स्वकारणकर्तृकक्रियाविषयाणां प्राणादीनांनामरूपविशेषसाक्षात्संबंधः। अग्निविस्फुलिंगवत्क्षुद्राणांस्वांशानांजीवानांतुनसइतिविवेकः। एवमेवश्रुतौदृष्टांतद्वयस्यसार्थक्यं; अन्यथैकमेववदेदितिप्रकाशाद्याशयः। 'नात्माश्रुते'रितिसूत्रंतु देहवन्मुहुराविर्भावतिरोभावौनिषेधति। तथाहि—इतोऽव्यवहितपूर्वे (अ० २ पा० ३ सू० १६) "चराचरव्यपाश्रयस्तुस्यात्तद्व्यपदेशोभाक्तस्तद्भावभावित्वादि" तिसूत्रेचराचराणां स्थावरजंगमशरीराणां संबंधस्तुजीवस्यस्यात्। तद्व्यपदेशः शरीरनिष्ठजन्मादिव्यपदेशोऽस्यलाक्षणिकः; शरीरधर्माभिमानित्वात्। नतुजीवस्यप्रतिशरीरंवास्तवं जन्माद्यस्तीत्युक्तं। तत्रजातकर्मादीनांचेतनविषयकत्वात् जीवोऽप्युत्पद्यतां किमितिभाक्तत्वनिर्बंधइति शंकांवारयितुंसूत्रितवान् (अ० २ पा० ३ सू० १७) "नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्य" इति। अर्थस्तुआत्माजीवोनोत्पद्यते। कुतः? अश्रुतेः। तत्रतत्रदेहस्येवतस्योत्पत्तेरश्रवणात्। ताभ्यः "अयमात्माऽजरोमरः। नजायतेम्रियतेवे" त्यादिश्रुतिभ्यः एवनित्यत्वाच्चेति। अतोऽनेनप्रतिशरीरंजन्माद्येवनिषिध्यते नतुश्रुतिशतसिद्धंब्रह्मणः सकाशाद्व्युच्चरणं॥ यदितथाभिप्रेष्यत् तर्हिविपर्ययेणेतिसूत्रोत्तरमेवैतदपठिष्यत्। व्युच्चरणश्रुतीश्चत्वदुक्तविधसूत्रांतरेणायोजयिष्यतनत्वाहत्यैवाश्रुतेरित्यवक्षत् प्रत्यक्षश्रुतिसत्वात्। "नजायतेम्रियते" इतिकठश्रुतिस्तु "अन्यत्रधर्मा" दितिप्रश्नोत्तरं "सर्वेवेदायत्पद" मित्युपक्रांतेब्रह्मप्रकरणेस्तीतितस्यैवजननादिनिषेधिकास्पष्टीकृतश्चात्रभगवतासूत्रकृता प्रकरणविभागआनुमानिकाधिकरणे॥ अथस्मृत्यैकवाक्यतयाजीवपरत्वमप्यस्याअस्त्वितिचेत्तथापिदेहसंबंधिजन्ममरणयोः प्रसक्तिंजीवेनिषेधति प्राणत्यागार्थकम्रियतिप्रयोगात् उत्तरार्धे "नहन्यतेहन्यमानेशरीरे" इतिस्फुटंतथैवोक्तेश्च॥ एतेनगीतापिव्याख्याता, 'देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा। तथादेहांतरप्राप्ति'रित्युपक्रांतानां 'यएनंवेत्तिहंतार'मित्यंतपूर्ववाक्यानां 'कंघातयतिहंतिकं'तथा-शरीराणिविहायजीर्णानि' 'नैनंछिन्दंतिशस्त्राणी'त्यादिपरवाक्यानांचविचारेऽपिनजायतेइतिवाक्यस्यदृश्यमानेमुहुर्जन्ममरणेदेहस्येत्येवंबोधकतासिद्ध्यातत्राप्रसक्तस्यब्रह्मतस्तदुद्गमादेः प्रतिषेधकतायास्तस्मिन् नशक्यवचनत्वात्॥ नचैवमप्यजइतिसमाख्याबलात् उद्गमाद्यभावः शंक्यः; स्पष्टतच्छ्रुत्यांशत्वलिंगेनचसिद्धस्यबाधनेसमाख्यायाअप्रभुत्वात् श्रुतिलिंगाद्यपेक्षयासमाख्यादौर्बल्यस्यपारदौर्बल्यसूत्रेजैमिनिनासिद्धांतितत्वात्। अतस्तदनुरोधेनमर्त्यवन्मरणाभावाभिप्रायकामरत्तदिसमाख्यावत् व्युच्चरणोत्तरमाप्रलयस्थायिनोजीवस्यदेहसदृशजन्माभावाभिप्रायिकासा॥ रमेष्टिकामदेवयोरिवअकारोवासुदेवः स्यादित्येकाक्षरकोशाद्भगवतोजायतेइत्यर्थवतीइत्येवमंतव्यं॥ एतेनटीकायामनुक्तोपि (अजोजीव) इत्यजशब्दोपादानस्वरसोदत्तोत्तरः॥ यच्च (उपाध्युद्गमेनैवजीवोद्गम) इत्युक्तं—तन्नयुक्तिसहं; तथातदुपाध्युद्गमावधित्वेनकिंब्रह्मविवक्ष्यतेआहोस्विदुपाध्यंतरं? नाद्यः; ब्रह्मणोविभुत्वादग्निविस्फुलिंगन्यायेनततउद्गम्यपतनार्थंस्थललाभात् स्थलकल्पनेचविभुत्वभंगप्रसंगाच्च। तिरोभावशक्तेरनंगीकारेणोक्तरीतितिरोधानस्यस्थलसाधकस्यत्वयावक्तुमशक्यत्वात्। तद्दतेबाह्यांतराभावेनोद्गमप्रवेशयोरेवनिर्णेतुमशक्यत्वात्। अथप्राणादीनामपितयोरौपचारिकत्वान्न देशाद्यपेक्षेतिचेत्तर्हि प्राणादेरप्युपाध्यंतरंकल्पनीयं; यन्निष्ठउद्गमस्तत्रोपचर्यैत-

तथाचानवस्था ॥ तदभावायकचिद्ब्रह्मावधिकसाक्षादुद्गमांगीकारेतूक्तदोषतादवस्थ्याद्घट्टकुटीप्रभातं । अनंगीकारेचोपचारस्याप्यसंभवः अन्यत्रस्थितधर्मस्यान्यत्रारोपस्यैवोपचारत्वात् ॥ उपाधिवशोद्देशादिकल्पनेतूद्गमप्रसिद्धिरुपाधितंत्रा उपाधिसिद्धिश्चोद्गमतंत्रेत्यन्योन्याश्रयः अथानाद्यविद्ययोद्गमनिर्वाहायब्रह्मणिदेशादिकंकल्प्यतइतिचेन्न; तथाबोधकमानाभावात् निर्विशेषेब्रह्मणितत्संबंधरूपविशेषस्याशक्यवचनत्वेनत्वदुक्तासिद्धेश्च तत्रतत्संबंधस्य जीवकल्पितत्वेतुचक्रकापत्तिः जीवोद्गमस्यप्राणाद्युद्गमापेक्षत्वात् तदुद्गमस्यचदेशाद्यपेक्षत्वात् तस्यचाविद्याब्रह्मसंबंधापेक्षत्वात् ॥ किंचानादिः सासत्यामिथ्यावा? । नाद्यः; द्वैतापत्तेः, "सदेवसोम्येदमग्रआसीत् ॥ आत्मावाइदमेकएवाग्रआसी" दित्यादिश्रुतिशतव्याकोपाच्च ॥ नेतरः; मिथ्यारजतादिन्यायेनततः प्रदेशादिरूपकार्यासिद्धेः । किंचतथासति रज्ज्वहिस्वप्नादिवद्द्रष्ट्रधीनस्थितत्वंवक्तव्यं । सचद्रष्टानजीवः जीवभावस्यतत्साध्यत्वेनान्योन्याश्रयात् ॥ नापिशुद्धचित् ॥ नापीश्वरः; अन्योन्याश्रयात् । भ्रांतत्वापत्त्या "यःसर्वज्ञःसर्वविदि" त्यादिश्रुतिबाधाच्च ॥ नापितस्याः सदसद्विलक्षणत्वकल्प्य; तथाग्राहकस्पष्टश्रुत्याद्यभावात् । नसत्तन्नामदुच्यते इतिलक्षणप्रवेशेन ब्रह्मानतिरेकसिद्धेश्च ॥ अपिचवैलक्षण्यग्रहणायसद्वस्तुकिंचिन्मंतव्यं । तच्च ब्रह्माप्यन्यद्वा ? आद्येतस्यसविशेषत्वं श्रौतसत्यादिपदवाच्यत्वंचापद्येत । द्वितीयस्मिन्द्वैतमपसिद्धांतश्च । अतःसद्वैलक्षण्यंदुर्वचं एवंप्रतियोग्यऽसिद्ध्यासत्प्रतियोगिकभेदवत्वमसत्वमपिनसिद्ध्यतीति तद्वैलक्षण्यमपि तथा ॥ एवंकारंतदभिमतमविद्यास्वरूपंपरैवनिरा कृतंनिराकरिष्यतेच ॥ किंच प्राणादीनां मिथ्यात्वादप्युद्गमोदुरुपपादः ॥ ख्यातिस्थलेशुक्त्यादितोरजताद्युद्गमस्यानंगीकारात् । तथासत्यभ्रांतस्यापितदानींरजतादिचाक्षुषप्रसंगात् । अथरजतादिवत्प्रतीतिरेवप्रकृतिश्रुतौव्युच्चरणत्वेनोपचर्यतइतिचेन्न; उपाध्युद्गमस्यजीवेउपचारइतिबोधकस्वोक्तिविरोधात् । अग्निविलिंगादिश्रौतदृष्टांतबाधात् उक्तरीत्याशक्यार्थस्यनिर्बाधत्वेनउपचारक्लेशादरानौचित्याच्च । नद्वितीयः; उद्गमावधिभूतोपारुद्गतत्वेऽनवस्थादीनां अनुद्गतत्वेद्वैतप्रसंगादीनांच दोषाणांदुरुद्धरत्वात् । मिथ्यात्वेत्ववधित्वस्यापिदुःकथत्वाच्च किंचतथांगीकारे ब्रह्मणोव्युच्चरणावधित्वबोधिकाः "तस्मादात्मनः । तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावा" इत्यादिश्रुतयः पीड्येरन् । अविद्यावधित्वबोधकश्रुत्यनुपलंभेनतासामकस्मादन्यथानयनमप्यरोचिष्णु श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तिश्च । अपिचतस्याः सावयवत्वात् प्राणादिप्रवेशोद्गमयोरुपचयापचयौसंच्छिद्रत्वापत्तिरवयवांतराणांतत्रसमर्पणंशैथिल्यापत्तिश्चेतित्वदुक्तदोषास्त्वन्मतएवप्रसज्येरन् शक्तावपिस्वमनसाविचित्रानंतशक्तिकत्वांगीकारात्तु "परास्यशक्ति" रित्यादिश्रुतिसिद्धोब्रह्मण्येवतदंगीकारोज्यायान् ॥ इतरच्च अविद्यायाउद्गमावधित्वमुच्यतउतपतनदेशत्वं ? उभयत्रान्यतरत्वंब्रह्मणएववाच्यमितिसविशेषत्वप्रसक्तिः । अविद्यायामेवोभयत्वकल्पनंतुदृष्टांतविरुद्धं । तस्यांविचित्रशक्तिकत्वानुमानेनतत्कल्पनेतुब्रह्मण्येवोभयरूपत्वंकल्प्यतांतस्यावधित्वविभुत्वाविर्भावतिरोभावाद्यनेकविचित्रशक्तिकत्वादीनांश्रुतत्वात् श्रुतानुमितयोः श्रुतस्यबलीयस्त्वात् ॥ तस्मात्त्वन्मतेप्राणाद्युपात्युद्गमोशक्यवचनइतिनतेनजीवेउद्गमोपचारसिद्धिः । एतावता तस्मादुपाध्युद्गमनेत्यादिकंस्मृतिश्चसंगतेत्यतं

निराकृतं ॥ अतःस्पष्टानेकश्रुतिसिद्धत्वात् प्रायपाठाच्चप्राणादिवज्जीवानामपि ब्रह्मतोव्युच्च-रणंवैदिकैरास्थेयं । इयान्परंविशेषः–जडेसुदंशः प्रकटश्चिदानंदौतिरोहितौ प्रकटेसच्चितावेव जीवेंतस्थेत्रयंस्फुटं ॥ तथाहिनृसिंहतापनीये उत्तरभागेनवमखंडे "तस्मादात्मनएवत्रैविध्यं-सर्वत्रयोनित्वमपि" इत्येकस्यैवब्रह्मणः कार्यभेदेनत्रैविध्यंसर्वत्रोपादानत्वंचोक्त्वा "सर्वं-सर्वमयंसर्वेजीवाः सर्वावस्थासुतथाप्यल्पा" इति । वस्तुतस्तुसर्वस्यापिब्रह्मरूपत्वाज्जडप्र-पंचस्यजीवानांच सर्वमयत्वंतथात्वेऽपिजीवानांस्वरूपतोऽणुत्वंचोक्त्वासर्वत्रसर्वमयत्वप्रत्यये कार्यवैचित्र्यानुभवोनस्यादिति तद्वैचित्र्यनिर्वाहकंतत्रतत्रतत्तदंशतिरोभावंदर्शयितुमुच्यते "सत्तामात्रंहीदंसर्वंसदेवपुरस्तात्सिद्धंहिब्रह्म" इति ॥ अत्रमात्रपदंचिदानंदव्यावर्तकंतेनज-डप्रपंचस्यसर्वस्येदानींसदंशमात्ररूपतापूर्वंब्रह्माभेदेनैवसत्ताचदर्शिता । अग्रेपि "पश्यतेहा-पिसन्मात्र" इत्यादिनातथैवनिर्णीतं। तत्र "पश्यतेहापिसन्मात्रेसदन्यत्सत्यंहीत्थंपुरस्ताद-योनिःस्वात्मस्थमानंदचिद्घनंसिद्धंतद्विष्णुरीशानोब्रह्मान्यदपिसर्वंसर्वगंसर्वम् ॥" इत्यादिना-इहशारीरेपिपूर्वोक्तसन्मात्रंसदंशमात्राविर्भाववज्जगत् "सर्वभूतानिचात्मनी" तिस्मृत्याद्यनु-सारेणपश्यतसदन्यत्सदंशमात्रप्राकट्यादेवसतोब्रह्मणोऽन्यदिदंसृष्टिदशायांपश्यत । वस्तु-तस्तुसर्वंसत्यंहिनिश्चयेनइत्थंपूर्वोक्तप्रकारेण ॥ असदन्यदितिपाठस्त्वन्तरासर्गपरोदीपिका-यांव्याख्यातः पुरस्तात्सृष्टेः प्राक्अयोनिः घटादिस्वस्वकार्यानुत्पादकंस्वात्मस्थंस्वमूलरूपेब्र-ह्मण्येवस्थितमितितदानींचिदानंदातिरो भावान्नसत्तामात्रंकिंत्वानंदचिदेकरसंसिद्धंततुसा-ध्यंहियुक्तंततएवासिद्धंसर्वप्राणाविषयः । असिद्धपदार्थस्तावकभाष्येप्ययमेव । तदेवविष्णुः शिवोब्रह्माअन्यदपिप्रापंचिकंसर्वंतदेवपूर्वप्रस्तुतंब्रह्मैव । अतोविविधाकारत्वेपिअहिकुंड-लन्यायेनसन्मात्रावगतिर्नविरुध्यतेअतएवसर्वगंसर्वं ॥ एतेन "योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंच-मयिपश्यती" त्यादिवाक्यानुसारेणब्रह्मदृष्टौसिद्धायामिदानीमपिसर्वत्रसच्चिदानंदानुभवो-बोधितः । एवमादिदर्शितंततोज्ञेयं ॥ अग्रेचप्रपंचस्यनिरात्मकत्वंनिराकृत्य "नहीदंसर्वंक-दाचित्" इत्यादिनानित्यत्वंनिर्णीय अंतरासर्गस्यैवविद्यकत्वंबोधितं ॥ अग्रेच "यूयमेवस्व-प्रकाशाः इदंहिसत्संविन्मयत्वात्" इत्यादिनासच्चिदंशमात्रप्रचुरत्वंजीवानांदर्शयित्वाग्रे "ततोयूयमेवस्वप्रकाशाइतिहोवाचनचसत्संविन्मयाः एतौहिपुरस्तात्सुविभातमव्यवहार्य-मेवाद्वयं" इत्यादिनाब्रह्मात्मताभानेतुजीवानसच्चिन्मात्रप्रचुराः हियतएतौद्वावेवांशौपुरस्ता-तजीवदशायामेवसत्यांभवतोब्रह्मभावेतुसच्चिदानंदरूपाएवतइत्यासमाक्षिसिद्धांतितं ॥ अत-एवमध्ये "तद्वाएतद्ब्रह्माद्वयं" इत्युपक्रम्य "सदानंदचिन्मात्रमात्मैव" इत्याद्युक्तं ॥ एत-च्चदीपिकाव्याख्यासंभवेविस्तरात्तत्रैवक्ष्यामः ॥ एवंचसृष्टिदशायांव्यवहारसिद्ध्यर्थंजडेसदं-शस्यैवप्राकट्यंजीवेचसच्चितोरेवतत् ब्रह्मभावेतुसर्वमेवसच्चिदानंदपूर्णमितिश्रुतितत्सिद्धं ॥ प्रतीबलादपितथैवसिध्यति ॥ तथाचेमेप्रयोगाः–विमतोघटः सदंशात्मकः अस्तीत्यबाधित-प्रत्ययगोचरत्वाद्यदेवंतदेवं पठवज्जीववद्वा यन्नैवं तन्नैवं यथातुच्छं अबाधितत्वंचेहभ्रम-त्वप्रकारकप्रमात्मकानुव्यवसायविषयतानर्हत्वं तुच्छेऽस्तीतिप्रत्ययस्याधिष्ठानपरामर्शादिना-बाधदर्शनान्नव्यभिचारः घटादौतिरोभावोत्तरंनास्तीति प्रत्ययेऽपिनासीदितिप्रत्ययानुदया-त्पूर्वज्ञानस्यभ्रमत्वेनग्रहः तुच्छविषयकास्तित्वप्रत्ययस्य अप्रमात्वंप्रातिभासिकव्यावहारि-

कसत्ताभेदमूरीकुर्वताऽत्वयापि स्वीकार्यं ॥ विमतस्तिरोहितचिदंशकः जानातीच्छतीत्याद्य-बाधितप्रत्ययागोचरत्वात् ॥ हिताहितप्रवृत्त्यनुकूलचेष्टाप्रयत्नरहितत्वात् । यन्नैवंतन्नैवं, जीववत् । विमतस्तिरोहितानंदकः प्रीयतइतिप्रमित्यविषयत्वात् ब्रह्मात्रव्यतिरेकदृष्टान्तः ॥ तथाविमतोजीवः सच्चिद्रूपःअस्तिजानातीत्याद्यबाधितप्रतीतिविषयत्वात् । योयत्प्रकारका-बाधितप्रतीतिविषयः सतत्प्रकारकः पृथ्वीत्वप्रकारकप्रमितिगोचरपृथ्वीरूपघटादिवत् ॥ विमतस्तिरोहितपरमानंदकःसर्वदाप्रीयतइति प्रमित्यविषयत्वात् व्यतिरेकेब्रह्मवत् ॥ जडापेक्षयाकश्चिदानंदस्यांशांशोजीवेस्थापितोस्ति । अन्यथा आनंदवस्तुनएवबोधानुदयात् अबोधेचलिप्सानुद्भवेनमोक्षतच्छास्त्राद्युच्छेदः ॥ किंचसर्वथानंदाभावेजीवनानुपपत्तिः; "कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्य" दितिश्रुतेःलौकिकानंदश्चनपरमानं-दःदुःखसामानाधिकरण्यात्सगुणत्वात् सातिशयत्वात् असार्वदिकत्वात् सर्वत्रब्रह्मानंदो-व्यतिरेकदृष्टांतः तत्रसामानाधिकरण्यंपुत्रान्मेसुखंपशोर्मेदुःखमित्याद्यनुभवसिद्धं । सगुण-त्वंचसुखंत्विदानींत्रिविधमित्यादिगीतायांस्फुटं सातिशयत्वासार्वदिकत्वेचवेदेप्यानंदमी-मांसादौ (छांदोग्यअ० ९) "सोहंभगवः शोचामी" त्यादौचप्रसिद्धे अंशांशस्त्व-यंब्रह्मानंदस्यैव काण्वानां बृहदारण्यकेषष्ठाध्यायेतृतीयब्राह्मणे (पृ० ८१६) "एषो-स्यपरमआनंदएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति" इतिश्रावणात् । एतदग्रेचानु-पदंमनुष्यानंदादीन्निरूप्य "अथयेशतंप्रजापतिलोकआनंदाःसएकोब्रह्मलोकआनंदो यश्च-श्रोत्रियोऽवृजिनोकामहतोऽथैषएवपरमआनंदः" इतिब्रह्मानंदस्यैवपरमानंदत्वमाम्नातं । तस्यतदंशत्वंचतावकाअपिमन्यंते। यथाहपंचदश्यांविषयानंदाख्यपंचदशप्रकरणारंभे विद्या-रण्यस्वामी (श्लो० १ । २) 'अथात्रविषयानंदोब्रह्मानंदांशरूपभाक् ॥ निरूप्यतेद्वार-भूतस्तदंशत्वंश्रुतिर्जगौ ॥ एषोऽस्यपरमानंदोयोऽखंडैकरसात्मकः ॥ अन्यानिभूतान्येतस्यमा-त्रामेवोपभुंजते' इति ॥ शंकराचार्योअपि "अविदितपरमानंदोवेत्तिनरोविषयमेवरमणीय" इत्याहुः । विद्यमानस्यावेदनंचतिरोभावएव । एवंतिरोहितानंदत्वादेव परमाचार्येण परमा-त्मनआनंदमयत्वंनिर्णीय (अ० १ पा० १ सू० १५ । १६) "नेतरोनुपपत्तेः । भेदव्य-पदेशाच्च" तिसूत्रद्वयेनजीवस्यतत्त्वंप्रतिषिद्धम् । तथा "रसँ ह्येवायंलब्ध्वानंदीभवति । समोदतेमोदनीयं हिलब्ध्वे" त्यादयः साधनोत्तरमानंदाविर्भावबोधिकाःश्रुतयोऽप्येवमेव-संगच्छेरन् । साधनप्रतिपादिकाश्चता एवंसत्येवसफलप्रयत्नोपदेशिकाभवेयुः । तथा (अ० ३ पा० २ सू० ५) "पराभिध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययौ" वितिसूत्रेपरा-भिध्यानात् भगवदिच्छातोजीवेआनंदांशस्यैश्वर्यादेश्चतिरोभावएवबंधविपर्ययहेतुत्वेनो-च्यते । यदिसनस्यात्बंधादिरपिनस्यात् ॥ तथादहराधिकरणे (अ० १ पा० ३ सू० १९) "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु" इतिसूत्रेअमृतादिशब्दाभिधेयस्याब्रह्मस्वरूपभूतानंदादेरा-विर्भावे जीवस्यसाक्षाद्ब्रह्मभावोबोध्यते । तिरोभावाभावेत्वाविर्भावस्याप्यशक्यवचनतया-सूत्रबाधः दहरविद्याया नीवसमन्वितत्वप्रसक्तिश्च ॥ तथाउपकोसलविद्यायां "यएषोऽक्षि-णिपुरुषोदृश्यते" इतिश्रूयमाणस्यपुरुषस्यानंदवैशिष्ट्यमेव जीवजडत्वव्यावृत्तिपूर्वकब्रह्म-त्वागमकं (अ० १ पा० २ सू० १५) "सुखविशिष्टाभिधानादेवच" तिसूत्रेऽभि-

धीयते एवकारश्चास्यमुख्योपपत्तित्वबोधकः यदिजीवजडयोरप्याविर्हितएवानंदः स्यात्तर्हिष-
सौत्रोहेतुर्नयुज्येतव्यभिचारात् ॥ नन्वेवंतत्तत्तिरोभावेसत्यस्तिभातिप्रियत्वप्रतीतिः कथमि-
तिचेत्—अस्यसच्चिदानंदरूपब्रह्मसमवायिकत्वादेवेतिजानीहि । स्पष्टंत्वेदं (अ० १ पा० १
सू० ३) "तत्तुसमन्वया" दित्याद्यधिकरणेषुभाष्येतत्रजडेतिरोहितावपिचिदानंदौभान-
प्रियत्वेजनयतः दारुणितिरोहितोपिवह्निः तत्प्रविष्टक्रकचादेरतापमिव स्वरूपेणानुभवायो-
ग्यत्वात्तिरोहितत्वं अथचजडेलेशतश्चिदानंदयोर्जीवेआनंदमात्रायाश्चाविर्भावेऽप्यपरिच्छि-
न्नयोस्तयोरनुपलब्ध्यातिरोभावोवाच्यएव । अतिरोभावेतुजीवेनसर्वदानिरवध्यानंदोनुभूये-
तदुःखंचनानुभूयेत संसृतिश्चनस्याद्भयंचनभवेत्; "आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चन"
इतिब्रह्मानंदानुभवितुर्भयाभावश्रावणात् । इदानींतनप्रतीतिविषयप्रीतेरेवत्वदुच्यमानरी-
त्यापरमानंदत्वस्वीकारेतुअलंत्वदाचार्यादीनामपिसाधनोपदेशप्रयासैः कृतंचसंन्यासादिना
अतःप्रीत्यनुभवानुरोधादानंदमात्रायास्सत्त्वमिवदुःखाद्यनुभवानुरोधादपरिच्छिन्नतत्तिरो-
भावोऽप्यंगीकर्तव्यः । नचतर्हिजीवेपरमानंदाभावएवास्तु, किंतिरोभावेनेतिवाच्यं; ब्रह्म-
स्वरूपभूतस्यतस्यध्वंसानुपपत्तेः (अ० २ पा० ३ सू० ३१) "पुंस्त्वादिवत्त्वस्यसतोभिव्यक्ति-
योगा" दितिसूत्रविरोधाच्च । अत्रहिसतःपूर्वंविद्यमानस्यैवाभिव्यक्तिः साधनैरनुभवयोग्य-
ताभवतीत्युच्यते, अतोयच्चानुभवयोग्यत्वमित्युक्तलक्षणकावेवाविर्भावतिरोभावौप्रकृतेनि-
र्विचिकित्सौ ॥ तथाजडेजीववज्ज्ञानेच्छाद्यऽदर्शनात् तत्रचित्तिरोभावस्त्वयाप्यूरीकार्यः;
अन्यथातद्विभागासिद्धेः । नचेष्टापत्तिः; 'सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे'त्यादौतत्तद्वैलक्षण्यबोधकस-
त्यादिपदवैयर्थ्यप्रसंगादितिदिक् । एतावता (त्वकस्यापरेज्ञानस्यापितिरस्कृतिर्यदितदाप्रीतिश्च
भानंकथ) मितिसव्याख्यंनिरस्तं । यत्तु (चिदानंदौसतोभिन्नावभिन्नौवे) त्यादितत्रेदंप्रत्य-
नुयुञ्मः—अस्तिभातिप्रियाणांतुब्रह्मरूपत्वंस्वीकुर्वाणस्यतवमते अस्तित्वात्मानप्रियत्वेभिन्ने-
नवा ? आद्ये तयोरसत्वापत्त्याऽब्रह्मत्वापत्तिः, तथाचास्तिभातिप्रियंरूपंनामचेत्यर्थपंचकं
आद्यंत्रयंब्रह्मरूपमितिसिद्धांतबाधः नित्यद्वैतापत्त्यास्वमतभंगश्च ॥ स्वाभाविकनित्यविभाग-
विशेषवत्तयानिर्विशेषतालोपश्च अस्तित्वस्यजडदुःखरूपतापत्त्याब्रह्मणोपितत्वापत्तिरभानाप्रि-
यत्वेचस्यातां ॥ द्वितीयेतुत्रित्वसंख्याविरोधः; तत्रतत्रशब्दत्रयोपादानवैयर्थ्यंच ॥ अथालौ-
किकेऽर्थेशुष्कतर्कानादरादिन्यायेनस्वमतंसमर्थयेस्तेनैवसमाधिनामन्मतमपिसाध्ववगच्छ ॥
वस्तुतस्तुसदाद्यंशानामन्योन्यातिरिक्तत्वेपिदीपचक्षूरूपेषुतेजस्त्वमविशिष्टं (अ० ३ पा०
२ सू० २८) "प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वा" दितिन्यायात् । अतोनकोऽपिशंकावकाशः ॥
"यजतेददातिजुहोती" त्यादाविवभेदंविनाशब्दत्रयवैयर्थ्यानपायात् । शब्दांतरस्यचभेदक-
त्वंस्पष्टीकृतं जैमिनिनाद्वितीयस्यद्वितीयेपादे (सू० १) "शब्दांतरेकर्मभेदः कृतानु-
बंधित्वा" दित्यधिकरणे ॥ यथासैंधवघनेतदीयरसघनत्वक्षारिमश्वेतिमादयः परस्परविल-
क्षणाअपिबाह्याभ्यंतरेकृत्स्नेसर्वत्रैवावतिष्ठंते धर्मधर्मिणोरभेदाच्चतेलवणाभिन्नाएव । एवं
सन्मात्रेप्रज्ञानघनआनंदघनेब्रह्मणिसदादयः परस्परविलक्षणाअपिसर्वत्रैवसंति । प्रकाशाश्र-
याद्यधिकरणोक्तरीत्याचतेसर्वंब्रह्मैव । ब्रह्मत्वादेवचनकस्याप्यंशस्यासत्वजडत्वादिप्रसक्तिः ।
नचतेषांपरस्परभेदांगीकारादपसिद्धांतःशंक्यः । तादृशभेदस्यापि "यदेकमव्यक्तमनंत-

रूपं, एकोनैकः सवःकःकिं" इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुरोधेनब्रह्मधर्मतयाब्रह्मत्वमवश्यंस्वीकार्यमितितावताशुद्धाद्वैतस्याबाधात्। तत्तदंशवैलक्षण्यस्याभिव्यक्तिस्तु जतुघृतगतद्रवत्वस्यतेजःसंयोगेनेवतदिच्छाविशेषरूपनिमित्तेनेवेतिविस्तरात्पुरानिरणायि॥ तेनसृष्टीच्छायांतत्तत्कार्याविर्भावायतत्तदंशान्पृथक्करोतीतिद्वितीयस्कंधसुबोधिन्यांस्फुटं॥ अतस्तत्रतत्रतत्तत्तिरोभावातिरोभाववैलक्षण्यंनिरवद्यं॥ वन्हौसर्वत्रैवावस्थितास्वपिदाहप्रकाशादिशक्तिषुदाहकत्वमात्रस्यमणिसमवधानेन तिरोधानेपियथातदितरधर्माणांनतिरोभावः। यथावा गंधोभूतसूक्ष्मरूपइतिपौराणमतेनगुणसमुदायोद्रव्यमितिमहाभाष्यादिमतेनच पृथिव्यभिन्नस्यापिगंधस्यपाषाणादिरूपायांपृथिव्यांतिरोभावेऽपिनतत्रपार्थिवगुणांतरस्यतिरस्कारस्तथात्रेतिदिक्। यच्च (जीवजडयोर्ब्रह्मणात्यंताभेदेने) त्यादि—तन्न; 'सदेवसोम्ये'त्यादिश्रुतिभिः पूर्वमत्यंताभेदेपिसर्वशक्तिरीश्वरोव्युच्चारणेनजडादीन्स्वतः पृथक्कृत्य तत्रतत्रतंतमशंतिरोभावयतीतिनेश्वरेतत्संबंधः। महाग्निचयात्कांचिदङ्ग्यंशानपृथक्कत्यमणिसन्निधापनेनतेषुदाहशक्तौतिरोभावितायामपीतिनमहाग्निनिष्ठासातिरोधत्ते॥ अंशमात्रधर्माणामंशिन्यसंबंधश्चसूत्रकृता (अ० २ पा० ३ सू० ४६) "प्रकाशादिवन्नैवंपर" इत्यादिनासमर्थितः। अतएवचक्षुरिंद्रियाणांसूर्यांशत्वेबहुश्रुतिस्मृत्यादिमानसिद्धेऽपितेषुकुत्रचिच्छापरोगादिना—दर्शनयोग्यतातिरोधानेपिनभानौसातिरोधत्ते॥ अयमेवार्थः कठवल्ल्यादिषु "सूर्योयथा-सर्वलोकस्यचक्षुः" इत्यादिनातदृष्टांतपुरःसरंजीवगतनिरानंदत्वादेरंशिन्यसंबंधआम्नायते॥ स्मृतिषुच—'तत्रयः परमात्माहिसनित्योनिर्गुणःस्मृतः। नलिप्यतेफलैश्चापिपद्मपत्रमिवांभसा। कर्मात्मात्वपरोयोसौमोक्षबंधैः सयुज्यते। ससप्तदशकेनापिराशिनायुज्यतेपुनः।' एवमादिषुअपरभावोत्तरमंशासाधारणधर्माणामंशिन्यप्रसक्तिःस्मर्यते। एवमर्थपराः श्रुतिस्मृतयश्च सूत्रकृता (अ० २ पा० ३ सू० ४७) "स्मरंतिचे" तिसूत्रेविषयीकृताः॥ तस्मादंशांशिभावमनादृत्य विभुंजीवंमन्यमानस्यतवमते तस्यब्रह्मणात्यंताभेदात्तत्रोपाधिसंबंधेपरस्मिन्नुपाधेरौपाधिकधर्माणांचसंबंधोदुर्निवारः स्यात्। नतुव्युच्चरणमंशत्वंचमन्यमानस्यमममते तत्प्रसंगइत्यलं॥ जीवस्यानंदतिरोभावादेवभेदइतितुनवदामः। व्युच्चरणोत्तरमेव तत्रतत्रतत्तदंशतिरोभावांगीकारात्। स्पष्टंचेदमस्माकं निबंधादिषु (प्र० १ श्लो० ३१–३२) 'तदिच्छामात्रतस्तस्माद्ब्रह्मभूतांशचेतनाः। सृष्ट्यादौनिर्गताः सर्वेनिराकारास्तदिच्छया॥ विस्फुलिंगाइवाग्नेस्तुसंदर्शनजडाअपी'त्यादिस्थले॥ जडादौन्यूनाधिकांशतिरोधानेव्युच्चरणसाम्यमात्रंतुनप्रतिबंधकं युगपद्व्युच्चरितवत्स्वापिविस्फुलिंगेषुकेषांचिज्जलादियोगात्तत्क्षणमेव निर्वाणतायाः केषांचित्क्षणमवस्थानस्य केषांचित्तृणकार्पासादियोगेनाधिक्यस्यच दर्शनेनकार्याग्निमव्यवस्थायांव्युच्चरणसाम्यस्याप्रयोजकत्वाध्यवसायात्॥ तिरोभावेहेतुस्त्वीश्वरेच्छैव। "हंततिरोसानि। पराभिध्यानात्तुतिरोहित" मित्यादिश्रुतिसूत्रैस्तथैवसिद्धेः॥ यच्चश्रुतिसूत्राण्युल्लंघयतात्वयातांप्रतिवक्ष्यते तन्मया निराकरिष्यते॥ उक्तरीत्यालौकिकालौकिकमानसिद्धतिरोभावस्यहेत्वंतरेणानिष्पादात् तद्धेतुःसैवत्राच्या॥ नचपराभिध्यानसूत्रीयस्वभाष्यानुरोधेनाविद्यायातिरोधायकत्वंमंतव्यं; वास्तवयोर्ब्रह्मात्मकज्ञानानंदयोर्मिथ्याभूतयातयातिरोधानायोगात् तथात्वेपरस्यानीश्वरत्वपराभाव्य-

त्वादिप्रसंगाच्च ॥ किंच यानिष्कारणंस्वसामर्थ्येन नित्यज्ञानादिकंतिरोभाव्यब्रह्मणोजीवत्व-मापादयेत् सातज्ज्ञानमात्रेणैवकथंनश्येत् ? । निखिलमृगोपमर्दीमृगेंद्रोनहिमृगज्ञानमात्रे-णाभिभवितुंशक्यः । तथाचसति अनिर्मोक्षप्रसंगः "तमेवविदित्वातिमृत्युमेति । तमेवं-विद्वानमृतइहभवती" त्यादिश्रुतिविरोधश्च ॥ किंचोपधित्यागेचैतन्यात्यंताभेदस्यत्वदभि-मतत्वात्त्वदुक्तदोषास्त्वन्मतएवप्रसरंति ॥ तत्रापिजीवविभुत्वनिर्वाहायकृत्स्नस्यब्रह्मणोवि-षयाज्ञानादितिरोभावितमितिवक्तव्यं. तथाचसतिशुद्धब्रह्माभावप्रसक्तिः । ब्रह्मैकदेशतया-तस्यतिरोधानांगीकारेतुब्रह्मणःसांशत्वापत्तिर्जीवमध्यमपरिमाणवादापत्तिश्च ॥ (यच्चतर्क-स्तुत्वयाश्रौतेऽर्थेनाश्रीयत) इति तदज्ञानात् (अ० १२ श्लोक १०५–१०६) "प्रत्यक्षं-चानुमानंचशास्त्रंचविविधागमं ॥ त्रयंसुविदितंकार्यंधर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ आर्षंधर्मोपदेशं-चवेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्तेसधर्मंवेदनेतर" इत्यादिवचनानुसारेणश्रौतेर्थे-श्रुत्यनुकूलतर्कस्यास्माभिराद्रियमाणत्वात् ॥ श्रुतौअंशांशिभावानादरोक्तिस्तूदाहृतचर-मैत्र्युपनिषदाद्यदर्शनात् ॥ किंचविस्फुलिंगश्रुतावप्यग्निविस्फुलिंगदृष्टांतेनदार्ष्टांतिकेंशां-शिभावःसमर्प्यते । अतएवांशोनानेत्यादिसूत्रव्याख्यानेत्वद्भाष्येपिसएवश्रौतदृष्टांतउपन्य-स्यते।यद्येतद्दृष्टांतेनअंशांशिभावोनसिध्येत्तर्हितादृशस्थलेभाष्येतदुपन्यासोसंगतःस्यात् ॥ अथ (ब्रह्ममात्रतएवव्युच्चरण) मितीतरव्यवच्छेदकंमात्रपदंतुप्रियंनः । षडनादित्वसिद्धां-तस्यसदेवेत्यादिश्रुतिशतबाधितत्वेनकेवलब्रह्मणः सकाशादेवव्युच्चरणस्वीकारात् ॥ यैस्तु-ब्रह्मणोऽनिर्विशेषतयाकर्तृत्वादिविशेषसमर्पकोपाधिसंबंधेन तस्यव्युच्चरणावधित्वमुच्येत तेषामियंयुक्तिःस्वपादेकुठारप्रहारः ॥ तिरोभावेऽप्यस्तित्वादिप्रत्ययस्तुसमर्थितः । तत्र ब्रह्मधर्माणां तिरोभावोनामलौकिकानुभवायोग्यत्वमेव, नतुतत्तत्कार्यावच्छेदेनससब्रह्म-धर्मोनश्यतितततोपसर्पतिवा । अतोब्रह्मणःसर्वत्र सर्वदैकविधत्वान्नैकरसत्वव्याघातः ॥ त्वदभिमतवस्तुस्थितिश्चदूषितैव ॥ एतेनकिंचजीवजडयोरित्यादि स्थितिस्तूक्तेत्यंत–परि-हृतंवेदितव्यं ॥ एतावतायंनिष्कर्षस्सिद्धः ॥ सच्चिन्मात्रश्चित्प्रधानोब्रह्मस्वांशोहृदिस्थितः । विसर्पिचैतन्यगुणोऽणुर्जीवः श्रुतितःस्मृतेः ॥ ॥ इति सप्तमश्लोकखंडनम् ॥

यत्तु (जीवस्यपरसंमतमंशत्वंनिराकृत्यस्वसंमतंपंथानंनिष्कंट-कंचिकीर्षुः "यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोऽनु-गच्छन् । उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ रूपं-रूपंप्रतिरूपोबभूवएकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रव" दित्यादिश्रुति-संमतं "आभासएवच अतएवचोपमासूर्यकादिव" दित्यादिसूत्र-संमतंचजीवस्यब्रह्मप्रतिबिंबत्वमाहे) त्यादिनास्वमतव्यवस्थापनंकृतं तदपिनकिंचित् मायायाभवद्भिस्तमस्तुल्यत्वांगीकारेणतमसिप्रति-बिंबादर्शनेनमायायां प्रतिबिंबांगीकारेमायाचेयंतमोरूपातापनीयेत-दीरणादितिकथनंविरुध्येत । नचमायायास्तमोरूपत्वमावरकत्वरूप-साधर्म्येणतच्चमायायामस्त्येवंस्वच्छत्वस्याधिकस्यस्वीकारेपिनतावता-

साहश्यहानिरन्यथामुखेपिचंद्रतुल्यत्वंनस्यात् । तत्रापिपार्थिवत्वस्य-
चंद्रावृत्तिधर्मस्यसत्वादितिवाच्यं; मायायाःस्वच्छत्वेब्रह्मावरकत्वा-
नुपपत्तेः । नहिदर्पणादिस्वच्छद्रव्यंकस्याप्यावरकंभवति । नचरज-
तादिपात्रस्यावरकस्यापिप्रतिबिंबग्राहित्वं दृष्टमितिवाच्यं; रजता-
दिकंयस्यावरकंतस्यैवप्रतिबिंबंगृह्णातीत्यत्रमानाभावादन्यथातन्मध्य-
स्थितस्यापिप्रत्यक्षत्वापत्तिःकिंचप्रतिबिंबग्राहकत्वंसावयवपदार्थएव-
दृष्टंतथाचमायायांसावयवत्वाभावेनतत्रप्रतिबिंबग्राहकत्वंनसंभव-
तिप्रतिबिंबग्राहकत्वस्यसावयवत्वव्याप्यत्वेनव्यापकाभावस्यव्याप्या-
भावव्याप्यत्वात्तेनतस्यानुमितिसंभवात् । एवंरूपाभावेनापिप्रति-
बिंबाभावानुमानंबोध्यं । एवंरूपिद्रव्यस्यसावयवस्यपरिच्छिन्नस्यैव-
प्रतिबिंबदर्शनेनात्मनोनीरूपस्यनिरवयवस्यापरिच्छिन्नस्यप्रतिबिंबन-
संभवतीत्यपिबोध्यं । यत्तुमायायाःसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मकत-
या'सत्वात्संजायतेज्ञान'मितिभगवद्वाक्यात्सत्वस्यस्वच्छत्वेनमाया-
याःस्वच्छत्वमित्युक्तंतत्तुच्छं; तादृशवाक्यात्सत्वस्यज्ञानजनकतया-
ऽप्रकाशस्यप्रकाशेउपादानत्वासंभवेनप्रकाशत्वस्वीकारेपिज्ञानादि-
प्रकाशस्यप्रतिबिंबग्राहकत्वादर्शनेनप्रतिबिंबाधारत्वोपयोगिस्वच्छ-
तायाःकल्पयितुमशक्यत्वात्सजलकज्जललिप्तपात्रेदीपप्रतिबिंबंजल-
एवेतिनतस्यदृष्टांतत्वसंभवःआकाशेप्रतिबिंबाभावेनतत्रप्रतिबिंबरूप-
फलेनस्वच्छत्वानुमानेस्वरूपासिद्धिःस्यात् । नचशब्दप्रतिबिंबंप्रति-
ध्वनिरूपंआकाशेदृश्यतएवेतिकथंस्वरूपासिद्धिरितिवाच्यं; भवन्मते-
प्रतिध्वनेराकाशगुणत्वेनांगीकृतस्यशब्दप्रतिबिंबरूपत्वस्वीकारेऽप-
सिद्धांतापत्तेः 'प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दोवायौबीसीतिशब्दन'मितिविद्या-
रण्योक्तिविरोधश्च ॥ नचैवमपिमायायास्त्रिगुणात्मकत्वेनसावयवत्व-
स्वीकारेणसावयवत्वाभावेनप्रतिबिंबग्राहकत्वाभावसाधनेस्वरूपासि-
द्धिरितिवाच्यं; मायायाःसावयवत्वस्वीकारेसावयत्वस्यावयवसमवे-
तत्वरूपस्यावयवजन्यत्वरूपस्यैववक्तव्यतयातस्यचजन्यत्वव्याप्यत्वे-
नमायायाऽपिजन्यत्वापत्तिः तथाचानादित्वाभावेनापसिद्धांतः-
स्यात् ॥ संसारस्यापिसादित्वंस्यादितिवृद्धिमिच्छतोमूलमपिनष्ट-
मितिमहत्कौतुकंगगनेप्रतिबिंबाभावस्यपूर्वमेवसाधितत्वेनतमादाय-
व्यभिचारप्रदर्शनंतेनैवनिरस्तं । अतएवसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वयो-
र्गगनेस्वीकारोपिनव्यभिचारः; मायायाः सावयवत्वेपरिच्छिन्नत्वे-
चतयोर्जन्यत्वाऽविनाभूतयोर्जन्यत्वानुमापकतयाऽनादित्वहानिरि-

तिस्वरूपासिद्धिंप्रदर्शयतोऽपसिद्धांतः। नन्वित्यादिनाप्रदर्शितेशंका-
समाधानेत्त्वसदसंमतेस्वकपोलकल्पितेचेत्युपेक्षिते ॥ स्वच्छत्वस्य-
प्रतिबिंबग्राहकत्वप्रयोजकत्वेप्रभादिगतस्वच्छत्वात्पृथिवीजलगतस्या-
न्यूनानतिप्रसक्तस्यतस्यदुर्वचनतयाप्रभायामपिप्रतिबिंबापत्तिरात्म-
नोपिज्ञानस्वरूपत्त्वादज्ञानस्य पूर्वंस्वच्छत्वेनत्वयैवस्वीकृततयातस्मि-
न्नपिप्रतिबिंबंस्यादिति ॥ किंचकिंतत्स्वच्छत्वंयत्प्रतिबिंबग्राहकत्वे-
हेतुतयास्वीक्रियतेकिंजातिविशेषोवा, उपाधिर्वा? नाद्यः; संकर-
प्रसंगात् ॥ सचजातिविशिष्टत्वंजातिविशिष्टत्वंच समानाधिकरण-
त्वस्वाभावसामानाधिकरण्यस्ववृत्तित्वैतत्रितयसंबंधेन स्ववृत्तित्वं-
स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेनबोध्यं। तथाच-
स्वच्छत्वस्यपृथिवीत्वसामानाधिकरण्यंदर्पणाद्यवच्छेदेन पृथिवीत्वा-
भावसामानाधिकरण्यंचजलाद्यवच्छेदेनपृथिवीत्वाधिकरणघटादि-
निष्ठाभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चत्रितयसबंधेनस्वच्छत्वेपृथिवी-
त्वस्यविद्यमानत्वात् ॥ अत्रद्रव्यत्वस्यापिस्वसामानाधिकरण्यस्वा-
भावसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन पृथिवीत्वादिजातिविशिष्टत्वा-
त्तत्रापिजातित्वंनस्यादतःस्ववृत्तित्वनिवेशः ॥ पृथिवीत्वादीनामपि-
द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्ववृत्तित्वोभयसंबंधेनद्रव्यत्वविशिष्टत्वा-
त्तद्वारणायस्वाभावसामानाधिकरण्यनिवेशः जलत्वस्यापिपृथ्वीत्वा-
भाववद्वृत्तित्वतद्वन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्न-
स्ववृत्तित्वोभयसंबंधेनपृथिवीत्वविशिष्टत्वात्तद्वारणायस्वसामाना-
धिकरण्यनिवेशः। तथाचस्वच्छत्वंनजातिः, नाप्युपाधिः; तस्यप्रति-
बिंबग्राहकत्वरूपत्वेचआत्माश्रयप्रसंगात्। नचप्रकाशकत्वंतदिति-
वाच्यं; जलादौप्रतिबिंबाभावप्रसंगात् तस्मात्स्वच्छत्वस्यनिर्वक्तुम-
शक्यत्वान्नतेनरूपेणप्रतिबिंबहेतुत्वसंभवः। नापि"आभासएवच
अतएवचोपमासूर्यकादिव" दितिसूत्रानुसारेणमायायांप्रतिबिंबोजी-
वइतिसंभवतितत्ताद्दशार्थप्रतीतेः ॥ तथाहि ननुसच्चिदानंदस्य
ब्रह्मणःसच्चिदानंदएवांशःसंभवतीतिकथंतस्यप्रवाहेप्रवेशआनंदांश-
तिरोभावश्चेत्यतआह-आभासएवचेतिआभासएवजीवःव्यापकत्व-
निरतिशयानंदादिरूपभगवद्धर्माभावात् यथाऽनाचारिब्राह्मणोब्रा-
ह्मणाभासःसूत्रधारकत्वेऽपिब्राह्मण्याख्यदेवतायास्तत्रतिरोभावात् ॥
ननु "एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः। एकधाबहुधाचैवद्दश्य-
तेजलचंद्रवदि" तिश्रुत्यनुसारेणप्रतिबिंबमेवजीवइतिचेन्न; ताद्दश्य-

श्रुतेर्यथा चंद्रस्यांशुद्वाराजलप्रवेशेन नानात्वंतथाब्रह्मणोप्यंशद्वारातत्त-देहहृदयप्रवेशेनानात्वमित्यर्थकत्वेन प्रतिबिंबभावासाधकत्वात् ॥ तत्रमुक्तियोग्यत्वायब्रह्मरूपतोच्यते; अहंग्रहोपासनायाःप्रकृतत्वात् ॥ बुद्ध्युपाधिको जीवभावइतितुसर्वथैवनसंभवति; मुक्तानामपिबुद्धि-संयोगसत्वेन जीवभावापत्तेः। नचमुक्त्यवस्थायां बुद्धेर्नष्टत्वात्कथंतत्-त्संयोगइतिवाच्यं; ब्रह्मणोबुद्धौप्रतिबिंब एवजीवभावः, सचएकबुद्धि-नाशेपि द्वितीयबुद्धौपुनरपिस्यादेव। नचसद्वितीयएवेतिवाच्यं; ब्रह्म-णएकत्वेप्रतिबिंबस्यबिंबरूपत्वेन द्वितीयत्वायोगात् ॥ प्रतिबिंबस्यो-पाधिपक्षपातित्वेनोपाधिभेदेनभेदांगीकारेसुषुप्तावुपाधेर्नाशेनमोक्षा-पत्तिः। नचतत्रोपाधेर्लयएवनविनाशइतिवाच्यं; कार्यस्यकारणाव-स्थापन्नस्यापि यदिनाशोनस्वीक्रियतेचेत्तदाघटस्यमुद्गरादिनाचूर्णी-कृतस्यापिलयएवस्यान्ननाशः; इष्टापत्तिरितिचेत्-मुक्तानामपिबुद्धे-र्नाशोनस्यात्; तत्रापिलयस्यैववक्तुंशक्यत्वात्। तथाच तेषां पुनरुत्प-त्तिर्दुर्वारैवेतिबोध्यं ॥ "अतएवचोपमासूर्यकादिव" दितिसूत्रमपिन-जीवःप्रतिबिंबरूपइतिप्रतिपादयति; किंतुजडजीवधर्माब्रह्मणिउपचा-रादुच्यंते न वस्तुतः; तत्रदृष्टांतप्रदर्शनपरं ॥ "न स्थानतोपी" तिसूत्रे-तद्विचारस्यैवप्रकृतत्वात् ॥ सूत्रार्थस्तुयतोब्रह्मणिप्रापंचिकधर्माउप-चारादुच्यंतेअतएव "समःप्लुषिणासमोनागेनसमोमशकेनसमएभि-र्लोकैःसमोऽनेन सर्वेणे" तिवेदोक्ताउपमापिउपचारादेवतत्तद्धर्मसंबं-धात्; अन्यथा "नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते" इत्यादिनाउपमानो-पमेयभावराहित्येनप्रतिपादितेपुनरुपमानोपमेयत्वेनप्रतिपादनंविरुद्धं-स्यात् तत्रदृष्टांतःसूर्यकादिवत् सूर्येणसहितंजलंसूर्यकंयथाकिरणद्वा-राजलादिसंश्लिष्टस्यसूर्यादेर्ब्रह्मोपमानत्वं "यथाह्ययंज्योतिरात्माबि-वस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुगच्छन्। उपाधिनाक्रियतेभेदरूप" इति-यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वं एवं "समःप्लुषिणे" त्यत्रापितत्तत्संश्लि-ष्टस्योपमेयत्वमपीतिनतत्सूत्रंजीवस्यप्रतिबिंबरूपतांप्रतिपादयति ॥ प्रतिध्वनेराकाशगुणत्वस्याद्वैतसिद्धांतविद्भिःस्वीकारेणतदनभिज्ञस्य-स्वमतमेवखंडयतः आकाशेशब्दप्रतिबिंबदर्शनेनेत्यादिकःप्रलापः-प्रकृतानुपयुक्तत्वादुपेक्षितः ॥

सहस्राक्षे जीवस्य प्रतिबिंबत्वसाधकं मायायांप्रतिबिंबते चितिरिति तदीयाष्टम-श्लोकं एवंजीवस्यपरसंमतमित्यादिना इहप्रतीयतइतिदिगित्यंतेन व्याख्यानेन सहितं

यत्तुजीवस्येत्यादिना तत्पक्षाणामप्रतिपादनान्नक्रियतइत्यंतेन निराकरिष्यंतः प्रथमं एवं-जीवस्येत्यादि दर्शनेनव्यभिचारित्वाच्चेत्यंतं भागमुत्तरयंति-यत्त्वित्यादिनाप्रकृतानुपयुक्त-त्वादुपेक्षितइत्यंतेन ॥ परोपन्यस्तश्रुतीनामर्थंतुतदुदाहृतसूत्रद्वयस्य सिद्धांतभाष्याद्यनु-वादद्वाराऽग्रेवक्ष्यंति ॥ अतःपूर्वंप्रतिबिंबत्वाभावसाधकानुमितिहेतुसप्तकेदोषभासानुद्ध-रिष्यंतोयुक्तयैवाहुः-तदपिनकिंचिदित्यादि ॥ मायाचेयमिति । इदंपंचदशप्रकरण्यांचित्र-दीपाख्येषष्ठप्रकरणे (श्लोक १२५) "मायाचेयंतमोरूपातापनीयेतदीरणात् । अनु-भूतिंतत्रमानंप्रतिजज्ञेश्रुतिःस्वयं"इतिपद्यमस्ति । तापनीयेतदीरणंतु प्रागुक्तेनृसिंहोत्तरता-पनीयनवमखंडे "मायाचतमोरूपानुभूते" रितिकथनं । एतेनतत्रप्रतिबिंबादरे एतच्छ्रुति-व्याकोपोऽपिध्वनितः । सावयवत्वव्याप्यत्वेनेति । यद्यत्प्रतिबिंबग्राहकंतत्तत्सावयवं यथा-जलदर्पणादिकं यत्रयत्रसावयत्वाभावः तत्रतत्रप्रतिबिंबग्राहकत्वस्याप्यभाव एव यथा-काशकालदिगादिषु अतोव्यापकस्यसावयवत्वस्यभावः व्याप्यस्यतद्ग्राहकत्वस्यभावेन-

---

मायायां प्रतिबिम्बते चितिरसौ स्वच्छा हि सत्त्वेन सा
गाम्भीर्यस्य जले रवस्य गगने भानान्नभःशब्दयोः ॥
छाया तत्र परैस्तिरस्कृतिवशात्पञ्चीकृतौ चाम्बरे
रूपं नोद्भवतीत्यतो नियमनं सामान्यतो बाधितम् ॥ ८ ॥

एवं जीवस्य परसंमतमंशत्वं निराकृत्य स्वसंमतं पन्थानं निष्कण्टकं चिकीर्षुः यथा-ह्ययं ज्योतिरात्मविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रे-ष्वेवमजोयमात्मार्जावेशावाभासेनकरोतिविद्याचस्वमेवभवति छायातपौब्रह्मविदःरूपंरूपंप्रति-रूपोबभूव'एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचन्द्रवदि'त्यादि-श्रुतिसंमतम् । आभासएवच अतएवचोपमासूर्यकादिवदित्यादिसूत्रसंमतं च जीवस्यब्रह्म-प्रतिबिम्बत्वमाह-मायायामिति ॥ अत्र कश्चित्प्रत्यवतिष्ठते ॥ मायात्वेनाभिमता नप्रति-बिम्बभाक् अस्वच्छत्वात् १ दारुवत् ॥ निरवयवत्वात् २ रूपाभावात् ३ रूपवत् ॥ अपरिच्छिन्नत्वात् ४ आत्मवत् आकाशवद्वा ॥ एतेषु प्रतिबिम्बापत्तिरेवविपक्षेबाध-कस्तर्कः ॥ एवम् आत्मा न प्रतिबिम्बते अनवयवत्वात् ५ अपरिच्छिन्नत्वात् ६ आकाशवत् ॥ अरूपत्वात् ७ तद्वत् वायुवच्च ॥ एतयोः प्रतिबिम्बापत्तिरेवविपक्षे-बाधकस्तर्कः ॥ एवंच स्वच्छे सावयवे रूपवति परिच्छिन्नएवोपाधौ सावयवस्य रूपवतः परिच्छिन्नस्य प्रतिबिम्बनियमेन तर्कपराहतत्वान्नेमानि वाक्यानि प्रतिबिम्बत्वपराणि किन्त्वं-शत्वप्रतिपादकवाक्यवदन्यथाव्याख्येयानि इति ॥ तत्र अजामेकां सत्त्वंरजस्तमइति प्रकृते-रित्यादिवचनैः सृष्ट्याःप्रकृते सत्त्वगुणकत्वेन 'मायंतुप्रकृति'मितिश्रुत्या तस्याएव मायाशब्द-वाच्यत्वेन विद्वद्व्यवहारात्सत्त्वात्संजायतेज्ञानमितीश्वरवाक्याच्च सत्त्वस्य स्वच्छत्वेन आत्मा-वरकतयाऽस्मदीयैस्तमस्त्वादृश्यस्य तत्र स्वीकृतत्वेपि स्वपृष्ठगतघटावरकरजतादिपात्रवत्प्रति-बिम्बग्रहप्रयोजकस्वच्छतायाः प्रत्याख्याने प्रमाणाभावेन सजलकज्जलादिलिप्तपात्रादौ दीपा-दिप्रतिबिम्बदर्शनात्तदनुगतस्य मायाव्यावृत्तस्य स्वच्छत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेनच प्रतिबिम्बग्रह-

व्याप्यः। तेनतस्येति। सावयत्वाभावेन तद्ग्राहकत्वाभावस्य। अनुमितीति। माया-प्रतिबिंबग्राहकत्वाभाववती सावयवत्वाभावात्, आकाशादिवदित्यनुमितिसंभवादि-त्यर्थः। रूपाभावेनेति। अत्रापिवाय्वाकाशादयएवदृष्टांताः। तथाचमाया नप्रतिबिंब-भाक् रूपाभावात् वायुवदित्यनुमितिः। अप्रकाशस्येत्यादि। एतेनवन्हिदीपादेः प्रकाश-रूपस्यैवप्रकाशगुणंप्रत्युपादानत्वमपीत्युक्तंभवति॥ सत्वस्यतादृशत्वंतुसांख्यैर्यासु "प्रीत्य-प्रीतिविषादात्मकाःप्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था" इति "सत्वंलघुप्रकाशक" मितिचो-क्तमेव। एवंचप्रकाशात्मकत्वेऽपि दीपतत्प्रकाशादेःप्रतिबिंबाधारत्वादर्शनात् सत्वांश-स्यापिनतदाधारत्वंसंभवति। जलएवेति। नतुमलिनेकज्जलाद्यंशे॥ स्वच्छसत्ववत्यां-प्रतिबिंबमितिप्रसह्यवादेऽपिसत्वांशमात्रे ब्रह्मप्रतिबिंबंस्यान्नतुमायायां। अतोरजस्त-मोभ्यां घोरमूढवृत्तिषु जीवोपलब्धिरेवनस्यादितिभावः। विद्यारण्योक्तिरिति। पंचदशीद्वितीयप्रकरणस्थतद्विरोधइत्यर्थः। नचैवमित्यादि। त्रिगुणात्मकत्वं सावय-वत्वस्वीकारेहेतुः तत्स्वीकारश्चस्वरूपासिद्धौहेतुः। सावयवत्वाभावस्तु साधन एव हेतुरितिविवेकः। तस्यचेति। सावयवत्वस्य। यत्रयत्रसावयवत्वंतत्रतत्रजन्यत्वं यथापृथिव्यादिष्वतिव्याप्तिस्तन्मतसिद्धा। अतएवाजन्यस्यपरमात्मनस्तन्मतेनिरवयवत्वं। जन्यत्वापत्तिरिति। विमतामायाजन्या सावयवत्वाद्धटवदितिप्रयोगः। अपसिद्धांतः स्यादिति। षडस्माकमनादयइतिसिद्धांतभंगः। अस्वीकारेऽपीति। तार्किकादिदर्शन-मनुसृत्याऽस्वीकारे। अपिशब्दो गौणताद्योतकः। वस्तुतःसिद्धांतेतुगगनेतयोःस्वीकारएव

रूपफलकल्प्यस्वच्छतायाअदृश्यआकाशादाविव तत्र कल्पने बाधकाभावे नचाद्योहेतुःस्वरूपा-सिद्धइत्याह॥ स्वच्छाहिसत्त्वेनेति॥ २९॥ द्वितीयोपि मायायास्त्रिगुणात्वेन गुणानांसावय-वत्वेनचस्वरूपासिद्धोहेतुरित्यपिअनेनैवसूचितम्॥ सव्यभिचारश्चेत्याह॥ रवस्यमगनेइति॥ अतएवतृतीयचतुर्थावपिसव्यभिचारौ॥ आकाशे सावयवत्वस्योत्पत्तिमत्त्वेन परिच्छिन्नत्वस्य-चपादोस्यविश्वाअत्यतिष्ठदशाङ्गुलस्य एकांशेनस्थितोजगत् विकारावर्तिचेत्यादिवाक्यैः स्वीकारे तु उक्तरीत्या सावयवत्वस्यश्रुत्यादिभिरेव परिच्छिन्नत्वस्य च मायायामपि सत्त्वेन स्वरूपा-सिद्धिरेवद्वितीयचतुर्थयोर्बोद्धव्या॥ ३०॥ ननुस्वच्छत्वमात्रस्यैवोपाधौ प्रतिबिम्बग्रहप्रयो-जकत्वस्वच्छरूपेऽपि प्रतिबिंम्बः स्यादितिचेत्—न; रूपस्य स्वच्छत्वे प्रमाणाभावात्॥ अस्व-च्छद्रव्यगतरूपस्य स्वच्छत्वाभावेन स्वच्छगतस्य तत्त्वेऽपि स्फाटिकपात्रस्थजलप्रतिबिम्बस्य-तादृक्पात्रगतप्रतिबिम्बादपृथक्त्ववद्रूपप्रतिबिम्बस्य द्रव्यप्रतिबिम्बादपृथक्त्वात्॥ अधाराधे-यगतयोः प्रतिबिम्बयोरेकात्॥ रूपस्य द्रव्यादपृथक्त्वाच्च॥ एवं गुणान्तरे क्रियादिषुचसमा-धेयम्॥ अस्वच्छंदत्वादेव वायुकालदिशासु न प्रतिबिम्बाशङ्का॥ आत्मनि प्रतिबिम्बाभा-वस्तुप्रभायामिव प्रतिबिम्बग्रहिविजातीयस्वच्छत्वाभावेन बोध्यः॥ नचास्मन्मते जलक्षित्यो-रेव प्रतिबिम्बस्वीकारात्प्रभायां तदतिप्रसक्तेरभावेन तादृग्वैजात्यस्वीकारोव्यर्थइतिवाच्यम्॥ ईदृशनियमस्वीकारस्य श्रुत्यादिप्रामाण्याकल्पनलाघवेनैव ततोलघुत्वाष्ट आकाशे शब्दप्रति-बिम्बदर्शनेन व्यभिचारित्वाच्च॥

"अत्यतिष्ठद्दशांगुल" मित्यादिशब्दानुरोधात् । स्पष्टश्चाकाशसावयवत्वादिस्वीकारो-वृद्धिह्रासभाक्तसूत्रादौनिबंधनच (प्र० १ श्लो० २८) 'आकाशवद्व्यापकंही'त्यादि । स्थलेअत्र "लोकदृष्ट्याद्दृष्टांत" इतितत्त्वप्रकाशेकथनात्परिच्छिन्नत्वं । जन्यत्वाविनेति । तन्मतमनुसृत्येदमुक्तं—जन्यत्वानुमापकतयेति । विमतामायाजन्यापरिच्छिन्नत्वात्सावयवत्वात् । पटपरात्मानौअन्वयव्यतिरेकदृष्टांतौ इतिज्ञेयं, प्रभागतेत्यादि । प्रभायामपिस्वच्छत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्केवलभूमिजलयोरेवस्वच्छत्वमितिवक्तुमशक्यमितिभावः । ज्ञानस्वरूपत्वादिति । "सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म । भारूपःसत्यसंकल्पः" इत्यादितैत्तिरीयछांदोग्यादिश्रुतिभ्यः'ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्य'मित्यादिस्मृतिभ्यश्चतथात्वात् । एवंचस्वच्छत्वेविजातीयत्वकल्पनंनिर्मूलं, किंचात्मनिताद्दृशस्वच्छत्वस्यात्यंताभावे मायायामेवनियमेनतत्सत्वेच मायोपादानकेषु सर्वेष्वेवावश्यंतदनुवर्तेत; त्रिगुणात्मकत्ववत् ॥ तथाचसर्वत्रैवप्रतिबिंबप्रतीतिरशक्यवारणेतिमायिकतयाभिमतेषुवायुकालदिगादिषु तद्वारणप्रयासोव्यर्थः ॥ नाद्यःइति । संकरस्यजातिबाधकत्वेनतत्प्रसंगेसति । जातिविशेषत्वंनशक्यंवक्तुमितिभावः । जातिबाधकसंग्रहंतूदाहरंतितार्किकाः—'व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रह'इति ॥ प्रकृतेसंकरंस्फुटंदर्शयितुंतल्लक्षणपुरःसरमाहुः—सचेत्यादिना । संकरश्चेत्यर्थः । एतत्रितयसंबंधेनेति । स्वसामानाधिकरण्यं स्वाभावसामानाधिकरण्यं स्ववृत्तित्वंचेतिसंबंधत्रयरूपोयःसंबंधविशेषस्तेनजातिविशिष्टत्वं संकरइति योजना ॥ अत्रसर्वत्रस्वंजातिरेव । इहविवक्षितंस्ववृत्तित्वं स्पष्टयंति—स्वसमानाधिकरणेनेति । यथाशरीरत्वंनजातिः उक्तत्रितयरूपसंबंधेन पृथ्वीत्वजलत्वादिजातिवैशिष्ट्यात् । तथाहि अस्माकादिशरीरेषुपृथिवीत्वजातिसामानाधिकरण्येनशरीरत्वस्य तद्वैशिष्ट्यं । नैयायिकरीत्यावरुणलोकस्थजलीयशरीरेषु पृथिवीत्वाभावसामानाधिकरण्येनतस्यतद्वैशिष्ट्यं । घटादिषुपृथिवीत्वसमानाधिकरणी जलीयादिशरीरनिरूपितोयोभेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेनपृथिवीत्ववृत्तित्वंच शरीरत्वेऽस्त्येवेतिप्रकृतसांकर्यान्नजातित्वं ॥ एवंस्वच्छत्वेपिसंगमयंति—तथाचेत्यादिना । विद्यमानत्वादिति । अयंसंकरप्रसंगादितिपूर्वोक्तहेतौहेतुः । ननुत्रिष्वन्यतमसंबंधमात्रेणोभयरूपसंबंधमात्रेणवा जातिवैशिष्ट्यमस्तु, किंत्रितयरूपेण ? तेनेति चेत्स्वसामानाधिकरण्येनव्यापकजातिवैशिष्ट्यं व्याप्यजातिना । स्वाभावसामानाधिकरण्येन तद्वैशिष्ट्यंव्यधिकरणजातीनां नियतव्यधिकरणजातिसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वंचतासामस्त्येवेत्यन्यतममात्रोपादाने प्रागेनजातिमात्रोच्छेदप्रसंगादिदूषणंसुगममेवेति तदनुक्त्वोभयमात्रग्रहणेदोषमाहुः—अतद्द्रव्यत्वस्येत्यादिना । द्रव्यत्वं हिपृथिव्यांपृथिवीत्वसामानाधिकरण्येनजलादिषुतदभावसामानाधिकरण्येनचवर्ततएव । पृथिवीत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकंतुतन्नभवति, पृथिव्यांद्रव्यप्रतियोगिकभेदस्यासत्वादितिभावः ॥ पृथिवीत्वादीनामित्यादि । पृथिवीत्वंहिपृथिव्यांद्रव्यसमानाधिकरणंद्रव्यत्वाधिकरणजलादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकंचास्त्येव । द्रव्यत्वाभावसामानाधिकरण्यंतुनैवभवितुमर्हतीतिभावः । एवंजलत्वादिष्वपिबोध्यं । जलत्वस्येत्यादि । जलत्वंहिपृथ्वीत्वाभावाधिकरणजलवृत्तिभवति । पृथिवीत्ववन्निष्ठोजल-

अतियोगिकोयोभेदःतत्प्रतियोगितावच्छेदकंचभवति । पृथ्वीत्वसमानाधिकरणंतुतत्सर्वथानभवितुमर्हतीतिभावः । एवंचनियतव्यधिकरणताकपृथ्वीत्वजलत्वादिजातिषु पृथ्वीत्वादिषुव्याप्यजातिषु द्रव्यत्वादिषुव्यापकजातिषुचक्रमेणजातित्वबाधवारणाय स्वसामानाधिकरण्यादित्रितयनिवेशइतिनिगर्वः । आत्माश्रयप्रसंगादितिप्रतिबिंबग्राहकत्वरूपमेव स्वच्छत्वं प्रतिबिंबग्रहेहेतुरित्यात्माश्रय उद्देशतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यात्स्फुटएव। प्रकाशकत्वमिति। मण्यादिषुतथादर्शनादितिभावः। प्रतिबिंबाभावप्रसंगादिति। इहदीपादौ प्रतिबिंबापत्तिप्रसंगादित्यधिकमनुसंधेयं। ननुप्रागुक्तमंत्रतस्तद्विषयश्रुतितश्चप्रतिबिंबत्त्वंस्यादित्यतआहुः—नापीत्यादि। तत्रप्रथमं (अ० २ पा० ३ सू० ५०) "आभासएवचे" ति सूत्रस्थभाष्यात्तत्प्रकाशाच्चकंचिदंशमेकीकृत्यानुवदंति–ननुसच्चिदादंदस्येत्यादिना। "एकएवहिभूतात्मे" तिश्रुत्यर्थं निर्मलयितुं स्वयंशंकंते–नन्वेकइति। (अ० २ पा० ३ सू० ३०) "यावदात्मभावित्वाच्चनदोष" इतिसूत्रप्रकाशादिभ्यःकंचिदंशमर्थत आनुपूर्वीतश्च यथोचितमनुवदंति–यथाचंद्रस्येत्यादिना। मुक्तानामित्यादि। अपिशब्दाद्ब्राह्मणोऽपि । तस्य तेषांचविभुत्वात्सर्वबुद्धिसंयोगोऽवश्यवाच्यइतिप्रकाशाशयः । उपाधेर्नाशेनेति । छांदोग्याष्टमाध्यायबृहदारण्यकद्वितीयाध्यायाद्यब्राह्मणकौषीतकिब्राह्मणचतुर्थाध्यायादिषुसुषुप्तिकालेजीवस्य सकरुतदुपाधीनांचब्रह्मणिप्रवेशस्याम्नानात् "सुषुप्तिकालेसकलेविलीने" इत्यादिश्रुत्यंतराच्चतथेतिभावः । नंचबुद्ध्यतिरिक्तोपाधिनामेवतदाप्रवेशादिकंकल्प्यं । तथासति तत्रत्ये आत्मव्युच्चरणवाक्ये बुद्धिव्युच्चरणादात्मव्युच्चरणोपचारइति स्वव्याख्यातार्थव्याघातापातात् । एवमन्यदप्यूह्यं । तद्विचारस्यैवेति । तृतीयस्यद्वितीयेपादे (सू० ११) "नस्थानतोऽपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रही" तिसूत्रमारभ्यब्रह्मधर्मविचारएवसविशेषनिर्विशेषश्रुतिवाक्यानिविषयीकृत्यप्रक्रांतो ननुजीवस्वरूपविचारस्यतत्रगंधोऽपि । परस्येत्त्यात्तद्व्यावृत्तेर्दर्शितत्वात्द्वितीयस्यतृतीयेपादेजीवविचारस्यविस्तरेणकृतत्वाच्च । अतोब्रह्मणिधर्मविचारस्यैवात्रप्रकृतत्वमिति। नैतेनजीवस्यप्रतिबिंबताशक्यवचना। (अ० ३ पा० २ सू० १८) अतएवचोपमासूर्यकादिवदितिसूत्रस्थभाष्यात्तत्प्रकाशाच्चकंचिदंशमर्थत आनुपूर्वीलशतश्चानुवदंति–सूत्रार्थस्त्वित्यादिना । समःप्लुषिणेति बृहदारण्यकतृतीयाध्यायेतृतीयब्राह्मणे (पृ० १११) "यद्वेवसमःप्लुषिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएभिस्त्रिभिर्लोकैःसमोनेनसर्वेण" इतिकण्वैः पठ्यते ॥ माध्यन्दिनानामपि (पृ० १०४९) तुल्यःपाठः ॥ अर्थस्तुप्लुषिणापुत्तिकादेहेनातिसूक्ष्मेणसमःइत्यादिस्तुल्यः ॥ मशकस्ततोऽधिकः नागःसर्पोदीर्घकुंडलाद्यनेकाकारोमध्यमःगजोवातिस्थूलः ततोधिकास्त्रयोलोकाःसर्वसंपूर्णब्रह्मांडस्थंचराचरंतेनतेनतुल्यः ॥ वस्तुतस्त्वाकाशइवसर्वपरिमाणाश्रयइतिवृद्धिह्रासभाक्त्वीसूत्रेवक्ष्यते–उपचारादेवतत्तद्धर्मसंबंधादिति । उपचारोत्र प्रपंचधर्मसंबंधेहेतुर्नतुपूर्ववत्र । नतत्समइति । श्वेताश्वतरवाक्यमिदं उपमानोपमेयत्वेनेति । उपमानैःप्लुष्यादिभिस्तथात्वेन । जलमिति । सौत्रकशब्दस्यार्थोऽयं । 'पुंसिकःकंशिरोंबुनो'रित्यमरोक्तेः । तत्तत्संश्लिष्टस्येति । प्लुष्यादिसर्वसंश्लिष्टस्य । अत्रैतावत्संदर्भाभिप्रायमनुसंधायकिंचिद्ब्रूमः तदीयसप्तमश्लोकस्यखंडन

एवंजीवस्याणुत्वमंशत्वंव्युच्चरणादिकंचसिद्धं अथतस्यप्रतिबिंबत्वापादक एकदेशिनोष्टमः श्लोकःसव्याख्यः खंड्यते । तत्रतेनप्रतिबिंबत्वसाधनायश्रुतिवाक्यपंचकंसूत्रद्वयंचादावुपन्यस्तं । तदर्थः प्रथमंनिर्णीयते । तत्र "यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुगच्छन् । उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मे" तिवाक्यंतु एकस्यापिब्रह्मणोनानात्वेनप्रत्ययेदृष्टांतंवदतिनतुजीवस्यप्रतिबिंबत्वं । तथाहि—यथाअयमेकोविवस्वान्सूर्यः भिन्नाः स्वपःपृथग्भूताः परस्परप्रतियोगिकभेदवतीश्च अपोजलानि ज्योतिरात्माअनुगच्छन् स्वांशुज्योतीरूपेणानुप्रविशन्उपाधिनाजलादिरूपेणभेदरूपःक्रियते, नानात्वप्रकारकप्रतीतिविषयतामानीयते, एवंदेवः जगन्निर्माणक्रीडामोद प्रकाशादिमान्अयमात्मापरमेश्वरः पृथक्कृतेषुक्षेत्रेषुस्वांशजीवरूपेणानुप्रविशन् नानात्वप्रतीतिविषयः क्रियतइत्यर्थः ॥ सूर्यादिर्हिदर्पणजलादौप्रतिबिंबते तेजोंशेनप्रविशतिचमंडलाकारादिसाक्षात्कारात्उष्णस्पर्शानुभावात् चक्षुःपराहतिदर्शनाच्च ॥ प्रतिबिंबमात्रेतु सत्युष्णस्पर्शादिकंनानुभूयेत । न हिमहाज्वरार्तपुरुषस्यातितप्तपयःप्रभृतेर्वाप्रतिबिंबमुष्णंभवति अतएवश्रुतावप्यनुगच्छन्नित्युच्यते नतुप्रतिबिंबमानइति ॥ ब्रह्मणोजीवरूपेणप्रवेशस्तु "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्ये" त्यादिश्रुतिप्रसिद्धः ॥ किंचआपोहितेजोजन्या "अग्नेरापः ॥ तदपोसृजते" इत्यादितैत्तिरीयच्छांदोग्यादिश्रुतिभ्यः ॥ इदानीमपिवृष्टिद्वारासूर्यादाविर्भवंति "याभिरादित्यस्ताभिःपर्जन्योवर्षति" 'आदित्याज्जायतेवृष्टि'रित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ अतःस्वतआविर्भूतेष्वपिविजातीयतयाप्रतीयमानेषुजलेषुसूर्यस्तेजोंशेनप्रविष्टःसन्यथानानादृश्यते तथा तस्मादाविर्भूतेष्वपिचिदानंदतिरोधानेनविजातीयतयादृश्यमानेषुजलेषुशरीरेषुजीवरूपेणप्रविष्टं ब्रह्मनानेवभातीतिबहुतरेसाधर्म्यं इदमेवाभिप्रेत्यमणिमुकुराद्यपहायश्रुतावापएवदृष्टांतउपात्ताः । एतदेवचोपबृंहितंप्रथमस्कंधे "यथाह्यवहितोवन्हिःदारुष्वेकःस्वयोनिषु ॥ नानेवभातिविश्वात्मा भूतेषुचतथापुमानि"ति । वस्तुतस्तुतत्रतत्रप्रविष्टास्तेजोंशायथाभासांनिधेरनतिरिक्तास्तथैवजीवाब्रह्मणः अयमेवैतच्छ्रुत्याशयोभगवताबोध्यते—"क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारते"ति । अत्रस्मृतौचकारेणक्षेत्रांतर्गतभूतेंद्रियादिकंसमुच्चीयतेतेनविजातीयतयाप्रतीयमानान्यपिजलानि यथास्वोपादानतेजःप्रतियोगिकतात्विकभेदवंतिनभवंति तथाक्षेत्राण्यपिनब्रह्मभेदवंतीतिफलति अतएव 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंममे'त्युभयज्ञानस्यस्वज्ञानत्वंस्मर्यते । इदंप्रसंगादुक्तं ॥ यदितुत्वदभिमतंश्रुतिरभिप्रेयात्तर्हि विवस्वतोजलइवमायायांब्रह्मणः प्रतिबिंबजीवइत्येवब्रूयात् । तथाअकथनात् भेदरूपःक्रियतइतिकथनाच्च ॥ प्रतीयमानभेदस्यावास्तवत्वबोधनमेवश्रुत्याशयगोचरः किंचजलस्थानापन्नतयात्वया मायोच्यते तथाचसतिश्रुतौदार्ष्टांतिककोटौ तस्याअनुपादानं क्षेत्राणामुपादानंचत्वन्मतबाधकं । नचक्षेत्रशब्दोमायापरोवाच्यः; तथाग्राहकवेदांतिसंमतमानानुपलब्धेः । दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्बहुवचनविरोधाच्च ॥ नचमायाबहुत्वंवाच्यं; मायास्त्वितिवक्तव्येमायायांप्रतिबिंबतइतिस्वोक्तेर्विरोधात् । सर्वासांविभुत्वाविभुत्वाद्यनेकविचारैर्व्याकुलीभावापाताच्च । अतः "इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ।" इतिभगवद्वाक्यानुसार्येवार्थोयोग्यः ॥ एतेन "एकएवहिभूतात्मासर्वभूतेष्ववस्थितः ॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रव"

दित्याथर्वण ब्रह्मोपनिषच्छ्रुतिरपिव्याख्याता ॥ तथाहिकिमत्रभूतात्मशब्देनजीवोभिप्रेयेत आहोस्विद्ब्रह्म ? नाद्यः; जीवानांप्रतिशरीरभिन्नत्वेन'एकएवहिभूतेभूतेव्यवस्थित'इत्युक्तिविरोधात् । एकस्यैवजीवस्य एकधाबहुधादर्शनयोरयोगाच्च । एकजीववादस्तु पूर्वोक्ताद्यनेकदोषग्रस्तः; प्रसह्यांगीकारेत्वेकधादर्शनस्यवास्यवास्तवत्त्वात् जीवभावनित्यतापत्त्यापसिद्धांतोऽद्वैतमोक्षयोरुच्छेदश्च ॥ द्वितीयश्चेदुच्यते "भूतात्माभूतभावनः । एकोविष्णुर्महद्भूतंपृथग्भूतान्यनेकशः ॥ त्रींल्लोकान्व्याप्यभूतात्माभुंक्तेविश्वभुगव्ययः' इतिभारतीयनामसहस्रवाक्यैकवाक्यतयातथैवसिद्धेः । परमेवंसतिजलचंद्रतौल्यंब्रह्मणः प्राप्तमितिनतावताजीवस्यप्रतिबिंबत्वसिद्धिः । नन्वत्रमनोहिद्विविधंप्रोक्त" मित्युपक्रमेण "मनोग्रहणलिंगाज्जीवप्रकरणमेतत् अतोनास्य मंत्रस्यब्रह्मपरत्वमिति चेत्-मैवं; अन्यथानुपपत्त्याप्रकरणबाधात् ॥ वस्तुतस्तुतत्रकामसंगरहिततयाशुद्धमनसोमंत्रत्रयेणमुक्तिरुक्त्वामोक्षेकीदृशंस्वरूपमित्याकाङ्क्षायां "तदातत्परमंपद" मित्यक्षरं "नैवचिंत्यंनचाचिंत्यमचिंत्यंचिंत्यमेवचे"त्यादिनाविरुद्धधर्माश्रयत्वादिकंचोक्त्वा "ब्रह्मसंपद्यतेतदा तदेवनिष्कलंब्रह्मनिर्विकल्पनिरंजनंतद्ब्रह्माहमितिज्ञात्वाब्रह्मसंपद्यतेध्रुव" मित्यादिनाविस्पष्टंब्रह्मणोनिरूपणात् । जीवानांब्रह्माभेदबोधनायप्रवृत्तस्य "एकएवही" तिमंत्रस्यब्रह्मपरत्वे ॥ नप्रकरणविरोधगंधोऽपि । एतेनास्यजीवेसमन्वयंवदंतःप्रत्युक्ताः । अर्थस्तु एकएवभूतात्मापरमेश्वरोभूतेभूतेप्रतिशरीरंव्यवस्थितःविशेषाकारेणांशेनावस्थितःसन् एकधाबहुधाचैवदृश्यते एकस्यानेकधावस्थानेदर्शनेचदृष्टांतमाह—जलचंद्रवदिति । यथाजलचंद्रमाअंशरूपेणांशेनस्थितः । एकधाचंद्ररूपेणबहुधानेकसंख्याकंपादिरूपेणचदृश्यते इतिव्याख्यातः ॥ अतोऽत्राप्येकस्यनानात्वप्रतीतिपूर्वश्रुतिदृष्टांतार्थः सिध्यति ॥ यदितुत्वदभिमतंश्रुतिर्विवक्षेत् तर्हिमायायांप्रतिबिंबितइत्येवब्रूयात् । नतुतद्विरुद्धं; 'भूतेभूतेव्यवस्थितइतिएकधाबहुधेतिच' भूतानांजलस्थानापन्नतानूरीकारात् । अतोजलेचंद्रस्येवमायायांब्रह्मणः प्रतिबिंबाजीवाइतित्वेतद्वाक्याक्षरेभ्योनलभ्यते ॥ यत्त्वागामिग्रंथेचंद्रमंडलेजलप्रवेशाभावादितिवक्ष्यते,—तदप्येतेननिराकृतं; तेजोंशप्रवेशमंतरासूर्यचंद्रयोःप्रतिबिंबप्रकाशानुभवस्य औष्ण्यशैत्यानुभवस्यचायोगात् ॥ वर्णयंतिचतेजःप्रतिबिंबस्थलेप्राञ्चः—यथाहवराहमिहिरः । "सलिलमयेशशिनिरवेर्दीधितयोमूर्छितास्तमोनैशं ॥ क्षपयंतिदर्पणोदरनिहिताइवमंदिरस्यांत" रिति । माघोऽप्याहतुर्यसर्गे "दर्पणनिर्मलासुपतितेघनतिमिरमुषिज्योतिषिरौप्यभित्तिषुपुरः प्रतिफलतिमुहुः ॥ व्रीडमसंमुखोऽपिरमणैरपहृतवसनाःकांचनकंदरासुतरुणीरिहनयतिरवि" रिति ॥ यच्चद्वितीयं "जीवेशावाभासेने" तिवाक्यमुपन्यस्तं—तदपिनतदिष्टसाधकं; तन्नहिदेवैःपृष्टःप्रजापतिः "उपद्रष्टानुमंतैषआत्मे", त्याद्युपदिदेश तत्र "उपद्रष्टानुमंतैषआत्मे" तिजीवस्वरूपमुक्त्वा "सिंहश्चिद्रूपएवे" तिब्रह्माभेदंबोधयित्वा "अविकारोह्युपलब्धासर्वत्रे" तिब्रह्मणएवस्वांशभूतसर्वजीवरूपेणसर्वत्रोपलब्धृत्वंनिरूप्य "नह्यस्तिद्वैतसिद्धिरात्मैवसिद्धोऽद्वितीयोमाययाह्यन्यदिवे" त्यादिनासर्वेषांब्रह्मात्मकत्वद्वैतस्यतद्भ्रमजनकजडत्वतुच्छत्वानेकत्वादीनांशक्तिमायाहेतुकत्वंचवदन् सर्वस्यैकत्वेकथंनानादेहाभिमानः ? कथंचनियम्यनियामकभावादीतिशंकांवारयन्नाह "एषामायास्वव्यतिरिक्तानि-

परिपूर्णानिक्षेत्राणिदर्शयित्वा जीवेशावाभासेनकरोतिमायाचाविद्याचस्वयमेवभवती''ति ॥
अत्रजीवशब्देनमनुष्यादयःकार्यजीवाः 'जीवोजीवंविहायमां, जीवोजीवेननिर्मुक्तः, अहस्ता-तिसहस्तानां अपदानिचतुष्पदां ॥ फल्गुनीतत्रमहतांजीवोजीवस्यजीवन'मित्यादौप्रसिद्धाः । ईशशब्देनचब्रह्मादयःपृथगीशमानिनोलोकेनियामकत्वेनप्रसिद्धाः । तथाचखाऽविनाभूतानि नानाविधक्षेत्राणिप्रदर्श्य आभासेनदेहोहमितिमिथ्याज्ञानेन जीवेशौकरोति, अयंजीवोऽय-मीश्वरइतिसंपादयति । करोतेरर्थश्चेदृशप्रायस्त्वयाऽपिवाच्यः; अन्यथाकार्यत्वापत्त्याजीवे-श्वरयोः स्वातंत्र्येणानादित्ववादोभज्येत ''अजोनित्य'' इत्यादीनिचविरुध्येरन् ॥ अग्रेच ''सर्वंसर्वमयंसर्वेजीवाःसर्वमयाःसर्वावस्थासुतथाप्यल्पा'' इतिवस्तुतोब्रह्मात्मकत्वेनसर्व-स्यसर्वात्मकत्वंजीवानांव्युच्चरणोत्तरमल्पत्वंचोच्यते । नहीदंप्रतिबिंबपक्षेपूर्वोत्तरंसंगच्छ ते ॥ अनुपदंचाग्रे ''सवाएषभूतानींद्रियाणिविराजंदेवताःकोशांश्चसृष्ट्वाप्रविश्यामूढोमूढ-इवव्यवहरन्नास्तेमाययैवे'' तिपरब्रह्मणएवभूतादिनिर्माणं ''अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्ये'' तिश्रुत्यंतराज्ज्ञातस्यात्रप्रवेशः लीलयाजीवस्यमोहोव्यवहरणं; अत्रसर्वत्रमायाएवकरणत्वंच-श्राव्यतेअतोऽप्युक्तमेवयुक्तं । अग्रेच ''तस्मादद्वयएवायमात्मे'' त्यादिनात्मस्वरूपंनिरूप्य ''सत्तामात्रंहीदंसर्वंसदेवपुरस्तात्सिद्धंहिब्रह्म'' तिजगतोऽप्याविद्यकत्वभ्रमंवारयति । विस्तरशस्तु अविरोधाध्यायषष्ठसूत्रभाष्यप्रकाशेउपनिषद्भाष्येचश्रीपुरुषोत्तमचरणैर्निरुणा-यिनिखिलेयंश्रुतिरितिकिमिहबहुना । यत्तुएतच्छ्रुत्यर्थंविद्वन्मंडनटीकोक्तमनूद्य (तन्नयुक्तं-तादृशयोरपितिबिंबत्वेनियममात्रभंगापत्त्याऽतेरंडाविवाहश्चेदादावेववृत्तोनहीतिन्यायापा-तात् हिरण्यगर्भादेरीश्वरत्वेमानाभावाच्च ॥ जीवोजीवमित्यस्यत्वयमर्थः-जीवःजीवात्माजी-वंजीवनकरणं लिंगशरीरंविहायमांसंपद्यते तथाचकुतोजीवांतरस्यप्रमिति) रित्यग्रेवक्ष्यते,-तत्तुच्छं; उक्तरीतिकेआस्माकीनानांव्याख्यानेकार्यजीवेश्वरयोरपिप्रतिबिंबत्वासिध्यारंडावि-वाहन्यायानवतारात् अत्रकार्यजीवस्याविकृतब्रह्मरूपतोक्तिःवत्वाश्रुतिश्च ॥ इहहि ''क्षेत्राणि-दर्शयित्वा'' इतिपूर्वकालविहितक्त्वाप्रत्ययश्रुत्यामायाप्रयोजककर्तृकंक्षेत्रप्रदर्शनंजीवेशकर-णात्प्राक्कालिकंनिश्चीयते । तस्यकःसाक्षात्कर्तास्यात् ? त्वन्मतेविवर्ततयोक्तानां क्षेत्राणांद्रष्ट्-त्वस्य विशुद्धचित्यऽसंभवाज्जीवेश्वरयोश्चतदानीमनिष्पादात् । तस्माण्णिजर्थव्यापारेणाक्षि-प्यमाणानांक्षेत्रद्रष्टॄणांचिदंशकाणुजीवानांपूर्वमेवविद्यमानतायाअर्थापत्तिसिद्धत्वात् कृति-विषयौजीवेशावन्यावेववाच्यौ । अन्यथामायायाकार्यत्वापत्त्यातथानित्यत्वब्रह्माभेदादिबो-धकानेकश्रुतिविप्लवः । कार्यत्वेनचतवानादिजीवेश्वरवादोपिभज्येत । एवं हिरण्यगर्भादीनां-कार्येश्वरत्वेमानं ''योब्रह्माणंविदधातिपूर्वं ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे, भूतस्यजातःपति-रेकआसीत् ॥ ब्रह्मादेवानांप्रथमःसंबभूवविश्वस्यकर्ताभुवनस्यगोप्ता ॥ सर्वशरीरीप्रथमः'' एवमादिश्रुतिवाक्येपुपरमात्मकार्यत्वस्यअवरनिरूपितेश्वरत्वस्यचश्रवणमनुसंधेयम् ॥ तेषां-देहाद्याभासश्चाष्टमदशमस्कंधादिषु (स्कंध ८ अ० ३ श्लो० ३०) ब्रह्मादयोविविधालिं-गमिधाभिमानाः (स्कं० १० अ० १४ श्लो० १०) ''अतःक्षमस्वाच्युतमेरजोभुवोह्यजा-नतस्त्वत्पृथगीशमानिन''इतिस्पष्टं । 'जीवोजीव'मित्यस्यव्याख्यानंतुजीवशब्दस्यार्थांतरेपि-वृत्तिमेवसमर्थयतीतिनास्मत्प्रतिकूलांकिंचग्रहिलतयाजीवेशपदयोस्त्वदभिमतार्थकत्त्वादरणे-

पिनानेनतयोः प्रतिबिंबत्वंसिद्ध्यति;तृतीयानिर्दिष्टाभासपदार्थस्यजीवेशकरणतयाहेतुतया-वाऽन्वयस्यैवप्रतीत्यातयोराभासतायाऽलाभात् । अभेदेतृतीयादरेतुमूलविवरणावसरेव-क्ष्यते। तथाप्याभासपदंब्रह्माभासादिवन्मुख्यब्रह्मधर्मेतिरोभावाभिप्रायमेवसूत्रैकवाक्यता-लाभादिति ॥ एकादशस्कंधपंचविंशाध्यायस्थस्य (श्लो० ३५) ''संपद्यतेगुणैर्युक्तोजीवो-जीवंविहायमाम् ॥ जीवाजीवेननिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसंभवैः ॥ मयैवब्रह्मणापूर्णोनबहिर्नांतर-श्चरे''दितिवाक्यस्याप्यर्थंपुरतोमूलविवरणावसरेव्याख्यास्यामः ॥ अथतदुदाहृतं तृतीय-वाक्यंकठवल्लीषु तृतीयवल्ल्यारंभे''ऋतंपिबंतौसुकृतस्यलोकेगुहांप्रविष्टौपरमेपरार्द्धे । छाया-तपौब्रह्मविदोवदंति पंचाग्नयोयेचत्रिनाचिकेता'' इतिपठ्यते । तदपिन प्रतिबिंबत्वसाधकं भवति; छायाप्रतिबिंबयोर्भेदात् । छायाहिपुरुषादेर्यद्दिगवच्छेदेनसूर्यादिर्भवतितत्संमुख-दिश्येवनियमेनभवति । प्रतिबिंबंतुसर्वत्र । साचसर्वतःप्रकाशेसतिनोत्पद्यते यथापरितः-प्रदीपपंक्तिप्रभासितेसदने । साधारण्येनमलिनेनिर्मलेचाश्रयेश्यामरूपाप्रतीयतेतेजसः साम्निध्यविप्रकर्षप्रौढ्यऽप्रौढ्यादिनाह्रस्वदीर्घत्वेचापद्यते । महस्विनोमिहिरादेश्चसानैव-भवति ॥ प्रतिबिंबंतु परितः प्रकाशेऽपि दृश्यते । निर्मलएवाश्रये बिंबसरूपमेवानुभूयते । नाप्युक्तहेतुभ्यो ह्रसतिदैर्घ्यंवाप्नोति । महस्विनोऽपितद्भवति । एवंछायाप्रतिबिंबयोर-तिरेकादेव श्रीभागवते भगवान् भेदेननिर्दिशति (स्कं० ११ अ० २८ श्लो० ५) 'छायाप्रत्याव्हयाभासा'इति ॥ आभासशब्दसाजात्यात्प्रतिबिंबस्याप्युपलक्षकः । प्रतिबिंबत्वं साधयितुं आभासएवचेतिसूत्रमाभासपदघटितश्रुतिंचोपन्यस्यताभवतात्वाभासशब्दस्यैव-प्रतिबिंबवाचकत्वंवाच्यं ॥ शब्दांतरादेर्भेदकत्वंतुपूर्वतंत्रे ''शब्दांतरे कर्मभेद'' इत्याद्य-धिकरणेषुस्पष्टं ॥ अतःप्रतिबिंबत्वसाधनाय छायात्वबोधकवाक्योपन्यासोधार्ष्ट्यात् ॥ किंचछायाहिसूर्यचंद्रादिपाद्यातपादेवभवति, अतः प्रकृतेपुरुषच्छाया तदाश्रयस्थानापन्न-ब्रह्मजीवाविद्यातिरिक्तआतपस्थानीयःकश्चिद्धेतुः स्वीकार्यः; सचाप्रसिद्धः, अपिचातपेपुरुषा-देरेवछायाभवति; नतुकदाचिदप्यातपस्यातोत्रब्रह्मणएवातपत्वोक्त्या तस्यब्रह्मप्रतिबिंबत्व-मपिमनोरथमात्रं किंच प्रतिबिंबत्वे 'ऋतंपिबंता'वितिपानमपिनोपपद्येत भुंजानपुरुषस्य-प्रतिबिंबस्यभुंजानवत्प्रतीयमानत्वेपिवस्तुतः पुरुषएवभुंक्तेनतुतत् । तथाचब्रह्मण एवपाना-दिक्रियावास्तवी नतुजीवस्येति महानेवापसिद्धांतः ॥ तथाद्वितीयपादोक्तो गुहाप्रवेशो-पिनसंगच्छेत । इहगुहाशब्देनाविद्यतिःकरणं वावाच्यं; तयोर्जीवकल्पितत्वेन जीवोपजीव्य-कत्वात्, जीवस्यचतदधिष्ठानकप्रतिबिंबत्वेनतदुपजीव्यकत्वादन्योन्याश्रयेनैकतरस्याप्य-निष्पत्तेः । तथाजीवस्यछायाप्रतिबिंबान्यतरत्वेप्यलीकत्वाविशेषेणब्रह्मविदांतद्दर्शनायोगा-द्ब्रह्मविदोवदंतीत्यंशोपिनार्थतायुज्येत ॥ एवंएतद्वाक्यतोग्रे ''आत्मानंरथिनंविद्धी''-त्यादीना 'यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञः' इत्यंतोक्तारथित्ववश्यावश्येंद्रियत्वपरपदप्राप्तिप्रभृतयो-धर्माः प्रतिबिंबत्वेसतिनोपपद्येरन् बिंबेतदभावात्उपाधेःसर्वजीवेषुसाधारणत्वाच्च । अतोत्रजीवस्यानंदादितिरोभावेनापिहितप्रकाशस्वाच्छायात्वमुच्यते ब्रह्मणस्तुतदभावादात-पत्वं ॥ अथत्वदुक्ततुर्यवाक्यमपितत्रैवपंचमवल्ल्यां ''अग्निर्यथैकोभुवनंप्रविष्टोरूपंरूपंप्रति-रूपोबभूव । एकस्तथासर्वभूतांतरात्मारूपंरूपंप्रतिरूपोबहिश्च । वायुर्यथैकोभुवनंप्रविष्ट''

इति पादत्रयंतदेवएवंद्विकृत्वःपठ्यते । तदपिवाक्यार्थस्यपूर्वोक्तत्तरवाक्यानांचविचारेन-जीवस्यप्रतिबिंबतासाधकंभवितुमर्हति । इहजीवस्यनाम्नोऽप्यनुच्चरणात् । प्रतिरूपशब्दस्य-कथंचित्प्रतिबिंबार्थकत्वांगीकारेपिप्रत्युतब्रह्मणस्तथात्वापत्तेः मूलरूपार्थत्वेत्वत्रप्रतिबिंब-वादगंधस्याप्यसिद्धेः । नचात्रवाक्येजीवः प्रतिरूपशब्दार्थइतिशंक्यं; एकत्वसर्वभूतांतरा-त्मत्वादिव्याकोपात् । "एषतआत्मांतर्याम्यमृतः । अंतस्तद्धर्मोपदेशादंतर्याम्यधिदैवा-दिष्वि" त्यादिश्रुतिसूत्रानुरोधेनवाक्यस्य ब्रह्मपरतायाएवसिद्धेः शंकराचार्यैरपितथैवांगी-कारेणत्वयान्यथयितुमशक्यत्वाच्च । तदेवशुक्रतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाःश्रिताः-सर्वेतदुनात्येतिकश्चने" तिव्यवहितपूर्ववाक्येन "सूर्योयथे" त्यादिभिः "नयत्रसूर्योभाती" त्यंतैरुत्तरवाक्यैरपितथैवनिश्चयाच्च ॥ तथाचायंवाक्यार्थःयथा"एकोप्यग्निःभुवनंलोकंप्रविष्टः सन्रूपंरूपं" दार्वादितत्तत्स्वाश्रयवस्तुप्रतिसप्रतिरूपस्तत्तदनुरूपाकारोनानाविधोभवति वस्तुतस्त्वग्निरेकएव तथापरमात्माएकोपि "तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविश" दितिश्रुत्यास्वरूपतः सृष्टेष्वपिसर्वभूतेषुतत्तत्कार्यनिर्वाहायानुप्रविष्टोनानारूपोभाति मूलरूपेणत्वेकएव । एत-देव (स्कं० १ अ० २ श्लो० ३२) 'यथाह्यवहितोवह्नि'रित्यादिश्रीभागवतादि-वचनेषुस्फुटति ॥ यथाचएकोपिवायुर्देहंप्रविष्टःसन् "हृदिप्राणोगुदेपान"इतिनानाभाव-मापद्यते; तुल्यमन्यत् ॥ यदिश्रुतिः प्रतिबिंबमभिप्रैष्यत् नहितर्हिवायुर्दृष्टांतत्वेनावक्ष्यत्; तस्यप्रतिबिंबाभावात् ॥ अतएवत्वदाचार्यैस्तुकठभाष्य "रूपंरूपंप्रतिदार्वादिदाह्यभेदं-प्रतीत्यर्थः प्रतिरूपस्तत्रतत्रप्रतिरूपवान्दाह्यभेदेनबहुविधोबभूवएकएवे" तिव्याख्यायि ॥ एतदपिपरोक्तमभ्युपेत्यब्रूमः । अस्मदीयास्तुरूपंरूपमितिणमुलंतमाश्रित्य रूपयित्वारूप-यित्वाप्रतिपुस्तकन्यायेनमूलरूपोबभूवेत्यपिव्याचक्षते एवंसर्वोपादानत्वादेवप्राप्तां अंश-गत्तदुःखादेःपरस्मिन्संबंधशंकां अव्यवहितोत्तरयासूर्योयथेति ऋचावारयित्वाप्रवेष्टव्या-न्यपिसृष्टिकालएवततोभिद्यंतेवस्तुतस्तुतदभिन्नान्येवेतिबोधयितुंपठ्यते "एकोवशीसर्व-भूतांतरात्माएकंरूपंबहुधायःकरोतितमात्मस्थंयेनुपश्यंतिधीरास्तेषांसुखंशाश्वतंनेतरेषा" मिति ॥ एतेनविद्वन्मंडनटीकोक्तमनूद्य (तन्नयुक्तंरूढंयथास्यवाक्यां तरस्वारस्यस्यचभंगा-पत्तेः मूलरूपत्वोपपादसदुक्तार्थकत्वेऽपिसंभवाच्चे) त्यादिर्वक्ष्यमाणग्रंथोऽपिनिरस्तोवे-दितव्यः (स्कं ६ अ० १४ श्लो० ५४) यआत्मसृष्ट्यातिरूपमीहसेइत्यादिव्यवहारात् । सदृशाद्यर्थकप्रतिरूपशब्दस्यलक्षणादिनाप्रतिबिंबार्थकत्वकल्पनापेक्षयायौगिकार्थस्यज्याय-स्त्वात् । तदर्थकत्वेऽपिवाक्यार्थासंगतेः आचार्यैरनंगीकाराच्च ॥ यत्रयोगरूढः शब्दोरूढिमनादृत्यकेवलयौगिकार्थेप्रयुज्येतयथापंकजादिशब्दः कीटाद्यभिप्रायेणविशेष्य-भूतस्तत्रैवरूढिभंगोदोषः । यस्तुशब्दोर्थांतरेचयौगिकः तत्रप्रयोगेकामचारः यथामंडपो-बाल इत्यादिप्रयुज्यते । एवंप्रकृतेरूपंरूपमित्यस्यणमुलंतत्वाश्रयणमप्यदुष्टं वाक्यान्त-राणितुस्वरसतोव्याख्यातानिमूलरूपताचसर्वोपादानत्वलक्षणैवश्रुतेरभिमता; "एकंरूपं-बहुधायः करोती" त्युक्तेः । नतुबिंबत्वस्वरूपा अनभिधानात् । तथासतिप्रतिबिंबगतकं-पादेर्बिंबेअसंबंधेनअंशांशिभावदृढीकरणपूर्वकतच्छंकापाकारिणः "सूर्योयथासर्वलोकस्य-चक्षु" रित्यस्य । प्रतिबिंबस्यालोकत्वेनबिंबरूपत्वाभावात्तद्बहुत्वेपिबिंबैक्यानपायाच्च

ति "एकंरूपंबहुधे" त्यस्य । प्रतिबिंबेबिम्बस्थित्ययोगेन 'तमात्मस्थ' मित्यस्य तादृशज्ञान-फलस्यचबाधप्रसंगाच्च ॥ ऋक्संहिताकाण्वब्राह्मणादिगतं 'रूपं रूप' मितिवाक्यमपितावकतु-रीयश्लोकखंडनावसरेविवृतंप्राक् । अथ (अ० २ पा० ३ सू० ५०) "आभासएवचेति" सूत्रंविचार्यते-तत्रजडजीवपादेजीवस्य देहादिवन्नित्यत्वाभावं चिद्रूपत्वचिद्धर्मत्वे उत्क्रां-त्यादिमत्वाणुत्वविसर्पिगुणकत्वानि आनंदाद्यभिव्यक्तौ ब्रह्माभेदव्यपदेशस्यानौपचारिकत्वं; तस्यैवविहितप्रतिषिद्धकर्तृत्वंनतुबुध्यादिरूपोपाधेरिति "नात्माश्रुते"रित्याद्यधिकरणपंच-केनक्रमादुपपाद्य "परात्ति" त्यधिकरणेनभगवदधीनक्रियत्वं समर्थ्य सांख्यनैयायिका-दिवत्तस्यनित्यत्वेविभुत्वेचतात्विकाभेदोदुर्घटइतितन्निराकरणाय "अंशोनाने" त्यधिकरणं-भगवानारब्धवान् ॥ तत्रसूत्रत्रयेण स्वांशत्वंनिर्धार्यतेनप्राप्तांतद्गतदुःखादेः परस्मिन् संबंधशंकांसूत्रद्वयेनव्युदस्यभगवदंशस्यकथमनुज्ञापरिहारविषयत्वमित्याशंकायां चिताग्नि-होत्रादिसंबंधात्तस्यताविति सूत्रद्वयेनसाधयित्वाभगवदंशस्यप्रथमतएवकथंदुःखपापादिप्रवा-हेप्रवेशइत्याशंकायामुच्यते-"आभासएवचे" ति । यथाऽनाचारिब्राह्मणः सूत्रधारणा-दिसाम्येऽपिब्राह्मणाभासएवब्राह्मण्यदेवतायास्तत्रतिरोहितत्वात्तद्विरुद्धमद्यादिसंबंधाच्च । तथाजीवश्चेतनत्वसाम्येपि ब्रह्माभासएव; आनंदैश्वर्यादितिरोधानात् तद्विरुद्धादध्यासलक्ष-णाद्देहसंबंधाच्च ॥ अत्रहिचकारेणदेहसंबंधादित्यनुवर्तते (अ० १ पा० ३ सू० ४) "प्राण-भृच्चे" त्यादावतच्छब्दादित्यादिवत् । इदंचनिबंधे "सदंशस्फूर्तावाभासत्त्व" मित्यादिवद-द्भिराचार्यपादैरेतत्सूत्रव्याख्यानेतदेवचानुवदद्भिः प्रकाशकारचरणैश्च ध्वनितं । नचासं-ततिसूत्रेणव्यवधानान्नानुवृत्तिरितिशंक्यं;तस्यानुज्ञापरिहारविषयकर्माव्यतिकरोपपादकत्वेन पूर्वसूत्रशेषतयासाक्षाज्जीवस्वरूपधर्मनिरूपकसूत्राणामर्थव्यवधानाभावात् । अन्यथापक्ष-वाचकमात्मपदमपिनानुवर्तेत; असंततिसूत्रेणप्रकाशादिवन्नैवमित्यादिसूत्रैश्चव्यवधानात् । अतआनंदादितिरोभावाद्देहाध्यासाच्चाभासत्वंनतुस्वरूपंतथा ॥ ततएवचद्वैतप्रत्ययोदुःखा-दिप्रवाहश्च "देवःक्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा भूतेभूतेव्यवस्थित" इत्यादावपिदेहसंबंधादेव-नानात्वप्रत्ययउच्यते ॥ विपर्ययं प्रतितिरोभावस्यदेहसंबंधस्यचकारणत्वं पराभिधानसूत्रे (अ० ३ पा० २ सू० ६) "देहयोगाद्वासोऽपी" तिसूत्रेचस्पष्टं । यथाचब्राह्मणः कर्मणाब्राह्मणाभासतामापन्नोपि प्रायश्चित्तेनब्राह्मण्यविरुद्धदुरितक्षयात्पुनःसंस्कारादिना ब्राह्मण्यदेवताया आविर्भावाच्चभूयस्तथैव ब्राह्मणःसंपद्यते । तथाजीवउक्तहेतोराभासतां-प्राप्तोऽपि शास्त्रीयसाधनैरध्यासक्षयादानंदाद्याविर्भावाच्च पुनर्ब्रह्मभावमापद्यतइतिभावः ॥ श्रूयतेचेदं "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती" त्यादौ ॥ प्रतिबिंबपक्षेतूपाधिनाशेतन्नाशध्रौव्यात्तस्य-ब्रह्मभावोदुर्वचः तथाचानेकश्रुतिव्याकोपः । अनेनसूत्रेणाभासत्वभ्रमजनकपुराणादिवचना-न्यप्येवमाभासत्वबोधनपरतयाव्यवस्थापितानिवेदितव्यानि । किंचस्वरूपतआभासत्वांगी-कारे "नात्माश्रुते" रित्यादिपूर्वसूत्रैः समर्थितंसर्वमपिविरुध्यते;प्रतिबिंबस्यालीकत्वेननि-त्यत्वचिद्रूपत्वयोरयोगात् बिंबस्याक्रियात्वेनोपाधेर्जडत्वेनोभयोर्विभुत्वेनजीवस्यात्मनो-त्क्रांत्यादेरणुत्वादेश्चासंभवात् । सत्यालीकयोर्भेदेनप्रतिबिंबेतद्गुणसारत्वस्य आनंदाद्यभि-व्यक्तेस्तात्विकाभेदस्यचासंगतेःकर्तृत्वस्याप्यसिद्धेः"परात्तुतच्छ्रुते"रितिबिंबस्य सक्रियत्वा-

प्तेः, अनुपचारतोंशत्वानिष्पत्तेश्च ॥ नचकानिचिदणुत्वादिसूत्राण्यन्यथानीयंतइत्यदोषः- शंक्यः; तद्व्याख्यानस्यसविस्तरंदूषितत्वात्, बहूनामनुग्रहस्यन्याय्यत्वात्। अनन्यथानीतवि- रोधतादवस्थ्याच्चयदिचसूत्रकारस्तथाभिप्रेयात्, प्रतिबिंबमेवचेत्येकमेवसूत्रमसंदिग्धशब्दघ- टितंवदेत् 'नात्माश्रुते'रित्यादीनिनैवसूत्रयेत्। नाणुनंशिइत्याद्येववातदभिप्रेतहेतूक्तिपूर्वकं- सूत्रयेत् ॥ किंचकायमाभासइतिसंदेहानपायान्मायाऽविद्यांतःकरणादिष्वन्यतमंतदाधारम- पिस्वयंनिर्धारयेत् येनभवादृशांनानाविकल्पानस्युः, संतिह्यधिष्ठानविषयेतन्मतप्रसिद्धाअने- केपक्षाः तेचावरणभंगसुवर्णसूत्रादिषुसंगृहीतानिराकृताश्च। किंचाभासशब्दोनेत्रेंऽगुल्यादि- संपर्केणप्रतीयमानबहुचंद्रादिषुप्रसिद्धः। क्वचित्प्रतिबिंबेपिदृष्टः। त्वद्भाष्यादिषुचोभयविध- मप्याभासत्वंतस्योच्यतइत्यनिर्णयः। तथासूत्रार्थात्यंताभिनिवेशेऽवच्छेदवादोच्छेदश्चसूत्रा- नारूढत्वात्। कथंचित्तस्यापिप्रामाणिकत्वसाधनेतुवादानांपरस्परविरोधात् पराहतिजीवस्व- रूपानिर्धारश्च ॥ (अ० ३ पा० २ सू० १८) "अतएवचोपमासूर्यकादिव" दितिसूत्रंतु (अ० २ पा० २ सू० ११) "नस्थानतोपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रही" तिपरस्यब्रह्मणः- सविशेषत्वनिर्विशेषत्वविचारप्रक्रमेऽस्ति। त्वन्मतेतु "दर्शनाच्चे" त्यंतमेकादशसूत्रमेकमे- वाधिकरणंअतस्तद्ब्रह्मणएवसूर्यकतौल्यंब्रूते, नतुजीवस्यपूर्वापरसूत्रेषु; तदुल्लेखाभावात् ॥ वस्तुतस्तु "अतएवचोपमे" त्येकदेशिमतंसिद्धांतंवदन् स्वयमेवानुपदंसूत्रकारोनिरा- करोति (अ० ३ पा० २ सू० १९) "अंबुवदग्रहणात्तुनतथात्व" मिति। अत्र- विशेषस्त्वग्रेवक्ष्यते। इहपरेषांव्याख्याने वत्युपमापदयोरन्यतरवैयर्थ्यंसूर्यकादिवदित्यु- पमेतियोजनेपिवैयर्थ्यानपायः इतिशब्दाध्याहारक्लेशः श्रुतौतादृशानुपूर्व्यभावात्स्वरू- पव्यवस्थापकेतिशब्दस्यासंगतिश्चेत्यादिध्येयं। अतोजीवप्रतिबिंबवादे नकाचिदपिश्रु- तिःसूत्रंवामानमस्ति ॥ अथ (अत्रकश्चित्) इत्यादिप्रत्यवस्थानोल्लेखस्त्वविरुद्धप्रायः। इहद्वितीयहेतुभूतंनिरवयवत्वंतुस्वारंभकावयवशून्यत्वंविवक्षणीयं। तेजःसंयोगेजलनिष्ठशै- त्यस्यक्रमिकतिरोधानदर्शनेन तन्मात्रा सावयवत्ववादेतुद्वितीयहेतावाकाशोदृष्टांतीकार्यः। निरवयवत्वपक्षेनिरवयवाण्यपिरूपादीनिप्रतिबिंबंतइतिव्यभिचारवारणाय पंचमहेतौइतर- त्रासमवेतत्वे इति गुणक्रियाभेदेइति वा सत्यंतंदेयं, समवेऽपितद्वारणायतद्देयं। चक्षुर्योग्यत्वंवारूपशब्दार्थोविवक्षणीयः। तथाचचक्षुरयोग्यत्वादित्येवनिष्कृष्टोहेतुः। एवं- चोपाधावव्यवधत्वंद्वितीयंविशेषणं। बिंबस्यप्रथमविशेषणे पूर्वोक्तसत्यंतार्थसामाना- धिकरण्यंविशेषणं। तृतीयविशेषणंचचक्षुर्योग्यत्वमितिज्ञेयं। यत्तुप्रत्यवस्थाने (अंशवि- शेषत्वप्रतिपादकवाक्यवदन्यथाव्याख्येयानी) ति,-तदसत्; युष्माकंतत्रअंशइवांशइत्यु- पचारादत्यंतक्लेशस्येवयथाह्ययमित्यादिवाक्यव्याख्यानेऽस्माकंक्लेशलेशस्याप्यभावात्। तत्र "एकस्यनानात्वंदृष्टांतार्थं" इतिव्याख्यानस्य "भेदरूपःक्रियतेबहुधादृश्यत" इत्यादि- श्रुत्यक्षरैरेवस्वरसतः सिद्धेः ॥ अथप्रकृतेस्त्रिगुणात्मकत्वसाधनायाजामितिवाक्योदाहरणं- तुधार्ष्ट्यात्। इदंवाक्यंहिश्वेताश्वतरचतुर्थाध्याये तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदिचकिंचि- त्पाठभेदेनदृश्यते। तत्र "लोहितशुक्लकृष्णा" मिति लोहितादिपदै रजःसत्वतमांसि तवाभिप्रेतानिस्युः। तथाचसति सांख्यमतस्यापिवैदिकत्वमापद्येत ॥ वस्तुतस्त्विह-

लोहितादिपदैस्तेजोऽबन्नान्येवक्रमेणविवक्षितानि । अजाशब्देनचाग्न्यादित्यचंद्रविद्युद्रूपं ज्योतिरेवेतिसमर्थितंभगवता (अ० १ पा० ४ सू० ९) "ज्योतिरुपक्रमात्तुतथाह्यधीयत-एके" इतिसूत्रे ॥ रोहितादिपदानां तत्तद्वर्णपरत्वंतुश्वेतकेतुविद्यायां "यथातुखलु-सोम्येमास्तिस्रोदेवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैकाभवतितन्मेविजानीहि" इतिप्रतिज्ञाय "यदग्नेरो-हितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लं तदपांयत्कृष्णंतदन्नस्ये" त्यादिनास्पष्टंदर्शितं । तच्चवाक्यं-शंकराचार्यैरपिलोहितादिपदानां गुणपरत्वंपूर्वपक्षीकृत्यतेजोबन्नपरतामेव सिद्धांतयद्भिः-शारीरकभाष्ये श्वेताश्वतरभाष्ये चतथैवव्याख्यायतइतितानतिक्रम्यतद्वाक्येत्रिगुणात्मक-त्वसाधकत्वस्योक्तिर्धाष्ट्यादेव । सत्वंरजइतिप्रथमस्कंधवाक्यात्त्वविशेषेणगुणत्रयं तस्याः-सिद्ध्यतिनतुप्राधान्येनसत्वगुणकत्वं, अथ (सृष्ट्याःप्रकृतेरितिकथयतासृष्टिकालावच्छेदेन तथात्वंतस्याविवक्ष्यतइतिचेत्-न; (स्कं० १ अ० २ श्लो० २३) "सत्वंरजस्तम इति-प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तःपरःपुरुषएक इहास्यधत्ते ॥ स्थित्यादयोहरिविरिंचिहरेतिसंज्ञा" इति-सत्वस्य स्थितिहेतुत्वकथनात् प्रत्युतरजउद्रेकात्सृष्टिकथनेन तस्यचास्वच्छत्वेतदाप्रति-बिंबासिद्ध्या सृष्टिकालेजीवानुद्भवप्रसंगाच्च । मायांत्वितिश्रुतिस्तु पूर्वोपक्रांतांदेवात्म-शक्तिमेवमायात्वेननिरूपयति, नतुत्रिगुणां; अन्यथासांख्यमतस्यवैदिकत्वप्रसंगात् । शंकरा-चार्यैरपितथैवशारीकभाष्यादौव्याख्यातं । वस्तुतस्तुविस्तरेणव्याख्याताप्राक् ॥ सत्वे-प्रतिबिंबग्रहानुकूलस्वच्छत्वंतुत्वन्मतानुगातिरिक्तविदुषांव्यवहारस्याविषयः ॥ गीतास्थ-मीश्वरवाक्यंच सत्वस्यज्ञानजनकत्वमात्रंब्रूतेनतुस्वच्छतां । नापितज्जनकत्वेनस्वच्छत्वेनच व्याप्तिरस्ति; यतोऽन्यथानुपपत्त्यातदनुमीयेत स्वसंयोगादिसंनिकर्षद्वाराज्ञानजनकताया दार्वादिमलिनविषयेपितत्तज्ज्ञानकरणेच दर्शनेनव्यभिचारात् । अतः 'तत्रसत्त्वंनिर्मलत्वा' दितीश्वरवाक्यमुदाहर । वस्तुतस्तुतत्रापिप्रकाशानुकूलंनैर्मल्यमेवहेतुहेतुमद्भावनिर्देशाद्बो-ध्यते; नतुप्रतिबिंबौपयिकं मानाभावात् । प्रकाशानुकूलवैमल्यवत्सुवन्हिप्रदीपादिषु प्रतीच्छायायाअदर्शनाच्च ॥ नापिनिर्मलपदप्रवृत्तिमात्रेण प्रतिच्छायानुकूलस्वच्छतैवावगंतुं-शक्या; सात्विकंनिर्मलफलमित्यादौ सुखादिषुतत्पदप्रवृत्तिदर्शनेऽपिप्रतिबिंबाग्राहकत्वात् ॥ यच्चात्मावरकत्वंसत्वस्यस्वीक्रियतेतत्रात्मशब्देनजीवईश्वरोवा ? नान्त्यः; "अनश्नन्नन्य" इत्यादिश्रुतीनांअनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मेत्यादिगुणप्रकरणीयवचसांचविरोधेनतत्रसुख-संगज्ञानसंगादीनामशक्यवचनत्वात् ॥ आद्यश्चेदावरणासंभवःप्रतिबिंबत्वासिद्धिर्वा; रजतपात्रादेः स्वगतप्रतिबिंबानावरकत्वात् । तदावरणीयघटादेश्चतद्गतप्रतिबिंबत्वाभावात् । तथाअविद्याप्रतिबिंबभाक्मलिनत्वेपिकेनचिदंशेनशुद्धत्वात् सजलकज्जललिप्तपात्रादिव-दित्यनुमानेऽपिदृश्यत्वस्योपाधित्वेनहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धिः ॥ प्रतिध्वनेःप्रतिबिंबत्वंतुनिराक-रिष्यामः । तेनाकाशस्यप्रतिच्छायानाश्रयतयानोक्तोपाधेः साध्याव्यापकत्वं । वस्तुतस्तु-तत्रापिजलमेवप्रतिच्छायाश्रयोनतुकज्जलादीतितत्रापिनमलिनेप्रतिबिंबं, तद्वदिहापिसत्वांश-मात्रस्यतदाश्रयत्वेतुगुणांतरेतदुपमर्देजीवनाशप्रसंगः; आश्रयाभिभवेतदभिभवौचित्यात् ॥ गुणानामन्योन्याभिभावकत्वंतु 'रजस्तमश्चाभिभूये' त्यादिस्मृतिसिद्धं । किंचसत्वमात्रा-धिष्ठानकस्य जीवस्य 'सत्त्वंसुखेसंजयती' तिवाक्यात्सुखमेवस्यान्नतुकर्मदुःखादिकं प्रमाद-

मोहादिकं वा। तथा "गुणानेतानतीत्य त्रीन्, सगुणान्समतीत्यैतान्, ब्रह्मभूयाय कल्पते, तं भजन्निर्गुणो भवेत् । नैर्गुण्यस्थारमंते स्मगुणानुकथने हरेः । यद्विपश्यंतिमुनयो गुणापाये समाहिता" इत्यादीनि गुणत्रयापायोत्तरमपि जीवस्थितिबोधकानि तादृशस्य ब्रह्मसंपत्त्यादिबोधकानि च गीताभागवतादिवचांसि पीड्येरन्; उपाधिनाशे प्रतिबिंबस्थित्ययोगात् ॥ एवं "मायामेतां तरंतित" इत्यादिविरोधोऽप्यनुसंधेयः किंच ग्रहिलतया तस्यां प्रतिच्छायौपयिकस्वच्छताभ्युपगमे सदंशभूतानां प्रतिबिंबार्हसर्ववस्तूनां तत्र प्रतिबिंबोद्भवो दुर्निवारः। नहि दर्पणादिकं मनुष्यप्रतिच्छायाश्रयो भवतीति गवाश्वादीनि प्राण्यंतराणि घटादयो जडा वा तत्र न प्रतिबिंबंते ।
तथा च सति सर्वस्य सर्वदा प्रत्यक्षापत्तिः; तस्याविर्भूतत्वात् अतिदवीयसि भागे प्रतिबिंबानंगीकारेऽपि घटनिकटदेशेषु परितस्तत्प्रतिबिंबोपलंभे बाधकाभावात् ॥ न च तस्या अदृश्यत्वमेव तद्गततत्प्रतिबिंबोपलंभे बाधकं शंक्यं; त्वन्मते आकाशस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्र प्रतिच्छायातया तत्त्वाभिमतस्य प्रतिध्वनेरिव मायागतघटादिप्रतिबिंबानां प्रत्यक्षस्योपपत्तेः, शब्दवद्बिंबभूतस्य घटादेः प्रत्यक्षयोग्यत्वेन तत्प्रतिबिंबेषु तद्योग्यतावश्यंभावाच्च । न चाकाशस्य ससाक्षिकप्रत्यक्षविषयत्वान्न तौल्यमिति शंक्यं; तथा सति दर्पणप्रत्यक्षे तद्गतप्रतिबिंबप्रत्यक्षनियमवदाकाशस्य तादृशावसर एव प्रतिध्वनिप्रत्यक्षनियममापद्येतेति तमःस्तोमसमवरुद्धगिरिगुहाकूपादिषु प्रतिशब्दानुभवानुपपत्तिः ॥ कथंचित्ससाक्षिकप्रत्यक्षं च मायायामपि शक्यवचनं; एवं तत्र सर्वप्रतिबिंबावश्यंभावे सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात्। यथाहुरावरणभंगकाराः—"अरूपस्य ज्ञानस्य प्रतिबिंबो विद्याबुद्ध्योः शुद्धत्वांगीकारेणाभ्युपगतश्चेत्स्वरूपाणां सदंशानां बाह्यानां घटादीनामांतराणां शिरांत्रादीनां च तत्र तत्र प्रतिबिंबो निर्बाधः । निर्बाधे च प्रतिबिंबे तत्समानाधिकरणानामविद्यायां प्रतिबिंबितानां व्यापकानां जीवानां सर्वेषां सर्वसंसर्गे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्यापन्नस्य ब्रह्मण इवैतेषामपि सर्वसंसृष्टत्वात्साक्षित्वाच्च वृत्तिं विनैव स्वरूपचैतन्येन सर्वावभासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत्सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । न चांतःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तदनापत्तिः व्यापकत्वेन सर्वेषां सर्वांतःकरणसंसृष्टतया प्रमातृभेदस्याशक्यवचनत्वात्संसर्गतौल्ये एकस्यैवांतःकरणवैशिष्ट्यं; नापरस्येत्यत्र हेतोरभावात् अदृष्टादीनां हेतुताकल्पनस्य पूर्वप्रकरण एव निरस्तत्वात्" इत्यादि ॥ विस्तरस्तु तत्रैवावधेयः । एतावता प्रथमहेतोः स्वरूपासिद्धिः परिहृता वेदितव्या ॥ द्वितीयहेतुश्च स्वारंभकावयवशून्यत्वं विवक्ष्यते । स्वं च पक्षसपक्षौ । अतो मायाया स्त्रिगुणत्वेऽपि ब्रह्मवदनादित्वांगीकारेण दर्पणादिषु स्वावयवारब्धत्ववत्तस्यां गुणारब्धताया वक्तुमशक्यत्वात् तादृशहेतुसत्वं तस्यामस्त्येव तस्मान्नायमपि स्वरूपासिद्धः ॥ प्रतिध्वनेः प्रतिबिंबत्वाभावाच्च द्वितीयतृतीयचतुर्था न सव्यभिचाराः। स्वारंभकावयववैशिष्ट्यरूपं विवक्षितं; सावयवत्वं तु मायाकाशयोर्नैवास्ति; वाय्वादिवत्तदारंभकपरमाण्वाद्यभावात् ॥ घटमठाद्युपाध्यवच्छेदेन आकाशांशानामनुभवात्स्वीक्रियमाणं तस्य सांशत्वं तु प्रतिबिंबग्रहे अप्रयोजकं, "एकांशेन स्थितो जगदि" त्यादिभिर्ब्रह्मणोऽपि तथात्वेन तत्र तत्प्रसंगात् । व्योम्न उत्पत्तिमत्त्वं तु (अ० २ पा० ३ सू० १) "न वियदश्रुते" रित्यधिकरणसिद्धत्वादिष्टमेव । तथा प्रकृतेरपि (स्कं० ११ अ० २४ श्लो० ३) "वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद्बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ॥ ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते"

इतिश्रीभागवतैकादशस्कंधादिवचनानुरोधादुत्पत्तिरंगीकार्या । तथाचानादित्ववादभंगः ॥ तुरीयहेतुतयोक्तमपरिच्छिन्नत्वंचसकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वंवातद्धन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वं इतिपराभिप्रेतमेवविवक्ष्यते, नतुदेशकालवस्त्वपरिच्छिन्नत्वलक्षणं । अतोब्रह्मापेक्षया- व्याप्यत्वेपितयोरुक्तरीतिकापरिच्छिन्नतायाःसुस्थिरत्वाद्वितीयचतुर्थयोर्नस्वरूपासिद्धिरपि । यद्यपिविकारावर्तिसूत्रमन्यार्थकं तथापित्वद्भाष्यानुसारेण तवतदुपन्यासोयोग्यइति- कृतंप्रासंगिकेन ॥ स्वच्छत्वस्यैवोपाधौप्रतिबिंबग्रहप्रयोजकत्वे स्वच्छरूपेपिप्रतिबिंबा- पत्तिर्दुर्निरासा ॥ मात्रपदैवकारयोरुभयोर्ग्रहणंपुनरुक्तिग्रासाच्चिंत्यं । तस्यस्वच्छत्वे प्रमाणंतु तद्विशेष्यकस्वच्छत्वप्रकारकानुभवएव । अन्यथामलिनत्वेऽपिकिंप्रमाणंस्यात् ? अतएवस्वच्छद्रव्यगतस्य तस्यतथात्वंस्वमुखेनांगीक्रियते । नचाधाराधेयगतयोः प्रतिबिंब- योरव्यतिरेकनियमः शंक्यः; महामुकुरस्यैकदेशेऽल्पदर्पणस्थापनेतत्रोभयत्रप्रतिबिंब- दर्शनात् । यावांस्त्वाधारमुकुरांशआधेयमुकुरांशेनाच्छाद्यतेतावत्येवनप्रतिबिंबं; एवंस्फ- टिकभाजनांतर्भागस्यांभसाच्छादनाज्जलमात्रे तत्रप्रतिबिंबं, नतथाद्रव्यरूपयोरन्यतरस्या- न्यतराच्छादकत्वंसंगच्छते; आच्छन्नस्याप्रत्यक्षप्रसंगात् । नचाच्छादकद्रव्यस्यस्वच्छतया- तदाच्छन्नरूपस्योपलब्धिर्जलपिहितपात्रतलस्येवस्यादितिवाच्यं; मलिनयोर्दार्वादितद्रूपयो- राच्छन्नान्यतराप्रत्यक्षप्रसंगस्यदुर्निवारत्वात् । मलिनयोस्तयोरनाच्छादकत्वंस्वयोरेवाच्छा- दकत्वमितिनियमेमानाभावात् । अतःस्फाटिकपात्रभागवद्रूपस्याच्छन्नत्वाभावात् । तत्रा- पिप्रतिच्छायाकिंनस्यात् ? रूपस्यद्रव्यादपृथक्त्वंतुनतवसुवचं; द्रव्यत्वेनगुणत्वेनचभेदात् । अन्यथात्वदिष्टाधाराधेयभावस्याप्यसिद्धेश्च प्रभादावधिकदेशवृत्तित्वस्यापिदर्शनाच्च । एतेनगुणांतरेक्रियादिषुचतदापत्तिर्दर्शिताज्ञेया ॥ अथस्वच्छत्वमात्रस्यप्रयोजकत्वमपहाय- गुणाश्रयनिष्ठस्यतस्यतथात्वंनतुगुणक्रियानिष्ठस्येतिवद । तेनगुणत्वादेवप्रभायांतदप्रसंगेप्र- भायामिवेतिदृष्टांतोऽकिंचित्करः; सत्वगुणेचप्रतिबिंबाप्रसक्तिर्गुणत्वाविशेषात् गुणाश्चतुर्विं- शतिरेवेतितार्किकोक्तपरिभाषायाद्रव्यत्वपरिभाषावत् त्वयानादरणीयत्वात् ॥ वायुकाल- दिशानांप्रत्यक्षाविषयत्वेनतत्रस्वच्छत्वास्वच्छत्वयोरेकतरस्याप्यनिर्णयात् । तत्रास्वच्छत्वो- क्तिर्निर्मूला । नचफलबलेन तत्कल्प्यं; नीरूपत्वादेव प्रतिबिंबाभावसिद्धेः प्रतिबिंबग्रहद्वयो- जकस्वच्छतायाआत्मन्यनंगीकारे तयान्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानेनस्वाश्रयेणद्वैतापत्तिः । ननु- तस्याभ्रमकल्पितत्वान्नायंदोषइतिचेत्कस्यासौभ्रमः ? नतावद्ब्रह्मणः; ज्ञानघनत्वात्, नापि- जीवस्य; स्वच्छतांविनाप्रतिबिंबरूपस्यतस्यासंभवेनतंविनाचतस्याअसंभवेनउभयासिद्धिप्र- सक्तेः । नापितदतिरिक्तस्य; अचेतनत्वान्मिथ्यात्वाभिमानाच्च ॥ जलक्षित्योरितिध्यंतस्य- पूर्वनिपाताभावोविचार्यः; पृथ्वीजलयोरेवतदाश्रयत्वमितिमतंतुप्रत्यक्षानुरोधात् नभःप्रभृ- तीनांप्रतिबिंबग्राहिताबोधकश्रुत्याद्यनुपलंभेनश्रुत्याद्यविरुद्धत्वाच्चत्वन्मतापेक्षयारमणीयमेव- वियदादिषुविजातीयास्वच्छता आत्मादिषुचतद्विजातीया सावायुकालदिगादिषुचनोभय- विधापिसेत्यादिनिर्मूला, अनेकनियमक्लेशगौरवविरहात् ॥ प्रतिध्वनेःप्रतिबिंबत्वेमाना- भावान्नव्यभिचारः । नचसादृश्यानुभवएवमानमितिशंक्यं; गोगोगो इतिमुहुर्मुहुरुच्चारणे उत्तरोत्तरगोशब्दानांपूर्वपूर्वप्रतिबिंबत्वापत्तेः । तथाचसति (अ० १ पा० १ सू० २०)

"संख्याभावा" दित्यादिजैमिनिसूत्रादिविरोधः ॥ किंचप्रतिबिंबंहियावद्बिंबसान्निध्यं-दर्पणादौप्रतीयतेनतुतन्नाशोत्तरप्रतिध्वनिश्च शब्दस्थितिकालेनैव प्रतीयते तद्ध्वंसोत्तरमेव-चप्रतीयतइति बिंबस्थित्यधीनस्थितिकत्वस्यप्रतिबिंबताविनिगमकस्याभावान्नास्यतथात्वं-शक्यं ॥ नचप्रतिशब्दकाले शब्दस्थितिवाच्या; त्रिक्षणावस्थायित्वाभिमानभंगात् शब्द-द्वयश्रवणप्रसंगाच्च ॥ नित्यत्ववादिनामपिशब्दतिरोधानेनतत्प्रतिबिंबानुपपत्तिः किंचमृदं-गोदरुपर्यास्फालनेतस्यांतः वीणादेरुपरितनधातुतंतुवादने तद्दंडतुंबिफलादिष्वंतरुपरितन-शब्दसजातीयःकंचित्कालंस्थायीशब्दोनुभूयतेसप्रतिध्वनिर्नवा ? आद्येचर्मकाष्ठादिना व्यव-धानात्तदनुदयप्रसंगः; बिंबदर्पणयोःकुड्यादिनाव्यवधानेतदसंभवनियमदर्शनात् तव-शब्दविसर्पित्वासहिष्णुतयातत्रतत्प्रवेशस्यवक्तुमशक्यत्वात् ॥ द्वितीयेतुतत्रसदृशतमशब्दां-तरवत्कूपादावपि सदृशतरं शब्दांतरमेवोपपत्स्यते । नचसरूपोपाधिस्थलएवाव्यवधानं कारणमितिवाच्यं; अप्रयोजकत्वात् द्वयोरेवोपाधित्ववादिना नीरूपेप्रकृतोपाधितया एवानुभ्युपगमाच्च ॥ एवंप्रतिबिंबत्वाभावादेवभगवान् (स्कं० ११ अ० २८ श्लो० ५) "छायाप्रत्याह्वयाभासा असंतोऽप्यर्थकारिण" इतिप्रत्याह्वयंप्रतिबिंबाद्भेदेन निर्दिशति ॥ तस्मान्मायिकंशब्दांतरमेवप्रतिध्वनिः; असत्वनिर्देशात्, 'ऋतेर्थंयत्प्रतीयेते' तिलक्षणानुम-तेश्च । नचशब्देमायिकत्वमदृष्टचरं; नटकल्पितपारावतादीनांपुराणवर्णिताऽसुरमायोत्पन्नरक्ष-सांस्वाप्निकगजादीनांचशब्देषुतथात्वनिश्चयात् अतएवसंध्यसृष्टेर्मायामात्रत्वंसिद्धांतितंसूत्र-कृता । प्रतिध्वनिविषयेविस्तरस्तु साधनाध्यायप्रकाशसर्वार्थनिर्णयावरणभंगादिषुद्रष्टव्यः ॥

किंचयदिप्रतिध्वनिराकाशेप्रतिबिंबएवेत्येवतवाग्रहस्तर्हिगगनेप्रति-बिंबग्रहोपयोगिस्वच्छत्वमपित्वयावश्यमेवस्वीकरणीयं; तथाचघटा-दीनामपिप्रतिबिम्बंतत्रकुतोनस्यात् ? नहिदर्पणादिषुघटस्यैवप्रति-बिंबंनपटस्येतिवक्तुंशक्यते । यदिचाकाशेगुणग्रहोपयोगिस्वच्छत्वं-विजातीयमेवस्वीक्रियतेतदारूपादीनामपिप्रतिबिम्बंतत्रकुतोनस्यात् ? नचतद्वृत्तिगुणस्यैवतत्रप्रतिबिंबमितिवाच्यं, यदिशब्दस्याकाशगुणत्वं स्वीकृतं तर्हितथैवप्रतिध्वनेरप्याकाशगुणत्वसंभवेप्रतिबिंबत्वस्वी-कारोनिरर्थकः । नचप्रतिध्वनेर्वर्णस्यप्रतिबिंबत्वमंतरानुपपत्तिरिति-वाच्यं; तत्रापिध्वनेरेववर्णाभिव्यंजकतासंभवेप्रतिबिंबत्वस्वीकारो-निरर्थकः । "अष्टौस्थानानिवर्णाना" मितिपाणिनीयशिक्षाविरोध-इतिवाच्यं; तस्यप्रथमाभिव्यक्तिप्रतिपादनपरत्वात्तेषांचिरकालाव-स्थितौध्वनेरेवोपयोगात्यथानुभवस्यसंस्कारजनकत्वेपितस्यचिरका-लस्थितावभ्यासादीनामुपयोगः वागिंद्रियस्यशब्दनिमित्तत्वं नतू-पादानत्वं । एतेनवागिंद्रियस्यनिष्फलत्वापत्तिः प्रत्युक्ता । नचस्वस्मा-त्पूर्वतोभेर्यादिध्वनिसमुत्पत्तौनियमतःपश्चिमदेशप्रतिध्वनिःश्रूयते । तदुत्पत्तिपक्षेतन्नसंगच्छते । यदिप्रतिध्वनिरुत्पद्यतेतर्हिकिंचिद्देशाव-

च्छेदेनैवोत्पद्यतइतिवक्तव्यं तर्हितद्देशात्पश्चिमतःस्थितस्यपूर्वतस्त-
त्प्रतीतिःस्यात् । न चैवमस्ति, प्रतिबिम्बपक्षेतुस्वव्यवहितदेशेतत्क-
ल्पनानुपपत्तिरितिवाच्यं; तादृशनियमेमानाभावात्, उत्पत्तिपक्षेपि-
कल्पनासंभवाद्दोषाभावः ॥ किंचप्रतिबिंबंव्यवधानेन जन्यतेइत्य-
त्रापियदिबिंबव्यवधानेजन्यतइत्युच्यतेतदाब्रह्मप्रतिबिंबंजीवइत्युक्ति-
रसंगता; ब्रह्मणोव्यापकत्वेनतद्व्यवहितस्य कस्याप्यभावात् अन्यस्य-
व्यवधानेजन्यतइतिचेत्कुड्यादिव्यवहितोपिदर्पणादौप्रतिबिंबापत्तिः।
एवंचगगनेशब्दप्रतिबिंबसंभवात् नीरूपस्यनिरवयवस्यप्रतिबिंबं न
संभवति ॥ नचनीरूपस्यापिरूपस्यप्रतिबिंबदर्शनान्नैवमितिवाच्यं;
रूपस्यद्रव्यानतिरेकात्केवलरूपस्यप्रतिबिंबाभावाद्रूपवद्द्रव्यस्यैवसर्व-
त्रप्रतिबिंबदर्शनात् ॥ तथाचरूपवद्द्रव्यत्वाभावादेवात्मानप्रति-
बिंबते । नचजलेआकाशस्यप्रतिबिंबदर्शनात्तादृशनियमोव्यभि-
चारीतिवाच्यं; प्रभामंडलस्यैवसकलगगनव्याप्तस्यरूपवतः प्रति-
बिंबसंभवेतत्राकाशप्रतिबिंबकल्पनायांमानाभावात् ॥ नचगांभी-
र्य्यप्रतीतिरेवमानमितिवाच्यं; प्रभायाअपिगगनव्याप्तायागंभीरत्वात्
गांभीर्य्यविशिष्टप्रभामंडलप्रतिबिंबेनजलेपिगांभीर्य्यप्रतीतिसंभवात्।
अतएवकुड्यादिलग्नप्रभामंडलस्यजलेप्रतिबिंबेपिनगांभीर्य्यप्रतीतिः,
किंतुगगनप्रसृतस्यैव कुड्यादिलग्नस्यागंभीरत्वादन्यस्यचगंभीरत्वा-
त्वन्मतेचाकाशप्रतिबिंबस्यतत्रापिसत्त्वेनकुतोनगाम्भीर्य्यंप्रतीयते ?
तथाचानयाकुसृष्ट्यापिनगगनस्यप्रतिबिंबसंभवः किंचात्मनोमाया-
रूपप्रतिबिंबोपाधेरंतर्बहिश्चसर्वत्रव्याप्तत्वान्मायायांतत्प्रतिबिंबंकथं-
स्यात् ? अन्यथाजलगर्भितसिकताराशेरपिस्वमध्यस्थितजलेप्रतिबिं-
बापत्तिः । तथाचायंप्रयोगः–आत्मा न प्रतिबिंबते, स्वव्याप्तप्रतिबिंबो-
पाधिकत्वात्, यद्यत्स्वव्याप्तप्रतिबिंबोपाधिकंभवति तत्तदुपाधौनप्रति-
बिंबते, यथाजलगर्भितसिकताराशिः, स्वव्याप्तमायारूपप्रतिबिंबो-
पाधिकंचब्रह्म तस्माद्ब्रह्मनप्रतिबिंबते, इत्यनुमानेनापिब्रह्मणःप्रतिबिंबा-
भावसिद्धिः ॥ एतेनदूरत्वादीनांप्रतिबिंबंप्रतिपादयन्नपास्तः; तत्रापि-
बहुतरमूर्त्तप्रत्यक्षाधीसंयोगवद्द्रव्यज्ञानकालिकद्रव्यस्यैव परत्वादि-
व्यवहारजनकत्वेन तादृशव्यवधायकमूर्त्तद्रव्यसहिततत्पदार्थप्रति-
बिंबेनैव दूरत्वादिव्यवहारोपपत्तौ तद्भिन्ने दूरत्वादिप्रतिबिंबे माना-
भावात् आकाशवदात्मनोप्यपरिच्छिन्नत्वादात्मनः प्रतिबिंबं न
युज्यते । नचाकाशस्यापि परिच्छिन्नत्वाद्दृष्टांते हेत्वभावात्साधन-
वैकल्यमिति वाच्यं; आकाशस्य परिच्छिन्नत्वे परिच्छेदत्रयशून्यत्वेन

ब्रह्मणः प्रतिपादनं न संगच्छेत। तथाहि-यदि गगनमपरिच्छिन्नं तदा देशपरिच्छेदशून्यत्वप्रतिपादने यथा देशपरिच्छेदशून्यस्या-काशस्यानित्यत्वं तथैव ब्रह्मणोप्यनित्यत्वापत्तिरतःकालपरिच्छिन्न-त्वमपि सार्थकं भवति। यदि च तस्य परिच्छिन्नत्वं स्वीकृतं तदा देश-परिच्छिन्नस्य कालपरिच्छिन्नस्य कस्यचिदप्यसंभवाद्दृष्टांतासिद्ध्या ब्रह्मणि कालपरिच्छिन्नत्वप्राप्त्यसंभवात्तन्निषेधोनिरर्थक एव स्यात्; प्राप्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायात्॥ किंच "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इति श्रुतिविरोधोऽप्याकाशस्य परिच्छिन्नत्वस्वीकारे स्यात्। तत्र सर्वपदसंकोचे प्रमाणाभावात्॥ यत्तु आत्मा न प्रतिबिंबते, अपरिच्छिन्नत्वादित्यनुमानेस्वयमेवाकाशस्यप्रतिबिंबंस्वीकृत्यव्यभि-चारस्योद्भावनंतथैवाकाशपरिच्छिन्नत्वंस्वीकृत्यसाधारण्ययोरुद्भावनं-तदपिकथकसंप्रदायविरुद्धं। नहिप्रतिवादिमतप्रसिद्धिमात्रेणहेत्वा-भासोद्भावनेहेतोर्दुष्टतासंभवतिअन्यथात्वयामिथ्यात्वसिध्यर्थंप्रयुक्ते विमतंमिथ्यादृश्यत्वात्परिच्छिन्नत्वाद्वेत्यनुमाने परेणमिथ्यात्वा-भाववत्त्वेननिश्चितेजगतिदृश्यत्वस्यसत्वेनसाधारण्यस्यअपरिच्छिन्न-त्वेननिश्चितेगगनेपरिच्छिन्नत्वहेतोरभावेनचस्वरूपासिद्धेरुद्भावनेच-तवापिमिथ्यात्वासाधनप्रत्याशाजगतिदत्ततिलांजलिःस्यात्।

सहस्राक्षे नचत्वन्मतइत्यादिं हेत्वभावोसाधारण्यंचेत्यंतंभागंनिरस्यंति-किंचयदि-प्रतिध्वनिरित्यादिना तिलांजलिःस्यादित्यंतेन। अत्रप्रायेणसर्वंनिगदव्याख्यातं। विशेषंतुव-क्ष्यामः-रूपवद्द्रव्यस्यैवेति॥ वस्तुतस्तुचक्षुर्योग्यस्यैवप्रतिबिंबमितिवक्ष्यामः; तेनास्माकीन-ग्रंथकृतां रूपवदेवप्रतिबिंबते नीरूपंनप्रतिबिंबत इत्याद्युक्तौरूपवन्नीरूपशब्दौचक्षुर्योग्य-तदयोग्यपरावेववेदितव्यौ। एवंसतिनैयायिकसंमतद्रव्यत्वपरिभाषानादरेऽपि रूपादेः प्रतिबिंबसत्वेऽपिचनक्षतिः। रूपवतइति। चक्षुर्योग्यस्यवस्तुतः प्रभायारूपाविशेषत्वात्॥ तत्रापिबहुतरेत्यादि। जलादौप्रतिबिंबितप्रभामंडले दूरत्वप्रत्ययेसत्यपिदूरत्वंदैशिकपरत्व-मेव॥ स्वस्मिंस्तद्व्यवहारश्चबहुतरमूर्तविषयकप्रत्यक्षाधीनंयद्दूरवस्त्वनुयोगिकबहुतरमूर्त-प्रतियोगिकसंयोगवत्तयातादृशद्रव्यस्यज्ञानं तज्ज्ञानकालिकद्रव्येणैवजन्यतइत्यर्थः। तत्प-दार्थेति। प्रभामंडलादिपदार्थेत्यर्थः। तद्भिन्नइति। बहुतरमूर्तसंयोगितया प्रतीयमान-प्रभामंडलप्रतिबिंबादतिरिक्तइत्यर्थः। आकाशस्यपरिच्छिन्नत्वइत्यादि। यद्यपिसिद्धांतेवस्तु-तआकाशस्यपरिच्छिन्नत्वमेवनिबंधादिषु तस्याचलोकदृष्ट्याब्रह्मदृष्टांतताकथनेनस्वीक्रियते, तथापि तन्मतेतदसंगतमितिप्रदर्शकएवायंग्रंथः। ब्रह्मणःप्रतिपादनमिति। "सत्यंज्ञानम-नंतंब्रह्मे" त्यादिस्थलेतावकोपनिषद्भाष्यादिषुप्रतिपादनमित्यर्थः। अकालपरिच्छिन्नत्वमिति। अनंतपदादिनाब्रह्मणिकालपरिच्छेदस्यापि निबंधनमितिभावः। तस्यपरिच्छिन्नत्वमिति।

आकाशस्यतदसद्वीत्यास्वीकृतंस्यादित्यर्थः। प्रासंहीत्यादि। अतएवजैमिनिनाअर्थवादाद्यधिकरणेषु "नांतरिक्षेनदिवी" त्यादावभागिप्रतिषेधोदोषआक्षिप्यते। किंचेत्यादिनाश्रुतिविरोधोऽपियक्षबलिन्यायादेवोपन्यस्तः। वस्तुतस्तुलोकबोधनायतद्बुद्ध्यनुसार्येवदृष्टांतः-श्रुत्योपात्तः। नन्वेवंसिद्धांते व्योम्नःपरिच्छिन्नत्वे अपरिच्छिन्नत्वादितिषष्ठहेतुर्दृष्टांताभावादसत्स्यादितिचेत्-न; कालस्यतत्रदृष्टांतासंभवात्, व्यतिरेकदृष्टांततोप्यसाधारणता-

---

नच त्वन्मते वाय्वादावपि शब्दस्य सत्वेन शब्दान्तरस्य वाय्वादिगुणत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशगुणत्वं, तथाच तस्याकाशेएव समुत्पत्त्या कथं प्रतिबिम्बत्वमिति वाच्यम्; नैयायिकादिरीत्या अङ्गीकारे द्वितीयादिशब्दानांसामान्याकाशस्यतस्याअनंगीकारेवर्णात्मकशब्दानां वाग्रूपाकाशस्य गुणत्वात्॥ दन्ताद्यभिघातजन्यशब्दानामनभिव्यक्तत्वेन वर्णानां दन्तादिजन्यत्वायोगात्, शास्त्रविरोधाच्च॥ नच वागिन्द्रियं नाकाशः, किन्तु तद्विकार इतिवाच्यम्; प्रकृतिविकृत्योरभेदात्॥ प्रतिबिम्बशब्दस्यैवाकाशगुणत्वस्वीकारे बाधकाभावाच्च॥ नहि प्रतिबिम्बत्वप्रयोजकसामग्र्याजन्यत्वे तत्रोत्पत्तिमात्रेण तद्गुणत्वेनवा प्रतिबिम्बत्वाभावःशक्यनिश्चयः॥ प्रतिवर्णस्य प्रतिबिम्बत्वमन्तराऽनुपपत्तेश्च॥ नच वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वेन तदुपपत्तिरितिवाच्यम्; "अष्टौस्थानानिवर्णाना" मिति पाणिनीयशिक्षाविरोधात्॥ तत्प्रामाण्येन तत्तत्स्थाने-वाय्वाभिघातजन्यध्वनेरेव वागिन्द्रिये वर्णाभिव्यञ्जकत्वात्॥ तन्निमित्तकध्वनेरपि व्यञ्जकत्वे प्रमाणाभावात्॥ वागिन्द्रियस्य निष्फलत्वापत्तेश्च बहिराकाशवदन्तराकाशएव वर्णोत्पत्तिसंभवात्॥ किञ्च स्वस्मात्पूर्वतोभेर्यादिध्वनिसमुत्पत्तौ नियमतः प्रतिध्वनिः पश्चिमतएवश्रूयते तदुत्पत्तिपक्षे नसंगच्छते॥ तथाहि—यद्याकाशे प्रतिध्वनिरुत्पद्यते तर्हि किञ्चिद्देशावच्छेदेनैव तद्वाच्यं। तथाच तद्देशात्पश्चिमतः स्थितस्य पूर्वतस्तत्प्रतीतिः स्यात्; न चैवमस्ति। प्रतिबिम्बत्वे तु स्वव्यवहितदेशेएवतत्कल्पनान्नानुपपत्तिः॥ किञ्च प्रतिबिम्बातिरिक्तं कार्यं मणिमन्त्रादिभिन्नसामग्र्या व्यवहितदेशे न जन्यतेइति कथंप्रतिध्वनिर्नशब्दस्यच्छाया?॥ ३१॥ गगने शब्दप्रतिबिम्बदर्शनादेव पञ्चमोपिव्यभिचारी॥ रूपादेःप्रतिबिम्बदर्शनाच्च॥ नच द्रव्यत्वे सतीतिहेतोर्विशेषणान्नव्यभिचारइतिवाच्यम्; आत्मनोगुणाद्यभावेनद्रव्यत्वासिद्धौस्वरूपासिद्धेः॥ द्रव्यत्वपरिभाषायानिर्मूलत्वेनशास्त्रार्थाव्यवस्थापकत्वाच्च॥ जले आकाशप्रतिबिम्बदर्शनाद्दृष्टान्ते हेतोरसिद्धेश्च॥ यत्तु तद्गतप्रभामण्डलस्य जले प्रतिबिम्बोनाकाशस्येति—तन्न; गाम्भीर्यबुद्ध्यभावप्रसङ्गात्॥ नहि गाम्भीर्यमवकाशविशेषातिरिक्तं जानुदघ्ने जले वक्तुं शक्यते; प्रमाणाभावात्॥ बहुदेशावच्छिन्नप्रभाप्रतिबिम्बेन गाम्भीर्यव्यवहारइतिचेत्,—न; देशस्योपलक्षणत्वे यत्रयत्र प्रभामण्डलप्रतिबिम्बस्तत्रतत्रगाम्भीर्यप्रतीत्यापत्तिः॥ नचैवमस्ति॥ ममतुयत्राकाशप्रतिबिम्बस्तत्र गाम्भीर्यभानं यत्रतु नतत्प्रतिबिम्बस्तत्र नतद्भानमितिनाव्यवस्था॥ प्रतिबिम्बाभावप्रयोजकंतु स्वगतमुपाधिगतं वाकिञ्चिदुभाभ्यांकल्पनीयम्॥ देशस्य विशेषणत्वे घट्टकुटीप्रभातन्यायः; देशस्याकाशानतिरिक्तत्वात्॥ दिग्रूपत्वे तु तत्कुड्यन्तर-

वारणसंभवाच्च। किंचलौकिकप्रत्यक्षदृष्ट्याऽपरिच्छिन्नोऽप्याकाशोयदिसर्वथानैवप्रतिबिंबते कथंतर्हितत्वतोऽपरिच्छिन्नः? परमात्माप्रतिबिंबेतेत्याशयादंबुन्यंबरप्रतिबिंबमेवप्रत्यषेधन्प्रतिषेत्स्यंतिच-परेणैवेति। वैशेषिकादिना॥ शिष्टंस्पष्टं॥ अत्रापिमूलाशयप्रकाशनायकिंचित्स्वातंत्र्येणोच्यते॥ तत्रप्रतिध्वनेः प्रतिबिंबत्वेबाधकानिकानिचित्प्रागेवमयास्वतंत्रतयापिदर्शितानि॥ अथपरोक्तंविमृश्यते-तत्रत्वयापूर्वपक्षेरूप्यमाणंप्रतिध्वनेरेवाकाशशब्दत्वंतुत्वदीयाएवसिद्धांतयंति-यथाहविद्यारण्यः-"प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दोवायौवीसीतिशब्दन"-मित्यादि॥ व्याचक्षतेच "आकाशेतावच्छब्दएवगुणः सचप्रतिध्वनिरूप" इति अतस्तद्दूषणंमास्माभिरवश्यंसमाधेयं, तथाप्ययुक्तं निरस्यते-तत्रवीचितरंगन्यायेनकदंबमुकुलन्यायेनचनैयायिकाभिमताशब्दांतरोत्पत्तिस्तुनावयोः संमतेतिकृतंप्रासंगिकनिरासेन। वर्णात्मशब्दानांवाग्रूपाकाशगुणत्वोक्तिरसंगता; तालुदंतादिषुजायमानत्वेनतद्गुणत्वस्यशक्यवचनत्वात्, अन्यगुणस्यान्यत्रोत्पत्त्यसंभवात्। तत्रभवत्वभावेदंत्यतालव्यत्वादिव्यपदेशायोगात्, "शरीरावयवाच्च" दित्यस्यतदधिकारस्थत्वात्॥ दंताद्यभिवातजन्यशब्दानांतु "आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान्मनोयुंक्तेविवक्षया॥ मनःकायाग्निमाहंतिसप्रेरयतिमारुतम्॥ मारुतश्चोर्ध्वगमितोमंद्रंजनयतिस्वर" मितिपाणिनीयादिशिक्षोक्तवायुविशेषाभिघातजन्यत्वस्य तत्रवागिंद्रियव्यापारस्यचाभावादव्यक्तत्वं वर्णानांदंतादिषूत्पत्तिमरोचयन्स्वोक्तेपि "अष्टौस्थानानिवर्णाना" मितिशिक्षाविरोधंकुतोनानुसंधत्से? तत्रानुत्पत्तौतेषां वर्णस्थानत्वासिद्धेः। नचाकाशस्यविभुत्वाद्दंतादिषुजायमानानामपिवर्णात्मकशब्दानामाकाशगुणत्त्वंत्रक्तव्यं; वाय्वादिशब्दतयाभिप्रेतानांवीसीभुगभुगबुलबुलादिशब्दानामपिनभोगुणत्वापत्तेः। शास्त्रविरोधस्तु "तदेववाचावदती" त्यादिश्रुतिमनुस्मृत्योक्तःस्यात्। वस्तुतस्तुकरणत्वंब्रुवत्तादृशशास्त्रंदंतादिषुवर्णानामभिव्यक्तौवाग्व्यापारनिमित्तकत्वमेवबोधयतीतिनतद्विरोधः। आकाशविकारतयोक्तेपिश्रोत्रेशब्दगुणकत्वस्य वाग्वत्कर्मेन्द्रियत्ववत्यपिवाय्वादिविकारत्वे नाभिमतेकरचरणगुदोपस्थे उद्भूतानां स्पर्शादितत्तद्भूतगणानांचादर्शनाद्वागिंद्रियमात्रस्यशब्दगुणकत्वमसंभवि। गोलकानांतुपांचभौतिकत्वेन तेषुशब्दस्पर्शाद्युपलब्धिरदोषः; इंद्रियाणांगोलकेभ्यः पृथक्त्वाणुस्वरूपत्वादिकंतु (अ० २ पा० ४ सू० १) "तथाप्राणा" इतिपादेस्फुटं। अथकथंचिद्वर्णानांवागिंद्रियगुणत्वमनोरथेसत्यपिप्रकृतिविकृत्योरभेदमाश्रित्यैरंतरिक्षस्यशब्दवत्तासाधनमशक्यं; पयोविकृतेर्दध्नोऽम्लत्वेऽपि पयसोऽम्लत्वाभावात्। तद्विकृतितयोक्तस्यश्रोत्रस्य गत्वाग्राहित्वांगीकारेण प्रकृतिभूतमहाकाशस्यापिचलत्वा-

---

प्रभातन्यायः॥ सएववा॥ दिशआकाशानतिरिक्तत्वात्॥ एवं दूरत्वधीरप्याकाशप्रतिबिम्बेनैव समर्पनीया॥ तदेतदाह—गाम्भीर्यस्येति॥ इदं दूरत्वस्याप्युपलक्षणम्॥ ३२॥ अतएव षष्ठोऽपिव्यभिचारी। नचोपध्यनन्तर्गतस्यैव प्रतिबिम्बइति कथं विभोराकाशस्यात्मनश्च प्रतिबिम्बइतिवाच्यम्; अप्रयोजकत्वादनन्तर्गतत्वस्य॥ तद्विकारस्य न तत्र प्रतिबिम्बइति नियमेनैव रेखा प्रतिबिम्बाऽनवकाशात्॥ आकाशस्योक्तरीत्या परिच्छिन्नत्वे तु दृष्टान्ते हेत्वभावोऽसाधारण्यंच॥

पाताच्च । यदिच तयोर्भेदमाश्रित्यविकृतेरेवचलत्वं नतुप्रकृतेरित्यभिधीयेततर्हिवागिंद्रियस्यै-
वशब्दवत्त्वंनत्वंतरिक्षस्येत्यपिसुवचं । नचेष्टापत्तिः; तस्यशब्दगुणकत्वबोधकानामार्षवच-
सांस्वग्रंथानांचव्याकोपात् । किंच "अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशत् ॥ अन्नमयंहिसोम्यमनआ-
पोमयः प्राणस्तेजोमयीवागिति ॥ वाचांवन्हेर्मुखंक्षेत्र" मित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योवाचस्तेजो-
मयत्वेनवर्णानांतद्गुणत्वकल्पनेऽपितैजसशब्दत्वंस्यान्नत्वाकाशगुणत्वम् ॥ प्रतिबिंबशब्द-
स्यैवाकाशगुणत्वंतुनस्वीकर्तुंशक्यं; प्रातिभासिकस्यव्यावहारिकवस्तुगुणत्वायोगात् । नहि-
स्वच्छतयैकतयाचनिश्चितेमंकुरेप्रतिबिंबितानिनीलरक्तादिरूपाणिद्वित्वत्रित्वादिसंख्यादैशिक-
परत्वापरत्वादीनिचकुरुविंदगुणाभवितुमर्हंति । नाप्यभास्वरशुक्लरूपशालितयातयागृहीते-
जलेसप्तधान्यरूपाणिप्रतिबिंबंतइति तस्यसर्वविधरूपवत्तासर्वविद्वत्संमता । प्रतिबिंबत्वा-
त्प्रातिभासिकेनापिसुरवर्त्मना शब्दगुणकत्वसंभवेच रूपगुणकत्वमपितस्योरीकार्यं; तत्र-
प्रातिभासिकनीलरूपप्रतीतेः सर्वजनीनत्वात् । प्रतिबिंबत्वप्रयोजकसामग्रीतुनेह निर्णीता ।
तत्राविरुद्धसामग्रीचास्माभिः पुरैवोपपादितेतिप्रतिबिंबत्वाभावस्तत्रनिश्चीयतएव ॥ यच्चप्र-
तिवर्णस्यप्रतिबिंबत्वमुक्तंतत्रवदंति—"नापिवर्णरूपप्रतिशब्दस्यपूर्ववर्णप्रतिबिंबत्वं; व्यंजना-
क्षराश्रवणात् । नचस्वराक्षरस्यैव प्रतिबिंबइतिवाच्यं; नियामकस्याशक्यवचनत्त्वात्, युगपदु-
भयस्वरग्रहणाभावात् पूर्वध्वनिवद्द्वितीयस्यप्रतिध्वनेरपिपूर्ववर्णव्यंजकतायाः शक्यवचनत्वा-
च्चे" ति ॥ एवंप्रतिध्वनौव्यंजनानामप्रत्ययादेवप्रतिबिंबत्वं अष्टौस्थानानीतिशिक्षाविरोधश्च
परिहृतोज्ञेयः । नियमेनतत्तत्स्थाने आंतरवायवभिघातेनाऽभिव्यक्तस्यैवविसर्पिध्वनेस्त्वन्म-
तेवागिंद्रियेइवबाह्याकाशेपि वर्णाभिव्यंजकतायाः संभवदुक्तिकत्वेनस्थानबोधकशिक्षाव-
चसोबाधगंधस्याप्यभावाच्च । अन्यथावागिंद्रियेवर्णाभिव्यक्तिंवदतस्तवापितद्विरोधोदुष्परि-
हरः ॥ मायिकशब्दत्वपक्षेतुसुतरांनविरोधः । शिक्षायांवास्तवानांनित्यानामेवाभिव्यक्ति-
स्थाननिरूपणात् स्वाप्निकेषुशरीरेषुघटपटादिषुचशुक्रशोणितसन्निपातजन्यतायामृतत्वादिज-
न्यतायाश्चाभावेपिवास्तवेषुशरीरादिषु तत्तज्जन्यतायाअव्यभिचारित्वेन तद्बोधकशास्त्र-
स्येवनित्यवर्णानांतत्तत्स्थानाभिव्यज्यमानताया नियतत्वेनस्थानबोधकशिक्षावचनस्यबाधा-
योगात् ॥ शिक्षाप्रामाण्येनतुदंतादिष्वेवाभिव्यक्तिः सिध्यति, नतुवागिंद्रिये; अनभिधा-
नात् । किंच "वाचावदती" त्यादिषुसर्वत्रकरणत्वमेवेंद्रियाणांश्रूयते, नत्वधिकरणत्वमतो-
वाचःशब्दाधिकरणत्वकल्पनंनिर्मूलं । नहिदंडोघटाविर्भावस्याधिकरणंसंभवति ॥ प्रतिवर्ण-
स्थलेवर्णाभिव्यंजकस्यैवध्वनेर्वा तन्निमित्तकध्वनेर्वाव्यंजकत्वे प्रमाणंतुप्रतिवर्णेषुनियमेन-
वर्णाभिव्यक्तिकालोत्तरकालिकत्वानुभवादिकंशक्यवचनं । नचवागिंद्रियस्यनिष्फलत्वंशंक्यं;
यावत्कारणसमवधानेसत्येवकार्यसंभवात् । तस्यचकरणत्वेनदंडादिव्यापारमंतराघटादेरि-
वतद्व्यापारमंतरेणवर्णानामभिव्यक्तेरयोगात्, क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरमिति-
वाक्यपदीयेतल्लक्षणात् ध्वनिमात्रस्यकारणत्वेनवागिंद्रियस्यान्यथासिद्धत्वांगीकारेमूकानाम-
पिवर्णोच्चारणप्रसक्तेश्च । अभिव्यक्तिस्तुस्थानेष्वेव अतएवमुद्रितोष्ठपुटस्य पवर्गोच्चारण-
मशक्यं । नचैवंवृद्धानांसर्वथातवर्गानुच्चारणप्रसंगः; शेखरकारादिभिर्दंतशब्देनतत्सन्नि-
हितप्रदेशानामादरणात् ॥ इत्थमांतराकाशमात्रस्यकारणतानूरीकारेणैव (बहिराकाशव-

दंतराकाशएववर्णोत्पत्तिसंभवा) दितिनिराकृतं । किंचास्यायमाशयःस्यात्-यदिबाह्याकाशप्रतिवर्णोत्पत्तिर्वागिंद्रियनिरपेक्षांगीक्रियते तर्हिमुखस्यांतरपि तन्निरपेक्षावर्णोत्पत्तिरुच्यतां; तथाचतस्यनैष्फल्यमिति,-तन्न; साफल्यस्यदर्शितत्वात् बाह्याकाशेपित्वन्मते दूरस्थशब्दग्रहणार्थश्रोत्रस्यैवदूरेप्रतिवर्णोत्पादनाय वागिंद्रियस्यापिगमनस्यशक्योक्तिकत्वात् । वस्तुतस्तुयथाआदानादिशक्तहस्तेंद्रियंस्वगोलकद्वारासाक्षाद्ग्रहणादिनिमित्तंभवति दीर्घसंदंशोपवेशादिनाविषधरांगारादेर्ग्रहणेपितदेवपरंपरयासाधकतमम् । तथासाक्षाद्वर्णोच्चारणेकरणंवागिंद्रियंतदभिव्यंजकविसर्पिध्वनिद्वाराबाह्याकाशेप्रत्यक्षरोत्पादेपितदेवपरंपरयानिमित्तमितिनिखिलंनिरवद्यं ॥ प्रतिबिंबत्वपक्षेच बाह्यवदांतरांतरिक्षेपिप्रत्यक्षरप्रत्यक्षप्रसंगः; आकाशस्यैवोपाधित्वेनवर्णानांवदनांतरांबरेपिप्रतिबिंबने प्रतिबंधकाभावात् ॥ यच्च किंचस्वस्मादित्यादि नानुपपत्तिरित्युक्तं,-तदरमणीयं; प्रतिबिंबपक्षेपिभेर्यादिसन्निहितनभोविभागएव प्रतिबिंबौचित्येनभेर्यादिसमर्यादएवप्रतिस्वननिशमनप्रसक्त्यादोषस्यतौल्यात् । नहिदर्पणरचितधरणीचरःपुरुषः स्वचरणसमभ्यर्णभागमतिहायदवीयसितत्तलविभागेप्रतिफलति ॥ यदिचनेदीयसिनभसिप्रतिबिंबानुद्भवेदवीयसि तदुद्भवेचकिंचित्कारणंकल्प्येत तदातदेवोत्पत्तावपिकल्प्यतां ॥ वस्तुतस्तुसर्वत्रवर्तमानः पवमानः पटहादिप्रकटध्वानतःक्षुभ्यन्शब्दं क्षोभानुरूपंदूरंहरत्यन्यत्रप्रतिबध्यतेतत्रैव मायिकंशब्दांतरमुत्पद्यते, अतएवगिरिगह्वरकूपविवरसरःप्रवरशिखरवत्सुरनिलयप्रभृतिषुप्रतिशब्दाःश्रूयंते । त्वत्पक्षेत्वंतरिक्षस्यविभुत्वेनाल्पस्यमहतश्चशब्दमात्रस्यनियमेन प्रातःस्वनेनभाव्यं, नतुतथानुभूयते । किंचपूर्वतोभेर्याद्याघाते तत्पूर्वतोऽतिनेदिष्ठगह्वरादिसत्वेभेर्यादितः पश्चिमस्थेनपुंसाशब्दप्रतिशब्दावुभावपिअनुभूयेते; अतोन त्वदभिप्रेतःप्रतिध्वनेः शब्दसंमुखदिक्त्वनियमः संगच्छते ॥ यदपि प्रतिबिंबातिरिक्तमित्यादि शब्दस्यच्छायेत्युक्तं,-तदप्यसत्; दर्पणादेर्भित्त्यादिनाव्यवधाने प्रतिबिंबस्याप्यजननेनतौल्यात् मणिमंत्रभिन्नेभ्यः सिंहमित्रतीर्थादिभ्योव्यवहितेभ्योपिभयहर्षपुण्यादिजननाच्च यदिचतानिमणिमंत्रादित्यादिशब्देन संगृण्हीयास्तर्हि शब्दमपितेनसंगृहाण। अपिचजलाशयतलाश्रयस्यपुंसःफूत्कुर्वतोजलोपरिभागेबुद्बुदोत्पादकत्वंदृश्यतेतत्रवायोर्द्वारत्वमितिचेत्-अत्रापिसमानं, एवंप्रतिध्वनेः प्रतिबिंबत्वनिरासेन पंचमस्यापिव्यभिचारित्वशंकापास्ता; सत्यंतनिवेशाच्चरूपादेः प्रतिबिंबसंभवेऽपिनव्यभिचारः। नचसत्यंतनिवेशे प्रकाशाश्रयन्यायेन पंचमेस्वरूपासिद्धिः शक्या; परैस्तथानंगीकारात्, तन्मतरीत्यातदुक्तेरयुक्तत्वख्यापनायैवपंचमसप्तमयोरुपन्यासात् ॥ यच्चनच द्रव्यत्वइत्यादिशास्त्रार्थाव्यवस्थापकत्वाच्चेत्युक्तंतत्तुतादृशसत्यंतमनिवेशयद्भिःकणादोक्तरीतिकद्रव्यपरिभाषामनाद्रियमाणैश्चास्माभिर्नैवोत्तरणीयं पंचमादिलिंगकानुमानेकालोदृष्टांतीक्रियते, अतोनतत्रहेत्वसिद्धिः। नाप्याकाशेव्यभिचारः; तस्यसावयवतायास्त्वयोक्तत्वात् ॥ वस्तुतस्तुजलेप्रभामंडलस्यैवसप्रतिबिंबः गांभीर्यंदूरत्वबुद्धिस्तुप्रभायाबाहुल्यप्रासृमरकत्वमूलिका । नचगुणेषुबाहुल्याद्यनुपपत्तिः; छोटिकाशब्दोऽल्पोभेरीशब्दोमहानितिशब्दगंधादिषुविसर्पिभूतगुणेषुस्वातंत्र्येणाप्यल्पबहुलभावयोर्दर्शनात् । प्रभयाद्रव्याभिमानिनस्त्वादृशान् प्रतितुतत्परिमाणेनैवप्रतिबिंबमानेनगांभीर्यबुद्धिरितिसुवचं । जानुदघ्नेपि-

जलेतिसन्निहिततरुपुरुषादेरुपरिस्थापितदीर्घयष्टिकादेश्चतावत्परिमाणकेएवाधोग्रः प्रतिबिं-बोनुभूयते, एवमेवाधांगुलस्थूलिमत्यपिमुकुरभूमौ । अतोवस्तुस्वभावात्तावत्यप्यंबुनि-प्रतिबिंबमानंबहुलतमंप्रभामंडलमेवतादृशावकाशभ्रमंजनयति । यत्रयत्रचयावतीप्रभा-प्रतिबिंबते तत्रतत्रसर्वत्रसलिलमणिमुकुरादिषुतावद्गांभीर्यंप्रतीयतएवेतिक्वतंतदापत्तिविभी-षिकयायदिचोपाधिभेदादगांभीर्यप्रतीतेस्तारतम्यमनुभूयेत तत्रतत्प्रयोजकमुपाधिगतमे-वावधेयं । एकस्यापिबिंबस्योपाधिवैलक्षण्येनप्रतिबिंबवैलक्षण्यदर्शनात् । आकाशस्यप्रतिबिं-बार्हत्वेचक्वचित्तत्प्रतिबिंबंक्वचिच्चतदभावइतिकल्पनंनिर्मूलं; तदतिरिक्तस्याबिंबस्यतथादर्श-नात् । यदिचदृष्टानुरोधादुभयोःकिंचित्कल्पनमावश्यकंस्यात्तदापिनभःप्रभावलययोरुभ-योःप्रतिच्छायांस्वीकृत्यत्वयातत्कल्प्यं, मयातुद्वितीयस्यैव तांस्वीकृत्यतत्कल्प्यमितिआका-शप्रतिबिंबवादोव्यर्थगौरवग्रस्तः । देशावच्छिन्नत्वंतुनवयंविशिंष्मइतिनघट्टकुटीप्रभातादि-प्रसंगः । वस्तुतस्तु तथाविशेषणेपिनक्षतिः; प्रातर्मध्यंदिनादिकालावच्छिन्नविलक्षणसूर्यप्रभा-याःप्रतिबिंबनेपितदवच्छेदककालस्य देवदत्तस्यप्रतिबिंबनेपिचक्षुरयोग्यस्यब्राह्मण्यपांडित्या-दिरूपतद्विशेषणस्य समीरणाहिततृणपर्णादेःप्रतिबिंबनेपितदाधारस्यसमीरस्यचप्रतिबिंबा-नुदयात् अतोदेशस्यविशेषणत्वेपिचक्षुरयोग्यविशेषणस्यप्रतिबिंबादर्शनेनतद्वदेवाकाश-रूपस्यदिग्रूपवास्यदेशस्यप्रतिबिंबाभावःशक्यवचनः । अन्यथाबहुदेशावच्छिन्नाप्रभाचक्षुषा-गृह्यतइतिविशेषणस्याकाशस्यचाक्षुषमपिस्वीकार्यं । नचेष्टापत्तिः; तदृष्टान्तेनब्रह्म-णोपितथात्वापत्त्या "नचक्षुषागृह्यते पराञ्चिखानि । नतत्रचक्षुर्गच्छती" त्यादिमुंड-ककठतलवकारप्रभृतिश्रुतिप्रतिरोधात् शारीरकादौव्योम्नःसाक्षात्प्रत्यक्षाविषयत्वांगी-काराच्च तेनोक्तदोषद्वयप्रसरस्यसंभावनाप्यपास्ता ॥ दिशआकाशानातिरिक्तत्वो-क्तिस्तुश्रुत्यादिविरुद्धा "नाभ्याऽआसीदंतरिक्षं । पद्भ्यांभूमिर्दिशः श्रोत्रात् । योन्त-रिक्षेतिष्ठन् योदिक्षुतिष्ठन् द्यौःशीर्षमाशाश्रुतिरंघ्रिरुर्वीनभस्तलंनाभिसरोगृणंती"-त्यादिश्रुतिभिस्तयोर्भेदावगमात् एवंदूरत्वसामीप्यधीरप्युपाधिबिंबयोरांतरालिकप्रभा-यादीर्घादिप्रसारहेतुकावगंतव्या । न त्वाकाशप्रतिबिंबतदितिभ्रमितव्यंनिरवयवस्यनी-रूपस्यापिप्रतिबिंबसंभवेकालादेर्वायोश्च कुतोनतत्स्यात् ? कालादिषुस्वच्छतायास्त्व-यांगीकृतत्वेनतत्प्रतिबिंबावश्यंभावात् दार्वादेःप्रतिबिंबदर्शनात् । नापिस्वमतेस्वच्छता-वदस्वच्छतायामपिविजातीयत्वंकल्प्यं; अप्रयोजकत्वात्, नीरूपत्वेनैवतत्सिद्धेः ॥ एवमंबरप्रतिबिंबप्रतिविधानेनषष्ठस्यापिव्यभिचारःपरिहृतः ॥ उपाध्यंतरगतंनप्रतिबिंबत-इतिदूषणंतुविवर्णकाराद्यभिमतेबिंबेश्वरवादएवमुख्यतयादत्तमास्माकीनैरितिशुद्धचित्प्रति-बिंबवादेतदनुवादोधौर्त्यात् । तथापिअनूदितत्वात् सर्वपक्षेष्वेतच्छक्यप्रसरंसमर्थ्यते उपाध्यंतर्गतत्वादात्माकाशयोःप्रतिबिंबमशक्यवचनं; दर्पणेतद्गतरेखादेर्जलेतत्स्थमीन-तन्निमग्नपुरुषादेश्चप्रतिबिंबादर्शनात् ॥ यत्तु (तद्विकारस्यनतत्रप्रतिबिंब) इति नियमादप्रयोजकत्वमुक्तं,-तदप्येतेननिरस्तं; अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारग्रस्तत्वात्, मीनपुरु-षादेर्वारविकरत्वाभावात्, तद्विकारस्यापिहिमकरकादेःपृथग्भूतस्यतत्रप्रतिबिंबदर्शनाच्च ॥ एवमेकदर्पणमणिप्रणीतधरणीरुहप्रतिकृतिप्रभृतिपुसंलग्नानांतद्विकाराणामपिफलप्रवालादी-

नांतदालवालादौप्रतिफलनमपिनियमभञ्जकमनुसंधेयं ॥ व्याप्यवृत्तेरपिप्रतिबिंबांगीकारे-
स्फटिकाद्यवच्छिन्नाकाशस्यदर्पणगतरूपादेश्चतत्रतत्रप्रतिबिंबापत्तिः । किंचजलावच्छिन्न
एवाकाशस्तत्रप्रतिबिंबतइतिस्वीकारेतवगांभीर्यबुध्यनुदयप्रसंगः; तावदाकाशांशस्यतथा-
त्वात् ॥ अथतत्रस्थितोंशोनप्रतिबिंबतेकिंतूपरितनएवमहांशइतिस्वीकारेतुतद्दृष्टांतेनआत्म-
नोप्यंशविभागापत्त्यानिरवयवत्वशब्दकोपोबिंबेश्वरवादस्यचमूलतएवोच्छेदः ॥ अस्माकं-
प्रभामंडलंतूपरिष्टमेवप्रतिबिंबेतनतुतत्प्रविष्टमित्यदोषः । यच्च (आकाशस्योक्तरीत्या-
परिच्छिन्नत्वेतुदृष्टांतेहेत्वभावोऽसाधारण्यंचे) ति,–तदकिंचित्करं; पक्षेदृष्टांतेचानुगतस्या-
परिच्छिन्नत्वस्यप्रागेवलक्षितत्वात् ॥

एवंचाकाशस्यप्रतिबिम्बासंभवेन (अत्राकाशस्यजलाधारत्वंतत्र-
प्रतिबिंबितत्वंचेत्यवच्छेदभेदेनद्विधाजलेस्थितिरितिब्रह्मजीवयोरप्ये-
कत्रतथास्थितौनबाधक) मित्यादिनास्वमतमात्रप्रसिद्धंदृष्टांतंवदन्नु-
पेक्ष्यः; किंचातिसमीपदर्पणादिगतरेखादीनांदर्पणेप्रतिबिंबादर्शनेन-
जलनिमग्नमुखादीनांचजलेप्रतिबिंबादर्शनेनमायांतर्वर्तिब्रह्मणोमाया-
यांप्रतिबिंबासंभवेन "द्वासुपर्णासयुजासखाया" इत्यादिश्रुतेः "गुहां-
प्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शना" दितिसूत्रस्यचविरोधस्त्वन्मतेस्यात् ॥
गगनप्रतिबिंबासंभवस्यासकृत्प्रतिपादितत्वेन ("आकाशवदेवोप-
पत्तेः") इत्यादिनाविरोधंपरिहरन्नुपेक्षणीयः। यत्त्वित्यादिनाविद्वन्मंड-
नोक्तंकिंचिदनूद्य (तदपिनसम्यगित्याद्युक्त्वा) (विभ्वोरसंयोगे-
प्रमाणाभावा) दित्युक्तं,–तदपिनयुक्तिसहं। तथाहि–विभुद्वयसंयोग-
मंगीकुर्वतासंसंयोगःकीदृशइतिवक्तव्यं; अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो
वा संयोगजोवा ? नाद्यः; विभ्वोःकर्माभावात्। नह्याकाशेकालेवाक-
श्चित्कर्माभ्युपैति, अतएवद्वितीयोपिन । नापितृतीयः; सचयथाहस्त-
तरुसंयोगात्कायतरुसंयोगःहस्तक्रिययातरुणाहस्तसंयोगेजातेऽवय-
विनाकायस्यापिस्वावयवसंयोगजन्योभवति; संयोगस्तथात्रापियदि
कालस्याकाशस्यवासावयत्वंस्यात्तदातदवयवक्रियाजन्यस्तत्संयोगो-
पिस्यात्। नचत्वन्मतआकाशादीनांसावयवत्वंयेनतादृशसंयोगमंगी-
कुर्य्याः ॥ तथाचतदीयविशेषाभावकूटस्यतत्सामान्याभावव्यापत-
यातद्विशेषाभावकूटस्यैवविभुद्वयसंयोगसामान्याभावेमानस्याविद्यमा-
नत्वेमानाभावकथनंसाहसमात्रमेवमायायाःपरिच्छिन्नत्वांगीकारेप्य-
संयुक्तस्यैवप्रतिबिंबदर्शनेनब्रह्मणस्तत्रप्रतिबिम्बंसंभवति। नचसंयो-
गस्याव्याप्यवृत्तित्वादसंयुक्तत्वमप्यस्त्येवेतिवाच्यं; तथासत्यत्यंत-
दर्पणसन्निकृष्टरेखादीनामपितत्रप्रतिबिंबापत्तिः आकाशप्रतिबिम्ब-
स्यसर्वथैवासंभवेन (आकाशेव्यभिचारादेवनसमः) इत्यसंगतं;

अतएव (प्रथमदृष्टांतेसाध्याप्रसिद्धेश्च) इत्यप्यसंगतं; प्रथमदृष्टांतस्योभयवाद्यसंमतत्वादितिसुवक्तव्यं । त्वन्मतेगगनप्रतिबिंबस्यस्वीकारात् किंचस्वमतानुसारेणव्यभिचाराद्युद्भावनेपरार्थानुमानमात्रोच्छेदः तवाभिमतस्याप्यसिद्धिश्चस्यात्; परेणस्वमतानुसारेणासिध्यादेरुद्भावयितुंशक्यत्वात् ॥

सहस्राक्षेअत्राकाशस्येत्यादिसाध्याप्रसिद्धेश्चेत्यंतंभागंदूषयंति—एवंचाकाशस्येत्यादिना उद्भावयितुंशक्यत्वादित्यंतेन ॥ स्वमतमात्रप्रसिद्धमिति । उभयवादिसंमतिमंतरातादृशस्यदृष्टांतत्वायोगात्तंवदन्नुपेक्ष्यएवेतियुक्तं । गौतमेन (अ० १ आ० १ सू० २५) "लौकिकपरीक्षकाणांयस्मिन्नर्थेबुद्धिसाम्यंसदृष्टांत" इतितल्लक्षणस्योक्तत्वात्बुद्धिसाम्यानधिकरणस्यदृष्टांतत्वंनैवयुज्येतेतिभावः ॥ द्वासुपर्णेति इदंतृतीयमुंडकवाक्यं । सूत्रंचेदंप्रथमस्यद्वितीयपादस्थं अत्रविशेषमग्रेवक्ष्यामः । कर्माभ्युपैतीति । संयोगजनकंनैय्यायिकपरिभाषाप्रसिद्धोत्क्षेपणाद्यन्यतमं तत्रनकोपिस्वीकरोति । तेनावकाशदानादिमत्वचेष्टाहेतुत्वादेर्वियत्समयप्रभृतौ स्वीकारेपिनातिप्रसंगः । अतएवेति अन्यतरत्रापिकर्मणोसंभवेउभयत्रतदसंभवस्यकैमुतिकसिद्धत्वादेव । तदीयविशेषाभावेत्यादि । यत्रयत्रवायुतेजःप्रभृतौमधुरक्षारादिरसविशेषाणामभावकूटं तत्रतत्ररससामान्याभावोप्यस्त्येवेतितथाव्याप्तिःस्पष्टा । अतःसंयोगविशेषाणांत्रयाणामप्यभावकूटमेवविशुद्धसंयोगसामान्याभावेमानं ॥ अत्यंतदर्पणेत्यादि । दर्पणात्यंतसन्निकृष्टेत्यर्थः ॥ सुवक्तव्यमिति । अनयैवारुच्याप्रतिबिंबतादूषकानुमानप्रयोगेवायुवच्चेतिद्वितीयदृष्टांतोपादानं ॥ अत्रापीदमधिकमवधेयं—यच्च अत्राकाशस्येत्यादि उपपादितत्वादित्यंतंतदपि विहायसःप्रतिच्छायाप्रतिषेधेनैवप्रतिहतंवेदितव्यं । "द्वासुपर्णागुहांप्रविष्टावि"त्यादिश्रुतिसूत्रविरोधस्तुतवदुष्परि-

---

अत्राकाशस्य जलाधारत्वं तत्र प्रतिबिम्बितत्वं चेत्यवच्छेदभेदेन द्विधा जलेस्थितिरिति ब्रह्मजीवयोरप्येकत्र तथास्थितौ नबाधकम् ॥ एतेन लोकेबिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्रस्थित्यदर्शनेन 'द्वासुपर्णा गुहांप्रविष्टौ' इत्यादिश्रुतेर्गुहांप्रविष्टावितिसूत्रस्य च विरोधइति आत्मनः सर्वगतस्य सर्वगतायां मायायां सत्त्वेन कथं प्रतिबिम्बः स्यादितिच विद्वन्मण्डनोक्तं प्रत्युक्तम्; आकाशवदेवोपपत्तेः, मायायाः परिच्छिन्नत्वस्योपपादितत्वात् ॥ यत्तु विद्वन्मण्डने 'नचसंयोगसंबन्धेन तत्र वर्तमानत्वमप्रतिबिम्बेप्रयोजकम्; एतयोश्च न संयोगोविभुत्वात् अतोनानुपपत्तिरितिवाच्यम्; संयुक्तस्याऽपि प्रभामण्डलस्य तथाप्रतीतेः ॥ नच यदंशे संयोगस्तदंशे न तथेतिवाच्यम्; बिसिनीसूत्रमात्रान्तरिताङ्गुलीतलभागस्थप्रभाया अपि दर्पणे प्रतिबिम्बादित्युक्तं,—तद'पि नसम्यक्; संयोगस्याव्याप्यवृत्तितयाततोऽल्पान्तरितस्थायाश्चांशकल्पनायाःसम्भवेन चासमाधानत्वात् ॥ विभ्वोरसंयोगे प्रमाणाभावान्मायायाः परिच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् पूर्वपक्षोऽप्यकिंचित्करः ॥ ३३ ॥ आकाशे व्यभिचारादेव न क्षमः ॥ प्रथमदृष्टान्तेसाध्याप्रसिद्धेश्च ॥

हरः । तथाहि—प्रतिबिंबस्यालीकत्वेनद्वित्वसंख्यायाबाधः । इदानींबिंबतयात्वदभिप्रेतायाः शुद्धचितोनिराकारत्वेनसादृश्यनिर्वाहकधर्मराहित्येनचसुपर्णत्वसखित्वयोस्ततएवसायुज्यस्यचासंगतिः । बिंबप्रतिबिंबयोःसहयोगानिष्पत्तेश्चब्रह्मांडकारणमायाबहिर्भूतायाश्चितःसमानवृक्षपरिष्वंगासंभवः । "तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्ती" तिप्रतिबिंबक्रियांविनाप्रतिबिंबेतददर्शनात् उपाधेर्जडत्वेनस्वाद्वदनाद्ययोगाच्चएवमेतदग्रिमर्क्षु "अस्यमहिमान" मिति श्रूयमाणंजीवस्यब्रह्मविभूतित्वंबिंबस्यचितःकर्तृत्वादिकंतत्साम्योपायनादिकं चविरुध्यते; प्रतिबिंबस्याबिंबानंशत्वात्चितोनिर्विशेषत्वात् उपाधिनाशेप्रतिबिंबनाशनियमेननिरुपाधेःसाम्योपायनाद्ययोगाच्च मायांतर्गतस्यैवबिंबत्वांगीकारेतुबिंबेश्वरवादापत्त्या आकाशदृष्टांतबाधएकत्रस्थित्याप्रतिबिंबत्वस्याप्यसिद्धिश्च । किंचाकाशतत्प्रतिबिंबयोरन्यतरोपिनजलंप्रविशति प्रकृतेच "गुहांप्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शना" दित्यादिषुतयोरेकत्रसहप्रवेशउच्यते । नहिबिंबप्रतिबिंबयोरेकत्रसहप्रवेशादिदृष्टचरं । नचप्रतिबिंबस्योत्पत्तिरेवप्रवेशत्वेनोपचर्यंततिवाच्यं; तथाक्लेशमानाभावात्सूत्रेतथैववक्तुमौचित्येनसंदेहवारकेपितत्रप्रवेशत्वेशोपपादनस्यायोग्यतापत्तेः, "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्ये" तिप्रवेशात्पूर्वंजीवसत्ताबोधकश्रुतिक्रोधाच्च । मन्मतेतुद्वासुपर्णेत्यादिवाक्यानिभगवदंशयोर्जीवांतर्यामिणोःस्थितिप्रवेशादिनिरूपकाणि ॥ सर्वप्रपंचकारणत्वेनसर्वगतायांमायायांचविभुचितःप्रतिबिंबसुतरांदुर्वचं । बिंबस्यतस्याश्चैकत्वेनबहुप्रतिबिंबासिद्ध्याजीवानेकत्वबोधिकानां "सर्वेजीवाःसर्वमयाः । तथाक्षराद्विविधाःसोम्यभावाः । सर्वएवात्मानं" इत्यादितापनीयमंडूकबृहदारण्यकादिश्रुतीनांव्याकोपात् पुण्यपापादिशास्त्रीयव्यवस्थाभंगात् । एकमुक्त्यासर्वमुक्तिप्रसंगात् उपाधिबिंबयोर्विभुत्वेनस्वस्यापिविभुतया "शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामती" त्यादीनामपिविरोधाच्च ॥ नचअन्तःकरणनानात्वेनेष्टंसाधनीयं; जीवनैरर्थक्यप्रसक्तेःतदेवबद्धं, तदेवचसाधनैर्मुक्तमित्यापत्त्याशास्त्रस्यजीवाधिकारकत्वबाधाच्च । विस्तरस्त्वन्यत्रावधेयः । यच्च (यत्तुविद्वन्मंडन) इत्यादि (अकिंचित्कर) इत्यंतं,-तद्भसात् । संयोगेअव्याप्यवृत्तितायाःमायिकत्वात् । परमाणूनंनिरवयत्वेनतद्वयसंयोगेव्यभिचारात् घटादिष्वाकाशसंयोगस्यापिव्याप्यवृत्तित्वात् । किंचसंयोगस्याप्यवृत्तित्वंसार्वत्रिकमभिप्रायन् अनुपदमेवविभ्वोरसंयोगेप्रमाणाभावंचवदनूमतिमानसि विभ्वोःसंयोगांगीकारेतस्मिन्नव्याप्यवृत्तितायाअशक्यवचनत्वात् अन्यथाविभुत्वाभावप्रसक्तेः । अतोत्यंतसूक्ष्मायांप्रभायामप्यसयुक्तांशंपरिकल्प्य तावन्मात्रस्यप्रतिबिंबितत्वकल्पनेमानाभावः ॥ अत्रहिब्रह्मणोव्याप्यवृत्तित्वेनप्रतिबिंबानुदयापत्तिं पूर्वग्रंथप्राप्तामुद्धर्तुंप्रवृत्तस्य उपाधिबिंबसंयोगस्यैवाप्रतिबिंबप्रयोजकत्वनियमेनप्रकृतेचसंयोगाभावाददोषइतिपूर्वपक्षस्याशयः । संयुक्तस्यापिप्रतिबिंबप्रदर्शनेनतथानियमोशक्योऽतोव्याप्यवृत्तित्वतदंतस्थत्वेएवाप्रतिबिंबप्रयोजकेततश्चप्रकृतेप्रतिबिंबानुपपत्तिर्दुरुद्धरेत्युत्तरपक्षाशयः । विभ्वोरसंयोगेमानंतुकेषांचित्संयोगाव्याप्यवृत्तित्वाभिमानः परेषांकालाकाशादिषुपरस्परसंयुक्तत्वव्यवहाराभावाच्च । संयुक्तव्यवहारहेतुगुणत्वस्यैवसंयोगलक्षणत्वात् विभ्वोरसंयोगस्यचबहुदर्शनसंसतत्वात् तावकैः

क्वचिदविद्याब्रह्मणोःस्वरूपसंबंधस्यांगीकाराच्च तथापूर्वपक्षोपिनिरवद्यः ॥ (यत्तुमायायाः-परिच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात्) इत्युक्तं, तस्यायमाशयःस्यात्–घटाकाशवदविद्याब्रह्मणोरपि-संयोगःसुवचइतिअत्रब्रूमः किंमायायाबहिर्भूतस्य "अत्यतिष्ठद्दशांगुल" मित्यादिश्रुतिवेद्य-शुद्धब्रह्मणस्तयासहसंयोगमभिप्रैषि उततदंतर्गतस्यैव? नाद्यः; निर्विशेषत्वभंगप्रसंगात् । द्वितीयश्चेद् घट्टकुटीप्रभातं मायासंयोगोत्तरंप्रतीतानांधर्माणांमायिकत्वकथनस्यकथंचित्सं-भवेपितत्संयोगस्यशुद्धनिष्ठतायाअवश्यवक्तव्यत्वात् संबंधमंतरावच्छिन्नतानुपपत्तेः । किं-चांतस्थमायातुल्यपरिमाणकत्वेनद्वयोस्तुल्यविभुत्वात् "सर्वगतब्रह्मणोऽविद्यायामपिसर्व-गतायाः" मितिग्रंथोक्तदोषस्तदवस्थः । किंचतस्याःपरिच्छिन्नत्वेतत्रप्रतिबिंबस्यजीवस्यापिप-रिच्छिन्नत्वावश्यंभावात्तद्विभुत्वासिद्धिः, अणुत्वंचनैवांगीक्रियतइतिमध्यमपरिमाणमुररी-कुर्वन्नार्हतसोदरीभवसि ॥ अयंदोषोवच्छेदवादेपिसमानः । यच्च (आकाशेव्यभिचारा-देवनसप्तम) इति तत्रकेचित्तावकाएवनीलंनभइतिप्रतीत्याआकाशस्यप्रातिभासिकरूप-वत्वेनप्रतिबिंबः, ब्रह्मणस्तुसर्वथारूपाभावान्नसोऽतोवच्छेदवादएवश्रेयानितिवदंति । नचैवं-प्रथमदृष्टांतेहेत्वसिद्धिः; पंचमादिलिंगकेनुमानत्रयेस्माभिः कालस्यदृष्टांतीकरणात् । नच-ब्रह्मणोप्यारोपितरूपवतएवप्रतिबिंबमितिवाच्यं; स्वोदाहृतशुद्धचित्प्रतिबिंबपक्षापक्षयात् नीलिमवदारोपितानांजगत्कर्तृत्वेशितृत्वसर्वज्ञत्वादीनाजीवेपिप्रतीतिप्रसक्तेः जीवेश्वरयोस्तु-ल्यविभुत्वेनैकत्रस्थित्यकस्यापिनीलिम्नः प्रातिभासिपोषाच्च ॥ दोषाणांनुपपत्त्यादिप्रतिच्छा-यातुअनिर्वचनीयख्यातिस्वीकारेणतस्यमायिकरूपत्वेनचयथायथंमतद्वितयेपिवस्तुस्वभावा-दुपपादितैवेतिकिंप्रासंगिकेन । वस्तुतस्त्वंबरप्रतिबिंबनिराकरणादेवनसप्तमोपिव्यचारी ॥

यत्त्वित्यादिनाशुद्धाद्वैतमार्तंडटीकाकृदुक्तं-किंचिदनूद्यतन्नेत्यादिना (सामग्र्याविशेषाभावेनैकत्रोद्भूतमन्यत्रानुद्भूतमित्यत्रगमकाभावा) दि-त्यादिदूषणोद्भावनंकृतं,-तदपिनसाधीयः; दूषणस्यतुल्यत्वात् ॥ त्वन्म-तेपिपंचीकरणस्योक्तत्वेनवाय्वादौरूपवद्द्रव्यत्रयसंबंधस्यसत्वेनरूपो-त्पत्तिःकथंनस्यात्? नचांशांतरैःप्रतिबंधान्नरूपोत्पत्तिरितिवाच्यं; एवं-सत्यंशद्वयेनप्रतिबंधात्तेजस्यपिरूपोत्पत्तिर्नस्यात् । नचांशत्रयस्यैवप्र-तिबंधकत्वमितिवाच्यं; अंशत्रयस्यप्रतिबन्धकस्यसत्वाद्यथावायौरूपो-त्पत्तिर्नभवतितथैनवायौस्पर्शवदंशत्रयस्यसत्वेनस्पर्शोत्पत्तिरपिनस्या त्; विनिगमकस्याभावात् ॥ सामग्र्याअविशेषेपिस्वभावविशेषस्यैव-विनिगमकत्वेनैकत्ररूपोत्पत्तिरन्यत्रनेतिव्यवस्थास्वीकारेतादृशस्वभा-वविशेषस्यवायावनुद्भूतरूपत्वस्यगगनेउद्भूतरूपवत्वस्यचप्रयोजकस्या-पाकर्त्तुमशक्यत्वात् अतएव "अच्छंवियन्मरुत्कृष्णोरक्तोग्निर्विशदंपय" इतियोगशास्त्रसिद्धांतोपिसंगच्छते ॥ नचगगनउद्भूतरूपस्वीकारेप्र-त्यक्षहेतूनामुद्भूतमहत्त्वालोकसंयोगचक्षुःसंयोगादीनांसत्वेनतच्चाक्षुषं-

स्यादितिवाच्यं; इष्टापत्तेः, अवकाशात्मनाकाशस्यप्रत्यक्षत्वात् अन्यथाऽत्रावकाशोस्त्यत्रस्थातव्यमितिव्यवहारस्यसार्वजनीनस्यविलोपापत्तिः। नचाकाशेरूपस्वीकारेसन्निहितावकाशेरूपप्रतीतिःस्यादितिवाच्यं; नीहाररूपवत्संनिधानेऽप्रत्यक्षेपिदूरेतस्यैवप्रत्यक्षसंभवात्। नचसाप्रतीतिर्भ्रमरूपैवेतिवाच्यं; तदुत्तरंकदापिबाधादर्शनेनभ्रमत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्। बाधबुद्धिंविनापिभ्रमत्वस्वीकारेसर्वबुद्धीनामप्रामाण्यज्ञानावस्कंदितत्वसंभवेनकुत्रापिविषयनिश्चयोनस्यात्; एवंचजलेगंधाभावस्यपृथिव्यांस्नेहाभावस्यचप्रतीतिसत्त्वेपितत्रगंधस्नेहयोः प्रतीत्यापत्तिर्भ्रमत्वज्ञानस्यसंशयनिश्चयसाधारणस्यैवोत्तेजकत्वेनाप्रामाण्यशंकास्कंदितस्यापितादृशनिश्चयस्यप्रतिबंधकत्वासंभवादनाहार्यप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितविरोधिनिश्चयस्यैवप्रतिबंधकत्वादित्यलमप्रकृतविचारेण ॥ अथाकाशस्यरूपवत्त्वंप्रत्यक्षत्वंचयदास्वीक्रियेततदातस्यप्रतिबिंबोपिकुतोनस्यात्? रूपवतः प्रतिबिंबनियमादितिचेत्मैवं; यथारूपवतः प्रतिबिम्बोभवत्येवेतिनियमस्तथारूपहीनस्यप्रतिबिम्बोनभवत्येवेतिनियमोऽपिस्वीकार्यःतादृशनियमविरोधेपियथाकाशप्रतिबिंबोभवद्भिःस्वीक्रियतेतथास्माभिस्तादृशनियममनादृत्यरूपवतापिप्रतिबिम्बस्यस्वीकारेपिकोविरोधः? तस्माद्यथाकाशस्यरूपवत्त्वंतथैवप्रतिबिम्बमपिनसंभवतीतिबोध्यं। वायोःप्रतिबिम्बंस्वीकुर्वताकालादीनामपिप्रतिबिम्बमंगीकर्त्तव्यं, तदग्रहस्तुकालादीनामतींद्रियत्वेनसमाधातुंशक्यः। यत्तु (सावयवेएवप्रतिबिंबइत्यादिरूपंनियमकरणंश्रुतियुक्तिभ्यांबाधित) मित्युक्तं,-तदपिनिरवयवस्यप्रतिबिम्बप्रतिपादकश्रुत्यदर्शनेनयुक्तेश्चखंडितत्वेनतद्विरोधशंकायाअप्यभावेनदूरतोनिरस्तं ॥ "अंबुवदग्रहणा" दित्यादिसूत्रंतुनपूर्वपक्षपरं, किंत्वेकदेशिनाप्रतिपादितस्यजडजीवधर्मसंबंधेनसर्वकर्मत्वादीनांब्रह्मण्युपचारस्यनिषेधपूर्वकस्वसिद्धांतव्यवस्थापनपरं। अतएवतादृशसिद्धांतव्यवस्थापनार्थमेकदेशिप्रतिपादिततादृगौपचारिकत्वनिराकरणस्तुशब्दःसूत्रेप्रयुक्तः। तुशब्देनोच्यतेएकदेशिप्रतिपादितेनसम्यक्। कुतः? अंबुवदग्रहणात्; सर्वेस्मात्परस्यब्रह्मणःप्रतिबिंबेसतिअधिकरणधर्मवत्त्वमेकदेशिनासिद्धांतितं। तत्रतन्मतेनिराकर्तव्येरूपरहितंतत्रविद्यमानंचनप्रतिबिंबतइतिदूषणंवक्तव्यं; ब्रह्मणोजगद्वैलक्षण्यंवदताएकदेशिनाब्रह्मणिनीरूपत्वस्यव्यापकत्वस्यचतत्रांगीकारात्। तथाप्येवमुक्तौसिद्धांतिनमपिपर्य्यनुयुंजीत, सिद्धांतेपिविरुद्धधर्माश्रयत्वांगीकारेणतयोरंगीकारात् अतःस्वमतविरोधात् प्रतिबिंबाधिकरणविभाव्यमादा-

यन्मतदूषकंहेतुमाह–सूत्रेअंबुवद्ग्रहणमिति । अंबुस्वच्छंतस्मादंशेन-
संश्लिष्टस्यसूर्य्यादेःप्रतिबिंबंगृण्हाति। नहितथाधर्माग्रहीतुंशक्नुवंतिय-
तोधर्मामनोभवादिशब्दैकदेशोक्तानिपृथिव्याघटादयइवब्रह्मणउपादे-
यानिमनःप्रभृतीनिकार्य्याणिअस्वच्छानि "जलादिवदंशेनसंश्लिष्टस्य-
ब्रह्मणः प्रतिबिंबग्रहीतुंनशक्नुवंति"। अस्वच्छेहिप्रतिबिंबंनसंभवति,
किंचसमवेतंहिकार्य्यंकारणस्यावस्थाविशेषरूपत्वात्तद्धर्मभूतंस्यात् ।
नहिसमवेतेकार्यसमवायिनःप्रतिबिंबःक्वापिदृष्टचरोनाप्यस्वच्छेक-
स्यापि ॥ अतःसमवायिव्यतिरिक्तस्यसमवायिनश्चब्रह्मणोग्रहीतुम-
शक्यत्वबोधनायांबुवद्ग्रहणादित्युक्तं । ननुमास्तुधर्माणामुपाधि-
भूतानांप्रतिबिंबग्राहकत्वंब्रह्मणःसर्वाधारतयाब्रह्मण्येवमनःप्रभृतीनां-
मनोमयत्वादीनांचप्रतिबिंबोऽस्तु; तथासतितेषांधर्माणामौपचारिक-
त्वमेवसेत्स्यतीतिचेत्,-मैवं; रूपरहितस्यसर्वेंद्रियाविषयस्यब्रह्मणःप्र-
तिबिंबग्राहकत्वेमानाभावात्। किंच तद्धर्माश्रयत्वमेवचेद्ब्रह्मणःस्वी-
कृतंतदाकथंतेषां तत्रप्रतिबिंबः? । नहिदर्पणगतरूपादेर्दर्पणेप्रतिबिंबं-
संभवति । ननुयदिद्वयोरयोग्यतैवतदातेश्रुतौजलचंद्रादिदृष्टांतासंग-
तिरितिचेत्–न; एकस्यैवोपाधिभेदेननानात्वबोधनार्थंतथाकथनात्।
अतएव "एकधाबहुधाचैवदृश्यत" इत्युक्तं। तस्माद्ब्रह्मधर्माएव सर्व-
कामत्वादयोनतूपाधिसंबंधादौपचारिका इति सिद्धांतप्रतिपादकमेव
तत्सूत्रं न प्रतिबिम्बं प्रतिपादयति ॥ "आभासएवचे" तिसूत्रार्थ-
स्तुप्रागेवोक्तः । तेनचयच्चित्यादिकंनिरस्तं । "रूपंरूपंप्रतिरूपोब-
भूवे" त्यपिनप्रतिबिम्बप्रतिपादकं, किंतु "सूर्योयथासर्वलोकस्य-
चक्षु" रित्यादिदृष्टांतानुसारेणांशपक्षमेवप्रतिपादयतिप्रतिपुस्तकन्या-
यस्यविद्वन्मंडनटीकाकृदुक्तस्याप्यत्रैवतात्पर्य्यं । अस्यपुत्रोस्यप्रतिरूप
इतिलोकव्यवहारदर्शनादुपप्रतिरूपशब्दयोर्बिम्बरूपार्थएवरूढिर्ना-
न्यत्रेत्यत्रापिविनिगमकाभावात् (रूढ्यर्थस्ये) त्याद्यसंगतं, चंद्रमंड-
लस्यजलेप्रवेशाभावेपितत्किरणस्यापितदवयवत्वात्तत्प्रवेशेप्यंशत्वं-
संभवति ॥ तथाचजीवस्यांशत्वेपि "एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजल-
चंद्रव" दितिदृष्टांतस्यसंगतत्वाद्यच्चेत्यादिकमपास्तं । यदपियच्चेत्या-
दिनाअसङ्गंथोक्तं "जीवेशावित्यत्रकार्यजीवेशग्रहणंहिरण्यगर्भादीनां-
कार्येश्वरत्वाज्जीवोजीवंविहायमासित्येकादशेकार्यजीवस्याऽभिधा-
नाच्चे" त्यनूद्य (तन्न युक्तम्) इत्युक्त्वा (तादृशयोरपिप्रति बिम्बत्वे-
नियममात्रभंगापत्त्या "अंतरेंडाविवाहश्चेदादावेवकुतोनही") त्यादि-
कुतर्काणामापादनं,-तदपिपराभिप्रायमबुध्वैव ॥ नहि "जीवेशावा-

भासेनकरोती" तिश्रुतेःप्रतिबिम्बरूपौजीवेशौकरोतीत्यर्थस्तेषांसंमतो-
येनपश्चात्प्रतिबिम्बपक्षःस्वीकर्त्तव्यश्चेत्पूर्वमेवकथंनस्वीक्रियतइत्या-
क्षेपःस्यात् किंतुभगवच्छक्त्यायत्किंचित्तिरोहितानंदसर्वलोकनियं-
तृत्वादीशोहिरण्यगर्भईशः । जीवश्चात्यंततिरोहितानंदस्तिरोहित-
ज्ञानशक्तिश्च । अतएवआभासः हिरण्यगर्भोप्याभासएव, यथाराज-
भृत्योराजवत्प्रतीयमानोप्याभासः । एवंचमत्वाभगवतः साधर्म्यवि-
शेषआभासेनेतितृतीयाःभेदबोधिका तथाचाभासरूपौजीवेशौकरोती-
त्यर्थः । यथाऽनाचारीब्राह्मणोब्राह्मणाभासस्तद्वत् जीवंविहायेत्यत्र-
जीवपदमपिकार्य्यं हिरण्यगर्भरूपजीवपरमेवतव "सवैशरीरीप्रथम"
इत्यादिवाक्येनतस्यैवमुख्यजीवत्वकल्पनात्जीवपदस्यजीवनकरणलिं-
गशरीरपरत्वेमानाभावात् (जीवोजीवात्मे) त्याद्यसंगतं । आभासा-
एवेत्यादिपाठस्तुसूत्रभाष्याद्यदृष्टःस्वकपोलकल्पितएव ॥

सहस्राक्षेयत्तुशुद्धाद्वैतमार्तंडेत्यादिंविश्रृंखलत्वादित्युपेक्ष्यइत्यंतंभागंपरिहरंति-यत्त्वि-
त्यादिनेत्यादिनास्वकपोलकल्पितएवेत्यंतेन—वाय्वादावित्यादि । वायावाकाशेचापिरूपवतां-
पृथिव्यप्तेजसांसंबंध एकैकभूतस्यपंचभूतात्मकताकरणलक्षणेपंचीकरणेऽस्त्येवेतितयोरपि-
रूपोत्पत्तिःस्यादेव । नचांशांतरैरित्यादि । एतत्सर्वंस्थूलमानेनपंचसुपंचानांसत्वमात्रमभि-
प्रेत्योच्यते । एवंचनीरूपयोर्द्वित्वात् रूपवत्तांत्रित्वाच्च तयोरपिरूपोत्पत्तिः स्यात् ।
अंशद्वयस्यापिप्रतिबंधकत्वादरेतेजस्यपितदुत्पत्तिर्नस्याद्वाय्वाकाशांशाभ्यांप्रतिबंधात् । अथ-
तेजःप्रभृत्यंशत्रयमेव वाय्वाकाशयोःस्थितंसत् तत्रस्वगुणोत्पत्तिंप्रतिबध्नातीत्युच्येत
तदावायौस्पर्शोत्पत्तिमपितत्प्रतिबध्नीयात् । एतत्सर्वंस्थूलमानादुक्तं । वस्तुतस्तुतेषांपंची-
करणप्रकारःपंचदश्यादिषु (प्र० १ श्लो० २७) "द्विधाविधायचैकैकंचतुर्धाप्रथमंपुनः ।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पंचपंचते" तिप्रसिद्धः । एवंचाकाशादिषुपंचसुचत्वारःस्वस्वांशाः
चत्वारश्चभूतांतरांशाः इतिप्रतिभूतमष्टाष्टांशाभवंतीतिनभस्वन्नभसोःपंचनीरूपांशसत्वा-
दधिकैस्तैर्न्यूनानां रूपवदंशानांत्रयाणामुपमर्दःस्यात् । अतोनतयोरूपोत्पत्तिरितिचेत्,—
नायंनियमोयदेकीभूतेभूतेऽधिकांशैर्न्यूनांशानांबाधएवेति । व्रीहिगोधूमचणकादिचूर्णपूर्ण-
सिताघृतानेकपरिमलप्रवेकमिश्रणप्रणीतपक्वान्नानांभक्षणेपृथक्तत्तद्रसानुभवात् शाकपाक-
विशेषेषुअत्यल्पानामपिदधिहिंगुमरीचलवणशर्करादीनांयथासंभवंरूपरसगंधाद्यनुभवाच्च ॥
अथतथैवेहपृथिव्यांचतुर्भिःस्वांशैर्गंधस्योत्पत्तिवद्गंधैश्चतुर्भिरितरांशैस्तस्यप्रतिबंधोपिकुतो-
नस्यात् ? एवंदेववर्त्मनिचतुर्भिःस्पर्शप्रतिबंधवत्स्पर्शवद्भिश्चतुर्भिरितरांशैःस्पर्शोत्पत्तिरपि-
कुतो नस्यात् ? अतः प्रागुक्तादिसर्वानुभवनिर्वाहायतत्रतत्रतत्तदुद्भवानुद्भवयोर्भगवदिच्छा-
वस्तुस्वभावोवाहेतुरवश्यमभ्युपेयः; क्वचिदपिकस्यचिदुद्भवानंगीकारेपंचीकरणस्वीकरण-
मप्यपार्थंतार्किकादिवत्स्वस्वगुणमात्रेणनिर्वाहेव्यर्थगौरवानपायात् । तदेतदाहुः—सामग्र्या
अविशेषइत्यादिना ॥ तत्रतत्ररूपविशेषसंभवादेवयोगशास्त्रस्वरोदयादिषु तत्तद्भूतेतत्तद्वर्ण-

विशेषवर्णनसंगच्छतइत्याशयेनाहुः-अतएवेति । वृद्धि-ह्रासभाक्त्वसूत्रभाष्यतत्प्रकाशावनुसृत्याहुः-अवकाशात्मनेत्यादि । किंचभट्टमतेप्याकाशस्यचाक्षुषविषयत्वंस्वीकृतमेवेतिव्यवहारेभट्टनयमेवानुसरतात्वयापितत्स्वीकार्यमेव । अतएवश्रीधरस्वामिनापिचतुर्थस्कंधे

यत्तु शुद्धाद्वैतमार्तण्डटीकाकृत्पञ्चीकरणेन तेजआदेरंशस्याऽऽकाशेऽपि सत्त्वेन रूपवत्त्वोपपत्त्या तत्र शब्दप्रतिबिम्बाङ्गीकारेऽपि रूपवत्त्येव प्रतिबिम्बाइति नियमाव्यभिचारः ॥ वायौतु नातिप्रसङ्गोरूपस्याऽनुद्भूतत्वात् ॥ उद्भूतरूपवत्येव प्रतिबिम्बनियमादित्याह—तन्न,-सामग्र्याविशेषाभावेनैकत्रोद्भूतमन्यत्राऽनुद्भूतमित्यत्र गमकाभावात्, आकाशस्य चाक्षुषत्वापत्तेश्च स्पर्शवत्त्वप्रसंगाच्च ॥ तस्मादर्द्धस्य स्पर्शवत्त्वेऽपि स्पर्शानुत्पत्तिवद्वायाविवांशत्रये रूपसत्त्वेऽपि अंशपञ्चके तदभावेतत्प्रतिबन्धात्स्थूलाकाशे न रूपोत्पत्तिरित्याह—परैरिति ॥ अंशान्तरैरित्यर्थः ॥ प्रतिबिम्बस्याऽज्ञततास्वीकारे आस्तां वायोः प्रतिबिम्बस्य ग्रहस्तु त्वचः प्रतिबिम्बाग्राहकत्वादेवोपपद्यते ॥ चक्षुषा तु स न गृह्यते; वायोस्तदयोग्यत्वात् ॥ नचैवमाकाशप्रतिबिम्बोपि तेन न गृह्येत; आकाशस्येन्द्रियागोचरत्वात् ॥ अतएवाप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्तीतिभाष्यं संगच्छते इति वाच्यम्; आकाशे बलाकाउड्डीयंतइति प्रत्यक्षबलेनाकाशस्य साक्षिवेद्यतया तत्प्रतिबिम्बस्यापि साक्षिवेद्यत्वाङ्गीकारात् ॥ तस्मादिन्द्रियान्तरस्य प्रतिबिम्बग्राहकत्वाऽदर्शनेनतत्सामर्थ्याभावाद्बाह्येन्द्रियेषु चक्षुषः श्रोत्रस्य च तदस्तीति बोद्ध्यम् ॥ सर्वाचेयं कल्पनातत्तच्छ्रुत्याद्यनुगृहीता । परोक्तातु तद्बाधिताइत्याह—इत्यतोनियमनमिति ॥ सावयवे एव प्रतिबिम्बतइत्यादिरूपं नियमनं नियमकरणं श्रुतियुक्तिभ्यां बाधितमित्यर्थः ॥ एवञ्च अम्बुवदग्रहणात्तुनतथात्वमिति पूर्वपक्षसूत्रमपि लब्धपथम् ॥ ३४ ॥ यत्तु आभासएवचेत्यस्य यथाऽनाचारीब्राह्मणोब्राह्मणाभासस्तथा तिरोहितानन्दांशोब्रह्माभासइत्यर्थमाह—तत्तु जीवेशावाभासेनकरोति इत्यादिश्रुतिहृदयमपर्यालोच्य ॥ यत्तु विद्वन्मण्डनटीकायां रूपंरूपमित्यत्ररूपंरूपंरूपयित्वाप्रतिपुस्तकन्यायेनमूलरूपोबभूवेतिव्याख्यातं,-तन्नयुक्तं; रूढ्यर्थस्य वाक्यान्तरस्वारस्यस्यच भङ्गापत्तेः ॥ मूलरूपत्वोपपादनस्यास्मदुक्तार्थकत्वेपि सम्भवाच्च ॥ यच्च तत्रैव एकधाबहुधेत्यत्रचन्द्रदृष्टान्तेनांशप्रवेशोविवक्षितइत्युक्तं,-तदपिनयुक्तं; चन्द्रमण्डलांशस्य जले प्रवेशाभावात् ॥ यच्च तत्रैव जीवेशावित्यत्र कार्यजीवेशग्रहणं ॥ हिरण्यगर्भादीनां कार्येश्वरत्वाज्जीवोजीवंविहायमामित्यकादशेकार्यजीवस्याऽभिधानाच्चेत्युक्तं,—तन्नयुक्तं; तादृशयोरपि प्रतिबिम्बत्वे नियममात्रभङ्गापत्त्याऽन्तेरण्डाविवाहश्चेदादावेवकुतोनहीतिन्यायापातात् ॥ हिरण्यगर्भादेरीश्वरत्वे मानाभावाच्च ॥ जीवोजीवमित्यस्यत्वयमर्थः-जीवः जीवात्मा जीव जीवनकरणंलिङ्गशरीरं विहाय मां संपद्यते ॥ तथाच कुतोजीवान्तरस्यप्रमितिः ? ॥ येतु आभासएवचेतिसूत्रस्थाने 'आभासा'इतिपाठं प्रकल्प्यअभेदयुक्तयआभासाइत्याहुः,-तेतु सर्वं वक्तु शक्नुवन्ति; सर्वत्रपाठमन्यथाकर्तुं समर्थत्वात् ॥ किञ्चानेकेनैवसूत्रेण स्वप्रतिकूलंसर्वमाभासयितुं शक्नुवन्ति ॥ अभेदबोधकवेदानामेव तथाकरणे इतरत्र तत्सम्पादने श्रमाभावात् ॥ किञ्चैवमन्योप्यनेनैवैतदुक्तस्यसर्वस्य आभासत्वं कुर्यादित्ययं पाठोऽयमर्थश्च विश्वासभञ्जकएवविशृङ्खलत्वादित्युपेक्ष्यः ॥

(अ० २३ श्लोक १७) "इंद्रियेषुनभस्तानी"त्यत्र "भट्टादीनांमतेनभश्चाक्षुषं केषांचिन्मानसं आनुमानिकत्वमतेपीद्रियव्यापारोस्त्येव" इत्युक्तं, तत्र 'इंद्रियेषुमन' इतिपाठस्तुपूर्वश्लोकक्रमविरुद्धोनभासोलयाभावापादकश्चेतिप्रामादिकोभातीत्यन्यदेतत् । एतेन (आकाशस्यचाक्षुषत्वापत्तेः) इत्यवक्तव्यमेव । साप्रतीतिरिति । नीहाररूपप्रतीतिः । बाधादर्शनेनेति । नेदंरजतमित्यादिवत् नेदंनीहाररूपंनायमवकाशआकाशोवेत्यादिबाधाननुभवेन । अस्वीकारेऽपीति । अपिशब्दात् आकाशस्यावकाशात्मनाचाक्षुषं तत्रतादृशोद्भूतरूपवत्वंचयदित्वयास्वीक्रियेत तर्ह्यास्तांतस्यतदात्मनाप्रतिबिंबमपिसहप्रभामंडलप्रतिबिंबेन । तावतापिरूपवतएवप्रतिबिंबमित्यस्माकंनियमस्याव्याहतेः । त्वन्मतेपरमात्मनि रूपचाक्षुषत्वयोरभावेनतवेष्टस्यानिष्पत्तेश्चेतितत्स्वीकारपक्षेपिविरोधाभावोद्योत्यते । अस्वीकारपक्षेतुरूपवतएवप्रतिबिंबमितिनियमशरीरं नतुतद्वतः प्रतिबिंबंभवत्येवेतितत् ॥ समाधातुंशक्यइति उपहासोयं । वस्तुतस्तुतत्सत्वेमानाभावः । इत्यादिसूत्रमिति । (अ० ३ पा. २ सू. १९) "अंबुवदग्रहणात्तुनतथात्व" मितिसूत्रं । एतदर्थं कंचिदग्रेविचारयिष्यामः ॥ अतएवेति । सूत्रस्यपूर्वपक्षपरत्वाभावादेव भाष्याद्याशयावलंबादाहुः—तादृशसिद्धांतेत्यादि । यदीदंसूत्रं पूर्वपक्षपरं सूत्रकारोऽभिप्रैष्यात् तर्ह्यत्रतुशब्दमनुक्त्वोत्तरसूत्रएवतन्निरासकेतमवक्ष्यत् । नत्वेवमतोनतथेत्याशयः ॥ तत्सूत्रस्थंभाष्यप्रकाशमेवस्वोक्तिदार्ढ्यायाक्षरशः प्रकृतोपयोगिनाल्पेनानुपूर्वीभेदेनसंगृण्हंति-सर्वस्मात्परस्येत्यादिना । तयोरिति "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं । व्याप्यनायरणःस्थितः" इतिश्रुतिसिद्धयोः नीरूपत्वव्यापकत्वयोः । मनोमयादीतिछांदोग्यपंचमप्रपाठकस्थशांडिल्यविद्यादिविचारस्यतत्रोपक्रांतत्वात्तत्र "मनोमयः प्राणशरीरः" इत्यादिशब्दलभ्यमनः प्राणशरीरादीनि । तान्येवेहप्रभृतिशब्देनसंगृह्यंते ॥ एकदेशिमतेप्रतिबिंबाधारतापि "देवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा । भूतेभूतेव्यवस्थितः" इतिश्रुत्यनुरोधात्तेषामेव । तेषुक्षेत्रादिशब्दप्रवृत्तेः भगवद्गीतादौस्मर्यमाणत्वात् (मायायांप्रतिबिंबतेचितिरसा) वित्यादिकल्पनं त्वश्रौतं नूतनंचेति, तस्यसाक्षान्निरासोपिसूत्रादौदुर्लभः । तथापितुल्ययुक्त्यात्रसूत्रकृतातदपिनिरस्तंभवति । ब्रह्मणउपादेयानीति । "एतस्माजायतेप्राणोमनः सर्वेंद्रियाणिच । खंवायुर्ज्योतिरापः पृथिवीविश्वस्यधारिणी" त्यादिमुंडकादिश्रुतिभ्यस्तथा ॥ समवायिव्यतिरिक्तस्येति । "पादोस्यविश्वाभूतानि एकांशेनस्थितोजगत् । अधिकंतुभेदनिर्देशात्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योब्रह्मणः समवायिव्यतिरिक्तत्वमेकांशेनसमवायित्वंचबोद्धव्यं । सेत्स्यतीति । स्फटिकेजपादिप्रतिफलनात्प्रतीयमानस्यलौहित्यादेरिवौपचारिकत्वंसेत्स्यति ॥ एतदंतः प्रायशःप्रकाशग्रंथः । अग्रेच तदाद्याशयावलंबी स्वीकृतः ॥ द्वयोरिति । प्रतिबिंबाधारस्यकार्यस्थबिंबस्यब्रह्मणश्चेतिद्वयोः ॥ एवंप्रकाशमर्थतोऽनूद्यांते भाष्यस्थं निष्कर्षमनुवदंति—तस्मादित्यादिना । सर्वकामत्वादयइति ॥ "सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः" इतिशांडिल्याविद्यादिश्रुत्युक्ताः ॥ विद्वन्मंडनव्याख्यानसुवर्णसूत्रादिसंमतयुक्तिभी "रूपंरूप" मितिवाक्यार्थादिकं समादधते—रूपंरूपमित्यादिना । सूर्योयथेति ॥ इदंवाक्यद्वयमपिकठवल्लीस्थम् ॥चक्षुषिसूर्यांशतायाऐतरेयादिबहुश्रुतिप्रभृतिसंमतत्वात् ॥ स्वांशत्वमंत-

रातद्वतदुःखादेरंशिनिप्रसक्त्ययोगाच्चचक्षुर्दृष्टांतोपन्यासादिना जीवस्यांशत्वमेवात्रफलति ॥ अंशत्वेपीति । अपिरेवार्थः अंशत्वमेवेत्यर्थः । विशेषतुस्तु "रूपंरूपंप्रतिरूपः । एकधाबहुधे" त्यादिवाक्यार्थविचारः पुरैवप्राकाशि ॥ अस्मद्ग्रंथोक्तमिति । मार्तंडविद्वन्मंडनटीकादिषूक्तम् ॥ यत्किंचित्तिरोहितानंदइति । आनंदमीमांसादौ इंद्रप्रजापत्यादेरानंदाधिक्यश्रावणाद् ब्रह्मवदखंडानंदस्यतेष्वप्यभावाच्च तथेत्यर्थः ॥ जीवश्चेति ॥ कार्येश्वरहिरण्यगर्भादिभिन्नः साधारणः पराभिध्यानात्तथेतिभावः ॥ श्रुतावाभासेनेतितृतीयाहेतौकरणेवेतिप्राग्विवृतम् । प्रकृत्यादित्वादभेदेपितृतीयामाश्रित्यव्याचक्षते ॥ अत्तभासेनेतीत्यादिना ॥ अयमेवपक्षोद्वितीयाध्यायप्रकाशे (अ० २ पा० १ सु० ६) "दृश्यतेतु" इतिसूत्रे किंचक्षेत्रप्रदर्शनोत्तरंद्वयोराभासेन करणोक्त्याभासभूतयोर्जीवेशयोर्नद्रष्टृत्व" मिति कथनेन तापनीयदीपिकायांच "तयास्वात्मक्षेत्रेदर्शनं परमात्मनश्चंद्रस्येवतत्रात्मांशप्रवेशनेतस्यकार्यजीवकार्येश्वरभावोभवति" इतिकथनेनदर्शितः । अत्राप्याभासपदंब्राह्मणाभासादिवन्मुख्यब्रह्मधर्मतिरोभावाभिप्रायमेव सूत्रैकवाक्यतालाभादितिसारः ॥ यक्षबलिन्यायेन परोक्तेःकुंठीकरणायैवकिंचिदाहुः—जीवोजीवमित्यादि असंगतमित्यंतम् ॥ अस्मिन्पक्षेजीवो जीवं हिरण्यगर्भंविहाय मांसंपद्यतइत्यर्थः । ब्रह्मलोकांतवैभवेषुविरागात्परांतकाले ब्रह्मणा सहमोक्षाद्वातथेतिभावः ॥ वस्तुतो हिरण्यगर्भादयस्तु कार्येश्वरतयैवात्रश्रुतौ व्याख्यातृभिर्दर्शिताः कार्यजीवतयाचलौकिकाःशरीरविशेषाएवातोनायंसिद्धांत इत्याशयेनाहुः—अस्तुवेत्यादि ॥ तत्रजीवोजीवमितिवाक्ये प्रथमांतभिन्नजीवशब्दो वस्तुतोलिंगादिशरीरपरोऽस्तु ॥ आदिपदादिहस्थूलमपिगृह्यते ॥ एषचेतनयायुक्तोजीवइत्याद्युक्त्या लिंगशरीरे 'अहस्तानिसहस्ताना' मित्याद्युक्त्या स्थूलशरीरेच जीवशब्दस्यशक्तेर्ग्रहात् । तस्मात् (स्कं० ११ अ० २५ श्लो० ३५) "संपद्यतेगुणैर्युक्तोजीवोजीवंविहायमाम् । जीवोजीवेननिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसंभवैः ॥ मयैवब्रह्मणापूर्णोनबहिर्नांतरश्चरेदि'त्यत्रमुमुक्षुर्जीवः जीवं इंद्रियादिसमुदायरूपंसूक्ष्मं पांचभौतिकं स्थूलंचदेहंविहाय तत्कारणभूतैर्गुणैश्चमुक्तः सन्मांनिर्गुणं परमफलं संपद्यतइत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापिज्ञेयम् ॥ इतःपूर्वं (श्लो० ३३ । ३४) "तस्माद्देहमिमंलब्ध्वाज्ञानविज्ञानसंभवम् । गुणसंगंविनिर्धूयमांभजंतुविचक्षणाः ॥ निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेंद्रिय" इत्युक्त्यापिदेहेंद्रियादिरूपएवहेयजीवपदार्थः सिध्यति ॥ सूत्रे "आभासाएवचे" तिपाठस्तु श्रीभाष्यादिसंमतोस्माकंतुसूत्रभाष्येतद्विवरणेषुचसनैवास्तीत्यस्मासुतादृशपाठकल्पकत्वारोपस्तत्कपोलकल्पितइत्यभिप्रेत्याहुः—आभासाइत्यादिना ॥ यच्चयत्तुशुद्धाद्वैतेत्यादि इत्यर्थइत्यन्तं, तदसत्; अस्मदुक्तचरयुक्तिभिः फलबलादेवैकत्रोद्भूतमन्यत्रानुद्भूतमितिकल्पनसंभवात् मार्तंडव्याख्यातृरामकृष्णभट्टानांत्वयमाशयः—भट्टादिमतेनभसश्चाक्षुषत्वात् शंकराचार्यैर्व्यवहारेभट्टनयस्यैवानुसरणात् तस्यचाक्षुषविषयत्वंत्वयाभ्युपगंतव्यं; संयोगसन्निकर्षजन्यचाक्षुषंचोद्भूतरूपनियतमिति तदर्थंतत्ररूपोद्भवोपिस्वीकार्यः । तथाचसतिग्रहिलतयावियत्प्रतिच्छायाभ्युपायेपिरूपवतएवप्रतिबिंबान्नव्यभिचारइति एतेन (आकाशस्यचाक्षुषत्वापत्तेः) इतिप्रत्युक्तं ॥ संगृहीतानिचाकाशविषयकमतानिचतुर्थस्कंधत्रयोविंशाध्यायव्याख्याने (श्लो० १७)

'इंद्रियेषुमनस्तानी' त्यत्रश्रीधरस्वामिना ॥ नापिस्पर्शवत्त्वप्रसंगः; स्पर्शशून्यायामपिमणि-
दीपप्रभायांत्वन्मतेउद्भूतरूपत्ववदत्रापितस्योपपत्तेः। वस्तुतस्त्वयंसर्वोप्यभ्युपेत्यवादएव।
तत्वंतुपूर्वमवोचाम । यच्चप्रतिबिंबस्येत्यादि । साक्षिवेद्यत्वांगीकारादित्यंतं,-तदप्यसमं-
जसं, अस्माभिःप्रत्यक्षानर्हप्रतिबिंबस्यानंगीकारात् । नापिवायोःप्रतिबिंबं शक्यवचनं तत्प्र-
त्यक्षस्यानिवार्यत्वात् तस्यचक्षुरयोग्यत्वेन चक्षुषातत्प्रतिबिंबस्याग्रहणेपिशब्दग्राहकश्रोत्रेण-
तत्प्रतिबिंबतयात्वयाभिमतस्यप्रतिध्वनेरिवत्वचावश्यंतद्ग्रहसंभवात्, अग्रहणेहेत्वभावात्।
अनुमेयत्वपक्षेपिबिंबस्येवप्रतिबिंबस्यापिगुणप्रत्यक्षेप्रतिबंधकाभावात् सर्वथाप्रमित्यविषयत्वे-
तत्सत्वस्यैववक्तुमशक्यत्वात्। नचवायुःप्रतिबिंबते द्रव्यत्वात्पृथ्वीवदित्यनुमानेनतत्सिद्धिः;
चक्षुर्योग्यत्वस्योपाधित्वेनहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धेः । त्वन्मतेसूर्यप्रतिबिंबेतेजोंशप्रवेशानुपग-
मेनतत्प्रतिबिंबनिष्ठौष्ण्यस्यचत्वचाग्रहणानुभवेनतस्यांसर्वथाप्रतिबिंबाग्राहकतानवक्तुंशक्या,
किंचैवंसत्याकाशस्यापिप्रतिबिंबंनचक्षुषागृह्येत; बिंबेनीरूपतायाअनुद्भूतरूपतायावाअवि-
शेषात् । पूर्वपक्षेतस्येंद्रियागोचरत्वोक्तिस्त्वयुक्ता; मानसिकत्वानुमानिकत्वमतयोरपित-
त्रेंद्रियव्यापारविषयताकाअनपायात् । नचाकाशेबलाकाउड्डीयंतइतिप्रत्यक्षबलेनाकाशस्य-
साक्षिवेद्यतयातत्प्रतिबिंबस्यापिसाक्षिवेद्यत्वमंगीकार्यं; बलाकादिवस्त्वभावेअंभसिगंभीर-
ताबुद्ध्यभावप्रसंगात्, वायौतृणपर्णान्युड्डीयंतइतिप्रत्यक्षबलेनसाक्षिवेद्यतायावायावपिस-
मानयोगक्षेमत्वाच्च । अतोदेशस्यविशेषणत्वेपिचक्षुरयोग्यविशेषणस्याप्रतिबिंबान्नानुपपत्तिः
काचित् ॥ यच्चतस्मादिंद्रियांतरस्येत्यादि बाधितमित्यर्थइत्यंतं,-तदप्येतावतानिरस्तं;
त्वन्मतरीत्यात्वचोपितद्ग्राहकतायादर्शितत्वात्। वस्तुतस्तुबाह्येंद्रियेषुचक्षुषएतद्ग्राहकताया·
वक्तुंयुक्तत्वात् । नहिनीरूपस्यापिशब्दाकाशादेः प्रतिबिंबत्वबोधकंकिंचिच्छ्रुत्यादिकमस्ति
"यथाह्ययंज्योतिरात्मे" त्यादयस्तुसर्वश्रुत्येकवाक्यतयाअनुपचारेणव्याख्याताः। अतस्त्व-
त्कल्पनैव अंशत्वसत्यत्वादिश्रुतिबाधितानियमनमप्याम्नायानुकूलयुक्तिभिर्निर्मलीकृत-
मेव ॥ यत्तु (एवंच अंबुवदग्रहणात्तु नतथात्वमिति पूर्वपक्षसूत्रमपिलब्धपथ) मिति,-
तत्रोच्यते-तृतीयस्यद्वितीयपादे ब्रह्मधर्मविचारे अरूपवदादिपंचसूत्रं ब्रह्मणिसर्वकामत्वा-
दिधर्माणामौपचारिकत्वबोधकैकदेशिमताधिकरणमस्ति, तत्रेदंचरमंसूत्रं (अ० ३ पा० २
सू० १८) "अतएवचोपमासूर्यकादिव" दिति अर्थस्तुअतइतिल्यब्लोपेपंचमीएतमेव-
निर्णयमाश्रित्य (पृ० १११) "समःप्लुषिणासमोमशकेनसमो नागेने" तिनिरूपणम-
स्यापिभगवतोबृहदारण्यकतृतीयाध्यायतृतीयब्राह्मणादावुपमा । अत्रगमकंश्रौतमुपमांतर-
माह-सूर्यकादिवदिति । जलप्रविष्टसूर्यचंद्रादौ प्रतीयमानमपिकंपादिकं वस्तुतोजलनिष्ठ-
मेव, नतुतन्निष्ठं; एवंक्षेत्रादिषुप्रविष्टआत्मनिप्रतीयमानाः सर्वैकर्मैकामगंधरसादयो वस्तु-
तउपाधेरेवधमानत्वात्मनइत्याशयेन "यथाह्ययंज्योतिरात्माएकधाबहुधे" त्यादौश्रुत्यं-
तरेयथाधर्माणामौपचारिकत्वायसूर्यकाद्युपमोच्यतेतथेयमपीति ॥ एवंसिद्धएकदेशिमते-
स्वविरुद्धांशंदूषयितुंमुख्यसिद्धांतंचवक्तुं अंबुवदित्यादिचतुःसूत्रमधिकरणांतरमारब्धवान्
भगवान् । तत्रातएवेतिसूत्रोक्तंदूषयति-(अ० ३ पा० २ सू० १९) "अंबुवदग्रहणात्तुन-
तथात्व" मिति । तुशब्दःपूर्वपक्षंव्यावर्तयतितथात्वंसूर्यादिदृष्टांतेन । असमवायिनोब्रह्मण-

औपाधिकधर्मवत्वंन । कुतः? अंबुवदग्रहणात्, ग्राह्यस्यैकदेशिनासूर्यादिवद्रूपादेरनंगीकारेणउपाधीनांचास्वच्छत्वेनतैरंबुनेवग्रहणस्यासंभवादित्यर्थः । एवमेकदेशिमतेदूषितेश्रौतानांविभुत्वांगुष्ठमात्रत्वक्षुषिनागादिसमत्वाकर्मत्वासंगत्वसर्वकर्मत्वसर्वकामत्वादीनांसिद्धांतेकथंविरोधपरिहारइत्यतोग्रेपठति–(अ० ३ पा० २ सू० २०) "वृद्धिर्‍हासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेव" मिति । अयमर्थः–विरोधोहिलोकवेदाभ्यांपरिहरणीयः । तत्रविभोरपिशतेपंचाशदितिन्यायेननसर्वपरिमाणाश्रयस्याकाशस्यतत्तत्परिमाणंलोकेघटमठाद्यंतर्भावादभिव्यज्यते । वेदेच आसादनविषये "यथादशवकाशंदशचमसा" नित्यादि एवंचयनेपि । "एतैरग्निंचिश्चेते" ति "चित्तिःस्रुक्" इत्यादिमंत्रैश्चयनंविधायप्रकारप्रदर्शनावसरेचतसृषुदिक्षुतत्तद्धांतृमंत्रैश्चयनं दर्शयित्वा "यथाकाशंग्रहान्यथावकाशं प्रतिग्रहा" निति "वाचस्पतेविधे नाम" न्नित्यादिमंत्रोपधेयानांग्रहसंज्ञकानां "देवस्यत्वे" त्यादिमंत्रोपधेयानां प्रतिग्रहसंज्ञकानामिष्टकानांतद्दिङ्मध्येयोमकाशस्तदविरोधेनोपधानमाह–अवकाशश्चाकाशएव । तत्रयथापदेनस्वल्पत्वमहत्वादिकंसूच्यतइतिव्याचक्षते । एवंब्रह्मणोपिवृद्धिर्‍हासभाक्त्वं; तत्तत्परिमाणकत्वं प्लुष्याद्यंतर्भावात् । कामगंधरसादिकंचजीवपृथ्वीजलांद्यतर्भावात्स्फुटीभवति । वृद्धिर्‍हासपदाभ्यामुपलक्षणविधयातेतेविषयवाक्योक्ताधर्माःसंगृह्यंते । अनाम्नाता अपि त्वन्मतेचलनभेदनादयइव । एवंसतिउभयसामंजस्यात् विभुत्वाल्पत्वादीनामुभयविधश्रौतधर्माणामबाधात् । एवं यथाश्रवणंसर्वधर्माश्रयोब्रह्मेत्यर्थः । एवकारेण सर्वत्रहीतिपूर्वोक्तविषयवाक्योक्तं चपरामृश्यते । परंसर्वंचैतत् विषयवाक्ये "आकाशात्मे" तिकथनात् 'आकाशशरीरं ब्रह्मे" तिश्रुत्यंतराच्चयुक्तं । तेनपूर्वमर्भकौकस्सूत्रे "व्योमवच्चे" त्युक्तमिहस्मारितं ॥ नचांबुवदितिपूर्वपक्षसूत्रं; तुशब्दघटितत्वात् ॥ नहि ब्रह्मसूत्रेष्वेकमपिपूर्वपक्षारंभसूत्रं तुशब्दघटितंदृश्यते । यावंतिचतद्घटितानिसूत्राणितत्तुसमन्वयादित्यादीनितानिसिद्धांतनिरूपकाण्येव ॥ नचाभिमानिव्यपदेशिसूत्रेव्यभिचारः; मुख्यपक्षेतस्यापिसिद्धांतसूत्रत्वात् । स्पष्टंचैतत्प्रकाशे प्रथमपक्षेप्यारंभसूत्रत्वाभावाच्च तत्साधितस्य "मृदब्रवी" दित्यादौदेवताव्यपदेशस्यवैदिकसर्वतंत्रसिंद्धांतत्वेनप्रथमपक्षे अस्यपूर्वपक्षोपष्टंभकत्वेपिसिद्धांतबोधकतानपायाच्च अतएवोत्तरपक्षेवैलक्षण्यस्यैवाप्रयोजकत्वंस्थाप्यतेनतुतथाव्यपदेशोपिप्रतिविधीयते । नापिवृद्धिर्‍हासेतिसूत्रं पूर्वसूत्रखंडकत्वपीवादितथात्वसूचकशब्दाघटितत्वात् यदिचसूत्रकृत्तथाभिप्रेयात् नांबुवदग्रहणादित्येवसूत्रयेत्; । तावतैवसिद्धेः "नप्रयोजनवत्वात् । नविलक्षणत्वादस्यतथात्वंचशब्दा" दित्यादिवत् ॥ यथान्यासस्तुक्तिस्तुपंचसूत्र्युक्तं परामृश्यदूषणायैवेति ज्ञायते । उत्तरसूत्रएव च तुशब्दं वदेत, लोकवत्तुलीलाकैवल्यं दृश्यतेत्वि" त्यादिवत् नापिवृद्धिसूत्रार्थविचारेणाप्यंबुवत्सूत्रार्थोदूषितोभवति । तथाहि–शारीरकभाष्ये वृद्धिर्‍हाससूत्रे "युक्तएवत्वयंदृष्टांतः; विवक्षितांशसंभवात् । नहिदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःक्वचित्किंचिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वासर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुंशक्यते, किंपुनरत्रविवक्षितंसारूप्यमितितदुच्यते–वृद्धिर्‍हासभाक्त्वमितिजलगतंहि सूर्यप्रतिबिंबंजलवृद्धौवर्द्धते, जलर्‍हासेर्‍हसति, जलचलनेचलति, जलभेदेभिद्यते, इत्येवंजलधर्मानुविधायिभवति,

नतुपरमार्थतः। सूर्यस्यतथात्वमस्ति, एतंपरमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपिसद्ब्रह्मदेहाद्युपाध्यं-तर्भावात् भजतइवोपाधिधर्मान्वृद्धिह्रासादीन् एवमुभयोर्दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः सामंजस्याद‍विरोध"इतिव्याख्यातं; तत्रमहत्यपिजलाशयेसूर्यप्रतिबिंबस्यतावतएवोपलब्ध्याजलवृद्ध्यातद्वृद्धिश्चिंत्या। नहितत्प्रतिबिंबंग्रीष्मेऽह्सति, वर्षासुचवर्धते, जलेतेजोंशप्रवेशानंगीकारिणाचत्वयाविभोर्ब्रह्मणइवसूर्यादेरूपवृद्ध्यंतर्भावोशक्यवचनइतिदृष्टांतेहेत्वसिद्धिः। सूत्रस्यजीवेशारीरधर्मौपचारिवोधकत्वेतुप्रक्रमविरोधश्चराचरव्यपाश्रयसूत्रेणगतार्थताचउभयसामंजस्यादित्यत्रचदृष्टांतासामंजस्यादितिवाउभयसाम्यादित्येववावक्तुमुचितं; किञ्चांबुवत्सूत्रेप्रतिबिंबबाधकतयास्वयंव्याख्यातमुपाधिबिंबयोरविप्रकृष्टत्वामूर्तत्वादिकंएतत्सूत्राक्षरैर्नप्रत्युच्यते किंतुसारूप्येविवक्षितः प्रकारविशेषएवबोध्यतइतिपूर्वसूत्रेणनिराकृतचरःप्रतिबिंबवादोनानेनसमर्थितोभवति। यदिचसूत्रकृतत्तथाभिप्रैष्यत् तर्हि (स्वच्छाहिसत्त्वे) त्यादिनात्वयोक्तप्रकारंस्वयमेवतत्रानुपदमवदिष्यत् तस्मादंबुवदितिसूत्रंनपूर्वपक्षरूपं, नापिलब्धपथं; नियमनस्यसमर्थितत्वात्। अथ यत्तुआभासएवेत्यादिः जीवांतरस्यप्रमितिरित्यंतो ग्रंथस्तु पुरैवप्रतिबिंबभ्रमजनकश्रुतिसूत्रव्याख्यानेनिरस्तः। आभासाएवचेतिपाठस्तुरामानुजभाष्यादावस्ति, नत्वास्माकीनग्रंथेष्वतोयेतुआभासएवचेति सूत्रस्थानेइत्यादिः उपेक्ष्यइत्यतोग्रंथो नास्माभिरुत्तरणीयः॥ तथापाठोपि अदृष्टानियमादित्यग्रिमेसाध्यसमर्पकत्वान्नयुक्तोभाति। विश्वासभंजकःपाठभेदस्तु "भावेचोपलब्धे" रित्यादौप्रसह्य "भावाच्चोपलब्धे" रित्यादिः स्वभाष्येद्रष्टव्यः।

यत्तु (प्रतिबिंबस्यचबिंबोत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौउपाधिसमवधानेनप्रतिबिंबस्याविर्भावस्तत्रबिंबाभेदतिरोभावश्चजायते। तथाप्रतिबिंबत्वबिंबत्वयोरुत्पत्तिः। उपाधिसमवधाननाशेनच तादृगाविर्भावतिरोभावयोर्बिंबत्वप्रतिबिंबत्वयोश्चनाशोजायते) इत्याद्युक्तं-तदप्ययुक्तं; बिंबोत्पत्तिविनाशाभ्यांप्रतिबिंबोत्पत्तिविनाशौस्वीकुर्वता प्रतिबिंबस्यबिंबाभेदोविवक्षितो बिंबोपादेयत्वंवा? नाद्यः; प्रतिबिंबस्यबिंबाभेदेबिंबज्ञानकालेप्रतिबिम्बस्यापिज्ञानंस्यात्, प्रतिबिंबतिरोभावेबिंबस्यापितिरोभावःस्यात्, प्रतिबिंबचलनेबिम्बस्यापिचलनंचस्यात्। उपाधिसमवधानेप्रतिबिंबस्याविर्भावः, बिंबोत्पत्तिकालेप्रतिबिंबोत्पत्तिरित्यपित्वन्मतविरुद्धं; आविर्भावतिरोभावावुत्पत्तिप्रलयौमताविति त्वत्समतोक्तेः॥ उपाधिसमवधानेप्रतिबिंबत्वस्योत्पत्तिरित्यप्यसंगतं। नहिव्यक्त्युत्पत्तौसत्यामपितद्धर्मोनोत्पद्यते। व्यक्तिसत्वेपितद्धर्मोनश्यतीतिकस्यचिदपिसंमतंप्रमाणतोवगतंवा? नहिघटउत्पन्नेपिघटत्वंतत्रनास्तिवापश्चाद्भविष्यतीतिवक्तुंशक्यं; किंचप्रतिबिंबत्वंमुखउत्पद्यतेदर्पणसन्निधानेन वादर्पणएवोत्पद्यतइतिवक्तव्यं। आद्येव्यवहितस्यदर्पणस्यकार्योत्पादकत्वायोगः, उपाधिसन्निधान-

स्यधर्मोत्पत्तौहेतुत्वकल्पनेधर्मानंत्यंधर्मेणधर्म्यनुगमाभावश्चधर्मस्यान-नुगतत्वात्। द्वितीयेतुप्रतिबिंबत्वस्यव्यधिकरणत्वेन प्रतिबिंबधर्म-तानस्यात्, उपाधिधर्मताचस्यात्। व्यधिकरणस्यधर्मत्वेघटत्वस्यपट-धर्मतापत्तिः। नापिद्वितीयः; मुखस्यप्रतिबिंबोपादानत्वासंभवात्, समानकालीनयोरुपादानोपादेयभावासंभवात्, उपादानस्योपादेय-पूर्ववर्त्तित्वनियमात्, अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिन एवकारणत्वात्। उपाधिसमवधाननाशप्रतिबिंबाविर्भावतदभेदतिरोभावयोर्बिंबत्वप्र-तिबिंबत्वयोश्चनाशोजायतइत्यपिन किंचित्। दर्पणसमवधानेप्रतिबिंब-त्वंमुखउत्पद्यते, दर्पणेवा? प्रतिबिंबेवा? नाद्यः; मुखेप्रतिबिंबत्वस्वी-कारेमुखंप्रतिबिंबमितिप्रतीत्यापत्तिः, किंचबिंबत्वमपितत्रैवोत्पद्यत-इतिस्वीकरणीयं। तथाचबिंबत्वप्रतिबिंबत्वयोर्विरुद्धधर्मत्वंनस्यात्। नचेष्टापत्तिः; तर्हिघटत्वकलशत्वयोरिवतुल्यव्यक्तिवृत्तिधर्मप्रतिपादक-तया बिम्बप्रतिबिंबशब्दयोःपर्य्यायतापत्तिः। द्वितीयेतुदर्पणस्यप्रतिबिंब-त्वेन भानापत्तिः। दर्पणंप्रतिबिंबइतिप्रतीतेःप्रमात्वंचस्यात्, प्रतिबिंबे-चेदुत्पद्यतेतदाप्रतिबिंबस्यत्वन्मतेमुखाभिन्नतयामुखएवोत्पद्यतइत्ये-वायातं। तथाचमुखपक्षउद्भाविताद़ोषाःप्रसज्येरन्। तस्माद्बिंबप्रति-बिंबयोरभेदः; बिंबत्वप्रतिबिंबत्वयोरुत्पत्तिविनाशौचेतिकथनंसर्वथा-नसंभवति। यस्तु (एवंचसत्कार्य्यवादेतंतुसंयोगस्योत्पत्तेःपूर्वं नाशा-त्पश्चाच्चपटस्यतन्तुमात्रत्वव) दित्यादिनासत्कार्यवादहृष्टांतो दर्शितः,-सोपिविषमः; तत्रसंयोगोत्तरंपटस्तंतुष्वेवप्रतीयते, नत्वन्यत्रेतिपट-स्यतंतुसंयोगोत्तरमप्रत्ययात्पूर्वोत्तरकालयोरपितंतुमात्रत्वंप्रतिबिंबो-पियद्युपाधिसन्निधानेसतिमुखएवप्रतीयेततदातस्यापिमुखमामात्रत्वं-युक्तंस्यात्। प्रतीयतेतूपाधौ तस्मात्तस्यमुखमात्रत्वंनसंभवति। एवं-चअविद्यायांब्रह्मप्रतिबिंबोजीवइत्यसंगतमेव ॥ किंचाविद्यायांप्रति-बिंबस्यजीवत्वेऽविद्यानाशएवमोक्षस्त्वयास्वीकर्त्तव्यस्तदाजीवस्वरूप-नाशएवमोक्षःस्यात्। तथासतिपुरुषार्थतानस्यात्, प्रवृत्तिस्तत्रक-स्यापिनस्यात्। नह्यात्मनाशार्थंकश्चिद्यतते, तस्यनिरतिशयप्रेमविषय-त्वात्, उपाधिनाशेप्रतिबिंबविनाशस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादविद्यानाशेत-त्प्रतिबिंबरूपजीवनाशस्यावर्जनीयत्वात् ॥ यत्तु (सतएवपदार्थस्या-विर्भावसंभवाद्भेदाविर्भावस्योपाधिनास्वीकारेबिंबेप्रतिबिंबभेदःस्वी-कृतःस्यात्। अभेदतिरोभावस्यैवतेनस्वीकार इत्यादिप्रलपितं,-तदपितुच्छतरं; बिंबप्रतिबिंबयोर्भेदस्यप्रत्यक्षसिद्धस्यापलापेमाना-

भावादनुभवविरोधाच्च । "विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगत" इत्यादिवाक्यविरोधाच्च। तस्यलक्षणस्याऽन्यथार्थकल्पनेऽविश्वासः॥ किंचाभेदस्यतिरोभावेतत्प्रतीतिर्माभूत् , भेदप्रतीतिःकेनभवतीति-तत्रहेतोरनुक्तत्वात्साकस्मिक्येवस्यात्। उपाधिनाशेऽभेदतिरोभाव-नाशेपिभेदस्यानाशात्पूर्ववद्भेदप्रतीतिःस्यात्।अभेदतिरोभावनाशाद-भेदप्रतीतिरपिस्यात्। "वृद्धिऱ्हासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्या-देव" मितिसूत्रमपिन (उपाधेर्जलस्यधर्मावृद्धिऱ्हासादयोयथा-प्रतिबिंबेऽध्यस्यन्तेतथाप्रकृतेपि) इतिप्रतिपादयति येनत्वदुक्तोप-ष्टंभसंगतिःस्यात्। किंतु "नस्थानतोपी" त्यादिसूत्रेणारब्धोयोब्रह्म-स्वरूपविचारस्तदुपयोगितयाक्रियमाणोयोब्रह्मणिवेदबोधितजडजीव-धर्माणांविधिनिषेधाभ्यांप्रतीयमानस्यविरोधस्यपरिहारःसएवानेन-सूत्रेणसिद्धांतिनाक्रियते पूर्वमेकदेशिकृतोविरोधपरिहारस्तु "अम्बु-वदग्रहणात्तुनतथात्व" मित्यनेनखंडितः । यथालोकेमहानवका-शोऽल्पोवकाशोवेदेपि "यथावकाशंदशचमासान् यथावकाशंग्रहा" नित्यादिनास्वल्पत्वमहत्वादिकमवकाशात्मकस्याकाशस्यसूच्यते । तत्रयथापदस्यमहत्वाल्पत्वबोधकत्वात् तत्राकाशस्यव्यापकत्वेनव्या-पकेचाल्पत्वमहत्वयोर्युगपत्समावेशासंभवाद्विरोधः ॥ एवंचयथा-करकेप्रविष्टआकाशोऽल्पतया व्यपदिश्यते मठेप्रविष्टश्चमहत्त्वेन उपाध्यंतर्भावेनोपाधिवृद्धिह्रासाभ्यामाकाशेपिवृद्धिऱ्हासभाक्त्वमेवं-ब्रह्मणोप्युपाध्यंतर्भावात्तदभिव्यंग्यसर्वकामादिधर्मवत्त्वं।अत्रबीजंतु-विषयश्रुत्युक्तआकाशदृष्टांतस्तस्यप्रकृतश्रुत्यनुसारित्वेनतेनतत्तदुपाधि-प्रविष्टंब्रह्मापितत्तद्धर्मवद्वक्तव्यं, नत्वेकदेश्युक्तरीत्या। नन्वेवमपितेषां-धर्माणामौपाधिकत्वेनौपचारिकत्वमेवेतिचेत्,-न; स्यादौपचारिकत्वं यदि जपाकुसुमलोहित्यवदन्यधर्मत्वंस्यादन्यानुविधायित्वेपिस्वध-र्माएवते; श्रुतिलिंगादिप्रमाणाभावेनान्यधर्मत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्। तथाचयथाकाशस्यवृद्धिह्रासभाक्त्वंकरकाद्यंतर्भावात्तथैवोभयसामं-जस्याद्ब्रह्मणोपीतिनकोपिविरोधःपद्माद्धातिजलवृद्धिऱ्हासाभ्यांप्र-तिबिंबवृद्धिऱ्हासकथनंतुनसत् भूयसिस्वल्पेपिजलेसूर्यादिप्रतिबिंब-स्यतुल्यतायाएवग्रहणात् ॥ किंचलोकेपरिच्छिन्नस्यरूपवतउपाधि-विप्रकृष्टस्यप्रतिबिंबदर्शनादपिप्रतिबिंबपक्षोऽसंगतः ॥ नचमाया-याअघटितघटनापटीयस्त्वाल्लोकेऽअसंभावितमपितत्प्रभावेणभवती-तिवाच्यं; तर्हिमुक्तानामपिपुनरुत्पत्तिःस्यात्। सुकृतिनांनरकप्राप्तिश्च-

स्यात्; मायायादुर्घटघटनापटीयस्त्वात् ॥ एवंमायावच्छिन्नोजीव-इत्यादिपक्षाअपिनसंभवंति; श्रुतियुक्तिविरुद्धत्वात् ॥ तत्खंडने-यत्नस्तुपरेणतत्तत्पक्षाणामप्रतिपादनान्नक्रियते ॥

सहस्राक्षे प्रतिबिंबस्यचबिंबोत्पत्तीत्यादिमिहप्रतायतइत्यंतं भागंनिरस्यति–यत्तु-प्रतिबिंबस्यचेत्यादिना नक्रियतइत्यंतेन ॥ बिंबत्वप्रतिबिंबत्वयोरिति ॥ बिंबेप्रतिबिंबेचय-थायथंतयोरुत्पत्तिरित्यर्थः ॥ तादृगिति ॥ प्रतिबिंबाविर्भावस्यबिंबाभेदतिरोभावस्यचे-त्यर्थः ॥ नाद्यइति ॥ बिंबाभेदपक्षोनेत्यर्थः । अयमेवतदाशयगोचरोमुख्यइतिप्रथममुप-न्यस्तः ॥ ज्ञानंस्यादिति । नचेष्टापत्तिः; 'प्रतिबिंबंपश्यामी'त्याद्यनुव्यवसायानुदयात् ॥ प्रतिबिंबतिरोभावइति । उपाधिसमवधाननाशात्त्वयास्वीकृतेतस्मिन् । नचाविर्भावनाश-एवमयास्वीक्रियतेनतिरोभावइतिवाच्यम्; आविर्भावनाशोत्तरंप्रतिबिंबसत्त्वांगीकारेतस्य-दर्शनायोग्यतयातिरोभावस्यार्थादेवापत्तेः ॥ तदसत्त्वस्वीकारेतु तन्नाशएवस्वीक्रियतां, कृतंकंठगडुनातदाविर्भावनाशेन ॥ प्रतिबिंबचलनइति ॥ इदमुपलक्षणं; तेन प्रतिबिंब-भेदनादौबिंबेऽपितत्तदापत्तिर्ध्येया ॥ एतेन तदीयंवृद्धिर्ह्रासभाक्त्वसूत्रभाष्यंस्मारितंज्ञेयं ॥ त्वन्मतविरुद्धमिति । सिद्धांतवत्सांख्यादिवद्वा उत्पत्तिनाशविलक्षणयोराविर्भावतिरो-भावयोरस्वीकारात् प्रत्युतोत्पत्त्याविर्भावादिशब्देषुपर्यायत्वांगीकाराच्च । एकदेशेऽप्या-विर्भावादिस्वीकारेऽपसिद्धांतस्यास्मन्मतप्रवेशस्यचतुल्यत्वात्सर्वत्रतौकुतो न स्वीक्रियेते इति भावः । विरोधंदर्शयितुंतन्मतग्रंथसंमतिमाहुः–आविर्भावेति । पंचदश्याश्चित्रदी-पाख्ये षष्ठप्रकरणइयं (का० १८२) कारिकाऽस्ति ॥ समतोक्तेरिति । समानं मतंयस्यस-समतो विद्यारण्यः ॥ तद्धर्मइति । व्यावर्तकोऽसाधारणधर्मः ॥ दर्पणसंनिधानेनेति । अयंपूर्वत्रहेतुः ॥ आद्यइति । मुखएव प्रतिबिंबत्वमुत्पद्यतइतिपक्षे ॥ व्यवहितस्येति । अव्य-वहितस्यवालुकादेर्जलादौप्रतिबिंबादर्शनेनोपाधिबिंबयोर्व्यवधानेसत्येवप्रतिबिंबप्रतीतिनिय-मस्यप्रागुपपादितत्वात्तथेतिभावः ॥ स्यादेतत्व्यवहितस्यापि चुंबकस्यसंनिधानमात्रेणलोह परिभ्रामकत्वमिवेत्यरुच्यादूषणांतरमाहुः-उपाधिसंनिधानस्येत्यादिना ॥ धर्मानंत्यमिति । एकदादर्पणसंनिधानेप्रतिबिंबत्वादिकमुत्पन्नंतत्संनिधाननाशेच नष्टमेवंमुहुस्तत्सन्निधानासं-

---

॥ ३५ ॥ प्रतिबिम्बस्य च बिम्बोत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ उपाधिसम-वधानेन प्रतिबिम्बस्याविर्भावस्तत्रबिम्बाभेदतिरोभावश्चजायते । तथा प्रतिबिम्बत्वबिम्ब-त्वयोरुत्पत्तिः उपाधिसमवधाननाशेनच तादृगाविर्भावतिरोभावयोर्बिम्बत्वप्रतिबिंबत्वयो-श्चनाशोजायते ॥ प्रतिबिम्बस्यबिम्बस्वरूपेणस्थितिरितियावत् ॥ बिम्बस्यच प्रतिबिम्बो-त्पत्तिनाशप्रयोजकोत्पत्तिनाशप्रतियोगित्वं नबिम्बत्वेन किन्तु स्वरूपेण ॥ उत्पत्तिरपि प्रति-बिम्बस्य तादात्म्येन ॥ इदंच सादिबिम्बे ॥ बिम्बस्यानादित्वेतु तदुत्पत्तिविनाशयोरभावेन प्रतिबिम्बोत्पत्तिविनाशयोरप्यभावः ॥ उपाध्यसन्निधानेऽसन्नपि प्रतिबिम्बोबिम्बरूपेणैव गृह्यते नतु प्रतिबिम्बरूपेण; तादृक्स्वरूपस्यानाविर्भावात् ॥ अभेदस्याऽतिरोभावाच्च ॥ बिम्बत्वादेरभावाद्बिम्बादिपदैर्व्यवहारोऽपि न ॥ एवंचसत्कार्यवादे तंतुसंयोगस्योत्पत्तेः पूर्वं

न्निधानयोर्नवंनवमुत्पद्यते नश्यति चेत्येकस्मिन्नेवप्रतिबिंबेप्रतिबिंबत्वानामानंत्यम् । एवं-
बिंबत्वेपिबिंबत्वानाम् ॥ अननुगतत्वादिति । स्वाश्रयेष्वन्यूनानतिरिक्ततयास्थित्यभावात् ॥
द्वितीयेत्विति । दर्पणादावुपाधावेव प्रतिबिंबत्वमुत्पद्यतइतिपक्षे ॥ नापिद्वितीयइति ।
प्रतिबिंबस्यबिंबोपादेयत्वमितिपक्षोऽपिनेत्यर्थः । नचतेनतयोरभेदस्यैवोक्तत्वात्कथमस्य-
पक्षस्योत्थानमितिशंक्यम् । पूर्वं (उत्पत्तिरपि प्रतिबिंबस्यतादात्म्येन) इतितदुक्तिम-
ग्रेतदुक्तंतंतुपटदृष्टांतंचावलंब्यैवास्योत्थापनात् ॥ भानापत्तिरिति । यस्मिन्धर्मिणियोधर्म-
उत्पद्यते तद्विशेषणतयैवतद्भानमुचितमितिभावः ॥ नबालादेः कदाचित्तथाभानंजायत-
एवेतिचेत्तादृग्भानंभ्रमएवातोऽकिंचित्करमित्याशयेनाऽऽपत्त्यंतरमाहुः-प्रमात्वंचस्यादिति ॥
संयोगप्रत्ययादिति । संयोगस्यापिपरमसिद्धांत आविर्भावांगीकारात्प्रत्ययपदम् । संयोग-
स्यापिनित्यत्वंतुकार्यमात्रस्यब्रह्मरूपत्वात्सर्वरूपब्रह्मणोयावन्मूर्तद्रव्यादिरूपकार्येषुसंयोग -
स्यतद्विभुत्वनिर्वाहायावश्यवाच्यत्वाच्चसिध्यतीत्यन्यत्रविस्तरः ॥ पूर्वोत्तरकालयोरपीति ।
अपिशब्दात्संयोगप्रतीतिकालेऽपिपटस्तंत्वभेदंनव्यभिचरतीतिद्योतितं, परं पूर्वोत्तरकालयोः
कार्यस्यानाविर्भूतत्वात्परिणाहायामादिकार्यासाधारणधर्मानानुभूयंते ॥ एतेन सत्कार्यवादे-
तंतुसंयोगस्योत्पत्तेः पूर्वं नाशात्पश्चाच्चपटस्यतंतुमात्रत्ववत्तंतुसंयोगकालेवाचारंभणपरिणा-

---

नाशात्पश्चाच्च पटस्य तन्तुमात्रत्ववत्तन्तुसंयोगकाले वाचारम्भणपरिणाहायामशालिद्रव्यस्वरू-
पत्वंतन्तुभेदवत्त्ववच्च प्रतिबिम्बस्यापि उपाधेरसमवधाने बिम्बमात्रत्वं तत्समवधाने तादृश-
प्रतिबिम्बत्वबिम्बत्ववत्त्वं बिम्बभेदवत्त्वं च भवति ॥ आविर्भावकोपाधिकृता देशान्तरसंब-
न्धप्रतीतिः प्रतिबिम्बेपटादितोऽधिका ॥ एतेन अविद्यायांब्रह्मप्रतिबिम्बोजीवइतिमोक्षश्चावि-
द्यानाशइति वदतस्तव मते जीवस्वरूपनाशएव मोक्षइतिसंपद्यते । तथाचात्महानमपुरु-
षार्थइति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमापद्येत । जीवस्याऽलीकत्वं च स्यात्तथासति कोऽपि पार-
लौकिकप्रयत्नं न कुर्यात् इति विद्वन्मण्डनोक्तं सर्वंप्रत्युक्तम्,–उपाधिनाशेन प्रतिबि-
म्बस्यनाशात् ॥ सतएव पदार्थस्याविर्भावसम्भवाद्भेदाविर्भावस्योपाधिना स्वीकारे बिम्बे
प्रतिबिम्बभेदः स्वीकृतः स्यादिति अभेदतिरोभावस्यैव तेन स्वीकारइति तन्नाशेऽपि
नभेदनाशः किन्तु अभेदतिरोभावनाशएव ॥ विभेदजनकेऽज्ञानेइत्यादौ विभेदादिपदैर-
भेदतिरोभावएवोच्यते इति नकश्चिद्विरोधः ॥ उपाधेर्जलस्यधर्मास्तु वृद्धिन्हासाद्याः प्रति-
बिम्बेऽध्यस्यन्ते ॥ तथाच पारमर्षसूत्रम् ॥ वृद्धिन्हासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादे-
वम् ॥ एवंचलौकिकप्रतिबिम्बविलक्षणं यदि किंचिज्जीवाख्ये प्रतिबिम्बे तवप्रतीयेत लोकेच
तथास्वीकारआवश्यकःस्यात्तर्हि अत्राऽघटितघटनापटीयस्यामायायाः प्रभावेण तत् स्वीका-
र्यम् ॥ तादृशवैलक्षण्येऽपि प्रतिबिम्बत्वं नापन्हवनीयम्; यत्किंचिद्वैलक्षण्यस्यसर्वत्र
सत्त्वेनानिवारणीयत्वात् ॥ यद्यपिचावच्छेदवादोपि भगवत्पादमुनेः सम्मतोस्ति पक्षान्त-
राणिचभाष्यादिसम्मतानि तत्रप्रतीयन्ते तेषां च वस्तुतो नविरोधइति वार्त्तिककारपादैः
सिद्धान्तलेशकृदादिभिश्चोपपादितम्, तथापि तत्रपरस्यातिप्रत्यवस्थानाभावान्नतदस्माभिरिह
प्रतायते इतिदिक् ॥ ८ ॥ ३६ ॥

हायामशालिद्रव्यस्वरूपत्वंतंतुभेदवत्ववच्चप्रतिबिंबस्यापिउपाधेरसमवधानेबिंबमात्रत्वंत -त्समवधानेतादृशप्रतिबिंबत्वंबिंबभेदवत्वंचभवति) इत्यादिनिरस्तम् । संयोगस्याप्युत्पत्तिनाशयोः सत्कार्यवादेऽगीकर्तुमशक्यत्वात् । तस्यापितयोरंगीकारेतुपटादेः कार्यस्यैवकुतोनोररीक्रियेताम् । पटप्रतीतिकालेऽपितस्यातंतुमात्रत्वं स्वीक्रियतेनतुपूर्वापरकालयोरेव । अतः परिणाहायामाद्यवस्थाविशेषोऽपितंतूनामेव । तादृशावस्थाविशेषविशिष्टास्तंत्वादयएवपटादिनामधेयैर्व्यवह्रियंते, नतुपटाद्याविर्भावकालेपितेषुतंत्वादिभेदोऽगीक्रियते । तंत्वाद्यतिरिक्तस्थलेपटादीनामप्रत्ययात् । तस्मात् (भेदवत्त्ववच्च) इत्यंतोदृष्टांतोऽस्मत्सिद्धांताज्ञानमूलकउभयवादिसंमतत्वाभावादसंगतः ॥ तेनैवदार्ष्टांतिकमपिनिःशेषमपास्तम् । बिंबप्रतिबिंबयोस्तंतुपटादिवदुपादानोपादेयभावमस्वीकृत्य प्रतिबिंबस्योपाध्यसमवधाने बिंबमात्रत्वमित्यादेरशक्यवचनत्वात् ॥ (प्रतिबिंबस्योपाधिसमवधानेतादृशप्रतिबिंबत्वबिंबत्ववत्वंबिंबभेदवत्वंचभवति) इतिकथनंतुसुतरामसंगतम्; प्रतिबिंबेबिंबत्वोत्पत्तेः स्वयमप्यस्वीकारात् । बिंबएवतस्याःस्वीकारात् । अन्यथाप्रतिबिंबमेवप्रतिबिंबतयाप्रतीयेत मुखंबिंबमितिचनप्रतीयेत ॥ एवंस्वयमभेदतिरोभावस्यवांगीकारेणभेदमनंगीकृत्य "विभेदजनकेज्ञान" इतिस्वसंमतवाक्यस्याप्यन्यथानयनेन चेदानींबिंबभेदवत्त्वमितिकथनेपूर्वापरस्वग्रंथविरोधः ॥ नचेहस्वोक्तावपिभेदपदमभेदतिरोभावपरतया व्याख्येयम् । तथासत्यग्रे (भेदाविर्भावस्ये) त्यादावपिभेदपदस्यतादृशतिरोभावपरत्वप्रसंगात् ॥ अन्यथात्वनिर्णयापातात् ॥ पुरुषार्थतानस्यादिति । "आत्महानमपुरुषार्थ" इत्यभियुक्तोक्तेरात्महानरूपस्यमोक्षस्यसानस्यादितिभावः ॥ तस्यनिरतिशयप्रेमविषयत्वादिति । बृहदारण्यके (अ० ४ ब्रा० ३ पृ० ४४७) "नवाअरेपत्युःकामाये" त्यारभ्य "आत्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवती" त्यंतेनजीवस्यपरमप्रेमास्पदत्वंश्राव्यते ॥ एतदेवाभिप्रेत्यपंचदश्यांविद्यारण्योऽप्याह-(प्रकरण १ श्लो० ८।९) "इयमात्मापरानंदःपरप्रेमास्पदंयतः । मानभूवंहिभूयांसमितिप्रेमात्मनीक्षते ॥ तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्रनैवमन्यार्थमात्मनि । अतस्तत्परमंतेनपरमानंदताऽऽत्मन" इति ॥ प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । अनेकोत्पत्तिनाशाविर्भावतिरोभावकल्पनापेक्षयालाघवात्प्रत्यक्षानुरोधाच्चप्रतिबिंबस्यैवोत्पत्तिनाशौसुवचावितिभावः ॥ अविश्वासइति । भेदादिशब्दैः क्वचिद्भेदएवक्वचिच्चाभेदतिरोभावइत्यनिर्णयात्विभेदशब्दवद्वाक्यस्थशब्दांतराण्यपिकिंस्वार्थपराण्याहोस्विल्लक्षणादिनाऽर्थांतरपराणीतिसंशयाच्चाविश्वासइत्यर्थः तेनस्वोक्तोपष्टंभार्थंकृतंवृद्धिह्राससूत्रोपन्यासंदूषयंति–वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यादिना ॥ वेदबोधितेति । विषयश्रुतौभारूपसर्वकामादिपदैर्जीवधर्माः सर्वगंधसर्वरसादिपदैश्चजडधर्माबोध्यंतइतिभावः ॥ प्रकृतसूत्रस्यभाष्यंप्रकाशंचैकीकृत्यकंचित्तद्भागमर्थतः कंचिदक्षरशश्चसंगृह्णंति–यथालोकइत्यादिना ॥ अल्पत्वमहत्वयोरिति । अल्पत्वमात्रस्यमहत्त्वमात्रस्यचेत्यर्थः । तेनव्यापकेशतेपंचाशदितिन्यायात्पादियावत्परिमाणाश्रयत्वेऽप्यदोषः ॥ अल्पतयेति । करकप्रवेशाभिव्यक्तया स्वनिष्ठयैवतया । एवंमहत्त्वमपिमठादिप्रवेशाभिव्यक्तंज्ञेयम् ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति । उपाध्यभिव्यंजितस्वनिष्ठतत्तत्परिमाणव्यपदेशाश्रयत्वं ॥ तदभिव्यंग्येति । वस्तुतोब्रह्मधर्माएवतेलौ-

किकैःपृथिव्याद्युपाधिभिर्लोकेऽभिव्यज्यंतइतिभावः ॥ विषयश्रुत्युक्तइति । चिंत्यमाने-शांडिल्यविद्यावाक्ये "आकाशात्मा" इतिश्रावितइत्यर्थः ॥ प्रमाणाभावेनेति । अतद्धर्म-बोधकवाक्येष्वोपाधिकधर्मपरत्वरूपतात्पर्यनिर्णायकानांजैमिनीयप्रसिद्धश्रुतिलिंगादिप्रमाणानामभावेनेत्यर्थः ॥ ग्रहणादिति । एतदंतेनप्रकृतसूत्रस्थभाष्यतत्प्रकाशयोराशयोऽर्थतः-शब्दतश्चप्रायशोऽनूदितः ॥ अतःपरंस्वातंत्र्येणवदंति–किंचेत्यादिना । दर्शनादिति । अत्रा-पिशब्दः प्रागुक्तानामुक्तदिशोन्नेतुंशक्यानांचप्रतिबिंबत्वदूषकयुक्तीनांसमुच्चायकः ॥ मुक्ता-नामित्यादि । ब्रह्मैकदेशेऽनादिमायायाःसत्त्वस्यस्वीकाराच्छ्रुतिसिद्धसृष्टिपौनःपुन्यनिर्वाहा-न्यथानुपपत्त्याऽग्रेऽपिब्रह्मणिसर्वांशतोमायानिवृत्तेःकदाचिदपिवक्तुमशक्यत्वाच्च सर्वथा-ब्रह्माभिन्नेषुमुक्तेषुविभाजकलेशस्याप्यभावेनतेषुविद्यमानासाशबलवदिच्छाप्रयत्नादिकंतद्द्वारापुनःसंसारावेशंचपुनःकुतोनसंपादयेदितिभावः । उत्पत्तिशब्दोऽत्रजननाद्यभिमानरूप-संसारपरोविवक्षितः ॥ सुकृतिनामित्यादि । अमुक्तदशायांतस्याःसत्वस्यत्वशक्यवारण-तयास्वभावानुरोधात्सासुकृतिदुष्कृतिनांनियतफलविपर्ययादिकंकुतोनजनयेत् ? । चका-रोऽत्रविविधानांश्रुत्यादिसिद्धमर्यादाभंगानांसमुच्चयार्थः ॥ यदितुशास्त्रादिनियतमर्यादाति-रिक्तस्थलएवाघटितघटनापटीयस्त्वंतस्याअभ्युपगम्येततर्हिप्रतिबिंबवस्तुमर्यादाऽपिनतया-भङ्क्तुंशक्या ॥ अतोजीवस्यप्रतिबिंबत्वमाहत्यनापादयितुंशक्यं ॥ श्रुतियुक्तिति । श्रुत-यश्चयुक्तयश्चेत्यर्थः । श्रुतिशास्त्रानुरोधितर्कास्त्वप्रतिष्ठानाद्वेदांतेष्वनिर्णायकाइत्याशयेन-श्रुतीनांप्रथमनिर्देशः ॥ परेणेति । खंडनीयसहस्राक्षकारेण । तेनाप्पय्यदीक्षितादिभिः-प्रतिपादनेऽपिनविरोधः । तेषांखंडनंचश्रीपुरुषोत्तमचरणादिग्रंथेष्वस्त्येवातोऽत्रनक्रियत-इत्याशयः ॥ अत्रायंसारोऽवगंतव्यः–यच्चप्रतिबिंबस्यचबिंबेत्यादिव्यवहारोपिनेत्यंतंतन्नि-र्मूलं । नहिकाचिदपिप्रतिबिंबस्ययावद्बिंबसत्वंसत्तायाबोधिका तदाविर्भावादिबोधिकावा-श्रुतिस्मृतिर्वोपलभ्यते यद्बलात्तथा कल्प्यं; नाप्यविप्रतिपन्नालौकिक्यपिकाचित्तादृशी युक्ति-रस्ति ययोपाधीनांसमवधानासमवधानयोःप्रतिबिंबस्योत्पत्तिनाशावकल्पयित्वाप्यर्थकंठ-गड्डयमानौतस्यतद्बिंबाभेदस्यचाविर्भावतिरोभावौतेषांचोत्पत्तिनाशौबिंबप्रतिबिंबसाधारण-धर्मयोश्चमुहुर्मुहुस्तौस्वीक्रियेतांनचोक्ताश्रुत्यादयएवात्रमूलं । तासुप्रतिबिंबस्यनाम्नोप्यनु-च्चारणात् स्वरसतोव्याख्यातत्वाच्च । किंचप्रतिबिंबस्यालीकत्वंमायिकत्वंचैकादशस्कंधेद्वितीयस्कंधेचाहश्रीपुरुषोत्तमः"च्छायाप्रत्याह्वयाभासाअसंतोप्यर्थकारिण"इति, "तद्वि-द्यादात्मनोमायांयथाभासोयथातम"इतिच बिम्बभूतघटादीनांसत्यत्वंत्वनेकश्रुतिसूत्रादि-सिद्धंप्रागेवदर्शितं, अतोपितयोरभेदोऽशक्यवचनः किंचोपाधिसमवधानेनतदाविर्भावनि-यमेदर्पणस्यपृष्ठतःस्थित्वाकरस्यपुरस्तात्करणेसमवधानस्यजातत्वात्संपूर्णेनप्रतिबिम्बेनदृग्गो-चरीभवितव्यंनतुकरमात्रस्यतेन । ननुयावतोवयवस्यतत्समवधानंतावानेवप्रतिबिम्बावयवो-ष्याविर्भवतिचेत्तस्यापिसावयवत्वाज्जन्यत्वाच्चबिम्बवत्तस्याप्युपादानंकिंचिद्वाच्यं; तत्रनपृथि-व्यप्तेजांसितत्स्पर्शाभावात्; अतएवनवायुः; रूपोपलंभाच्च । अतएवनाकाशः; अशब्दगु-णकत्वाच्च नापिकालदिङ्मनांसिरूपाद्युपलंभात् तेषामनारंभकत्वाच्चअतःकारणाभावात्कार्य-मप्यशक्यंबिम्बेनसहोत्पन्नमितिवक्तुं, किंचकिंचदप्रतिबिम्बस्यनिमित्तंस्यात्दंडादिरेवेतिचेत्

घटाभावेष्युपाधिसमवहितेनतेन सशक्येतोत्पादयितुं, घटस्यापितन्ननिमित्तत्वमितिचेत् समानोत्पत्तिकत्वात्वायदीयतांतिलांजलिः; कारणस्यपूर्ववृत्तित्वनियमात् । निरुपादाननिमित्तकंच प्रातिभासिकभिन्नंजन्यमप्रसिद्धम् प्रातिभासिकस्याप्युपादानएवाविवादःसन्निमित्तकत्वंतुतस्यापिबहुसर्वसंमतं किंचबिंबेनसहकतिप्रतिबिम्बान्युत्पद्यंते ? एकमेवेतिचेत् अनेकदर्पणसमवधानेयुगपदनेकतत्प्रतीतिर्नोपपद्येत । बहुनीतिचेत्संख्याया अनियमोदोषःतस्मा-ल्लाघवाच्चक्षुर्योग्यस्यसमवधानेनप्रत्युपाधितदुत्पत्तिस्वीकारएवश्रेयान् । किंचबहूनांतेषां-बिंबेनसहोत्पन्नत्वे एकदर्पणसमवधानेपिसर्वेतआविर्भवेयुः । नचैकोपाधिसमवधानभेदस्यै-वतस्याविर्भावनेशक्तमितिवाच्यं; गौरवाधिक्यात्, परस्पराभिमुखस्थितदर्पणद्वयेप्रतिबिम्ब-परंपरानुभवानुपपत्तेः । एवंप्रतिबिम्बानामपिप्रतिबिम्बदर्शनात्, उत्तरोत्तरप्रतिबिम्बपरं-परायाःस्वंस्वबिम्बभूतप्रतिबिम्बैः सहोत्पत्त्यादिकमुपाधिसमवधानेचाभेदतिरोधानानितन्ना-शेचतन्नाशाःकल्प्याइतिमहत्येवाव्यवस्था; बिम्बेनसहप्रतिबिम्बोत्पत्त्यादिकल्पनमात्रेणा-निर्वाहात् किंचप्रतिबिम्बाविर्भावोत्तरंशस्त्रादिनातच्छेदनादिशक्यतेकर्तुं । शारीरकभाष्ये-पितृतीयस्यद्वितीयेपादे (सू० २०) वृद्धिह्राससूत्रेजलचलनेचलतिजलभेदेभिद्य-तइत्यभिहितंतथाचजलेप्रतीयमाने प्रतिबिम्बेतरवार्यर्धप्रवेश्यबिम्बस्यापसारणेतत्क्षण-मभेदतिरोभावनाशात् कृपाणच्छिन्नस्यैवप्रतिबिम्बस्यबिंबाभेदसिद्ध्याबिंबेच्छेदनादिकमनु-भूयेत किंचप्रतिबिम्बस्यसर्वथाबिम्बाभिन्नत्वे आविर्भावेसत्यपि बिम्बभिन्नदिङ्मु-खत्वेनसव्यासव्यविपर्ययेणचनभवितव्यं । दृश्यतेतुप्राङ्मुखस्यपुंसःप्रत्यङ्मुखःप्रतिबिम्बः-वामपाणिप्रणयिकंकणंकिणगणाश्चदक्षिणापाणौप्रतिबिम्बस्य तथापूर्वस्थितस्यप्रतिबिम्बस्या-विर्भूतेपश्चादुपवेशनेहसनेहस्तादिचालनेचप्रतिबिम्बेतत्क्रिययानभाव्यं; तदाविर्भावोत्तरम-भेदतिरोभावांगीकारात् । मन्मतेतुमायिकपदार्थांतरत्वांगीकारात् सर्वमुपपद्यते, किंच-बिम्बसमानोत्पत्तिनाशमात्राभ्युपगमेननिर्वाहः; बालस्यप्रतिबिम्बेलिप्तोमेदस्विनस्तस्मि-न्स्थूलिम्नः पुनरपक्षीणस्यतस्मिन्नपक्षीणतायाश्चानुभवात् बिम्बस्यशरीरादेर्वृद्ध्यपक्षयौतुत-त्तत्परमाणुप्रवेशनिर्गमाभ्यांभवतः । नहिपरमाणुप्रवेशनिर्गमौतावपांचभौतिकेप्रतिबिम्बेसंग-च्छेतेइतिबिम्बवृद्ध्यादिनाप्रतिबिम्बेतस्यानुपपत्तिः । एवंबिम्बस्यतरोः पांचभौतिकावयवच्छे-दनेप्रतिबिम्बेतदवयवराहित्यानुभवोनस्यात् । नापिबिम्बस्यावयवाएव प्रतिबिम्बस्यापितइति-कुशकाशावलंबनंशक्यं; अदर्शनंस्वशिरसःप्रतिरूपेषुसत्स्वपीत्यादिदशमस्कंधादिवचनेबिंबे-ऽवयवसत्वेपिक्वचित्प्रतिबिंबेतदनुपलब्धेः । एतेनप्रतिबिंबनाशस्यप्रयोजकताऽपास्ता; अनष्टे-समवहितेपिबिंबावयवेप्रतिबिंबावयवनाशात् । अनित्यत्ववादेवर्णध्वंसोत्तरमेवप्रतिध्वनिश्र-वणेनाबिंबध्वंसस्याप्रयोजकतायास्त्वयोरीकार्यत्वाच्च । अपिचप्रतिबिंबतदभेदयोराविर्भावति-रोभावौस्वीकृत्यतयोरुत्पत्तिनाशौयथाब्रूषे तथातदुत्पत्तिनाशौस्वीकृत्यतयोरेवाविर्भावतिरो-भावावपिसंभवदुक्तिकौ; निर्णायकविरहात्, कार्यसिद्धेरुत्पत्त्याविर्भावाद्युभयाभ्युपगमगौर-वस्यचतौल्यात् । अतःसंशयएवपर्यवसानं वस्तुतस्तुतयोराविर्भावतिरोभावौनविकल्पसहौ; तथाहिप्रतिबिंबंकतिरोधत्ते ? उपाधौबिंबेवा ? नाद्यः; उपाध्यंतरसमवधानेतनदनाविर्भाव-प्रसंगात् । नद्वितीयः; उपाधिंपरित्यज्यतस्याबिंबपर्यंतंगमनस्यादर्शनात्, तथा-प्रतिबिंबं

काविर्भवति ? नोपाधौ; अन्यत्रतिरोहितस्यतदभिन्नस्यकारणमंतरेणतत्राविर्भावायोगात् ।
नापिबिंबे; बिंबंहित्वोपाधिंप्रतिप्रयाणस्याप्रेक्षणात् । नचतिरोहितस्यैवगमनागमनेवाच्ये;
मानाभावात्, दृष्टानुसारिमतांतरेणान्यथानुपपत्तिपरिहारात्, उपाधिबिंबांतरालिक-
क्षणिकनिराश्रयतत्स्थित्यसंभवाच्च किंचाभेदः किंप्रतिबिंबप्रादुर्भावात् प्रागेवतिरोधत्ते
तदुत्तरंवा ? नाद्यः; अनाविर्भूतस्यतस्यतत्तिरोभावाधिकरणत्वायोगात् । नचबिंबमात्र-
तदाश्रयः; तद्वयप्रतीत्यापत्तेः द्वितीयश्चेत्बिंबगमनादिकमंतरातस्योपाधिदेशगमनादि-
कमसंभवि; अभेदस्यातिरोधानात् तिरोधानोत्तरंगमनंचेद्दृश्येततथातत्तिरोभावनाशः;
प्रतिबिंबतिरोभावात् । पुरस्ताद्भवतिपरस्ताद्वा ? नाद्यः; क्षणिकव्यवधानभेदप्रत्यययोर-
योगात् । द्वितीयेतुतिरोभावोत्तरमदृश्यस्यप्रतिबिंबस्यक्षणंभेदेनस्थितिवत् सार्वदिक्य-
पिसा तथाजाघटीतीत्युत्तरक्षणे अभेदस्यमुहुस्तत्तिरोभावतन्नाशयोश्चकल्पनंनिरर्थकं;
प्रतिबिंबतिरोधानक्षणावच्छेदेनाभेदतिरोभावःक्वतिष्ठेत् ? उत्तरक्षणेतन्नाशश्चाधिकरणा-
भावात्कस्यात् ? एवमन्यदपिशक्यमूहितुं । वस्तुतस्तुविवर्तवादिनस्तेमतउत्पत्त्याविर्भाव-
योर्वैलक्षण्यानूरीकारान्नकिंचिदेतत्; एवंबिंबप्रतिबिंबत्वयोरुत्पत्तिनाशावपिनयुक्तिसहौ ।
तथाहिप्रतिबिंबत्वंप्रतिबिंबएवोत्पद्यतेऽन्यत्रवा ? नांत्यः; अन्यत्रान्यधर्मोत्पत्त्यसंगतेः,
यत्रोत्पद्येततस्यैवप्रतिबिंबतयाप्रत्ययापत्तेश्च । आद्यश्चेत्तदाविर्भावात् प्राक्तदुत्पद्यतेऽनं-
तरंवा ? नप्रथमः; अधिकरणासिध्द्योत्पत्त्यसिद्धेः । द्वितीयश्चेत्तादात्म्यापरपर्याये समवाय-
संबंधावच्छिन्नतन्निरूपिताधिकरणतावच्छेदकंतत्प्रतियोगिकप्रागभावाधिकरणतावच्छेदकंच
किंस्यात् ? प्रतिबिंबत्वमेवेतिचेदात्माश्रयः, नाप्यन्यदप्रसिद्धेः । आविर्भावश्च केनरूपेण ?
नप्रतिबिंबत्वेन; व्याघातात् । तथाभेदतिरोभावात्पूर्वंतदुत्पद्यते, तदुत्तरंवा ? आद्ये बिंब-
त्वार्हंघटाद्येवतदधिकरणंवाच्यमितितत्रप्रतिबिंबत्वप्रतीतेः प्रतिबिंबेतदप्रतीतेश्चप्रसक्तिः ।
द्वितीयेतिरोभावाधिकरणतावच्छेदकस्यानिर्णयः तथाप्रतिबिंबतिरोभावात्पूर्वंतन्नश्यतिप-
श्चाद्वा ? आद्येअतिरोभावःकेनरूपेण ? द्वितीयेतिरोहितेपिप्रतिबिंबेकंचित्कालंतुप्रतिबिंबत्वं-
तिष्ठत्येवेति। अग्रेतन्नाशकल्पनंनिष्फलं उभयत्रपतिबिंबत्वप्रतियोगिकध्वंसाधिकरणेनावच्छे-
दकानिर्धारश्चएवमभेदतिरोभावात् प्राक्तन्नाशेतिरोभावध्वंसाधिकरणतावच्छेदकानिश्चयः
नागृहीतविशेषणेतिन्यायेनतद्रहितश्चप्रतिबिंबपदार्थएवबोद्धुमशक्यः । तदनंतरंतन्नाशेतुक्ष-
णंपरस्परनिरूपितबिंबत्वप्रतिबिंबत्वयोः सामानाधिकरण्यापत्तिः । संभवतिचसामानाधि-
करण्येसदैवतदास्तांप्रतिबिंबस्यापिप्रतिबिंबेसति प्रथमप्रतिबिंबेनिरूपकाभेदादुभयोःसामा-
नाधिकरण्यंदृश्यते, अतःपरस्परनिरूपितत्वंविशेष्यते । एवंबिंबत्वोत्पत्त्यादावपिएतएवविक-
ल्पायथायथमूह्याः । इतरश्च तिमिरमपिप्रतिबिंबतेतच्चप्रौढप्रकाशकतेजोऽभावएव; अभावे-
चधर्मांतरोत्पत्तिध्वंसयोरप्रसिद्ध्यातत्रबिंबत्वस्यतावशक्यवचनौतत्प्रतिबिंबेचप्रतिबिंबत्व-
स्यतौअभावरूपेतत्प्रतिबिंबेश्यामत्वादेःस्वप्रतियोगितेजःकदंबेप्रतीतेश्चविरोधः । यदितु "य-
थाभासोयथातम" इत्यादिप्रमाणसिद्धंतस्यमायिकपदार्थांतरत्वंस्वीकृत्यसर्वंसाधयेस्तर्हिघट्ट-
कुटीप्रभातं ततएवप्रतिबिंबस्यापितथात्वसिद्धेः । एतेनअनादिबिंबेप्रतिबिंबस्यानादित्वमपिप्र-
त्युक्तं । अवच्छेदकस्यमुहुरुत्पत्तिध्वंसांगीकारे तदवच्छिन्नस्यनित्यत्वानिष्पत्तेः । अतःप्रतिबिं-

बाविर्भावादीनांबहुनामुत्पत्तिनाभ्युपगमक्लेशापेक्षयालाघवाद्दृष्टानुसारात् प्रमाणानुग्रहाच्च-
प्रतिबिंबमात्रस्यतौवक्तुंयुक्तौ ॥ एतावतैवएवंचसत्कार्येत्यादिः नकश्चिद्विरोधइत्यंतोग्रंथो-
पिनिराकृतोवेदितव्यः ॥ प्रतिबिंबस्याप्याविर्भावाद्यंगीकारे' अंतेरंडाविवाह' इतिन्यायेनस-
त्कार्यवादमेवस्वीकुरु ॥ सर्वैकार्यंब्रह्माभिन्नंतस्यानादित्वादनादित्वंसृष्टिकालोपाधिसमवधा-
नेतदाविर्भवतितत्राभेदश्चतिरोधत्ते; तदतिक्रमेचसर्वंतिरोभवतीतिकथनेबाधकाभावात् ।
सत्कार्यवादिनश्चपटादिवत् पटत्वादिकमपिनित्यंमन्यंतेऽतस्तत्रनोक्तदोषप्रसरः । विशेषस्तु-
सत्कार्यविवेचनस्थलेप्रागुक्तोद्रष्टव्यः । किंचैवंसत्तात्रयमपिनस्वीकार्यं; रजतादीनिहिशुक्त्या-
दिनासहैवोत्पद्यंते । तामसबुद्धिसमवधानेचतत आविर्भवंतीत्यादिकल्पनस्यत्वजल्पनसमा-
नयोगक्षेमतयातत्र तावकपर्यनुयोगायोगात् अतः प्रतिबिंबालीकतायाः प्रमाणसिद्धत्वात्
युक्तिसिद्धत्वाच्च । उपाधेः प्रतिबिंबत्वस्यचनाशेप्रतिबिंबनाशावश्यंभावाच्च विद्वन्मंडनो-
दितंदूषणद्वितयमप्यशक्योद्धारं अभेदतिरोभावस्यैवभेदस्यैवोत्पत्तिध्वंसांगीकारेणैवसर्वंसि-
ध्यतिनवेत्यपिविचारणीयं । तथासतिविभेदजनकइत्यपिवाक्यमनुपचारादनुगृहीतंभवेत् ।
वृद्धिर्ह्रासस्सूत्रंतुपुरैवस्वारसिकविवरणवारिणाविमलितं । यच्चएवंचलौकिकेत्यादिअनिवार-
णीयत्वादित्यंतमवादि, सोऽयमपूर्वोवाक्स्तंभनमंत्रोभ्यूहितोभवता–यदघटितघटनापटीय-
स्त्वंमायाइति । अनेनैवसर्वसिद्धौ अस्वच्छत्वादिहेतुसप्तकनिरासप्रयासोप्यायुष्मतस्तोयता-
डनसगंधः । अथप्रतिबिंबत्वबाधकप्रामाणिकयुक्तीनामियन्मात्रेणाप्रतिविधानात्तत्सार्थक्य-
मितिचेत्संप्रत्युक्तंप्रत्युक्तमेव बहूनिचप्रतिबिंबवादसाधकानिविद्वन्मण्डनव्याख्यायामुत्तरो-
त्तरकोव्यवतरणतयोपन्यस्तान्येवादाययद्भवानूयुक्तिलाभवान्संवृत्तः तदेतच्चौर्यंचातुर्यंसव्या-
ख्यंतत्प्रक्षिप्तवद्भिः प्रेक्षावद्भिः स्वयमेवावगंस्यतइति कृतमतिशयेन । किंचमायायाविभुत्वेन
तत्रप्रतिबिंबस्यापिविभुत्वेतस्यचलनाद्यसंभवात् (छांदोग्यअ० ६ खं० ११) "अस्ययदे-
कांशाखांजीवोजहात्यथसाशुष्यतिद्वितीयांजहात्यथसाशुष्यतितृतीयांजहात्यथसाशुष्यतिसर्वं-
जहातिसर्वः शुष्यती" त्यादिश्रुतयः पीड्येरन् । नचजलकंपेनतद्गतप्रतिबिंबकंपवन्मायाप-
सरणेनतदपसरणंशक्यं; आकाशादिसर्ववस्तूनांतद्व्याप्यत्वनियमेनतदपसरणायोगात् , जग-
तोमायिकत्वेनतदपसरणे शुष्कशाखादीनामप्यनुपलंभप्रसक्तेश्च । एवमुत्क्रांत्यादेरात्मनाग-
त्यागत्योश्चविरोधोप्यनुसंधेयः । नचांतःकरणसंयोगवियोगाभ्यांहरितत्वशोषणेकल्प्येअणु-
मात्रस्यतस्यव्याप्यवृत्तित्वासंभवेनतत्कर्तृकस्यसर्वशाखाजीवनस्यैकतरतत्त्यागस्यचाशक्यवच-
नत्वात्तस्मात्प्रदीपोदर्शयतीत्यादिवत्स्वाभिन्नविसर्पिचैतन्यद्वारासएवजीवइतिजहातिचेत्ये-
ववक्तुं युक्तं; अन्यथा मध्यमपरिमाणापत्तेः । एतेनांतःकरणेब्रह्मप्रतिबिंबः सइतिपक्षोप्य-
पास्तः । अतएव "संकल्पाहंकारसमन्वितोय" इत्यादयस्तत्संयोगबोधकश्रुतिस्मृतयः
संगच्छंते । नहिदर्पणयुक्तः प्रतिबिंबइतिव्यवहरंति, अस्मिन्पक्षेउपाधेरल्पतयाजीवस्य-
विभुत्वमपिनस्यात् । नचबिंबविभुत्वेनतत्संभवः; आकाशस्यतथात्वेपितत्प्रतिबिंबतया-
भिप्रेतप्रभाप्रचयप्रतिच्छायायांविभुत्वाभावात् । एतेनांतःकरणावच्छिन्नत्वपक्षोऽप्या-
क्षिप्तः । वस्तुतस्तुमायायाअपिपरिच्छिन्नत्वेनतत्रप्रतिबिंबत्वतदवच्छिन्नत्वपक्षयोरपिनत-
त्सिद्धिः । एकस्मिन्नुपाधौव्याप्यवृत्त्यनेकप्रतिबिंबानामप्यसंभवश्च आहत्यतथांगीकारेसां-

कथं सर्वेषांसार्वज्ञ्यं (अध्या० २ पा० ३ सू० ५१) "अदृष्टानियमा" दित्यादिसूत्रोक्तदोषाश्चप्रसज्येरन्नित्युक्तंप्राक् । किंचमायायांप्रतिबिंबोजीवश्चेदीश्वरः क्वप्रतिबिंबः? तत्रैवेतिचेत्,-न; उपाधिव्यापकानेकप्रतिबिंबानुपपत्तेः । अपिचैवंसति किंतस्यतेषांचव्यावर्तकं? बिंबस्योपाधेश्चाविशेषात् तत्रैवदेशभेदेनेतिचेत् उभयोरपिविभुत्वंनसिध्येत् शरीरादावीश्वरसत्ताचनस्यात् । तथाच "व्याप्यनारायणः स्थित" इत्यादीनांस्वमतरीत्या 'सवाएषमहानज' इत्यादीनांचव्याकोपः । एवंविधानुपपत्तिभयादेवत्वदीयमायायांब्रह्मप्रतिबिंबईश्वरोऽविद्यायांचसजीवइत्युपाधिभेदंकल्पयंति । यथोक्तम्–"जगतोयदुपादानंमायामादायतामसीम् । निमित्तंशुद्धसत्वांतामुच्यतेब्रह्मतद्गिरा" ॥ ४४ ॥ यदामलिनसत्वांतांकामकर्मादिदूषितां । आदत्तेतत्परंब्रह्मत्वंपदेनतदोच्यते ॥ ४५ ॥ इति ॥ "मायाऽविद्येविहायैवमुपाधीपरजीवयोः ॥ अखंडंसच्चिदानंदंपरंब्रह्मैवलक्ष्यत" इतिच ॥ इत्थंचमायायांप्रतिबिंबतेचितिरसानितिकथनंजीवोपाधौसत्वशुध्द्युपपादनंचस्वग्रंथविरुद्धं, वस्तुतस्तूपाधिभेदोऽप्यकिंचित्करः । यथाहुः श्रीपुरुषोत्तमचरणाः–उभयोर्मायाविद्ययोर्व्यापकत्वेरजस्तमोनभिभूतत्वाभिभूतत्वयोः सार्वत्रिकत्वेनमायाविद्याविवेकासंभवात्प्रतिबिंबयोरप्यविवेकेन जीवेश्वरविभागस्यदुरुपपादत्वम् ॥ अव्यापकत्वेजीवेश्वरयोर्व्यापकताहानिप्रसंगश्च । अथमायायाव्यापकत्वेबहिः सर्वतः स्वच्छत्वमविद्यायाश्चतदंतःस्थायामलिनस्वच्छत्वमुपगम्यते, तदापिव्यापकेप्रतिबिंबादर्शनादीश्वरोदुरुपपादः । बहिष्ठायाश्चितोमायांशरजस्तमोभ्यामविद्याव्यवधाने तत्प्रतिबिंबासंभवाज्जीवोपितथानिकटचितस्तुनैकव्यादेवतदसंभव इति । तथा किंचिद्दूरत्वावकाशादिकल्पनेतुईश्वरस्यचितश्चप्रादेशिकत्वापत्तिर्व्यापकत्वहानिराकाशसंभवश्रुतिविरोधश्चेत्यादि ॥ तस्मादात्मनः प्रतिबिंबरूपत्वज्ञानमासुरविद्यायामेव । एतच्चच्छांदोग्ये इंद्रविरोचनप्रजापतिसंवादेस्फुटमितिदिक् । विशेषतश्चप्रतिबिंबत्वप्रतिविधायिकाः प्रमाणप्रकरप्रसूतायुक्तयः प्राचामाचार्याणांवाचामाचांतामृताचाराणांगोचराश्चिराद्रोचंतएवेत्यलंताभिर्दुरंताभिः किंचक्वचिल्लोचनांगुलिसंपर्केण प्रतीयमानद्विचंद्रादिवदाभासोजीवः क्वचिन्मायायांप्रतिबिंबःसः क्वचिच्चाविद्यायांक्वचिच्चांतःकरणेक्वचिच्चावरणशक्तिमद्भूतप्रकृतिभागेषुक्वचिच्चांतःकरणावच्छिन्नेश्वरस्य अज्ञानेप्रतिबिंबः सः क्वचिच्चांतःकरणावच्छिन्नंचैतन्यमेवसः क्वचिच्चाविद्यावच्छिन्नमित्यादयोबहवस्त्वन्मतप्रसिद्धाः परस्परविरुद्धाः पक्षाः श्रीमदाचार्यचरणादिभिरनूद्यसुरेश्वराप्पय्यदीक्षिताद्युक्तोशेषयुक्तिपेषणपूर्वकं सर्वेप्युदस्ताएव । तेनयद्यपिचावच्छेदवादइत्यादिइतिदिगित्यंतंखंडितंवेदितव्यम् ॥ एवंपराभिप्रेतंजीवस्वरूपं निराकृतं इत्यष्टमश्लोकखंडनम् ॥

यदपि 'नन्वेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छ'दितिश्रुत्याब्रह्मणःक्रीडार्थंजगन्निर्माणमित्यादिनाशुद्धाद्वैतमार्तंडोक्तंकिंचिदनूद्यतत्रवैषम्यनैर्घृण्यरूपदोषापादनंतदपिन; पूर्ववैषम्यनैर्घृण्यरूपाणांदोषाणामुद्धृतत्वात्तन्मतएवतेषांसंभवस्याधस्तान्निरूपितत्वाच्च । ननु (लोकेक्रीडास्वानंदफलादृष्टा । नचाप्तकामस्याविर्भूतनित्यानंदस्वरूपस्यानंदापेक्षा-

स्ति। नहितदानंदोन्यूनोयतोधिकार्थंसास्यात्प्रलयेन्यूनानंदप्रसंगश्च) इतिचेत्,–मैवं; "लोकवत्तुलीलाकैवल्य" मितिसूत्रेणव्यासैरेवास्य-पूर्वपक्षस्यपरिहृतत्वात् तत्र "नप्रयोजनवत्वा"दितिसूत्रेणनब्रह्मजग-त्कारणंकुतः? प्रयोजनवत्वंनसंभावयितुमपिशक्यंआप्तकामश्रुतिवि-रोधादितिपूर्वपक्षेसमादधतेलोकवदित्यादितुशब्दःपूर्वपक्षंव्यावर्तय-तिलोकवदेवलीला। नहिलीलायांकिंचित्प्रयोजनमस्ति, लीलायाए-प्रवयोजनत्वात्यथा लोकेराजभिर्मृगयादिक्रियतेत्रनमांसाद्याहरण-मन्यद्वाप्रयोजनंभृत्यादिभिरपितत्संभवात् किंतुलीलैव। नहिराज्य-सुखंमृगयासुखान्न्यूनंयेनाधिक्यात्तस्मिन्प्रवृत्तिःस्यात्। एवंलोकेपि-प्रयोजनंविनैवईश्वरोपिलीलां करोतितथैववेदेनप्रतिपादनाच्चनात्र-पर्यनुयोगावकाशईश्वरत्वादेवनलीलापर्यनुयोक्तुंशक्याः सालीला-कैवल्यंमोक्षः ईश्वरेच्छायांफलंचिंतयन् व्यासाभिप्रायानभिज्ञत्वा-दुपेक्षणीयः॥

अथश्रुत्यादिसिद्धेप्रपंचाविर्भावनस्यक्रीडार्थकत्वादौप्रत्यवस्थायिनंक्रीडायानफलमि-तितदीयंनवमश्लोकंसव्याख्यंयदपिनन्वेकाकीत्यादिनाब्रह्मविदोमतिरीत्याद्युक्तमित्यंतेनखंड-यिष्यंतः प्रथमंनन्वित्यादिंईश्वरेच्छेत्यंतंभागंखंडयंते–यदपिनन्वित्यादिनाउपेक्षणीय इत्यं-तेन (अ० २ पा० १ सू० ३२) "नप्रयोजनवत्वा"दितिपूर्वपक्षसूत्रस्यलोकवदि-तिसिद्धांतसूत्रस्यचभाष्येप्रकाशेस्थितमेकीकृत्यानुवदंतःपरोक्तंसमादधते-मैवमित्यादिना-सालीलेत्यादि। मोक्षंप्रतिनियतकारणत्वान्मोक्षरूपेत्यर्थः॥ तस्यास्तथात्वं 'जन्मकर्मचमे-दिव्य'मित्यादौस्पष्टं। अनादौसृष्टिप्रलयपरंपरायांप्रलयेस्वस्मिन्लीनानांजीवानांपुनः प्रपंच-क्रीडामंतरास्वतोमोक्षस्यासंभवादपितथा॥ अत्रेदंबोध्यम्–प्रपञ्चनिर्माणस्यक्रीडार्थक-त्वबोधिकाः श्रुतयःकाण्वानांबृहदारण्यके तृतीयाध्याये पुरुषविधब्राह्मणाख्यचतुर्थ-ब्राह्मणे (पृ० १३७) "सवैनैवरेमेतस्मादेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छत् सहैतावानास" इतिपठ्यते॥ माध्यंदिनानांत्विदं द्वितीयब्राह्मणं (पृ० १०५१) मंत्रपाठस्तुतुल्यः॥ याजुषाणांमैत्र्युपनिषदिद्वितीयप्रपाठके (पृ० २५०) "प्रजापतिर्वाएकोग्रेतिष्ठत्सनारम-तैकःसोत्मानमभिध्यात्वाबह्वीःप्रजाअसृजत" इति॥ अग्रे प्राणजीवादिरूपेण प्रवेश-कथनात् शांडिल्यविद्यासंवादिधर्मांतरकथनाच्चेहप्रजापतिः परमात्मा॥ (अध्याय २ पाद १ सूत्र ३३) "लोकवत्तुलीलाकैवल्यं" इति॥ श्रीभागवतेचप्रथमस्कंधेत्रयो-दशाध्याये (श्लोक ४२) यथाक्रीडोपस्कराणांसंयोगविगमाविह॥ इच्छयाक्रीडितुः स्यातांतथैवेशेच्छयानृणाम्॥" चतुर्थस्कंधेसप्तमाध्याये (श्लो० ४३) "अंशांशास्तेदेव-मरीच्यादयएतेब्रह्मेंद्राद्यादेवगणारुद्रपुरोगाः॥ क्रीडाभांडंविश्वमिदं यस्यविभूमं तस्मै नित्यंनाथनमस्तेकरवाम॥" अष्टमस्कंधे (अ० २२ श्लो० २०) "क्रीडार्थमात्सनइदं त्रिजगत्कृतंतेस्वाम्यंतुतत्रकुधियोपरईशकुर्युः॥ कर्तुःप्रभोस्तवकिमस्यत आवहंतित्यक्तह्रिय-

स्त्वदवरोपितकर्तृवादाः ॥" एकादशे (अ० ९ श्लो० २१) "यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां-संतत्यवक्रतः ॥ तयाविहृत्यभूयस्तांग्रसत्येवमधीश्वरः ॥" महेश्वरइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ एवं-क्रीडार्थत्वंजगन्निर्माणस्यश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धं । यत्तुनन्वेकाकीत्यादिअजेच्छाईश्वरेच्छेत्यंतं अगादि, तत्रोच्यते क्रीडार्थंजडादिषुचिदादितिरोधानंयुक्तमेव; वैचित्र्यंविनातदनुपपत्तेः । अतएव "बहुस्यांप्रजायेय हंततिरोसानी" त्यादिश्रूयते चिदादितिरोभावस्यसप्तमश्लोक-खंडनेसमर्थितत्वेननिरस्तत्वादितिहेतुः प्रत्युक्तः । तृतीयश्लोकखंडनेसिद्धांतेवैषम्याद्यप्रसक्ते-स्तन्मतएवतत्प्रसक्तेश्चदर्शितत्वेनद्वितीयोहेतुः । तथाच इयंक्रीडाभगवद्धर्मत्वादलौकिकी 'जन्मकर्मचमेदिव्यमित्यलौकिकत्वस्मरणात् दिव्योह्यमूर्त्तइतिवत् अतएवनित्याअनु-च्छित्तिधर्मेतिकाण्वश्रुतेः नित्यायत्र महागुणाइति प्रथमस्कंधभूमिवाक्याच्च अतएवभग-वदभिन्ना प्रकाशाश्रयन्यायात् । नचनित्यत्वेसतिसर्वदासृष्टिप्रसक्त्याप्रलयानुपपत्तिःशंक्या; आत्मरतिबहीरतिभेदेनतस्याद्वैविध्यात् तत्रात्मरतौप्रलयः बहीरतौसृष्टिरितिव्यवस्था अतएवतृतीयस्कंधाष्टमाध्याये (श्लो० १०) "उदाप्लुतंविश्वमिदंतदासीत् यन्निद्रया-मीलितदृङ्न्यमीलयत् । अहींद्रतल्पेधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतोनिरीह" इति । एतेनैवपुरुषविधब्राह्मणादिसिद्धाबहीरतिरपिव्याख्यातासवैनैवेतिप्रसिद्धयर्थकवैशसनापित-थानिश्चयात्यच्चक्रीडाफलमनुयुक्तंतत्राभ्युपेत्यापिब्रूमः—अस्त्वानंदएवतत्फलं । नचप्र-लयेतन्न्यूनत्वापत्तिःतस्यानित्यत्वेनफलस्यापिनित्यत्वात् । अयंचधर्मभूतआनंदः "आनंदं-ब्रह्मणोविद्वा" नितिश्रुतेः । नचैवंफलाविशेषेबहीरिरंसायाः किंप्रयोजनमित्यनुयोक्तव्यं; ईश्वरेच्छायाअपर्यनुयोज्यत्वात्तुल्यतार्वदिसर्वाभ्युदययोरप्युद्यानयोरन्यतरस्मिन्विजिही-र्षुराजादिलौकिकेश्वरोपिनविहारातिरिक्तप्रयोजनोभवति । नचानंदस्येतरप्रयोज्यत्वादनी-श्वरत्वापत्तिर्वाच्या; उक्तन्यायेनतस्याः स्वाभिन्नत्वात् । अन्यथाब्रह्मभूतस्यच्छांदोग्य-दहरविद्यादिषुश्रूयमाणमात्मक्रीडत्वात्मानंदत्वादिकमपिदोषंनातिवर्तेत । वस्तुतस्तुक्रीडै-वफलरूपानतुतस्याअपिफलांतरमस्ति; अतएवभगवान्सूत्रकारोदोषसहस्रव्युदासपुरःसरं-

---

क्रीडायानफलं ततोऽस्ति विफलाऽजेच्छा तयाऽहेतुका
श्रुत्यर्थोभवतोदितोनघटते किञ्चश्रुतौतत्पदम् ॥
न ब्रह्माऽपितुवक्तितत्प्रकरणाज्जीवं तथाऽऽत्माहरे-
र्ज्ञानार्होयदि कं ससर्ज नहिचेन्नज्ञोभिदिष्टानते ॥ ९ ॥

नन्वेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छदिति श्रुत्या ब्रह्मणः क्रीडार्थं जगन्निर्माणमितिभाति ॥ क्रीडाचवैषम्यमन्तरा नघटतइत्यास्तामभेदेऽपि प्रयोजनानुसारेण चैतन्याद्यंशतिरोभावा-दिवैलक्षण्यमितिचेत्,—न; निरस्तत्वात् ॥ वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेरुक्तत्वाच ॥ किञ्चलोके क्रीडा स्वानन्दफला दृष्टा ॥ नचाऽऽप्तकामस्याऽऽविर्भूतनित्याऽऽनन्दस्वरूपाऽऽनन्दापेक्षास्ति ॥ नहि तदानन्दोन्यूनोयतोऽधिकार्थंसा स्यात् ॥ प्रलयेन्यूनानन्दप्रसंगाच्चेत्याह ॥ क्रीडा-यानेति ॥ निरर्थकक्रीडाकल्पनं तु दृष्टविरुद्धमितिभावः ॥ एतंच क्रीडेच्छायाअपि फलं चिन्त्यमित्याह—ततइति ॥ अजेच्छा ईश्वरेच्छा ॥

श्रुतिबलात्ब्रह्मणएवजगदुपादानत्वंस्वेच्छयाकर्तृत्वंचराद्धांतयित्वापूर्वपक्षमाह–(अ० २ पा० १ सू० ३२) ''नप्रयोजनवत्वा'' दिति । अर्थस्तुब्रह्मनजगत्कारणंकार्यस्य-प्रयोजनवत्वात्प्रयोजनमनुद्दिश्येतिन्यायात्ब्रह्मणस्तथात्वेत्वाप्तकामश्रुतिविरोध'' इति-एवंप्राप्तेनिराकरोति (सू० ३३) ''लोकवत्तुलीलाकैवल्य'' मितितुशब्दः पूर्वपक्षं-व्यावर्तयतिलीलैवप्रयोजनंनतुततस्याः प्रयोजनांतरं लोकेमहाराजादीनांमृगयादिलीला-स्वयमेवप्रवृत्तेः प्रयोजनंमांसाहरणादेर्भृत्यद्वारापिनसंभवात्बालानामपिलीलासुप्रवृत्तिः प्रयोजनानुद्देशेनदृश्यतेनहितेद्यूतकारादिवत्प्रयोजनमनुसंधायक्रीडासुप्रवर्तंतेकिंचक्रीडा-मात्रस्यानंदफलकत्वंननियतंद्यूतादिक्रीडायाद्रव्यलाभादिप्रयोजनकत्वदर्शनात् नापिस-प्रयोजनकत्वं ॥ तथा ॥ दीपावल्यांशास्त्रसिद्धगोक्रीडनेक्रीडितुर्गोवर्गस्यप्रयोजनविशेषानु-पलंभात्; प्रत्युत तस्यकोपनदर्शनात् । इत्थमश्ववक्रपरिश्रमादिक्रीडाअप्यनुसंधेयाः । नचविपश्चित्प्रवृत्तौप्रयोजनानुसंधानंनियामकं; निमेषोन्मेषणादिप्रवृत्तौव्यभिचारात् ॥ मैत्रेयीब्राह्मणादौब्रह्मणोपिनिःश्वसितन्यायेनसर्गविशेषस्यपुराणेषुसृष्ट्याश्रयेद्विपरार्धाख्यका-लेउन्मेषणनिमेषणरूपतायाश्चकथनात् श्वासोच्छ्वासवन्मुक्तानामपिलोकेबालकवत्क्रीडायाः पुराणेबुबुधोबालकवत्क्रीडेदित्यादौप्रसिद्धेश्च । नहितेषांक्रीडयानंदाधिक्यंसुवचं । एतेननि-रर्थकक्रीडाकल्पनंतुदृष्टविरुद्धमितिकथनंपरास्तं; लोकवदिति सूत्रकारोक्तिप्रतिकूलत्वात् । ननुराजक्रीडायामपिसुखंफलमस्त्येवेतिचेन्न; प्रियत्वप्रकारकप्रत्ययविषयत्वेनतस्याएवसुखं-रूपत्वनिश्चयात्त्वयाघटादौतथैवानंदरूपतायाः स्वीकारात्यद्यज्जनकंतत्तद्गुणकंतत्तदात्म-कमितिव्याप्त्योः सांख्यादितंत्रांतरेसाधितत्वात्एतदाश्रित्यैववाचस्पतिमिश्रःसांख्यतत्त्व-कौमुद्यांयथैकास्त्रीरूपयौवनशीलसंपन्नापत्युः सुखदासपत्नीनांदुःखदापुरुषांतरस्यमोहदे-तिप्रदर्शनेनवस्तूनांत्रिगुणात्मकत्वंसाधयतितस्माल्लौकिकक्रीडानामप्यंशतःसुखरूपत्वंतारत-म्यानुभवात्सुखरूपत्वान्नाऽस्याःप्रयोजनांतरंमृग्यं; अन्येच्छाविषयत्वस्यैवसुखलक्षणत्वात् भगवल्लीलायांतुतदभिन्नत्वादानंदात्मकत्वमसंदिग्धंअभेदान्नित्यत्वाच्चनाप्तकामश्रुतिविरो-धः । नापिप्रयोजनांतरापेक्षा; अन्यथालोकेसुखस्यापिप्रयोजनमनुयुज्येतअतईश्वरस्वभाव-रूपेयंनित्यधर्मभूतातदभिन्नाक्रीडेतिनपर्यनुयोगार्हा ॥ अतएवशंकराचार्यपरमगुरुभिर्गौड-पादाचार्यैरपिसृष्टिविचिंतने (कारि० ७) ''इच्छामात्रंप्रभोःसृष्टिरितिसृष्टौविनिश्चिता'' इति (कारि० ९) ''देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहे'' तिचोक्तंक्रीडार्थमितिचापर इतितुकेवलनिमित्तत्ववादिनामनुवादः; अन्यथासूत्रविरोधात् ॥ यदिचक्रीडायाअपिकिंचि-त्प्रयोजनंस्यात्तर्हिसर्वदर्शीनिष्प्रयोजनपूर्वपक्षंसमादधानः शेषाम्नायचतुष्टयीदैशिकोब्रह्म-भूतशिरोमणिर्भगवानाचार्योवश्यंतद्ब्रूयात्लीलावादंवानाभ्युपेयात्प्रत्युतदूषयित्वाप्रकृतसूत्र विषयवाक्यानित्वद्रीत्यान्यथानयेत् । नचसूत्रमन्यथाव्याख्येयंस्वभाष्यविरोधापातात्यथैत-द्व्याख्यानेशंकराचार्याः–''यथालोकेकस्यचिदाप्तैषणस्यराज्ञोराजामात्यस्यव्यतिरिक्तंकिञ्चित् प्रयोजनमनभिसन्धायकेवलंलीलारूपाः प्रवृत्तयःक्रीडाविहारेषुभवंतियथाचोच्छ्वासप्रश्वासा-दयोऽनभिसन्धायबाह्यंकिञ्चित्प्रयोजनान्तरंस्वभावादेवभवन्तिएवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्यकि-ञ्चित् प्रयोजनान्तरंस्वभावादेवकेवलंलीलारूपाप्रवृत्तिर्भविष्यति । नहीश्वरस्यप्रयोजनांतरं-

न्निरूप्यमाणंन्यायतः श्रुतितोवासंभवति । नचस्वभावःपर्यनुयोक्तुंशक्यतइति ॥ यदिनाम-लोकेलीलास्वपिकिंचित्सूक्ष्मंप्रयोजनंतूत्प्रेक्ष्येततथापिनैवात्रकिंचित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुंशक्यते; आप्तकामश्रुतेः, नाप्यप्रवृत्तिः उन्मत्तप्रवृत्तिर्वासृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्चेतिचाहुः । नामरूप-सृष्टेराविद्यकत्वंतुनैतत्सूत्रांतरलभ्यं; नाप्यस्याः स्वप्नवन्मायामात्रत्वबोधकंकिंचिदधिकरण-मस्त्यतस्तथात्वोक्तिरुपेक्ष्यैव । तथाचग्रहिलतयासुखरूपत्वमनादृत्यक्रीडायास्तत्फलकल्पने-प्यस्तुतिरोहितपरमानंदानांक्रीडास्वेवसनियम आनंदरूपस्यक्रीडायांतुस्वतः फलत्वमेवो-चितं नतुश्रुतिस्मृतिसिद्धासाप्रतिषेद्धुंशक्या; नचक्रीडात्वानुपपत्तिः आयासानाधायककृति-त्वेनतथात्वस्यसौस्थ्यात् एवमनूरीकारेतुजन्माद्यधिकरणसाधितस्यजगन्निर्माणस्यलीलाति-रिक्तंप्रयोजनमुपपादयत्वायुष्मान् किमीश्वरस्यतत्स्वार्थंपरार्थंवा ? नाद्यः; नित्यतृप्तिविरोधात् तस्यापिप्रयोजनप्रश्नेसुखएवविश्रांतिसंभवेनस्वोक्तदोषनिरासाच्च । नद्वितीयः; पाचकादिवद-नीश्वरत्वापत्तेः । किंचांततःस्वार्थमंतरापरार्थव्यापारेपिस्वीकारमात्रशरणः ऋत्विगादिव्यापा-रेषुदक्षिणालाभादिस्वार्थपर्यवसायित्वदर्शनात् । नचकारुणिककृतौव्यभिचारः तस्याप्यपीतर-दुःखासहनात्मकमानसभीतिनिवृत्तिरूपस्वार्थफलत्वात् नप्रयोजनवत्वादितिसूत्रेरत्नप्रभा-कारोप्येतदेवाह । नचैवंसर्वत्रस्वात्मगामित्वेस्वरितञितांपरस्मैपदोच्छेदप्रसंगःशंक्यः; फल-व्यापारयोर्धातुरित्युक्त्यायजत्यादिप्रकृतधात्वर्थस्यमुख्यफलस्यपरगामित्वेतदुपपत्तेः । एत-दर्थमेवसूत्रेप्रोपसर्गस्यक्रियाशब्दस्यचग्रहणात् स्पष्टंचैतत्स्वरितञितइतिसूत्रेमहाभाष्येअतः-परार्थपक्षेपिप्रवृत्त्युपपत्तयेऋत्विगादिवदीश्वरस्यकश्चित्स्वार्थोवक्तव्यःतस्यापिप्रयोजनविचारे-परंपरयानंदफलकःसस्यादितित्वन्मतेत्वदुक्तदोषस्तदवस्थः; किंच सृष्टेःप्राक्परंवस्त्वेवाद्वै-वादेदुर्वचमितिकुतःपरार्थः ? इत्थंकालोद्बोधितकर्मफलदानार्थंसृष्टिरितिकल्पनेप्याप्तका-मस्यफलदानेप्रयोजनमन्वेष्टव्यंतस्मात्सृष्ट्याप्तकामत्वरमणादिबोधकसर्वश्रुतिस्मृतिसामंज-स्यात्सूत्रकारोक्तंसिद्धांतएववैदिकैरादरणीयः । एवंक्रीडायाःस्वाभाविकत्वस्वतःफलरूपत्व-समर्थनेनतदिच्छायाःसफलत्वमपिव्याख्यातम् ॥

ईश्वरेच्छायानित्यत्वात्तत्रकारणापेक्षैवनास्ति । एतेन (कारणमंत-राकार्यानुद्भवात्त्वयाऽदृष्टस्यानंगीकारात्कथंक्रीडेच्छा ?) इत्यादिक-मपास्तं । "नन्वेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छदि" तिश्रुतौक्रीडार्थंजग-न्निर्ममेइत्यर्थबोधकपदाभावात्कथंक्रीडार्थमसृजदित्युच्यते ? नान्यार्थ-मिति चेत्-न; यथाकेनचिदुच्यतेदंडंविनानघटउत्पद्यतेऽतोदंडमान-यतंश्रुत्वा प्रयोज्योवदति-घटोत्पत्त्यर्थमयंदंडमिच्छतितित्रतादृशार्थ-बोधकपदाभावेपितादृशवाक्यार्थोयथानुभवसिद्धएवमत्रापिवाक्या-र्थबाधकाभावात्द्वितीयपदस्यजगद्वाचित्वंचलक्षणयावाबोध्यं । नच-द्वितीयेनैवक्रीडायाःसंभवेनतादृशलक्षणायांमानाभावइतिवाच्यं; श्रौतस्यार्थस्यश्रुत्यैवनिर्णेतव्यत्वात् । श्रुतौतु "तदात्मानंस्वयमकुरुत ॥ सच्चत्यच्चाभवत् निरुक्तंचानिरुक्तंच निलयनंचानिलयनंच ॥ तस्माद्वा-

एतस्मादात्मन आकाशः संभूत" इत्यादिना सर्वसृष्टिरेवोक्ता न तु द्वितीय-मात्रसृष्टिरिति तादृशश्रुतिप्रामाण्यादेव लक्षणावास्वीकार्या प्रामाणिक गौरवस्यादोषत्वात् । एतेन किंचेत्यादिकमपास्तं । यत्तु (तदानीमिच्छादेः सद्भावात्कथमेकाकित्वम्?) इत्युक्तं,–तच्च तुच्छतरमेव । एवं सति "एकाकी हयमारुह्य जगाम गहनं वन" मित्यादि पुराणवाक्यमप्ययुक्तं स्यात् तत्रापि द्वितीयस्य तदीयज्ञानस्येच्छायाश्च सत्वात् शस्त्रादीनां वस्त्राणां च सत्वात् किं चायमत्र फलमेकं भुंजानस्तिष्ठति फलमेकं भुंक्ते एकाकी भुंक्त इत्यादि वाक्यानामयोग्यत्वं स्यात्तत्रापि फलगतरूपरसादिगुणानां क्रियाजात्योश्च सत्वेनैकत्वासंभवात् तस्मादेकाकिपदमसहायवाचकमेव औदासीन्ये लक्षणायां प्रमाणाभावात् ॥

सहस्राक्षे किंच कारणमित्यादिं श्रुत्यर्थ इतीत्यंते भागं परिहरंति – ईश्वरेच्छाया इत्यादिना-प्रमाणाभावादित्यंतेन । अयं भावः—यच्च किंच कारणमित्यादि तथेतीत्यंतमुक्तं तदविमर्शात् नित्येच्छात्वादिनं प्रतीच्छाकारणस्याननुयोज्यत्वात् जडस्याप्यदृष्टस्येच्छाजनकत्वे तस्य नित्यत्वात्सर्वदेच्छा स्यात् तस्याऽनित्यत्वे तत्कारणपरंपराविचारे ततईश्वरेच्छायां विश्रांतिः स्यादिति चक्रकापत्तिः क्वाप्यविश्रांतावनवस्था कालविशेषोद्बोधितस्यैव तस्य तज्जनकत्वे तत्तद्विशेषस्यैव तत्तदुद्बोधकत्वे नियामकः कश्चिच्चेतनोपेक्षितः स चेश्वर एवेच्छाविशिष्टो वाच्य ईश्वरसृज्यानां तदधीनानां जीवानां जगद्व्यापारायोगात् बहूनामन्योन्यवैसंमत्येन कार्याव्यवस्थापातात् ॥ (अ० १ पा० १ सू० १५) "नेतरोनुपपत्तेः" (अ० १ पा० २ सू० २) "अनुपपत्तेस्तु न शारीर" इत्यादौ प्रतिषेधाच्च जडस्यापि कालविशेषस्यादृष्टस्य च स्वभावादेव कारणत्वे त्वदृष्टमेव फलदानार्हं कल्प्यतां कृतं प्राकृतवत् कालकर्माधीनेनेश्वरेणेत्यनीश्वरवादः प्रसज्येत; इच्छाविर्भावं प्रतित्वीश्वरमात्रं कारणं प्रपंचं प्रति चेच्छाविशिष्टः सः सृष्टिश्रुतिभिस्तथानिश्चयात् । जीवा अपि घटादिनिर्माण इच्छामपेक्षंते । इच्छाकरणे तु न स्वातिरिक्तं करणं । न च जीवेच्छाकारणत्वं ब्रह्मेच्छायास्त्वया वाच्यं; तस्या जीवेच्छाजन्य सदसत्कर्माजन्यादृष्टजन्यत्वांगीकारेण चक्रकापत्तेः वैषम्यादितादवस्थ्याल्लोकविरोधाच्च लोके राजा पापकारिणं दंडयति, न तु भूयस्तेन पापं चिकीर्षयति । प्रलयकरणसमयेऽप्ययतास्वात्मककालेन भूयः

किञ्च कारणमन्तरा कार्यानुद्भवात्त्वयाऽदृष्टस्याऽनङ्गीकारात्कथं क्रीडेच्छेत्याह—तथेति । तस्मान्नोक्तश्रुतेर्भवत्संमतोऽर्थः ॥ किञ्च तत्र क्रीडार्थमिति पदाभावानदर्थं द्वितीयमैच्छदिति कुतोलभ्यते? ॥ समभिव्याहारादिति चेत्—न; उक्तयुक्त्याबाधितत्वात् ॥ किञ्च द्वितीयमन्तरैव तदनुपपत्त्युक्त्या तत्सृष्टौ क्रीडोपपत्त्या तृतीयादिसृष्टिर्न स्यात् ॥ द्वितीयपदेन स्वान्यलक्षणायामसहायार्थे साधिते नैकाकिपदेन बहुसहायशून्यलक्षणायां च गौरवम् ॥ किञ्च तदानीमिच्छादेः सद्भावात्कथमेकाकित्वम्? ॥ इच्छादिः स्वरूपभूतइति चेत्,–किमन्यन्न स्वरूपभूतम्? ॥ ओमिति चेत् अपसिद्धांतः ॥ तस्मादेकाकी न रमते इति सृष्टेः प्रागौदासीन्यमात्रमुक्त्वा सद्वितीयमित्यनेन सृष्टिरेवोक्ता इत्याह–श्रुत्यर्थ इति ॥

सर्गंकरिष्यामीतिपूर्वपूर्वेच्छाप्युत्तरसर्गहेतोर्बहुस्यामित्याकारस्वरूपेणब्रह्मणोभवनेहेतुः इदं-चसर्वंतृतीयश्लोकखंडनेप्रपंचितमितिकृतंबहुना यच्चतस्मान्नोक्तश्रुतेरित्यादि श्रुत्यर्थइतीत्यंत तत्रवदामः—तत्रसवाइतिश्रुतेरर्थस्तावत् सपूर्वोपक्रांतोऽद्वितीयः। परमात्मावैप्रसिद्धं नैवरेमे-बहीरतिंनकृतवान् एकाकिनोरमणाभावसिद्ध्यर्थंतस्मात्तस्यैकाकिनोरमणाभावादेवेदानींच-एकाक्यसहायोनरमतेसोरममाणः परमात्मारमणार्थंद्वितीयमैच्छत् रमणोपयोगिवस्त्वका-मयत सइच्छामात्रविशिष्टः परमात्माहस्पष्टमाविर्भावेन एतावानासपरिदृश्यमानसर्वप्रपंच-रूपोबभूवेतिज्ञेयः । अत्रक्रीडार्थंजगन्निर्मा गेनाद्रियमाणेमध्येरमणाभावोक्तेर्नैरर्थक्यादसं-गतिर्द्वितीयेच्छायानैष्फल्यंचापद्येतेतिसमभिव्याहारबलात् । क्रीडार्थमात्मनइदंत्रिजगत्कृ-तंतेइत्यादिपुतदुपबृंहकपुराणवाक्येपुस्पष्टतादृशपददर्शनाच्चरमणार्थमेवनिर्माणंनिश्चीयते । त्वदुक्तयुक्तिस्तुपुरैवदूषिता शंकराचार्यैः पद्मासनपरतयाव्याख्या।नेप्यरतेरपनोदायैव-द्वितीयेच्छाव्याख्याता। नचद्वितीयेच्छाश्रवणात्तृतीयादिसर्गानर्थक्यंशंक्यं; सहैतावानित्य-नुपदंपरिदृश्यमानसर्वप्रपंचरूपेणभवनोक्तेर्महिम्नाद्वितीयशब्दस्याभिन्नार्थकत्वनिश्चयात् । एवमेवबहुस्यामितिश्रुत्यंतरैकवाक्यतासिद्धेश्च। नचलक्षणाप्रसंगः; सर्वेषांपदार्थानांस्वमार-भ्याव्यवहितपरिगणने द्वित्वसंख्यापूरणत्वोपपत्त्यातस्यपूरणइत्यनुवर्तमानेद्वे। स्तीयइतिवि-हिततीयांतस्यशक्यार्थस्याबाधात्। अन्यथाएकमेवाद्वितीयमित्यादौ द्वितीयमात्रप्रतिषेधेन-तृतीयादिवस्तूनामप्रतिषेधप्रसंगः। नचद्वितीयासत्वेतृतीयत्वाद्यनुपपत्तिः, तदानीमसत्त्वेपि-देवदत्तस्यायमाद्यःपुत्रोयंचतृतीयः;द्वितीयस्तुनास्तीत्यादाविवभूतपूर्वगत्यातदुपपत्तेः तथाब-हुपदार्थनित्यतावादिवैशेषिकादिप्रतितंत्रार्थोप्यद्वैतसिद्धांतोभिलष्यतांद्वयोरेवांगीकरणाभा-वेनतत्रद्वैतानुपपत्तेः तृतीयादिनिर्माणप्रयोजनंचश्रुतेः प्रजापतिपरत्ववादिनापिरूपणीयमेव । एवमेकाकिशब्दोपि एकादाकिनिच्चासहाये इत्यसहायार्थेसाधितोबहुसहायशून्यत्वादरागे-पिनलाक्षणिकः। नहिबहुघटाभावाभिप्रायेणाप्रयुक्तंघटाभावपदंलाक्षणिकंमन्यन्ते; एकादि-शब्दस्यैकसहायशून्यएवशक्तत्वेबहुसहायविशिष्टोप्येकाक्युच्येत; एकसहायशून्यत्वात् । इच्छादिसत्वेप्येकाकित्वंतु प्रकृतेच्छादेः साक्षाद्भगवद्धर्मत्वेन प्रकाशाश्रयवदभेदात् । प्रपंचस्तुकार्यमैच्छिकभेदाश्रयस्तिरोभावमूलकापकर्षवैचित्र्यवांश्चेतीदानीमिवव्याकृतरूपेण-तत्स्थितिरेकाकित्वंबाधेत लोकेतदैकोदेवदत्तएवासीदेकंबीजमेवासीदित्यादौतद्धर्मानव्याव-र्तन्ते किन्तुपुत्रवृक्षादिकमेवेतिस्वरूपत्वेपीच्छादिधर्मकार्ययोस्तारतम्यान्नकाप्यनुपपत्तिः श्रुतेःसृष्टितः प्रागौदासीन्यमात्रपरत्वाश्रयणेतुमहानेवलक्षणाक्लेशइतिवृश्चिकभियापलाय-मानस्यविषमाशीविषमुखेनिपातः। मूलेलक्षणोक्तिस्तुतुष्यतुदुर्जनइतिन्यायात् अतएवल-क्षणायावेत्यनादरार्थोवाशब्दः 'एकाकीहय'मिति इदंमार्कंडेयपुराणेअ० ८१ सप्तशत्यां-अ० १ श्लो० ८॥ सुरथस्यराज्ञोवर्णनं।

यत्तुसद्वितीयमैच्छदित्यादिश्रुतौतत्पदेनब्रह्मणोनग्रहणंकिंतुहिरण्य-गर्भस्यैवेत्याद्युक्तं,—तन्मंदं; सिद्धेइच्छाविरहेणहिरण्यगर्भादेर्द्वितीयस्य-ब्रह्मणएवतदानींसत्त्वेनद्वितीयेच्छानुत्पत्तेः ब्रह्मणः पूर्वसत्वाद्धिरण्य-

गर्भस्यैकाकित्वानुपपत्तिश्च। किंच "सदेवसोम्येदमग्रआसीत्तदैक्ष-तआत्मावाइदमेकएवाग्रआसी" दित्यादिश्रुतावपिहिरण्यगर्भस्यैवग्र-हणंस्यात्तत्रैकपदविरोधश्चेदत्राप्येकाकिपदविरोधस्तुल्यएव। यदपि-(ब्रह्मणोनित्यत्वेनतत्सत्त्वेतदभिन्नस्यजगतोपिसत्त्वेसर्वभवनतदिच्छ-योरयोगा) दित्यादिप्रलपितं,-तदपिस्वमतेदोषमदृष्ट्वैवतन्मतेपीच्छा-नसंभवति। नहिसर्वज्ञस्याप्तकामस्यमिथ्याभूतपदार्थेशशश्रृंगसदृश-इच्छासंभाविता। यदिचजीवकर्मभिरिच्छोत्पत्त्यनंतरंपदार्थानांसत्व-मभ्युपगम्यतेतदातेषांत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगितयामिथ्यात्वानुप-पत्तिःकिंचोत्पत्तेरुत्पत्त्यंतरंवर्त्ततेनवा? आद्येतत्रापिपर्यनुयोगेऽनव-स्था। द्वितीयेतुतस्यानित्यत्वापत्तिरुत्पत्तिमतएवजन्यत्वेनानित्य-त्वात्, किंचेश्वरेच्छायांकर्मणोहेतुत्वेपूर्वदोषाः प्रतिपादितास्तस्मा-दीश्वरेच्छानित्यैवसायदाकारतयैवजातातथैवतावच्चकार्याविर्भावं-करोतिपुनश्चतिरोभावं। नचाविर्भावोनित्योऽनित्योवा? यद्यनित्य-स्तर्हिआविर्भावतिरोभावौपदार्थानांयतस्ततः॥ "नानित्यतातुविज्ञेया-शास्त्रविद्भिर्विचक्षणैः। तिरोभावेतुयर्य्यंहिवर्त्ततेकारणात्मना" इत्यनेन-विरोधइतिवाच्यं। आविर्भावस्यनित्यत्वमेवसिद्धांतेस्वीक्रियते। नच-नित्यत्वेप्यनवस्थापदार्थाविर्भावस्यैवाविर्भावाविर्भावपदार्थत्वात्। नहिपदार्थाविर्भावादतिरिक्तआविर्भावस्याविर्भावःसंबंधसंबंधभेदभे-दादिवत्। अन्यथातत्राप्यनवस्थास्यात्॥

सहस्राक्षेकिंचात्रेत्यादिनैष्फल्यंचेत्यन्तंभागंदूषयन्ति-यत्तुसद्वितीयमित्यादि नान-वस्थास्यादित्यन्तेन। अयंभावः—यत्तुकिंचात्रेत्यादि प्रथमइतिश्रुतेरित्यन्तंतन्नइदंहिवाक्यं-बृहदारण्यके (अ० ३ ब्राह्म० ४ पृ० १२५) "आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविधस्सोन-वीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्य" दित्युपक्रम्यपठ्यते। नात्रमध्येप्रजापत्युत्पत्तिराम्नाता। नापितत्र "सइममेवात्मानंद्वेधापातय" दित्यादिनोक्तामिथुनसृष्टिः परमात्मनोविरुध्यतेप्रकृतिपुरु-षादिनिर्मातृत्वात् एकादशस्कन्धेचतुर्विंशे "वाङ्मनोगोचरातीतंद्विधासमभवद्बृहत्। तयो-रेकतरोह्यर्थः प्रकृतिःसोभयात्मिका। ज्ञानंत्वन्यतमोभावः पुरुषस्सोभिधीयत" इत्यादौ-तत्प्रसिद्धेः मुख्योत्रेत्याशयस्तुनारदपंचरात्रद्वितीयरात्राद्बोद्धव्यः। किंचात्मशब्दो वेदान्ते-ष्वनिर्गुणपरब्रह्मवाचकतयाप्रसिद्धइति (अ० १ पा० १ सू० ५) "गौणश्चेन्नात्म-शब्दा" दित्यत्रसिद्धं इदमग्रआसीदित्यव्याकृतप्रपंचात्मकत्वोक्तिरपिपरब्रह्मनिरूपणमेव-गमयति। अन्यथा "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत्सदेवसोम्येदमग्रआसीत्" इत्यादी-न्यपिप्रजापतिपराण्येव स्युः ओंकारेऽपसिद्धान्तोबह्वधिकरणविरोधश्च। नचपुरुषविध-इतिविशेषणात्भ्रमितव्यं "अव्यक्तात्पुरुषःपरः दिव्योह्यमूर्तःपुरुषः। सहस्रशीर्षापुरुषः तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्व" मित्यादिकठमुंडकपुरुषसूक्तबृहन्नारायणप्रभृतिश्रुतिभिः "पुरुषःसप-

रःपार्थे"त्यादिस्मृतिभिश्च भगवतस्तथात्वात् आनंदमयंपरमात्मानं प्रकृत्यसवाएषपुरुषविध-एवेत्याम्नानात् तत्पुरुषविधतयैवान्येषांपुरुषविधत्वश्रावणाच्च आनंदमयस्यपरमात्मत्वंत्वा-नंदमयाधिकरणभाष्येतत्प्रकाशादिषुचपरंसमर्थितंपुच्छब्रह्मवादंसमूलंनिरस्यनिर्णीतमिति-ततोऽवधेयं । तथात्मातिरिक्तदर्शनाभावोपिपरसमुद्राकाशादिकंपश्यतःस्वकारणमन्वि-च्छतःपरासनस्यासंगतः, ब्रह्मज्ञत्वेतूभयाद्यनुपपत्तिः । किंचाग्रे (पृ० १२५) "सयत्पूर्व-स्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मनऔषत्तस्मात्पुरुष" इतिअपहतपाप्मत्वमपिभगवद्धर्मः "तस्यो-दितिनामसएषसर्वेभ्यःपाप्मभ्यःउदितउदेतिहवैसर्वेभ्यःपाप्मभ्योयएवंवेदे" तिच्छान्दो-ग्यादिषुश्रवणात् एतद्धर्मोपवेशादादित्यांतर्वर्तिनः परत्वंसाधितमंतस्तद्धर्माधिकरणेसाध-कानांसर्वपाप्मदाहोपिब्रह्मभावतन्निर्लेपत्वज्ञानाभ्यामेवउपकोसलविद्यादिश्रुतिभ्यः 'इति-मांयोभिजानातिकर्मभिर्नसबध्यते'इत्यादिस्मृतिभ्यश्च विधातुश्चस्वसुताकामनापार्वतिविवा-हादौपाप्मसंबंधःप्रसिद्धः । सोबिभेदितितद्वैतदर्श्येकाकिनांभयव्यवहारसिद्धयेभयरूपेण-भवनं अतएव "तस्मादेकाकीबिभेती"तिहेतुभावःश्रूयते । भयस्यतद्रूपत्वमिच्छावत् बृहदारण्यके (पृ० १६९) "प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वागि" तिन्यायात् "यदिदं-किञ्चजगत्सर्वंप्राणएजतिनिःसृतंमहद्भयंवज्रमुद्यत" मितिकठश्रुतेश्च तस्मात्सर्वैनैवरेम-इत्यत्रपूर्वोपक्रांतःपरमात्मैतच्छब्देनपरामृश्यते; नत्वकस्मातकमलभवः सशब्देनेत्यत्रतुस-इतिशब्देनेतितच्छब्देनेतिवावक्तुमुचितं । नचमैत्रायणश्रुतौप्रजापतिशब्ददर्शनात् भ्रमितव्यं "शुक्रेणज्योतींषिसमनुप्रविष्टः प्रजापतिश्चरतिगर्भेअंतः । यस्मिन्निदंसंचविचैतिसर्वं ॥ प्रजापतिश्चरतिगर्भेअंतः अजायमानोबहुधाविजायत" इत्याद्यनेकश्रुतिषुपरब्रह्मणिप्रजापति-शब्दस्यदृष्टत्वात् किंचतत्र (प्रपाठ० २ पृ० १८) "ऊर्ध्वरेतसोवालखिल्याइतिश्रूयंते-अथक्रतुंप्रजापतिमब्रुवन्नि" तिप्रजापतिवालखिल्यसंवादस्योपक्रांतत्वात्प्रजापतिनानिरूप्य-माणः स्वान्यःप्रजापतिः परमात्मैवपरिग्रहीतुमुचितः तथापूर्वं (पृष्ठ २०) "योहखलु-वावोपरिस्थःश्रूयतेगुणेष्विवोर्ध्वरेतसःसवाएवशुद्धः पूतःशून्यःशांतोप्राणोनिरात्माऽनतो-क्षय्यःस्थिरःशाश्वतोऽजःस्वतंत्रःस्वेमहिम्नितिष्ठती" त्यादिनापरब्रह्मधर्माएवोपदिश्यंते ।

किञ्चात्र सशब्देन ब्रह्मणोन ग्रहणं, किन्तु संसारिणोहिरण्यगर्भस्य तदुत्पत्तिमुक्त्वा प्रवृत्तत्वात् । अग्रेच मिथुनसृष्टेरेवोक्तत्वादित्याह—किञ्चेति ॥ श्रुतौ तत्पदं ब्रह्म न वक्ति, अपितु जीवमित्यन्वयः ॥ जीवोहिरण्यगर्भः ॥ सवैशरीरीप्रथमइतिश्रुतेः ॥ एतेन 'रमणार्थमिदं सर्वं ब्रह्मैवस्वेच्छयाऽभवदि'ति प्रत्युक्तम् ॥ ब्रह्मणोनित्यत्वेन तत्सत्त्वे तदभिन्नस्य जगतोऽपि-सत्त्वेन सर्वभवनतदिच्छयोरयोगाच्च । प्रलयेऽनाविर्भूतस्येच्छयाऽऽविर्भावइतिचेत् आविर्भावो-नित्योनित्योवा ? यद्यनित्यस्तर्हि आविर्भावतिरोभावौपदार्थानांयतस्ततः 'नाऽनित्यतातुविज्ञेया-शास्त्रविद्भिर्विचक्षणैः । तिरोभावेतुकार्यंहिवर्त्ततेकारणात्मना । आविर्भावेतुकार्यंहियथामृदि-घटादय' इत्यनेन विरुद्ध्यते ॥ आविर्भावस्यापि पदार्थतया शास्त्रविचक्षणैरनित्यतायाअज्ञेय-त्वोक्तेः । यदि नित्यस्तर्हि तस्याविर्भावेऽनवस्था ॥ यत्रैवचानित्यत्वमङ्गीक्रियते तत्रैवोक्तविरोधः पूर्वोक्तनित्यत्वाङ्गीकारनैष्फल्यंच ॥ ३७ ॥

तथाचेतयितुरणिष्ठस्यक्षेत्रज्ञस्यतदंशत्वकथनमपि ब्रह्मैवगमयति 'क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धि, ममैवांशः अंशोनानाव्यपदेशादि' त्यादिस्मृतिसूत्रेभ्यः। एवमश्मवदचेतनप्रजानांबोधनायप्राणरूपेणभवनादिकमपितथा ''एतस्माज्जायतेप्राण'' इतिमुंडकश्रुतेः लिंगोपपत्त्यादितात्पर्यनिर्णायकसत्वेपिप्रजापतिशब्दस्यचतावकैरपिश्रुतिसहस्रेपरब्रह्मपरत्वेंगीकृतेप्यत्रैवदुराग्रहस्तूपेक्ष्यः। एतेनशुद्धाद्वैतमार्तंडस्थं (का० १२) ''रमणार्थमिदंसर्वंब्रह्मैवस्वेच्छयाभवदि''ति समर्थितं। अत्रस्वेच्छया''बहुस्यांप्रजायेयेती'' त्यादिश्रुतिप्रसिद्धया॥ स्वपदंपरप्रेरणाव्यावर्तनाय॥ एवकारोमध्यमणिवदुभयत्रवान्वेतु॥ तथाचबहुश्रुतिविचारेतदाब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावात् इच्छातिरिक्तनिमित्ताभावात् आप्तकामस्यप्रयोजनांतराभावाच्चेश्वरस्वभावसिद्धंरमणमेवसर्गप्रयोजसिद्ध्यतीतिकृतमाम्रेडितेन॥ यस्तुब्रह्मणोनित्यत्वेनतत्सत्त्वेतदभिन्नस्यजगतोऽपिसत्वेनसर्वभवनतदिच्छयोरयोगउक्तः, स प्रमादात्। नित्यत्वेऽपिपूर्वंतिरोहितत्वाद्व्याकृतत्वेनाभेदेनवर्त्तमानत्वात्। बहीरमणस्यचाविहितैच्छिकाभेदाश्रयवस्तुभिरेवनिर्वाहात् तदर्थंसर्वभवनतदिच्छे युज्येतेएव॥ स्वात्मकत्वान्नित्यस्यापिप्रपंचस्यस्वस्मादाविर्भावनमेवसृष्टिः स्वस्मिन्तिरोभावनंचसंहारइतिश्रुतिसिद्धांतः॥ श्रूयतेचभूमविद्याप्रभृतिषु ''आत्मतआविर्भावतिरोभावात्मतोन्नमित्यादिउपबृंहितंचैतन्मार्कंडेयपुराणेचतुर्थाध्यायेजैमिनिंप्रतिवदद्भिःद्रोणपक्षिभिः (श्लो. ६९) ''आविर्भावतिरोभावदृष्टादृष्टविलक्षणं। वदंतियत्सृष्टमिदंतथैवांतेचसंहृत''मितितृतीयस्कंधेचतन्निरोधोस्यशयनमाविर्भावस्तुसंभवइतिदशमेऽक्रूरस्तुतौ'यन्नाभिजातादरविंदकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यतएषलोक'इतिनवमस्यचतुर्थाध्यायेचचतुर्मुखंप्रति(श्लो०५३)''स्थानंमदीयंसहविश्वमेतत्क्रीडावसानेद्विपरार्द्धसंज्ञे। भ्रूभंगमात्रेणहिसंदिधक्षोःकालात्मतोयस्यतिरोभविष्यती''ति दशमोत्तरार्द्धेचवसुदेवंप्रतिभगवता(अ० ८४ श्लो० २५)''खंवायुर्ज्योतिरापोभूस्तत्कृतेषुयथाशयं। आविस्तिरोल्पभूर्येकोनानात्वंयात्यसावपी''तिब्रह्मणएवाकाशाद्यात्मनाविर्भावतिरोभावौताभ्यामल्पत्वभूरित्वनानात्वैकत्वानिचोक्तानितस्माद्बहीरमणार्थं आविर्भावशक्त्यानानारूपेणभवनं तदिच्छाचनानुपन्ना; अन्यथातद्बोधकश्रुतिव्याकोपापातात्। नह्यसतएवोत्पत्तिमंगीकृत्यश्रुतिः शक्याव्याख्यातुं; शून्यवादस्यार्द्धवैनाशिकवादस्यचाप्रसक्तेः 'कथमसतः सज्जायेतनासतोविद्यतेभाव' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्च। अद्वैतसिध्याद्युक्तरीत्याप्रलयेअविद्यायांसूक्ष्मरूपेणस्थित्यंगीकारेतुत्वदुक्तदोषतादवस्थ्यं। वस्तुतस्तुकारणाद्बहिर्भवनमेवोत्पत्तिपदार्थइतिसर्वमनवद्यं। किंचैवंवदतस्तवजगतिब्रह्मभेदः प्रतिपिपादयिषितस्तदभेदोवा? नाद्यः; अद्वैतभंगात् स्वातिरिक्तेच्छायामनाप्तकामत्वानपायात्। तदात्मानमिति स्वस्यसर्वरूपेणभवनोक्तिविरोधात् ''सर्वं खल्विदंब्रह्मे'' त्यादिव्याकोपाच्च पदार्थानांमिथ्यात्वमाश्रित्यभेदाभावरूपेद्वैतस्यादरे त्वभ्रांतस्येश्वरस्यतज्ज्ञानायोगादिच्छानुपपत्तिःज्ञातस्यैवेच्छानियमात् सर्वज्ञश्रुतिविरोधःसर्वस्यैवाभावात्मिथ्यात्वेनज्ञानेसुतरांतदसंभवः। नहिमृगतृष्णात्वेनतांजानंस्तांपातुंशशविषाणंवाऽऽदातुंकश्चिदिच्छतियततेवा। एतेन ''इदंसर्वमसृजत'' इत्यादेरपिविरोधोऽनुसंधेयः। अर्धवैनाशिप्रक्रियादिशोत्तरकालेपदार्थसत्तास्वीकारेपसिद्धांतः त्रैकालिकप्रतिषेधप्रतियोगितयामिथ्यात्वानुपपत्तिश्चेतिदिक्। द्वितीयश्चेदोंकुर्मः तथासतिश्रुतिसिद्धोर्णनाभितंत्वादि-

दृष्टांतेनजडादिस्वांशानामाविर्भावतिरोभावावेवश्रुत्यादिसिद्धावास्थेयावितिसर्वमनाकुलंयच्च-प्रलयइत्यादिनैष्फल्यंचेत्यंतंतत्तुश्रुत्यादिसिद्धपरमतानवगमात् नित्यावेवास्माकंतौअतोनमार्तंडकारिकाबाधः । नचानवस्थाशंक्या;उत्पत्तिवादेपितौल्यात् । तथाहिउत्पत्त्यादेरुत्पत्त्यादिकमस्तिनवा ? आद्येघटोत्पत्तेरप्युत्पत्तिस्तस्याअपिसेत्यनवस्था घटध्वंसकालेध्वंसस्याप्युत्पत्तिघटोत्पत्तिर्नाशस्याप्युत्पत्तेत्तिरित्याद्यनवस्था उत्पत्तेर्नाशानंगीकारेध्वंसस्याप्युत्पन्नइतिव्याहारापत्तिः । अंततोयत्रनित्यत्वंस्वीक्रियेतततत्रैवस्वोक्तिविरोधः । पदार्थानित्यतांगीकारनैष्फल्यंच । द्वितीयश्चेदुत्पत्तेर्नित्यतापातादनित्यतासिद्धांतोभज्येत घटोत्पत्तेर्नित्यतयाघटनित्यत्वाचक्षिप्येत उत्पत्त्यादिराविर्भावाद्यंगीकारेवस्तुनएवतौलाघवादास्थेयौ मिथ्यात्त्वादुत्पत्तिरेवनास्तीतिचेत्कथंप्रतीतिः ? भ्रांतिरेवसेतिचेत्साप्युत्पद्यतेनवा ? आद्येप्रागुक्तानवस्था । द्वितीयेतन्नित्यतया मोक्षोच्छेदः उत्पत्त्याद्यभावायभ्रांतेरपिमिथ्यात्वेजगतः । सत्यत्वसिद्धिः एवमविद्यात कार्ययोर्ध्वंसस्याप्युत्पत्त्यादिकंविचार्यं उत्पत्तिध्वंसयोराविर्भावतिरोभावयोश्चोभयोरप्यस्वीकारेसृष्ट्यादिबोधकबहुश्रुतिविप्लवश्च । एवंव्यवहारदशायामुत्पत्त्याद्यंगीकारेप्युक्तदोषानिरुन्मेषाः उत्पत्त्यादेरानंत्यतस्यतस्यकारणांतरकलापकल्पनागौरवंच । यदितुसंबंधस्यसंबंधोभेदाद्भेदइत्यादिकमिवोत्पत्त्यादेस्तदनंगीकृत्यकथंचित्समाधीयेत तदाविर्भावपक्षेपिसएवसमाधिः सुगमइतियत्रोभयोः समोदोषइतिन्यायावतारः वस्तुतस्तूत्पत्तिरपिधर्मइतिधर्मिसत्तामाक्षिपतितथाचकारणाद्बहिर्भवनमेवसाविस्तरस्तुसर्वार्थनिर्णयेआविर्भावतिरोभावौशक्तीवैरिणइत्यादिकारिकाप्रकाशावरणभंगयोर्द्रष्टव्यं; किंचवस्तुतस्तुतयोरिच्छाविषयत्वयोग्यत्वतदविषयत्वयोग्यत्वस्वरूपत्वान्नकापिनित्यतानुपपत्तिरित्युपदंवक्ष्यते—पूर्वमिति तृतीयश्लोकखंडनादौ ॥ नित्यैवेति बृहदारण्यके "अनुच्छित्तिधर्मे" तिसर्वेषाब्रह्मधर्माणांनित्यत्वाम्नानात् ॥ तयेति । येनप्रकारेणकार्यनिर्माणंयावत्कालपर्यंतंस्थापनंचेच्छाऽकारस्यविषयोभवतीतिभावः ॥ अन्यथातत्रेति । संबंधस्यापिसंबंधांतरंभेदादपिभेदश्चान्योस्तीतिस्वीकारेतेषुसंबन्धभेदादिषु ॥ पदार्थःस्वाश्रयेकेनचित्संबंधेनतिष्ठति । ससंबंधोपिसंबंधांतरेणसंबंधांतरमपिसंबंधविशेषेणेत्यनवस्था ॥ एवंभेदेप्यूह्यं ॥ अंततःस्वरूपसंबंधस्त्वंभेदभेदादीनांप्रथमभेदस्वरूपत्वंचस्वीकृत्यतद्वारणेआविर्भावाविर्भावोपिपदार्थाविर्भावस्वरूपइतिसमः समाधिः ॥ इदंतुपिशाचः पिशाचभाषयैवबोधनीयइतिन्यायादिदमुक्तं । तत्वंतुक्ष्यते ।

ननुसर्वकार्यजातमीश्वरोवेत्तिनवा ? अंत्येब्रह्मणःसर्वज्ञत्वहानिः । प्रथमेसृष्टिकरणंकिमर्थं ? पदार्थानामाविर्भावएवसृष्टिः । सचज्ञानार्हत्वस्वरूपएवतस्यचसर्वदैवसत्वेनतत्रकृत्यादीनामनुत्पादात्इतिचेत्,—सत्यं; नहिज्ञानार्हत्वमाविर्भूतस्यलक्षणं, किंतुतत्तत्कार्यकारित्वं ॥ यथाजलहरणादिकार्यकारित्वं मृद्रूपेणावस्थितेऽनाविर्भूतेतत्कार्यकारित्वाभावात्त्वन्मतेज्ञानार्हत्वमेवआविर्भावइतिवक्तुंनशक्यते; तथासतितमसिस्थितस्यघटस्याविर्भावार्थंप्रतिपाद्यानयनंनिरर्थकंस्यात् । यदि-

तमोव्याप्तस्य घटस्य ज्ञानं नास्ति तर्हि तदर्थं यत्न एव न संभवति; अज्ञातेऽर्थे-यत्नस्यादृष्टत्वात्। यदि ज्ञानं तर्हि ज्ञान विषयत्व रूपस्याविर्भावस्य सत्वा-त्तदर्थं यत्नो निरर्थक एवेति त्वयापि पूर्वोक्तमेव लक्षणमादरणीयं। ईश्वर-स्य सृष्टेः पूर्वमाविर्भूतत्वेन ज्ञानाभावेऽप्यनाविर्भूतत्वेन ज्ञानसत्वान्न सर्व-ज्ञत्वहानिः। किंच क्रीडार्थं सृष्टिः सा चाविर्भूतैरेव पदार्थैः संभवति ना-ऽनाविर्भूतैरत एव योगिनां योगजधर्मेण व्यतीतान्नादिज्ञानेऽपि न तैस्तेषां-क्षुदपनयनादिकर्त्तुं शक्यते। सृष्टिस्तु रमणार्थमेव न जीवानां तत्पदार्थ-ज्ञानार्थं; तेन न चेत्यादिना पूर्वपक्षं कुर्वन्नपास्तः। जीवानां क्रीडोपयोगि-त्वान्न जीवमात्रार्थं सृष्टिशंकापि संभवति। क्रीडायां नित्यानित्यत्वप्रश्ने-नित्यैवेत्युच्यते। तत्र दोषपरिहारस्तूत्तरभागे वक्ष्यते। न च जीवस्ये-श्वराभिन्नत्वे जीवस्य सकलपदार्थज्ञानं नास्तीश्वरस्यास्तीति कथं संगतं? त्वन्मतेऽविद्याया अस्वीकारेणाविद्ययापि व्यवस्थाया असंभवादिति वा-च्यं; "पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ" विति सूत्रेण-व्यासैरेवास्य दोषस्य परिहृतत्वात् तत्र यदि जीवस्येश्वरत्वेनेश्वराभि-न्नत्वं तदा कथं तत्र दुःखित्वमल्पज्ञत्वादिकमिति पूर्वपक्ष आह-अस्य जी-वस्यैश्वर्यादि तिरोहितं तत्र हेतुः-पराभिध्यानात्परस्य भगवतोऽभिध्या-नं क्रीडेच्छया जीवे भगवद्धर्मतिरोभावः, ऐश्वर्य्यतिरोभावाद्दीनत्वं-पराधीनत्वं, वीर्यतिरोभावात्सर्वदुःखसहनं, यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वं, श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वं, ज्ञानतिरोभावा देहादिष्वहंबुद्धिः, सर्वविपरीतज्ञानं चापस्मारसहितस्येव वैराग्यति-रोभावाद्विषयासक्तिः। आनंदांशतिरोभावाज्जीवत्वं काममयत्वं-यद्येवं न स्यात्तदा भगवत ऐश्वर्य्यादिलीला निर्विषया स्यादिति॥ जीवे-श्वरयोर्भेदस्तु न स्वीक्रियते; जीवे भगवद्धर्मतिरोभावेनैव सर्वदोष-निरास संभवात्। अत एव प्रागभावादि चतुष्टयमेव न स्वीक्रियते; आवि-र्भावतिरोभावाभ्यामेव सर्वव्यवहारसंभवात्। उक्तं च 'प्रागभावाद-योनांगीकार्या आभ्यां यतोऽखिल' मिति॥ तत्र प्रागभावः कार्यस्य कारणा-वस्थातो नातिरोच्यते॥ एवं ध्वंसोऽपि कार्यस्य तिरोभावः; घटः पटो-नेत्यत्रापि घटे भगवदिच्छया पटत्वस्य तिरोभावाद्भेदो नातिरिच्यते। एवमत्यंताभावो नाम कारणातिरिक्ते घटादीनां सामयिकस्तिरोभाव-एव॥ एवं चाभ्यामेव सर्वव्यवहारोपपत्तौ किं प्रागभावादि स्वीकारेण?॥ यच्च (एतेन 'भेदः कार्यतया जातः क्रीडार्थं तु हरीच्छया॥ प्रलये-

कारणेतस्यस्थितिर्दृष्टायथामृदि' इतिपूर्वापरव्याकुलंवाक्यंप्रत्युक्तम्)
इत्यादिप्रलपितं,-तदप्यज्ञानात्; तादृशभेदपदस्याविर्भावपरत्वात्
अतएवाग्रे तिरोभावबोधकंप्रलयपदमपिसंगच्छते । कारिकायांतुप-
श्चाल्लयेकारणेहीतितृतीयचरणपाठः । नचघटःपटो नेत्यत्रघटेपटत्व-
स्यतिरोभावएवभेदइतिपूर्वोक्तेविरोधइतिवाच्यं; विकृतौप्रकृतिभेद-
आविर्भावः; विकृतीनांपरस्परभेदस्तिरोभावएवेत्यत्रतात्पर्यात् त्वन्म-
नःसिद्धभेदस्वीकार "आत्मैवेदंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्व" मितिश्रुतीनांविरो-
धःस्यात् । अतएवयथामृदीतिदृष्टांतोपिसंगतः ॥ नचेत्यादिकंत्वनंगी-
कारनिरस्तं ॥ कार्यावस्थायामाविर्भावेपिनकारणस्यकार्येभेदः "सर्वं
खल्विदंब्रह्मतज्जला" नित्यादिश्रुतेः ॥ अतएवोक्तं "सर्वंब्रह्मात्मकं
विश्वमिदमाबोध्यते पुरः ॥ सर्वशब्देनयावद्धिदृष्टंश्रुतमदोजगत् ॥
बोध्यतेतेनसर्वंहिब्रह्मरूपंसनातनं ॥ कार्यस्यब्रह्मरूपस्यब्रह्मैवस्याच्चु-
कारणं" तत्रदृष्टांतोपादानमपि "सुवर्णस्यचयेखंडामुद्रिकाकटका-
दयः ॥ सुवर्णत्वेन गृह्णातितथाब्रह्मविदोमति"रित्याद्युक्तम् ॥

सहस्राक्षेकिंचसर्वमित्यादिंइत्यलमित्यंतंभागंपरिहरंति-ननुसर्वमित्यादिनाइत्याद्युक्त-
मित्यंतेन । अयंभावः—यत्तुसर्वंकार्यमित्यादितथात्मेतीत्यंतंतदकिंचित्करं । सर्वंकार्यंहरिर्वे-
त्त्येवेतिनाज्ञः इदंवेदनमपिप्रत्युतकार्यनित्यतांसाधयति; अविद्यमानस्यशशशृंगादेरिवप्र-
त्यक्षासंभवात् तस्याभ्रांतत्वाच्च । नचाद्वैतवैनाशिकप्रक्रियया कथंचिन्निर्वाहोवाच्यः; असतः
सत्तायाः श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् त्वयाप्यनंगीकारात्अविरोधाध्यायेसम्यङ्निरस्तत्वेनप्रकृ-
तेतन्निरासप्रयासप्रयोजनाभावाच्च ॥ ईश्वरप्रत्यक्षविषयत्वेनसिद्धेनित्यत्वेप्युच्चरितबद्धजीवा-
नुभवयोग्यताऽऽपादनरूपआविर्भावएवतत्तत्पदार्थस्यसृष्टिरितिसिध्यति ॥ 'यदानुभवयो-
ग्यत्त्वंवर्तमानस्यवस्तुनः । आविर्भावःसविज्ञेयस्तिरोभावस्ततोऽन्यथे'तिमार्तंडकारिकाया-
मनुभवपदमुक्तविधजीवानुभवपरं । अतःस्वस्मिंस्थितस्यस्वाभिन्नस्यकार्यस्येश्वरज्ञानविषय-
त्वेप्यदोषः । उक्तयोग्यत्वमेवलौकिकैःकार्यकारित्वमितिव्यवह्रियते अतःपिशाचभाषयेति-
न्यायान्मूलेतदेवोक्तंअनाविर्भूतघटाल्लौकिकमर्यादयाजलाहरणादिकार्यस्यासंभवादाविर्भूता-
देवतत्संभवाच्चोक्तयोग्यत्वरूपआविर्भावस्तत्तत्कार्यकारित्वमित्यपिशक्योव्यपदेष्टुं कारित्वं-
चकरणशीलत्वंतद्धर्मत्वंवातेनकस्यचिद्घटस्यातिरोभावदशायां जलानयनाद्यकारित्वेपिना-
व्याप्तिः । सिद्धांतेसामान्यतोज्ञानार्हत्वमात्रं नलक्षणं, किंतूक्तविधजीवज्ञानार्हत्वमित्येवमूले-
त्वन्मतइत्यादिप्रपंचस्यनिष्कर्षः यदानुभवयोग्यत्वमितिमार्तंडकारिकायांयोग्यत्वपदंतिमि-
रमंजूषादिस्थिततयातदानीमननुभूयमानेपुकेनाप्यननुभूतदरीविवरांकुरादिपुचाव्याप्तिवार-
णार्थं । वस्तुतश्चअस्मिन्कालेऽस्मिन्देशेएतद्द्वारैवमिदंलौकिकमर्यादयाजीवानुभवगोचरंकरि-
ष्यामीतीच्छाविषयत्वमेवाविर्भावःतदविषयत्वंतिरोभावः तेनोभयोर्नित्यत्वेपिनयुगपत्का-
र्योपलंभप्रसंगः; तत्तत्कालएवतदौचित्यात् । महाहीरकाभरणान्यस्मिन्नवसरेऽस्मिन्देशे-

सर्वान् दर्शयिष्यामिपुनरस्मिन्कालेदर्शनागोचरीकरिष्यामीतिराजादेरिच्छायाश्चिरंतनत्वेपि-तत्तत्कार्यंतत्तदवसरएवभवति, नतुयुगपत् । एतेनापीश्वरस्यसर्वदासर्ववस्तुवेदनंसिध्यति; अज्ञातइच्छानुदयात् । नचस्वरमणार्थमितिसिद्धांतविरोधः जीवानामेवरमणस्यनिष्पत्तिर्वा-शक्या; आभरणानिधृत्वाप्रदर्शयतोराजादेरपिरमणस्याप्रत्यूहत्वात् । किंचासौक्रीडाजीवैस्त-स्यतस्यपदार्थस्यानुभावनरूपैव ॥ एवंचयथाबालक्रीडासुपांचालिकापुरुषकादेरेवविवाहादौ-विधीयमानेपिबालानां बुद्धिबलादिषुधीमतांक्रीडासुदार्वादिखंडानांजयपराजययोरपिक्री-डितॄणांमृगशाखामृगप्रभृतिचेतनक्रीडास्वपिक्रीडयितुर्द्रष्टुश्च क्रीडामुख्यतयासिध्यत्येव ॥ नतुपांचालिकादीनांमृगादीनामेववा ॥ अन्यथामल्लमहिषमातंगादिक्रीडासुमल्लादीनामेव-ताःसिध्येयुर्नतुराजादीनां ॥ वस्तुतस्तुतद्द्वारालौकिकेश्वराणामेवरमणमितिसुप्रसिद्धम् ॥ तथात्रभगवतएवमुख्यतयारमणंश्रुत्यादिसंमतमप्रत्यूहं जीवानामपिक्रीडोपस्कारत्वाविशे-षात् । अतएवश्रीभागवतादिषुयथादारुमयीयोषायथायंत्रमयोमृगः एवंभूतानिभगवन्नी-शतंत्राणिविद्धिभोःयथाक्रीडोपस्कराणांसंयोगविगमाविह इच्छयाक्रीडितुः स्यातांतथैवेशे-च्छयानृणाम् एवामादयोदृष्टांताउच्यंते । तस्माद्बद्धजीवज्ञानायोगस्यतद्योग्यतापादनमेवा-विर्भावइतिस्वीकारेपिक्रीडैवसृष्टेर्मुख्यंप्रयोजनं, नतुजीवज्ञानमात्रंतत्प्रयोजनं ईश्वरःसृष्टेः-पूर्वमपिस्वलीनान्चाभिव्यान्पदार्थान्जानात्येवतेषुजीवानुभवायोग्यतांचजानात्येवेतिसार्व-ज्ञ्यस्यजीवानुभवार्थमाविर्भावस्यचनबाधः । उक्तरीतिकंबहीरमणंहिजीवानुभवायोग्यैरेव-पदार्थैःसंभवति संसारिजीवानामनुभवाभावेपि वस्तुतः पदार्थानांब्रह्मात्मकतयानित्य-त्वादेवाश्रांतानांयोगिनांसर्वदातदनुभवःश्रीभागवतादिषु "अनागतमतीतंचवर्तमान-मतींद्रियं । विप्रकृष्टंव्यवहितंसम्यक्पश्यंतियोगिन" इत्यादावुच्यते क्रीडायानित्यत्वं-तुप्रागिहैवोक्तं परमंतारतौल्ययोबहीरतौ सृष्टिरितिनाव्यवस्था अतएवश्रीरामदाचार्य-चरणैः (प्रकरण १ कारिका ७२) "कदाचिद्रमतेस्वस्मिन्प्रपंचेपिकचित्सुख-

---

किञ्च सर्वं कार्यं यदि हरिर्नवेत्ति तदाऽज्ञः स्यात् तर्हि सृष्टिर्मुधा ज्ञानार्हत्वरूपविर्भाव-स्यैवत्वया कार्येऽङ्गीकारात् ॥ नच स्वस्वरूपेण स्थितस्य स्वयंज्ञातत्वेपि जीवानां तज्ज्ञानाभा-वात्तज्ज्ञानार्थं सृष्टिरितिवाच्यम्; स्वरमणार्थमितिसिद्धान्तविरोधात् ॥ जीवानामेव रमणस्य निष्पत्तेः ॥ क्रीडायानित्यत्वयोरुक्तदोषावतारोऽनुसन्धेयः ॥ अधिकन्तूत्तरभागे वक्ष्यते ॥ तदेतदाह–तथात्मेति ॥ भिदिष्टेति ॥ जीवस्येश्वराभिन्नत्वेनेशस्य ज्ञानं न जीवस्येत्युक्तिरेव नसंगता ॥ प्रागभावाद्वयोनाङ्गीकार्याआभ्यांयतोऽखिलमितिश्लोकव्याख्यायामभावचतुष्टयस्य-ऽपितट्टीकाकारेण दूषितत्वात् ॥ एतेन 'भेदःकार्यतयाजातःक्रीडार्थंतुहरीच्छया । प्रलयेका-रणेतस्यस्थितिर्दृष्टायथामृदि' इतिपूर्वापरव्याकुलं वाक्यं प्रत्युक्तम् ॥ नच भेदस्योत्पत्तिर्नाविर्-भावइति नित्यत्वाभावाभिप्रायेण खण्डनमितिवाच्यम्; तत्रत्यटीकायांस्पष्टंखण्डितत्वात् ॥ भेदोत्पत्तेः प्राग्जीवस्य तथाज्ञानसत्त्वेन सृष्ट्यभावदोषस्य तादवस्थ्याच्चसत्यपि सर्वंखल्विदमै-तदात्म्यमिदमितिसामान्येनाभेदबोधने भेदोऽनित्यइतरन्नित्यमित्युक्तिःकिन्निबन्धनेतिच्चि-न्त्यम् ॥ विभेदजनकेऽज्ञाने इतिवदेतस्माज्जायते इत्यस्य जागरूकत्वाच्चेत्यलम् ॥ ९ ॥ ३८ ॥

मि''त्युक्तं । अत्रावरणभंगेविस्तरोगौडवार्तिकविचारश्चावधेयः । आविर्भावादिकमधिक-मुत्तरभागेसमर्थयिष्यतेयत्तुभिदिष्टेत्यादिइत्यलमित्यंतं,-तन्न; अग्निविस्फुलिंगन्यायेन-व्युच्चरणोत्तरंअंशेषु (अ० १ पा० १ सू० १५) ''नेतरोनुपपत्तेः, (अ० २ पा० २ सू० ३१) पुंस्त्वादिवत्त्वस्यसतोभिव्यक्तियोगात्'' इत्यादिषुसाधितादानंदांशतिरोभावा-जीवभावेपराभिध्यानसूत्रोक्तरीत्या तेष्वैश्वर्यादिब्रह्मधर्माणांतिरोभावः ॥ तदतिरोभावेऽ-विद्ययाबंधायोगात् ॥ ईशितव्याद्यभावेनभगवतऐश्वर्यादेर्निर्विषयतापाताच्च ॥ सूत्रे-तिरोहितमितितुनपुंसकेभावेक्तः, ततोभगवच्छक्त्याऽविद्ययास्वरूपाज्ञानादिपंचपर्ववशाद्दं-धेहंताममतारूपसंसारप्रत्यये चक्रुतेतेषामेवसकलपदार्थाज्ञानं भगवद्दिदर्शयिषितानामेव-ज्ञानंचसंभवति नतुब्रह्मणः; ज्ञानानंदरूपत्वात्, ऐश्वर्यादिमत्वात्स्वायत्तसर्वशक्तिकत्वाच्च ॥ अंशस्यजीवस्यैवाज्ञानं अंशिनस्तुसकलज्ञानं निर्बाधमितितुसूर्यांशेचक्षुषितिमिराद्युपघातेपि-सूर्येतदसंबंधवत्सूर्योयथेत्यादिकठादिश्रुतिभिस्तादृशस्मृतिभिश्चसूत्रकृता (अ० २ पा० ३ सू० ४२ । ४६-४७) ''प्रकाशादिवन्नैवंपरः ॥ स्मरंतिच'' इतिसाधितं ॥ तत्रैवात्राप्यं-शांशित्वभेदश्चनविरुध्यते तयोर्भेदस्तुनस्वीक्रियतेतस्मिन्नंशेआनंदस्यधर्माणांचतिरोभावा-देवबंधाज्ञानादिसंभवात् ॥ प्रागभावादिखंडनविस्तरस्तुसर्वार्थनिर्णयनिबंधावरणभंगयोरनु-संधेयः ॥ तमेवाभिसंधायमार्तंडे प्रागभावादयोनंगीकार्याआभ्यांयतोखिलमित्युक्तं ॥ प्रागुक्तरीत्याऽवश्यमंगीकरणीयाभ्यामाभ्यामाविर्भावतिरोभावाभ्यामेवाखिलव्यवहारोपप-त्त्यातेनांगीकार्याइत्यर्थः । तत्रसर्वस्यापिकार्यस्यब्रह्मरूपतयासर्वत्रसर्वधर्माश्रयत्वेपिजलाहर-णाद्यर्थमेवाविष्कृतेघटाख्येब्रह्मरूपेपटादिधर्माणां आवरणाद्यर्थमेवाविष्कृतेपटाख्येब्रह्मरूपेघ-टादिधर्माणांचतिरोभावादेवघटःपटोनपटोघटोनेत्यादिरन्योन्याभावाख्योभेदोऽविद्याबद्धै-र्जीवैर्गृह्यते ॥ वस्तुतस्तुतिरोभावादेवतथाप्रतीतेःसर्वत्रसर्वधर्माविर्भावेतदप्रतीतेश्चसनैव-स्वीकार्यः ॥ एवमभावत्रयानंगीकारेप्युपपत्तेर्दिङ्मात्रंमूलेदर्शितं । भेदःकार्यतयाजातःक्रीडार्थं तुहरीच्छया । पश्चाल्लयेकारणेहिस्थितिर्दृष्टायथामृदी'तिमार्तंडकारिकात्वनाकुलैव घटादावित-रधर्मतिरोभावात्कार्यतयाहेतुनाभेदकारणावस्थातोवैलक्षण्यप्रतीतिरूपः बहुस्यांप्रजायेयेती-च्छयैवजातः; अन्यथाक्रीडनानिष्पत्तेः । अतोघटादिपरिच्छिन्नरूपेणाविर्भावःक्रीडार्थंबहुभवने-च्छयैवजातःतेनतेनकार्येणबहीरमणोत्तरंलयेतिरोभावेसतिकारणेकार्यस्येतिशेषःस्थितिर्दृष्टा । हियुक्तमिदं 'यथातिरोभावेघटादीनांमृदिस्थितिः । त्वय्यग्रआसीदित्यादिवाक्यानुरोध्येषदृ-ष्टांतः इतिकारिकार्थः ॥ इहमूलेविकृतिप्रकृतिशब्दावुपादेयोपादानकार्यकारणपरौ ॥ त्वत्सं-मतभेदांगीकारेतुमिथ्यासत्ययोरैक्यासंभवात्सर्वंखल्वित्यादिश्रुतयःश्रौतामृदादिदृष्टांताश्चपी-ड्येरन् ॥ नचभेदस्येत्यादिकंत्वनभ्युपगमपराहतं ॥ अतःकार्यावस्थायामपिघटोयंनमृदित्यादि-भेदोवाङ्मात्रालब्धः तदवस्थायामपिश्रुतिभिःसर्वस्यब्रह्मतायाबोधनात् सुवर्णार्थिभिःसुवर्ण कटकादीनामुपादीयमानत्वाच्च एतदर्थिकाएवमार्तंडकारिकाउदाहृताः त्वन्मतेचभेदस्या-ब्रह्मत्वेऽवश्यावाच्येकथंनश्रुतिविरोधः? विभेदजनकइतितुतृतीयश्लोकखंडनेचिंतितं । एत-स्माज्जायतइति मुंडकवाक्यंतुप्राणादिप्रादुर्भावपरमएतदेवानुसंधायप्रपंचितंमूलेघटस्यावि-र्भावार्थमिति । आविर्भावोत्रलौकिकचाक्षुषरूपो नतुसिद्धांतसंमतः ॥ ज्ञानंनास्तीत्यादि ॥

अतोज्ञानार्हत्वमात्रमाविर्भावलक्षणमसंगतमितिभावः ॥ जीवानांतत्पदार्थज्ञानार्थमिति सर्ववाक्यंसावधारणमितिन्यायादब्भक्षोवायुभक्षइत्यादिवदवधारणंविवक्षितं । तेनज्ञान-मात्रार्थमित्येवार्थः ॥ एवंरमणार्थमेवेत्यत्रैवकारोपितदितस्यमुख्यप्रयोजनत्वंव्यवच्छिनत्ति ॥ तथाचबहीरमणमेवमुख्यसृष्टिप्रयोजनंपरमनाविर्भूतैःपदार्थैस्तन्नसंभवतीतितदर्थंप्रागुक्तरीति कजीवानुभवयोग्यत्वलक्षणआविर्भावःपदार्थानांसर्वदास्वानुभवगोचराणामपिहरिणाक्रि-यतेइतिभावः ॥ वक्ष्यतइति विशेषतोवक्ष्यते (अध्याय ३ पाद २ सूत्र ५) "पराभि-ध्यानात्तु" इतिसूत्रस्यभाष्यात्कंचिदंशमनुवदंति–अस्यजीवस्येत्यादिना ऐश्वर्यादितिरोहित-मिति । ऐश्वर्यादेस्तिरोभावइत्यर्थः । फलितार्थकथनंवेदं ॥ "अभितोध्यानंस्वस्यएतस्यच-सर्वतोभोगेच्छे" तिभाष्यास्यफलितार्थमाहुः–क्रीडेच्छेति । आनंदांशतिरोभावादित्यादि-स्त्वार्थिकोनुवादः इतरत्तुप्रागेवविवृतमस्माभिःएवमेतच्छोकखंडनेक्रीडायाएवसृष्टिप्रयो-जनत्वं रमणश्रुत्यर्थः एवंच किंचिदाविर्भावतिरोभावविचारश्चसिद्धः ॥ इतिनवम-श्लोकखंडनं ॥

ननु सर्वात्मकत्वं चेद्ब्रह्मणस्तदाजीवस्येश्वरत्वमीश्वरस्यजीवत्वंच-स्यात् एवंतदभिन्नस्तुतदभिन्नएवेतिन्यायेनब्रह्महत्याऽप्यभिन्नेश्वरा-भिन्नोयागोपिब्रह्महत्यारूपःस्यात् । एवंब्रह्महत्यादिरपियागरूपः स्यात् । एवंविधिनिषेधादिरपिसंकीर्येतप्रायश्चित्तादिशास्त्रंचव्यर्थंस्यादिति-चेत्,–मैवं; "सर्वंखल्विदंब्रह्मे" तिश्रुत्यासर्वस्यब्रह्मात्मकत्वेपिकार्या-णांपरस्परंतद्व्यक्तित्वेननैकताब्रह्मरूपेणैकत्वेपितद्रूपेणैयत्वाभावान्नघटे-नपटकार्यापत्तिः ॥ किंचत्वन्मतेपिसर्वस्यमायाकार्यत्वाविशेषात्तद-भिन्नाभिन्नस्यतदभिन्नस्यत्वनियमानुरोधाद्ब्रह्महत्यायागयोरविशेषः-कुतोनस्यात्? विधिनिषेधशास्त्रमपिव्यर्थमेवस्यात् । यदिचब्रह्महत्या-त्वेनयागत्वेनतेषांभेदःस्वीक्रियेततदाप्रकृतेपितुल्यं ॥ वस्तुतस्तुब्र-ह्मणस्तत्तत्कार्यनिष्पत्त्यर्थंच तत्तद्रूपेणाविर्भावःस्वीक्रियतेतद्रूपेद्विती-यरूपस्यतिरोभावः सएतयोर्भेदत्वेनव्यवन्हियते । तथाचाविर्भूतेनैव-रूपेकार्यनिष्पत्तिर्नानाविर्भूतेनान्यथासृष्टेःपूर्वमपिसकलकार्यनिष्प-त्तिःस्यात् ॥ एवंचब्रह्महत्ययाकथंयागादिकार्यनिष्पत्तिः? अतएव मत्स्यादिरूपेणाविर्भूतेनापिभगवताहिरण्यकशिपुवधादिकार्यस्यानि-ष्पत्तेर्नृसिंहरूपेणाविर्भावःसंगच्छतेएवंतत्तल्लीलार्थंतत्तद्रूपेणाविर्वि-र्भावः ॥ अत्रचरमणेच्छैवप्रमाणमितिनकोपिदोषः ॥ त्वन्मतेयागस्य-मिथ्यात्वाद्ब्रह्महत्यायाअपिमिथ्यात्वाद्यागेऽप्रवृत्तिर्ब्रह्महत्याभयंचन-स्यादतोबलवद्दिष्टसाधनताज्ञानरूपप्रवृत्तिप्रतिबंधकस्याभावेनरा-गादिवशेनसर्वेएवत्वद्गोष्ठीनिरतःपापेप्रवर्त्तेत यागादीनांचमिथ्या-त्वात्तत्कालिकसुखाजनकत्वाच्चततोनिवर्त्तेत ॥

सहस्राक्षे सर्वात्माचेदितिदशमश्लोकं सव्याख्यानंननुसर्वात्मकमित्यादिनाहास्यास्पदत्वमित्यंतेनखंडयिष्यंतः यत्तुतेनेत्यादिंव्यर्थस्यादित्यंतंभागंव्युदस्यंति—ननुसर्वेत्यादिनानिवर्त्तेतेत्यंतेन प्रतिबंदीमाहुः—किंचत्वन्मतइत्यादिना। यद्यपिप्रतिबंदीनोत्तरंतथापितदुत्तरेण स्वपक्षाक्षेपोत्तरंसंपद्यत इतिपुरस्ताच्चपरस्ताद्बहुत्रतदुपादानमदुष्टं ॥ एवमेवाभिप्रेत्यद्वितीयाध्याये व्यासपादैरपितस्या उपन्यासाच्च ॥ विधिनिषेधेति। मायिकानांविहितनिषिद्धसर्वकर्मणां मायाऽभिन्नतया परस्पराभिन्नत्वात् फलेष्वपितयैव दिशा अविशेषापाताच्चतद्बोधकननाशास्त्रस्यवैयर्थ्यमुचितमेव ॥ ननुसर्वेषांमायिकत्वाविशेषेपियागत्वब्रह्महननत्वादिना कर्मणांस्वर्गनरकत्वादिना फलानांचविशेषोऽस्त्येवेत्यदोषइतिचेत्—अस्माकंब्रह्मरूपत्वाविशेषेपितेनतेन रूपेणपरस्परप्रतियोगिकभेदाददोषमवगच्छेत्याहुः—यदिचेत्यादिना ॥ द्वितीयरूपस्येति। घटेघटत्वातिरिक्तानांपटादीनांसर्वेषामित्यर्थः ॥ अन्यथेति। तिरोहितैरपि व्यवहारनिष्पत्तिस्वीकारे ॥ एवंचसृष्टिप्रलययोरविशेषएवापद्यंत ॥ तद्बोधकशास्त्रव्याकोपोलक्षणभंगाद्ब्रह्माज्ञानंच प्रसज्येत ॥ मत्स्यादिरूपेणेत्यादि। इदंगुणोपसंहारभाष्यादिषुप्रपंचितं ॥ अयंभावः—तदनूदितासुमार्तंडकारिकासुप्रथमचरणारंभेयच्छब्दस्त्यक्तः वेद्यतइत्यत्रतुबोध्यतइतिप्राक्तनः पाठः बुध्यतेतेनेत्यत्रतुबोध्यतइतिपाठः यत्रयेनेतिदशमस्कंधवाक्येयस्मैयद्यदितिकर्मादिसंग्राहकेवास्तवपाठेपियतः पदेनपौनरुक्त्यापादकोयस्मादितिपाठः कल्पितः। मुद्रिकाकटकादयइति पाठोविपर्यस्तः खंडनेचात्रश्लोकेमार्तंडटीकायामुपन्यस्ताः सार्वात्म्यसाधिकायथासोम्ययत्रयेनेत्याद्याः श्रुतिस्मृतीः विस्तरेणविचारितंतत्त्वमसीतिवाक्यंचासमाधायैवलौकिकन्यायमात्रबलेनकिंचिद्दूषणं स्वचरणोपरिकुठारप्रहारप्रभमुद्भावयन्नुपहसनीयः। तथाहि हरेःसार्वात्म्याज्जीवस्त्वीश्वरांशत्वादीशइतिशक्योवक्तुं उच्यतेचतथा तत्त्वमस्यादिवाक्यैः ईशस्तुसर्वज्ञःसर्वशक्तिमान्पूर्णानंदः सजीवएवेतिनशक्योवक्तुं सूत्रकृताजीवस्याभेदव्यपदेशातपरस्मिन्हिताकरणादिदोषप्रसंगमाशंक्य (अ० २ पा० १

सर्वात्माचेत्सजीवेशकार्याकार्यविपर्ययः ॥
अवि रोधेऽव्यवस्थास्यात्तथेष्टेर्हितुतामते ॥ १० ॥

यत्तुतेन 'सर्वंहिखल्विदंब्रह्मतज्जलानि'तिपठ्यते "सर्वंब्रह्मात्मकंविश्वमिदमाबोद्ध्यतेपुरः। सर्वशब्देनयत्राद्धिदृष्टंश्रुनमदोजगत्। बुद्ध्यतेतेनसर्वंहिब्रह्मरूपंसनातनम्। कार्यस्यब्रह्मरूपस्यब्रह्मैवस्यात्तुकारणम्" इति तथा यत्रयेनयतोयस्ययस्मैयस्माद्यथायदा स्यादिदंभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः इतिभागवतेपद्येसर्वस्यब्रह्मताश्रुता श्रुतिसूत्रैःस्मृतिगणैर्दृष्टिःस्वर्णार्थिनोयथा सुवर्णस्यचयेखण्डाःकटकामुद्रिकादयः। सुवर्णत्वेनगृह्णातितथाब्रह्मविदोमतिः। यथासौम्येत्यादिश्रुतौस्पष्टमेवनिरूपितम्। तथातत्त्वमसीत्यत्राभेदोंशांशिविचारतः" इतिसार्वात्म्यमीशस्यवर्णितम्, तन्नयुक्तमित्याहुः—सर्वात्मेति ॥ यदि हरिः सर्वात्मा तर्हिजीवईशईशश्चजीवउच्येत। एवं तदभिन्नाभिन्नएवेतिन्यायेन ब्रह्महत्याद्यभिन्नेश्वराभिन्नोयागोऽपि ब्रह्महत्यादिरूपःस्यात् ॥ एवं ब्रह्महत्यादिरपि यागरूपः स्यादिति तद्विधिनिषेधधीः संकीर्येत। एवंच त्वयाकार्यमेव क्रियेत विधिनिषेधप्रायश्चित्तादिशास्त्रं च व्यर्थंस्यात् ॥ ३९ ॥

सू० २२) "अधिकंतुभेदनिर्देशात्" इत्याधिक्यस्यसमर्थनात् ॥ "पादोस्यविश्वाभूतानि"
"विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तथैवबोधनाच्च सर्व-
तरंगाणांतरंगमाल्यभिन्नत्वेपि । नहिनदीनाथस्तरंगमात्रत्वेनशक्योव्यपदेष्टुं नापिघटादयः-
पार्थिवाइतिपृथ्वीघटमात्रंएवंकरचरणादयःस्वांशाइतिनदेवदत्तकरमात्रं इत्थंकारसंशिनः-
जीवमात्रत्वव्यपदेशायोगादेवश्वेताश्वतरे "तस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तंकृत्स्नमिदंजगत्" "ममै-
वांशोजीवलोकेजीवभूतः सनातनः" "अंशोनानाव्यपदेशात्" तत्पुरुषंवदंत्यखिलशक्ति-
धृतोंशकृतं । एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहामते । ब्रह्मांशकस्यातमनआत्मबंधनः एवमादि-
श्रुतिस्मृतिन्यायपुराणवचोभिर्जीवस्यतदंशत्वमेवबोध्यते । नतुब्रह्मणएवजीवत्वं यच्चसर्वस्य-
ब्रह्मात्मकत्वेतदभिन्नाभिन्नइतिन्यायेन यागब्रह्महत्यादेरभेदापादनं,–तदप्यविचारचारवम-
सारवत् । सर्वेषुब्रह्मरूपेषुसर्वशक्तिकत्वेपि यथामत्स्यादिरूपेषु तत्तदवतारनियतकार्यमेव
तेनतेनरूपेणप्रणीयते नत्ववतारांतरकार्यं तथैवसतिवैचित्र्येणलीलासंभवात् अन्यथाप्रथ-
मतरावतारएकएवाऽऽसंवर्तंसर्वमखर्वंनिर्वहेत् तथानीरानयनादिनियतकार्योपयोग्येवघटा-
दिरूपमितरसर्वधर्मतिरस्करणपुरःसरमाविष्क्रियतइति एकैकस्मिन्कार्यरूपेसकलकार्यांतर-
धर्माकारादितिरोधानमेवभेदइतिकैश्चिदन्योन्याभावइतिचव्यपदिश्यते । एवंचसर्वेषां-
ब्रह्माभिन्नत्वेपिपरस्परप्रतियोगिकतादृशभेदस्यसृष्टिदशायांप्रतीयमानतयाउक्तन्यायमात्रे-
णयागब्रह्महत्यादेरैक्यमशक्यवचनं । इदानींपरस्परव्यावृत्तयागत्वादिधर्माणांतत्रतत्रस्पष्टं-
प्रतीतेःउक्तन्यायस्यसर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वेघटपटादीनांपार्थिवत्वाविशेषात्घटस्यपटरूपतया-
तेनप्रावरणंसर्वरूपतयातेनैवसर्वकार्याणिपटादेरपितथात्वात्सर्वकार्याणिचापद्येरन् तत्रापि-
सर्वेषुघटादिष्वस्तिभातिप्रियाणांब्रह्मरूपत्वेननामरूपयोः सर्वत्रमायिकत्वेनचतद्रीत्यापि-
सर्वत्रतन्न्यायप्रसरस्याशक्यनिरोधत्वात् । नचैवं प्रत्यक्षविरोधात् ॥ सर्वस्यैकमायोपादान-
कतयातत्रयागब्रह्महत्ययोरैक्यंतेनविधिनिषेधधीसांकर्यं स्वर्गनरकादिफलसांकर्यंतत्राकार्य-
प्रवृत्तौस्वाच्छंद्यंविधिनिषेधप्रायश्चित्तशास्त्रवैयर्थ्यंचस्यादेव । नचैवंयुक्तं; सर्वशास्त्रव्या-
कोपात् अथोक्तन्यायात्कारणरूपतयासर्वेषामभेदेपिसृष्टिदशायांघटादित्वेनयागादित्वेनच
प्रतीयमानंभेदमाश्रित्यप्रागुक्तदोषाप्रसंगमंगीकुर्यास्तर्हिममापिसमःसमाधिः; न्यायस्यप्रत्य-
क्षविरोधेसर्वत्रादर्तुमशक्यत्वाच्छ्रुत्यादितस्तस्यातिदौर्बल्यात् एकोपादानकानांपारमार्थिक-
भेदवारणेनतद्विषयलाभस्यास्मदिष्टत्वाच्च ॥

अग्रेयत्त्वित्यादिनासर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्त्वंब्रह्मणोल-
क्षणमितिशुद्धाद्वैतमार्तंडटीकाकारोजगादलोकस्यब्रह्माभिन्नत्वेनलोके-
पितल्लक्षणसत्त्वेविरोधकथामात्रोच्छेदप्रसंगइत्यादियदुक्तं,–तदपिन-
सम्यक्; वेदप्रतिपादितविरुद्धधर्माश्रयत्वंब्रह्मणोलक्षणंवेदे, तेच
"आसीनोदूरंव्रजति अपाणिपादोजवनोग्रहीता" इत्यादिनाकारणएव-
विरुद्धधर्माः प्रतिपादिताः, नकार्य्ये । नहि कारणस्यसर्वेधर्माःकार्य्ये-
गच्छंतीतिकस्यापिसंमतम् । अन्यथात्वन्मतेपिब्रह्मणःसच्चिदानंद-

रूपत्त्वात्तत्कार्यस्यघटादेरपिसच्चिदानंदत्वापत्तिरिष्टापत्तौचतेषांजड-
त्वंनस्यात् । मृच्छिलादिषुसत्त्वैवव्यज्यतेनेतरद्वयमितिवचनविरो-
धश्च । एतेनब्रह्मानित्यमज्ञमित्यपिस्याद्विरोधस्यब्रह्मण्यदूषणत्वादित्या-
दिकमपास्तं; वेदेब्रह्मणिताद्दशधर्माणामनुक्तत्वात् वेदविरुद्धतर्कश्चो-
पेक्षणीयएव ॥ किंचसर्वंखल्विव्यादिश्रुत्यनुरोधेनब्रह्मणिमिथ्यात्वंतव
नयेपिकुतोनस्यात् ? किंचब्रह्मभिन्नस्यसर्वस्यापिमिथ्यात्वात्सांख्य-
सौगतादिसमयानांवेदस्यचत्वन्मतेमिथ्यात्वेनतेषांपरस्परंविरोधप-
रिहारार्थयत्नस्तावकीनानांव्यर्थएवस्यात्; विरोधस्यापिमिथ्यात्वा-
त् ॥ किंचकार्याकार्ययोरुभयोरपिसमानत्वात्तुल्यतयाप्रवृत्तिःस्यात् ॥
ननुदृश्यतएवमिथ्यात्वेनजानतांज्ञानिनामुभयत्रप्रवृत्तिर्वानिवृत्तिर्वे-
तिचेत्तर्हित्वन्मतेकिंप्रवर्त्तकमितिवक्तव्यम्—ईश्वरेच्छाकर्मवारागादि-
कंवास्वभावोवा ? नाद्यः; त्वदुक्तदोषाणांत्वय्येवनिपातःस्यात् किंच
त्वन्मतइच्छायाःप्रवर्तकत्वंनसंभवति । जीवस्तत्कार्येप्रवर्त्ततामिती-
श्वरेच्छायाःप्रवर्त्तकत्वंत्वयावाच्यं । तत्रजीवोयदिईश्वरदृष्ट्यास्ति
तदातदज्ञानकल्पितएवत्वयावाच्यः, अन्यथातस्यमिथ्यात्वानुप-
पत्त्याऽद्वैतहानिःस्यात्तथाचेश्वरस्यभ्रांतत्वापत्तिः ॥ नचेश्वरोमि-
थ्यारूपंजीवादिकंमिथ्यात्वेनैवजानातीतिनोक्तानुपपत्तिरितिवाच्यं;
मिथ्यात्वज्ञानस्यबाधाधीनत्वात् । असतिचबाधेज्ञाननाश्यतत्कल्पि-
तवस्तुनएवाभावात्किंविषयकंज्ञानंतस्यस्यात् ? नहिशुक्तिरजतमि-
थ्यात्वेनजानतांशुक्तिरजतमेवस्यादितीच्छाजायते तस्मात्सर्वथैव
त्वन्मतइच्छानसंभवति ॥ एवंबहुभावस्यापिमिथ्यात्वाद्बहुस्यांप्रजा-
येयेतीच्छायाअप्यनुपपत्तिः ॥ नचवस्तुतइच्छादिकंनास्त्येव, किंतु
वेदेअध्यारोपापवादन्यायेनजगदुत्पत्त्यादिकंप्रदर्श्यते । उक्तंच 'ननि-
रोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः ॥ नमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थ-
ते'तीतिवाच्यं; तर्हितवपरमतस्यचमिथ्यात्त्वात्परमतखंडनार्थत्वत्प्र-
यासोनिरर्थकएव, माध्यमिकमतानुयायित्वात्सद्भिरुपेक्षणीयश्चा-
सीत्यास्तांविस्तरः ॥ कर्मणः प्रवर्त्तकत्वेज्ञानिनांप्रवृत्त्यनुपपत्तिः सर्व-
स्यत्वन्मतेऽज्ञानोपादेयत्वाज्ज्ञानेनाज्ञाननाशउपादाननाशात्कार्य्य-
नाशस्यावश्यकत्वेनकर्मणामपिनाशात् ॥ नचज्ञानेनाविद्यानाशेपि
तच्छेषोस्त्येवेतितन्मूलकस्यप्रारब्धकर्मणःसत्त्वेनप्रवृत्तावविरोधइति
वाच्यं; ज्ञानेनाविद्यानाशोत्तरंतल्लेशसत्त्वेप्रमाणाभावात् तन्नाशार्थं
कारणांतरंकल्पनीयमिति ॥ तृतीयेतुज्ञानिनिरागादिसत्त्वात्तस्यज्ञानं-

निष्फलं; स्थितप्रज्ञत्वाभावात् अतएवोक्तंभगवता 'प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते' इति ॥ नापिचतुर्थः; नास्तिकमतप्रवेशापत्तेः "परात्तुतच्छ्रुते" रितिश्रुतिसूत्रविरोधश्च । अस्मन्मतेचईश्वरएवप्रवर्त्तकः अतएवएषह्येवेत्यादिश्रुतिरपिसंगता ॥ मर्यादामार्गेंगीकृतेभ्यः कर्मकारयित्वातत्तत्फलंददाति । नचैतावताकर्मणांहेतुत्वमीश्वरेच्छाया एवमुख्यत्वात् ॥ किंचेत्यादिनाआपादितदोषस्तुपूर्वमेवनिरस्तः । किंवाकर्मकीदृशमपिकरोतुफलमपिनियमेनस्वेच्छयाददातीत्यादिपक्षस्त्वनंगीकारेणैवपरास्तः ॥ मोक्षमार्गस्तुवेदगुरुशिष्याणांमिथ्यात्वंवामदेवशुकादीनामप्यमुक्तिजीवानांस्वप्नजीवतुल्यत्वंईश्वरस्यापितत्तुल्यत्वंचप्रतिपादयतात्वयैवनाशितः किंचैवंसर्वत्रानाश्वासेनभक्तिमार्गस्याप्युच्छेदस्त्वयासंपादितःकुमार्गेप्रवृत्त्यापत्तिश्च ॥ ननुवेदस्यमिथ्यात्वेपितत्प्रतिपादितस्यमोक्षस्यसत्यत्वान्नमोक्षमार्गोच्छेदः । नहिशब्दस्यक्षणिकत्वेपितत्प्रतिपाद्यघटादीनांक्षणिकत्वंसंभवति ॥ भक्तेर्मोक्षोपयोगित्वादेवनभक्तिमार्गोच्छेदः कुमार्गप्रवृत्तेर्निंदाहेतुत्वान्नतत्रेच्छा । उक्तंच 'बुद्धाद्वैतसतत्वस्ययथेष्टाचरणंयदि ॥ शुनांतत्वदृशांचैवकोभेदोऽशुचिभक्षण' इतिचेत्—न; वेदप्रतिपाद्यस्यस्वर्गादेर्जगतश्चमिथ्यात्वदर्शनेनत्वन्मतानुयायिभिर्यद्यद्वेदप्रतिपाद्यंतत्तन्मिथ्येतिव्याप्त्याब्रह्मणस्तत्स्वरूपावाप्तिरूपमोक्षस्यापिमिथ्यात्वंकुतोनानुमीयेत ? युक्तेस्तुल्यत्वात् ॥ तस्माद्वेदविरुद्धकुतर्केणदोषापादनंस्वमतहानिकरमेवेति ॥

सहस्राक्षे यत्तुसर्वैत्यादिदोषानिस्तारइत्यंतंभागंपरिहरंति—अग्रइत्यादिना हानिकरमेवेतीत्यंतेन । अयमभिप्रायः—सर्वभवनसमर्थत्वादेव ब्रह्मणोविरुद्धधर्माश्रयत्वमित्युक्तं लोकस्यब्रह्माभिन्नत्वेपियावद्ब्रह्मधर्माणांकार्यत्वावच्छेदेन प्रकाशस्यानंगीकारात्घटादौसर्वभवनसामर्थ्याभावेन लोकेतल्लक्षणस्यवक्तुमशक्यतयाविरोधकथामात्रंनोच्छिद्यते किंतु जलानलादीनामन्योन्यविरुद्धधर्मत्वेब्रह्मणस्तत्तद्रूपेणभवनस्यश्रुतिसूत्रादिसिद्धतयातस्यैवतल्लक्षणंयुक्तंयथापृथ्वीकार्याणांलवणशर्करादीनांहिंगुकुरंगनाभिप्रभृतीनांचपरस्परविरुद्धरसगंधादिसंधायित्वेपिपृथिव्याएवतत्तद्रूपेणपरिणामात्तस्याएवषड्विधरससर्वविधगंधाद्याश्रयत्वं—नतुलवणादिकार्याणां तेषुरसांतरगंधांतरादितिरोधानात् तथात्रापि कार्येषुशीतस्पर्शोष्णस्पर्शादितत्तद्धर्माणां परस्परव्यधिकरणताऽवधारणात्तेष्वेवतेषांविरोधकथा ब्रह्मतुसर्वकार्यरूपेणभवनसमर्थंसर्वविरुद्धधर्माश्रयश्चेत्यनवद्यं । नचेदंकैवलयौक्तिकं अपितु "आसीनो दूरं अपाणिपादः तदेजतितन्नैजति" इत्यादिकठश्वेताश्वतरेशावास्यादिश्रुतिशतैर्बोध्यते ।

तच्चतुरीयश्लोकखंडनेप्रपंचितं अतोलवणादिवत्कार्यदृष्ट्यैवविरुद्धानांवस्तुतोविरोधरहितानां-धर्माणामाश्रयस्तदितिसारः । एतदेव हृदिकृत्वाश्रीमदाचार्यचरणैस्तत्वदीपेभिहितं (प्रकरण १ कारिका ७१) प्रापंचिकपदार्थानांसर्वेषांतद्विलक्षणमिति व्याख्यातंच "यद्यपिकारण-धर्माएवकार्येभवंतितथापिकार्यगतत्वेनान्यथाप्रतीतेस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह" इति ॥ अत्रश्रीपु-रुषोत्तमचरणाः "ननुपूर्वंत्रितयपरिच्छेदरहितत्वंब्रह्मणिसाधितं तथासतिजगतोब्रह्माभिन्न-त्वंसिद्धं तेनप्रापंचिकजडत्वादयोपिब्रह्मणिप्रसज्येरन्नित्याशंकांहृदिकृत्वाहुः—यद्यपीत्यादि । समादधते—तथापीति । अन्यथाप्रतीतेरितिक्रीडेच्छयानंदेतिरोधापितेतेधर्मा अनेजनत्त्वाद-योजडत्वादिरूपेण प्रतीयंतइतिकारणरूपेणजडत्वादिरूपेणतान्व्यावर्तयितुमाहेत्यर्थः । इद-मेवचदृश्यतेत्वित्यधिकरणेसाधितं" इतिव्याचक्षते । एतेनब्रह्मानित्यमज्ञमित्यादिप्रलापोपा-स्तः; जीवस्यैवाज्ञत्वात् एकस्यैवममांशस्येतिवाक्यात् मृदश्मादिषुचिदानंदतिरोभावपूर्व-कसत्तामात्रप्रत्ययेनापितत्रैवजडत्वप्रतीतिरुचिता, नतुप्रकटसच्चिदानंदेसर्वज्ञेब्रह्मणितच्छक्यं-वक्तुंविद्यारण्येनापिपंचदश्यां (प्रक० १५ श्लो० २०) 'सत्ताचितिःसुखंचेतिस्वभावाब्रह्मण-स्त्रयः ॥ मृच्छिलादिषुसत्तैवव्यज्यतेनेतरद्वय'मितितदेवस्वीकृतं ॥ अनित्यत्वंतुब्रह्मोपादान-कत्वेक्वापिनास्त्येव स्वप्नशुक्तिरजतादयस्तुमायिकाइतितत्तुच्छतायाब्रह्मणिप्रसंग इतिदिक् । लोकेविरोधकथायाअनुच्छेदान्मानाधीनामेयसिद्धिरितिसिद्धंतातप्रमाणविरुद्धेषुविरोधोद्भा-वनमुचितमेवयतोविरुद्धधर्माश्रयत्वादिकं श्रुतिसंमतमविप्रतिपन्नंसिद्ध्येत् । अन्यथात्वादृशै-

---

यत्तु सर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणोलक्षणत्वमिति तट्टीकाकारोजगाद,— तन्नेत्याह—अविरोधइति ॥ लोकस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन लोकेऽपि तस्य लक्षणत्वे विरोधकथा-मात्रस्योच्छेदप्रसङ्गात् ॥ किञ्च ब्रह्मानित्यमज्ञमित्याद्यपि साक्षात्त्वयाऽङ्गीक्रियेत सर्वंखल्वित्या-दिश्रुतिबलात् विरोधस्यब्रह्मण्यदूषणत्वात् ॥ एवंच कथं त्वमेव प्रमाणविरोधोद्भावनेन परा-न्विजिगीषेथाः कथंच द्वितीयाध्यायस्थोब्रह्मपरवाक्यानां श्रुतियुक्तिविरोधोद्धारः संगतः ? कथंवात्वद्गुरोर्द्वितीयाध्यायस्थनातिदशसूत्रव्याख्या युज्येत ? तववाविरोधपरिहारयत्नः ? किञ्चै-वमविरोधेऽप्यकार्ये प्रवृत्तिर्नपरिहृता ॥ ४० ॥ नन्वीश्वरेच्छैवसर्वत्रकारणं तथाच तथैवा-कार्ये ममाप्रवृत्तिः यदाच तस्येच्छा मदीयाऽकार्यकरणविषया जायते तदा क्रियत एव तदितिचेन्नेत्याह—तथेति ॥ अयमभिप्रायः—किं हरीच्छावशान्न्यायान्यायौ कुर्वन्नियमेन सुखदुःखे भुंक्ते किंवा कर्म कीदृशमपि तदिच्छया करोतु फलमप्यनियतमेव स्वेच्छया ददातीति ॥ नाद्यः; तृतीयश्लोकोक्तरीत्याकर्मणोहेतुत्वापत्तेः ॥ किञ्च यदिदं सुकृतादिकारयति तस्योक्तरीत्या दुष्कृतादितोऽनन्यत्वानपायादुक्ताऽनुपपत्तिर्दुरुद्धरा ॥ नद्वितीयः; अनाश्वा-सेनाप्रवृत्त्यापत्त्या भक्त्यादिमार्गोच्छेदप्रसङ्गात् ॥ एवं निश्चितवतः कस्यापि प्रवृत्त्यायोगात् ॥ इष्टएव मोक्षमार्गध्वंसः पुष्टिमार्गस्थस्येतिचेत्सहैव पुष्टिमार्गेण मोक्षमार्गं नाशयेथाः ॥ न्यायस्य तुल्यत्वेनतत्रापि शङ्कया प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् ॥ न्यायाद्यविरोधेंतूक्तं वक्ष्यामश्च ॥ कुमार्गेप्रवृत्त्यापत्तेश्च ॥ इष्यते इतिचेद्भ्रान्तोसि ॥ कृतप्रयत्नापेक्षइत्युक्तसूत्रविरोधोप्यत्र पक्षे-ज्ञेयः ॥ तस्मादिच्छाया अनियामकत्वात्कर्मणामेवतत्त्वंवाच्यं ॥ तथाचोक्तदोषानिस्तारः ॥

रेकतरप्रमाणबाधेन निर्विशेषतादिकमेवापद्येत एवंतादृशब्रह्मप्रमाणायतन्मानश्रुतिविप्रति-षेधादिपरिहारोद्वितीयाध्याये भगवतआचार्यस्यनासंगतः अन्यथावाक्याभासावष्टंभात्कार्ये-विलक्षणत्वदर्शनादितःप्रकृत्यादिवादमादायैकदेशिभिर्ब्रह्मण्युपादानत्वादिकंनिवारितमेवस्या-त् कुतस्तदा तस्यतादृशत्वसिद्ध्याशा ? यथाचतैत्तिरीयेआकाशादिसृष्टिराम्नायतेछांदोग्येच-तेजःप्रभृतिसृष्टिःविरुद्धधर्माश्रयत्वमात्रेणकस्तत्रविप्रतिषेधपरिहारोयदि (अ० २ पा० ३ सू० १) "नवियदश्रुतेः" इत्याद्यधिकरणानिनस्युः एतेनैवास्मदाचार्याणांतद्भाष्यप्रणयन-प्रयासोपिसफलःसिद्धः । यत्तुकिंचैवमित्यादितन्नलोकेकार्येषुविरोधस्यांगीकारेणशास्त्रनिष्ठा-नांनिषेधशास्त्रबलात्तेष्वप्रवृत्तेः तन्मतेचसर्वंखल्वित्यादिश्रुतिबलाद्ब्रह्मणिमिथ्यात्वंसांख्या-दिसिद्धांतानांवेदस्यचमिथ्यात्वेनद्वितीयाध्यायादेः शशविषाणेनव्योमसुमससमुत्पाटनप्राय-प्रयत्नत्वंसत्कर्मदुष्कर्मणोर्मिथ्यात्वाविशेषेणरागात्प्रवृत्तिःस्वाच्छंद्यंचाविरुद्धमेवस्यादित्यादि-शक्यं; सुधीभिरधिक्रमूहितुं । यच्चनन्वित्यादि पक्षेज्ञेयइत्यंतं तत्प्रलापमात्रं । तत्रद्वितीय-पक्षाकांडताडवमनंगीकारपराहतं । आद्येकर्मणामवांतरकारणत्वेपि भगवदिच्छायाएवमुख्यं-सर्वहेतुत्वंनव्याहतं तद्धेतोरेवेतिन्यायात् "एषउएवएषह्येवसाधुकर्मकारयति" इत्यादि-श्रुतिस्मृतिन्यायैस्तस्याएवकर्माणिफलानिच प्रतिबोधितायाहेतुतायाअबाह्येनबाधायोगात् तपःशब्दवाच्यतत्कृतपर्यालोचनानुरोधि कर्मणामवांतरकारणत्वंतुनतांबाधितुमीष्टे पित्रा-देर्दंडकुलालादेश्चपुत्रघटादिकंप्रतितथात्वंभगवतोजगत्कारणतामिवेतिसंक्षेपः । इदंच तृती-यस्यद्वितीयेसू० (३८) फलमतइत्यधिकरणेस्फुटंतत्रसू० (४०) "धर्मंजैमिनिरतएवे" तिपराभिमतंकर्मणांहेतुत्वमनूद्यसू० (४१) "पूर्वंतुबादरायणोहेतुव्यपदेशात्" इति-सिद्धान्तकथनात् सिद्धमधिकं तृतीयश्लोकखंडने यच्चसुकृतदुष्कृतयोरनन्यत्वमुक्तं तत्त्वि-हैवापास्तमतोनफलसांकर्यं तदभिन्नन्यायस्यसर्वत्रानन्यतापादकत्वे भवतांमुखादेरधोप-घनानांचभवच्छरीराभिन्नतयापरस्परानन्यत्वंततोभक्षणादिकार्यसांकर्यंचापद्येत अत्रतवशं-कामारभ्यबाह्योसीत्यंताः स्वानुरूपदुर्वादाः संसर्गदोषात्परानपिवाचाटयतीतिकिंचित्त-थोच्यतेद्वितीयपक्षारक्षणान्नभक्तिमार्गस्यमोक्षमार्गस्यचध्वंसः कुमार्गप्रवृत्तिर्वाप्रसज्यते-कृतप्रयत्नापेक्षसूत्रार्थस्तुसमर्थितः प्राक्समर्थयिष्यतेचोत्तरभागे एवमिच्छायानियामकत्व-साधनादेवतस्मादित्यादिव्युदस्तं । अन्यथा 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथे'तिनष्ट-कर्मणांज्ञानिनांशुकवामदेवादीनांप्रवृत्तिहेतुः कः स्यात् ? अविद्याध्वंसेतत्कार्यप्रारब्धशेषा-संभवस्यसमर्थितचरत्वात् प्रारब्धरहितानांघटपटादीनांचप्रतिव्यक्ति विचित्राप्रवृत्ति-व्यवस्था कथंस्यात् ? उक्तानंगीकारेत्वन्मतेप्रवर्तकं दुर्वचं इच्छाबोधकश्रुत्यादेस्तन्मतेर्था-नुपपत्त्यातद्विप्लवस्त्वदुक्तसर्वदोषाणांत्वद्वादएवापादश्चेत्याहुः तर्हि त्वन्मतेकिंप्रवर्तकमि-त्यादिना अर्थोनिगदव्याख्यातः ॥

यच्च यत्त्वित्यादिना 'तत्रोत्तमामध्यमाश्चकनिष्ठाद्यधिकारिणः ॥ सर्वंब्रह्म सर्वंब्रह्मसदृशं सर्वंब्रह्मणोभिन्नं तदग्रेचमध्यमपक्षस्यस्वसं-मतत्व'मित्यादिनाशुद्धाद्वैत्तमार्त्तंडोक्तंकिंचिदनूद्यतट्टीकाकृदुक्तमपि-

कार्यात्मनाभेदःकारणात्मनाऽभेदइत्युक्त्वातन्नयुक्तमित्यादिनादो-
षापादनंतदभिन्नइतिन्यायेनकार्याणामप्यभेदापत्त्याकार्यात्मनाभेदा-
सिद्धेर्भेदाभेदयोःसमसत्ताकयोरप्यविरोधेलोकेविरोधकथामात्रोच्छे-
दप्रसंगाच्चेत्यादिनाकृतंतदपिनसम्यक्; यतस्तदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्न-
त्वमितिन्यायस्तुमूलप्रकृतिविकारस्यविकारःसमूलप्रकृतिरूपएवेत्य-
भिप्रायकःयथाप्रकृतिकार्यस्यमहत्तत्वस्यविकारोहंकारादिःप्रकृत्यात्म-
कएवेतिअतस्तादृशस्थलएवसप्रवर्त्तते, नतुविकाराणांपरस्परमभेदः।
तेनन्यायेनापादयितुंशक्यते । अन्यथाराजसाहंकाराभिन्नमहत्त-
त्वाभिन्नस्यतामसाहंकारस्यापिराजसत्वापत्तिरेवंचसर्वस्याभिन्नत्वे-
कार्यमात्रविलोपापत्तिरितिपूर्वमेवोक्तं एकपदार्थप्रतियोगिकयोर्भेदा-
भेदयोरविरोधोपिपरपदार्थप्रतियोगिकयोस्तयोर्नविरोधाभावसंपाद-
कःकपिसंयोगितद्भेदयोरविरोधेपितद्भेदयोर्विरोधस्यसर्वजनप्रतीति-
सिद्धत्वात् सामान्यतोभेदाभेदयोर्विरोधस्तुनास्त्येव; भेदस्यकेव-
लान्वयित्वात् घटाभिन्नेपिघटेपटभेदस्यसत्त्वात् ॥ भेदाभेदयोः सम-
सत्ताकत्वंयदुक्तं,-तदपिदुर्वचं; तथाहिकिंसमसत्ताकत्वंसमानकालि-
कत्वंवासमानदेशत्वंवापारिभाषिकंवा? नाद्यः; घटाभेदतद्भेदयोरे-
ककालावच्छेदेनप्रतीयमानत्वात् घटाभेदपटभेदयोर्घटरूपैकदेशेवि-
द्यमानयोरविरोधेपिघटतद्भेदयोर्विरोधस्यजागरूकत्वात्तृतीयोपिता-
दृशपरिभाषायानिर्युक्तिकत्वादेवनसंभवतिपारमार्थिकसत्तातिरिक्त-
योर्व्यावहारिकपारिभाषिक्योःसत्तयोरसंभवात् तत्स्वीकारेभ्रांत्याश-
शेश्रृंगस्यापिप्रतीतेस्तस्यापिप्रातीतिकीसत्तास्यात् । तथासतितुच्छा-
निर्वचनीययोर्वैलक्षण्यानुपपत्तिः । नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं; तथास-
तिमिथ्यात्वलक्षणेसद्विलक्षणत्वविशेषणस्य ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्य-
त्वेसतिसत्त्वेनप्रतीत्यर्हंचिद्भिन्नंप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रति-

---

यत्तु 'तत्रोत्तमामध्यमाश्चकनिष्ठाद्यधिकारिण' इत्यादिना सर्वंब्रह्म सर्वंब्रह्मसदृशं सर्वं-
ब्रह्मणोऽभिन्नं तत्कार्यभूतमित्यधिकारिभेदेनेदंहिविश्वमिति भागवतश्लोकटीकारूपसुबोधिनी-
स्थस्वगुरुसंमत्यापक्षत्रयमुपन्यस्यान्तिमपक्षस्य भेदपरत्वेन दुष्टत्वमुक्त्वा मध्यमपक्षस्य मध्य-
मत्वं स्वानुरोधित्वेन स्वसंमतत्वं चोक्तं ॥ यच्च भेदाभेदप्रतीतिस्तुमध्यमानांप्रकीर्तितेत्ये-
तद्व्याख्याने कार्यात्मनाभेदः कारणात्मनाऽभेदइति तट्टीकायामुक्तं-तत्तुनयुक्तं; तदभिन्ना-
भिन्नइतिन्यायेन कार्याणामप्यभेदापत्त्या कार्यात्मनाभेदासिद्धेः भेदाभेदयोः समसत्ताक-
योरप्यविरोधेविरोधकथामात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च ॥ किञ्चैवं मतद्वयं स्वीकुर्वता त्वद्गुरुणा किं
वस्तुन्यपि विकल्पः स्वीक्रियतेउत परप्रतारणायेतरःपक्षः? ॥ उभयमपि विज्ञातशास्त्रहा-
र्दहास्यास्पदमेवेत्यलम् ॥ १० ॥ ४१ ॥

योगीनवेत्याकारिकायांविप्रतिपत्तौसत्त्वेनप्रतीत्यर्हत्वविशेषणस्यचवै-
यर्थ्यापत्तिःमतद्वयस्वीकारेहास्यास्पदत्वं, यदुक्तं-तदपिप्रतिबिंबाव-
च्छेदाभासवादरूपमतत्रयंस्वीकुर्वतःस्वस्यततोऽप्यधिकहास्यास्पदत्व-
मनवलोक्यैव किंचाचार्यैर्मध्यमपक्षस्यस्वाविरोधित्वमुक्तंतेनस्वमते-
तन्मतस्यविरोधोनास्तीत्येवोक्तं नतुतन्मतंस्वकीयत्वेनप्रतिपादितं
त्वदीयैस्तुमतत्रयमेवस्वकीयत्वेनप्रतिपादितमतोभवतामेवहास्या-
स्पदत्वं ॥

सहस्राक्षे यत्तुतत्रोत्तमाइत्यादिं एवेत्यलमित्यंतंभागंनिराकुर्वंति-यच्चयत्वित्यादिना एवहास्यास्पदत्वमित्यंतेन। अत्रेदंज्ञेयं-प्रथमस्कंधपंचमाध्याये (श्लो० २०) इदंहिविश्वं-भगवानिवेतरोयतोजगत्स्थाननिरोधसंभवाइत्यत्रइदंविश्वंहिसर्वंखल्वित्यादिश्रुतिनिश्चयेन-भगवान् इत्युत्तमानांप्रत्ययः इदंविश्वंभगवानिवब्रह्मोपादानकत्वाद्ब्रह्मसदृशमितिमध्यमानां इदंविश्वंभगवांस्तुइतरस्ततोभिन्नोघटात्कुलालइवेतिनिकृष्टानां इतिपक्षत्रयं श्लोकपदयोज-नयैदर्शितंनतुकल्पनया तत्रतृतीयस्यसर्वथानादरस्तु "यदाह्येवैषएतस्मिन् द्वितीयाद्वैभयं-भवति" इत्यादिश्रुतिविरोधात्। द्वितीयस्तुसूत्रस्थैकदेशिमतानुगुण्यात् श्रुतिसूत्रगीता-द्यभिप्रेतोमुख्यसिद्धांतः प्रथमएव स्वानुरोधितयामध्यमपक्षस्यांगीकारस्तुप्रथमपक्षस्यशी-घ्रंसर्वेषांबुद्ध्यावनारोहात् तादृशानांबुद्धिसौकर्यार्थः नयुक्तमित्यादिनोक्तदोषास्त्वकिंचित्कराः तथ्यथा तदभिन्नन्यायस्तुवस्तुतोब्रह्माभिन्नपृथिव्यभिन्नघटादेर्ब्रह्माभिन्नत्वस्यलोके पृथिव्य-भिन्नतंत्वभिन्नपटेपृथिव्यभिन्नत्वस्यचसाधकः नतुकार्येषुपरस्परप्रतियोगिकभेदप्रतीति-बाधकः अतः कार्यात्मनाभेदःसिध्येत् यच्चभेदाभेदयोः समसत्ताकयोरित्यादितत्तुनामार्थो-दितातादात्म्यवादिवैयाकरणादिराद्धांतेमायायाः सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वबोधकेस्वमतेस्वो-क्तदोषप्रसरमविचार्यैव। वस्तुतोस्माकंतु अभेदएववास्तवोभेदश्चतिरोभावरूपतया बद्ध-जीवप्रतीतिसिद्धइत्येतत्तौल्यान्नैकाधिकरण्यविरोधः किंतुतवैवोक्तादिस्थलेषुसः अन्यतरस्य-प्रतीतिकताया अशक्यवचनत्वात् मायायांसत्त्वस्यतथात्वेविशुद्धचितः कल्पकत्वादज्ञत्वं असत्त्वस्यतथात्वेऽनादिद्वैतंचापद्येतेति। भेदाभेदयोः समसत्ताकयोरित्यादितदुक्तिंदूषयि-तुंमानमप्याहुः-एकपदार्थेत्यादिना। वृक्षादावेकस्मिन्पदार्थेऽग्रावच्छेदेनकपिसंयोग्यऽभेदः मूलावच्छेदेनतत्संयोगिप्रतियोगिकभेदश्चाविरोधेनतिष्ठति वृक्षस्यैकस्यैवानुयोगिप्रतियो-गित्वात्परपदार्थप्रतियोगिकयोस्तुतयोः सामानाधिकरण्यमसंभवि नीलाभिन्नोघटइति-प्रत्ययेतत्रनीलभेदस्यपटाद्भिन्नइतिप्रत्ययेतत्रपटाभेदस्यचाप्रतीतेरित्यर्थः। सामान्यइति। यतः कुतश्चिदभिन्नेयत्किंचित्प्रतियोगिकोभेदः सुवचइतिभावः। केवलेति। सृष्टिदशायां प्रपंचेतत्तदंशतिरोभावरूपस्यतस्य तथात्वात्। यच्चसमसत्ताकयोस्तयोर्विरोधएवेतिदर्शितं-तत्रसमसत्ताकत्वंविकल्प्यदूषयंतस्तदुक्तौन्यौन्यदर्शयति-तदपिदुर्वचमित्यादिना। अनू-दिताविप्रतिपत्तिस्तुअद्वैतासिध्यारंभस्था यच्चकिंचैवमित्यादिइत्यलमित्यंतंतन्नभेदाभेदपक्षस्य-मध्यमाधिकारिबोधनार्थतायाउक्तचरत्वात्। किंतुतन्मतेप्रतिबिंबादिपक्षस्वीकारात्किंजी-

वेश्वरवस्तुनोः प्रत्येकंवैरूप्यमाहोस्वित्परप्रतारणामात्रंतत् उभयथापितदेवहास्यास्पद-मित्याहुः—मतद्वयेत्यादिना । किंचप्रतिबिंबवादेप्यवांतरास्तन्मतग्रंथप्रसिद्धाः षट्पक्षाः प्राक्तनैरुक्ताः । यथा अनादिरनिर्वाच्याभूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसंबंधिनीमायातस्यांचित्प्रति-बिंबईश्वरः । तस्याएवपरिच्छिन्नानंतप्रदेशेष्वावरणविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेषुचित्प्रति-बिंबोजीवइत्येकंमतं ॥ १ ॥ त्रिगुणात्मिकायामूलप्रकृतेर्मायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीति-सिद्धं । स्वरूपद्वयंतत्ररजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधानामायातस्यांचित्प्रतिबिंबईश्वरः ॥ तदभूतमलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्यातस्यांचित्प्रतिबिंबोजीवइत्यपरं ॥ २ ॥ विक्षेपशक्ति-प्राधान्येनमायाशब्दितायांमूलप्रकृतावेवचित्प्रतिबिंबईश्वरः ॥ आवरणशक्तिप्राधान्येना-विद्यादिशब्दितायांतस्यामेवचित् प्रतिबिंबोजीवइतितृतीयं ॥ ३ ॥ अविद्यायांचित्-प्रतिबिंबईश्वरः अंतःकरणेचित्प्रतिबिंबोजीवइतितुरीयम् ॥ ४ ॥ घटाकाशजलाकाश-महाकाशमेघाकाशवत् कूटस्थजीवब्रह्मेश्वरभेदेनचैतन्यचातुर्विध्यवादिनांतुब्रह्माश्रितमाया-तमसिस्थितासुसर्वप्राणिनांधीवासनासुप्रतिबिंबितचैतन्यमीश्वरः ॥ स्थूलसूक्ष्मदेहावच्छिन्न-चैतन्यस्थितेमायाकल्पितेंतःकरणेप्रतिबिंबितंचैतन्यंजीवइतिपंचमं ॥ ५ ॥ एवंप्रतिबिंबे-श्वरवादिनां पंचपक्षाः । षष्ठेबिंबेश्वरवादिमतेतुजीवोपाधिनांतःकरणादिनाऽच्छिन्नंचैतन्य-मीश्वरोबिंबभूतः । अज्ञानेनतत्प्रतिबिंबोजीवस्तत्राप्यज्ञानपरिणामभूतमन्तःकरणं जीवस्या-विशेषाभिव्यक्तिस्थानमित्याहुः'' एवमन्येपिविशेषाग्रंथेषुद्रष्टव्यंतेइत्थमवच्छेदाभासपक्ष-योरप्यवांतरपक्षबाहुल्यंद्रष्टव्यं तथासतितन्मतेजीवेश्वरवस्तुनोरनेकरूपत्वंप्रतारणामात्रत्वं-वाआपद्यतएव स्वानुरोधित्वमिति अतोहिमध्यमः पक्षः । शुद्धाद्वैतानुरोधतइत्यादिषु-मार्तंडादिभागेषुएतत्स्फुटं । एवमस्यश्लोकस्यखंडनेब्रह्मणः सार्वात्म्येपिकार्याणामसांकर्यं-तस्यविरुद्धधर्माश्रयत्वं इच्छायाः सर्वहेतुत्वेव्यवस्थासामंजस्यं अधिकारिविशेषबोधानु-रोधात्क्वचिद्भेदाभेदपक्षस्यशुद्धाद्वैतसिद्धांताविरोधतः कथनेप्यदूषणंचसिद्धं ॥ इतिदशम-श्लोकखंडनं ॥

योपिशुद्धाद्वैतमार्त्तंडोक्तंशाक्तानांतुमतेब्रह्मविश्वोपादानमेवहि ॥ निमित्तकारणंशक्तिर्विकारित्वभयदतइत्यादिनाशाक्तमतंतत्खंडनंचो-पन्यस्यतत्रब्रूमइत्यादिनातत्र 'मायांतुप्रकृति'मित्यादिश्रुतिमार्कंडेय-पुराणाद्यमालोचनमूलकंतद्वर्णनाभावकथनमित्यादिदोषउद्भावितः । सोऽपिमायांत्वित्यादिश्रुतिमार्कण्डेयपुराणाद्यभिप्रायमबुध्वैव । नहि-तत्रशक्तिःकाचिदतिरिक्तास्वतंत्राप्रतिपादिता, किंतुब्रह्मणःसामर्थ्य-रूपैव । साचब्रह्मणोऽभिन्नाअतएवतत्रापितस्याईश्वरीयत्वेनैव 'मायि-नंतुमहेश्वरं, महामायाहरेश्चैतत्तयासंमोह्यतेजगत् । यादेवीसर्वभू-तेषुविष्णुमायेतिशब्दिता । त्वंवैष्णवीशक्तिरनंतवीर्य्ये'त्यादिनावर्णनं-कृतं । व्यासैश्चब्रह्मभिन्नस्यजगत्कारणत्वंनिराकृतं ॥ नचव्यासैः-सांख्यमतसिद्धायाःप्रकृतेःप्रधानपदवाच्यायाजगत्कारणत्वंनिराकृतं ।

नशाक्तमतसिद्धायाःशक्तेरितिवाच्यं; यदिशाक्तानांमतेशक्तिपदप्रतिपाद्यंशुद्धंब्रह्मैवतदानविरोधोयदितद्भिन्नंकिंचित्तदाब्रह्मणएवोपादानत्वंतस्यैवनिमित्तत्वंचप्रतिपादयद्भिर्व्यासैरधिष्ठात्रीश्वराणामपिकारणत्वं "पत्युरसामंजस्या" दित्यादिसूत्रैःखंडयद्भिःकथंनखंडितं ? विष्ण्वादिपदानांचशुद्धब्रह्मवाचकत्वं, नतुकिंचिद्विशिष्टवाचकत्वं; तथासत्युपाधेर्विशेषणरूपस्यनित्यत्वेसदेवेत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्रसजातीयविजातीयव्यावृत्तेरुक्तत्वात् । अनित्यत्वेचविष्ण्वादीनांजीवतुल्यत्वापत्तिः तस्माद्यदिचेत्याद्युक्तदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरसंगतिः । यदुक्तं (मुक्तिस्तुनिष्कृष्टतत्स्वरूपात्मकतत्पदार्थेनत्वंपदार्थस्याभेदज्ञाना) दिति,-तदपिनसाधीयः; तादृशाभेदज्ञानमात्रस्यमुक्तिहेतुत्वेश्रुताभेदप्रतिपादकशास्त्राणांसर्वेषामेवमोक्षप्रसंगःनचाभेदसाक्षात्कारस्यैवमोक्षहेतुत्वंनाभेदपरोक्षज्ञानस्यशाब्दरूपस्येतिवाच्यं; शब्दादपरोक्षज्ञानासंभवात्; तथासतिश्रवणादीनांतत्रहेतुत्वानुपपत्त्यादर्शनोद्देशेनश्रवणाद्यनुष्ठानंनिरर्थकंस्यात् । तस्मादीश्वरज्ञानेनतद्भक्त्याचमोक्षइतिप्रपंचितंभाष्यप्रकाशादिषुग्रंथगौरवभयान्नेह लिख्यते ॥ यत्तु (विष्णुभागवतंनव्यासकृतंकिंतुदेवीभागवतमितिमन्यमानाँस्तान्प्रतिविष्णुभागवतविरोधोद्भावनंतूपहासावह)मित्याद्युक्तं,–तदप्यविचारितरमणीयं । नहिवादिमतसिद्धेनैवप्रमाणेनतदसंमतंसाधनीयंतत्सम्मतंवानिराकरणीयमितिनियमः । नाप्रत्यक्षंप्रमाणमितिवदंतंनास्तिकंप्रत्यनुमानेनेश्वरसिद्धिप्रदर्शनमपिहास्यास्पदंस्यात् । वस्तुतस्तुविष्णुभागवतंनाष्टादशपुराणांतर्गतं । नचव्यासप्रणीतमित्येवहास्यास्पदं; सर्वसंमताष्टादशपुराणांतर्गतपद्मपुराणेतन्माहात्म्येस्यसम्यक्तयाप्रतिपादितत्वात् व्यासप्रणीतसूत्रसंमतार्थस्यतत्रैवप्रतिपादितत्वात्तदेवव्यासकृतमितिनिश्चीयते । व्यासैर्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यजगत्कारणत्वंनिषिद्धमतस्तत्तत्प्रतिपादकंतुव्यासमतविरुद्धत्वादुपेक्षणीयमेव । किंचयदितन्मतसिद्धस्यैवप्रमाणस्यविरोधस्तंप्रत्युद्भावनीयइत्येवनियमस्तदाबौद्धसिद्धस्यप्रमाणस्यतन्मतेविरोधाभावात्तन्मतंसर्वसंमतंकुतोनस्यात् ? यदिचतन्मतस्यतत्संमतप्रमाणविरुद्धत्वाभावेपिवेदविरुद्धत्वान्नशिष्टोपादेयत्वमित्युच्यते तदाशक्तेर्निमित्तकारणत्वंकिंवेदसंमतंयेनतन्मतमुपादेयंस्यात् ? ॥

सहस्राक्षेसाकारध्यानतइत्येकादशश्लोकंसव्याख्यानंयोपिशुद्धाद्वैतेत्यादिनालभत्यावेशेनेत्यंतेन खंडयिष्यंतः । प्रथमंयत्तुशाक्तानामित्यादिमनुस्मृत्यादिचेत्यंतंभागंदूषयंति—

योपिशुद्धेत्यादिना उपादेयंस्यादित्यंतेन । अयंभावः—शुद्धाद्वैतमार्तंडे शांकरशैवभास्कर-भैक्षवादीनांबहूनांमतानांखंडितत्वेपिस्वमतारिक्तंशैवादिमतं तेनशैवसुधाकराख्यग्रंथनिर्माणतोबहुतरदुराग्रहरूपतदनुरूपाचरणतश्च महाशैवंमन्यतामनन्यसामान्यामुपन्यस्यताप्यनुद्धृत्ययच्छाक्तमतमात्रमुद्धर्तुमत्रप्रयत्यते तेननिश्चीयते अंतःशाक्तएवायमिति तंपरिचितवतांकिंवदंतीयथार्थैवेति ॥ स्वस्यमाध्यस्थ्यप्रदर्शनंतुसंगोपनमात्रफलकं अनुवादेऋग्वेदस्थदेवीसूक्तवाक्यं 'अहमेवस्वयमिदंवदामी'त्यादिदेव्याःसमुद्रशायिविष्णुजन्यताबोधनेनतन्मतबाधकंमार्तंडे सप्रपंचंविवृतंतदत्रधौर्त्यान्नैवोपात्तं । नास्तिशक्तेरित्यस्यपूर्वार्द्धंसर्वोपनिषदोयाहित्रह्मतत्वनिरूपिकाइतिनेहानूदितं ब्रह्मतत्वनिरूपिकासुसर्वासूपनिषत्सुत्वदभिमतरीतिकशक्तेर्वर्णनमपिनास्ति कुतस्तरांतासुब्रह्मणोमृदादिवदुपादानत्वमात्रंतस्याएवस्वातंत्र्येणर्तृत्वंचेति एवंकारिकाभिप्रायेसत्यपियत्मायांतुप्रकृतिमित्यादिश्रुतिमार्कंडेयपुराणाद्यनालोचनमूलकं तद्वर्णनाभावकथनम् इत्युक्तं,–तत्मार्तंडानावलोकिव्यामोहनार्थं मायांत्वितिश्रुतेर्दैवीपरत्वेतस्याएवोपादानत्वं ब्रह्मणएवनिमित्तत्वंचापद्येतेतिसुतरांतन्मतभंगप्रसंगः । वस्तुतस्तुप्रकृतेर्भगवच्छक्तित्वविधायिकासा । नचयच्छब्दयोगप्राथम्यमेतदुद्देश्यलक्षणमित्यस्यविरोधः; तस्यप्रायिकत्वात् । 'अन्यथामायिनंतुमहेश्वर'मित्यत्रापिविरोधापत्तेः । विस्तरस्तुदर्शितः तृतीयतुरीयश्लोकखंडने आत्मनोविकारित्वंश्रुतिशास्त्र-

---

साकारध्यानतोध्येयं ध्यातारः शास्त्रतत्पराः ॥
इच्छन्त्युपाधियोगाद्यद्धटते साकृतिश्चितिः ॥ ११ ॥

यत्तु शाक्तानांतुमतेब्रह्मविश्वोपादानमेवहि निमित्तकारणंशक्तिर्विकारित्वभयादतइति शाक्त मतमुपन्यस्य तत्रात्मनेविकारित्वं श्रुतिशास्त्रविरोधिहि प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारःपुरुषः परः सतोऽभिव्यञ्जकःकालोब्रह्मतत्रितयंत्वहम् । इतिभागवतेपद्यउपादानत्वमीरितम् । तद्विरुद्ध्येतममतुब्रह्मतोनपृथक्क्वचसा ॥' इति तन्मते भागवतविरोधं स्वमतेप्रकृतेरीशादभिन्नत्वेन तदभावं चोपन्यस्य शङ्कराचार्यदुर्वासोवाक्यविरोधमुक्त्वा नास्तिशक्तेर्वर्णनंहिकारणत्वंतु-दूरतः । व्यासैस्तुप्रकृतेःसर्वकारणत्वंतिरस्कृतम् । ब्रह्मणःसमवायित्वनिमित्तत्वेनिरुपिते' इत्युक्तं ॥ तत्रब्रूमः—मायांतुप्रकृतिमित्यादिश्रुतिमार्कंडेयपुराणाद्यनालोचनमूलकं तद्वर्णनाभावकथनम् ॥ व्यासानां तु साङ्ख्यसम्मतप्रधानहेतुवादखण्डने तात्पर्यं ॥ मायायायथा हेतुत्वं तथोक्तमस्माभिस्तृतीयश्लोके ॥ यदितु शाक्तैःशक्तिशब्देन मायोच्येत ततोऽतिरिक्तं तत्वं नस्वीक्रियेत तदा स्यादेवदोषः ॥ यदितु स्मार्त्तरीत्या विष्ण्वादिशब्दैरिव शक्तिशब्देनापिकेनचिदुपाधिना विशिष्टाचितिरेवोच्येत । उपादानत्वेतु विवर्तोपादानत्वम्; आकारस्तु ध्यानार्थोध्यानेन ध्येयमात्रप्राप्तिः । मुक्तिस्तुनिष्कृष्टतत्स्वरूपात्मकतत्पदार्थेन त्वम्पदार्थस्याभेद ज्ञानात्तर्हि न दोष इत्याह–साकारेति ॥ परंतु दुर्वासःशङ्कराचार्यवाक्यविरोधेन तेषां हानिर्भवति नवेति ते प्रष्टव्याः ॥ विष्णुभागवतं नव्यासकृतं किन्तु देवीभागवतमिति मन्यमानांस्तान्प्रति विष्णुभागवतविरोधोद्भावनन्तुउपहासावहम् ॥ नन्वेवंबौद्धादीनामपीश्वरप्राप्तिः स्यादतआह–शस्त्रतत्पराः ॥ शास्त्रं वेदस्तन्मूलकमनुस्मृत्यादिच ॥ ४२ ॥

विरोधीतिमार्कंडेयदुक्तं, – तदपिनसमाहितं; मार्कंडेयपुरागेतुनोक्तशाक्तमतगंधस्यापि- संबंधः । तत्रयद्योगिभिर्भवभयार्तिविनाशयोग्यमासाद्यवंदितमतीवविविक्तचित्तैः । तद्वः- पुनातुहरिपादसरोजयुग्ममाविर्भवत्क्रमविलंघितभूर्भुवःस्वः ॥ पायात्सवःसकलकल्मष- भेददक्षःक्षीरोदकुक्षिफणिभोगनिविष्टमूर्तिः ॥ श्वासावधूतसलिलोत्कणिकाकरालःसिंधुः- प्रनृत्यमिवयस्यकरोतिसंगात् ॥ नारायणंनमस्कृत्ये'त्यारंभात्प्रभृत्यासमाप्तिब्रह्मवादएव- धर्मादिपरिकरसहितःश्रुतिसंमतोनिरूप्यते ॥ यच्चतत्रैकाशीतितमाध्यायात्प्रभृति त्रयो- दशाध्यायैर्देवीमाहात्म्यंनिरूप्यते तदपिशक्त्यंशदुर्गारूपस्यभगवतएवमाहात्म्यं ॥ दुर्गा- स्वरूपसंग्रहस्तुममवेदांतचिंतामणौ ॥ (प्रक० १२ श्लो० ३२) 'गुणात्मकमचिद्रूपं- प्रकृतिःसृष्टिकालिकं ॥ शक्तिप्रकृत्योर्दुर्गातुविभूतिःकार्यमिष्यते ॥ रत्यैबिभित्सुनासर्वा- स्तिरोभाव्यापितेनताः ॥ तदंशाःस्वविभूतिभ्योदत्ताःकेचनकेचन ॥ ३३ ॥ आदायामर- शक्तीनामंशान्सानिर्मितापुरा ॥ महिषासुरनाशायेत्यस्यास्तच्छक्तिकार्यता ॥ ३४ ॥ मुख्यत्वेनगुणाश्चांशास्त्रिगुणोपाधिधारिणाम् ॥ त्रयाणामागतातत्रेत्यस्याःप्रकृतिकार्यता ॥ ३५ ॥ कार्याणिकार्यरूपायांशक्तीनांप्रकृतेरपि ॥ ततोऽस्यामुपचर्यंतेमाहात्म्यंख्याय- तेक्वचित् ॥ ३६ ॥ उक्तंद्वितीयेध्याये 'तत्सप्तशत्याःसमाहितः ॥ प्रथमाध्यायवृत्ता- न्तस्तट्टीकायांमयापुन'रितितत्रप्रकृतेःप्रथमकार्यत्वंतस्याअपिमायापदाभिधेयत्वंब्रह्मरूपत्वं- तदीयसत्त्वादिगुणयोगात्परस्यविष्ण्वादिनामधारणंचश्रीभागवतेद्विधासमभवद्बृहत् काल- वृत्त्यातुमायायां प्रकृतिर्ह्यस्योपादानं 'सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तै'रित्यादौबहुस्थलेषु- विष्णुपुराणादौचसुप्रसिद्धंश्वेताश्वतरमैत्रायणीयादिश्रुतिष्वपितदनुरोधात्तथासिध्यति । दुर्गामूर्तेःप्रकृतिरूपत्वंतु विष्ण्वादीनांसत्त्वाद्युपाधिकानांत्रयाणामेवतेजसःशक्तिरूपस्य- तदाविर्भावार्थंमुख्यतयैकीभावात् । स्पष्टंचेदंसप्तशतीद्वितीयाध्याये (श्लो० ९) 'ततोतिकोपपूर्णस्यचक्रिणोवदनात्ततः ॥ निश्चक्राममहत्तेजोब्रह्मणःशंकरस्यचे'त्यादिसंदर्भे- अतएव 'सर्वस्याद्यामहालक्ष्मीस्त्रिगुणापरमेश्वरी'तिरहस्यादिषुतत्रतत्रतस्यास्त्रैगुण्यंभण्यते । सर्वशक्तिनाभगवताक्रीडार्थंतत्तत्कार्येषुसकलस्वशक्त्यंतरतिरस्करणपुरःसरंपरिच्छिन्नतत्त- त्स्वशक्त्यंशानांस्थापनाद्देवादिशक्तयोपिवस्तुतोभगवच्छक्तयएव । अतएवश्रीभागवतादिषु- विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेवभासीत्यादिवचनासि तस्मात्तत्र (श्लो० १०) 'अन्येषांचैवदेवानां- शक्रादीनांशरीरतः । निर्गतंसुमहत्तेजस्तच्चैक्यंसमगच्छते'त्यादिनादेवशक्तीनामपितस्यामे- कीभावस्याख्यानेपिभगवच्छक्तित्वंसुस्थिरं । अतएवतत्रप्रथमाध्याये (श्लो० ४१) 'तन्ना- त्रविस्मयःकार्योयोगनिद्राजगत्पतेः ॥ महामायाहरेश्चैतत्तयासंमोह्यतेजगदि'तिततःसुरथे- नतदुद्भवादिप्रकारेपृष्टे (श्लो० ४७) 'नित्यैवसाजगन्मूर्तिस्तयासर्वमिदंतत'मित्यादिना जगत्परिणामिभगवदंशप्रकृतेः सर्वव्यापकभगवच्छक्तेर्नित्यत्वंभगवदिच्छयादुर्गादिरूपेण- तदाविर्भावनंचोक्त्वा (श्लो० ४९) 'योगनिद्रांयदाविष्णुः (श्लो० ५३) निद्रांभगवतीं- विष्णोः (श्लो० ५४) सुधात्वमक्षरेनित्येत्रिधामात्रात्मिकास्थिते'त्यादौभगवच्छक्तित्व- मुक्तंतेन (श्लो० ५६) 'त्वयैतद्धार्यतेसर्व'मित्यादौत्वयेतिकरणेतृतीयाअतोनुपदं (श्लो० ५७) 'विसृष्टौसृष्टिरूपात्वंस्थितिरूपाचपालने ॥ तथासंहृतिरूपांतेजगतोऽस्यजगन्मय'

मितिसृष्ट्यादिशक्तितांवक्ति जगन्मयेहरौ अन्यथादित्वान्ङीपूस्यात् । ततः (श्लो० ५९) 'प्रकृतिस्त्वंचसर्वस्यगुणत्रयविभाविनी'तिप्रकृतित्वमुक्त्वा (श्लो० ६३) 'यच्चकिंचित्क्वचिद्वस्तुसदसद्वाऽखिलात्मके ॥ तस्यसर्वस्ययाशक्तिःसात्वंकिंस्तूयसेतदे'तिपुनःशक्तितामुक्त्वा 'विष्णुःशरीरग्रहण'मितिप्रकृतिगुणोपाधिकत्वाभिप्रायेणवर्णयित्वानारायणवपुषोबहिर्भूतायायदर्शनंनिरूपितंतत्समुद्रशायिनस्तस्मात्तन्महिमवर्धनेच्छयातथाकारितवतस्तदानींतस्याउद्भवरूपं अतएवऋग्वेदे (अष्टक ८ अध्याय ७ व० ११ ऋ० ५) "अहमेवस्वयमिदंवदामिजुष्टंदेवेभिरुतमानुषेभिः । यंकामयेतंतमुग्रंकृणोमितंब्रह्माणंतमृषिंतंसुमेधां" इतिरुद्रादिनिर्माणमुक्त्वानाभिपद्मजस्यब्रह्मणः कथंत्वयानिर्माणमित्याकांक्षायांनारायणशक्तित्वत्तदभिन्नयामयैवसप्रसूतोममकारणंचहरिरेवेतिदेव्योच्यते "अहंसुवेपितरमस्यमूर्द्धन्ममयोनिरप्स्वंतःसमुद्रे" इति अत्रास्येतिउग्रःशिवःपरामृश्यते "अहंरुद्रायधनुरातनोमी" तिवाक्यांतराच्चेत्यन्यदेतत् तस्याभगवच्छक्तित्वंतुतत्रपंचमाध्याये (श्लो० ६) 'विष्णुमायांप्रतुष्टुवुः (श्लो० १२) विष्णुमायेतिशब्दिता एकादशाध्याये (श्लो० ४) त्वंवैष्णवीशक्तिरनंतवीर्या एवमादावाम्रेडितमेव ॥ एवंदुर्गायाभगवच्छक्तित्वंतदाज्ञयाविर्भावादिकंचनारदपंचरात्रेप्रथमरात्रेद्वादशाध्याये पार्वत्यैवोच्यते (श्लो० ५७) 'तवाज्ञयाचदेवानामाविर्भूताचतेजसि ॥ निहत्यदैत्यान् देवारीन्दत्वाराज्यंसुरायच ॥ ५७ ॥ ततपश्चाद्दक्षकन्याहमधुनापार्वतीहरे ॥ तवाज्ञयाहरक्रोडेत्वद्भक्ताप्रतिजन्मनि ॥ ५८ ॥ नारायणप्रियाशश्वत्तेननारायणीश्रुतौ ॥ विष्णोरहंपराशक्तिर्विष्णुमायाचवैष्णवी ॥ ५९ ॥ अनन्तकोटिब्रह्मांडमयासंमोहितंसदा ॥ विदुषांरसनाग्रेचप्रत्यक्षंहिसरस्वती ॥ ६० ॥ महाविष्णोश्चमाताहंविश्वानियस्यलोमसु ॥ रासेश्वरीचसर्वाद्यासर्वशक्तिस्वरूपिणी'ति । एतेनमार्कंडेयपुराणोक्तंप्रायःसर्वमप्यनुसंहितं । अतोभगवच्छक्तित्वात्तद्रूपविशेषत्वाच्चदेवीतुमान्यैवकिंतुवेदतदनुकूलबहुतरशास्त्रविरुद्धं शाक्तमतमेवमुमुक्षुभिरुपेक्षणीयं पंचमकारादितत्साधनेषुवेदविरोधस्यसुबोधत्वात् । विस्तरस्तु निबंधप्रहस्तादिषुममचंद्रोदयादौचावधेयः। यच्चव्यासानामित्यादिश्लोकद्वयंतं तत्रउक्तपूर्वादिभिर्मार्कण्डेयादिवचनैस्तस्याः प्रकृतित्वेत्रिगुणात्मकत्वेसिद्धेतादृशप्रकृतेः कारणत्वेव्यासैर्युदस्ततस्यास्तथात्वमर्थादपास्तं ॥ किंचव्यासैस्तदभिप्रेतब्रह्मणउपादानत्वमात्रंतस्ताएवस्वातंत्र्येणनिमित्तत्वंचनसमर्थितं। किंतु "जन्माद्यस्य प्रकृतिश्चप्रतिज्ञा" इत्याद्यधिकरणेषुब्रह्मणएवोपादानत्वंनिमित्तत्वंचसमर्थितमित्यर्थसिद्धंतन्मतदूषणं यच्चयदित्वित्यादि साकारेतील्यंतं,—तत्तुच्छं; शाक्तैर्निर्विशेषचितेरुपाधिवादस्यचानंगीकारात् उपादानत्वमेवतैस्तस्यानोच्यते । क्वविवर्तोपादानत्वकथामुक्तिश्चतेषांश्रीनगराबाह्यादिरूपावांतरमतभेदाद्विविधाऽन्यथैवातस्तन्मतंतत्वाज्ञानमूलकमकांडतांडवमेतत् ॥ विष्ण्वादिरूपाणिचशुद्धब्रह्मणएवलीलावतारा लीलयाततप्रकृतिगुणयोगवंतोनतुत्वद्रीत्यानिर्विशेषचितेराकारप्रत्यायकमिथ्योपाधिभूतानितानि ॥ उपाधेर्नित्यत्वेमिथ्यात्वानुपपत्त्याऽद्वैतस्यसदेवेत्यादिश्रुतीनांचबाधः । तदनित्यत्वेकल्पकांतराभावादनुपहितचैतन्यस्यैवकल्पकत्वापत्त्यानिर्विशेषत्वभंगः । विष्ण्वादीनांजीवतौल्यं जीववत्तेषामुपाधिध्वंसकसाधनानामश्रवणात् तेषामनिर्मोक्षाज्जीवतआधर्म्यंचप्रसज्येत॥ निर्मोक्षेपुनःसर्गाद्यसंभवो-

न्यथापुनःपुनर्विष्ण्वंतरादिकल्पना ॥ तन्नित्यताबोधकश्रुत्यादिविरोधोजीवस्य "नजायते-म्रियतेवा" । (अ० २ पा० ३ सू० १७) "नात्माऽश्रुतेः" इत्यादिषुसिद्धेनित्यत्वेपि-तेषामनित्यत्वादाधर्म्यंचतदवस्थमितिदिक् ॥ तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थज्ञानादेवमुक्तिरितितु-श्रीमदाचार्यचरणैः श्रीपुरुषोत्तमचरणैश्चतत्रतत्रविस्तरतोनिरस्तं ॥ उपाधियोगाच्चितेः साकृतित्वघटनातुविस्तरान्निराकृताप्राक् ॥ अतोब्रह्मणोवस्तुतः साकारत्वात्तद्ध्यानतोध्येयंतदेवशास्त्रतत्परागच्छतीत्येतावत्तुसंमतं ॥ दुर्वासःकृतस्यललितास्तवरत्नस्वशक्तैरत्याद-रात्तत्रत्यस्य "पवनमधिपावकमयिक्षोणीमभिगगनमयिकृपीटमयि ॥ रविमयिशशिमयि-दिङ्मयिसमयमयि प्राणमयिशिवेपाहि" इतिसार्वात्म्यबोधकवाक्यस्य शंकराचार्यकृत-सुंदरलहर्याअपितथात्वात्तैस्तस्याव्याख्यानाच्च तत्रत्यस्य"मरुत्त्वं व्योमत्वं महदसिमरुत्सा-रथिरसित्वमापस्त्वंभूमिस्त्वयिपरिणतायांनहिपरं ॥ त्वमेवस्वात्मानंपरिणमयितुंविश्वव-पुषाचिदानंदाकारं शिवयुवतिभावेनविभृषे" इतिपरिणामबोधकवाक्यस्यचकेवलनिमित्त-त्ववादेविरोधतोहानिः स्फुटैव । शंकराचार्याः षण्मतप्रवर्तकदक्षिणमार्गस्तत्संमतएवात-एवतदनुकूलस्तोत्रंनिर्मितंतइतिप्रसिद्धेश्च, तेनपरंत्वित्यादिनिरस्तं । यच्चविष्णुभागवतमि-त्यादिअबुद्ध्वोङ्गानरूपत्वात् तदेवउपहासावहंभागवतंमहापुराणेष्वष्टादशसुपंचमंदेवी-पुराणंचोपपुराणविशेषइतिवैदिकाः, एतद्विपरीतंशाक्ताः । वादेबीजंतु 'प्रणिपत्यशिवां-देवींशिवंभागवतंतथा ॥ पुराणंसंप्रवक्ष्यामी'तिदेवीपुराणस्थंवाक्यं तत्रभागवतमिति-पुराणविशेषणंशाक्तामन्यंते, शिवविशेषणंतुवैष्णवाः, अतस्तयोर्महापुराणोपपुराणभाव-एववादोनतुअन्यतरंनव्यासकृतमितिप्राक्तनः कोपिवैदिकोवाशाक्तोवाप्रामाणिकोलिखति । उभयप्रामाण्यस्वीकारादेवास्माकंधर्मशास्त्रनिबंधेषुहेमाद्रिकृत्यकल्पतरुनिर्णयसिंध्वादिषु उभयवचनानिसंगृह्यंते । शाक्तग्रंथेष्वपिश्रीभागवतदशमस्कंधजन्मप्रकरणस्थानि 'गच्छ-देविव्रजंभद्रे दुर्गेतिभद्रकाली'तिएवमादिवाक्यानि (अ० २९ श्लो० १) 'योगमाया-मुपाश्रितः' (अ० ३४ श्लो० २) 'आनर्चुरर्हणैर्भक्त्यादेवींचनृपतेंबिकां' (अ० ५६ श्लो० ३५ । ३६) 'उपतस्थुर्महामायांदुर्गांकृष्णोपलब्धये ॥ तेषांतुदेव्युपस्थाना-त्प्रत्यादिष्टाशिषासच । प्रादुर्बभूवसिद्धार्थःसदारोहर्षयन्हरिः ॥' इत्यादीनिस्थलांतरवाक्या-निचमानतयोपन्यस्यन्ते । महापुराणत्वाग्रहोपिदेवीपुराणविषयकएव । देवीभागवतं-त्वतितरामर्वाचीनतमं अतएवनास्माकंनापिशाक्तानांप्राचामाचारादिबोधकग्रंथेषुक्कापित-द्वचनमस्ति । देवीभागवतंत्विदानींवर्तमानविक्रमशकस्यैकोनविंशेशतकेकेनचित्तसशल्या-गुप्तवत्याख्यां व्याख्यांविहितवताभास्कररायाख्येनकाश्यांगुप्ततयानिर्मातुमारब्धं, तदस-माप्यैव स्वशरीरंसमापितवान् । ततः काशीनाथभट्टइतिप्रसिद्धेनतन्मित्रेणावशिष्टतद्भागंय-थामतिनिर्मायनिर्मायतामनाश्रयता तेननारायणभट्टवंश्यानां काश्यामग्रपूजामाप्नुवतांप्राये-णदिवाकरभट्टशर्मणांहस्तेतत्पुस्तकशोधनार्थं बहुशोधनार्थार्पणपुरःसरमर्पितं । तैश्चयथा-संभवंपरिशोधितं । तान्येवभास्करादिकरलिखितपत्रकाणितत्रसंति । अतएवप्राक्तनप्रबंधे-षुनक्काप्येकमपिदेवीभागवतवचनमुपलभ्यते । किंतुकृत्यकल्पतर्वादौक्वचिद्देवीपुराणस्यैवव-चनानि ॥ पूर्वेषामुक्तविधविवादाध्यासितेगायत्र्यासमारंभवृत्रासुरवधाद्यभावादेवश्रीधर-

स्वाम्यादयः 'यत्राधिकृत्यगायत्री'मित्यादिवचांसिस्वमतस्यभागवतत्वसाधकतयोदाहरंति । छलकल्पितस्यतदवसरेसत्त्वेतत्र 'सर्वचैतन्यरूपांतामाद्यांविद्यांचधीमहि । बुद्धिंयानः प्रचोदयात्' इतिचतुर्विंशत्यक्षरत्रिचरणश्लोकेनारंभादेस्तत्कर्त्राश्रीधरस्वाम्याद्युक्तवचनसिद्धलक्षणस्यस्वग्रंथेसमावेशार्थंधौर्त्यात्स्पष्टमेवकृतत्वेन तदव्यावर्तकानितादृशवचांसितेवृथाकिमित्युदाहरेयुः ? शंकराचार्यप्रभृतयः प्राञ्चः प्रसिद्धभागवतस्यैववासनाभाष्यादीनिव्याख्यानानिकथंकुर्युः ? देवीभागवतव्याख्यातानीलकंठस्तुनभारतव्याख्याता, किंत्विदानींप्रवर्तमानेविक्रमशकस्य विंशेशतकेसकथंचित्समयंजीवन्नेवकाश्यामासीत् । तंचव्याचक्षाणंसाक्षाद्दृष्टवंतोऽद्यापिसंतोबहवोजीवंति । चतुर्धरनीलकंठेनतुभारतप्रदीपेनकापिकल्पितपुराणगंधोप्याघ्रातः; तदानींतदभावात् । किंतु प्रसिद्धश्रीभागवतस्यतद्व्याख्यातुः श्रीधरस्वामिनश्चानुसरणंबहुस्थलेपुकृतं प्रसिद्धश्रीभागवतदशमस्कंधस्थश्रीकृष्णचरित्रेश्रौततांसमर्थयितुंवेदमंत्रानुद्धृत्य मंत्रभागवतंचतेनैवकृतं व्याख्यातंचस्वयमेव अपरार्यशिवतत्वविवेकादिषुबहुष्वेवप्राचीनार्वाचीनप्रामाणिकग्रंथेश्रीभागवतस्यैवप्रामाण्यंतदीयतत्तद्वचनोपन्यासादिनानिश्चीयतेनतुतावकस्य ॥ तत्तद्ग्रंथस्थतत्तत्स्थलादिप्रदर्शनपूर्वकम् ; अधिकंतुमयाश्रीभागवतशंकानिरासवादविवरणउपपादनीयमित्यलमिहमप्रासंगिकेन। अभ्युपेत्यवादेनसमाधिस्तुमूले 'नहिवादिमते'त्यादिनादर्शितः । पद्मपुराणइति । इदमुपलक्षणं । तथाहि—स्कांदेश्रीभागवतमाहात्म्ये 'परीक्षिच्छुकसंवादोयोसौव्यासेनवर्णितः ॥ ग्रंथोऽष्टादशसाहस्रः सोऽसौभागवताभिधः ॥' पाद्मेभागवतमाहात्म्ये श्रीभागवतकथाश्रवणायागतानांसंख्याने (अध्याय ३ श्लो० १५) 'वेदांतानिचवेदाश्चमंत्रास्तंत्राणिसंहिताः । दशसप्तपुराणानिषट्शास्त्राणितथाययुः' इतितद्भिन्नानांसप्तदशत्वोक्तिस्तस्यैवाष्टादशांतर्भूतत्वनिश्चायिका । किंचनारदीयेब्रह्मादीनांव्यासकृताष्टादशपुराणानांद्वादशस्कंधसारानुक्रमणिकादर्शिता, साचात्रैवसंगच्छतेनतावके । एवमन्यानिमात्स्यादिवचांस्यन्यत्रवक्ष्यामः । भवांस्तुश्रीभागवतप्रामाण्यमत्रसंदिग्धंवदन् शैवसुधाकरेचदेवीभागवतस्यैवप्रामाण्यंदर्शयन्बहुस्थलेष्वत्रतद्वचांसिशैवसुधाकरप्रथमकिरणादौचतच्चतुर्थस्कंधादिवचांसिस्वनुकूलतयाधौर्त्यादुदाहरन्ननुपादेयवचनः॥ शंकराचार्यैस्तदनुयायिभिर्मधुसूदनसरस्वत्यप्पय्यदीक्षितादिभिश्चस्वीकृतंतत्प्रामाण्यंदूषयन्स्वप्रथमश्लोकोक्तरीत्यासप्तकोटिंचस्वयमेवाभिनिविशते । बौद्धादयस्तुनिरीश्वराइतितन्मतेसाकारध्येयाभावादत्रश्लोकेनन्वेवमित्यादिशंकातत्समाधानंचश्रीमतां सर्वत्रज्ञत्वात् ॥

एवंचास्मन्मते "वेदाःश्रीकृष्णवाक्यानिव्याससूत्राणिचैवहि ॥ समाधिभाषाव्यासस्यप्रमाणंतच्चतुष्टयं ॥ एतद्विरुद्धंयत्सर्वंनतन्मानंकथंचन ॥" अतएवतद्विरुद्धानितंत्राणिनप्रमाणं । ननुभागवते 'यआशुहृदयग्रंथिंनिर्जिहीर्षुःपरात्मनः ॥ विधिनोपचरेद्देवंतंत्रोक्तेनसकेशव'मित्यादिनातंत्रोक्तार्चायाअपिभागवतोक्तत्वात्कथं तंत्रस्याप्रामाण्यमितिचेत्,-भ्रांतोऽसि । नहिवयंसर्वस्यतंत्रस्याप्रामाण्यं ब्रूमः, किंतुपूर्वोक्तमानचतुष्टयविरुद्धांशस्य 'विरोधेत्वनपेक्षंस्यादसतिह्यनुमान'

मितिन्यायात् । यत्तु (शुद्धाद्वैतावलंबेनयादृशंहरिपूजनंत्वत्संमतंता-
दृशंसक्रमंलिखित्वाखंडयिष्यामः) इत्युक्तं,-तत्तुयुक्तमेव; आसुरप्रा-
कृतिकत्वात् । परंतुशुद्धाद्वैतमार्गज्ञानार्थंतन्मार्गविदउपास्यंतां विना-
ज्ञानंखंडनस्याशक्यत्वात्, भावानवबोधविहितस्यदोषस्यानादरणी-
यत्वात् ॥ उक्तंचदीधितिकृद्भिः "मान्यान्प्रणम्यविहितांजलिरेषभूयो-
भूयोविधायविनतिंविनिवेदयामि ॥ दूष्यंवचोममपरंनिपुणंविभाव्य-
भावावबोधविहितोनदुनोतिदोष" इति । ननुवेदादिषुचतुर्षुयस्यव-
र्णनंनास्तितद्विरुद्धंचयत्तन्नप्रमाणमित्युक्तं, तत्रवेदादित्रयप्रामाण्येना-
स्तिविप्रतिपत्तिःभागवतंचेच्छाक्ताअप्रमाणमितिब्रूयुस्तर्हितत्रत्वया-
किंवक्तव्यमितिचेत्तर्ह्यस्माभिस्तेप्रष्टव्याः—किंभागवताप्रामाण्यंभव-
द्भिःकेनचिद्धेतुनासाध्यते, वा केनचिच्छब्दरूपप्रमाणेनाध्यवसीयते,
वाङ्मात्रेणवा? नाद्यः; तादृशहेतोस्तैस्त्वयावाऽनुक्तत्वात् । किंच-
परार्थानुमानस्यउचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपंचकसमुदायरूपन्यायप्रयो-
गाधीनत्वान्नप्रतिज्ञामात्रेणसाध्यसिद्धिः; अन्यथासर्वप्रमाणानामप्रा-
माण्यंस्यात् । नापिद्वितीयः; त्वत्संमतेषुप्रमाणेषुवेदादिषुभागवतम-
प्रमाणमितिशब्दस्यानुपलब्धेः; तृतीयोपिन; वादिनःपरंप्रत्यनाप्तत्वेन-
तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात् एवंच 'वैष्णवंनारदीयंचतथाभागवतंशुभं ॥
गारुडंचतथापाद्मंवाराहंशुभदर्शने ॥ षडेतानिपुराणानिसात्त्विका-
निमतानिमे' इतिपद्मपुराणवाक्याद्भागवतस्यसात्त्विकत्वनिश्चयाद्वि-
ष्णोश्चसत्त्वमूर्तित्वाद्विष्णुभागवतमेवाष्टादशपुराणांतर्गतंव्यासकृतं-
चेत्यध्यवसीयते ॥ वैष्णवपुराणसाहचर्याच्चभागवतंवैष्णवमेवतत्र-
गणितं, नदेवीभागवतं; साहचर्यस्याभिधानियामकत्वात् । उक्तंच-
'संयोगोविप्रयोगश्चसाहचर्य्यंविरोधिते' त्यादिनासाहचर्य्यस्याभिधा-
नियामकत्वं अतएवरामलक्ष्मणावित्यत्रनपरशुरामस्यबलदेवस्यग्रहणं-
किंतुदाशरथेरेव ॥ एतेन (तत्रविशिष्यनामनास्तिदेवीभागवतस्य-
तत्रांतर्भावेणसंदिग्धंचतस्यप्रामाण्यमित्यादि) प्रलपन्कर्मंदिवेषोऽ-
पास्तः ॥ स्वगुरुवाक्यमित्यादिप्रलापस्त्वस्मदभिप्रायमबुध्वैव ॥ यत्तु
नन्वित्यादिना 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिता' इतियाज्ञव-
ल्क्यमवतार्य्यतत्रन्यायपदेनतर्कशास्त्रग्रहणंवाच्यं । तत्रचपरमाणु-
कारणवादादिवेदविरुद्धंदृश्यतइत्याद्युक्तं,-तदप्यविचारविजृंभितमेव,
तत्रन्यायपदस्यपंचावयववाक्यपरत्वात् अतएव 'सत्पक्षप्रसरःसतां-
परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवोविम्लानोनविमर्द्दनेमृतरसप्रस्यंदमाध्वीक-

भूः ॥ ईशस्यैष निवेदितः पदयुगे भृंगायमाण भ्रमच्चेतोमेरमयत्वविभ्रमनघन्यायप्रसूनांजलि'रितिन्यायकुसुमांजलिश्लोकव्याख्यायांएषोऽनघोन्यायः समस्तरूपोपपन्नलिंगप्रतिपादकवाक्यंसएवकुसुमांजलिरित्युक्तंसंगच्छते, नतुपरमाणुकारणवादादिन्यायपदप्रतिपाद्यं ॥ अन्यथातस्यधर्मस्थानत्वात्तत्खंडनमनुचितंस्यात् अतएव 'न्यायचर्चेयमीशस्यमननव्यपदेशभाक् ॥ उपासनैवक्रियतेश्रवणानंतरागता'इत्याद्यपितत्रैवोक्तं । यत्तु किंचेत्यादिनाप्रतिपादितं (पुराणांतरस्य भागवताज्जघन्यत्वेत्वदीयैर्विष्णोर्नैवेद्यंनभुज्येत 'अपिदीपावलोकंमेनोपयुंज्यान्निवेदितमितिभागवतेतन्निषेधात्), — तदपिनसाधीयः; तस्यत्वेवमर्थः — दीपावलोकमपिनिवेदितंमेपूजायांनोपयुंज्यात् निवेदितं पुनर्ननिवेदयेदित्यर्थः, नतुस्वयंनोपयुंज्यादित्यर्थः; तत्प्रतिपादकबहुतरवाक्यसत्त्वात् अतएव 'त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिताः॥ उच्छिष्टभोजिनोदासातवमायांजयेमही'त्यपितत्रैवोक्तं॥ अन्यथाभक्तानांतादृशवचनंकथंस्यात् ? नैवेद्यप्रशंसापिसर्वत्रप्रतिपादितासंगताभवति ॥ नच 'उच्छिष्टभोजिनोदासा'इत्यस्यलिङादिशून्यत्वात् लिङ्विधेयाभ्यांसहितेनतेन विरोधान्नविधिस्तेनकल्पयितुंशक्यतइतिवाच्यं; पूर्वोक्तार्थेनविरोधाभावात् नचतादृशार्थेपूर्वमित्यध्याहार्यमन्यस्यैवेतिगौरवं पूर्वनिवेदितस्यहरयेनिवेदनप्राप्त्यभावश्चेतिवाच्यं; त्वत्कल्पितेर्थेपिस्वयमित्यध्याहारस्यकल्पनीयत्वात् परस्मैपदमपित्वदुक्तार्थेबाधकं प्राप्तिश्चविष्वक्सेनोच्छिष्टगणपतिदृष्टांतेनान्नस्यद्रव्याभावेनवास्यादेव ॥ नचैवंविष्णोर्निवेदननिषेधेपितदुपभोगेबाधकाभावेनत्वयान्यनिवेदितंभुज्येतेतिवाच्यं; अनन्यभक्तानामन्यध्यानस्यान्यपूजनस्यान्यकथालापादीनांनिषेधेनान्यनिवेदितभोजनस्यतुतरांदूषितत्वात् दीपावलोकमपीत्यादिनादीपावलोकेनानुज्ञा किंतुदीपावलोकस्यतैजसत्वादन्यत्रतदुपयोगस्यागर्हितत्वेपिअत्रनतदुपयोगः ॥ "यद्वैमनुरब्रवीत्तद्भेषज" मितिश्रुत्यामनुस्मृतेरपिप्रामाण्यमस्त्येव; वेदमूलकत्वाद्वेदापेक्षयाजघन्यत्वंतुसर्वत्रप्रसिद्धमेव ॥ एतेनआस्तांतावदित्यादिदत्तोत्तरं ॥ यदुक्तं अस्माकंशास्त्रमात्रपक्षपातोनान्यत्रेति, -तदप्यसत्यमेव । यदिशास्त्रमात्रपक्षपातस्तदाशास्त्रविरुद्धंराजसेवादिखंडनमंडनादिकंचकिमर्थमाचरितं ? गालिप्रदानंशिष्टगर्हितमितिनिश्चितंचेच्छठत्वादिकंग्रंथादावेवकथंनिबद्धमित्यपि विचारणीयं ॥

सहस्राक्षेएतेनेत्यादिंपक्षपातोनान्यत्रेत्यंतंभागंखंडयंति – एवंचास्मन्मतत्यादिना विचारणीयमित्यंतेन । अयंभावः–अस्मद्ग्रंथान्निबंधादीननालोच्यैवायंप्रलापः । निबंधेहि-श्रीमदाचार्यचरणाः 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानिव्याससूत्राणिचैवहि । समाधिभाषाव्या-सस्यप्रमाणंतच्चतुष्टयं । उत्तरंपूर्वसंदेहवारकंपरिकीर्तितं । अविरुद्धंतुयत्त्वस्यप्रमाणंतच्च-नान्यथा । एतद्विरुद्धंयत्सर्वंनतन्मानंकथंचने'तिसाधकदशायांप्रमाणमुक्त्वासिद्धदशायां-सर्वस्यापिवाक्यजातस्यप्रामाण्यमुपपाद्य ब्रह्मवादेप्रागुक्तमेवमुख्यं प्रमाणं । धर्मेतु-श्रुतिर्मन्वादिस्मृतिश्चोभयमपिप्रमाणमेवेत्याहुः – द्वापरादौतुधर्मस्यद्विपरत्वाद्द्वयंप्रमेत्या-दिना । अत्रप्रथमकारिकायां चकाराज्जैमिनिसूत्राणिउत्तरंपूर्वमित्यत्रपूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन् जीवानांसंदेहसंभवेउत्तरोत्तरस्यातद्वारकत्वमेव । चतुर्णामाविर्भावेतेनक्रमेणाविर्भावेचहेतु-तयोक्तं, नतुपूर्वपूर्वस्यजवन्यत्वगंधोपि संदेहवारकत्वमात्रोक्त्यातस्यापादनेत्वद्रीत्यात्वदा-चार्यग्रंथानां उपनिषत्सूत्रादिसंदेहवारकत्वादुपनिषदादिषु त्वदाचार्यग्रंथतोजघन्यंत्व-योच्येत । अतउत्तरोत्तरेणसंदेहनिवृत्तौ तच्चतुष्टयमेकवाक्यतापन्नंप्रमाणं निगदमात्रा-त्संख्यालाभेप्यतएवपुनस्तच्चतुष्टयमितिप्रमाणमित्येकवचनंचोक्तं ॥ इतिहेतुस्तदुद्भवइत्यादि-

---

एतेन 'तन्त्रशास्त्रेणचेद्ब्रूषेतदवैदिकसंमतम्' इत्युक्त्वा 'वेदाःश्रीकृष्णवाक्यानिव्यास-सूत्राणिचैवहि । समाधिभाष्याव्यासस्यप्रमाणंतच्चतुष्टयम् । एतद्विरुद्धंयत्सर्वंतन्मानंनकथंचन' इतिश्रीमन्निजाचार्यैरुक्तंतन्त्राणिनप्रमा श्रीमदाचार्यचरणैरतएवनिरूपितम् । 'शाक्तास्तांश्चेत्त-तोब्रूयुस्तेसन्मार्गाद्बहिष्कृताः । इतिसर्वेषुमार्गेषुदोषाःसन्तिततोहरिम् । शुद्धाद्वैतावलम्बेन-भजेतसुविनिश्चितम्' इतिप्रत्युक्तम् ॥ श्रीमद्भागवते एकादशस्कंधे 'यआशुहृदयग्रन्थिनिर्जि-हीर्षुःपरात्मनः । विधिनोपचरेद्देवंतन्त्रोक्तेनचकेशव'मित्यादिना तन्त्रानुसारेणार्चाया विहित-त्वाच्च ॥ 'शुद्धाद्वैतावलम्बेनयादृशंहरिपूजनं । त्वत्संमतं तादृशं लिखित्वा सक्रमं खण्डयिष्या-मोऽनुपदम् ॥ किञ्च वेदादिषु चतुर्षु यस्य वर्णनं नास्ति तद्विरुद्धंच यत्तद्दोषवदिति ते संमतम् ॥ तत्र वेदादिप्रामाण्यमुभयसंमतं ॥ भागवतंचेत्तेऽप्रमाणंब्रूयुस्तर्हि तत्र त्वं किंब्रूयाः ? ॥ स्वगुरुवाक्यमितिचेत्–न; स्वगोष्ठीमात्रे विश्वास्यत्वात् ॥ अन्यथा तेऽपि भागवतमप्रमाणं तन्त्रंप्रमाणमिति कंचित्स्वगुरुं कृत्वाऽपि तद्वाक्येनब्रूयुः ॥ ननु 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्ग-मिश्रिताः' इत्याद्येव भागवतप्रामाण्ये प्रमाणमितिचेत्–तत्र मीमांसायाअतिरिक्ततयोपात्त-त्वेन न्यायपदेन तर्कशास्त्रग्रहणंवाच्यं; तत्रच परमाणुवादादि वेदविरुद्धंदृश्यते । तदिव पुराणमपि कस्मिंश्चिदंशे प्रमाणं वेदविरुद्धांशेऽप्रमाणमितिचेत्स्यात्तर्हितादृशभागवतांशविरुद्धं-चेदन्यत्र व्यासादिभिः सर्वज्ञैरिदानींतनैरदृश्यमानवेदमूलकंप्रोक्तं स्यात्तत्कथमप्रमाणं त्वद्गुरु-वाक्येनोच्यते ? ॥ किञ्च विष्णुभागवतस्य तत्र विशिष्यनामनास्ति ॥ पुराणेष्वन्तर्भावेन-प्रामाण्यं कौर्मादिभिःसमम् ॥ देवीभागवतस्य तत्रान्तर्भावेण संदिग्धंच ॥ किञ्च पुराणान्त-रस्य भागवताज्जघन्यत्वेत्वदीयैर्विष्णोर्नैवेद्यं नभुज्येत ॥ अपिदीपावलोकमेनोपयुञ्ज्यान्नि-वेदितमि'ति भागवते तन्निषेधात् ॥ प्रकरणान्तरेऽपि तद्विधिर्नोपलभ्यते । यतोविकल्पादि-कल्पनाऽवतरेत् ॥ 'निवेदितंतद्भक्तायदद्याद्भुञ्जीतवास्वय'मितितु विकल्पः ॥ किञ्च नैवेद्य-प्रतिपत्तिरियंभक्तालाभे स्वयमिति ॥ वाशब्दोऽनास्थायाम् ॥ एवंच भक्तः सात्वतः ॥

वत् ॥ अविरुद्धंत्वित्यत्रएकस्तुरवधारणेद्वितीयःशंकानिरासेचोप्यथ तथाच चतुष्टया-तिरिक्तस्यसकलपुराणेतिहासादेःकाप्यवस्थेत्याशंकानिरासार्थमिदमुच्यते – यत्तुपुराणादिकं अस्यवेदादिप्रमाणास्याविरुद्धमेवतद्विरुद्धार्थाप्रतिपादकतयैवव्याख्यायमानंतदपिप्रमाण-मेव । अन्यथाकाल्पनिकव्याख्यानवशात्तद्विरुद्धार्थकतयाप्रतीयमानंतुनप्रमाणमितितदर्थः एवंचपुराणादिषु औपरिष्टिकप्रतीतिविषयाणामर्थांतराणामेवानुपादेयत्वंसिध्यतिनतुपुरा-णादीनां ॥ ननुतर्हिशाक्यस्मृत्यादिकमपिकथंचित्प्रसह्यतदविरोधतोव्याख्यायमानंप्रमाणं-

---

तथाच 'नैवेद्यप्रतिपत्त्यर्थंसात्वतश्चेन्नलभ्यते । ग्रासमात्रंसमुद्धृत्यजलेऽग्नौवाविनिक्षिपेत्' इति पुराणान्तरवचनार्थः सङ्गृहीतः ॥ अतएव ब्राह्मणभोजनादूर्ध्वं 'भुञ्जीततैरनुज्ञातःशेषंसेष्टः-सभाजितै'रित्यवशिष्टभोजनं पृथग्विहितम् । नतु नैवेद्यभोजनमेव ॥ अतएवाग्रे त्रयोदश्या-मृत्विगादिबहुविप्रादिभोजनमनैवेद्येनैव विहितम् ॥ 'नैवेद्यंचातिगुणवद्दद्यात्पुरुषतुष्टिदम्' इति पुरुषतुष्टिदस्यैव नैवेद्यत्वात् ॥ अग्रे 'भुक्तवत्सुचसर्वेषुदीनान्धकृपणेषुच । विष्णोस्तत्प्रीणनं-विद्वान्भुञ्जीतसहबन्धुभि'रित्यत्र तत् दीनादिभोजनोत्तरं भोजनं विष्णोःप्रीणनमित्यर्थः ॥ यदा तदन्नाद्यं भुञ्जीत ॥ विष्णोःप्रीणनमिति क्रियाविशेषणम्, नतु तच्छब्देन नैवेद्यपराम-र्शोऽतिव्यवधानात् ॥ पुरुषतुष्टिदस्य सवहुबन्धूदरपूरकत्वासम्भवाच्च ॥ किञ्चेदं सर्वं काम्य-व्रतप्रकरणस्थमिति ज्योतिष्टोमपशुसमानयोगक्षेमतामावेदयेत् ॥ 'उच्छिष्टभोजिनोदासा' इत्यादितु लिङ्गादिशून्यमिति लिङ्मन्भ्यांसहितेनानेन विरोधान्नविधिंकल्पयितुं प्रभवति ॥ एतेन 'यज्ञशिष्टाशिनःसन्तोमुच्यन्तेसर्वकिल्बिषै'रित्यपिव्याख्यातम् ॥ गीतायास्तन्मते भागवतादनुत्कृष्टत्वात् ॥ किञ्चाऽत्रयज्ञभोजनशिष्टाशिनः यज्ञभुक्तांशातिरिक्तांशिनइत्यर्थप्रती-त्यान तेन तत्प्राप्तिः ॥ पुराणान्तराणि स्मृतयश्चैतद्विरोधेऽप्रमाणानीतितत्र यदि तद्विधायकं वचनं स्यात्तर्हि एतद्विरोधादप्रमाणमेवस्यादिति विशेषपरत्वं तद्बलान्नसम्भवति ॥ श्रुतिः सूत्रंच तादृशंनास्त्येव यन्निवेदितोपयोगं विदध्यात् इति वैदिकान्पृष्ट्वा निश्चिनु ॥ यदि काचिच्छ्रुतिः कस्यां चिच्छाखायामुपलभ्यते तर्हि इत्थंनिश्चिनु ॥ सति समानविषयत्वे विकल्पः, विषम-विषयत्वे यावानंशस्तत्राऽस्तिविहितस्तावानेवग्राह्योनेतरः; अन्यथा भागवतवाक्याचारितार्थ्य-प्रसङ्गात् ॥ नच भागवतवाक्यएव अन्यस्मै निवेदितं दीपावलोकमपि मे नोपयुञ्ज्यादित्यर्थ-इतिवाच्यम्; अन्यनिवेदितस्य हरावुपयोगाप्राप्त्या निषेधानर्हत्वात् ॥ विष्णोर्निवेदननिषेधेऽपि त्वदुपभोगे बाधकाभावेन त्वयाऽन्यनिवेदितं भुज्येत ॥ अपिशब्देन दीपावलोकेऽनुज्ञाप्रतीत्या तत्त्वया विष्णवे उपयोज्येत ॥ किञ्च अन्यस्मैपदाध्याहारे मानमन्वेष्यं, तच्च यदिपुराणा-न्तरादि, तर्हि दुर्बलत्वान्नभागवतीयस्वारसिकार्थं संकोचयेत् ॥ वेदादिकंतु नास्तीत्युक्तम् ॥ 'दत्त्वाचमनमुच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पये'दिति भागवतविरुद्धश्चायमर्थः ॥ आस्तांतावदेतत् ॥ किञ्चपुराणान्तरस्य 'यद्वैमनुरब्रवीत्तद्भेषज'मितिश्रुत्यादिस्तुतमनुस्मृतेश्चजघन्यतायां किंमा-नम्? सन्मार्गाद्बहिष्करणन्तुस्वगुरुवाक्यैस्तैरपित्वाम्प्रत्युच्यते तस्माच्छास्त्रगन्धसत्त्वे शास्त्रे-णैववाच्यं ॥ गालिप्रदानन्तुशिष्टगर्हितम् ॥ एवं शैवादिमतेष्वपि ऊहनीयम् ॥ अस्माकंतु शास्त्रमात्रे पक्षपातोनान्यत्र ॥ ४३ ॥

स्यादतआहुः–एतद्विरुद्धमिति । सर्वं चार्वाकार्हतबौद्धादिनास्तिकदर्शनं आस्तिकदर्शन-तयाव्यवह्रियमाणंकाणादादिकंचकथमपिव्याख्यानक्लेशतोपिनमानंवेदविरोधार्थमेवबुद्धादि-प्रवृत्तेरसंदिग्धतयाश्रीवेदव्यासखंडितत्वेन कणभक्षादिप्रवृत्तेरपितथात्वावसित्याचता-दृशार्थवक्तुस्तात्पर्याभावनिश्चयात् पुराणादिषुतुतत्रतत्र वेदाद्यनुकूलमिदमितिप्रतिपदंकथ-नात्तदनुकूलेनैववक्तृतातपर्येणभाव्यमप्रतारकत्वस्यतेषुसद्भिरादरणादितिभावः । अतोवेद-विरुद्धतंत्राण्येवपंचमकारमोक्षसाधनत्वप्रतिपादकान्यप्रमाणानि, तदविरुद्धानितुनारदपंच-रात्रादीनिप्रमाणान्येव । एवमर्थमुक्तकारिकाणामबुध्वापरेणकृतः प्रलापएतावतैवनिरस्तः । तथापिवैशद्यार्थं किंचिदुच्यते—यद्विश्रीमद्भागवतइत्यादिविहितत्वाच्चेत्यंतं,—तन्न; एकाद-शस्यतृतीयाध्याये (श्लो० ४१) 'कर्मयोगंवदतनः पुरुषोयेनसंस्कृतः ॥ विधूयेहा-शुकर्माणिनैष्कर्म्यंविंदतेपर'मितिविदेहप्रश्नेआविर्होत्रः (श्लो० ४३) 'कर्माकर्मविकर्मे-ती'त्यादिना विहितप्रतिषिद्धविहिताकरणानांवेदैकगम्यत्वाद्वेदस्यचेश्वरात्मतयादुर्ज्ञेयत्त्वा-त्तत्रसूरिमोहंस्वाभाविककर्ममोक्षायालौकिककर्मविधानरूपंस्वाभिप्रेतवेदतात्पर्यंचोक्त्वा (श्लो० ४५) 'नाचरेद्यस्तुवेदोक्तंस्वयमज्ञोऽजितेंद्रियः ॥ विकर्मणाह्यधर्मेणमृत्योर्मृत्यु-मुपैतिसः' (श्लो० ४६) 'वेदोक्तमेवकुर्वाणोनिःसंगोर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यांलभते-सिद्धिंरोचनार्थाफलश्रुति'रितिवेदोक्तानाचरणेमोक्षाभावरूपंदुष्फलं तांत्रिकासमुचित-वेदोक्तमात्राचरणेनसिद्धिंचवर्णयित्वासर्वजनसाधारणंसर्वसुगमंवक्ति (श्लो० ४७) 'यआशुहृदयग्रंथिंनिर्जिहीर्षुःपरात्मनः । विधिनोपचरेद्देवंतंत्रोक्तेनचकेशव' मित्यादिना अत्रपरमात्मनोविधिनावेदसिद्धेनकेवलपुष्टिमार्गेण तंत्राशक्तौ तंत्रोक्तविधिनाचउपचरे-दित्यर्थः ॥ वस्तुतस्तुवैदिकप्रकारेतंत्रोक्तराजोपचारादीनामपिवेदाविरुद्धत्वाद्यथासंभवं-समुच्चयस्तंत्रोक्तेनचेतिचकारेणबोध्यते तथैवसत्याशुहृदयग्रंथिनिर्वारः । तानिचतंत्राणि 'तंत्रंसात्वतमाचष्टनैष्कर्म्यंकर्मणांयत'इत्यादिप्रथमस्कंधादिवचःसंमतानि नारदपंचरात्रा-दीनि; अग्रेवर्ण्यमानरीतिककेशवपूजाप्रकारस्यपंचरात्रगौतमतंत्रादिष्वेवदर्शनात् । नतुशा-क्तादिसंमतानिचतुःषष्टिः; तेषुतदभावात्तेनवेदादिविरुद्धानांतेषामप्रामाण्यकथनेबाधकं-किमेतावतापादितंभवता ? एकादशेसप्ततमविंशाध्यायेपिभगवदाराधनक्रियायोगेपृष्टेभग-वान् (श्लो० ७) 'वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमखः ।' इतित्रैविध्यमुक्त्वापि-केवलवैदिकेसर्वेषामनधिकारात्केवलतांत्रिकस्यपरंपरयासाधकत्वेपिसाक्षात्परमफलसाध-कत्वाभावात् त्रैवर्णिकस्यकेवलंतांत्रिकापरिग्रहं (श्लो० ८) 'यदास्वनिगमेनोक्त'मित्या-दिनादर्शयन् (श्लो० १०) 'उभयैरपिचस्नान'मिति (श्लो० २६) उभाभ्यांवेदतंत्रा-भ्यांमह्यंतूभयसिद्धये'इति । उपसंहारेच (श्लो० ४९) 'एवंक्रियायोगपथैः पुमान्वैदि-कतांत्रिकैः । अर्चन्नुभयतः सिद्धिंमत्तोविंदत्यभीप्सिता'मितिसमुच्चयपक्षमेवमुख्यंमन्यते । अविरुद्धानांतंत्रादीनांप्रामाण्यं त्वाचार्यैः स्वीकृतमेव । अतएवनिबंधाद्यप्रकरणे (श्लो० ३) 'भगवच्छास्त्रमाज्ञाये'त्यत्र "भगवच्छास्त्रंगीताभागवतंपंचरात्रंच" इतिव्याख्यातं । प्रकरणसमाप्तौच 'अर्थोऽयमेवनिखिलैरपिवेदवाक्यैरामायणैः सहितभारतपंचरात्रैः । अन्यैश्चशास्त्रवचनैः सहतत्वसूत्रैर्निर्णीयतेसहृदयंहरिणायदैवे'त्युक्तं । सर्वार्थनिर्णयेचसर्व-

प्रामाण्यंविस्तरेणविचारितं । वेदादिविरुद्धानामप्रामाण्यंतुकौर्मखंडेद्वादशाध्यायेहिमाचलं-प्रतिदेवीवाक्येषुषोडशाध्यायेदेवदारुवनस्थमुनिप्रसंगेपाद्मोत्तरखंडेगुणत्रयविवरणाध्याये-ऽन्यत्रचपुरुत्रपुराणेतिहासादिषुमन्वादिस्मृतिषुचसिद्धमेवविस्तरजिज्ञासुभिर्भमचंद्रोदयेतंत्र-किरणपुराणेद्रष्टव्यं । पूर्वतंत्रे (अ० १ पा० ३ सू० ३) विरोधेत्वित्यधिकरणेप्ययमेव-राद्धांतः । शुद्धाद्वैतेत्यादिरनुपदमित्यंतस्तुप्रलापएव; सकलस्यास्मत्संमतहरिसेवाविधेस्तेन-दूषितत्वाभावात् । यदिचपैशाच्यमवलंब्यदूषयिष्यसितर्ह्युद्धरिष्यामः—यच्चवेदेत्यादिन्नू-युरित्यंतं । तत्रकिंचवेदेत्याद्युक्तिः अविरुद्धंतुयत्त्वस्येतिकारिकार्थाबोधात् श्रीभागवत-प्रामाण्यंदेवीभागवतस्वरूपंचदिङ्मात्रेणदर्शितंप्राक् । स्वगुरुवाक्यमित्यादिकं तुवल्गनामात्रं; तथाकथाया अस्माभिराश्रितत्वाभावात् । यच्चननुपुराणेत्यादिसंदिग्धंचेत्यंतं,—तन्न; श्रीभागवतप्रामाण्यं नसामान्यवचनमात्राद्वयंवदामः । किंतूक्तचरविधैर्विशिष्टवचोभि-रपिस्पष्टंतत् (अ० १ उपोद्घातप्रकरणे श्लो० ३) 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमि-श्रिताः । वेदाःस्थानानिविद्यानांधर्मस्यचचतुर्दशे'तियाज्ञवल्क्यवचनेन्यायपदेन पंचावयवं वाक्यमितिससाधिर्मूलेयक्षबलिन्यायमनुसृत्योक्तः; तेनवेदार्थनिश्चयदार्ढ्यसंभवात् 'आर्षं-धर्मोपदेशंचवेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्तेसधर्मंवेदनेतर'इतिमनुनातर्कावश्य-कतायाः स्मरणाच्चेदमपिनायुक्तं । वस्तुतस्तु तत्रन्यायपदेननीतिशास्त्रमेवमन्यामहे । अतएवतत्रत्यंन्यायशब्दार्थमाहुः सर्वार्थनिर्णये श्रीमदाचार्याः (कारिका ८४)—'न्यायस्तुनीतिशास्त्रंहितर्कोमीमांसयायुतः ॥ मोहार्थान्यन्यशास्त्राणिबुद्धेकृष्णेतदिच्छया । देवांशैः कल्पितान्येवतदुक्तंसर्वथामृषे'ति तच्च "पुराणन्यायेत्यत्रनीतिशास्त्रमेवन्याय-शब्देनोच्यते, नतुलोकप्रसिद्धं । यस्तर्केणानुसंधत्तइति । तर्कशब्दोवेदानुकूलतर्कवाचक-मीमांसापरः" इत्यादिनास्वयंव्याचक्षते । नीतिशास्त्रंचलक्षाध्यायंब्रह्मणाकृतंदंडनीत्याख्यं-अयुताध्यायंशिवेनकृतंवैशालाक्षनामकंपंचसहस्राध्यायमिंद्रेणकृतंबाहुदंतकाख्यं त्रिसहस्रा-ध्यायंबार्हस्पत्यमेवमादिरूपंबोध्यं । तच्चमहाभारते शांतिपर्वणिराजधर्मेषुएकोनषष्टित-माध्याये (श्लो० २९) 'ततोध्यायसहस्राणांशतंचक्रेस्वबुद्धिज'मित्यारभ्य, (श्लो० ७४) 'यैर्यैरुपायैर्लोकस्तुनचलेदार्यवर्त्मनः । तत्सर्वंराजशार्दूलनीतिशास्त्रेभिवर्णितं' इत्यंतेन-आद्यंब्राह्मंसप्रमेयंनिरूप्य (श्लो० ७८) 'दंडेननीयतेचेदंदंडंनयतिवावपुः । दंडनीतिरि-तिख्यातात्रींल्लोकानभिवर्तते'इतितन्नामनिरुच्य (श्लो० ८०) 'ततस्तांभगवान्नीतिंपूर्वंज-ग्राहशंकर'इत्यादिना (श्लो० ८५) 'अध्यायानांसहस्रेणकाव्यः संक्षेपमब्रवीत् । तच्छास्त्र-ममितप्रज्ञोयोगाचार्योमहायशा'इत्यंतेनवैशालाक्षादीनितत्रोक्तानि; आग्नेयेन्यायसारंप्रव-क्ष्यामीतिप्रतिज्ञायनीतिशास्त्रसारस्यैवकथनात् । मत्स्यतृतीयाध्याये मीमांसान्यायविद्याच-प्रमाणाष्टकसंयुते'त्यष्टप्रमाणयोगालिंगाच्च नाक्षपादप्रणीतंपुराणन्यायेत्यत्रविवक्षितं; परमा-णुकारणत्वादेश्वरकेवलनिमित्तत्वनित्यजीवेश्वरभेदादिविरुद्धवादैस्तस्यधर्मस्थानत्वासंभवात् । कौर्मेपूर्वखंडे (अ० १२) 'नहिवेदादृतेकिंचिच्छास्त्रंब्रह्माभिधायकं ।' धर्माभिधायक-मितिक्वचित्पाठः (अ० १६) 'नवेदबाह्येपुरुषेधर्मलेशोपिशंकर ॥ संगच्छतेमहादेव-धर्मोवेदाद्धिनिर्बभौ' इत्यादिवचनशतेभ्यः 'अंगानिवेदाश्चत्वारोमीमांसान्यायविस्तरः ॥

पुराणंधर्मशास्त्रंचविद्याएताश्चतुर्दशे'तिमनुवचनेप्येवमेवसतिविस्तरपदंस्वरसतः संगच्छते। अन्यथाकाणादाद्यपेक्षयामीमांसयोः धर्मशास्त्रस्यपुराणस्यचविस्तीर्णत्वात्तावन्मात्रेतन्नसंगच्छेत–"प्रतिपदमनुपदं छन्दोभाषाधर्मोमीमांसान्यायस्तर्कइत्युपांगानी" तिचरणव्यूहेपिमीमांसान्यायरूपस्तर्कइत्यर्थः; उपांगानांसंख्यानियमाभावात् संख्याधिक्येविद्याधिक्यप्रसक्त्यामनुयाज्ञवल्क्यादिविरोधापातात्। उक्तदिशावेदविरुद्धस्यतस्य "नैषातर्केणमतिरापनेया" इतिश्रौतनिंदयातर्काप्रतिष्ठानादिसूत्रैः परमाचार्येणखंडिततयाचशिष्टापरिग्रहविषयेतस्मिन्वेदोपांगताधर्मस्थानतयोरशक्यवचनत्वाच्च॥ अन्यथापरिग्रहसूत्रंबाधितार्थंस्यात्। अतोनिगमकल्पतरुफलभूतेबहुपुराणैः प्रशस्यमानेश्रीभागवतेवेदविरोधगंधोपिनास्त्येव, प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धंतन्निर्णायकानुच्छिन्नगीतासूत्रादिविरुद्धंच यत्तंत्रादिकंदृश्येत तदपिउच्छिन्नवेदमूलकतयायदिप्रमाणंमन्येथास्तर्हिबौद्धचार्वाकादिशास्त्राण्यपितथासंभावनयाश्रद्धस्व॥ तद्ग्रंथेषुसर्वज्ञश्रीकृष्णप्रसिद्धमहर्षिप्रभृतीनांनामलेखपूर्वकंतैस्तथागतधर्मोनुष्ठितउद्दिष्टश्चेत्यादिस्पष्टमेवलिख्यते। यदितुतेषांसाकपोलकल्पनेतिमन्येत, तर्हिप्रत्यक्षविरुद्धतन्त्रादिष्वपितुल्यं॥ यच्चकिंचेत्याद्यवतरेदित्यंतंतदबोधात् भारतांतग्रंथाजनितस्यकृतिभारतांतव्यासमनस्तोषस्यजनकेश्रीभागवतेमुख्यतयासंदेहवारकत्वमेवब्रूमः; नतुपुराणांतरेषुप्रामाण्यापादकंचजघन्यत्वं येनभगवन्नैवेद्यभक्षणादिकमप्रमाणकंस्यात्। तत्रबहुभिः श्रौतस्मार्तपौराणवचनैर्भगवन्नैवेद्यस्यावश्यभक्ष्यत्वंतन्निषेधाभासवचसांसमूलानिःसंदेहाव्यवस्थाचमयासत्सिद्धांतमार्तंडेपंचमाष्टकावांतरसप्तमप्रश्नोत्तरेदर्शितेतिसुधीभिः कृपयातत्रावलोक्यएतत्कृतकोलाहलस्यकेवलविफलत्वमवधारणीयं। तथापिदिङ्मात्रमत्रोच्यते–तत्रश्रुतिः महोपनिषदि (पृ० २९७) 'एकएवनारायणआसीत् नब्रह्मानद्यावापृथिवीसर्वेदेवाः सर्वेपितरः सर्वेमनुष्याः विष्णुनाशितमश्नंति विष्णुनाऽऽघ्रातंजिघ्रंतिविष्णुनापीतंपिबंतिविष्णुनारसितंरसयंतितस्माद्विद्वांसोविष्णूपहृतंभक्षयेयु'रिति। गीतायां 'यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत्॥ यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पण'मित्यशनीयस्याप्यर्पणमुक्तं, तच्च 'तैर्दत्तानप्रदायैभ्य'इतितत्रोक्तन्यायात्स्पष्टवचनशतबलाच्चाशनात्पूर्वमेवसिध्यति आचारप्रकाशभगवत्पूजानिरूपणेब्रह्मांडे (पृ० ३१२) 'पत्रंपुष्पंफलंतोयमन्नंपानीयमौषधं। अनिवेद्यनभुंजीतयदाहारायकल्पितम्।' कौर्मेपि–'अतर्पयित्वागोविंदंयैर्भुक्तंधर्मवर्जितं। शुनोविष्ठासमंचान्नंनीरंचसुरयासम'मिति॥ दूषणोद्धारेचसदाचारचंद्रोदयेचेदमेवोपन्यस्तं (पृ० ३१५) तैत्तिरीयब्राह्मणे (कांड० २ प्रपा० ८ अनुवा०) श्रूयते "केवलाघोभवतिकेवलादी॥ अहमेघःस्तनयन्वर्षन्नसी"त्यादि। भगवतएवमेघरूपेणवृष्टिकर्तृत्वात् अग्रे "मदादित्याअधिसर्वेतरंती" तितस्यैवसूर्यातपप्रवर्त्तकत्वाच्चवृष्ट्यातपाभ्यांतेनैवोत्पादितमन्नंतस्माअनिवेद्यभुंजानःकेवलंपापरूपएवभवतीत्यर्थः॥ अत्रैव "मामदंत्यहमद्म्यन्यान् अहँ सदसृतोभवामी"तिश्रावितः भगवतएवाऽन्नात्तृभावस्तुआचारमाधवप्रथमाध्यायविष्णुपुराणेपिदर्शितः–'विष्णुरत्तातथैवान्नंपरिणामश्चवैतथे'ति। सूत्रमपिभक्तिमीमांसायां (अ० २ सू० ६८) "स्वयमर्पितंग्राह्यमविशेषात्" इति अत्रस्वयंपदस्यार्पितपदेनग्राह्यपदेनवान्वयविचारस्तद्भाष्यादिभा-

वश्यमार्तंडेद्रष्टव्यः ॥ श्रीभागवतेचनवमस्कंधचतुर्थाध्याये (श्लो० १९) 'मुकुंदलिंगालयदर्शनेदृशौतद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽगसंगम् । घ्राणेचतत्पादसरोजसौरभेश्रीमत्तुलस्यारसनांतदर्पिते ॥' अत्ररसनांतदर्पितइतिसदानैवेद्यस्यैवभक्षणमुक्तं । अतएवैतद्व्याख्यायां "तदर्पितेतस्मैनिवेदितेऽन्नादौ इतिश्रीधरस्वामी । एकादशस्कंधेषष्ठाध्यायउद्धवः (श्लो० ४५) 'शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु ॥ कथंत्वांप्रियमात्मानंवयंभक्तास्त्यजेमहि ॥ त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायांजयेमही'तिभगवदुच्छिष्टभोजनस्यमायाजयसाधनत्वंवक्ति । यत्तुतत्रैवैकादशाध्याये (श्लो० ४०) 'अमानित्वमदंभित्वंकृतस्यापरिकीर्तनं ॥ अपिदीपावलोकंमेनोपयुंज्यान्निवेदित'मितिवाक्यमुक्तं (पृ० ३०८) तत्रनैवेद्यभक्षणविचारकारः अपिदीपावलोकमित्यत्रअपिशब्दस्यपूर्वार्द्धेनसंगतिः नैवेद्यपरत्वेपूर्वापरग्रंथविरोधादित्याह । तस्यायमाशयः-कृतस्याप्यपरिकीर्तनमितियोज्यम् । तेननिवेदितंदीपावलोकमपिनोपयुंज्यात् किमुतान्यदितिकैमुतिकानाश्रयणात् दीपावलोकमात्रनिषेधइति ॥ विपक्षेपूर्वापरग्रंथविरोधस्तु 'दास्येनात्मनिवेदनं, सर्वलाभोपहरणं, यद्यदिष्टतमंलोकेयच्चातिप्रियमात्मनः । तत्तन्निवेदयेन्मह्यंतदानंत्यायकल्पते' इतिपूर्वापरवाक्यानामसंगतिरूपः; आत्मनोऽप्यग्राह्यत्वापत्तेः, सर्वलाभोपहरणेनजीवनासंभवात्, जीवनोपयोगिलाभभिन्नलाभस्यैवार्पणेसर्वतदुपहरणासिद्धेश्चलोकेष्टस्वातिप्रियवस्तुजातयोरपिभगवतएवनिवेदनीयत्वेनस्वस्यतदलाभापत्तेश्च । तस्माद्दासभूतैर्मोक्षप्रतिबंधकमायांजिगीषुभिस्तन्महाप्रसादबुद्ध्याभोक्तव्यमेव । अथैतामपिशब्दयोजनांक्लिष्टांमन्यमानः श्रीधरस्वामी तु "इहस्वयमन्येनवानिवेदितंनस्वीकुर्यात् ॥ एतच्चसाधारणंस्थावरविषयंरागप्राप्तविषयं वा । भक्त्यातु ग्राह्यमेव ॥ 'षड्भिर्मासोपवासैस्तुयत्फलंपरिकीर्तितं । विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेनपुण्यंतद्भुंजतांकलौ ॥ हृदिरूपंमुखेनामनैवेद्यमुदरेहरेः ॥ पादोदकंचनिर्माल्यंमस्तकेयस्यसोऽच्युत'इत्यादिवचनेभ्यः । यद्वाअन्यस्मैनिवेदितंमेनोपयुंज्यात् मह्यंननिवेदयेदित्यर्थः ॥ 'विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यंदेवतांतरं । पितृभ्यश्चैवतद्देयंतदानंत्यायकल्पते ॥ पितृशेषंतुयोदद्याद्धरयेपरमात्मने ॥ रेतोधाः पितरस्तस्यभवंतिक्लेशभागिन'इत्यादिवचनेभ्य" इतिव्याचख्यौ । अत्रस्थावरप्रतिमानैवेद्यभक्षणस्याप्यनेकत्रशास्त्रसदाचारसिद्धत्वात्प्रथमपक्षाऽरुच्यारागप्राप्तविषयंवेतिपक्षांतरमुक्तं । तदेवसारसंग्रहेभृगुसंहितायांस्फुटीकृतं-'उपवासव्रतानांचभक्तानांब्रह्मचारिणां । विष्णुतीर्थप्रसादंचस्वीकुर्याद्भक्तियोगतः ॥ रसगंधादिलोभेनस्वीकुर्याद्भक्तिकंटक'इति । अत्रपूर्वार्द्धेहस्तादितिशेषः । तृतीयार्द्धेतु यःस्वीकुर्यात्सभक्तिकंटकइत्यर्थः । तथातत्रैवविष्णुरहस्ये 'मंत्रपूतंहिनैवेद्यंनिषिद्धायददातियः । सिद्धोऽपिपातकीनित्यमारुरुक्षुश्चकिंपुनः ॥' निषिद्धास्तुभक्तिहीननास्तिकचांडालादयः ॥ मंत्रपूत'मित्यनेनाऽमंत्रनिवेदितदानेतुनदोषइत्यन्ये । पुनस्तत्रैवभारते 'अंत्यजायतुयोदद्याद्विष्णुशेषंहविःस्वयं ॥ निरयंसमहाघोरंरौरवंप्राप्नुयान्नरः ॥ भगवद्भक्तिहीनस्यनैवेद्यंविषमुच्यते ॥ भगवद्भक्तियुक्तस्य तदेवत्त्वमृतंभवेत् ॥' वाराहे 'विष्णूच्छिष्टंनदातव्यं नभक्तायकदाचन । दाताप्रतिग्रहीताचउभौनरकभागिनौ ॥' अतोनिषेधा भक्तिहीनसाधारणानबुद्धिरागमात्रभोजिविषयाः । विधयश्च

तदतिरिक्ताऽऽस्तिकचातुर्वर्णिकविषयाइतिश्रीधराद्यभिमतव्यवस्था । अथमहाप्रसादबुद्धी नांभक्तानांतुरागतोभोजनेपिपापनाशोभवत्येव । 'भक्त्यालोभात्कौतुकाद्वाक्षुधासंशमनेपिवा । आकंठंभक्षितंतद्वैपुनातिसकलादघादि'त्यादिवचनेभ्यः । अनयैवाऽरुच्याचश्रीधरस्वामिना यद्वेत्यादिनाव्याख्यानांतरंकृतं । उचितंचैतत् नारदपंचरात्रे चतुर्थरात्रैकादशाध्यायेद्वात्रिंशदपराधनिरूपणे-(श्लो० १५) 'शक्तौगौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणं ॥ तत्तत्कालभवानांचफलादीनामनर्पणं । विनियुक्तावशिष्टस्यप्रदानंव्यंजनस्यचे'तीतरदेवादिविनियुक्तावशिष्टवस्त्वर्पणस्याऽपराधत्वकथनात् । भागवततत्त्वभास्करेतु इदमेवप्रदानंव्यंजनादिकमितिपाठभेदेनपाद्मवचनत्वेनचोपन्यस्तं । अथच 'दीपावलोकमपिमेनिवेदितं' पुनर्मैनोपयुंज्यादितिवार्थः; परस्मैपदप्रयोगस्वारस्यात् । प्राप्तिस्तुमूलोक्तयुक्त्याआचारप्रकाशादिषुनिवेदितपूर्ववस्त्राभरणादीनांपुनःपुनर्निवेदनेपिदोषाभावबोधकवचनदर्शनतोज्ञादावपितद्व्यायभ्रमाद्वा । त्वदभिमतस्तुनैवार्थः; स्वयंपदाभावात् बहुतरविधिवाक्यव्याकोपापाताच्च । अतस्तद्भक्षणस्यविधिरेवनतुनिर्मूलाविकल्पादिकल्पना यच्चनिवेदितंतद्भक्तायेत्यादिआवेदयेदित्यंतं,-तत्तु अष्टमस्कंधषोडशाध्यायवचसांपयोव्रताख्यव्रतविशेषविषयकतयाप्रकृतेनुपयोगादुपेक्ष्यं । तथापितद्वचसामन्यथार्थवारणायब्रूमः-तत्रपूजायांप्रक्रांतायांनैवेद्यसमर्पणांतमेवोक्त्वा (श्लो० ४१) 'निवेदितंतद्भक्ताये'तिमध्येप्रतिपत्तिमुक्त्वाऽनुपदं 'दत्वाचमनमर्चित्वे'त्यादिनाशिष्टः पूजाप्रकारउच्यते । तत्रपूजायाअसमाप्तत्वात्तन्मध्येभोजनस्यानौचित्यात्पयोमात्रभक्षणनियमवतः शाल्यन्नादिभोजनस्यायोग्यत्त्वाच्च निवेदितंतद्भक्तायदद्यादिति आचमनात्पूर्वमेवहोमसमनंतरदानंविधीयते; अन्यत्राभक्तायदानस्यनिषेधात् जलादिप्रक्षेपस्यात्रानभिप्रेतत्वाच्च । अथसर्वथास्वयमभोजनेऽवहेलनमित्यरुच्यापक्षांतरमुच्यते 'भुंजीतवास्वय'मितिनिवेदितंपयोमात्रमपिपूजादिसमाप्तौस्वश्रेयसेभुंजीतेत्यर्थः । यदितुविकल्पंहित्वानास्थामिहवाशब्दार्थंकल्पयेथास्तर्हिपरैः 'मरौवामेरौवाभगवतिसमंवर्षतिघन'इत्यादाविवसमुच्चयः संनियोगशिष्टानांसहवाप्रवृत्तिरित्यादाविवावधारणंवातदर्थः शक्योनिरूपयितुं । भगवदुपभुक्तं तेनप्रसादतयादत्तमितिबुद्ध्योपयोज्यमेवेत्याशयेनपूजासमाप्तावुच्यते (श्लो० ४३) 'कृत्वाशिरसितच्छेषा'मितिअतएवएकादशस्कंधेपिसप्तविंशाध्याये प्रत्यहंपूजानिरूपणे (श्लो० ४७) 'इतिशेषांमयादत्तांशिरस्याधायसादर'मित्यादिभगवतोक्तं प्रकृतेप्रागुक्तनिवेदितभोजनंब्राह्मभोजनोत्तरमेवनतुपूजामध्येइतिबोधनायअष्टमस्कंधेषोडशाध्याये (श्लो० ४३) 'द्व्यवरान्भोजयेद्विप्रान्पायसेनयथोचितं । भुंजीततैरनुज्ञातः शेषंसेष्टः सभाजितै'रितिकथ्यते । अत्रयथोचितमित्युत्तरत्रान्वेति । तेनेष्टैः सकलंनिवेदितंभोक्तव्यं; स्वयंतुनियमानुरोधात्पयोमात्रमितिविवेकः सिध्यति, अतएव (श्लो० ४६) 'पयोभक्षोव्रतमिदंचरेद्विष्णवर्चनादृत'इतिपयसएवभक्षणमुक्तं इहैकपदमवधारणं महाभाष्ये "सिद्धेशब्दार्थसंबंधे" इतिवार्तिकविवरणे "अब्भक्षोवायुभक्षः" इत्यादाविवज्ञेयं । अग्रेत्रयोदश्यांमहतींपूजांनिरूपयन् (श्लो० ५२) 'नैवेद्यंचातिगुणवद्दद्यात्पुरुषतुष्टिद'मितिवक्ति । अत्रपुरुषस्यभगवतस्तुष्टिदंपुराणादिषुतत्तोषकतयोक्तमेवदद्यान्नतुमांसादिकमित्यर्थः । 'हरिर्हिनिर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।

पुरुषंपुरुषसूक्तेनेएवमादिषुभगवदर्थकताप्रसिद्धेः ॥ अतोनततोबंध्वादिबहूदरपूर्णस्यानुपपत्तिः, तस्मात् (श्लो० ५६) 'भुक्तवत्सुचसर्वेषुदीनांधकृपणेषुच । विष्णोस्तत्प्रीणनंविद्वान्भुंजीतसहबंधुभि'रित्यत्रतत्पूर्वोक्तं विष्णोः प्रीणनं प्रीतिकरणं नैवेद्यमित्येवार्थः, नतुत्वदुक्तः; भुक्तवत्सुभुंजीतेतिवाक्यस्यापरिसमाप्तौमध्येवाक्यांतरप्रवेशस्यायोगात् प्रीणनक्रियायांभोजनक्रियाविशेषणत्वादरेतिक्लेशाच्च स्पष्टार्थेबाधकाभावाच्च ॥ (स्कं० ६ अ० १९ श्लो० २०) 'उद्वास्यदेवंस्वेधाम्नितन्निवेदितमग्रतः ॥ अद्यादात्मविशुध्यर्थंसर्वकामर्द्धयेतथा ॥' एवमन्यदपिदृश्यते ॥ 'रसनांतदर्पित'इत्यादिस्फुटवाक्यांतरदर्शनादनिवेदितभक्षणेऽन्यत्रबहुप्रत्यवायश्रवणाच्चनित्यत्वसिद्ध्या नाग्निष्टोमीयपशुवत्कादाचित्कत्वंसुवचं । वस्तुतस्तुअग्निष्टोमपशुरपिनकाम्यः; "वसंतेवसंतेज्योतिषायजेते" तिवीप्साघटितविधिना नित्यत्वस्यबोधनात् शक्तस्याहिताग्नेस्तदननुष्ठानेप्रत्यवायश्रवणाच्चातोऽसंगतोदृष्टांतः ॥ प्रकृतेपिपयोव्रतमेवकाम्यं. नैवेद्याशनंतुवचनांतरेभ्योनित्यमितिहृदयं ॥ एतेनैवउच्छिष्टभोजन-इत्यादिग्रभवतीत्यंतमपास्तं; प्रेताग्निहोत्राद्यधिकरणेषु "तृतीयेसंगच्छावहै" इत्यादिषुचमाधवेनअर्थवादमात्रेपिविधिकल्पनस्यांगीकाराच्च । प्रेताग्निहोत्राधिकरणंतु तृतीयस्यतुरीयेपादेपंचमं । अत्रन्यायमालायांमाधवः 'धारयत्युपरिष्टाद्धि देवेभ्यइतिसंस्तवः । विधिर्वाद्योधृतेः पित्र्येप्रोक्तायाः पूर्ववत्स्तुतिः ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वेविधारणंप्राप्तंसमिधोनान्यमानतः ॥ अतोहिशब्दसंत्यागादपूर्वार्थोविधीयते ॥ ९ ॥' प्रेताग्निहोत्र एवंश्रूयतेअधस्तात्समिधंधारयन्ननुद्रवेत् उपरिहिदेवेभ्योधारयति । तत्रपित्र्यंहविर्होतुंहस्तेधारयन् यदामंत्रंपठति तदानींस्रुग्दंडस्याधस्तात्समिधंधारयेदितिविधीयतेतदेतद्दैविकेनोपरिधारणेनस्तूयते ॥ हिशब्देनपूर्वाधिकरणइवानुवादत्वप्रतीतिरितिचेत्—मैवं; दैविकेहविषिस्रग्दंडस्योपरिसमिद्धारणस्यापूर्वार्थत्वेनविधातव्यत्वात् । अनुवादत्वगमकोहिशब्दोसंभवादुपेक्षणीयः इतिव्याचष्टे । "तृतीयेसंगच्छावहा" इतिवाजसनेयिब्राह्मणेर्थवादस्यविधायकत्वं पराशरमाधवीयोक्तंतूपन्यसिष्यते ॥ हिनिश्चयेनमायांजयेमेतिस्वमंतर्भाव्यलिङः प्रयोगस्यात्रापिसत्त्वाच्च 'यज्ञशिष्टाशिन'इतिगीतावाक्यंश्रुत्यादिषुयज्ञशब्दस्यविष्णुपरतयातन्नैवेद्याशनस्तावकं केचिद्वर्णयंति । अधिकरण्यंतुतस्याग्निहोत्रपंचमहायज्ञादिश्रौतस्मार्तयज्ञशिष्टाशनपरत्वमतोनवयंदुराग्रहंकुर्मः; गीतायाभागवतादप्युत्कृष्टत्वोक्तिस्त्वस्मन्मताज्ञानात् । पुराणांतराणीत्यादिकंतुपरमताज्ञानमूलकप्रलापमात्रंनिरस्तंचैतत्प्रागेव ॥ अन्यनिवेदितस्यनिवेदनप्रसंगस्तुशैवसुधाकरादौत्वादृशबहिर्मुखैःस्थापितस्यहरौतत्तद्देवांतरभक्तत्वस्यश्राद्धात्पूर्वंनिवेदनादिनिषेधकानामन्यविषयकवचसांचदर्शनात् अतोनिषेधोयुक्तः । अन्यनिवेदितस्यभोजनंतुधर्मप्रवृत्त्यादिबहुग्रंथधृतैः 'अन्यदेवस्यनैवेद्यंभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत्' इत्यादिवचनैः प्रतिषिद्धमेवेतिनतत्प्राप्तिः ॥ दीपावलोकमपिनोपयुंज्यादित्यर्थव्यक्त्या दीपावलोकेऽनुज्ञाप्रतीतिस्तुतवैवभ्रमः तथासतित्वदभिमतार्थेनिषेधश्चतस्यैवसिध्येत् । एकादशे (अ० २७ श्लो० ४३) 'दत्वाचमनमुच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पये' दितितुकमलाकरभट्टकृताह्निकादिषुविष्णुपूजाप्रस्तावेधृतैः 'उच्छिष्टभोजनंदासान्विष्वक्सेनादिकांस्तथा । दत्वाशेषंतुभुंजीयान्नैवेद्यंस्वयमेवहि । योऽर्चयेत्केशवंनित्यंसयातिपरमां-

गति'मित्यादिभिर्वसिष्ठादिवचनैः समानार्थकमितिनविरोधः। विस्तरतोभगवत्प्रसादभक्षणस्यावश्यकत्वंनिषेधभ्रमजनकवचनव्यवस्थापनचमयासत्सिद्धांतमार्तंडेप्रागुक्तस्थलेदेवांतरनैवेद्यस्याभक्ष्यत्वादिचतदव्यवहिताग्रिमप्रश्नोत्तरेतत्रयथामतिसमर्थितमितिसुधीभिस्तदनुग्राह्यं । पुराणांतराणांप्रामाण्यंमन्वादिस्मृतीनांचधर्मेप्रामाण्यंश्रीमदाचार्यचरणैर्निबंधआद्यप्रकरणे (श्लो १०–११) 'द्वापरादौतुधर्मस्यद्विपरत्वाद्वयंप्रमा। विरुद्धवचनानांचनिर्णयानांतथैवचे'तिस्वीकृतं सर्वार्थनिर्णयेचस्मृत्यादिप्रामाण्यंसुप्रपंचितं। स्मृतित्वाच्छ्रुत्यपेक्षयाचजघन्यत्वंतुपूर्वतंत्रप्रमाणाध्यायस्मृतिपादोक्तदिशास्त्येव । सर्वावेष्टनवैसर्जनवासोग्रहणादिस्मृतीनांयथायथंसंकोचाप्रामाण्ययोर्निर्णयात् ॥ तथाप्यद्यत्वेबहुशाखोच्छेदान्मन्वादिवचनेषुमूलश्रुतेरिदानींतनैरनुपलंभेपिनिर्मूलतायाअशक्यवचनतया 'आचारात्स्मृतिमन्विच्छेत् स्मृतेश्चश्रुतिकल्पन'मितिन्यायेन असंदिग्धमन्वादिवचनैःसिद्धेऽर्थेश्रुतिकल्पनयात्रयं विकल्पमेववदामइत्यस्माकंप्रत्युतमन्वादिषुगौरवं। स्पष्टंचेदंतत्तन्निबंधावरणभंगयोः यस्तु "यद्वै मनुरब्रवीत्तद्भेषज" मित्यायुष्मताश्रुतिपाठउपन्यस्तः सतुश्रुतिगंधानाघ्राणात्। वस्तुतस्तुतैत्तिरीयसंहितायांद्वितीयकांडे (प्रपाठक० २ अनुवाक० १०) "यद्वैकिंचमनुरवदत्तद्भेषज" मितिपाठः। यद्यपिइदंवाक्यं "मानवीऋचौधाय्येकुर्यात्" इतिविधायतदग्रेस्तावकत्वेनास्ति, तत्रविकृतिरूपेसोमारौद्रेचरावतिदेशतः 'प्राप्तासुसामिधेनीषुमध्येप्रक्षेप्तव्यौधाय्यसंज्ञकौमंत्रौ तौमानवौकर्तव्या'वितितत्प्रशंसनार्थार्थवादरूपस्यास्यस्वार्थेप्रामाण्ये अर्थवादानांस्वार्थेप्रामाण्याभावमभ्युपगच्छद्भिर्भवाद्दशैरशक्यवचनमतोनानयातवमनुस्मृतिप्रामाण्यसिद्धिः तथापि तस्यस्वार्थेप्रामाण्याभावेमनुपराशरादिसत्ताबोधकानांमंत्रेतिहासपुराणादीनामपिकथंचित्स्वार्थेऽप्रामाण्यप्रसक्तौमन्वादिसद्भावेप्रामाण्यंव्याहन्येत । तथासतितत्कृतस्मृतेरनुदयेऽयंविधिरपिकुंठोभवेत् "ऋषयोवाइंद्रंप्रत्यक्षंनापश्यन्। 'तंवसिष्ठःप्रत्यक्षमपश्यत् । अत्रिरददादौर्वायप्रजांपुत्रकामाय" इत्यादीनांचबाधितार्थतैवस्यात्। भट्टवार्तिकेपि 'वैदिकैःस्मर्यमाणत्वात्तत्परिग्रहदार्ढ्यतः । संभाव्यवेदमूलत्वात्स्मृतीनांमानतोचिते'त्युक्तं । पराशरमाधवीयारंभेतुक्वचित्पुस्तकेपरिग्रहसमत्वतइत्यपिपाठोदृश्यते॥ किंच (पराशर अ० २ श्लो० १५ विवरणे) माधवेन (पृ० ४७१) "वाजसनेयकेपि" तस्माद्वासमानादेव पुरुषादत्ताचाद्यश्चजायतेउततृतीयेसंगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै' इति। समानादेकस्मात् पुरुषादत्ताभोक्ताआद्यश्चभोग्यःद्वावप्युत्पद्येतेतौचमिथःसंकल्पयंतःकूटस्थमारभ्यतृतीयेचतुर्थेवापुरुषेसंगच्छावहैविवहावहै इत्यर्थः। 'यद्यप्ययमर्थवादः तथापिनान्तरविरोधाभावात् स्वार्थेप्रमाणम्" इतिमातुलसुताविवाहविचारेतत्प्रामाण्यं आचारमाधवेप्रतिपादितमिति सर्वसंमतत्वेन तस्यतत्स्मृतिस्तावकत्त्वेप्यदोषइतिमन्यमहे । अस्मन्मतेऽर्थवादानांस्वार्थेपिप्रामाण्यांगीकाराच्च स्पष्टंचैतदावरणभंगे। एतेन जघन्यत्त्वेकिंमानमित्यंतमपास्तं। शाखाद्बहिष्करणमित्यादेर्निरासस्तु मूलेएवविशदः॥

यत्तुएवंच 'चेतस्तत्प्रवणंसेवाफलरूपातुमानसी ॥ तत्सिद्ध्यर्थंदेहवित्तजनिःकार्याततोभवेत् ॥ संसारदुःखनाशोहिब्रह्मात्मत्वावबोधन'मित्याद्युक्त्वा यदितुभक्तिमात्रमुच्यते तर्हिनपरप्राप्तिः

'वासुदेवः सर्वे'मिति 'अहंब्रह्मास्मी'ति 'ज्ञानेनैवपरप्राप्ते'रिति तदपिन-शोभनं; ज्ञानमार्गापेक्षयाभक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वाज्ज्ञानेनेत्यवधारणा-संभवात्। नचभक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वेबीजादर्शनात्तस्योत्कृष्टत्वेमाना भावइतिवाच्यं; "सांपरायेतर्त्तव्याभावा" दितिव्याससूत्रस्यैव-प्रमाणत्त्वात्। तत्रहिविषयवाक्यंवाजसनेयिशाखाया "सैवंसएषने-तिनेत्यात्मे" त्युपक्रम्यनव्यथतइत्यंतेनब्रह्मस्वरूपमुक्त्वाब्रह्मणएता-दृशतेतितद्विदप्येतादृशइतिबोधनायाग्रेपठ्यते "अतःपापमकरव-मित्यतःकल्याणमकरवमित्युभेह्येषएतेतरत्यमृत" इत्यादिनाब्रह्म-विदोमाहात्म्यमग्रेनिरूप्यते। "तस्मादेवंविच्छांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःश्रद्धावित्तोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्येत्सर्वमेनंपश्यतिसर्वस्यात्माभ-वतिसर्वस्यात्माभवतिसर्वंपाप्मानंतरतिनैनंपाप्मातरति" इत्याद्यु-क्त्वाअंतेपठ्यते "यएवंवेदे"ति। अत्रहिपाप्मतरणादिरूपंब्रह्मज्ञान-स्यमाहात्म्यमुक्तं आथर्वणोपनिषदादिषुतुभगवद्भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वपरं "ब्रह्मैतत्योधारयती"त्युपक्रम्य "भजतिसोमृतोभवती"ति अग्रेपि-मुक्तोभवतिसंसृतेरिति भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वंप्रतिपादितं तत्रसंदेहः-मुक्तिकारणत्वेनभक्तिज्ञानयोस्तौल्येसति "यएवंवेदसपाप्मानं-तरती" तिवचनाज्ज्ञानदशायामपिपापसत्त्वंवाच्यं; अन्यथातारणा-संभवापत्तेः एवंसतिभक्तिदशायामप्येवमेवनवेतिसंशयः तत्र-श्रुतावविशेषेणपापनाशश्रवणान्मुक्तिपूर्वकालेपापनाशावश्यंभावादे-कत्रनिर्णीतशास्त्रार्थोपरत्रापितथेतिन्यायेन भक्त्यापि पापनाशस्यस्वी-करणीयत्वाद्भक्तिदशायामपिपापसत्त्वमंगीकार्य्यमितिपूर्वपक्षे उत्त-रमाहसूत्रकारः-"सांपराय" इति। संपरायःपरलोकःअथवापरः-पुरुषोत्तमस्तस्यअयःज्ञानंयस्मात्ससंपरायोभक्तिमार्गः अथवापरेपुरु-षोत्तमेअयनमयोगमनंप्रवेशइतियावत्, तथाचसम्यक्परायोयेनस-तथा भक्तिमार्गइत्यर्थः। एवंचज्ञानमार्गेऽक्षरप्राप्त्याभक्तिमार्गेपुरुषो-त्तमप्राप्त्यामोक्षोभवतीतिविशेषंज्ञापयितुंव्यासानामेवंकथनं। तथा-चभक्तिमार्गेतर्त्तव्यस्यपापादेरभावः भक्तेः पूर्वमेवपापनाशोभवतीति-भावः ब्रह्मभूतस्यभक्तिलाभानंतरं 'भक्त्यामामभिजानाती'तिभगव-द्वाक्यात्पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानस्यभक्त्यैकसाध्यत्वात्तथा एवंसति-मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः॥ सुदुर्लभः प्रशांतात्मा-कोटिष्वपिमहामुने।' सूत्रमपि "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा" दिति 'जन्मांतरसहस्रेषुतपोध्यानसमाधिभिः॥ नराणांक्षीणपापानां-

कृष्णेभक्तिः प्रजायते ॥ जन्मांतरसहस्रेषुसमाराध्यवृषध्वजं ॥ वैष्णवत्वंलभेतकश्चित्सर्वपापक्षयादिहे'त्यादिवाक्यैः पापनाशानंतरमेवभक्तिसंभवात् भक्तस्यतत्त्वव्यपापादेरभावान्नज्ञानमार्गीयतुल्यतेत्यर्थः। ननु "पाप्मानंतरतियएवंवेदे" तिसामान्यवचनात्पुरुषोत्तमविदोपिपापसत्त्वंकुतोनेतितत्रसूत्रकारआह–तथाह्यन्ये तथाज्ञानानंतरमपिपापवंतः, अन्येभक्तिमार्गीयेभ्योऽन्यइत्यर्थः। उक्तवचनरूपोपपत्तिर्हिशब्देनज्ञाप्यते। ननुभक्तिमार्गीयाणामपिगोपस्त्रीणां 'दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताऽशुभाः॥ ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिवृत्याक्षीणमंगला'इतिवचनेनदुष्कृतसुकृतयोरपिहानिश्रवणात्पूर्वोक्तवचनैर्विरोधइत्याशंकायामुत्तरंपठति "छंदतउभयाविरोधा" दिति, छंदइच्छा। तथाचभक्तिमार्गीयाणामपिपूर्वपापानाशोयः सभगवदिच्छाविशेषतोऽतोभक्तेः पूर्वमेवपापनाशनिरूपकातन्नाशनिरूपकवचनयोरविरोधाद्धेतोः भक्तेः पूर्वमेवपापनाशआवश्यकइत्यर्थः। एवं सतिभक्तेः पूर्वमेवतन्नाशऔत्सर्गिकः। सचक्वचिद्विशेषेच्छयापनोद्यतेअत्रेच्छाविशेषेवक्तव्यबहुत्वेपिकिंचिदुच्यते–चिकीर्षितलीलामध्यपातिभक्तानसोपाधिस्नेहवत्योनसगुणविग्रहानवासुकृतादियुक्ताइतिज्ञापयितुंकतिपयगोपीस्तद्विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वातस्यांदशायां स्वप्राप्तौप्रतिबंधंकारयित्वास्वयमेवतांदशांनाशयित्वा स्वलीलामध्यपातिनीः कृतवानिति। नह्येतावतासार्वेदिकएवायंभावोभवति। नहि मंत्रप्रतिबद्धशक्तिरग्निरदाहकइतितत्स्वभावत्वमेवतस्यसार्वेदिकंवक्तुं शक्यं; एतच्चश्रीभागवतदशमस्कंधविवृतौप्रपंचितमाचार्यैः। नन्वन्यैः सूत्राणिव्याख्यायंते तत्रपूर्वतंत्रोक्तन्यायाउपोद्बलकत्वेनोपन्यस्यंते; व्यासपादैस्तेषांतत्रतत्रादरणात्। अत्रतुपुराणेतिहासवाक्यानितत्र किंज्यायः? इतिचेदुच्यते–इदमेवज्यायः; इतिहासपुराणयोर्वेदोपबृंहणत्वात् तत्रापि 'वेदांतकृद्वेदविदेवचाह'मितिवाक्याद्गीतैवज्यायसी; स्वयंव्यासैः समाधावनुभूयोक्तत्वाद्भागवतंचज्यायः एवंचज्ञानाद्भक्तेर्व्यासैरधिकतयावर्णनात्भक्तेर्मुक्तिसाधनत्वं "यमेवैषवृणुतेतेनलभ्य" इतिश्रुत्या 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः॥ नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिहे'तिभगवद्वचनेनभक्तेर्मोक्षसाधनत्वस्यदुरपन्हवत्वेननपरप्राप्तिरित्यादिप्रलापोऽनर्थकएव॥ किंच 'मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंति'इतिभगवद्वाक्यादपिभक्तेरेवमाया-

तरणहेतुत्वं । नचपदधातोर्ज्ञानार्थकत्वमेवनभक्त्यर्थकत्वमिति प्रपूर्वकपदधातोर्भक्त्यर्थकत्वेबाधकाभावात् । 'उपसर्गेणधात्वर्थोबलादन्यत्रनीयत'इत्यभियुक्तवाक्याच्च 'धातूनामनेकार्थत्वादि'तिभाष्याच्च अन्यथाजानंतीतिकथंनोक्तं? यदपियत्त्वित्यादिना'येतुज्ञानैकसन्निष्ठास्तेषांतुल्यएवहि ॥ भक्तानामेवभवतिलीलास्वादोतिदुर्लभ'इतिश्लोकमनूद्यतत्रत्यटीकायामक्षरब्रह्मप्राप्त्यांपुनरावृत्तौपुरुषोत्तमप्राप्त्यापुनरावृत्तिशंकैवनास्तीतियत्प्रतिपादितंतदुपरितन्नेत्यादिनावृंदावनस्थापूर्वसुखप्राप्त्यैपुनर्जन्मशंकास्यादित्यादिप्रललाप,–तदपिनकिंचित्; यतोभक्तेर्ज्ञानापेक्षयाधिक्यंव्यासैः प्रतिपादितमेव । एवंचभक्ताः पुरुषोत्तमंप्राप्तालीलास्वादेऽक्षरब्रह्मस्थंश्रीयमुनागिरिगोवर्द्धनादिलोकंनित्यमेवानुभवंतितत्रजन्मशंकैवनसंभवति; लीलायांनित्यप्राप्तस्यसुखस्यापूर्णत्वाभावात् अतएवबृहद्वामनपुराणे'नारायणादिरूपाणिज्ञातान्यस्माभिरच्युत'इत्याद्युक्त्वा 'आनंदमात्रमितियद्वदंतिपुराविदः ॥ तद्रूपंदर्शयास्माकंयदियोवरोहि न'इत्यादिश्रुतिप्रार्थनयाभगवानक्षरब्रह्मस्थंश्रीवृंदावनयमुनाश्रीगोवर्द्धनादिलोकंतत्रश्रीगोपिकाकदंबस्थितंस्वस्वरूपंदर्शयामास । आहच 'ब्रूतकिंकरवाणिवः' ततःश्रुतयोनित्यसिद्धगोपिकावन्मनोरथंयाचितवत्यः । ततः 'दुर्लभोदुर्घटश्चैवयुष्माकंसुमनोरथः । मयानुमोदितः सम्यक्सत्योभवितुमर्हती'त्याह तस्माल्लीलास्वादोदुर्लभः'सभक्तानामेवभवति 'स्त्रियोवापुरुषावापिभक्तिभावेनकेशवं ॥ हृदिकृत्वागतिंयांतिश्रुतीनांनात्रसंशयः ॥' उक्तंचभगवतास्वयमेव–'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्यतुकौंतेयपुनर्जन्मनविद्यते ॥' तस्मात्पुरुषोत्तमंप्राप्तस्यपुनर्जन्मशंकाकथमपिनजायते । एतेनतन्नेत्यादिकंसर्वमपास्तं; एवमुपास्यस्योत्कृष्टत्वमप्ययुक्तमितियत्त्वेनोक्तं,–तदपिस्वमतानुसारेण, तन्मतेमायोपहितस्योपास्यत्वात् शुद्धस्यचज्ञेयत्वात् । वस्तुतस्तुज्ञेयस्यशुद्धत्वंनसंभवति; वृत्त्यवच्छिन्नत्वात् वृत्त्यवच्छिन्नत्वाभावेज्ञेयत्वासंभवात् । अतएवतन्मतानुसारिभिर्ज्ञेयस्यमिथ्यात्वंस्वीकृतम्, किंचयथाश्रुत्यावेद्यत्वंप्रतिपादितंतथैवउपास्यत्वमपि "आत्मानमुपासीतकोऽयमात्मायमुपास्महे" इत्यादिश्रुत्याप्रतिपादनात्कथमुपास्यस्यन्यूनत्वं? नच "नेदंयदिदमुपासत" इतिश्रुत्याउपास्यस्याब्रह्मत्वप्रतिपादनादुपास्यस्यन्यूनतेतिवाच्यं; "अविज्ञातं-

विजानतांविज्ञातमविजानतां । अन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादधि-
यदिमन्यसेसुवेदेतिदभ्रमेवापिनूनंत्वंवेत्थब्रह्मणोरूप" मित्यादिश्रु-
त्यावेदस्यापिब्रह्मभिन्नत्वेनतस्योत्कृष्टत्वासंभवात् । ननु शब्दवाच्य-
त्वेनवेद्यत्वंनिषिध्यते, लक्षणयावेद्यंब्रह्मस्वरूपमुत्कृष्टमेवेतिचेत्-शब्द-
वाच्यस्यैवोपास्यस्याब्रह्मत्वंश्रुत्याप्रतिपाद्यते, लाक्षणिकस्योपास्यस्य-
सर्वोत्कृष्टत्वेतुबाधकाभावः ॥ इदंचतन्मतानुसारेण, अस्मन्मतेतुज्ञे-
यादक्षराद्रुपास्यस्यपुरुषोत्तमस्यैवोत्कृष्टत्वं । तथाहि-अस्थूलादिवा-
क्यस्योपसंहारे "यएतद्विदित्वाप्रैतिसब्राह्मण" इत्यक्षरवेत्तुर्ब्रह्मज्ञत्व-
मुच्यते "अथपरायर्यातदक्षरमधिगम्यते" इतिश्रुतौचपरविद्यायाः
अक्षरज्ञानजनकत्वमेवोक्तं । तेनज्ञानरूपेमार्गेइष्टप्राप्त्युपायेअस्थूलत्वा-
दिगुणकंयदक्षरंतद्विषयकाण्येवज्ञानानीष्टप्रापकाणिनिरूप्यंते; । ननु-
पुरुषोत्तमविषयकाणीतिज्ञानविषयविशेषणबलान्निश्चीयते तत्फल-
विचारेच "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" मितिश्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽक्षरात्पर-
स्यप्राप्तिःफलत्वेनोच्यते । नचाक्षरमेवपुरुषोत्तमइतिवाच्यं; परपद-
प्रयोगवैयर्थ्यापत्तेः "दिव्योह्यमूर्त्तःपुरुष" इतिश्रुतौ 'अक्षरात्परतः
पर'इत्युक्तंतस्यविरोधश्चस्यात् । नचतत्राक्षरपदप्रतिपाद्याप्रकृतिर्वा-
जीवोवास्यादितिवाच्यं; जगत्कारणस्यचेतनस्यैवतत्रप्रकृतत्वेनतत्रा-
प्रकृतप्रकृत्यादिग्रहणेप्रकृतहान्यापत्तेः, 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षराद-
पिचोत्तमः ॥ अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तम'इतिभगवद्वाक्य-
विरोधापत्तेश्चेति । तस्मात्तादृशभगवद्वाक्यादक्षराज्ज्ञेयात्पुरुषोत्तमः
श्रेष्ठस्तत्प्राप्तिरेवफलत्वेननिश्चीयते । तत्कारणजिज्ञासायांचश्रुत्या
"ब्रह्मविदाप्नोतिपर" मिति श्रुतिविवरणभूतया "योवेदनिहितं-
गुहायां सोऽश्नुते" इत्याकारिकयाप्रतिपादितंस्वरूपयोग्यतासंपादक-
मक्षरविषयकंज्ञानंप्रतीयते । अतएवभगवद्गीतायां 'भक्त्यामामभि-
जानाती'त्यस्मात्पूर्वंयत् 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ॥
समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपरा'मितिवाक्यं तस्मिन्ब्रह्मभूतस्य-
भक्तिलाभोक्तेर्ब्रह्मभावस्यचस्वरूपलाभरूपत्वेनानंदाविर्भावात्मक-
त्वादानंदाविर्भावस्यचाविद्यानाशजन्यत्वादविद्यानाशस्यचाक्षरब्रह्म-
ज्ञानजन्यत्वात्परप्राप्तिपूर्वकक्षाविश्रांतमेवाक्षरज्ञानमुक्तं । तथाचकु-
त्रचिदक्षरप्राप्तेर्मुक्तित्वंयदुच्यते,-तदक्षरस्यपरमधामत्वेनपुरुषोत्तमा-
ऽविनाभावादेव । तेन "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती" तियदवधारणं,-तदपि-

जीवस्याक्षरब्रह्मविदः पुनरावृत्त्यभावेनमृत्य्वतिक्रमणात्केवलाक्षर-प्राप्तेर्ब्रह्मभावात्मकत्वेनचोपपद्यमानंनविरुध्यतइति। अतएव "अक्षरधियांत्ववरोधःसामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्त" मितिसूत्रेण-व्यासैरप्ययमेवार्थोदृढीकृतः । तदर्थस्तुअक्षरविषयिणीनांधियां श्रुतौमुक्तिसाधनेषुयोऽविरोधःप्रवेशनंगणनेतियावत्ससामान्यतद्भा-वाभ्यांहेतुभ्यांभवति पुरुषोत्तमसंबंधिसंबंधेमुक्तिरितिसामान्यं-मर्यादामार्गेऽगीकृतानां 'ब्रह्मभूतः; प्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ॥ समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपरा'मितिभगवदुक्तेर्ब्रह्मभावानंतरमेव-भगवद्भावसंभवात्। ततः पुरुषोत्तमप्रवेशात्तत्रपरंपरयोपयोगोब्रह्म-भावस्येत्युभाभ्यांहेतुभ्यांतथेत्यर्थः । वस्तुतस्तुपुरुषोत्तमप्राप्तिरेव-मुक्तिरितिभावः ॥ नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेनतदुपासकानामपितथा-त्वात्केषांचित्तत्रैवलयः, केषांचिद्भक्तिलाभइतिकथमुपपद्यतइत्या-शंक्यतत्रहेतुंदृष्टांतेनाह-औपसदवदिति। उपसदाख्येकर्मणितानून-पूत्रस्पर्शाख्यमौपसदंकर्मास्ति, तत्रातिथ्यायाध्रौवात्स्रुचिचमसे-वायदाज्यंचतुरवत्तंपंचावत्तंवासमवद्यतितत्तानूनपूत्रमित्युच्यते । 'अनाधृष्टमसी'तिमंत्रेणषोडशाप्यृत्विजोयजमानेनसहतानूनपूत्रंसम-वमृशंति। 'अनुमेदीक्षा'मितिमंत्रेणयजमानस्तत्समवमृशन्यमृत्वि-जंकामयेतायंयज्ञयशमृच्छेदितितंप्रथमंसमवमर्शयेदितिश्रूयतेश्रुतौ-कल्पेच। अत्रसर्वेषामृत्विजांतानुनपूत्रित्वाविशेषेपियस्मिन्स्नेहातिश-येनतथेच्छातत्रैवतथाकरणंनान्येषु। नहितत्राविशिष्टेषुकथमेवंकृति-रित्यपिपर्यनुयोगः संभवति, एवंप्रकृतेपीति । एवंचोपास्यस्यपुरुषो-त्तमस्योत्कृष्टतायाः श्रुतिस्मृतिसूत्रप्रतिपादितत्वाज्ज्ञेयादुपास्यस्यन्यू-नताप्रतिपादनंसाहसमेव। यत्तु 'मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरा-यणः॥ सुदुर्लभ' इत्यत्रमुक्तेतरापेक्षयानारायणपरायणस्यदुर्लभत्व-मुक्तं,-तच्चविभक्त्यर्थज्ञानाभावात् मुक्तानांसिद्धानामित्यत्रनिर्द्धारणे-षष्ठीनिर्द्धारणंचजातिगुणक्रियादिभिरेकदेशस्यपृथक्करणंनिर्द्धार्यत्ववि-शिष्टसामान्यधर्मावच्छिन्नापेक्षयाजातिगुणक्रियाद्यवच्छेदेनयत्किंचि-द्धर्मिणिभेदबोधनमितियावत् यथानराणांक्षत्रियः शूरतमइत्यत्रनरा-भिन्नक्षत्रियःक्षत्रियान्यनरान्यशूरतमाभिन्नइत्यन्वयबोधः। अत्राभेदो भेदश्चनिर्द्धारणषष्ठ्यर्थः निर्द्धार्यपदार्थविशेष्यतयाप्रकृत्यर्थविशेषण-तयाचभेदान्वयः भेदस्यचद्विधाभानमुपगंतव्यंवटानांक्षत्रियः शूर-इतिप्रयोगस्याप्रामाण्यानुरोधेनभेदस्याप्यर्थत्वंस्वीकृतं; अभेदसंसर्ग-

कबोधेविरुद्धविभक्तिराहित्यस्यतंत्रतयासंसर्गमर्यादयातद्भानासंभ-वात्। यदिचभेदस्यद्विधाभानमनुभवविरुद्धंसकृदुच्चरितइतिन्यायेन-क्षत्रिया देरपिनद्विधाभानमित्युच्यतेतदाऽभेदएवषष्ठ्यर्थः।तस्यचक्ष-त्रियेतादात्म्येनान्वयः तस्यचसमानविभक्त्युपस्थापितशूरतमत्वाव-च्छेदेनान्वयः । तथाचनराभिन्नक्षत्रियाभिन्नशूरतमइत्यन्वयबोधः। केचित्तुक्षत्रियान्यनरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टता-दात्म्यसंबंधेननराभिन्नक्षत्रियेशूरतमत्वान्वयइत्याहुः । एवंचमुक्त-सिद्धाभिन्ननारायणपरायणाभिन्नोदुर्लभइत्यन्वयबोधोथवानारायण-परायणान्यमुक्तसिद्धत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकोमुक्तसिद्धा-भिन्ननारायणपरायणइतिवान्वयबोधोदुर्लभः उभयथापिमुक्तेतरा-पेक्षयादुर्लभइत्यसंगतमेव। 'तपस्विभ्योऽधिकोयोगी'त्यादिनादर्शि-तोदृष्टांतस्तुनिर्द्धारणषष्ठ्यघटितत्वाद्विषमः; शक्तिसंभवेलक्षणाया-अयुक्तत्वात् । मुक्तानामित्यस्यकुटुंबवासनामुक्तानामित्यर्थइत्यप्य-युक्तमेव। "योवेदनिहितंगुहाया"मितिश्रुतिस्त्वस्मन्मतमेवपुष्णाति। तदर्थस्तुपूर्वंदर्शितएव। एतेनातएवेत्यादिकमप्यपास्तं॥

सहस्राक्षे एवंचचेतइत्यादिंविरोधाचेत्यलमित्यंतंभागंपरिहरंति–यत्त्वित्यादिना इत्या-दिकमपास्तमित्यंतेन। व्याससूत्रस्यैवेति। (अ० ३ पा० ३ सू० २७) "सांपरायेतर्त-व्याभावात्तथाह्यन्ये" इतिसूत्रस्य एवकारोऽप्यर्थे॥ तेनबहुप्रमाणसंग्रहेऽप्यदोषः। वाजसने-यिशाखायामिति। बृहदारण्यकेषष्ठाध्यायेशारीरब्राह्मणाख्येचतुर्थब्राह्मणेत्यर्थः। अत्रकिंचित् भिन्नपाठंप्रभुचरणव्याख्यानमेवसूत्रद्वयस्यानुवदंति–सएषनेतिनेत्यात्मेत्यादिना। अत्रविस्त-रःप्रकाशेवधेयः। एतादृशतेति। तत्र "अगृह्योनहिगृह्यते" इत्यादिनोक्तधर्मवत्त्वं। अतःपाप-मित्यादि । अतइतिल्यब्लोपेपंचमीएतदभिसंधायपापमकरवंएतदभिसंधायपुण्यमकरवं एवमभिसंधानपूर्वककृतेसाध्वसाधूनिउभेब्रह्मवित्तरतीत्यर्थः। अयंमाध्यंदिनपाठःकाण्वशा-खायांतु (पृ० ९११) "अतःपापमकरवमित्यतःकल्याणमकरवमित्युभेउहैवैषएतेतरति-नैनंकृताकृते तपत" इतिपाठः॥ निरूप्येति॥ "एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्य" इत्यृगंतेन-निरूप्येत्यर्थः॥ श्रद्धावित्तइत्यत्रसमाहितइतिकाण्वपाठः॥ पश्येदित्यत्रतुपश्यतीति सर्वो-स्यात्माभवती" तिकाण्वैर्नपठ्यते। आथर्वणोपनिषदादिष्विति॥ इदंवाक्यंतुगोपालता-

---

एवंच 'चेतस्तत्प्रवणंसेवाफलरूपातुमानसी। तत्सिद्ध्यर्थंदेहवित्तजनिःकार्याततोभवेत् संसारदुःखनाशोहिब्रह्मात्मत्वाऽवबोधन'मित्यत्र यदि देहवित्ताभ्यां जनिर्यस्यास्सा तत्फल-भूतमानससेवासिद्ध्यर्थं तयाऽग्रेब्रह्मविद्याप्राप्तिरित्युच्येत तर्ह्यस्माकं नकोपि विद्वेषः॥ यदितु तत्र तत्प्रवणता ब्रह्मविद्योच्यते तर्हि देहवित्तयोस्तत्रनोपयोगः; श्रवणादेरेवतत्रोपयोगात्॥ इतीदं नास्माभिर्मृष्यते ब्रह्मात्मत्वावबोधनमित्यस्यासङ्गतेश्च॥ यदितु भक्तिमात्रमुच्यते

पनीयस्थं । आदिपदेन "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इतिछंदोगादिश्रुतीनां "तत्संस्थस्या-मृतत्वोपदेशात्" इतिशांडिल्यसूत्रस्य । दशमस्कंधेकुरुक्षेत्रप्रसंगे । 'मयिभक्तिर्हिभूताना-मम्रृतत्वायकल्पते ।' एवमादिपुराणवसांचसंग्रहः ॥ संपरायःपरलोकइत्यादि । अत्रयथा-संभवंतस्येदमितिप्रज्ञादिभ्यइतिवा अणमाश्रित्यसांपरायइतिदैर्घ्यंबोध्यं । मुक्तानामपि-सिद्धानामितिषष्ठस्कंधचतुर्दशाध्यायस्थं । सूत्रमिति । प्रथमस्यतृतीयेपादे द्वितीयं ॥ 'नरा-णांक्षीणपापाना'मितिपांडवगीतास्थं ॥ 'समाराध्यवृषध्वज'मितिवराहपुराणीयप्रबोधिनी-माहात्म्यस्थं ॥ द्वितीयसूत्रमवतारयंति–ननुभक्तीत्यादिना । दुःसहप्रेष्ठविरहेतिदशमस्कंधे रासपंचाध्यायीस्थं । इतिप्रभुचरणोक्तिप्रायेणसंगृह्यप्रकाशस्थंसंगृण्हंति–नन्वन्यैरित्या-दिना ॥ अत्रभागवतंचज्यायइत्यंतंप्रकाशमनूद्यफलितमाहुः–एवंचज्ञानादिति । तस्मान्म-द्भक्तीत्येकादशस्थंवाक्यं ॥ बृहद्वामनपुराणइति । तत्रोत्तरखिल्येभृग्वादीन्प्रतिब्रह्मवाक्य-संदर्भोऽयं ॥ सचोत्तरभागेविशेषतःस्फुटंविचारयिष्यते–दुर्लभोदुर्घटश्चेति । अतएव-मार्तंडादिषुलीलास्वादोतिदुर्लभइत्याद्युक्तं ॥ स्त्रियोवेति । इदंतत्रत्यमेववाक्यं । स्वीकृत-

---

तर्हि नपरप्राप्तिःवासुदेवःसर्वमिति अहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनैव तत्प्राप्तेः ॥ एतेन 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति वाक्यात्तु भक्तानामविद्याविनिवृत्तितइत्यपिचिन्तितम् ॥ पद्यतेर्भक्त्यर्थकत्वाभावात् ॥ गत्यर्थानां ज्ञानार्थतया ज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तेस्तेन वाक्येन प्रती-तेश्च ॥ यत्तु 'येतुज्ञानैकसन्निष्ठास्तेषांतुल्यएवहि । भक्तानामेवभवतिलीलास्वादोऽतिदुर्लभः' इति श्लोकव्याख्यानेऽक्षरब्रह्मप्राप्तस्याऽपुनरावृत्तिमुक्त्वा पुरुषोत्तमं प्राप्तस्य पुनरावृत्तिमाशङ्क्य 'मामुपेत्यतुकौन्तेयपुनर्जन्मनविद्यत'इति भगवद्वाक्येन कैमुतिकन्यायेन समादधौ ॥ ब्रह्मज्ञा-नेनाक्षरं प्राप्तस्य पुनरावृत्त्यभावे ततोऽपि परं प्राप्तस्यसुतरांतदभावसिद्धेरिति,–तन्न; तेतु-ब्रह्मन्हदंनीताइति वक्ष्यमाणभागवतश्लोकस्य त्वत्संमतार्थे सति तेषां गोपानामिव राधा-दीनामिवच ततोप्युत्कृष्टस्य वृन्दावनादिस्थश्रृगालततात्वप्राप्तिपूर्वकमनुभूयमानस्यापूर्वफलस्य प्राप्त्यै पुनर्जन्मनस्त्वया वक्तुं त्वदीयैःशङ्कितुं चोचिततत्वात् ॥ विद्वन्मण्डने भक्तानां पुनरागम-नस्योक्तत्वाच्च ॥ तदपि तत्खण्डनावसरे खण्डयिष्यामः ॥ पुरुषोत्तमाक्षरयोरभेदोऽक्षरपदार्थ-श्चोक्तएव प्राक् ॥ एवमुपास्याज्ज्ञेयस्योत्कृष्टत्वमप्युक्तं; निरतिशयत्वात् ॥ 'मुक्तानामपि-सिद्धानांनारायणपरायणः । सुदुर्लभ'इत्यादिपुराणवाक्यन्तु मुक्तेतरापेक्षया नारायणपरायण-स्योत्कर्षमाहेत्यपिशब्देन गम्यते ॥ यथा 'तपस्विभ्योऽधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिमतोधिक'इत्य-त्रापिशब्दबलेन ज्ञानीतरापेक्षया योगिनआधिक्यं प्रतीयते ॥ अस्तु वा मुक्तानामित्यस्य कुटुम्बवासनाया मुक्तानामित्यर्थः, सिद्धानामित्यस्य त्वणिमादिमतामितितावतैवार्थवादत्वो-पपत्तेः ॥ अतएव 'योवेदनिहितंगुहायां सोऽनुतेसर्वान्कामान्सहे'त्याद्याः श्रुतयः 'यावानर्थ-उदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके । तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानत'इत्याद्याः स्मृतयश्च संगताः ॥ यानि तु पुराणवाक्यानि अनुग्रहेण लीलाऽऽस्वादे प्रमाणतया दर्शयति तानि लीलास्वाद-स्यानुग्रहप्रयोज्यत्वे एव प्रमाणानि, नतु इतरापेक्षया तस्योत्कर्षेपि ॥ प्रमाणाभावाच्छ्रुत्यादि-विरोधाच्चेत्यलं ॥

मिति । दृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्व्याप्तिस्वीकारात्तथा ॥ दृश्यत्वं ज्ञेयत्वं । अन्यथावाय्वाकाशादावव्याप्तिप्रसंगादितिदिक् ॥ अविज्ञातमित्यादि । तावकव्याख्यानांगीकारेपियस्यांतलवकारोपनिषदिब्रह्मणउपास्यत्वंप्रतिषिद्धंतस्यामेव "अन्यदेवतद्विदितात् अविज्ञातं" इत्यादिभिर्ज्ञेयत्वमपि प्रतिषिध्यतइत्युपास्यवज्ज्ञेयस्याप्यब्रह्मत्वंदुर्वारमितिभावः ॥ अथपरेतिमुंडकश्रुतिरियं । जनकत्वमेवेत्येवकारोप्यर्थे । ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कर्षंद्रढयितुमतःपरं-(अध्याय ३ पा. ३. सू. ३३.) 'अक्षरधियांत्वि'तिसूत्रेप्रकाशंश्रीप्रभुचरणोक्तिंचैकीकृत्य प्रायेणानुवदंति–तेनज्ञानरूपेमार्गेइत्यादिना । इदमपिविदुषांसुगममेवेति विशेषतो नव्याख्यायते–तत्रप्रकृतत्वेनेति । दिव्योह्यमूर्तइतिवाक्यविशिष्टेमुंडके । अथपरेत्यादिनातथात्वेन । संबंधिसंबंधेइति । भक्तसंगे ॥ 'सत्संगान्मामुपागता'इत्येकादशस्कंधादिवाक्यैर्यथा भक्तसंगोभगवत्प्राप्तिहेतुस्तथाऽक्षरपदस्यापिपुरुषोत्तमसंबंधितया तज्ज्ञानमपिमुक्तिहेतुरितिसमानत्वं ॥ पुरुषोत्तमप्रवेशादिति 'ततोमांतत्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतर'मितिवाक्यात्तत्रमांपुरुषोत्तमं; पुरुषोत्तमोऽस्मीतिपंचदशाध्यायेकथनात् । सौत्रंदृष्टांतमवतारयंति–नन्वक्षरस्येति ॥ अविशिष्टत्वेकेवलज्ञानिनोभक्तांश्चप्रतिअक्षरस्यस्वज्ञानद्वाराऽविद्यानिवर्तकत्वब्रह्मभावसंपादकत्वादिनाअविशिष्टत्वेसत्यपिकेवलज्ञानिनामक्षरएवलयः "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति" 'विशंतियद्यतयोवीतरागा'इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धः । भक्तानांतुपुरुषोत्तमप्रवेशहेतोः फलरूपभक्तेर्लाभः 'मद्भक्तिंलभतेपरा'मित्यादिवाक्यसिद्धः । एवंफलेवैषम्यंकुतइतिभावः । औपसदवदिति । उपसदःसंबंधिइदं औपसदंतानूनप्त्रं । तदाज्यसमवमर्शनंवा । उपसत्तुज्योतिष्टोमादौ सोमक्रयानंतरदिनत्रयपर्यंतंप्रातःसायंकर्तव्यइष्टिविशेषः ॥ तानूनप्त्रंतु सकृदेवभवतितच्चप्रथमोपसद्दिवसएवतत्रक्रीतंसोमंशकटेनप्राग्वंशपूर्वद्वारआनीयशकटमुदगग्रंस्थापयित्वादक्षिणमनड्वाहमेकमेवविमुच्य आतिथ्यायास्तंत्रंप्रक्रम्यवाग्विसर्जनान्तेद्वितीयमपिविमुच्यराजानंशकटादवरोप्यादायपूर्वयाद्वाराप्राग्वंशंप्रविश्यापरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्याध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रा पूर्वमानीतामासन्दीमाहवनीयतो दक्षिणस्यांस्थापयित्वातदुपरिप्राचीनग्रीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य तदुपरिराजानंस्थापयित्वापरिश्रयणवाससापर्याणह्यति अग्निंराजानं चान्तेरणमासंचारिष्टेतिसंप्रेष्यति ततोऽवहननादिकर्मप्रतिपद्यते ॥ साचातिथ्याइडा भक्षणोत्तरतत्पात्रमार्जनान्तासंतिष्ठते धारयतिध्रौवमाज्यम् । आतिथ्यायाध्रौवात् । एतदर्थमेवसंपादितायांस्रुचिचमसेवातानूनप्त्रंसमवद्यतिचतुरवत्तंपंचावत्तंवापंचावदाने एकाप्यायनम् । (तैत्तिरीयसंहिताकां० १ प्रपा० २ अनु० १०) "आपतयेत्वागृह्णामि" प्राणायेदंनमम "परिपतयेत्वागृह्णामि" मनसइदं "तनूनप्त्रेत्वागृह्णामि" अग्नयइदम् शाक्वरायत्वागृह्णामि" शक्त्यैइदं "शक्मन्नोजिष्ठायत्वागृह्णामि" जीवात्मनइदम् "अनुमेदीक्षां दीक्षांपतिर्मन्यतामनुतपस्तपस्पतिरंजसासत्यमुपगेषँ सुवितेमाधाः" इतियजमानःप्रथमंतानूनप्त्रंस्पृशति "अनाधृष्टमस्यनाधृष्यदेवानामोजोभिशस्तिपाअनभिशस्तेन्यं" इतिऋत्विजोयुगपत् स्पृशन्तिसदस्यश्च । यदिसदस्यः । "प्रजापतौत्वामनसिजुहोमि" इतियजमानस्तानूनप्त्रंत्रिरवजिघ्रतिसकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीम् । प्रजापतयइदम् ।

अन्वहंवाव्रतेष्वपिनयति । सौत्रस्यास्यविकल्पस्यार्थन्तु वक्ष्यामः । अत्रवेदार्थप्रकाशे (कां० १ प्रपा० २ अनु० १०) "आपतिः निःश्वासरूपेणबहिर्गतं पुनर्वायुमुखेनान्तः पततीत्यापतिःप्राणः । हेआज्यप्राणार्थंत्वांअस्मिन्पात्रेगृह्णामि । परितोनानाविषयेषु पततीतिपरिपतिर्मनः । तनूं शरीरंनपातयतिनविनाशयतीतितनूनपाजाठराग्निः । शकनशीलः शक्वरः शक्तिमानपुरुषः, तस्यसंबंधिशाक्वरं शक्तिस्वरूपं शक्मन् शक्तिमत्सुयदोजिष्ठं तस्मै ओजोनामाष्टमो धातुः तस्यसारमोजिष्ठं तदवष्टंभेनैवशक्तिरवतिष्ठते एतैर्मंत्रैस्तानूनप्त्रंग्राह्यम् । 'तानूनप्तसंज्ञकजाठरवन्हिविषयस्यशपथकर्मणो हेतुभूतमाज्यंतानूनप्त्रम्' इतिमाधवः । एषांमंत्राणांब्राह्मणन्तुषष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेश्रूयते (अनु० २) 'देवासुरास्संयत्ताआसन्तेदेवामिथोविप्रियाआसन् तेऽन्योन्यस्मैज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः पंचधाव्यक्रामन्नग्निर्वसुभिः सोमोरुद्रैरिंद्रोमरुद्भिर्वरुणआदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैस्तेमन्यन्तासुरेभ्योवाइदंभ्रातृव्येभ्योरध्यामोयन्मिथोविप्रियास्स्मोयानइमाः प्रियास्तनुवस्ताः समवद्यामहैताभ्यः सनिर्ऋच्छाद्यः ॥ नः प्रथमोऽन्योन्यस्मैद्रुह्यादितितस्माद्यः सतानूनप्त्रिणांप्रथमद्रुह्यतिसआर्तिमार्छतियत्तानूनपत्रसमवद्यतिभ्रातृव्याऽभिभूत्यैभवत्यात्मनापरास्यभ्रातृव्योभवतिपंचकृत्वोवद्यतिपंचधाहितेतत्समवाद्यंताथोपंचाक्षरापंक्तिः पांक्तोयज्ञोयज्ञमेवावरुंधआपतयेत्वागृह्णामीत्याहप्रणोवाआपतिः प्राणमेवप्रीणातिपरिपतयइत्याहमनोवैपरिपतिर्मनएवप्रीणातितनूनप्त्रइत्याहतनवोहितेताः समवाद्यंतशाक्वरायेत्याहशक्त्यैहितेतास्समवाद्यन्तशक्मन्नोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठंहितेतदात्मनस्समवाद्यन्तानाधृष्टमस्यनाधृष्यमित्याहानाधृष्टंह्येतदनाधृष्यंदेवानामोजः । इत्याहदेवानांह्येतदोजोभिशस्तिपाअनभिशस्तेन्यमित्याहाभिशस्तिपाह्येतदनभिशस्तेन्यमनुमेदीक्षांदीक्षापतिर्मन्यतामित्याहयथायजुरेवैतद्घृतंवैदेवावज्रंकृत्वासोममघ्नन्नन्तिकमिवखलुवाअस्यैतच्चरन्तियत्तानूनप्त्रेणप्रचरन्ति" इत्यादि एतदर्थोपिप्रथमकांडभाष्ये (प्रपा० २ अनु १०) संयत्ताः संग्रामंप्राप्ताः । मिथः परस्परं । तेचदेवाः सर्वेपिस्वातिरिक्तस्यज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणाः पंचव्यूहाअभवन् । तेषुव्यूहेष्वग्न्यादयः पंचदेवताः सेनान्यः वस्वादयः पंचगणाः सेनाः । तेकंचित्कालं परस्परविरोधिनोभूत्वापश्चादेवंचारितवन्तः यदिवयमन्योन्यविरोधिनस्तदावैरिणामसुराणांइदंजयरूपंकार्यं वयमेवसाधयामः । ततस्तद्विरोधपरिहारहेतुंशपथंकर्तुं अस्मदीयाः प्रियाः पुत्रभार्यादिरूपाइमाः तनूरेकत्रसङ्घीकुर्मइतिविचार्यसङ्घीकृत्यशपथमेवं परिभाषितवन्तः अस्माकंमध्येयःप्रथमंद्रुह्यतिसताभ्यस्तनूभ्योनिर्गच्छतु भ्रष्टोभवत्विति । यस्माद्देवानामेवंवृत्तंतस्मान्मनुष्याणामपिशपथंकृतवतांमध्येयःप्रथमंद्रुह्यतिसविनाशंप्राप्नोति । समानेएकस्मिन् विषयेतानूनप्त्रिणःशपथवंतःसतानूनप्त्रिणः । इदानींविधत्ते "यत्तानूनपत्र ँ समवद्यतिभ्रातृव्याभिभूत्यैभवत्यात्मनापरास्यभ्रातृव्योभवति" इति । समवद्यतिसंभूयावदानंकुर्यात् । स्वयंभूतिमान्भवतिवैरीतुपराभवति । इयमेव भ्रातृव्याभिभूतिः । अवदानेसंख्यांविधत्ते । पंचकृत्वोऽवद्यतीत्यादितेदेवाः तत्तदानींपंचधाविभक्ताःपश्चात् संभूयैकवत् प्रियतनूरवाद्यस्थापितवन्तः । इतिव्याख्यातः । तदेतत्सर्वमनुसंधायाहुः—श्रुतौकल्पेचेति । कल्पस्तुतत्रैववेदभाष्ये—"अथैतद्ध्रौवमाज्यामाप्याय्यक ँ संवाचमसंवायाचतितमंतर्वेदिनि-

धायतस्मिन्नेतत् तानूनप्त्रसमवद्यगृह्णाति" कंसं कांस्यपात्रं । क्वचिच्चमनमितिपाटेऽपि-चम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थसाम्याच्चमसएवार्थःतथा "सयावन्तऋत्विजस्तएतत्समवमृशन्त्यना-धृष्टमस्यनाधृष्यंदेवानामोजोभिशस्तिपाअनभिशस्तेऽन्यं" इतिहितानूनपूत्राज्यत्वंइतःपूर्वे-केनाप्यतिरस्कृतमसि । इतःपरमप्यतिरस्कृतंदेवानामोजः सारमसि । अभिषस्तेर्हिं-सारूपादन्योन्यविरोधादस्मानूपालयसित्वंपुनरभिशस्तेरविषयमसि । मंत्रस्ययथोक्तार्थः-प्रसिद्धइत्याह "अनाधृष्टमस्यनाधृष्यमित्याहानाधृष्टँ ह्येतदनाधृष्यंदेवानामोजइत्याह-देवानाँ ह्येतदोजोभिशस्तिपाअनभिशस्तेन्यमित्याहाभिशस्तिपाह्येतदनभिशस्तेन्यं" इतिदीक्षणीयेऽष्टौयोदेवःसदीक्षापतिः । ममेमांदीक्षामनुजानातु । अहंचांजसासत्यमुपगेषं-आर्जवेनतानूनपत्रस्पर्शनरूपंशपथंप्राप्तोस्मिहेतानूनपत्रसुवितेशोभनमार्गेयज्ञकर्मणिमांस्था-पयमंत्रस्यस्पष्टार्थतामाह-"अनुमेदीक्षांदीक्षापतिर्मन्यतामित्याहयथायजुरेवैतत्" इति-आपस्तंबश्रौतसूत्रेद्वादशप्रपाठके 'आतिथ्यायाध्रौवात्सुचिचमसेवातानूनप्त्रंसमवद्यति-चतुरवत्तंपंचावत्तंवापतयेत्वागृह्णामी'त्येतैःप्रतिमंत्रं 'अनाधृष्टमसीतियजमानसप्तदशा-ऋत्विजस्तानूनपत्रँ समवमृषंत्यनुमेदीक्षामितियजमानोयंकामयेतयज्ञयशसमृच्छेदितितं-प्रथमंयदिकामयेतसर्वानितिसर्वान्सहावमर्षयेत्तस्माद्यःसतानूनप्त्रिणा'मित्युक्तप्रजापतौत्वा-मनसिजुहोमीतियजमानस्तानूनपत्रंत्रिरवजिघ्रत्यन्वहंवाव्रतेष्वपिनयति" इति एतच्चरुद्र-दत्तः-"तनूनपात्संबंधात्तानूनप्त्रमित्याज्यसमाख्या । येनर्त्विजःसख्यंयुगपत् गच्छन्ति चतुरवत्तं पंचावत्तंवेति चतुरवत्तिनोपिपंचावत्तप्राप्त्यर्थंनत्वितरस्यइतरार्थं; तस्य पंचावत्तं-सर्वत्रेतिनियमात् । व्यवस्थितविकल्पोवास्यादुभयस्यव्यवस्थानुसारात् अनाधृष्टमसीति-यजमानसप्तदशा ऋत्विजस्तानूनपत्रँ समवमृशंति । सदस्यस्यानित्यत्वादुक्तं-सप्तदशा-इति । तेनसदस्यस्यवरणे सोप्यवमृशत्येवार्थसाम्यात् । अनुमेदीक्षामितियजमानः गतं । यंकामयेतयज्ञयशसमृच्छेदितितंप्रथमं । यदिकामयेतसर्वानितिसर्वान्सहावमर्शयेत् यज्ञ-निमित्तंयशोयज्ञयशसंयज्ञेसाधुकृतमनेनेतितद्यंप्राप्नुयादितिकामयेत यजमानस्तं प्रथममव-मर्शयेत् । यदिपुनः कामयेत । सर्वान् यज्ञयशसमृच्छेदिति तदासहैव सर्वानवमर्शयेत् । तस्माद्यःसतानूनप्त्रिणामित्युक्तं । तस्माद्यःसतानूनप्त्रिणांप्रथमोद्रुह्यति स आर्तिमार्च्छेती-त्युक्तं तस्मान्नान्योन्यमन्यस्मैद्रोग्धव्यमित्यर्थः । 'प्रजापतौत्वामनसिजुहोमी'तियजमान-स्तानूनप्त्रंत्रिरवजिघ्रति । गतं । अन्वहंवाव्रतेष्वननयतितदातुप्रतिव्रतमावृत्तिर्मंत्रस्य" इतिव्याचष्टे रामाण्डारादिकन्तुविशिष्टप्रयोजनाभावान्नोपन्यस्यते ॥ सूत्रेअन्वहंवेतिविक-ल्पस्त्वेवंभातिप्रथमदिन एवत्रिराघ्राणमित्येकःपक्षः । प्रतिदिवसंसकृत्सकृत् व्रतेष्वित्यपरः । अस्मिन्पक्षेमंत्रावृत्तिरितियद्यपितानूनप्त्रसमवमर्शनमुपसद्भिर्भूतं आतिथ्येष्ट्युत्तरंतत् क्रियते तथापि तत्समवमर्शनानन्तरमेवप्रवर्ग्यप्रचारोपसदोरनुष्ठानात्तदन्तरातयोरनुष्ठा-तुमशक्यत्वात्तत्समवमर्शनमौपसदमित्यभिलप्यते । किंचषष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके (अनु० १) "स ँ स्पर्शयतिरक्षसामनन्ववचाराय नपुरस्तात् परिदधात्यादि-त्योह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षा ँ स्यपहन्त्यूर्ध्वेसमिधावादधात्युपरिष्टादेवरक्षा ँ स्यपहन्ति" इत्यादिना मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिसंधिस्पर्शनंपूर्वभागेचतुर्थपरिधेर्निषेध आधार-

समिधोरूर्ध्वंदिग्बुद्ध्याऽऽहवनीयात्पूर्वभागेदूरेस्थापनंचेत्यादिकंविधीयते । इदंचदर्शपूर्णमासातिदेशलभ्यमप्युपसदर्थमत्रविधीयत इत्युपसदोपि तदंगंभवत्येव । अतएवप्रथमकाण्डभाष्ये (प्रपा० २ अनु० १०) माधवः-"ननुसंस्पर्शादिविधयः प्रकृतौदर्शपूर्णमासेष्टावपिसन्तीत्यतिदेशादेवतदनुष्ठानस्यात्रप्राप्तत्वान्नपृथक्विध्यन्तरापेक्षेतिचेत् ,-नउपसदर्थं; विधेयत्वात् । तर्हितत्रैवविधीयतामितिचेत् ,-न; आतिथ्योपसदोःपरिध्यादिभेदंवारयितुं साधारणत्वेनात्रैवविधेयत्वात्" इत्याह ॥ एवंचातिथ्यायांविहितमपितद्यथोपसदोऽप्यंगंतथाऽऽतिथ्योत्तरंविहितंतानूनप्त्रसमवमर्शनमप्यधिकारसमर्पकत्वादिनोपसदंगंस्यादेव । अतएव "अनुमेदीक्षांदीक्षापतिर्मन्यतामनुतपस्तपस्पतिः" इत्यादौसमवमर्शनमंत्रे तपःशब्दाभिधेयायाउपसदःसमवमर्शनेसंबंधःस्पष्ट एवाम्नायते । तथाचवेदभाष्ये "तपउपसत् तत्रत्योदेवस्तपस्पतिः मदीयंतपोऽनुजानातु" इत्यादिकमुपन्यस्तंप्राक् । तस्मात्सूत्रऔपसदशब्देन तत्समवमर्शनस्य ग्रहणंयुक्तमेव । उपसत्संबंधादेव प्रतिदिवसमग्नीषोमीयपर्यंतमाघ्राणपक्षोप्यापस्तंबोक्तःप्राग्व्याख्यातः । न चसमवमर्शनोपसदोःप्रवर्ग्यप्रचारेणव्यवधानात् प्रवर्ग्यस्यांगतन्नतूपसदइतिशंक्यं; तथासतियत्रप्रवर्ग्यनिषेधस्तत्र तदपिनभवेत् । तथाहि-तैत्तिरीयारण्यकतुरीयप्रपाठके (अनु० ६) "नोक्थ्येप्रवृंज्यात् प्रजावैपशवउक्थ्यानियदुक्थ्ये प्रवृंज्यात् प्रजां पशूनस्य निर्दहेत्" इतिज्योतिष्टोमविकृतावुक्थ्येप्रवर्गःप्रतिषिध्यतेआपस्तंबसूत्रेप्येकादशप्रपाठके "अग्निष्टोमेप्रवृणक्तिनोक्थ्येप्रवृंज्यात्" इत्यारण्यकस्थप्रवर्गब्राह्मणवाक्यमनूद्यतत्रस निषिध्यते अतउक्थ्येसमवमर्शनोत्तरमुपसदएवक्रियन्तइतिदिक् । यद्यपिदर्शितचरात्प्रकारात् प्रयोगान्तरेषुकश्चिदितरोदृश्यतेयथाबौधायनानां शकटाद्राज्ञआदानं प्राग्वंशेनयनं आसंद्युपर्यध्वर्व्वास्तीर्णकृष्णाजिनेस्थापनंचयजमानेनेत्यादिः । तानूनप्त्रावदानन्तुतेषांहिरण्यकेशिनांचोभयेषामपिकांस्यपात्रेचमसेचेत्येव । आघ्राणेतु बौधायनानांयजमानःप्रथमादिक्रमेणाध्वर्य्वादीन् सर्वानुपहूयतानूनप्त्रमवजिघ्रतिअथैनदद्भिः संस्पृश्यशालोत्तरेनिनयति । हिरण्यकेशिनान्तु अध्वर्युरवमृष्टं "प्रजापतौत्वामनसिजुहोमी" तित्रिरवघ्रायांतर्वेदिनिनयति एवमादिस्तत्रतत्रविशेषोस्त्येव । तथापिप्रायेणापस्तम्बसूत्रमेवानुसृत्येहकर्मप्रकारदिक्प्रदर्शितेतिध्येयम् । इहकिंचिदधिकप्रपंचनंतुतानूनप्त्रादि स्वरूपव्युत्पादनायेत्यदोषः ॥ इत्थंप्रकाशंप्रभुचरणोक्तिंचप्रायेणसंगृह्यफलितमाहुः-एवंचोपास्यस्येत्यादिना । अग्रेमूलमतिरोहितार्थं । किंचअत्रेदमवधेयं-सहस्राक्षेयदिदेहवित्ताभ्यामित्यादिनायोविकल्पःकृतःसकारिकार्थानवबोधादेव ॥ तत्रहिदेहवित्ताभ्यांजनिर्यस्यसासाधनरूपासेवा । तयाअहंताममतारूपसंसारस्याविद्याकार्यस्यनाशः । स्वात्मनिप्रपंचेचाक्षरब्रह्मात्मकतयाज्ञानमित्यवांतरंफलद्वयं भवति । ततःसर्वात्मभावापरपर्यायाफलरूपामानसीसेवा । साचब्रह्मज्ञानस्यापि फलरूपेतितस्याब्रह्मविद्यासाधनत्वमशक्यवचनं । अतएव 'समासेन तुकौन्तेय निष्ठाज्ञानस्ययापरे'तिसंक्षेपेणैवज्ञानस्यपरांनिष्ठांप्रक्रम्य 'अहंकारंबलंदर्प'मितिसंसारनाशं 'ब्रह्मभूयायकल्पत'इतिब्रह्मभावंचोक्त्वाब्रह्मभूतस्यपरभक्तिलाभोभगवताउक्तः ॥ तत्रसाधनभक्तिव्यावर्त्तनायपरपदं । एवं 'भजं-

त्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं । इतिमत्वाभजन्तेमांबुधाभावसमन्विताः' ॥ 'योमा-मेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं । ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारते'त्यादिष्वनेकत्रसार्व-ज्ञ्यलिंगकब्रह्मज्ञानोत्तरमेवसानिरूप्यते । वेदेपिबृहन्नारायणे सत्यतपोदमशमदान-धर्मादीनुक्त्वांते "मानसमितिविद्वा ँ सस्तस्माद्विद्वा ँ सएवमानसेरमते" इतिज्ञानसंपन्नानामेवमानससेवासिद्धिस्तत्ररमणंचाम्नायते । विद्यारण्यभाष्येप्यत्रमानस-मुपासनविशेषएवव्याख्यायि । अस्मद्ग्रंथेसेतिविशेष्यानुरोधान्मानसीतिस्त्रीलिंगनिर्देशः-पदार्थस्त्वेकएव । तत्रैवाग्रे "प्राजापत्योहारुणि" रित्यनुवाके "किंभगवंतः-परमंवदंती" तिपुत्रेणपृष्टःप्रजापतिःसत्यादीनितथात्वेनोक्त्वांते "मानसंवैप्राजापत्यं-पवित्रंमानसेनमनसासाधुपश्यतिमानसाऋषयःप्रजाअसृजत मानसेसर्वंप्रतिष्ठितं तस्मान्मा-नसंपरमंवदंति" अयमेवसाधनभक्तिबंधाभावब्रह्मज्ञानपरभक्तीनांपूर्वोत्तरभावक्रमःतत्र-तत्रश्रीभागवतादिपुवर्ण्यंते । यथातृतीयस्कंधे (अध्याय २५ श्लोक ४३–४४) 'ज्ञान-वैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः ॥ क्षेमायपादमूलंमेप्रविशंत्यकुतोभयं । एतावानेवलोके-ऽस्मिन्पुंसांनिःश्रेयसोदयः । तीव्रेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिरं'इतिबंधाभावज्ञानरूपां-गयुक्तभक्तियोगाद्धामाप्तिरूपामुक्तिरुक्ता ॥ तत्रैव (अध्याय २७ श्लो० २८) 'मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभूयसे'त्यादिना साधनभक्त्यैवज्ञानंततश्चसोक्ता ॥ (अध्याय ३२ श्लो० २३) 'वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः । जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयद्ब्रह्मदर्श-नम् ॥' इत्यादिना 'आरूढंपदमीक्षते'इत्यंतेनधामाद्वैतसाक्षात्कारादिवर्णितं (चतुर्थस्कंधे अध्याय ७ श्लो० ४४) 'तन्मायार्थमभिपद्यकलेवरेऽस्मिन् कृत्वाममाहमितिदुर्मतिरुत्प-थैःस्वैः । क्षिप्तोप्यसद्विषयलालसआत्ममोहंयुष्मत्कथाऽमृतनिषेवकउद्व्युदस्ये'दितिश्रवणा-दिसाधनभक्त्या बंधव्युदासउदितःतत्रैव (अध्या. ११ श्लो० २९) 'तमेनमंगात्मनिमुक्त-विग्रहेव्यपाश्रितंनिर्गुणमेकमक्षरमित्याद्युक्त्वा (श्लो० ३०) 'भक्तिंविधायपरमांशनकैर-विद्याग्रंथिंविभेत्स्यसिममाहमितिप्ररूढ'मितितदेवाख्यायि ॥ तथा (अध्या० १६ श्लो० २५) 'आराध्यभक्त्यालभतामलंतज्ज्ञानंयतोब्रह्मपरंविदंती'ति (अध्या० २२ श्लो० २५) 'हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेनविजृंभमाणया । भक्त्याह्यसंगःसदसत्यनात्मनिस्यान्नि-र्गुणेब्रह्मणिचांजसारतिः ॥ यदारतिर्ब्रह्मणिनैष्ठिकोपुमानाचार्यवान्ज्ञानविरागरंहसे'त्यादि । तथा (अ० २३ श्लो० ११) 'तस्यानयाःभावतःपरिकर्मशुद्धसत्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानु-पूर्त्या । ज्ञानंविरक्तिमदभून्निशितेनयेन चिच्छेदसंशयपदंनिजजीवकोश'मित्यादि (अध्या० २९ श्लो० ३६।३७।३८) 'अथात्मनोर्थभूतस्ययतोऽनर्थपरंपरा ॥ संसृतिस्तद्व्यवच्छेदो-भक्त्यापरमयागुरौ ॥ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःसमाहितः । सध्रीचीनेनवैराग्यंज्ञानंचजन-यिष्यति ॥ सोचिरादेवराजर्षेस्यादच्युतकथाश्रयः । शृण्वतःश्रद्दधानस्यनित्यदास्यादधीयत' इत्यादिना (श्लो. ४०) 'तायेपिबंत्यवितृष'इतिजीवन्मुक्तानामपिभक्तिरुक्ता ॥ षष्ठस्कंधे (अध्याय १६ श्लोक ६२) 'दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेनतेजसा ॥ ज्ञानविज्ञान-संतुष्टोमद्भक्तःपुरुषोभवेदि'ति ज्ञानविज्ञानोत्तरंभक्तिरुक्ता ॥ सप्तमस्कंधेप्रह्लादः (अ० ७ श्लो० ३३) 'एवंनिर्जितषड्वर्गैःक्रियतेभक्तिरीश्वरे ॥ वासुदेवेभगवतिययासंलभतेर-

ति'मितिसाधनभक्तितःफलभक्तिंवक्ति । किंचतपःश्रुतादीनांकेवलानांभगवत्तोषहेतुत्वंप्रतिषिध्यभक्तेरेवतथात्वंवदतिसएवतत्रैव--(अध्याय ९ श्लो० ९) 'मन्येधनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ॥ नाराधनायहिभवंतिपरस्यपुंसोभक्त्यातुतोषभगवान्गजयूथपाय ॥' तत्रैव (श्लो० १८) 'सोहंप्रियस्यसुहृदःपरदेवतायालीलाकथास्तवनृसिंहविरिंचिगीताः ॥ अंजस्तितर्म्यंगुगृणन्गुणविप्रमुक्तोदुर्गाणितेपदयुगालयहंससंग' इति ॥ (अध्याय १० श्लो० ४५) 'धर्मोभागवतानांचभगवान्येनगम्यते ।' इति (अध्या० १३ श्लो० २१) 'यस्यनारायणोदेवोभगवान्हृद्गतःसदा ॥ भक्त्याकेवलयाऽज्ञानंधुनोतिध्वांतमर्कवदि'तिभगवल्लीलाकीर्तनादिरूपयाकेवलयाभक्त्याभागवतधर्मैश्वसमूलज्ञानस्यनाशोदर्शितः । अष्टमस्कन्धेच (अध्या० २४ श्लो० ४७-४८.) 'जनोऽबुधोऽयंनिजकर्मबंधनःसुखेच्छयाकर्मसमीहतेसुखम् ॥ यत्सेवयातांविधुनोत्यसन्मतिंग्रंथिंसभिंद्याद्धृदयंसनोगुरुः ॥ यत्सेवयाग्नेरिवरुद्ररोदनंपुमान्विजह्यान्मलमात्मनस्तमः ॥ भजेतवर्णंनिजमेषसोऽव्ययोभूयात्सईशःपरमोगुरोर्गुरुः' इति सेवयैवसउक्तः ॥ दशमस्कंधे (अ० ७०) नारदः (श्लो० ३९) 'जीवस्ययःसंसरतोविमोक्षणंनजानतोऽनर्थवहाच्छरीरतः ॥ लीलावतारैःस्वयशःप्रदीपकंप्राज्वालयत्त्वातमहंप्रपद्ये ।' (अध्या० ७४ श्लो० ५) 'नवैतेऽजितभक्तानांममाहमितिमाधवत्वंतदेतिचनानाधीःपशूनामिववैकृते'ति । एकादशस्कंधे (अध्या० ११ श्लो० २५) 'सत्संगलब्धयाभक्त्यामयिमांसउपासिता ॥ सवैमेदर्शितंसद्भिरंजसाविंदतेपदं ॥' तत्रैव (अध्या० १२ श्लोक० २४) 'एवंगुरूपासनयैकभक्त्याविद्याकुठारेणशितेनधीरः ॥ विवृश्च्यजीवाशयमप्रमत्तःसंपद्यचात्मानमथत्यजास्त्रम् ॥' (अध्याय० २० श्लोक ३२ । ३३) 'यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्यतश्चयत् ॥ योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि । सर्वंमद्भक्तियोगेनमद्भक्तोलभतेंऽजसा ॥ स्वर्गापावर्गमद्धामकथंचिद्यदिवांछती'ति ॥ एवमादिष्वनेकत्रकेवलभक्त्यामोक्षधामप्रवेशादिकमुदितं ॥ नचैवमपिसाधनरूपाफलरूपेतिभक्तिद्वैविध्यकल्पनेमानाभावः शंक्यः; एकादशस्कंधे (अध्या० ३ श्लो० ३१) 'भक्त्यासंजातयाभक्त्याबिभ्रत्युत्पुलकांतनु'मित्यादौपूर्वस्यां साधनरूपतयाद्वितीयस्यां तत्फलरूपतयाश्चस्पष्टमेवप्रतीतेः ॥ किंचतत्र (अ० २ कविवचनेषु श्लो० ३२) 'मन्येकुतश्चिद्भयमच्युतस्ये'तिभगवदुपासनस्यैवसर्वात्मनासंसारभयनिवर्तकत्वमुक्त्वा (श्लो० ३४) 'येवैभगवते'त्यादिनाभक्तिमार्गीयोपायैरविदुषामपिभगवत्प्राप्तिंकथयित्वातदुपायदिक्प्रदर्शनार्थं (श्लोक ३६) कायेनवाचेतिसर्वसमर्पणं (श्लोक ३७) 'भयद्वितीयेतिद्वैतभयनिवृत्त्यर्थमनन्यभक्त्यासर्वतः सेवनंचविधायतत्कथंभावाकांक्षायांमनोनिरोधंजन्मकर्मश्रवणकीर्तनादिरूपांसाधनभक्तिंवर्णयित्वा (श्लो० ४२-४३) 'भक्तिःपरेशानुभवोविरक्तिरन्यत्रचैषत्रिकएककालः ॥ प्रपद्यमानस्ययथाऽश्नतःस्युस्तुष्टिःपुष्टिःक्षुदपायोऽनुघासं ॥ इत्यच्युतांघ्रिंभजतोऽनुवृत्त्याभक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ॥ भवंतिवैभागवतस्यराजंस्ततःपरांशांतिमुपैतिसाक्षादि'त्युच्यते ॥ इहप्रपद्यमानस्येतिशरणागतिं अनुवृत्त्या अच्युतांघ्रिंभजतइतितनुजवित्तजसेवांचोक्त्वाप्रथमांतभक्तिपदेनतत्फलभूताकाचित्पराभक्तिर्विरक्ति-

शब्देनांहत्वसमत्वोपरतिः परेशानुभवभगवत्पबोधशब्दाभ्यामपरोक्षज्ञानंचस्पष्टमेवोक्तं ॥ फलत्रयेकालव्यवधानाभावबोधनायतुष्ट्यादिदृष्टांतश्चोदाहृतः ॥ ॥ सर्वांतेद्वादशस्कंधद्वादशाध्यायोऽपि (श्लोक ७२) 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनं ॥ कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेनह्यर्पितंकर्मयदप्यनुत्तम'मितिपुरुषोत्तमभक्त्यसंपादकंकेवलाक्षरजुषांनिरस्ताविद्यमपिज्ञानंविनिंद्य (श्लोक० ५३) 'यशः श्रियामेवपरिश्रमः- परोवर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ॥ अविस्मृतिःश्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादश्रवणादिभिर्हरे'रितिभगवत्यनर्पितानांसकामकेवलकर्मणांभक्त्यसंपादकत्वात् । परिश्रममात्रत्वंश्रवणादिरूपतनुजभक्त्यैवाविस्मरणंचोक्त्वा (श्लो० ५४) 'अविस्मृतिःकृष्णपदारविंदयोःक्षिणोत्यभद्राणिशमंतनोतिच ॥ सत्त्वस्यशुद्धिंपरमात्मभक्तिंज्ञानंचविज्ञानविरागयुक्त'मितिस्पष्टमेवसाधनभक्तेःफलंबंधाभावोज्ञानंभक्त्यंतरंचोच्यते ॥ नचपाठक्रमात् ज्ञानंपरभक्तेरपिफलमितिवाच्यं; पाठक्रमादार्थक्रमस्यबलीयस्तायाः (अध्याय ५ पाद १ सूत्र २) "अर्थाच्च" इत्यधिकरणेयवागूपाकादौसिद्धत्वात् ॥ अन्यथावैराग्यं ज्ञानस्यापिफलंस्यात् । इहभक्तिःपरेशानुभवोविरक्तिरित्यत्रचतस्यतदुत्तरंनिर्देशात् ॥ इष्टापत्तौभक्तौतत्फलत्वेकः प्रद्वेषः ॥ आर्थक्रमस्तु'मद्भक्तिंलभतेपरा'मित्यादौसिद्धएव ॥ अस्मिन्नेवाध्याये- (श्लो० ३) 'अत्रसंकीर्तितःसाक्षात्सर्वपापहरोहरिः ॥ नारायणोहृषीकेशोभगवान्सात्वतांपति'रितिपुरुषोत्तमं (श्लो० ४) 'अत्रब्रह्मपरंगुह्यंजगतःप्रभवाप्ययं ॥ ज्ञानंचतदुपाख्यानंप्रोक्तंविज्ञानसंयुतम् ॥ भक्तियोगःसमाख्यातोवैराग्यंचतदाश्रय'मित्यक्षरंब्रह्मज्ञानंविज्ञानंततोभक्तियोगश्चोक्तः ॥ अतोनकोऽपिशंकावकाशः ॥ किंचगीतायामपि- (अ० १०) 'इतिमत्वाभजंतेमा'मित्युक्त्वा 'ददामिबुद्धियोगंत'मित्यादिना अपरोक्षज्ञानंसंसारनाशश्चसाधनभजनादेवोक्तः ॥ द्वादशाध्यायेपिस्वस्यपुरुषोत्तमस्यभक्तानामक्षरोपासकानांचविशेषमुक्त्वा 'येतुसर्वाणिकर्माणी'त्यादिनास्वानन्योपासकानांसंसारादचिरादुद्धरणंस्वयमुक्तमितिकृतंबहुना । इदंत्ववधेयं-(स्कं० ७ अ० ५ श्लो० २३) 'श्रवणंकीर्तनंविष्णो'रित्यादिना (अ० ११ श्लो० ११) 'श्रवणंकीर्तनंचास्यस्मरणंमहतांगतिः ॥ सेवेज्यावनतिर्दास्यंसख्यमात्मसमर्पण'मित्यनेनचयेनवधासाधनभक्तिप्रकाराउक्तास्तेतनुजाभेदाएव ॥ तनुजवित्तजसेवयोः स्वरूपमानसंक्षेपस्तुमदीयचिंतामणौ 'तनुजावित्तजासेवातस्याःसाधनमुच्यते ॥ सर्वेंद्रियैःशुद्धभावात्तत्परैःसेवनाऽऽदिमा ॥ ४५ ॥ तदिच्छाप्तैःस्वसर्वस्वोत्थैःसेवात्रैभवैःपरा ॥ उभेअपिप्रमाणोक्तेप्रथमंतनुजायथा ॥ ऋग्वेदे- (अष्ट० २ अ० २ वर्ग २६ ऋ० ३) 'तमुस्तोतारःपूर्व्यं यथाविदऋतस्यगर्भंजनुषापिपर्त्तन ॥ आऽस्यजानंतोनामचिद्विवक्तनमहस्तेविष्णोसुमतिंभजामहे ॥' भागवते (स्कं० ९ अ० ४ श्लो० १८) 'सवैमनःकृष्णपदारविंदयोर्वचांसिवैकुंठगुणानुवर्णने । करौहरेर्मंदिरमार्जनादिषुश्रुतिंचकाराच्युतसत्कथोदये ॥' (स्कं. २ अ. ३ श्लो० २१) 'शावौकरौनोकुरुतःसपर्यांहरेर्लसत्कांचनकंकणौवा ॥' (स्कं० १० अ० १० श्लो० ३८) 'वाणीगुणानुकथनेश्रवणौकथायांहस्तौचकर्मसुमनस्तवपादयोर्नः ॥ स्मृत्यांशिरस्तवनिवासजगत्प्रणामेदृष्टिःसतादर्शनेऽस्तुभवत्तनूनां' (स्कं० १० अ० ८० श्लो० ३) 'सावग्यया-

तस्यगुणान्गृणीतेकरौचतत्कर्मकरौमनश्च ॥ स्मरेद्वसंतंस्थिरजंगमेषुश्रृणोतितत्पुण्यकथाः सकर्णः ॥' (स्कं० ११ अ० ११ श्लो० ३९) 'संमार्जनोपलेपाभ्यांसेकमंडलवर्तनैः ॥ गृहशुश्रूषणंमह्यंदासवद्यदमायया ॥' (स्कं० ११ अ० १८ श्लो० २१) 'आदरःपरिचर्यायांसर्वांगैरभिवंदनं ॥' इत्यादौप्रथमाप्रोक्ताद्वितीयाऽप्युच्यते यथा ॥ (स्कं० ११ अ० ११ श्लो० ३५) 'मत्कथाश्रवणेश्रद्धामदनुध्यानमुद्धव ॥ सर्वलाभोऽपहरणंदास्येनात्मनिवेदनम् ॥ (स्कं० १० अ० ८१ श्लो० ४) 'पत्रंपुष्पंफलं तोयंयोमेभक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः ॥' (स्कं० ४ अ० ३१ श्लो० ९) 'तज्जन्मतानिकर्माणितदायुस्तन्मनोवचः ॥ नृणांयेनेहविश्वात्मासेव्यतेहरिरीश्वरः ॥' (स्कं० ५ अ० १९ श्लो० २१) 'मुकुंदसेवौपयिकंस्पृहाहिनः' तैत्तरीयचित्ति "भर्त्तासन् भ्रियमाणोबिभर्ति" गीता 'योगक्षेमंवहाम्यहं ॥ इत्यादावपरोक्तैतेएकीभूयसुदुर्लभां ॥ अकृत्यशेषांकुर्वीतदशमीप्रेमलक्षणां । सर्वार्पणात्प्रवृत्तस्यतसेवनेप्रेमनिर्मलं । भवेदेवगुणांभोधौहरौस्यान्मानसीततः ।' इतिदिक् । इयंमानस्येव श्रीभागवतादिषुसर्वात्मभावशब्देनाप्युच्यते ॥ तत्स्वरूपंचभूमविद्यादिषुश्रूयते, तदेतद्भाष्यादितोऽवधेयं ॥ अधिकंग्रंथांतरेषुद्रष्टव्यं ॥ एतेनयदिदेहवित्ताभ्यामित्यादिः ज्ञानेनैवतत्प्राप्तेरित्यंतःप्रलापोऽपास्तः ॥ ज्ञानस्यपरभक्त्यंगत्वविस्तरेणभक्तिमीमांसाप्रथमाध्याये (सू० १०) "सांमुख्येतरापेक्षितत्वात्" इत्यादिना (सू० २६) "ब्रह्मकांडंतुभक्तौतस्यानुज्ञानायसामान्यात्" इत्यंतेनद्वितीयाह्निकेनसम्यङ्गिर्धारितं ॥ 'मामेवयेप्रपद्यंत'इतिवाक्यमपिशरणागत्यैवमायातरणं बोधयति ॥ प्रपूर्वकस्यपद्यतेरुपसर्गबलेनताद्दशार्थकत्वात् ॥ शंकराचार्यैरपिगीताभाष्येऽत्र ॥ तत्रैवंसति- 'सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेवमायाविनंस्वात्मभूतंसर्वात्मनायेप्रपद्यंते' इतिव्याचक्षाणैः 'सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रजे'तिचरमाध्यायवाक्यंस्पष्टंस्मारयद्भिः शरणागतिरेवेहार्थःस्वीकृतः ॥ अतःशंकराचार्यविरुद्धार्थस्वीकारस्त्वदुक्तरीत्यातवैवशस्त्वंगमयति ॥ शरणगत्यासंसरणतरणंचाष्टमस्कंध (अध्याय २४ श्लो० ४६) 'अनाद्यविद्योपहतात्मसंविदस्तन्मूलसंसारपरिश्रमातुराः ॥ यदृच्छयेहोपसृतायमाप्नुयुर्विमुक्तिदो नःपरमोगुरुर्भवान् ॥' एकादशस्कंधे (अध्याय १२ श्लो० १५) 'मामेकमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिनां ॥ याहिसर्वात्मभावेनयास्यसेह्यकुतोभयं ॥' मयास्याह्यकुतोभयइतिवापाठः । एवमादिष्वसंदिग्धमेवेत्यत्रापिसएवार्थः ॥ तेनएतेनेत्यादिप्रतीतेश्चेत्यंतंनिरस्तं ॥ यच्चयत्त्वित्यादि निरतिशयत्वत्वादित्यंतंतदबोधात् ॥ अक्षरप्राप्तस्यापुनरावृत्तौपरप्राप्तस्यकैमुतिकसिद्धा 'मामुपेत्यतुकौन्तेयपुनर्जन्मनविद्यते ॥ सर्गेऽपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिचे'त्यादिवचनसिद्धाचसायुक्तैव ॥ 'आवृत्तिश्चदुःखबहुलाऽध्रुवप्रापंचिकजन्मप्राप्तिरेव ॥ तेनसंपद्याविर्भावाद्यंगीकारेऽपिनसनिषिध्यमानाऽऽवृत्तिशब्दवाच्यतयाशक्योवक्तुं ॥ अतएवभगवान्-'अनन्यचेताःसतत' मितिस्वप्राप्तिमुक्त्वा 'मामुपेत्यकौंतेये'तः पूर्वमेव ॥ 'मामुपेत्यतुकौंतेयदुःखालयमशाश्वतं। नाप्नुवंतिमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगता'इत्युक्तवान् ॥ परमांसंसिद्धिं,लीलाप्राप्तिरूपांमुक्तिं॥ माध्यदिनानांपंचाग्निविद्यायां (कां० १४ अ० ९. १. १७ शतपथप० ११०१) "तेषुब्रह्मलोकेषुपराःपरावतोवसंति तेषामिहनपुनरावृत्तिरस्ति" इतिपठ्यते ॥ अत्रब्रह्मलोकेषु-

अक्षरब्रह्मरूपेषुलोकेषुपराः । स्वयंपुरुषोत्तमात्मकतांप्राप्ताःपरावतःपुरुषोत्तमात्मिकाःशाश्वतीः समाः वसंति तेषां इहप्रपंचे न पुनरावृत्तिः दुःखालयाशाश्वतजन्मरूपाऽस्तीत्यर्थः ॥ काण्वपाठे इहेतिपदाभावेऽपिकाण्वबृहदारण्यकभाष्येशंकराचार्याः ॥ (अ० ८ ब्राह्म० २ पृ० १०५८) "तेषांब्रह्मलोकंगतानांनास्तिपुनरावृत्तिरस्मित्संसारे नपुनरागमनमिहेतिशाखांतरपाठात्, इत्यादि "तस्मात् अस्मात्कल्पादूर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते" इत्यंतंव्याचक्षाणास्तत्रापि इहपदावापंदर्शयंति छांदोग्ये-(पृ० २८२) षष्ठप्रपाठकेऽक्षिपुरुषविद्यायां "एतेनप्रतिपद्यमानाइमंमानवमावर्तंनावर्तंते" इतिमानवावर्त्तावर्त्तनमेवनिषिध्यते ॥ एतेनविद्वन्मंडनोक्तंसकलंसमर्थितं ॥ अक्षरपुरुषोत्तमयोस्तारतम्यमभेदश्चप्राङ्निर्णीतः ॥ एवंज्ञानिज्ञेयादक्षरादुपास्यस्यपरस्योत्कर्षोऽपि मूलेचसप्रपंचितः ॥ श्रृगालेत्यादिकंतुभगवल्लोकनिंदांप्रलापमात्रम् ॥ 'मुक्तानामपिसिद्धाना'मितिवाक्यमपिब्रह्मसंपन्नानांज्ञानिनांमध्येपिपुरुषोत्तमपरायणःपरभक्तिमान्सुदुर्लभइत्यर्थकमेव । षष्ठस्कंधचतुर्दशाध्याये (श्लो० २) 'देवानांशुद्धसत्वानामृषीणांचामलात्मनां ॥ भक्तिर्मुकुंदचरणेनप्रायेणोपजायत' इतिज्ञानकारणसत्वशुद्ध्यादिशालिष्वपिपुरुषोत्तमभक्तेर्दौर्लभ्यमुक्त्वारजःस्विवासंख्यातेषुप्राणिषुकेषांचिदेवश्रेयस्कृत्वंचोक्त्वा 'प्रायोमुमुक्षवस्तेषांकेचनैवद्विजोत्तमाः ॥ मुमूक्षूणांसहस्रेषुकश्चिन्मुच्येतसिध्यति ॥ मुक्तानामपिसिद्धानां' इत्याद्युच्यते । अत्रकुटुंबवासनादिरहितामुमुक्षवएषणात्रयाद्युत्थिततयाभिक्षुचर्यार्हाःपूर्वमेवोक्ताः ॥ अतोलक्षणाक्लेशोनिर्मूलः; (चतुर्थस्कं० अ० ९ श्लो० १०) 'यानिर्वृतिस्तनुभृतांतवपादपद्मध्यानाद्भवजनकथाश्रवणेनवास्यात् ॥ साब्रह्मणिस्वमहिमन्यपिनाथमाभूत्किंत्वंतकासिलुलितात्पततांविमानादि' त्येवमादिषुब्रह्मनिष्ठापेक्षयापरभक्तस्योत्कर्षःस्पष्टएव ॥ नचापिशब्दबलेनमुक्तेतरापेक्षयेत्याद्यर्थःकल्प्यः; तद्बलेनतादृशार्थस्यकथमपिसंभवाभावात्, कल्पनेमानाभावात् ॥ 'तपस्विभ्योऽधिकोयोगी' तिवाक्येपिशांकरगीताभाष्यादौतथाव्याख्यानस्यादर्शनात् ॥ वस्तुतस्तुमुक्तेष्वपिदौर्लभ्येकिमुतामुक्तेष्वितिद्योतनार्थोऽपिशब्दः ॥ तपस्व्यादित्रयादुत्कृष्टयोगिष्वपिपुरुषोत्तमभक्तस्यैवोत्कर्षो 'योगिनामपिसर्वेषा'मित्यग्रिमवाक्येस्पष्टीकृतः ॥ अतएवशांडिल्यसूत्रेष्वपितद्वाक्यमेवादृत्य (अ० १ सूत्र २२-२३) "तदेवकर्मिज्ञानियोगिभ्यआधिक्यशब्दात् ॥ प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः" इतिसर्वतउत्कृष्टत्वंनिर्णीतं ॥ अर्थवादाअपिस्वार्थेप्रमाणमित्यसकृदवोचाम ॥ योवेदेतिश्रुतिःप्रागेवविवृता ॥ 'यावानर्थ' इतिवाक्यंचनतत्समानार्थमितिवक्ष्यामः ॥ कानिचिदस्मद्ग्रंथवाक्यानिपुराणवाक्यत्वेनजानन्सर्वज्ञंमन्यउपहसनीयोऽसि ॥ लीलास्वादस्येतरापेक्षयोत्कर्षंश्रुत्यादिसंमतमदीदृशामदर्शयिष्यामश्च ॥ एतेनमुक्तानामित्यादिविरोधाच्चेत्यलमित्यंतंखंडितं ॥ अधिकंमूलेस्पष्टं ॥

यदपियत्त्वित्यादिना टीकाकृदुक्तंकिंचिदनूद्यतन्नेत्यादिनाअस्मिन्मार्गइत्यादिनोक्तानांपदार्थानामेवशास्त्राप्रसिद्धतयातत्क्रमस्यशास्त्रीयत्वाभावेविप्रतिपत्त्यभावादितिजगाद तत्रसप्रष्टव्यः-मार्गइत्यादि-

नोक्तेषुमार्गरुचिशरणागत्याचार्यकृष्णादिषुपदेषुकस्यार्थः शास्त्रेनप्रसिद्धः? 'एषनिष्कंटकः पंथामामेकंशरणंव्रज' 'आचार्यवान्पुरुषोवेदे'-त्यादौसर्वेषांपदार्थानांप्रसिद्धत्वात्तस्माच्छास्त्राभ्यासेत्वयायत्नः कर्त्तव्योविनाशास्त्राऽभ्यासंप्रलपन्नुपेक्ष्योऽसि । यत्तुभगवत्कृपांकुरस्योद्बोधंप्रतिहेतुत्वेऽपसिद्धांतईश्वरेच्छायास्त्वन्मतेहेतुत्वात् द्वारभूतेत्यादित्वसंगतं; 'ससित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठ'मित्यादिश्रुतिविरोधादित्याद्युक्तं,-तदपितुच्छं; भगवत्कृपायाइच्छाविशेषरूपायाईश्वरेच्छाभिन्नत्वेमानाभावात् किंचघटस्यजलाहरणंप्रत्यन्नस्यतृप्तिंप्रतिहेतुत्वेपीश्वरेच्छायास्तत्रतत्रहेतुत्वस्वीकारेण नतस्याहेतुत्वापलापः संभवति श्रीमदाचार्यकुलस्यद्वारभावोऽपि 'ससित्पाणिः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठ'मित्यादिश्रुत्युक्तमार्गेणोपसन्नस्यैवेतिनताद्दशश्रुतिविरोधः । अतएवतत्रगुरुणापि "यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः" 'अप्रमत्तेनवेद्धव्यंशरवत्तन्मयोभवेदि'त्यादिनाशरणागतिरेवोपदिष्टेति ॥

सहस्राक्षेयत्तुटीकाकृतेत्यादिंश्रुतिविरोधादित्यंतंभागंखंडयंति-यदपीत्यादिना उपदिष्टेतीत्यंतेन ॥ अयंभावः-तेनानूद्यमानेषुटीकाभागेषुसर्वोत्तमत्वभावनमित्यादौदृढत्वभावनमित्यादयःपाठभेदास्तुतत्रतत्रप्रायेणोपेक्ष्यंते ॥ तत्तुतन्नेत्यादि अभावादित्यंतं तदबोधात् । तत्रोक्तानांभगवन्मार्गतद्रुचिप्रभृतीनांश्रीभागवतादिशास्त्रप्रसिद्धत्वात् । तत्र (स्कंध ४ अ० २ श्लो० ३१) 'एषएवहिलोकानांशिवःपंथाःसनातनः ॥ यंपूर्वेचानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणंजनार्दनः ॥ तद्ब्रह्मपरमंशुद्धंसतांवर्त्मसनातन'मिति । (स्कंध ३ अध्याय २९ श्लो० ७) 'भक्तियोगोबहुविधोमार्गैर्भामिनिभाव्यते ॥' एवमादौभक्तिमार्गस्यवर्णनं (स्कंध ४ अ. २९ श्लो० ४६) यदायमनुगृह्णातिभगवानात्मभावितः ॥ भक्तिसूत्र (अध्या० २ आ० १ सू० ४९) "मुख्यंतस्यहिकारुण्यं" एवमादौकृपायाएवसर्वेनिदानत्वं (स्कंध १ अ० ५ श्लो० २५) 'एवंप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवात्मरुचिःप्रजायते ॥' इत्यादौतद्रुचिः (स्कंध ३ अध्याय २३ श्लो० ५५) 'संगोयत्संसृतेर्हेतुरसत्सुविहितोऽधिया । सएवसाधुषुकृतोनिःसंगत्वायकल्पते ॥' (अध्या० २५ श्लोक० २४) 'तएतेसाधवःसाध्विसर्वसंगविवर्जिताः ॥ संगस्तेष्वथतेप्रार्थ्यःसंगदोषहराहिते'इत्यादौसत्संगस्यश्रेयोहेतुता ॥ छांदोग्येश्वेतकेतुविद्यायां "आचार्यवान्पुरुषोवेद" । (स्कं० ११ अ० २ श्लो० ३७) 'तन्माययातोबुधआभजेत्तंभक्त्यैकयेशगुरुदेवतात्मा ॥' (अ० १८ श्लो० ३८) 'अजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुंमुनिमुपाव्रजेत् ॥' (स्कन्ध ११ अ. ३ श्लो० २१) 'तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेयउत्तमम् ॥ शाब्देपरेचनिष्णातंब्रह्मण्युपशमाश्रयम्' इत्यादौगुरुद्वाराप्रवेशः ॥ गीता (अ० १८) 'सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रज ॥' (स्कं० ११ अ० ५ श्लो० ४१) 'देवर्षिभूताप्तनृणांपितृणांनकिंकरोनायमृणीचराजन् ॥ सर्वात्मनायःशरणंशरण्यंगतोमुकुन्दंपरिहृत्यकर्तुम् ॥' (अ० १२

श्लो० १५) 'मामेकमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिनां ॥ याहिसर्वात्मभावेनमयास्याह्यकुतो-भयः ॥' यास्यसेह्यकुतोभयमितिवापाठः ॥ इत्यादौशरणागतिः ॥ 'भजंत्यनन्यमनसः' 'ससर्वविद्भजतिमा'मित्यादौशुद्धश्रीकृष्णभजनंचसिद्धमेवेतिशास्त्रीयत्वएवनविप्रतिपत्तिः ॥ कृपायां परदुःखप्रहाणेच्छारूपायामिच्छात्वानपायात्किंचेत्याद्यपास्तं ॥ सत्संगादिकारण-परंपरास्वीकारेऽपीशेच्छायाघटादिकंप्रतीवनिदानत्वमक्षतं, द्वारभूतेत्यादितुसंगतमेव; मुंडकश्रुत्यादिभिरेवकारादिनागुरूपसत्तेरावश्यकतायाबोधनात् । आधुनिकगुरुषुतत्रतत्रो-क्तश्रोत्रियत्वब्रह्मनिष्ठत्वादीनामशेषाणामेकत्राप्रत्यक्षत्वाच्छास्त्रविरोधवारणायतेषांद्वारभूत-त्वमेवोच्यते ॥ तद्द्वाराश्रीमदाचार्यचरणाएवोपदिशंतीतिवस्तुतस्तेषामेवोपसत्तिः ॥ तेषुतुश्रुतिस्मृतिपुराणोक्तलक्षणानांसमन्वयोऽस्तीतिनकोपिविरोधः ॥ इदानींतनानांद्वार-भूततायाअप्यनादरेसंपूर्णलक्षणशालिगुरोःसंप्रतिसर्वमार्गेष्वलभ्यप्रायतयाभक्त्यादिसंप्र-दायाएवोच्छिद्येरन् ॥ अतःशास्त्रोक्तानांयजनश्राद्धाद्यर्हब्राह्मणलक्षणानामशेषाणामिदानींत-नेषुदुर्लभतमत्वेऽपियउपलभ्यंततैरेवतत्तत्कर्मनिर्वाहइवपरमपुरुषार्थरूपभगवद्भक्तितद्दी-क्षादिनिर्वाहोद्वारभूतैरवश्यंकर्तव्यः ॥ एतच्चसर्वमुपदेशशंकानिरासवादेश्रीपुरुषोत्तम-चरणैस्स्वसिद्धांतमार्तंडेमयाचप्रपंचितमितिततोऽवधेयं ॥ विनेति । शास्त्राभ्यासंविना अथवा (स्कं० १० अ० ४ श्लो० ४६) 'आयुःश्रियंयशोधर्मंलोकानाशिषएवच ॥ हंतिश्रेयांसिसर्वाणिपुंसोमहदतिक्रम'इतिश्रीभागवतादिषुस्मरणात्स्वविनाशस्यास्त्रभूतमभ्या-समभितःक्षेपं । तत्रगुरुणेति । मुंडकेअंगिरसा ''यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः ॥ प्रणवोधनुः-शरोह्यात्माब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते ॥ अप्रमत्तेनवेद्धव्यंशरवत्तन्मयोभवेत्'' इत्यादौवर्ण-गम्याकृपातन्मयत्वगम्यातदेकप्रतिपत्तिश्चेत्यादिकंदर्शितमित्यर्थः ॥ शरणागतिरेवेत्येव-कारोऽप्यर्थे ॥

ब्रह्मभावादुत्तरमपिफलांतरस्य ''योवेदसोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सहे''-त्यादिश्रुतिसिद्धत्वाद्यत्त्वित्यादिकमसंगतं ॥ यच्च (यमेवैषवृणुतेतेन-लभ्यइतिश्रुतावेवकारोज्ञानिनोनिरासायेति,-तन्न; ज्ञानीत्वात्मैवमेम-तमितिभगवदुक्त्याज्ञानिनआत्मत्वेनप्रतीयमानत्वा) दित्युक्तं,-तद-पिनशोभनं; ''नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेने''त्या-दिनानिषेधंकृत्वावरणमात्रलभ्यत्वप्रबलश्रुतिविरोधेनतादृशस्मृतेर्ज्ञा-

---

यत्तु टीकाकृता भगवत्कृपाङ्कुरस्य स्वतः संस्कारेण भगवन्मार्गीयसंगादिनावोद्बोधो मार्गेऽस्मिन् रुचिस्ततोऽस्मिन्प्रवेशेच्छा तत्राप्यङ्कुरस्य दृढत्वेऽस्मिन्मार्गे दृढत्वभावनं ॥ प्रवेशश्च द्वारभूतश्रीमदाचार्यकुलगुरुद्वारा शरणागतिस्ततः शुद्धंकृष्णं भजेदित्युक्तं,-तन्नयु-क्तम्; अस्मिन्मार्गे इत्यादिनोक्तानांपदार्थानामेव शास्त्राप्रसिद्धतया तत्क्रमस्य शास्त्रीयत्वा-भावे विप्रतिपत्त्यभावात् ॥ किञ्च भगवत्कृपाङ्कुरपदबोध्यस्योद्बोधंप्रति तस्यतस्य हेतुत्वं वद-तोऽपसिद्धान्तः; ईश्वरेच्छामात्रस्य त्वन्मते तत्रापि हेतुत्वात् ॥ द्वारभूतेत्यादित्वसङ्गतं; 'समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठ'मित्यादिश्रुतिविरोधात् ॥

निप्रशंसाप्रतिपादकत्वकल्पनात् विरोधेत्वनपेक्षस्यादसतिह्यनुमान-मितिन्यायाच्च, श्रुतेरसंजातविरोधत्वात्, मुक्तिंददातीतिवाक्याद्भ-क्तेर्ज्ञानादिभ्यआधिक्यनिश्चयात् । नचतस्यस्तुतिपरत्वमितिवाच्यं; तथात्वेऽप्याधिक्यबोधकत्वानपायात् पृथक्करणंचपुनर्जीवरूपेणावि-र्भावः । सचभेदाभावेपिसंभवति । तेनतत्तुवास्तवभेदाभावइत्यसं-गतं । पृथक्त्वमपिनभेदादन्यदितियदुक्तं,-तदपिनकिंचित् । 'अन्यो-न्याभावतोनास्यचरितार्थत्वमिष्यते ॥ तस्मादयंपृथक्चेतिप्रतीतिर्हि-विलक्षणे'त्यादिनातस्यान्योन्याभाववैलक्षण्येप्रतीतेःप्रमाणतयोपन्य-स्तत्वात् । एतेनप्रमाणाभावादितिनिरस्तं । यदपि "संपद्याविर्भावः-स्वेनशब्दादि" तिसूत्रव्याख्यानमस्मदुक्तरीत्यायत्त्वित्यादिनाकिंचिद-नूद्यतन्नयुक्तमित्यादिनातत्रदोषप्रदर्शनं (क्रियतेइतिपदाध्याहारेच-गौरवात् प्रथमान्तार्थस्यतिङन्तेनान्वयनियमोनसमूलोयेनक्रियतइति-पदमध्याह्रियतइत्युक्तं तच्चनहिक्रियाविनिर्मुक्तंवाक्यमस्तीतिभाष्या-नवगमादधिगतपाणिनीयगोनर्दीयसर्वेस्वइतिपूर्वेप्रतिज्ञातंविपरीतत्वे-नदर्शयति ॥ त्रयःकालाइत्यदावपिक्रियाध्याहारस्यपाणिनीयशास्त्रज्ञ-संमतत्वात्त्रयःकालाइत्याद्यसंगतंस्वशब्दस्यपुरुषोत्तमबोधकत्वेप्रमा-णाभावादितियदुक्तं,-तदपिनकिंचित्; ब्रह्मस्यैवग्रहणं तस्यैवभगवता 'अक्षरादपिचोत्तम'इत्यादिनापरत्वेनप्रतिपादनात् तद्व्याख्यानरूपा-यांऋच्यपितस्यैवग्रहणंयुक्तंनान्यस्येतिशब्दादित्यनेन 'योवेदनिहित'-मित्यादिश्रुतिग्रहणेप्रमाणाभावइतिचेदेषसंप्रसादइतिश्रुतिग्रहणेत-त्स्थस्वशब्दग्रहणेपिकिंप्रमाणमितितुल्यं केवलज्ञानिनांलीलास्वादो-नभवति; ज्ञानोत्तरंभक्तियुक्तानांतुलीलास्वादोपिभवत्येव तेनकिंचे-त्यसंगतं । तेतुब्रह्महृदंनीताइतिश्लोकस्त्वस्मन्मतएवसंगच्छते । तद्व्याख्यानंतुसुबोधिन्यामाचार्यैःप्रतिपादितं।ग्रंथगौरवभयान्नात्रोक्तं तेनैवयस्त्वित्यादिकंनिरस्तमित्यलमत्यावेशेन ॥ इति श्रीमन्मथुरा-धीशप्रभुचरणैकतानेनश्रीमत्प्रभुजिद्दोस्वामिस्थानस्थितेनश्रीमद्दीक्षि-तवंशमौक्तिकगोस्वामिश्रीवल्लभात्मजश्रीविठ्ठलनाथेनविरचितेप्राभंज-नाख्यनामग्रंथेमेघविस्तारभंगोनामप्रथमोभागः ॥

सहस्राक्षेयत्तुब्रह्मभावमित्यादिस्पष्टमित्यंतंभागंपरिहरंति—ब्रह्मभावादुत्तरमित्यादिना यावत्पूर्वभागपूरणं ॥ अयमर्थः—यत्तुतेनतन्निर्मूलमित्यादिनिश्चयाच्चेत्यंतमुक्तं,—तन्नयुक्तं; उद्धारादिबाधकप्रमाणानांत्वयानुक्तत्वादुक्तप्रमाणानांसमहितत्त्वाद्ब्रह्मभावोत्तरमुद्धारेसंप-द्याविर्भावाधिकरणस्यतद्विषयकश्रुतीनांतेतुब्रह्मन्हदमित्यादिस्मृतीनांचप्रमाणत्वात् ।

फलांतरेसोऽश्नुतइत्यादिश्रुतीनांकौषीतकिपर्यंकविद्यादिश्रुत्यंतराणां'ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मे'त्यादिस्मृतीनांपुराभणितपुराणवचसांचतथात्वात् । विरहक्लेशे "अतप्ततनूर्नतदामोअश्नुतेश्रितासइद्वहंतस्तत्समासत" इत्यादिश्रुतीनां (स्कं० १० अ० २९ श्लो० १०) दुःसहः प्रेष्ठविरहेति (स्कं० ११ अ० १२ श्लो० १०) 'निगाढभावेननमेवियोगतीव्राधयोऽन्यंददृशुःसुखाये'त्यादिस्मृतीनां विरहतप्तस्यपुरुषोत्तमप्राप्तिबोधिकानांसत्वाच्चभगवद्विरहेक्लेशत्वव्यवहारोलोकदृष्टिमात्रेण ॥ वस्तुतआनंदरूपःसः लोकेक्षुद्रेऽपिश्रृंगारेविरहंरसस्यैवेतरदलंरसस्यब्रह्मरूपत्वंचसाहित्यविदःसिद्धांतयंति ॥ स्पष्टंचेदंसाहित्यदर्पणतृतीयपरिच्छेदादौ (किंपुनर्भक्त्यंगेभगवद्विरहे । अतएवभक्तिसूत्रकारः (अध्याय २ सूत्र ४४) संमानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्सामहिमख्यातितदर्थप्राणस्थानतदीयता-

---

यत्तु 'ब्रह्मभावंतुसंपाद्यपरमानुग्रहाद्विभुः । गृहस्थितस्वीयजीवंसमुद्धरतियत्नतः ।' इत्युक्त्वोद्धृतौपरमक्लेशः इत्यादि जगाद,–तन्निर्मूलम्; ब्रह्मभावादुत्तरमुद्धारफलान्तरयोः क्लेशस्य चोक्तप्रमाणविरुद्धत्वात्, तत्सद्भावे प्रमाणाभावाच्च ॥ तस्यतात्रदेवचिरं 'तरतिशोक'मित्यादिश्रुतिभिः कृतकृत्यत्वनिश्चयाच्च ॥ यत्तु 'यमेवैषवृणुतेतेनलभ्य'इतिश्रुतावेवकारोज्ञानिनोनिरासायेति,–तन्न; 'ज्ञानीत्वात्मैवमेमत'मिति भगवदुक्त्या ज्ञानिनएव स्वीकृतत्वेन प्रतीयमानत्वात् ॥ मुक्तिंददातिसकर्हिचिन्नभक्तियोगमितितु भक्तियोगस्तुतिपरं, नतु अक्षरार्थे तात्पर्यवत्तु ॥ अन्यथा भक्तियोगदानस्य सर्वथा निषेधेन त्वाशैवोच्छिद्येत ॥ अनेकश्रुतिविरोधाच्च ॥ यत्तु समुद्धरतीत्यस्य पृथक्करोतीत्यर्थष्टीकाकृतः,–तत्तुवास्तवभेदाभावादसंगतं; पृथक्त्वमपितभेदादन्यत्प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च ॥ यत्तु संपद्याविर्भावःस्वेनशब्दादितिसूत्रंस्वोक्ते ब्रह्मभावोत्तरं फलान्तरसद्भावे प्रमाणतयोपन्यस्तवान्व्याख्यातवांश्च ब्रह्मसंपद्य स्थितस्य जीवस्य अथवा सम्पद्येत्यत्रान्तर्भावितण्यर्थः । तथाच ब्रह्मभावं संपाद्य स्वेन पुरुषोत्तमेनाविर्भावः क्रियते ॥ एवं कथमुच्यते तत्राह–शब्दात् 'योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्योऽश्नुतेसर्वान्कामान्सब्रह्मणाविपश्चिते'ति । अत्र पुरुषोत्तमसाहित्येन सर्वकामोपभोगोजीवस्य निरूपितः । सलीनस्योद्धरणंविना नसम्भवतीत्यस्मादुद्धरतीत्यर्थः ॥ तथाच श्रीमद्भागवते 'तेतुब्रह्महृदंनीतामग्नाःकृष्णेनचोद्धृताः । ददृशुर्ब्रह्मणोलोक'मित्युक्तमिति,–तन्न युक्तम्; प्रथमव्याख्याने सम्पद्यार्थंपृथक्कत्रेध्याहारे स्थितपदाध्याहारेच द्वितीयव्याख्यानेणिजर्थकल्पने उभयत्र क्रियते; पदाध्याहारेच गौरवात् ॥ प्रथमान्तार्थस्य तिङन्तार्थेऽन्वयनियमोनस मूलोयेनक्रियतेइतिपदमध्याह्रियेत ॥ 'दशावताराहरे'रित्यत्र विभागपरेत्रयः कालाइत्यत्रच तिङन्तार्थाभावात् तात्पर्याभावेन ज्ञायन्तामित्यादेरप्यध्याहारायोगात्तदर्थाननुभवाच्च ॥ यस्यापि तन्नियमाग्रहस्तन्मतेऽपि औत्सर्गिकभवतिपदाध्याहारं परित्यज्य क्रियतेइत्यस्याध्याहारे नमानम् ॥ स्वशब्दस्य पुरुषोत्तमबोधकत्वे प्रमाणाभावाच्च ॥ शब्दादित्यनेन 'योवेदनिहितंगुहाया'मित्यस्यैवग्रहणे प्रमाणाभावाच्च ॥ तस्मात्स्वेनशब्दस्यतृतीयान्तस्य सूत्रेस्वेनेत्यनुकरणम् ॥ तस्यच शब्दपदेन कर्मधारयःअनुकार्यादनुकरणस्य भेदात्स्वेनशब्दस्य सुप्त्वमिति नतल्लुक् ॥ ततश्च एवमेवैषसंप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसम्पद्यस्वेनरूपेणाभि-

सर्वतद्भावाप्रातिकूल्यादीनिचस्मरणेभ्योबाहुल्यात्'' इत्याह अत्रैवस्वमेश्वरभाष्ये ॥ विरहो-यथागोपीनां । विष्णुपुराणे (अंश ५ अध्याय १८ श्लोक १७) 'गुरूणामग्रतोवक्तुं किंब्रवीमिननःक्षमं ॥ गुरवःकिंकरिष्यंतिदग्धानांविरहाग्निना' इत्याद्यास्मृतयोदर्शिताः । ''तस्यतावदेवचिर'' इतिश्वेतकेतुविद्यावाक्यंतुप्राङ्निर्णीतंनाप्युद्धारादिबाधकं ॥ त्वद्रीत्या-पिशरीरविमोक्षोत्तरमविलंबितसंपत्तिप्रतिपादकंतदितिसंपत्त्युत्तरकालिकाविर्भावादौतेन किमायास्यति ''तरतिशोकमात्मवित्'' इतिभूमविद्यावाक्यंचाविद्याकार्यस्यशोकस्यतरणं-वक्ति ॥ नत्वानंदरूपस्यभक्त्यंगविरहस्य ॥ प्रत्युतभूमविद्यायामेवसर्वतआत्मादेशादौ-प्रभुचरणैःसविवृतइत्यधिकंतद्ग्रंथेभ्योज्ञेयं ॥ यच्चयत्तुयमेवेत्यादिविरोधाच्चेत्यंतं,-तन्न; यमेवेतिवाक्यंतृतीयमुंडकद्वितीयखंडेस्ति, तत्र ''सवेदैतत्परमंब्रह्मधामयत्रविश्वंनिहितंभा-तिशुभ्रं ॥ उपासतेपुरुषंयेह्यकामास्तेशुक्रमेतदतिवर्तंतिधीराः ॥'' इतिधाम्नोऽक्षरतः परंपुरुषं ''दिव्योह्यमूर्तःपुरुषः'' इतिप्रागुक्तं 'पुरुषःसपरःपार्थे'त्यादिस्मृतिप्रसिद्धंपुरुषो-त्तमंयेअकामाःकैवल्यमाक्षमप्यनिच्छंतउपासतेभजंतितेधीराः विरहादिसोढारःशुक्रंशुक्रं-निरविद्यं एतत् प्रागुक्तमक्षरं अतिवर्तंति । संपद्याविर्भावादतिक्रम्यपरंगच्छति ॥ इतिपुरु-षोत्तमंतदुपासनंचप्रक्रम्यद्वितीयर्चिपरोपासकस्यपुरुषोत्तमएवसर्वकामसमाप्तिमुक्त्वापठ्यते ''नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन । यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्मा-वृणुतेतनूंस्वां'' इति । अत्र अयंप्रागुक्तपुरुषाख्यइत्यात्मविशेषणमक्षरव्यावर्तनाय केवल-ज्ञानसाधनानिचश्रवणादीनि । तत्रमुख्यतयानिदिध्यासनवदधिकारकप्रवचनस्यमननहेतु-मेधायाःश्रुतस्यचनिषेधात्प्रकृतेकेवलैस्तैःपरलाभोनिषिद्धः । अतोयमेवेत्येवकारःकेवलज्ञानि-व्यवच्छेदार्थइतियुक्तमेव ॥ तनूंस्वामितिरूपोपयोगोऽपिभक्तस्यैव ॥ एतदग्रे ''नायमा-

---

निष्पद्यते इति श्रुतिस्थतृतीयान्तस्वशब्दादितिसूत्रार्थः ॥ सच मुक्तस्येति स्वस्वरूपेणेतिच अर्थात्तात्पर्याच्च लभ्यते ॥ नैवं तव किंचिद्भ्रमकं भाति ॥ किंच त्वन्मते ज्ञानिनोलीलास्वादो-नभवति किन्तूपासकस्य ॥ सोऽश्नुतेसर्वानितितुज्ञानिपरं नोपासकपरं; योवेदेत्युपक्र-मात् ॥ ज्ञानिनश्च त्वन्मते न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति कथं पुरुषोत्तमेन सहेतिव्याख्यायते ? ॥ तस्माद्ब्रह्मणासहइत्यस्य स्वस्वरूपभूतेन ब्रह्मणा युगपदित्यर्थः ॥ सचक्रमित्यादौ सशब्दस्था-निनः सहशब्दस्य युगपदर्थतायाः प्रसिद्धत्वात् ॥ कामानां सर्वेषामपि ब्रह्मणोऽभिन्नत्वा-द्ब्रह्मावाप्तौ तदवाप्तिःसुलभत्वात् ॥ अतएव 'यावानर्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु-वेदेषुब्रह्मणस्यविजानतः' इत्यनेन तुल्यार्थता ॥ त्वन्मतेतु सर्वपदसंकोचः स्यादतीतादिकानु-पभोगात् ॥ यस्तु भागवतश्लोकः सोऽपि न त्वदुक्तार्थकोगोपानां पुनरागमनदर्शनात् तस्मात् 'दर्शयामासलोकंस्व'मित्युक्तेतत्रकथंभावाकांक्षायांतेतुब्रह्महृदंनीताममग्नाब्रह्मणोलोकंददृशुः ॥ पुनश्चब्रह्महृदात्कृष्णेनोद्धृताइत्युक्तम् ॥ अक्रूरोयत्र दृष्टवांस्तस्य यमुनाह्रदस्यब्रह्महृदइति-नामेत्यादि श्रीधरकृततट्टीकायां स्पष्टम् इत्यलम् ॥ ११ ॥ ४४ ॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राज-काचार्यश्रीमत्स्वरूपानन्दस्वामिशिष्यश्रीमत्सदानन्दस्वामिकृतेसहस्राक्षग्रंथेमेघविस्तारोनाम-प्रथमोभागः समाप्तः ॥ १ ॥ ॥ ६ ॥ ॥

त्माबलहीनेनलभ्योनचप्रमादात्तपसोवाप्यलिंगात् ॥ एतैरुपायैर्यततेयस्तुविद्वाँस्तस्यैष आत्माविशतेब्रह्मधाम ॥'' इत्यादौविदुषोऽप्युपायैर्यत्नः भक्तिरूपंबलंसत्त्वाभिभवजन्य-प्रमादाभावः । भक्तिलिंगंसंतापश्चेत्यादिकमपितथैवसतिसंगच्छते एवंकठवल्लीष्वपिद्विती-यवल्ल्यांयमेवेतिवाक्यमस्ति । तत्रापि (स्कंध ६ अ० ३ श्लो० २१) 'द्वादशैतेविजा-नीमोधर्मंभागवतंभटाः ॥ गुह्यंविशुद्धंदुर्बोधंयंज्ञात्वामृतमश्नुत'इत्यादिपुराणोपबृंहितं "कस्तंमदामदंदेवंमदन्योज्ञातुमर्हती" त्यादिकंपरभक्तिज्ञापकमस्तीत्युक्तमेवयुक्तं ॥ ज्ञानी-त्वात्मैवेतिगीतावाक्यंतु'चतुर्विधाभजंतेमामि'त्युपक्रमात् 'तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्ति-र्विशिष्यत'इत्यादिमध्यमवाक्याचासंदिग्धमेवज्ञानिभक्तपरं, नतुत्वदिष्टार्थकं ॥ अत्रमूले-समाधिस्तुपिशाचःपिशाचभाषयेतिन्यायाश्रयात् । वस्तुतस्तुगीताश्रुत्यर्थनिर्णायिकेतिसिद्धं-निबंधादौ–(स्कं० ५ अ० ६ श्लो० १८) 'राजन्पतिगुरुरलंभवतांयदूनांदैवंप्रियः कुल-पतिःक्वचकिंकरोवः ॥ अस्त्येवमङ्गभगवान्भजतांमुकुंदोमुक्तिंददातिकर्हिचित्स्मनभक्तियोगं' इतिवाक्यंतुज्ञानांगतयाभाक्तिंकुर्वद्भयोमुक्तिंददाति, नतुफलरूपभक्तियोगमित्यर्थकं । तस्य-स्तुतिमात्रपरत्वंश्रीधरस्वामिभिरपिनिरस्तं । किंचतथात्वेप्यवास्तवस्त्वस्यनिंदात्वादक्षरार्थे-तात्पर्येस्वीकार्यमेव ॥ अस्मत्तंत्रेऽर्थवादानामपिप्रामाण्यं निबंधावरणभंगपूर्वमीमांसाभा-ष्यादौप्रपंचितं ॥ प्रकृतवाक्यापपाठोक्तिस्त्वज्ञानात् साधनभक्तेरवांतरफलं ज्ञानंमुख्य-फलंभक्तिश्चमन्यमानानामन्यमानसानामस्माकमनुग्रहसंभवादाशासफलैव ॥ तृतीयस्कंधो-पिपंचविंशाध्याये (श्लो० ३६) 'तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः ॥ हृतात्मनोहृतप्राणोंतश्चभक्तिरनिच्छतोमेगतिमण्वीमयुंक्त'इतितदेवोक्तंअत्राण्वीगतिर्मुक्ति-रितिसर्वसंमतं ॥ एतदग्रे (श्लो० ३७) 'श्रियंभागवतींवास्पृहयंतिभद्रांपरस्यमेतेऽश्नु-वतेतुलोके ॥' इत्यादिना (श्लो० ४०) 'भजत्यनन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरतिपारये'त्यंतेना-नन्यभक्तानांलीलास्वादादिफलमुक्तमेव ॥ अत्रानेकश्रुतिविरोधइतितुमनोरथमात्रं ॥ अत्रै-वाशेषश्रुत्याशयविषयतायानवार्थ्यादिग्रंथपर्यालोचनेस्पष्टतयालाभात् ॥ अत्रकाश्चित् श्रुत-योविद्वन्मंडनसमासावप्युक्ताः ॥ कठवल्लीष्वपि (वल्ली. ५ ऋ० १२) "एकोवशी-सर्वभूतांतरात्माएकंरूपंबहुधायःकरोती" तिभक्तकामपूरणार्थस्वरूपस्यबहुधाकरणंयद्यद्धे-त्यादावुपबृंहितमुक्त्वा (ऋ० १३) 'नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानांएकोबहूनांयोविद-धातिकामान्'' इत्यैकस्यैवमुक्तबहुभक्तजीवकामपूरकत्वंतद्दर्शनाच्छाश्वतशांतिः (ऋ० १४) "तदेतदितिमन्यंतेनिर्देश्यंपरमंसुखं" इतितादृशमुक्तेरगणितनिरतिशयानंदसाक्षा-त्काररूपत्वंचाभिधीयते ॥ भृगुप्रपाठकेपि "आनंदमयपुरुषोत्तमसंक्रमानंतरं "कामान्नी-कामरूप्यनुसंचरन् । एतत्सामगायन्नास्त" इतिकामाऽन्नत्वादिकंफलंश्राव्यते । एवंभूमविद्या-दिष्वनेकत्रद्रष्टव्यं ॥ एवंविधश्रुतिभागेष्वनुसंचरणादिकंभजनरूपमेवेतिदिक् ॥ उद्धरणंतु-पृथक्करणंनचपृथक्त्वंभेदः ॥ तार्किकैरपिपृथक्त्वंगुणविशेषः । भेदोऽभावविशेषइतिस्वीका-रात् । (कारिका० ११५) 'अन्योन्याभावतोनास्यचरितार्थत्वमिष्यते ॥ तस्मादयंपृथ-ङ्नेतिप्रतीतिर्हिविलक्षणे'तिगुणनिरूपणे विश्वनाथपंचाननेनोभयोर्विलक्षणानुभवरूपमान-मदर्शि । अत्रमुक्तावल्यामपितेन "ननुशब्दवैलक्षण्यंनार्थवैलक्षण्यमितिचेन्न; विनार्थभेदं

घटात्पृथगितिवद्घटोनेत्यत्रापिपंचमीप्रसंगात् तस्माद्यदर्थयोगेपंचमीसोर्थोनञर्थान्योन्याभावतोभिन्नोगुणान्तरंकल्प्यते" इति। वस्तुतस्त्वत्रमार्तंडकारिकायामुद्धरणंतट्टीकायांपृथक्करणंचसंपत्त्युत्तरंपुनरक्षराद्विभागरूपआविर्भावएवविवक्ष्यते ॥ सूत्रकृताऽऽविर्भावस्यैवाभिधानात्। एतेनयत्त्वित्यादि गौरवाच्चेत्यंतंनिरस्तं। यच्चसंपद्याविर्भावसूत्रस्यव्याख्यानंमार्तंडटीकास्थंकिंचित्पाठभेदेनानूद्यतद्दूषणायतन्नयुक्तमित्यादि प्रमाणाभावाच्चेत्यंतमुक्तं,–तदेवनयुक्तं ॥ अत्रहिविषयवाक्यंनब्रह्मवल्लीमात्रं। अपितूत्तरदहरविद्यादिकमपिब्रह्मवल्ल्यांसंपत्तेर्वाचनिकत्वाभावात् ॥ अतस्तादृशविषयवाक्योपस्थापनायैवतत्स्थस्यसंपद्येतिपदस्यनिर्देशः ॥ किंचसंपत्तेःसाधनसाध्यतयातत्रजीवस्यैवकर्तृत्वाज्ज्ञानमार्गेऽपितौल्यात्पुरुषोत्तमस्यतत्रानुपयोगादपितथानिर्देशः ॥ अन्यथासंपाद्येत्येववदेत् ॥ केषुचिच्छांकरभाष्यपुस्तकेषुतुसंपाद्याविर्भावइत्यपिपाठोदृश्यते ॥ सोऽप्यस्माकमनुगुणः। वस्तुतस्तुविषयवाक्यानुरोध्येवपाठःप्रामाणिकः ॥ अतःस्थितपदाध्याहारोनक्लेशः ॥ विषयवाक्येल्यपासंपत्तेः पूर्वकालिकत्वंलभ्यते, अतःसंपद्यस्थितोभिनिष्पद्यतआविर्भवतीतितत्रापिस्थितेरार्थिकत्वात् ॥ समानकर्तृकतिङ्रहितेषुत्वाल्यप्घटितेषुचित्रेयुद्धंविलोक्याहंचापलादेत्यवंचितैः तत्रासद्भिरिहोद्यद्भिः क्ष्वेडाहेषितबृंहितैरित्यादिवाक्येष्वनेकत्रस्थितपदाध्याहारस्यसुप्रसिद्धेश्च ॥ अध्याहारमात्रस्यैवसूत्रेऽनादरणीयत्वे "सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॥ कंपनात्" इत्याद्यधिकरणानि कथं योज्यानि? किंतुजिज्ञासासूत्रेऽथशब्दमानंतर्यार्थकंकल्पयित्वातन्निरूपकतयाकैश्चिद्वेदाध्ययनमितरैःपूर्वतंत्राध्ययनमपरैःसाधनचतुष्टयंचाशक्यैकतरपक्षनिश्चयमध्याह्रियते ॥ तादृशस्थलएवाध्याहारक्लेशः ॥ तथाचसाधनचतुष्टयाद्यध्याहारक्लेशान्सुखेनस्वीकुर्वन्नल्यंताध्याहारैरानंदमयाद्यधिकरणान्यप्यन्यथानयन्किमित्यक्लिष्टंवृथा क्षिपसि? एवंसंपद्येत्यस्यान्यथासंगत्यनुपपत्त्या एषसंप्रसादइतिश्रुतावपिसंपद्यर्थंप्रतिजीवस्यैवकर्तृतयाप्रकृतेस्थितस्यजीवस्येत्यर्थादेवोपतिष्ठेत ॥ अन्यथाजिज्ञासासूत्रादौजिज्ञासुभिरित्यपिनसंबध्येत ॥ प्रकृतसूत्रेजीवात्मोपस्थितिस्त्वाप्यावश्यकी ॥ एवं (अध्याय २ पाद ३ सूत्र ४१) "परात्तुतच्छ्रुते" रितिन्यायेन कारयति 'मत्तः सर्वंप्रवर्तत' इतिश्रुतिस्मृतिभिश्चसर्वंप्रतिवस्तुतोभगवतएवप्रयोजकत्वादत्रांतर्भावितोण्यर्थइतिपक्षोपिनक्लिष्टः ॥ शंभ्वादिशब्देषुभवत्यादेरंतर्भावितण्यर्थतायाभट्टोजीदीक्षितादिभिरक्लेशतःस्वीकारात् अतएवव्याख्यासुधाकारोपिशंभुरीशःपशुपतिरित्यत्र "शंसुखंभवतिअंतर्भावितण्यर्थान्मितंद्र्वादित्वाड्डुः। यत्तुशंभवत्यस्मादितिस्वामिमुकुटौ,–तन्न; कर्तरिकृतोविधानादपादानेड्डुप्रत्ययाभावात्" इतिव्याचष्टे। संपाद्येत्यनुक्त्वातथाप्रयोगस्त्वानुपूर्वीसाम्येन स्वार्थस्याप्यपरित्यागेनचविषयवाक्यस्योपस्थापनाय ॥ वाक्यस्यक्रियाविनिर्मुक्तत्वासंभवात्सूत्रेस्वेनेतितृतीयान्तकर्तृपदनिर्देशाच्चोभयत्रक्रियतइत्यध्याहारोपिनगुरुः। जिज्ञासासूत्रादौकर्तव्यादिपदान्यध्याहारतां भवतांक्वेयमिहैवाक्षमा? ॥ यच्चप्रथमांतार्थेत्याद्युक्तंतेनभवतांजिज्ञासासूत्रएवाध्याहारासंभवोमतांतरेणतत्संभवेप्यौत्सर्गिकभवतिपदस्यससिद्धेत्। नतुकर्तव्यपदस्यकथंचिदपिसः;

---

१ चंपूभारतेउत्तरगोग्रहे अर्जुनंप्रतिविराट्पुत्रस्योक्तिरियं।

कर्तृबोधकतृतीयापदानुपादानात् । विध्यर्थकप्रत्ययांतस्यैवाध्याहारकल्पनेमहागौरवाच्च ॥ (अ० २ पा० ३ सू० ४६) "प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रेप्रथमे" त्यत्र-महाभाष्ये "अथवाभिहितेप्रथमेत्येतल्लक्षणंकरिष्यते" इतितिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते-कर्त्रादौप्रथमांस्वीकृत्यक्रियापदशून्येवृक्षःप्लक्षइत्यादावभिधानाऽभावात्प्रथमायाअनुपपत्ति-माशंक्य "अस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षःप्लक्षः । अस्तीति-गम्यते" ॥ इत्युच्यते । अग्रेअभिहितलक्षणेदोषमुद्भाव्य "एवंतर्हितिङ्समानाधिकरणे-प्रथमेत्येतल्लक्षणंकरिष्यते । तिङ्मानाधिकरणइतिचेत्तिङोऽप्रयोगेप्रथमाविधिः ॥ तिङ्स-मानाधिकरणइतिचेत्तिङोऽप्रयोगेप्रथमाविधेया । वृक्षःप्लक्षइति । उक्तंपूर्वेण ॥ किमुक्तं ? अस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति । वृक्षःप्लक्षः । अस्तीतिगम्यते"। इत्युक्तं । एवंचतिङ्समानाधिकरणएवप्रथमायाविधानस्यभाष्यवार्तिकयोरुरीकारात् प्रथ-मान्तार्थस्यतिङन्तार्थेऽन्वयनियमःसमूलएव ॥ अतएवात्रकैयटः एवन्तर्हीति । यथादेवदत्तः पचतीति ॥ प्रासादेआस्तइत्यादौतुव्यधिकरण्यात्प्रथमायाअभावः । तिङोऽप्रयोगइति । नहितिङन्तपदप्रयोगमन्तरेणतत्सामानाधिकरण्यसद्भावः । उक्तंपूर्वेणेतिआक्षिप्तक्रियापदा-पेक्षंसामानाधिकरण्यमस्ति" इतिसामान्यतआक्षिप्तक्रियापदापेक्षंसामानाधिकरण्यंवक्ति । नत्वस्तिपदार्थएवप्रथमान्तार्थान्वयनियमंदर्शयत्यतःक्रियतइतिपदाध्याहारोनायुक्तः ॥ अत्रविवरणे—"उक्तंपूर्वेणेति । पूर्वग्रंथेनेत्यर्थः । पूर्वेणाऽचार्येणेतिकश्चित्" इत्यादि-व्याख्यातम् ॥ इत्थंचपूर्वाचार्योक्तिरप्युक्तान्वयनियमेमूलम् ॥ भाष्येभवन्तीपरइत्यस्यतु-भवंतीवर्त्तमानत्वादिबोधकःकालस्तत्परइत्यर्थः (पा० ३ सू० १२८) "तृभूवहिवसि-भासिसाधिगडिमंडिजिनन्दिभ्यश्च" इत्यौणादिकसूत्रेणदशभ्योझच्स्यात्सचषित् । तेन-भवन्तःकालइत्युदाहृतम् । तरन्तीनौकेतिवत्षित्वातुङीषिभवन्तीतिसिद्धम् ॥ औत्सर्गिकं-भवतिपदाध्याहारमितिसहस्राक्षोक्तिस्तुअस्तिर्भवतिःपरइत्यशुद्धपाठजनितभ्रममूलिका ॥ अतोदशावताराह्यःकालाइत्यादावपिसन्तीत्यार्थिकंसंबध्यते । तथात्रापिक्रियतइति । अस्तिपदमात्राध्याहारेस्त्वनेनेतिकर्त्तरितृतीयायाअसंगत्यापत्तेः । किंच (अ० २ पा० १ सू० १) समर्थसूत्रेभाष्ये "आख्यातं साव्ययकारकविशेषणंवाक्यम् ॥ आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणंवाक्यसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यम् ॥ साव्ययं । उच्चैःपठति नीचैःपठति ॥ सकारकम् ॥ ओदनंपचति ॥ सकारकविशेषणम् । ओदनंमृदुविशदं पचति ॥ सक्रियाविशेषणंचेतिवक्तव्यं । सुष्ठुपचति । दुष्ठुपचति ॥ अपरआहआख्यातं-सविशेषणमित्येव । सर्वाणिह्येतानिक्रियाविशेषणानिएकतिङ् ॥ ॥ एकतिङ्वाक्यसंज्ञं-भवतीतिवक्तव्यम् । ब्रूहिब्रूहि" इतिवाक्यलक्षणमुक्तंप्रथमलक्षणापेक्षयाऽऽख्यातंसविशे-षणंवाक्यमित्येवमुख्यंलक्षणम् । इदंचलोकशास्त्रसाधारणम् यत्तुकैयटेनास्यस्वशास्त्रेपारि-भाषिकत्वमुक्तंतत्प्रमादादितिनव्याः । अत्राऽख्यातपदंक्रियाबोधकपरंतेनत्वयाशयितव्यं-भोक्तव्यमित्यादौतादृशसुबन्तघटितत्वेपिनाऽव्याप्तिः । विशेषणपदंचसाक्षात्पारंपरिकोभय-परं, अतोनद्यास्तिष्ठतिकूलइत्यादौ पारंपरिकस्यापिनद्यादेःसमानवाक्येन्तःपातःकारकविशेष-णानामपिपरंपरयाक्रियाविशेषणत्वमभिप्रेत्य "सर्वाणिह्येतानिक्रियाविशेषणानी" त्युक्तंभा-

ष्यकृता । इहवाक्यपदमेकवाक्यपरंपदानांभेदेसतिपरस्परसाकांक्षतयाविलक्षणवाक्यार्थबोधजनकत्वात् । अतएव (अ० पा० सू०) "अर्थैक्योदकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागेस्या" दितिजैमिनीयमनुसृत्यलक्षितंहरिणा 'साकांक्षावयवंभेदेपरानाकांक्षशब्दकं ॥ क्रियाप्रधानंगुणवदेकार्थंवाक्यमुच्यत'इति ॥ भेदेविभागे । अत्रक्रियैवप्रधानमितरत्सर्वंविशेषणतया गुणभूतम् । यच्चात्रकैयटः "आख्यातमितिचैकत्वंविवक्ष्यतेलक्षणविधानसामर्थ्यात् । पचतिभवतीत्यादौसत्यपिसाध्यसाधनभावेआख्यातयोर्द्वित्वात्समानवाक्यत्वाभाव" इति,– तन्न; आख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणमेकमेवेतिप्रागुक्तभाष्यरीत्याएकत्वविवक्षायाःफलाभावादितिनव्याः । तथासतिब्रूहिब्रूहीतिभाष्यस्थंवाक्योदाहरणंनसंगच्छेत; आख्यातद्वित्वात्निर्विशेषणाख्यातमात्रेवाक्यत्वाभावाच्च देवदत्तेत्यध्याहारेणपूरणन्तुदूषितंशब्देन्दुशेखरादौ । एकस्मिन्वाक्येपचतिभवतीत्यादौकारकभावापन्नतिङंतान्तरसंभवमभिप्रेत्य (अ० ८ पा० १ सू० २८) "तिङतिङ" इत्यत्राऽतिङ्ग्रहणंसंगच्छते । तच्चप्रागुक्तवाक्यलक्षणंज्ञापयति, तेनपश्यमृगोधावतीत्यादिषुवाक्यत्वव्यवहारोनिर्बाधः ॥ पचतीत्यादिमात्रेवाक्यत्वाभावादेकतिङीत्यत्रबहुव्रीहिः । एवमभिप्रायादेवसुप्तिङंतचयोवाक्यमितिलक्षणेचयपदं । तिङ्पदंचात्रकारकभावनापन्नमाख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणंतिङन्तंवक्तीतिनाव्याप्तिः । इदमेवस्वशास्त्रपरिभाषितलक्षणमितिनव्याः । ततइदं "समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याः" इत्याद्यर्थं । एवमभिप्रायादेव "तिङतिङ" इत्यत्रातिङ्ग्रहणप्रत्याख्यायकं "अतिङ्चनमनर्थकंसमानवाक्याधिकारात्" इतिवार्तिकं ॥ अत्रैवभाष्ये "नचसमानवाक्येद्वेतिङंतेस्त" इत्युक्तम् ॥ एकतिङीतिलक्षणम् स्वशास्त्रेपारिभाषिकंसार्वत्रिकंवेति यथातथमास्ताम् ॥ परंनहिक्रियाविनिर्मुक्तंवाक्यंभवतीतित्वविवादंनिष्कृष्टंवाक्यस्वरूपं चोक्तममरसिंहेन (कां० १ व० ६ श्लोक २) 'सुप्तिङन्तचयोवाक्यंक्रियावाकारकान्विते'तिसुबंतचयःतिङंतचयश्चवाक्यं । वाशब्दःसमुच्चये, कारकान्वितक्रियाबोधकंघटमानयेत्यादितिङ्सुप्चयात्मकमपिवाक्यमितिव्याख्यासुधाकारादयः । नागेशभट्टमतेतुवाशब्दश्चेदर्थेकारकंतुसुबंतवाच्यं, क्वचित्तिङन्तवाच्यं, कारकान्विताक्रियाचेत् ॥ एतेननिरर्थकशब्दसमूहोव्यावर्त्यतेसुबंतचयस्तिङंतचयःसुप्तिङंतचयश्चवाक्यमित्यर्थः । आद्यः प्रकृतिसिद्धमिदंहिमहात्मनां त्वयाशयितव्यमित्यादिः । द्वितीयःपचतिभवतीत्यादिः पाकोभवतीत्यर्थः । तृतीयश्चैत्रःपचतीत्यादिः । घटमित्यादौपदमात्रेवाक्यत्वव्यावर्त्तनायचयपदं । एतत्सर्वंहलंतशब्देन्दुशेखरेसमर्थसूत्रउक्तभाष्यस्थलेविवरणेचस्फुटम् ॥ तार्किकादीनांघटमित्यादिमात्रेवाक्यत्वकल्पनंतुसूत्रभाष्याद्यार्षग्रंथविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ अतोवाक्येक्रियैवप्रधानं, इतरच्चसर्वंतत्रैवसाक्षात्परंपरयावायथायोग्यमन्वेति । तत्रापिप्रथमान्तार्थोऽभेदेनतिङर्थेऽन्वेत्येवअनभिहितकर्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीयाप्राप्त्यातिङंताभिहितयोरेवतयोःप्रथमासंभवात्भाष्येकंठरवेणतिङ्समानाधिकरणेतद्विधानात् फलस्यव्यापारस्यवाश्रयएवतिङर्थताया "आश्रयेतुतिङःस्मृता "इत्यादावंगीकारात् । युक्तंचैतत्, तंडुलःपच्यतेदेवदत्तःपचतीत्यादौतथाप्रतीतेः । यद्यद्बोधकंतत्तदर्थकमितिनियमात्नचाख्यातस्याश्रयेलक्षणा; तथासतिततोभावनायाअभानप्रसंगात् । तस्यांतस्यशक्तिकल्पनेतु युगपद्वृत्तिद्वयविरोधान्नसा ॥

नापि "आख्यातपदबोध्याभावनाकिंचिदाश्रिताविशेषणत्वेनगृहीतशक्तिकत्वाद्धटपदबोध्य-घटत्ववत्" इत्यनुमानेनाश्रयलाभस्सुवचःव्याप्त्यादिप्रतिसंधानंविनाव्याश्रयबोधस्यानुभवात्। तस्मादाश्रयएवतिङर्थःअतएव (अ० ३ पा० ४ सू० ६९) "लःकर्मणिच-भावेचाकर्मकेभ्यः" इतिकर्मणिकर्त्तरिचलकाराबोधकतारूपांतिबादिशक्तितत्स्थानिनिलकारेप्रकल्प्यविधीयन्ते। किंचपचतिदेवदत्तइत्यत्रदेवदत्ताभिन्नैककर्तृकोवर्त्तमानोव्यापारइत्य-भेदान्वयस्यदर्शनादाकरसंमतत्वाचकर्तुस्तिङ्वाच्यत्वमावश्यकं पक्तापाचकोदेवदत्तइत्यादि-कृत्प्रयोगवत् ॥ नचाभेदबोधेसमानविभक्तिकत्वंतंत्रंनीलोघटइत्यादौतथादर्शनादिति-वाच्यं; सोमेनयजेतस्तोकंपचतिराजपुरुषइत्यादावप्यभेदबोधाऽऽनापत्तेः ॥ एवं तंडुलाः पच्यंतइत्यत्रतंडुलाभिन्नबहुकर्मकोवर्त्तमानः पाकानुकूलोव्यापारइतिबोधात् फलाश्रय-स्यापितिङ्वाच्यत्वंव्याख्यातं। स्पष्टंचैतत्सर्वंवैयाकरणभूषणे। अतःप्रथमांतार्थस्यतिङंतार्थे-न्वयनियमः समूलएव। अन्यथावृक्षः प्लक्षइत्यादिमात्रस्यापिवाक्यत्वसिद्धोदाहृतचर-भाष्यादिकंबाधितार्थंस्यात् ॥ नाप्यस्तिपदाध्याहारमात्रेणनिर्वाहः सर्वत्रशक्यः; क्रियापदा-ध्याहारस्थलेविवक्षितार्थानुकूलस्यश्रूयमाणपदकदंबाकांक्षापूरकस्यक्रियापदस्यैवविद्भिरध्या-हरणात् ॥ इत्थंच (तैत्तिरीय कां० सं० १ प्रपा० १ अनु० १) "इषेत्वोर्जेत्वा" इत्यादिषुक्रियारहितमंत्रेषुयथाआच्छिनद्मिसंनमयाम्यनुमार्ज्मीत्यादिताद्दशमेवक्रियापदम-ध्याह्रियते; अन्यथाद्वितीयायाअनन्वयप्रसंगात् तथासूत्रेप्यस्तिपदाध्याहारेस्वेनेतिकर्त्तरि-तृतीयाया अनन्वयप्रसंगात्तद्वारणायताद्दशं क्रियतइत्येवाध्याहर्त्तव्यम्। (तैत्तिरीयसं० का० १ प्रपा० १ अनु० ४) "इदंदेवानामिदममुना सह" इत्यादिप्रथमान्तघटितनिष्क्रि-यमंत्रेष्वपिशूर्पेनिरुप्तमिदंदेवानामेवस्वमभिमृश्यते इदन्तुशकटस्थंदेवैःसहितानामस्माकं-स्वंयागान्तराणामस्माभिःकरिष्यमाणत्वाद्धोक्ष्यमाणत्वाचेत्याद्यर्थकेपुतत्तत्पदाध्याहारइवा-त्रापितदध्याहारः ॥ तत्रयथा "इषेत्वोर्जेत्वेतितामाच्छिनत्त्यूर्जेत्वेतिसंनमयत्यनुमार्ष्टिवा" इत्यापस्तंबकल्पः "इदंदेवानामितिनिरुप्तानभिमृशतीदम्नुनःसहेत्यवशिष्टान्" इतिकल्प-श्चाध्याहारनिश्चायकः, तथात्रापिसंपद्याविर्भावशब्दाभिधेयउद्धरणेभगवत्कर्तृकत्वबोधकं "मग्नाःकृष्णेनचोद्धृता" इत्यादिवाक्यमित्यलं ॥ अयंक्रियतइतिपदाध्याहारोपपादन-प्रकारोऽत्रपराऽऽस्यनिर्गतस्यपराऽऽस्यताप्रकाशनायैवादर्शि ॥ वस्तुतस्तुमार्तंडटीकायां सौलभ्यायेदंसर्वं। अतएवास्माकंब्रह्मसूत्रभाष्येक्रियतइतिपदस्याध्याहारोनदृश्यते भाष्ये-स्थितस्योक्तिरपिसंपत्त्यनंतरंतत्रस्थितस्यैवायमाविर्भावोनतुसंपद्यमानस्य लयात्पूर्वमेवस-इतितात्पर्यवतीतिभातिसूत्रेस्वेनेतितृतीयाचहेतौ ॥ विषयवाक्येअभिनिष्पद्यतइति जीव-स्यकर्तृताश्रवणात्संपत्तावाविर्भावेचगौणीमपिजीवस्यकर्तृतामभिप्रेत्यसंपद्याविर्भाव इति प्रयोगः "क्रीत्वानुशयःअभ्युपेत्याशुश्रूषासंभूयसमुत्थानंप्रसज्यप्रतिषेधः" इत्यादिवत्ते-चप्रयोगाःमनुः (अ० ८ श्लोक० ४) 'संभूयचसमुत्थानंदत्तस्यानपकर्मच ॥' तत्रैव (श्लो० २२२) 'क्रीत्वाविक्रीयवाकिंचिद्यस्येहानुशयोभवेत्' मिताक्षरायां (अ० २) 'अभ्युपेत्यतुशुश्रूषांयस्तांनप्रतिपद्यत' इतिनारदवचनमुपन्यस्य "विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रू-षाख्यं" इति ॥ एवमादिषुसुप्रसिद्धाः ॥ तथाच तैत्तिरीयेसोऽश्नुतइत्यनेनाक्षिप्तःदहर-

विद्यायांच "परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्युक्तोजीवस्ययःसंपत्त्यनंतरमाविर्भावःसस्वेनपुरुषोत्तमेनैवहेतुनाभवति ॥ श्रुतावभिनिष्पत्तिश्रवणादुत्पत्तिभ्रमवारणायसूत्रआविर्भावउक्तः । युक्तंचास्यपरमात्महेतुकत्वम् । अतएवभूमविद्यायां "तस्यवाएतस्यैवंपश्यतएवमन्वानस्यैवंविजानतः" इत्यादिनाभूमब्रह्मविदःफलमुपक्रम्य "आत्मतआविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतोबलं" इतिपरमात्मनएवाविर्भावादिकंप्रतिहेतुत्वंश्रूयते ॥ नचस्वशब्दस्यपरमात्मबोधकत्वेप्रमाणाभावःशंक्यः ॥ छांदोग्य (अ० ८) "सतासोम्यतदासंपन्नोभवतिस्वमपीतोभवतितस्मादेनँ स्वपितीत्याचक्षतेस्वपीतोभवति ॥ (अ० १ पा० १ सू० वा० ९) "स्वाप्ययात्" (अध्याय १ पाद ३ सूत्र १) "द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दात्" इत्यादिबहुप्रमाणसद्भावात् ॥ पुनराविर्भावांगीकारेमानमाहसूत्रकारः "शब्दादिति" तैत्तिरीये "सोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सह ॥ ब्रह्मणाविपश्चितेती" तिदहरविद्यायां "सउत्तमःपुरुषःसतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणः" एवमादिशब्दादित्यर्थः ॥ इदंपुरुषोत्तमेनसहसर्वकामाशनजक्षणक्रीडनादिकं "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति" इत्यादिश्रुत्याब्रह्मापितस्यनसंभवति ॥ अतःसशब्दोऽपिभूमविद्याद्युक्तमाविर्भावमेव "स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादौगमयति ॥ स्वेनपुरुषोत्तमात्मकेनरूपेणाविर्भवतीतितदर्थः ॥ यत्तुशब्दादित्यनेनेत्यादि भातीत्यंतमवादि,–तदसत्; अतिक्लेशेनात्रस्वेनपदकर्मधारयस्यभाष्येशंकराचार्यैरंगीकृतत्वाभावात् ॥ किंतुतत्र "केवलेनैवात्मनाऽऽविर्भवति । नधर्मांतरेण" इतिव्याख्यानात्स्वेनेतिपदंभिन्नमेवाभिप्रेतंप्रतिभाति ॥ अन्यथा आत्मनेतिकस्यार्थः स्यात्? धर्मांतरव्यावर्तकंचसूत्रेकिंस्यात्? एवंचसतिस्वशब्दादित्युक्तिःसौत्रस्यशब्दादित्यस्यफलितार्थकथनरूपैवेतिसिध्यति ॥ अतएवस्वेनशब्दादितिनावादिकर्मधारयादिकंचनादर्शि ॥ संपूर्णसाध्यस्यार्थात्तात्पर्याच्चाध्याहारकल्पनापेक्षयाशब्दादित्यत्रैवार्थात्साध्यानुकूलशब्दविलक्षणंलघीयोनतुवाक्येविधेयराहित्यं ॥ अनेकत्रचसूत्रकृताकेवलःशब्दोहेतूक्रियते (अ० २ पा० ३ सू० ४) शब्दाच्च ॥ (अ० ४ पा० ४ सू० २२) "अनावृत्तिःशब्दात्" इत्यादौएवमिहापिशब्दादित्येवहेतुः ॥ इत्थंचेद्दशस्थलेपुतत्तद्वाक्यग्रहणेतवापिकिंगमकम्? साध्यानुकूलतयातस्योपस्थितिरितिचेन्मामाप्यत्रसोऽश्नुतेजक्षन्क्रीडन्नित्यादिशब्दग्रहणंतथैवसेत्स्यतिसंपद्येत्युक्तिरपितत्स्मारिकेत्युक्तंप्राक् । नचब्रह्मवल्ल्याएवोदाहृतत्वात्संप्रसादवाक्यादेर्विषयवाक्यत्वाभावःशंक्यः; स्थालीपुलाकन्यायेनैकतरोदाहरणेऽपि एकत्रनिर्णीतइतिभाष्याद्युक्तपरिभाषयाप्रवृत्तियोग्येसर्वत्रतत्प्रवृत्तेरिष्टत्वात् ॥ अतएव "जन्माद्यस्ययतः, तत्तुसमन्वयात्, ईक्षतेर्नाशब्दं, प्रकृतिश्च" इत्याद्यधिकरणेपुतत्तद्भाष्यकारैरनेकानिवाक्यान्युपन्यस्यंते । एवमेवसतिसूत्राणांन्यायरूपत्वंचसंगच्छते । अतइंद्रप्रजापतिसंवादस्याधिकरणस्यप्रवृत्तिःप्रकाशकारैःशांकरमतमनूद्यतत्रेदमवधेयमित्यादिनादर्शिता ॥ अत्रसंपत्त्युत्तरंजक्षणादिवत्तैत्तिरीयेऽपि "एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्यकामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । एतत्सामगायन्नास्ते" इत्यादिश्रूयते ॥ तत्रापिपरोपसंक्रमानंतरंश्रूयमाणं कामान्नित्यकामरूपित्वादिकंपुरुषोत्तमात्मकरूपेणपुनराविर्भावमंतरानघटतइतितत्राप्याविर्भावोवाच्यः ॥

अथप्रकाशकारोक्तदिशोत्तरदहरविद्यार्थोऽतिसंक्षेपेणोच्यते ॥ छांदोग्येदशमप्रपाठके इंद्रप्रजापतिसंवादे "यआत्मावेद्यत्वेनप्रकृतःसदहरविद्योपास्यएव ॥" प्रजापतिवाक्येतस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणकस्यप्रत्यभिज्ञानात् ॥ तत्र "यआत्माऽपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासःसत्यकामःसत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यःसविजिज्ञासितव्यःससर्वां्ँश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीतिहप्रजापतिरुवाच" इत्युपक्रमः ॥ एतत्प्रजापतिवचःश्रुत्वासुरासुराणांसर्वकामसर्वलोकेप्सयाऽऽत्मविविदिषाऽभूत् ॥ ततोदेवानामिंद्रोदैत्यानांविरोचनश्चजिज्ञासया श्रीप्रजापतिमुपसेदतुः ॥ परंतुतौपरप्राप्तिंफलंमत्वानोपसन्नौ ॥ किंतुकामनयेतितदधिकारहीनंज्ञात्वाब्रह्मचर्यरूपंतपउपदिदेश ॥ श्लिष्टप्रयोगेणचोवाच ॥ तत्रप्रथमपर्याये "यएषोऽक्षिणिपुरुषोदृश्यते" इत्यार्षदर्शनमेवोपदिष्टं ॥ तच्च (अ० १ पाद २ सू० १३) "अंतरउपपत्तेः" इत्यधिकरणेस्फुटं ॥ परंताभ्यांनबुद्धम् । किंतुदेहएवात्मावगतः ॥ प्रजापतेर्ब्रह्मवित्त्वात्तत्संनिधौनसंशयोत्पत्तिः ॥ विरोचनस्यत्वसुरत्वादसन्निधानेऽपिदेहात्मवादमात्रेणतोषः ॥ इंद्रस्तुदैवप्रकृतिकत्वात्तद्वादेमार्गएवंभयंददर्श ॥ "अस्मिन्नन्धेऽन्धोभवति" इत्यादि ॥ एवंदृश्यस्याज्ञानेपुनस्तपउपदिश्यद्वितीयेपर्यायेस्वप्नसृष्टिकर्तारं "कामंकामंपुरुषोनिर्मिमाणः" इतिकठाद्युक्तपरमात्मानमेवोपदिदेश ॥ "यएषस्वप्नेमहीयमानश्चरति" इति ॥ अत्रापि "एतंत्वेवतेभूयोऽनुव्याख्यास्यामि" इति ॥ एतच्छब्देनस्वबुद्धिस्थस्यपरामर्शः ॥ नत्विंद्रबुद्धिस्थस्य इंद्रेणदेहस्यैवपूर्वंबुद्धत्वादिति ॥ परंत्विंद्रेणद्वितीयेपिपर्यायेसनबुद्धः । किंतुदेहाद्भिन्नोजीव एव स्वप्नद्रष्टोपदिश्यतइतिबुद्धं । सयद्यपिबाह्योपाधिदोषान्नदुष्यतितथाप्यांतरदोषाद्धन्यमानविच्छाद्यमानप्रियवेत्त्रादितौल्यरूपाद्दुष्यति । पुनस्तृतीयेपर्यायेसमागत्यभयमुक्तवान् । तदासुषुप्त्यधिकरणभूतंपरमात्मानंनज्ञातवान् । किंतुसुषुप्त्यवस्थाकंशरीरमेवज्ञात्वातत्राप्यज्ञानरूपंभयं "विनाशमेवापीतोभवति" इत्यंतेनप्रदर्श्यैन्द्रःपुनरुपससाद । तदाप्रजापतिस्तमेवस्वबुद्धिस्थमुपदेष्टव्यत्वेनोपक्षिप्य इंद्रेणावगतस्यजीवस्यसर्वकामभोगयोग्यंस्वरूपंतत्संपत्त्याभवतीतिवक्तुं "मघवन्मर्त्यंवाइदंशरीरं" इत्यादिनाशरीरस्यदुःखदत्वं । अशरीराणांवाय्वादीनांपरंज्योतिरुपसंपन्नानांस्वरूपप्राप्तिदृष्टांतेनास्यापिस्वव्याख्यातांपरंज्योतिः पुरुषोत्तममुपसमीपेसंपन्नस्यतद्धामन्यक्षरेस्वकारणेलीनस्यस्वरूपाभिनिष्पत्तिमाविर्भावरूपां एवमेवैषसंप्रसादः" इत्यादिनोक्त्वापरस्यज्योतिषःस्वरूपमाह–"सउत्तमःपुरुषः" इति । योऽयमुत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेतिगीताश्लोकद्वयेनकृतनिर्वचनः ॥ अतःपरंसंपद्याविर्भूतस्यभोगंवक्तुंतत्रपरस्यभोगमाह–"सतत्रपर्यैतिजक्षन्क्रीडन्" इत्यादिना ॥ तथाच 'देहेंद्रियासुहीनानांवैकुंठपुरवासिना'मितिसप्तमस्कंधात्तादृशानांसायुज्यादिमतांभगवत्प्रसादरूपस्तद्दत्तस्तेनसहभोगोनिराबाधः; पर्यैतिभोगेस्वतंत्रोपिभक्तपराधीनत्वादस्वतंत्रइवभवतीतिकथनात् ॥ स्पष्टंचेदंतैत्तिरीयेब्रह्मणाविपश्चितेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् ॥ अत्रोपक्रमेपिसर्वलोकाद्यर्थमुपासनाप्रवृत्तिः "सवाएषएतेनदैवेनचक्षुषामनसैतान्कामान् पश्यन् रमतेयएतेब्रह्मलोकेतंवाएतंदेवा आत्मानमुपासतेतस्मात्तेषां्ँसर्वेचलोकाआत्ताः सर्वेचकामाः ससर्वां्ँश्चलोकानाप्नोतिसर्वां्ँश्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यजानातीतिहप्रजापतिरुवा-

चप्रजापतिरुवाच" इत्युपसंहारश्रुतथैवसतिसंगच्छते। अधिकंतुप्रकाशादिषुज्ञेयं ॥ इहापि-प्रकाशग्रंथएवबोधोपयोगिनाकेनचिद्विशेषेणसहितोमयानूदितः ॥ संपद्याविर्भावेस्वहेतु-कत्वविधानार्थमेवेदंसूत्रमितियुक्तं ॥ अन्यथा (अ० १ पा० ३ सू० १९) "उत्तराचे-दाविर्भूतस्वरूपस्तु" इत्यनेनगतार्थत्वापातात् ॥ (अ० १ पा० ३ सू० ४०) "ज्योति-र्दर्शनात्" इत्यत्रपूर्वंदहरविद्यावाक्यंविषयीकृत्यपरंज्योतिरितिज्योतिःशब्दस्यपरब्रह्मपर-तायाःसाधनात् वाक्यानुपूर्वीविद्याविषययोरैक्यादिहापिसैवसिध्यति यद्यपि "स्वेनरूपेणा-भिनिष्पद्यते" इत्यत्रस्वेनआत्मनेतिव्याचक्षते। आविर्भावश्चात्मनैवाक्षरात्संभवति, तथापि-यत्स्वेनपुरुषोत्तमात्मकेनेतिप्राज्ञयाव्याख्यातंतत् "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु" इतिसूत्रै-कवाक्यतयाफलितस्यार्थस्यकथनमितिज्ञेयम् ॥ तत्रआविर्भूतंस्वरूपंपुरुषोत्तमरूपंयस्मिन्नि-तिव्याख्यानात् षष्ठीबहुव्रीहौस्वरूपतद्वतोरभेदादुपचारक्लेशापत्तिरितितदाशयात् पुरुषो-त्तमावेशेन 'तास्ताविचेष्टाजगृहुस्तदात्मिका' इत्यादिवचनैस्तदात्मकतासंभवात् अयमर्थआ-करेषुप्रपंचितइतिकिंबहुना ॥ तत्स्थस्वशब्देति वेदेबहूनां "तेनभागधेयेनोपधावति" इत्या-दीनां तृतीयांतस्वशब्दघटितवाक्यानांसत्त्वात्तेषांग्रहणं । द्युभ्वाद्यधिकरणइवार्थाभिप्रायात् "ब्रह्मब्राह्मणआत्मना ॥ प्राज्ञेनात्मनापरिष्वक्तः" इत्यादीनांवाग्रहणंकुतोकुतोनस्या-दितिभावः ॥ अर्थसंगतिस्तुविद्वद्भिर्यथाकथंचिच्छक्याकर्तुं ॥ यच्चकिंचेत्यादिकामानुष-भोगादित्यंतं,—तत्तुपरमतत्वाज्ञानात् ॥ केवलज्ञानिनएवाक्षरविदःपरलीलास्वादः 'नैष्कर्म्य-मप्यच्युतभाववर्जितं' (स्कं० १० अ० ९ श्लो० २१) 'नायंसुखापोभगवान्' 'देहिनांगोपिकासुतः, ज्ञानिनांचात्मभूतानांयथाभक्तिमतामिह । भक्त्यात्वनन्ययाशक्य' इत्यादिवाक्यबलात्प्रतिषिध्यतेनतुपुरुषोत्तमविदोज्ञानिभक्तस्यआप्नोतिपरमितिपरप्राप्तियो-ग्यस्य ॥ 'इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ॥ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तम'-मित्यादिवचनेभ्यः ब्राह्मणवाक्यविवरणभूतायामृचि 'सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्माक्षरेयोवेदनिहित'-मर्थात्तत्रधामिनंपरंचयोवेदेतिकथनाद्व्याख्येयवाक्येऽपिब्रह्मविदित्यत्राक्षरब्रह्मपरब्रह्मवित्सि-ध्यति ॥ इदंच "सवेदैतत्परमंब्रह्मधामयत्रविश्वंनिहितंभातिशुभ्रं ॥ उपासतेपुरुषंयेह्य-कामास्तेशुक्रमेतदतिवर्त्ततिधीराः" इत्यादौमुंडकादिषुस्फुटम् । तवव्याख्यानेस्वरूपभूतेने-त्यध्याहारस्यसर्वस्यकामापदेशेनतृतीयानिर्देशेचलक्षणायाःसहशब्दस्यलाक्षणिकयौगपद्या-र्थकतायाश्चकल्पनापेक्षयास्माकमबाधितःशक्यार्थएवश्रेयान् ॥ सचप्राग्व्यवरि, विशेषतो-वित्सायांपरोक्तिनिरसनपुरस्सरसविस्तरंमामकेब्रह्मवल्लिविवरणेद्रष्टव्यः ॥ यत्तु (सच-क्रमित्यादौसशब्दस्थानिनःसहशब्दस्ययुगपदर्थतायाःप्रसिद्धत्वा) दितितत्र (अध्याय २ पा० १ सूत्र ११) विभाषाधिकारात्प्राक्तनेन (अ० पा० १ सू० ६) 'अव्ययंविभ-क्तीत्यादिनायौगपद्येविहितनित्यसमासस्यअस्वपदविग्रहतया अव्ययीभावेचाकालइतिस-वापन्नसहशब्दस्यसचक्रमित्यादाविवकेवलस्यतस्ययौगपद्येप्रयोक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा चक्रेणसहेतिव्यस्तमपिप्रयुज्येतअतउक्तश्रुतौयौगपद्यविवक्षणेनित्यसमासोदुर्वारः ॥ किंच "चक्रेणयुगपदितिविग्रहे" इत्यत्रशेखरकृता "युगपत्शब्देनतुनसमासः सूत्रगृही-तत्वा" दित्युच्यते । तत्त्वबोधिन्यामपि "अत्रकेचित्युगपच्चक्रमितिसमतिसमासेनैव-

भवितव्यंयुगपच्छब्दस्याप्ययत्वात् किन्तुचक्रेणैककालेइत्यादिविग्रहीतुमुचितमित्याहुः" इतिसंगृह्यतेएवंचचक्रेणैककालइतिवत् ब्रह्मणैककालइत्यर्थःस्यात् तथाचसतिसचक्रंच्यवतीत्यत्रपुरुषयोरेककालिकधावनवत् जीवब्रह्मणोरेककालिकमशनंसिध्येदिति यौगपद्येप्रतिपद्यापिकिन्नश्छिन्नमायुष्मता एतदेवाश्रित्यसहशब्दस्ययौगपद्येशक्त्यंगीकारेक्षत्राणांसंपत्तिःसक्षत्रमित्यप्यत्रोदाहरणात् संपत्तावपितस्यशक्तिस्वीकारेक्रियतांप्रयुज्यतांचतथार्थेक्षत्राणांसहेतिदिक् ॥ नापिममसर्वपदसंकोचः परब्रह्माभिन्नेष्वलौकिकेषुकामेष्वतीतत्वाद्यसंभवात् ॥ यावानर्थइतिवाक्यंतुनब्रह्मवल्लयर्थबोधकंप्रत्यभिज्ञापकपदादिरूपमानगंधस्याप्यभावात् ॥ किंतु कर्मप्रक्रमस्थं वेदेषुत्रैगुण्यनानाकर्मप्रतिपादनेऽपिसर्वाणितान्येकेनानुष्ठातुमशक्यानिसंपूर्णोजलाशयःपानादावुपयोक्तुमिवअतोयथासंप्लुतोदकेऽपियावतापानादिसिद्धिस्तावदुपादेयंतथाज्ञानादिसिद्ध्येकर्मेत्यभिप्रायकंतत् ॥ तेननेहास्योपयोगःकश्चित् ॥ यदपियस्तुभागवतेत्यादिइत्यलमित्यंतदुर्बलच्छलनफलकंलीलोपयोगितयापुनराविर्भावस्तुनप्रपंचेपुनरावृत्तिरूपइतिप्रागेवनिर्णीतं इदंचवाक्यंदशमस्कंधेअष्टाविंशेऽध्यायेभगवतानंदस्यप्रत्यानयनोत्तरमेवंकारंपठ्यते (श्लोक १) 'नंदस्त्वतींद्रियंदृष्ट्वालोपालमहोदयं ॥ कृष्णेचसन्नतिंतेषांज्ञातिभ्योविस्मितोऽब्रवीत् ॥ तेत्वौत्सुक्यधियोराजन्मत्वागोपास्तमीश्वरं ॥ अपिनःस्वगतिंसूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ॥ इतिस्वानांसभगवान्विज्ञायाखिलदृक्स्वयं ॥ संकल्पसिद्धयेतेषांकृतयैतदचिंतयत् ॥ जनोवैलोकएतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः ॥ उच्चावचासुगतिषुनवेदस्वांगतिंभ्रमन् ॥ ॥ इतिसंचिंत्यभगवान्महाकारुणिकोविभुः ॥ हरिरित्यपिपाठः ॥ दर्शयामासलोकंस्वंगोपानांतमसःपरं ॥ ॥ सत्यंज्ञानमनंतंयद्ब्रह्मज्योतिः सनातनं ॥ यद्धिपश्यंतिमुनयोगुणापायेसमाहिताः ॥ ॥ तेतुब्रह्महृदंनीतामग्नाः कृष्णेनचोद्धृताः ॥ ददृशुर्ब्रह्मणोलोकंयत्राक्रूरोध्यगात्पुरा ॥ नंदादयस्तुतंदृष्ट्वापरमानंदनिर्वृताः ॥ कृष्णंचतत्रछंदोभिःस्तूयमानंसुविस्मिता' इति । अत्रश्रीधरस्वामिनः "औत्सुक्ययुक्ताधीर्येषांते ॥ अपिकिं स्वगतिं स्वस्थानं सूक्ष्मां ब्रह्माख्यांच उपाधास्यत् उपाधास्यति नः अस्मान् प्रापयिष्यतीति संकल्पितवंत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ इत्येवंभूतं स्वानांस्वेषांतेषामितिवापाठांतरंसंकल्पं अखिलदृक्सर्वज्ञः स्वयमेवविज्ञायतेषांसंकल्पसिद्धये । कृपयैतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयत् ॥ १३ ॥ अविद्या देहाद्यहंबुद्धिः ततकामः ततःकर्म तैरविद्याकामकर्मभिः । उच्चावचासु देवतिर्यगादिषु भ्रमन् स्वकीयांगतिंनवेद ॥ ब्रह्मस्वरूपंलोकंवैकुंठाख्यंचतमसःप्रकृतेःपरम् ॥ १४ ॥ देहादिपिहितानांदर्शनमशक्यमितिप्रथमंदेहादिव्यतिरिक्तंब्रह्मस्वरूपंदर्शयामास ॥ तदाह सत्यंअबाध्यं ज्ञानं अजडंअनन्तं अपरिच्छिन्नं ज्योतिःप्रकाशं सनातनं शश्वत्सिद्धं ब्रह्म गुणापायेगुणापोहे ज्ञानिनोयत्पश्यंति तत् कृपयैव दर्शयामास ॥ १५ ॥ एवंब्रह्महृदंब्रह्मैवहृदवङ्कदः तत्रनिमग्नस्यविशेषविज्ञानाभावात् ॥ तंब्रह्महृदंतेतुनीताः प्रापितास्तस्मिन्मग्नाश्च ॥ तुशब्दोक्तविशेषमाहपुनःकृष्णेनउद्धृताः ॥ समाधेरिवोत्थापिताः । संतोब्रह्मणः । तस्यैवलोकंवैकुंठाख्यंददृशुरिति । ननुब्रह्मनिमग्नानांपुनर्लोकदर्शनमघटितमेवेत्याशंक्याह—यत्रेति । यत्रयस्मिन्कृष्णेनिमित्तेसतिपूर्वमक्रूरोऽध्यगात् दृष्टवान् ॥ शुकपरीक्षित्संवादात्प्राक्तनत्वाद्भूतनिर्देशः । नह्यतक्यैश्वर्ये-

भगवतिकिंचिदप्यसंभावितमितिभावः इतिव्याचक्षते ॥ अत्रब्रह्मण्येवनिमज्जनंपुनस्तत-एवभगवतोद्धरणंचतैरपिस्पष्टमेवव्याख्यातं ॥ अन्यथा 'अपिनःस्वगतिंसूक्ष्मा'मिति-संकल्पस्तत्सिद्ध्येभगवताकृपयासत्यत्वादिलक्षणकब्रह्मधाम्नःप्रदर्शनादिकंचनैवसंगच्छेत ॥ किंचसत्यज्ञानानंतस्वरूपस्यमंसःपरस्यब्रह्मज्योतिषःसाक्षात्कारेकथंचिदप्यविद्याशेषस्यवक्तु-मशक्यत्वात् "ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति ॥ ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति" इत्यादिश्रुतिभिःप्रतिबंध-रहितस्यतदंशस्य "लवणमेतदुदकेऽवधाय यथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविली-येत" इत्यादिनाछांदोग्यबृहदारण्यकाद्युक्तदृष्टांतेनतत्रविलयोऽवश्यमेवस्यात् ॥ तदाऽप्य-विलयेचकदाऽपिसनस्यात् ॥ तदुत्तरकारणांतरस्यत्वयाऽत्यंतदुरुपपादत्वात् दर्शनोत्तरं-तदभावे "भिद्यतेहृदयग्रंथिः" इतिकाठकप्रभृतिश्रुतिशतव्याघातापाताच्च ॥ अग्रेच-श्रीधरस्वामिनः "अथवा अक्रूरोयत्रदृष्टवांस्तस्ययमुनाहृदस्यब्रह्महृदइतिनामतंहृदं-नीताःसंतोब्रह्मणोलोकंददृशुः ॥ पुनश्चकृष्णेनोद्धृताःपूर्वंकृत्तंदृष्ट्वाविस्मिताबभूवुः ॥" इतित्वन्मतदुराग्रहग्रस्तैःप्राक्तनैःपरमहंसप्रियाकारादिभिःकैश्चिद्व्याख्यातं ॥ पक्षांतर-त्वेनोपन्यस्यतस्यानौचितींध्वनयितुं "व्यवहितान्वयोऽप्रसिद्धकल्पनाचसोढव्या" इति-तत्रदूषणंस्पष्टमेवदर्शयंति–युक्तंचैतत ॥ मग्नाः संतोददृशुरित्यशक्यंकृष्णेनचोद्धृता-इत्यनेनमध्येव्यवधानात् ॥ यत्राक्रूरोऽध्यगात्तंब्रह्महृदमितिचात्यंतंव्यवहितंकिंचास्मिन्नेव-श्लोकेउद्धरणमुक्तं ॥ तदनंतरंनंदादयइतिश्लोकोक्तं व्याहन्येत ॥ ईदृशक्लिष्टकल्पनाया-अप्यादरेभक्तोदाशरथेर्लंकाधीशस्यद्वेषकृत्कपिरित्यादौदाशरथेर्द्वेषकृत् लंकाधीशस्यभक्त-इत्याद्यपिव्याख्यायेत ॥ किंचनदीपरिचयवतांतेषामक्रूरस्येवस्वतएवोन्मज्जनसंभवात्कृष्णे-नचोद्धृताइतित्वत्पक्षेव्यर्थमेव ॥ अपिचहृदविशेषप्रतिनयनेकिंप्रयोजनं ? ॥ भगवतः-प्रदर्शनसामर्थ्येउपसमीपे आधास्यतीतितत्संकल्पानुरोधात् ॥ असामर्थ्येनापनतोऽपि-किंकस्यस्यात् ॥ नहिहृदविशेषस्यसस्वभावःशक्योवक्तुं । अद्यापितत्रमग्नस्यदर्शनप्रसंगात् ॥ त्वत्पक्षेसंकल्पविरोधोपिबाधकः किंच अक्रूरोयत्रदृष्टवाँस्तस्ययमुनाहृदस्यब्रह्महृदइति-नामेतिकल्पनेऽपिकपोलकल्पनांविनानकिमपिमानमस्ति ॥ व्रजस्थलनिरूपकेषुवाराहब्रह्म-वैवर्तादिषुपुराणभागेषुतादृशेषुपौरुषग्रंथेषुचक्वापिब्रह्महृदइतितन्नाम्नोगंधस्याप्यभावात् ॥ श्रीभागवतेऽपितदभावाच्च ॥ एतदेवानुसंधायश्रीधरस्वामिभिरप्यप्रसिद्धकल्पनेतिदूषणां-तरमुक्तं ॥ इदानीमप्यक्रूरदर्शनहृदस्थलं अक्रूरघट्टइत्येवोच्यते ॥ नतुतद्ब्रह्महृदइति-केनापिव्यवह्रियते ॥ तस्मान्नामत्वकल्पनंमनोराज्यविजृंभितं ॥ एवंच श्रीधरकृततट्टी-कायांस्पष्टमित्युक्तिस्तुधौर्त्यातिशयादेव ॥ विस्तरेणचामीश्लोकाः श्रीमदार्यचार्यचरणैः सुबोधिन्यांविवृताः ॥ तत्सर्वंततोऽनुसंधेयं ॥ आवश्यकोविशेषस्तुकश्चित्संगृह्यतेणौ-त्सुक्यधियइत्यत्र । अपीतिसंभावनायां सूक्ष्मांस्वगतिंवैकुंठाख्यां । उप समीपे । आधा-स्यति ॥ अस्मन्निकटेतंकिंप्रकटीकरिष्यति । यतोऽधीश्वरः ॥ तथास्वसाधनाभावेऽपि तस्यैश्वर्यमेवात्रहेतुः ॥ इतिस्वानामित्यत्रस्वाभक्ताः । भगवान् सर्वसमर्थः ॥ अचिंतयत् किमेतेसाधनेयोज्याः । उतकृपयैवफलंदेयमित्यचिंतयत् ॥ तत्रसाधनेशीघ्रमनिस्तारोजनो-वाइत्यनेनदर्शितः । तेनकृपापक्षएवावशिष्टः ॥ तदाह–इतिसंचिंत्येति । महाकरुणयैव-

प्रदर्शनम् ॥ विभुरितिपूर्वमक्षरदर्शनपुनरुद्धरणाद्युपायसामर्थ्यं । संचिंत्यैवदर्शयामासे-
त्युक्त्याभगवानित्यादिपदैश्चतत्रवैस्थित्वातत्कालमेवदर्शयामासनतुक्कचिद्गत्वेतिज्ञायते ॥
विलंबेमानाभावाद्वैत्वभावाच्च ॥ लोकस्यसगुणत्वव्यावर्तनायाह–तमसःप्रकृतेःपरमिति ।
नवीनरचनाजडत्वपरिच्छेदादिवारणायसत्यादिपदानि । यद्ब्रह्म परधामत्वेननसर्ववेदां-
तप्रत्ययमितिप्रमाणं । दर्शनमात्रेणसर्वदोषदाहकत्वाऽऽज्योतिः ॥ लोकतयासादित्वशंका-
निरासायसनातनमिति । निर्गुणत्वंस्पष्टयितुंयद्धीति "सदापश्यंतिसूरयः ॥ सोऽध्वनः
पारमाप्नोति" इत्यादौवेदेकांडेपिस्फुटमिदं ॥ निर्गुणानामेवदर्शनाधिकारेतस्यनैर्गुणयोः-
किंवाच्यं ॥ ब्रह्मविधकत्वैकरसत्वागाधत्वप्रवेशाधारत्वादिनाऽऽह्रदःकृष्णेनचेतिचकाराद्वैदैः
उद्धरणेफलमाह–दद्दशुरिति । तत्रपरलीलादर्शनंस्फुटीकृतंनंदादयइत्यनेन ॥ पुरुषोत्तम-
साक्षात्कारएवपरमेवाङ्मनसागोचरत्वादगणितआनंदः ॥ अक्षरसाक्षात्कारेतुप्रजापतितः
शतगुणः "तेयेशतंप्रजापतेरानंदाःसएकोब्रह्मणआनंद" इतितैत्तिरीयश्रुतेः ॥ अन्ब्रह्म ।
अक्षरं ।(अ० ६ ब्राह्म० ३ पृ० ८२०) "सएकोब्रह्मलोकआनंदः" इतिबृहदार-
ण्यकेश्रावणात् परानंदस्यागणितत्वमपितैत्तिरीयएवानंदमयोपसंक्रमानंतरंपठितेयतोवाच-
इतिश्लोकेस्फुटं ॥ गणनायात्राङ्मनसतंत्रत्वात् कृष्णंचतत्रछंदोभिःस्तूयमानमितिलीला-
दर्शनंस्पष्टमेवेतिदिक् ॥ इत्थंकारसंपद्याविर्भावादिकंनिरवद्यमेवेतितदेतत्सर्वमनुसंधा-
योक्तमूले–अलमत्यावेशेनेति । अस्यैकादशस्यश्लोकस्य खंडनेशाक्तमतंनिरस्तं ॥ प्रसंगा-
द्भगवत्प्रसादभक्षणं साधितं । क्षराक्षरपुरुषोत्तमरूपंसानरूपसेवाविभागः । परभक्ते-
र्ज्ञानफलत्वंपुरुषोत्तमलीलाप्राप्तिरूपमोक्षेस्वरूपयोग्यताजनकःसंपद्याविर्भावश्चसमर्थिताः ।

इतिसकलंश्रीकृष्णकृपाजंमंगलमनाकुलमस्माकं श्रीमद्बालमुकुंदमिंदुवदनंवृन्दावनानंदि-
नंवंदेसुन्दरमेकमेवनपराञ्निन्दामिवृन्दारकान् ॥ वर्त्तंतामचिरंतना[1]दिविपदोऽनंताअनंतात-
ले[2]मंतुंतेगणयन्तुमायैं[3]मितरान्मूर्धाननन्तुंक्षमः ॥ स्थित्वारैवैं[4]तपर्वतस्यपुरतःश्रीजीर्ण[5]दुर्गेपुरे
श्री[6]दामोदरकाममोहनविभूसंसेवमानान्सदा ॥ श्रीमद्दीक्षित[7]वंशमौक्तिकमणीनेकादशा-
नन्वयेस्वाचार्याद्व्रजवल्लभाभिधगुरून्मातामहान्स्वान्भजे ॥ २ ॥ मंदमपिवेदभागान्सां-
गान्षट्दर्शनानिमामंधं । अध्यापितवान् दययानिजजनकंतंभजेघनश्यामम् ॥ ३ ॥
कृष्णयजुष्षि[9]दिवतरोःसुमं[10]नःश्लाघ्यास्तैत्तिरीशाखा । तांसेवतेमधुस्वागापस्तं[11]बद्विं[12]जातिकुलम्

---

१ "एकोहवैनारायणआसनब्रह्मानेशानः" इत्यादिश्रुतिभिः सृष्टिकालेजाताः २ मंतुम-
पराधं ॥ ३ अयंभगवतेनिवेदिततयास्वानधीनः ॥ ४ रैवतोलोकेगिरिनारइतिप्रसिद्धःसौराष्ट्र-
देशेद्वारकाप्रान्तेपर्वतविशेषः ५ उक्तपर्वतोपत्यकायांजूनागढइतिप्रसिद्धे । ६ क्रमेण श्रीमदा-
चार्यश्रीविठ्ठलेश्वरसेवितौभगवत्स्वरूपविशेषौ ॥ ७ श्रीविठ्ठलेशप्रभुज्येष्ठपुत्रश्रीगिरिधरात्मज-
स्यश्रीगोपीनाथदीक्षितस्य ८ श्रीवल्लभाचार्यमारभ्यपुरुषपरंपरागणने एकादशसंख्यापूरणान्
९ सर्वमनोरथपूरकत्वसाम्यात्कल्पद्रुमस्य । १० सुमनो विद्वांसः पक्षेपुष्पाणि ११ बौधाय-
नहिरण्यकेश्यापस्तंबेतित्रिधासूत्राणितैत्तरीयकाणांसंति १२ द्विजातयो ब्राह्मणाः पक्षिणश्च

॥ ४ ॥ तत्रोद्भूतोमतिमान्वाधूल[1]सगोत्रवारिधेश्चन्द्रः तैलंगह्लनाटोज्ञातिर्विद्वत्सभार-
त्नम् ॥ ५ ॥ यःपंचनद्युपाह्वयगोपीनाथांगतोघनश्यामः ॥ गोवर्द्धनाभिधोहंतत्सूनु-
स्तन्मुखाधिगतविद्यः ॥ ६ ॥ गर्भेगोस्वामिश्रीव्रजवल्लभतनुजयापतिव्रतया ॥ लाडो-
नाम्न्यास्मिधूतोगट्टूलालपराभिख्यः ॥ ७ ॥ मयाऽर्पितादुःसमय[2]ाभ्रजालं निरस्यदूरेबहु-
धान्य[3]ैकालं ॥ ला[4]भंजनेसाधयितुंविशेषात्प्राभंजनेमारुतशक्तिरेषा ॥ ८ ॥ वसु[5]रामनंद-
चंदिरभितवर्षेविक्रमार्कशकगेऽसा । मार्ग[6]कृष्ण नवम्यांसगुराश्रीविठ्ठलोत्सवेपूर्णा ॥ १ ॥
विस्तारोमेघ[7]ानां विहि[8]तासारप्रपातदृग्घातः ॥ विहतो मारुतशक्त्याजवाद्वा[9]रणविधारणया
॥ २० ॥ अभ्रां[10]ऽन्तोदितमार्त्तण्डप्रकाशास्ततमः[11] शमम् । इतः[12]परं चिरंरम्यंसु[13]दिनंमेप्रसे-
त्स्यति ॥ ११ ॥ सदा[14]ऽलोचनरोचिष्णु सा[15]रव्यापारकारकम् । अवश्यंसुदिनंदृश्यचंडमार्त्तण्ड[16]-
मंडनम् ॥ ११ ॥ वेदानुयायिविदुषः परं[17]भक्तिनिष्ठान् विज्ञापयामिचरणौपरिगृह्यनम्रः ।
उद्यद्दयागुणदशोन्यपरिश्रमज्ञाअत्रप्रमादशतकानिममक्षमध्वम् ॥ १२ ॥ अन्धोस्म्यहं-
निजकरेणनलेखशक्तस्तल्लेखितंनिखिलमेवकरैःपरेषां ॥ भ्रान्त्यादयोजगतिमानुषबुद्धिधर्माः
सर्वांशतोनपरिहर्तुमिमेचशक्याः ॥ १३ ॥ सदा[18]लिवल्लभश्रीमन्मु[19]कुन्दचरणेर्पितः ॥
सामोदां[20]रोचिताकारोवा[21]क्पुष्पाञ्जलिरुज्वलः ॥ इतिश्रीमद्वेदव्यासविष्णुस्वाभिमतपुण्डरी-
कमंडलनमार्त्तण्डश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाब्जचंचरीकचित्तेनमोक्षगुरुगोस्वामिश्रीव्रजवल्लभ-
चरणानुचरेणतैलंगज्ञातीयविद्वद्वलपंचनद्युपनामकघनश्यामभट्टात्मजेन वेदान्तचिन्ता-
मण्याद्यनेकशास्त्रग्रंथनिर्माणरुक्मिणीचंप्वादिविविधकाव्यप्रबंधविधायिनागोवर्द्धनाऽऽशुक-
विनाविरचिताप्राभंजनपूर्वभागस्यमारुतशक्तिनाम्नीटीकासमाप्तिमगमत् ॥

समाप्तः

---

१ भार्गवांतःपातिवाधूलसगोत्रं २ दुःसमयोविरुद्धसिद्धान्तःवृष्ट्यनुपयोगीकालश्च
३ बहुभिःप्रकारैरन्येषांनाशकंपक्षेबहूनांधान्यानांनाशकं । ४ शुद्धज्ञानस्य पक्षेधान्यादेः ।
५ (१९ ३८) ६ संवत्सरे अमांतगणनयामार्गशीर्षेपूर्णिमांतगणनयापौषे ७ पक्षेमेघाअ-
नामिति च्छेदः । वस्तुतस्तुमेघविस्तारोनामसहस्राक्षपूर्वभागः । ८ विहितःकृतो विगतहि-
तोवानिःसारः सन्मार्गात्पातो ज्ञानघातश्चयतइतिपक्षेआसारो धारासंपातः प्रपातः पंकादिमू-
लकः अंधकारान्नेत्रोपरोधश्चयतइति । ९ अप्रतिबद्धोविचारो धारणाचयस्यां पक्षेविशेषेण
वारोगतिः धारणं वहनं । १० अभ्रान्तैर्भ्रमरहितैरुक्तौशुद्धाद्वैतमार्त्तंडतत्प्रकाशाख्यौ ग्रंथवि-
शेषौपक्षेअभ्राणामंतेनाशेसूर्यउदेति । ११ अज्ञानंअंधकारश्च १२ मारुतशक्त्यामेघविस्तार-
स्यनाशोत्तरं । १३ एतन्नामकंशुद्धाद्वैतमार्त्तण्डटिप्पणंपक्षेप्रकाशोज्वलदिनंच १४ सद्वस्तुनआ-
लोचनकरंपक्षेनिरंतरंनेत्ररम्यं १५ भगवत्सेवादिःसारभूतोव्यापारःपक्षे दृढोत्तमव्यापारस्तत्प्र-
वर्त्तकंसारोगतिश्चव्यापारश्चतयोः १६ ग्रंथः सूर्यश्च १७ परस्यपुरुषोत्तमस्यभक्तिः फलरूपावा-
भक्तिः १८ सतामालेःपंक्तेः पक्षेसदाअलीनांभ्रमराणांप्रियः १९ स्वगुरुदत्तःश्रीप्रभुचरणसाम-
यिकः स्वगृहेविराजमानः श्रीमद्बालमुकुन्दाख्योभगवत्स्वरूपविशेषः । २० सामसुयोग्यवचने-
षूदारउचिताकारश्चपक्षेआमोदेनसुगंधेनसहितः समस्ताद्रोचितआकारोस्य । २१ अयंचरणः
प्रथमस्कंधसुबोधिनीसमाप्तिस्थः श्रीमदाचार्योच्छिष्टोभक्त्यासंगृहीतः ॥